

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1986

ΓΝΩΣΤΟΠΟΙΗΣΗ

Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπενθυμίζει ὅτι ὁ χαρακτήρας τῶν δημοσιευομένων ἐκθέσεων τῶν ἀνασκαφῶν εἶναι προσωρινός.

Οἱ ἀνασκαφεῖς διατηροῦν τὸ δικαίωμα τῆς μελέτης καὶ τῆς ὀριστικῆς δημοσίευσης τῶν εὐρημάτων τους.

Ἀπαγορεύεται ἡ μερική ἢ ὅλική ἀναδημοσίευση χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Συμβουλίου καὶ τοῦ ἀνασκαφέως.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1986

ΑΘΗΝΑΙ 1990

TOMOS 141 (1986)

© 'Η ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

ISSN 1105-0969

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης: Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελ.
Ευεργέτες	ια'
Διοικητικὸν Συμβούλιον γιὰ τὴν τριετία 1984-1986	ιβ'
Ἐπίτιμος ἀντιπρόεδρος	ιγ'
Ἐπίτιμοι σύμβουλοι	ιγ'
Ἐπίτιμοι ἑταῖροι	ιδ'
Ἀντεπιστέλλοντες ἑταῖροι	ιδ'
Τακτικοὶ ἑταῖροι	ιε'
Ἐκθεση τοῦ Γεν. Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας Γεωργίου Μυλωνᾶ περὶ τοῦ ἔργου αὐτῆς κατὰ τὸ ἔτος 1986	κα'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου (πίν. 1-8)	1-52
2. Ἔργασίες στερέωσης στὴν Ἐλευσίνα ὑπὸ Θεοδώρας Καράγιωργα (πίν. 9-11)	53-54
3. Ἀνασκαφὴ στὴ Χαिरώνεια ὑπὸ Χ. Τζαβέλλα Ενjen (πίν. 12-14)	55-71
4. Ἀνασκαφὴ Μυκηνῶν ὑπὸ Γ. Ἐ. Μυλωνᾶ - Σ. Ε. Ἰακωβίδη (πίν. 15-16)	72
5. Ἀνασκαφὴς στὴν ἀρχαία Μεσσήνη ὑπὸ Πέτρου Θέμελη (πίν. 17-22)	73-82

	Σελ.
6. Ἔργασίαι ἀνά τὴν Πυλίαν ὑπὸ Γ. Στυλ. Κορρέ	83-85
7. Ἀνασκαφὴ Θέρμου ὑπὸ Ἰ. Α. Παπαποστόλου (πίν. 23-24)	86-87
8. Ἀνασκαφὴ Φθιωτίδων Θηβῶν ὑπὸ Παύλου Ἡρ. Λαζαρίδη (πίν. 25-27)	88-99
9. Ἀνασκαφὴ Δωδώνης ὑπὸ Σ. Ι. Δάκκαρη	100
10. Ἀνασκαφὴ Ἐφύρας ὑπὸ Θανάση Παπαδόπουλου (πίν. 28-29)	101-102
11. Ἀνασκαφὴ Βεργίνας ὑπὸ Μανόλη Ἀνδρόνικου - Ἀγγελικῆς Κοτταρίδου (πίν. 30-33)	103-111
12. Ἀνασκαφὲς Τορώνης ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Καμπιτογλου (πίν. 34-40)	112-131
13. Ἀνασκαφὴ Γυμνασίου Ἀμφιπόλεως ὑπὸ Καλλιόπης Δημ. Λαζαρίδη (πίν. 41-50)	132-140
14. Προϊστορικὸς οἰκισμὸς στὸ «Ντικιλὶ Τὰς» (Φίλιπποι) (πίν. 51-53)	141-145
15. Ἀνασκαφὴ Μαρωνείας ὑπὸ Εὐαγγέλου Πεντάζου (πίν. 54-57)	146-148
16. Ἀνασκαφὴ Σύναξης Μαρωνείας ὑπὸ Γ. Μπακαλάκη - Χ. Μπακιρτζῆ (πίν. 58-63)	149-158
17. Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν Ἀγ. Χαράλαμπο Μαρωνείας ὑπὸ Θεολόγου Ἀλιπράντη (πίν. 64-66)	159-164
18. Ἔργασίες στὴ Δῆλο ὑπὸ Φωτεινῆς Ζαφειροπούλου (πίν. 67-72)	165-168
19. Ἀνασκαφὴ Πάρου ὑπὸ Δημ. Σκιλάρντι (πίν. 73-85)	169-205
20. Ἀνασκαφὴ Θήρας (Ἀκρωτηρίου) ὑπὸ Χρίστου Ντούμα (πίν. 86)	206-211
21. Ἀνασκαφὴ Μινώας Ἀμοργοῦ ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ (πίν. 87-96)	212-232

	Σελ.
22. Στερέωση Ταξιάρχου Μιχαήλ ᾿Ανω Κορακιάνας Κερκύρας ὕπὸ Παναγιώτου Βοκοτοπούλου (πίν. 97-98)	233
23. ᾿Ανασκαφή Ἰθάκης ὑπὸ Σαράντη Συμεώνογλου (πίν. 99-104)	234-240
24. Ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς ᾿Αφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου ὕπὸ ᾿Αγγελικῆς Λεμπέση	241-242
25. ᾿Ανασκαφή Ζάκρου ὑπὸ Νικολάου Πλάτωνος (πίν. 105-114)	243-297
26. ᾿Ανασκαφή στὴν Καρδάμαινα (᾿Αρχαία ᾿Αλασάρνα) τῆς Κῶ ὕπὸ Γ. Κοκκοροῦ ᾿Αλευρᾶ, Σ. Καλοπίση Βέρτη, ᾿Α. Λαιμοῦ, Μ. Παναγιωτίδη (πίν. 115-118)	298-330
Β' ΜΟΥΣΕΙΑ	331
Γ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ	332-333
Δ' Α' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ	334-337
Ε' ΕΚΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟ-ΥΠΟ- ΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ	338-349

ΕΥΕΡΓΕΤΕΣ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΘΩΝ
ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝῳ ΕΛΛ. ΚΟΙΝΟΤΗΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
DUC DE LUYNES
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΣΑΚΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΑΣ
ΣΙΜΩΝ Γ. ΣΙΝΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΣΟΥΤΣΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
HILARION ROUX
ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ

ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
HEINRICH SCHLIEMANN
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΙΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
ΣΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
ΟΘΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
BENIAMIN ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΕΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
GEORGES CLEMENCEAU
A. E. H. GOECKOOP
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑΣ
WILLIAM RATON
ΜΙΧΑΗΛ Π. ΒΛΑΣΤΟΣ
ΠΕΤΡΟΣ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑ 1984 - 1986

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΠΟΣ († 20.5.1985)
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΟΝΗΣ (ἀπὸ 25.5.1985)

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΡΑΥΛΟΣ († 29.10.1985)
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ (ἀπὸ 4.11.1985)

ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ
ΑΓΓΕΛΟΣ ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ
ΛΑΖΑΡΟΣ ΕΦΡΑΙΜΟΓΛΟΥ (ἀπὸ 4.11.1985)
ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ
ΝΤΟΥΛΑ ΜΟΥΡΙΚΗ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΣ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

Doro Levi

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Pierre Amandry

Bernard Ashmole

Oscar Broneer

Georges Daux

Pierre Demargne

André Grabar

Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς

Βάσος Καραγιώργης

Emil Kunze

Paul Lemerle

Benjamin Dean Meritt

Werner Peek

Karl Schefold

Homer Thompson

Eugene Vanderpool

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

Åke Åkerström	Ulf Jantzen
Emmett L. Bennett, Jr.	Hamit Zübeyr Kosay
William C. Brice	James R. McCredie
Hans Günter Buchholz	Jean Pouilloux
Hector W. Catling	Jeanne Robert
John Chadwick	Georges Roux
Otto Demus	Fritz Schachermeyr
Hubert Gallet de Santerre	Arthur Dale Trendall
Ulrich Hausmann	Walther Wrede
Herbert Hunger	

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

Henrie Ducoux	Ibraim Noshy
Peter M. Fraser	Asher Ovadiah
Karl Kübler	Jerome W. Sperling
Αικατερίνη Melrose	Iwan Velkoff

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1987

Σ η μ. — Οί δι' άστερίσκου σημειούμενοι Έταῖροι εἶναι ισόβιοι.

1. Ἀγγελίδου Ζωζώ	37. Βοβολίνης Σπυρίδων
2. *Ἀδαμίδης Κωνσταντῖνος	38. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης
3. Ἀλαβάνος Κωνσταντῖνος	39. Βολανάκης Ἰωάννης
4. *Ἀλεξανδρῇ - Τζάχου Ὀλγα	40. Βορίδης Κίμων
5. *Ἀλεξίου Στυλιανός	41. Βότση - Κρυστάλλη Καλλιόπη
6. *Ἀναστασιάδης Ἀναστάσιος	42. Βουδούρης Ἀγγελος
7. *Ἀναστασιάδου Αἰκατερίνη	43. Βουδούρογλου Ξενοφών
8. *Ἀνδρειωμένου Ἀγγελικῇ	44. Βούλγαρης Χρήστος
9. Ἀνδρέου Ἡλίας	45. Βρανούσης Λέανδρος
10. *Ἀνδρόνικος Ἐμμανουήλ	46. *Γαλανόπουλος Ἀγγελος
11. Ἀντουράκης Γεώργιος	47. Γαλλῆς Κωνσταντῖνος
12. Ἀπέργης Μάκης	48. Γαρμπῆς Πέτρος
13. *Ἀποστολίδης Νικόλαος	49. *Γερούλᾶνος Ἰωάννης
14. Ἀραβαντινός Διονύσιος	50. Γεωργακάς Δημήτριος
15. *Ἀρβανίτης Ἀθανάσιος	51. Γεωργακόπουλος Βασίλειος
16. *Ἀργυροπούλου-Κωνσταντινίδη Εὐ.	52. Γεωργάνας Ἰάκωβος
17. Ἀσημακοπούλου - Ἀτζακᾶ Παν.	53. Γεωργίου Παῦλος
18. Ἀχειμᾶστου-Ποταμιάνου Μυρτάλη	54. Γεωργουσόπουλος Κωνσταντῖνος
19. *Βαβρίτσας Ἀνδρέας	55. *Γιαλourῆς Νικόλαος
20. Βαγιακάκος Δικαῖος	56. *Γιαννακόπουλος Γεώργιος
21. *Βαλάσης Θωμᾶς	57. Γιαννουλίδου Καλλιόπη
22. Βάλδκιρχ - Κοτιώνη Ἀλεξάνδρα	58. Γιούρη Εὐγενία
23. Βάλτερ - Καρύδη Ἑλένη	59. Guest-Παπαμανώλη Ἄννα
24. Βαρελᾶ Μαρία	60. Γκιολῆς Νικόλαος
25. Βαρουφάκης Γεώργιος	61. Γκόφας Δημήτριος
26. Βασιλάκης Ἀντώνιος	62. Γουλανδρῇ Αἰκατερίνη Ν.
27. *Βασιλείου Ἰωάννης	63. *Γουλανδρῇ Ν.
28. Βασιλείου Σπύρος	64. Γούναρης Γεώργιος
29. Βασιλικού Ντόρα	65. Γριτσόπουλος Τάσος
30. *Βασιλόπουλος Γεράσιμος	66. Γρυπάρης Μιχαήλ
31. Βαφειδῆς Ἀθανάσιος	67. *Δαβάρας Κωνσταντῖνος
32. *Βελουδίου Μαρία	68. *Δάικος Γεώργιος
33. Βέρτη-Καλοπίση Σοφία	69. *Δαῖκου Μαρία
34. Βλαχάκη Καίτη	70. *Δάκαρης Σωτήριος
35. Βλάχος Ἀγγελος	71. Δανασσῆς Ἀντώνιος
36. Βλάχος Γεράσιμος	72. *Δασκαλάκης Γεώργιος

73. *Δασκαρόλης Ἀθανάσιος
74. Δεληγιάννη-Δωρῆ Ἑλένη
75. Δεκουλάκου Ἰφιγένεια
76. Δεληβορριᾶς Ἀγγελος
77. Δεσπίνης Γεώργιος
78. Δεσποτοπούλου-Τσακατίκα Ὀλγα
79. Δημακόπουλος Ἰορδάνης
80. Δημακοπούλου Αἰκατερίνη
81. Δημητριάδου-Dinsmoor Ἀναστ.
82. Δημητροκάλλης Γεώργιος
83. *Δοντᾶς Γεώργιος Σπ.
84. Δοξιάδης Ἀπόστολος
85. *Δρανδάκης Νικόλαος
86. *Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φανή
87. Δρούγου Στέλλα
88. *Egon Matrona
89. *Egon Nicholas
90. Εὐαγγελᾶτος Σπυρίδων
91. *Ἐφραίμογλου Λάζαρος
92. *Ἐφραίμογλου Οὐρανία
93. *Ζακυθινὸς Διονύσιος
94. Ζαφειρόπουλος Ἀλέξανδρος
95. *Ζαφειρόπουλος Νικόλαος
96. Ζερβουδάκη Ἡδώς
97. Ζίας Νικόλαος
98. *Ζολώτας Ξενοφών
99. Ζοῦμπος Ἀναστάσιος
100. Ζώης Ἀντώνιος
101. Ζώρα Καλλιόπη
102. *Ἡλιόπουλος Γεώργιος
103. Θέμελης Πέτρος
104. Θεοδοσίου Ἀγγελος
105. *Θεοχάρη Μαρία
106. Θεοχάρη Μαρία Δ.
107. *Θεοχάρης Περικλῆς
108. *Θρεψιάδης Ἀντιγόνη
109. Θωμόπουλος Θεόδωρος
110. *Ἰακωβίδης Σπυρίδων
111. Ἰακωβίδου Ἀθηνᾶ
112. Καββαδίας Γεώργιος
113. Καθάρειος Χρ.
114. Καλλέρης Ἰωάννης
115. *Καλλίας Κωνσταντῖνος
116. Καλλιγᾶ-Γερουλάνου Αἰμιλία
117. Καλλιγᾶ Εἰρήνη
118. Καλλιγᾶς Παῦλος
119. Καλλιγᾶς Πέτρος
120. *Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ
121. *Καλοκύρης Κωνσταντῖνος
122. *Καμπίτογλου Ἀλέξανδρος
123. Καμπόλη Ἄννα
124. *Κανελλόπουλος Παῦλος
125. Κάντα Ἀθανασία
126. Καπετανάκης Ροῦσος
127. *Καπετανόπουλος Ἡλίας
128. *Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θεοδ.
129. *Καραμανώλη - Σιγανίδου Μαρία
130. *Καρανδρέας Ἀπόστολος
131. Καρανίκος Αὐρήλιος
132. *Καρδάρη Χρυσούλα
133. Καρέτσου - Ἰωαννίδου Ἀλεξάνδρα
134. *Καρούζου-Παπασπυρίδη Σέμνη
135. Καροῦσος Γεώργιος
136. *Καρρᾶς Κωνσταντῖνος
137. *Κασκαρέλης Διονύσιος
138. Καψάσκη Μαρία
139. Καψάσκης Κωνσταντῖνος
140. Κεραμόπουλλος Ἀντώνιος
141. *Κεραμόπουλλος Δημήτριος Ἀ.
142. Κισκύρας Δημήτριος
143. Κοκολάκης Μίνως
144. *Κοκοτὸς Γεώργιος
145. Κόκκινος Δημήτριος
146. Κοκκολιάδης Σπυρίδων
147. Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ Γεωργία
148. Κόκκου Ἀγγελικὴ
149. Κόλλιας Ἡλίας
150. Κομίνης Ἀθανάσιος
151. *Κονιδάρης Γεράσιμος
152. *Κονοφάγος Κωνσταντῖνος
153. Κοντέλλης Παῦλος
154. *Κοντολέοντος Εὐρυδίκη
155. Κοντὸς Παναγιώτης
156. Κοντοῦ-Θεοφανοπούλου Δήμητρα
157. Κορρῆς Γεώργιος
158. *Κορρῆς Στυλιανὸς
159. *Κόρσος Δημήτριος
160. *Κορωνάιος Δημήτριος
161. Κοσμάς Γεώργιος
162. *Κουβελάκης Γεώργιος
163. Κούκου Ἑλένη
164. Κουκούλη - Χρυσανθάκη Χάιδω
165. Κουλεῖμάνη-Βοκοτοπούλου Ἰουλία
166. Κουμανούδης Ἰωάννης
167. Κουνουπιώτου - Μανωλέσου Ἑλένη
168. Κούσουλας Φάνης

169. *Κουταλίδης Τρύφων
170. *Κουταλίδου Χριστίνα
171. Κουτρούμπας Δημήτριος
172. Κρανιδιώτης Νικόλαος
173. Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος
174. Κριτζᾶς Χαράλαμπος
175. Κροντηρᾶ-Νασούφη Λήδα
176. Κυριαζῆ Ἄβα
177. Κυριαζῆ Ἀγγέλα
178. *Κυριαζῆ Ἠλέκτρα
179. Κυριαζῆς Κωνσταντῖνος
180. Κυριαζόπουλος Βασίλειος
181. *Κυριακουλάκος Παναγιώτης
182. Κύρου Ἀδωνις Κ.
183. *Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος
184. *Κωνσταντῖνος Ἰωάννα
185. Κωστόπουλος Ἰωάννης
186. *Κωττάκης Μιχαῖλ
187. Λαζαρής Ἀνδρέας
188. *Λαζαρίδης Παῦλος Ἡρ.
189. *Λαζαρίδου Ἑλλη
190. Λάλη Ἐνυ
191. Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
192. *Λαναρᾶς Χρήστος
193. *Λάτσης Ἰωάννης
194. Λεβεντάκης Νικόλαος
195. *Λέκκας Εὐάγγελος
196. Λεμπέση Ἀγγελικὴ
197. Λεμπέσης Γεώργιος
198. Λιάγκουρας Ἀγγελος
199. Λιβαδάρας Ν.
200. Λοβέρδου - Τσιγαρίδα Κ.
201. Λοῖζου Ἀλεξάνδρα
202. Λούβαρης Νικόλαος
203. Λουκάκης Θεόδωρος
204. Λουκᾶς Ἰωάννης
205. Λουρίδης Ὀρέστης
206. Λῶς Ματθαῖος
207. *Μαλάμου Ἑλλη
208. Μανάφης Κωνσταντῖνος
209. Μανέας Χρήστος
210. *Μανούσκακας Μανοῦσος
211. *Μαντζούφας Γεώργιος
212. *Μαντζώρου Ἑλπίς
213. Μαραγκοῦ Λίλα
214. *Μαρίνος Ἀναστάσιος
215. *Μαρινόπουλος Ἰωάννης
216. *Μαρκεζίνης Σπυρίδων
217. *Μαστροκώστας Εὐθύμιος
218. Μαυρογιαννης Διονύσιος
219. Μαυρολέων Βασίλειος
220. Μαυρομμάτη Μαρία Ἀ.
221. Μελισσηνοῦ Χριστίνα
222. *Μερίκας Γεώργιος
223. *Μεταξᾶς Ἀνδρέας
224. Μεταξᾶς Νικόλαος
225. Μεταξᾶς - Μεσσηνέζης Διον.
226. Μίκαρος Νικόλαος
227. Μιράσγεξη Μαρία
228. *Μιτσὸς Μάρκελλος
229. Μιχαῖλ Νίκη-Ἐλευθερία
230. Μιχαηλίδης Μύρων
231. *Μιχαηλίδης - Νούρος Γ.
232. Μιχαηλίδου - Νουάρου Εὐθυμία
233. Μοδιάνο-Λεὼν Λίντα
234. Μοδιάνο Μάριος
235. Μολοκότος Μιχαῖλ
236. Μουρική Ντούλα
237. *Μούσουλος Λουκᾶς
238. Μουστάκα Λήδα
239. Μουστάκας Χαράλαμπος
240. *Μουτσόπουλος Νικόλαος
241. *Μπακαλάκης Γεώργιος
242. Μπακιρτζῆς Χαράλαμπος
243. *Μπακόπουλος Ἀγησίλαος
244. Μπαμπινιώτης Γεώργιος
245. Μπέξη Ἑλένη
246. *Μπόνης Κωνσταντῖνος
247. Μπορμπουδάκης Ἐμμανουήλ
248. Μπουνητῆς Γεώργιος
249. Μπούρα - Φιλιππίδου Λασκαρίνα
250. Μπουραζέλης Κωνσταντῖνος
251. *Μπούρας Χαράλαμπος
252. *Μπουφίδης Νικόλαος
253. Μπρούμης Ἰωάννης
254. Μπρούσκαρη Μαρία
255. *Μυλωνᾶς Γεώργιος
256. Μυλωνᾶς Κωνσταντῖνος
257. *Μυλωνᾶς Παῦλος Κ.
258. Νικολαΐδου-Κουρκουτῖδου Εὐτυχία
259. Νικολάου Γεώργιος
260. Νικολάου Ἰνῶ
261. Νικολόπουλος Παναγιώτης
262. Νικονᾶνος Νικόλαος
263. Νταῖ Ἑρrika - Εἰρήνη
264. Ντεγιάννης Ἰωάννης

265. Ντίνα Ἀσπασία
266. *Ντούμας Χρῆστος
267. *Ξυλᾶ Κυριακῇ
268. *Ξυλᾶ Σταματία
269. *Ξυλᾶς Μάρκος
270. Οεκλάντ - Παπαδάκη Στυλιανῇ
271. *Οἰκονομίδου Ἀδελφὴ
272. Οἰκονομόπουλος Ἀθανάσιος
273. Οἰκονομόπουλος Κλεομένης
274. Οἰκονόμου Ἡλίας
275. Παλιούρας Ἀθανάσιος
276. *Πάλλας Δημήτριος
277. Παναγιωτίδου Μαρία
278. *Παναγιωτόπουλος Ἄρης
279. Παναγιωτόπουλος Γεώργιος
280. *Πανταζόπουλος Νικόλαος
281. *Παντελίδου - Γκόφα Μαρία
282. Παντερμαλῆς Δημήτριος
283. Πάντος Πάντος
284. Παπαγεωργίου Χάρης
285. *Παπαδημητρίου Κωνσταντῖνος
286. *Παπαδημητρίου Τάσος
287. Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος
288. *Παπαδόπουλος Θωμᾶς
289. *Παπαδόπουλος Στυλιανὸς
290. Παπαδοπούλου Λίτσα
291. *Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου Φ.
292. Παπαθανάση - Μουσιοπούλου Κ.
293. *Παπαθανασόπουλος Γεώργιος
294. Παπαϊωάννου Ἀγγελος
295. Παπακωνσταντίνου Ἑλένη Μιχ.
296. Παπακωνσταντίνου Ἑλένη
297. Παπαμιχαὴλ Μιχαὴλ
298. Παπαμιχαὴλ Παντελῆς
299. Παπαμιχαὴλ - Κουτρούμπα Ἄννα
300. Παπαντωνίου Ἐλπιδοφόρος
301. *Παπαντωνίου Ροζαλινδῇ
302. Παπαπάνος Κωνσταντῖνος
303. Παπαποστόλου Ἰωάννης
304. Παπαστάμου Δημήτριος
305. Παπαστάμου Μαρία
306. Παπαχατζῆς Νικόλαος
307. Παπαχριστοδούλου Ἰωάννης
308. Παπίδας Λεωνίδας
309. Παρλαμᾶ Στυλιανῇ
310. Πασαδαῖος Ἀριστείδης
311. *Πατέρας Γεώργιος
312. *Παυλάκης Ἰωάννης
313. *Παυλόπουλος Π. Γ.
314. *Πελεκίδης Χρύσης Εὐστρ.
315. Πέννας Χαράλαμπος
316. *Πέππα - Δελμούζου Κωνσταντῖνα
317. Περραντίνος Νικόλαος
318. *Πετράκος Βασίλειος
319. Πετρονῶτης Ἀργύρης
320. Πετρουνάκος Γεώργιος
321. *Πέτσας Φώτιος
322. Πηλαβάκης Ἀριστείδης
323. Πιαλόπουλος Συμεὼν
324. *Πλάτων Νικόλαος
325. Ποιμενίδης Γεώργιος
326. Πολέμης Δημήτριος
327. *Πολίτης Κάρολος
328. Πολίτης Χαράλαμπος
329. *Ποταμιάνος Ἀνδρέας
330. *Πουλατζᾶς Ἰωάννης
331. Πουλιανὸς Ἄρης
332. Πουρναρόπουλος Γεώργιος
333. Προκοπίου Γεώργιος
334. Προμπονᾶς Ἰωάννης
335. *Ἰφρωνοταρίου - Δεῖλακη Εὐαγγ.
336. Ραυτοπούλου Ἑλεῖνα
337. Ρογκᾶν Ἀλκης
338. *Ρουμπάνης Γεώργιος
339. *Ρωμᾶιος Κωνσταντῖνος
340. *Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη
341. Σακελλαράκης - Σαπουνᾶ Ἐφη
342. Σακελλαράκης Ἰωάννης
343. *Σακελλαρίου Ἀγνή
344. *Σακελλαρίου Μιχαὴλ Β.
345. Σαμπετάι Ραφαὴλ Μ.
346. Σαπουνᾶς Θωμᾶς
347. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος
348. *Σεργόπουλος Γεώργιος
349. Σημαντώνη-Μπουρνᾶ Εὐαγγελία
350. *Σιαφάκας Ἀναστάσιος
351. *Σιμόπουλος Ἄρης
352. *Σιμωνῆς Παναγιώτης
353. Σῖνος Στέφανος
354. Σιτινᾶ Μαρία
355. Σιφωνιοῦ-Καράπα Ἀναστασία
356. Σκαρπαλέζος Σπυρίδων
357. Σκιαδᾶς Ἀριστόξενος
358. Σκιάρντι Δημήτριος
359. Σκουλᾶς Νικόλαος
360. *Σολομωνίδης Γεώργιος

361. *Σπηλιωτόπουλος Ἐπαμ.
362. Σπυρόπουλος Θεόδωρος
363. Σταθάτος Κωνσταντῖνος
364. *Σταθάτου Χριστίνα
365. *Σταθόπουλος Μιχαήλ
366. *Στασινοπούλου - Τουλούπα Ἐβη
367. *Σταυρόπουλος Κωνσταντῖνος
368. Στεργιάδης Στέργιος
369. Στεργιόπουλος Πέτρος
370. Στράτου Δόρα
371. *Στράτου Νία
372. Συμεώνογλου Σαράντης
373. Συριόπουλος Κωνσταντῖνος
374. *Σχοινιωτάκης Ἐμμανουήλ
375. *Τακόπουλος Γεώργιος
376. *Τακοπούλου Ἄννα
377. *Τεγοπούλου - Ἡλιοῦ Ἀλεξάνδρα
378. Τζαβέλλα Τερψιχόρη - Χαρά
379. *Τζαννετάτος Θησεύς
380. Τζεδάκης Ἰωάννης
381. Τζουβάρα-Σούλη Χρυσή
382. *Τούλ Χάρης
383. *Τούντας Κωνσταντῖνος
384. Τουράτσογλου Ἰωάννης
385. Τουρτόγλου Μενέλαος
386. *Τριανταφυλλίδης Περικλῆς
387. Τριαντάφυλλος Διαμαντῆς
388. Τριανταφυλλόπουλος Δημ.
389. *Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης
390. Τριάντη Ἀλίκη
391. Τρυπάνης Κωνσταντῖνος
392. Τσάκος Κωνσταντῖνος
393. Τσαμπαρλάκης Ἰωάννης
394. Τσαντίλας Ἰωάννης
395. Τσαπόγας Μάκης
396. Τσαρουχᾶς Βάγιας
397. *Τσάτσος Κωνσταντῖνος
398. Τσιγαρίδας Εὐθύμιος
399. Τσιμπίδης - Πεντάζος Εὐάγγελος
400. Τσιποπούλου Μεταξία
401. Τσιρίγου Δήμητρα
402. *Τσιροπινᾶς Δημήτριος
403. Τσίτουρας Δημήτριος
404. Τσόλας Ὀρέστης
405. *Τωμαδάκης Νικόλαος
406. Φάκλαρης Παναγιώτης
407. Φαράκλας Νικόλαος
408. *Φατούρου - Ἡσυχάκη Κάντω
409. *Φαφαλήος Πανάγος
410. *Φιλιππάκη Βαρβάρα
411. *Φουρλῆς Στυλιανός
412. Φυλακτόπουλος Γεώργιος
413. Φωτίου Κωνσταντῖνος
414. Χαιρέτη Μαρία
415. Χαλιωρῆς Χριστόδουλος
416. *Χαμπούρη Χρυσούλα
417. Χανιώτης Ἀγγελος
418. *Χαραμῆ Ἀγγέλα
419. Χατζῆ Δέσποινα
420. *Χατζηδάκης Ἐμμανουήλ
421. *Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος
422. Χατζημιχάλης - Σβορώνου Ἰωάννα
423. Χατζημιχάλης Ἰωάννης
424. *Χατζηνικολάου Ἄννα
425. Χουρμουζιάδης Γεώργιος
426. *Χρήστου Χρύσανθος
427. Χριστοδοῦλου Γεώργιος
428. Χριστόπουλος Παναγιώτης
429. Χωρέμης Ἀγγελος
430. Ψαρούδα-Μπενάκη Ἄννα

ΕΚΘΕΣΗ
ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΥΤΗΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1986

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Χαρμόσυνον ἐπέτειον ἐορτάζομεν ἐφέτος. Εἰς τὰς 6 Ἰανουαρίου συνεπληρώθησαν 150 ἔτη ἀπὸ τὴν ἡμέραν, κατὰ τὴν ὁποίαν κάτοικοι τῶν Ἀθηνῶν, Ἕλληνες καὶ ξένοι, καθηγηταί, πολιτικοί, ἱερεῖς, διδάσκαλοι, νομικοί, ἱατροί, ἀπεφάσισαν, μὲ τὴν προτροπὴν τοῦ μεγαλεμπόρου Κωνσταντίνου Μπέλιου, νὰ ἱδρῦσουν τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν τῶν Ἀθηνῶν. Ὀλίγας ἡμέρας ἀργότερον, τὴν 18ην Ἰανουαρίου 1837, ἐνεκρίθη ἡ ἰδρυσίς της καὶ τὸ καταστατικὸν της ὑπεγράφη ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Ὁθωνος. Εἰς τὰς 28 Ἀπριλίου τοῦ 1837, θρυλουμένην ἡμέραν τῆς ἀρχῆς τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ Παρθενῶνος ὑπὸ τοῦ Περικλέους, 24 ἀπὸ τοὺς ἱδρυτὰς τῆς Ἑταιρείας συνῆλθον εἰς σύσκεψιν ἐπ' αὐτῆς τῆς Ἀκροπόλεως διὰ νὰ ὀργανωθοῦν εἰς σῶμα. Τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἐν μέσῳ γενικοῦ ἐνθουσιασμοῦ ἐξέλεξαν τὸν Ὑπουργὸν τῆς Παιδείας Ἰάκωβον Ρίζον Νερουλὸν ὡς πρῶτον πρόεδρον τῆς Ἑταιρείας καὶ ὡς Γενικὸν Γραμματέα τὸν πολὺν Ἀλέξανδρον Ρίζον Ραγκαβῆν· αἱ μαρμαρίναι προτομαὶ τῶν πρωτεργατῶν αὐτῶν, καθὼς καὶ ἄλλων, σήμερον κοσμοῦν τὸ κτίριον τῆς Ἑταιρείας. Πολλὰ ἔτη ἐπέρασαν ἀπὸ τότε καὶ ἐφέτος μὲ ὅλους τοὺς ἐταίρους μας, τοὺς τρισεγγόνους τῶν ἱδρυτῶν, τὸ φθινόπωρο θὰ ἐορτάσωμεν τὴν μεγάλην ἐπέτειον, πὺ στεφανώνει τὴν πορείαν 150 χρόνων ἐνὸς ἐνδόξου ἐθνικοῦ πνευματικοῦ ἱδρύματος.

Ἀναπολώντας τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας αἰσθανόμεθα ὑπερήφανοι διὰ τὰ ὅσα ἡ Ἑταιρεία μας πρόσφερε εἰς τὸ Ἕθνος. Ἐξεκίνησε χωρὶς πόρους, μὲ μόνην δημιουργὸν δύναμιν τὴν ἐτησίαν συνδρομὴν τῶν 15 δραχμῶν, τὴν θέλῃσιν καὶ τὴν πίστιν τῶν ἐταίρων καὶ τῶν Συμβούλων της, ἀπεκάλυψε σπουδαίας ἐλληνικὰς ἀρχαιοτήτας, ἀνεστήλωσε μνημεῖα, ἱδρύσκει μουσεῖα, καὶ μὲ τὴν συνεργασίαν τοῦ ΥΠΠΟ ἐμόρφωσε τὴν ἐλληνικὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην. Ἦτο εὐτυχὴς ἡ σύμπτωσις τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ ἐλευθέρου πλέον βίου τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους. Μὲ τὸ ἔργον της, τὰς ἀνασκαφὰς καὶ τὰς δημοσιεύσεις, μὲ τὴν δρᾶσιν τῶν συμβούλων της, ἐβόηθησε εἰς τὸν σχηματισμὸν τῆς ἐθνικῆς ιδεολογίας καὶ τὴν πνευματικὴν στήριξιν τοῦ νέου κράτους.

Οἱ ὀλίγοι αὐτοὶ λόγοι μου ἄς θεωρηθοῦν ὡς ἐμβατήριον τῆς γενεθλίου πνευματικῆς καὶ ἐθνικῆς μας ἑορτῆς, τῆς 24ης Σεπτεμβρίου τοῦ 1987, εἰς τὴν ὁποίαν παρακαλεῖσθε νὰ μετᾶσχετε βραβεύοντες καὶ συνεχίζοντες τὸ ἔργον τῶν προτέρων μας.

Μὲ ἴσπην ὑπερηφάνειαν στρέφομεν τὴν προσοχήν μας εἰς τὰ ἐπιτεύγματα τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1986. Μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ, τὴν ἀνάματον ἐργασίαν συναδέλφων ποὺ διηύθυναν τὰς ἀνασκαφὰς καὶ ἐρεῦνας τοῦ ἔτους, μὲ τὴν προσπάθειαν τῶν μελῶν τοῦ Συμβουλίου καὶ τὴν βοήθειαν τῶν εὐεργετῶν καὶ δωρητῶν μας, τὸ 1986 θὰ μείνῃ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑταιρείας ἔτος ἔργου καρποφόρου καὶ συμβολῆς εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ πατρώου πολιτισμοῦ. Ἡ συμβολὴ αὕτῃ καὶ πάλιν διετήρησε τὴν Ἑταιρείαν εἰς τὸ προσκῆνιον τῆς διεθνοῦς ἐπιστημονικῆς ἀρχαιολογικῆς προσπάθειας καὶ ἐπιδόσεως. Τοὺς ἄρχοντας τῆς πολιτείας τοὺς μετασχόντας εἰς τὸ ἔργον μας, καὶ ὅσους μὲ σταθερὰν βοήθειαν ἐνίσχυσαν καὶ κατέστησαν δυνατὸν τὸ ἔργον αὐτό, εὐχαριστῶ θερμῶς ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου. Πρὸς τούτοις τοὺς νέους ἐταίρους ποὺ πυκνώνουν τὰς τάξεις μας καὶ μὲ τὸ ἐνδιαφέρον τοὺς περιβάλλουν τὰς προσπάθειάς μας, καλῶς ὀρίζω.

Προτοῦ ἐξιστορήσω τὸ ἐπιτελεσθὲν ἔργον καὶ κατὰ πανάρχαιον ἔθος τῆς Πατρίδος, ὀφείλω νὰ ἀποτίσω τὸν ὕστατον φόρον τιμῆς εἰς τοὺς ἐκλιπόντας ἐταίρους καὶ συνεργάτας, οἱ ὅποιοι ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἐστήριξαν καὶ ἐπλούτισαν τὴν ζωὴν τῆς Ἑταιρείας. Μὲ λύπην ἀλλὰ καὶ εὐγνωμοσύνην ἀναφέρομαι εἰς τοὺς ἀποθανόντας κατὰ τὸ ἔτος 1986.

Κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ ἡ Ἑταιρεία ἐθρήνησε τὸν θάνατον πολυτίμου, ἰσοβίου ἐταίρου καὶ πνευματικοῦ πρωτεργάτου τῶν σκοπῶν της, τοῦ *Παναγιώτου Κα-*

νελλοπούλου, ἀνδρὸς σοφοῦ, ἐμπορουμένου ὑπὸ θείας ἀγάπης πρὸς τὴν Πατρίδα, τοὺς συνανθρώπους του καὶ τὴν Ἑταιρείαν, ὁ ὁποῖος ἀφιέρωσε τὴν μακρὰν ζωὴν του εἰς τὰ γράμματα καὶ τὴν ἐπιστήμην, ἐλάμπρυνε δὲ τὰ ἱδρύματα μὲ τὰ ὁποῖα συνεδέθη, ἰδίᾳ τὴν Ἀκαδημίαν καὶ τὴν Ἑταιρείαν. Πρὸ ἡμερῶν ἐθρηνήσαμεν καὶ τὸν θάνατον τοῦ Ἀντωνίου Ξυλᾶ, τοῦ καλοῦ ἀγαθοῦ ἀνδρὸς ποῦ ἐν τῇ ζωῇ ἐδείχθη ὑπέρμαχος τοῦ καθήκοντος καὶ ὑποστηρικτῆς τοῦ ἀγαθοῦ. Ἀκόμῃ, μὲ λύπην προσθέτω εἰς τὸν κατάλογον τῶν θανόντων τὰ ὀνόματα τῶν μελῶν μας Ἀντωνίου Κριεζῆ, Χαλαλάμους Διαπούλη καὶ Ἐλευθερίου Συνοδινοῦ. Πρέπει ἐδῶ νὰ ἀναφέρω καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιτεχνίτου τῆς Ἑταιρείας Χαριλάου Σφακιανάκη, ποῦ ἐπὶ τριακονταετίαν εἰργάσθη μὲ ζῆλον εἰς ὅλας τὰς ἀνασκαφὰς τῆς. Αἰωνία ἡ μνήμη των.

Θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ἀναφέρω καὶ ἐφέτος ὅτι αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι τῆς Ἑταιρείας διακρίνονται εἰς τρεῖς κατηγορίας: εἰς ἐρεύνας καὶ ἀνασκαφὰς αἱ ὁποῖαι χρηματοδοτοῦνται ὑπὸ τῆς Πολιτείας διὰ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, εἰς ὅσας χρηματοδοτοῦνται ἀπὸ δωρητὰς, ἀπὸ Νομαρχιακὰ Συμβούλια, Πανεπιστήμια, καὶ τὰς ἐρεύνας ἐκ τῶν ἰδίων πόρων τῆς Ἑταιρείας.

Αἱ χρηματοδοτοῦμεναι ὑπὸ τῆς Πολιτείας ἀνασκαφαὶ συνεχίζονται μὲ τὸν αὐτὸν ρυθμὸν, τὸν ἴδιον ἐνθουσιασμὸν καὶ τὴν αὐτὴν ἐπιτυχίαν ὑπὸ τοῦ ΥΠΠΟ, μὲ τὴν προσωπικὴν διεύθυνσιν καὶ ἐπίβλεψιν τῆς Ὑπουργοῦ κυρίας Μελίνας Μερκούρη, πρὸς τὴν ὁποίαν ὀφείλονται χάριτες. Εὐχαριστίαι ἀκόμῃ ὀφείλονται καὶ εἰς τοὺς δωρητὰς ποῦ εὐτυχῶς αὐξάνονται, καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸ Ἰδρυμα Ψύχα καὶ τὴν Πρόεδρον τοῦ Συμβουλίου του κυρίαν Χριστῖναν Σταθάτου, ὅχι μόνον διὰ τὴν οἰκονομικὴν πρὸς τὴν Ἑταιρείαν ἀρωγὴν ἀλλὰ καὶ διὰ διάφορα βοηθήματα τὰ ὁποῖα παρέχει εἰς ἀρχαιολόγους, ποῦ ἐπιτρέπουν τὴν συνέχισιν τοῦ ἔργου των.

Πρέπει καὶ πάλιν νὰ ἐπισημάνω ὅτι αἱ γενόμεναι ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι φέρουν εἰς φῶς τὴν ὅλην ὕψιν τῆς ζωῆς καὶ τῆς πολιτιστικῆς δράσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν, μυθολογικῶν ἀκόμῃ μέχρι καὶ τῶν πρωτοχριστιανικῶν χρόνων. Καλύπτουν δὲ ὁλόκληρον τὸν ἐλεύθερον ἑλλαδικὸν χώρον ἀπὸ τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης πρὸς Βορρᾶν, μέχρι τῆς Κρήτης πρὸς Νότον, καὶ ἀπὸ τοῦ Ἰονίου πρὸς Δυσμὰς μέχρι τοῦ Αἰγαίου πρὸς Ἀνατολάς.

Αἱ γενόμεναι ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἀνέρχονται εἰς 34 καὶ εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

(Ἀκολουθεῖ ἡ ἐκθεσὴ περὶ τῆς ὁποίας βλ. *Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* κατὰ τὸ ἔτος 1986).

.....

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1 - 8)

Συνεχίστηκε για δωδέκατη χρονιά η ανασκαφή του Ραμνουῦντος από τον υπογραφόμενο. Τη συνεχή έποπτεία τῆς ανασκαφῆς εἶχε, ὅπως πάντοτε, ἡ κυρία Ἑλένη Θεοχαράκη. Τὰ σχέδια ἐκπόνησαν οἱ ζωγράφοι κ. Κ. Ἡλιάκης, Ἰω. Γιαρμενίτης, ἡ κυρία Μανόλια Σκουλούδη ὡς καὶ ἡ δεσποινὶς Ἀναστ. Βουτσινᾶ. Τῇ συντήρηση τῶν εὐρημάτων, κεραμεικῶν καὶ μεταλλίνων ἔκαμε ἡ δεσποινὶς Ἀναστ. Βουτσινᾶ καὶ τῶν μαρμάρων ὁ κ. Νικ. Καραμαλῆς.

Ἀνασκαφὲς καὶ ἐργασίες ἔγιναν τῇ χρονίᾳ τούτῃ στὸ ἱερό τῆς Νέμεσης, στὸ φρούριο καὶ στὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ραμνουῦντος.

ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΗΣ

Ἡ ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης ἐρευνήθηκε τὰ προηγούμενα χρόνια ἐκτὸς τμημάτων ποὺ ἔμειναν ἄσκαφα γιὰ μελλοντικὴ ἔρευνα. Ὅπως προέκυψε ἀπὸ τὴν ανασκαφὴ αὐτὴ στὸν χῶρο τοῦ ἀνδῆρου δὲν ὑπῆρχε κανένα παλαιότερο κτίσμα, τουλάχιστον στὸν χῶρο ποὺ ἐρευνήθηκε καὶ δὲν φαίνεται πιθανὸ ὅτι καὶ στὸν μικρότερο συγκριτικὰ χῶρο ποὺ ἔμεινε ἄσκαφος εἶναι δυνατόν νὰ εἶχαν κατασκευαστεῖ οἰκοδομήματα. Μένει λοιπὸν μόνον τὸ τμήμα τὸ ὁποῖο καταλαμβάνει ὁ μεγάλος ναὸς ὅπου, πιστεύω, εἶχαν κατασκευαστεῖ οἱ δύο πρῶτοι ναοὶ τῆς Νέμεσης (Β. Πετράκος, *Φίλια Ἑπη Β'*, 318). Γιὰ τὴ διευκρίνιση τῆς μορφῆς τοῦ χώρου ὅπου θεμελιώθηκε ὁ μεγάλος ναὸς ἔγιναν μικρὲς τομὲς κατὰ μῆκος τῶν πλευρῶν του (εἰκ. 1), πέντε στῇ βόρεια πλευρά, τρεῖς στῇ δυτικῇ καὶ δύο στῇ ἀνατολικῇ οἱ ὁποῖες ἔφθασαν ἕως τὸν βράχο τοῦ ἐδάφους τοῦ ἱεροῦ. Εὐρήματα δὲν ὑπῆρξαν κατὰ τὴν ἔρευνα αὐτὴ πλὴν θραυσμάτων πιθανῶν νεολιθικῶν καὶ ΠΕ ἀγγείων συγγενῶν πρὸς τὰ ἀγγεῖα τῆς Νέας Μάκρης τὰ ὁποῖα μελετᾷ ἡ κυρία Μαρία Παντελίδου Γκόφα, ἡ ὁποία ἐξέτασε τὰ θραύσματα τοῦ Ραμνουῦντος καὶ συνέταξε σημείωμα τὸ ὁποῖο παραθέτω:

«Ὁμάς 369: ΠΕ· χαρακτηριστική ΠΕ ἐρυθρὴ βαφή. Χαρακτηριστικὰ χονδροειδῆ, τραχεῖα κεραμεικῇ. Δὲν ὑπάρχουν ἐνδεικτικὰ τμήματα ἀγγείων, χεῖλη, βάσεις, λαβές. Ὁμάς 370: ΠΕ· ἐλάχιστα ὕστρακα. Ἐνα μὲ ἐρυθρὰ ΠΕ βαφή. Ὁμάς 372: Ἴσως ΝΛ, διότι τὰ λίγα στοιχεῖα ποὺ διακρίνονται ὑπάρχουν καὶ στὴ Ν. Μάκρη. 1. Μελανὸ μὲ πολλὴ μίκα. 2. Καστανὰ μὲ μίκα, ἔσωτ. ἐπιφάνεια μελανή. 3. Πηλὸς καὶ τοιχώματα λεπτότερα τῶν ΠΕ, ὅμοια μὲ τὰ κοινὰ τῆς Ν. Μάκρης. 4. Λαβὴ κατακόρυφη, μὲ σχῆμα κοινὸ στὴ Ν. Μάκρη».

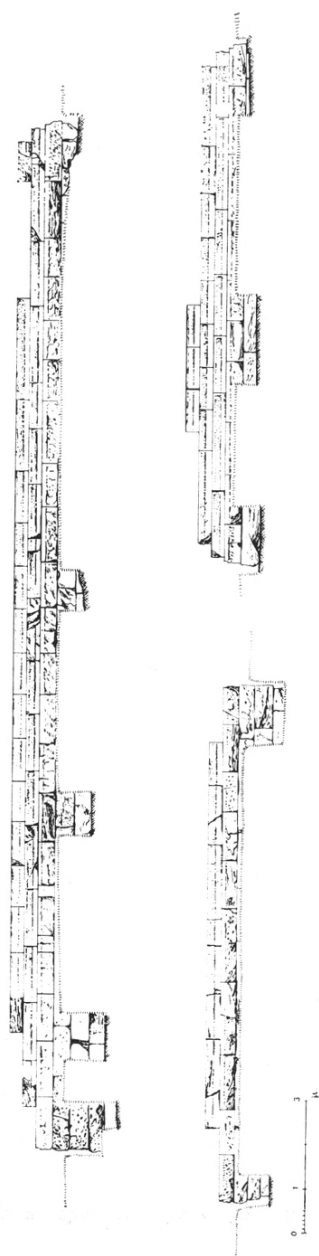
Ἡ κεραμεικὴ αὐτὴ εἶναι ἐλάχιστη σὲ ποσότητα καὶ δείχνει ὅτι τὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης, ὁ χώρος τῶν ναῶν, δὲν ἦταν κατοικημένος στὰ προϊστορικά χρόνια. Ὑπενθυμίζω ὅτι νεολιθικὰ λείψανα εἶχαν βρεθεῖ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀνατολικότερα, στὸν χώρο τῶν ἀποθηκῶν τοῦ ἱεροῦ (ΙΑΕ 1977, 19-22 πίν. 8), ἰσχνές μαρτυρίες τῆς παρουσίας ἀνθρώπων ποὺ δὲν βοηθοῦν στὸν σχηματισμὸ σαφοῦς εἰκόνας.

Ὁ μεγάλος ναὸς θεμελιώθηκε στὸ ἐπικλινές ἔδαφος τοῦ ἱεροῦ χωρὶς νὰ προηγηθεῖ ἐκσκαφὴ γιὰ τὴν ἰσοπέδωσή του. Ἀπὸ τὸ σχέδιο ποὺ παραθέτω (εἰκ. 1) εἶναι σαφές ὅτι τὸ ἔδαφος εἶχε τὴ μεγαλύτερη κλίση κατὰ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ναοῦ, δηλαδὴ ἀπὸ Δ πρὸς Α. Στὸ ΒΔ ἄκρο τοῦ ναοῦ ἡ θεμελίωση, κάτω ἀπὸ τὸν δόμο τῆς εὐθυντηρίας, ἔχει βάθος μόνον 0.35 ἐνῶ στὸ ΒΑ ἄκρο φθάνει τὸ 1.45 μ.

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τὸ βάθος τῆς θεμελίωσης εἶναι ἐλάχιστο στὴ ΝΔ γωνία, μόλις 0.08 καὶ 0.45 μ. στὴ ΒΔ. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ τὸ βάθος τῆς θεμελίωσης εἶναι 1 μ. στὴ ΒΑ γωνία καὶ 0.80 μ. στὴ ΝΑ. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐρευνηθεῖ ἐξαιτίας τῆς γειτνίασης τοῦ μικροῦ πολυγωνικοῦ ναοῦ.

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΣΤΑΗ

Τὸ τελευταῖο μέρος τῆς ἐκθεσης τούτης ἀποτελεῖται ἀπὸ τὶς ὑπηρεσιακές ἐκθέσεις τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάη. Οἱ περιγραφές του εἶναι ἀσαφεῖς ἀλλὰ μὲ τὴ βοήθεια τῶν συμπερασμάτων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ, μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε μὲ μεγάλη ἀκρίβεια ποῦ ἔσκαψε καὶ σὲ πόσο βάθος ἔφθασε. Περισσότερες παρατηρήσεις θὰ κάμω στὰ σχόλια τῶν ἐκθέσεων αὐτῶν. Ἐδῶ ὡς συμπλήρωμα τῆς δικῆς μου ἀνασκαφῆς, παραθέτω τοπογραφικὸ διάγραμμα τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης (εἰκ. 2) καὶ παρέχω τὰ ὑψόμετρα τοῦ ἀνδῆρου τοῦ

Εἰκ. 1. Τομές κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τοῦ μεγάλου ναοῦ (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

ἱεροῦ τῆς Νέμεσης, ὅπως ἦταν πρὶν ἀρχίσει ἡ ἀνασκαφή μου. Ὡς σταθερὸ σημεῖο τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἀνδῆρου λαμβάνεται ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῆς ΒΑ γωνίας τῆς εὐθυνηρίας τοῦ μεγάλου ναοῦ. Ὅλα τὰ δηλούμενα ὑψόμετρα βρίσκονται χαμηλότερα τοῦ σταθεροῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἀνδῆρου ἐκτὸς ἐκείνων ποὺ ἔχουν ἐμπρὸς τὸ σύμβολο +, αὐτὰ βρίσκονται ὑψηλότερα. Τὰ ἀκανόνιστα περιγράμματα στὸ σχέδιο δηλώνουν τὶς τομὲς τοῦ Στάη καὶ οἱ ἀριθμοὶ ποὺ συνοδεύονται μὲ ἓνα μελανὸ τρίγωνο τὸ βάθος στὸ ὁποῖο ἔφθασε ὁ Στάης κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς εὐθυνηρίας τοῦ μεγάλου ναοῦ.

Τὸ ἀρχικὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀνδῆρου δὲν ἦταν αὐτὸ ποὺ βρῆκα. Καὶ ὁ Gandy καὶ ὁ Στάης, κυρίως ὁ δεύτερος, ἀπομάκρυναν μεγάλες ποσότητες χωμάτων. Ἐλπίζω ὅτι μὲ τὴ λήξη τῆς ἀνασκαφῆς θὰ ἔχει ἀποκατασταθεῖ τὸ ἄνδηρο ὅσο τουλάχιστον εἶναι δυνατόν.

Ἀπὸ τὰ χρώματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Στάη προέρχεται μικρότατο θραῦσμα ἀπὸ τὴν κοιλιά μαρμάρινου ἀγγείου (ἀριθ. 751) ὕψ. 0.04, πλ. 0.032, πάχ. 0.004 μ., στὸ ὁποῖο σώζεται λείψανο ἐπιγραφῆς ὕψ. γρ. 0.006-0.007 μ. (εἰκ. 3).

[δεῖνα]

[δεῖνος]

[N]εμέσ[ει]

[ε]ὐχῆν

Εἰκ. 3. Θραῦσμα λίθινου ἀγγείου μὲ ἐπιγραφή (σχ. Μανόλιας Σκουλούδη).

Ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή χρονολογεῖται στὸν 3ο αἰ. μ.Χ., ὅπως ἐκείνη ποὺ εἶναι χαραγμένη (εἰκ. 4) στὸν τρίτο κατώτερο σπόνδυλο (ἀπὸ τὰ ἀνατολικά) τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ μεγάλου ναοῦ (IG II² 4003· νέα δημοσίευση, Πρακτικὰ τοῦ Η' Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς Α', 329 σημ. 81). Παρόμοια ἐπιγραφή εἶναι ἡ IG II² 4865

Τ Η Σ Μ Η Τ Ρ Ο Σ Κ Α Ι

Σ Ι Ι Α Ν

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 cm

Εἰκ. 4. Ἐπιγραφή σὲ σπόνδυλο τοῦ μεγάλου ναοῦ (σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἀπὸ τὸν Κεραμεϊκὸ Νεμέσε[ι]/θεᾷ ἐπηκ[ό]/ωι εὐχὴν / [ἀν]έθηκ[εν]. Γιὰ τὴ λατρεία τῆς Νέμεσης στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια, στὴν Ἀθήνα βλ. καὶ IG II² 4747 καὶ 4817α (σ. 353).

Ἡ νέα ἐπιγραφή τοῦ Ραμνοῦντος ἀνήκει στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τὰ ὁποῖα ἡ λατρεία τῆς θεᾶς ἔσβηνε. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκει καὶ ἡ τελευταία γνωστὴ παρόμοια ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ραμνοῦντος (ΙΑΕ 1981, 126 πίν. 99α εὐχὴν / Ἀμφιαράω / Σωτήρ ἀνέθ[ηκεν]).

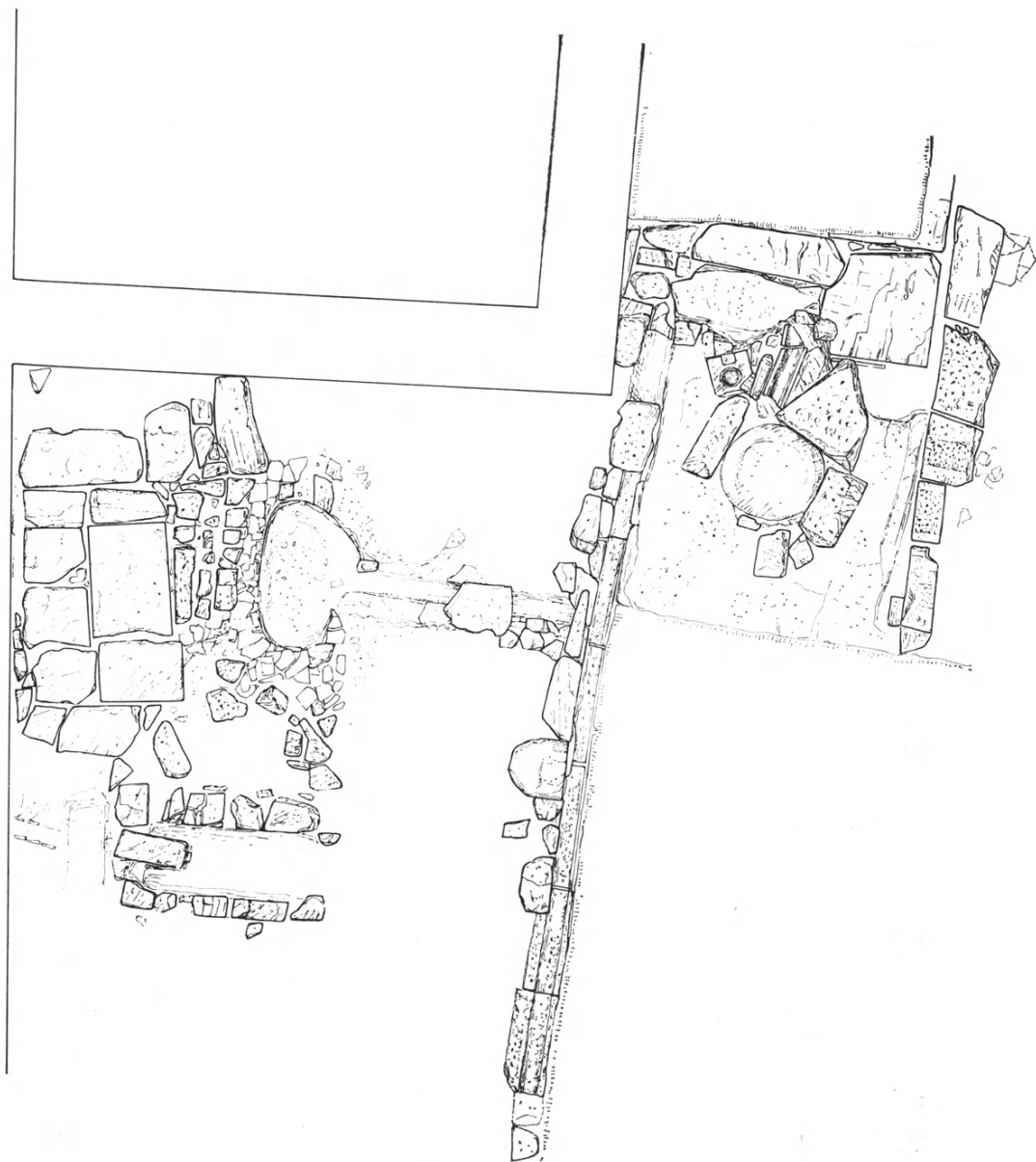
ΦΡΟΥΡΙΟ

Στὰ σχόλια πάνω στὶς ἐκθέσεις τοῦ Στάη τονίζω ὅτι ὁ παλιὸς Ἐφορος ἐρευνήσε ὁλόκληρο τὸ φρούριο. Τοῦτο ἴσως εἶναι ὑπερβολή, δύσκολα ὅμως ὁ σημερινὸς ἀνασκαφέας μπορεῖ νὰ ἐρευνήσει κάτι τὸ ἐντελῶς νέο, γιὰ δύο λόγους. Ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι ὅσα ἐρευνήσε ὁ Στάης εἶναι ἄγνωστα: δὲν ἔχουν δημοσιευτεῖ οὔτε ἔχουν ἀπεικονιστεῖ. Ἡ σχεδίαση καὶ ἡ ἐνταξὴ τους στὸ γενικὸ σχέδιο τοῦ φρουρίου ἐπιβάλλεται στὸν σημερινὸ ἀνασκαφέα ὡς πρωτεύον ἔργο καὶ ἀποτελεῖ μεγάλο κέρδος. Ἄν ἐρευνώντας ὅ,τι ἔχει ἀπομείνει ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τῶν ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, γίνεαι δυνατὴ ἡ εὕρεση τοῦ προορισμοῦ τους καὶ ἡ χρονολόγησή τους, τότε τὸ κέρδος εἶναι σχεδὸν ἀπόλυτο. Ὁ δεῦτερος λόγος ποὺ δυσκολεύει τὴν ἀνασκαφὴ εἶναι ὅτι ὁ Στάης ἦταν ἀναγκασμένος νὰ ἀποθέτει τὶς τεράστιες ποσότητες τῶν χωμάτων τῶν ἀνασκαφῶν του κοντὰ στὸν χῶρο ποὺ ἐρευνοῦσε. Ἐτσι δέσμευσε μὲ ὑψηλὲς ἐπιχώσεις τὰ οἰκοδομήματα ποὺ βρίσκονται γύρω ἀπὸ τὴν ἀγορὰ καὶ τὸ θέατρο. Ἡ ἀπομάκρυνση τῶν χωμάτων ἐπιβάλλει τὴν προηγούμενη ἐρευνά τους καὶ κατόπιν τὴν εὕρεση νέου χώρου ἀπόθεσης, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ δυσκολότερο γιὰ τὸν χῶρο τοῦ φρουρίου εἶναι περιορισμένος. Ἄν τὰ χῶματα ριχτοῦν ἔξω θὰ καλυφθοῦν τὰ τεῖχη· βρισκόμαστε δηλαδὴ σὲ νέο ἀδιέξοδο.

Κατὰ τὸ 1986 ἐρευνήθηκε ἐπιφανειακὰ οἰκοδομικὸ συγκρότημα ἀνατολικά τοῦ θεάτρου-ἀγορᾶς (εἰκ. 5), συστηματικὰ ὅμως μόνο λίγοι χῶροι στὸ βόρειο τμήμα τοῦ συγκροτήματος οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται στὸ μερικότερο σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 5).

Ἔργαστήρια

Ἀνατολικά τοῦ χώρου τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου τοῦ φρουρίου ὑπῆρχε λόφος χωμάτων τῶν ἀνασκαφῶν Στάη, ὅπου μάλιστα στὶς 13 Μαρτ. 1981 ἐπεσήμενα φρέαρ ἀρχαιοκαπήλων οἱ ὁποῖοι φαίνεται ὅτι ἤλπιζαν νὰ βροῦν

Εἰκ. 5. Συγκρότημα ἐργαστηρίων στὸ φρούριο (σχ. Ἰ. Γιαρμενίτη).

γλυπτά ἢ ἀγγεῖα. Τοῦ λόφου αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος περιόριζε ἀφύσικα τὸν χῶρο τοῦ θεάτρου, ἔκαμα στὶς 8 Ἀπρ. 1981 τὴν πρώτη σὲ βάθος ἔρευνα καὶ ἀφοῦ διαπιστώθηκε ὅτι δὲν περιεῖχε ἀρχαῖες ἐπιχώσεις, ἀφέθηκε νὰ ἐρευνηθεῖ συστηματικὰ στὸ μέλλον. Ἡ ἀπομάκρυνσή του, μετὰ ἀπὸ προσεκτικὴ ἔρευνα τῶν χωμάτων του, ἔγινε φέτος. Βόρεια τοῦ λόφου καὶ σὲ ἀπόσταση δεκάδος μέτρων ὑπῆρχε, πάντοτε θεατὸς, τοῖχος ἀπὸ μεγάλους ὀρθοστάτες μὲ βύσματα μεταξὺ τους (πίν. 1α). Ἡ ἀπομάκρυνση τῶν ἐπιφανειακῶν χωμάτων γύρω ἀπὸ τὸν τοῖχο ἀπεκάλυψε οἰκοδομικὸ συγκρότημα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐρευνήθηκε τμήμα στὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται μικρὸ ἐργαστήριον καὶ δεξαμενὴ. Ὡς κέντρο λαμβάνω μεγάλη κλειστὴ αὐλὴ (4.25×6.10 μ.) τῆς ὁποίας τὸ βόρειο ὄριο εἶναι ὁ τοῖχος μὲ τοὺς ὀρθοστάτες. Τὸ νότιο ὄριο τῆς αὐλῆς τὸ ἀποτελεῖ σήμερα λείψανον τοίχου μὲ κατώφλι στὸ μέσον. Ὁ κλειστὸς χῶρος πρὸς Νότο, ἓνα δωμάτιον διαστ. 2.50×6.10 μ., δὲν ἐρευνήθηκε.

Τὰ κτίρια ποὺ ἀποκαλύφθηκαν (πίν. 1β) φαίνεται ὅτι ἐγκαταλείφθηκαν καὶ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἐρειπώθηκαν. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις ποὺ τὰ κάλυπταν, ἄφθονους ἀργοὺς λίθους, μικρὰς λιθοπλίνθους, χῶμα ἀμμῶδες ἢ κόκκινο ἀργιλῶδες, θραύσματα λακωνικῶν κεραμίδων, κομμάτια κυψελῶν, ἀγγεῖων.

Ἀπὸ τὰ θραύσματα τῶν ἀγγείων χρονολογεῖται ἡ χρῆσις τῆς μεταξὺ 2ου π.Χ. - 3ου μ.Χ. αἰ. Σὲ βαθύτερον στρώμα ὅμως, μέσα σὲ κοιλότητα βρέθηκαν κομμάτια μεγάλου χρηστικοῦ ἀγγείου ποὺ χρονολογεῖται, πιθανότατα στὸν 4ο μ.Χ. αἰ. Πάνω ἀπὸ τὸ Δυτικὸ ἀνάλημμα τῆς αὐλῆς δὲν ὑπῆρχαν κτίσματα καὶ ὁ χῶρος ἦταν ἐλεύθερος μέχρι τοῦ πρὸς Δυσμὰς τείχους τοῦ πύργου τῆς εἰσόδου τῆς ἀκρόπολης. Πρὸς τὰ ΒΔ τοῦ ἀναλήμματος ὑπάρχουν θεμέλια ἐπιμήκους οἰκοδομήματος.

Πρὸς Β τῆς αὐλῆς ὑπάρχει δωμάτιον διαστ. 3.20×3.30 μ. προσιτὸ μὲ θύρα ποὺ βρίσκεται στὴ ΝΔ γωνία του. Τὸν νότιο τοῖχο του ἀποτελεῖ ὁ τοῖχος μὲ τοὺς μεγάλους ὀρθοστάτες τοῦ ὁποῖου μάλιστα γκρεμίστηκε τὸ δυτικὸ ἄκρον καὶ ξαναχτίστηκε βραχύτερον καὶ μὲ μικροὺς λίθους (πίν. 1α) γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ καὶ ἡ ἀνατολικὴ παραστάδα τῆς θύρας. Οἱ ὀρθοστάτες τοῦ γκρεμισμένου τμήματος τοῦ τοίχου βρέθηκαν μπροστὰ στὴν ἀρχικὴ τους θέση ὅπου ἀκόμη κεῖνται.

Ἡ ἐπίχωση τοῦ δωματίου, περιέχει θραύσματα λακωνικῶν κεραμίδων, κυψελῶν, πίθων, ἀμφορέων, ἀγγείων οἰκιακῆς χρήσης, λίγα θραύσματα μελαμ-

βαφών και μεγαρικῶν ἀγγείων, τὰ ὅποια χρονολογικῶς ἐκτείνονται ἀπὸ τὸν 2ο π.Χ. ἕως τὸν 2ο μ.Χ. αἰώνα.

Ἐνας χῶρος βόρεια καὶ ἀνατολικά τοῦ δωματίου, ὁ ὁποῖος βρίσκεται ὑψηλότερα ἀπὸ αὐτό, παρουσιάζει ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά γιατί στὸ δάπεδό του σώζονται λείψανα ἐγκαταστάσεων ποὺ ἀνῆκαν, ἴσως, σὲ κάποια βιοτεχνία. Ἡ ἀνασκαφή δὲν περατώθηκε καὶ τὰ ὅρια του δὲν ἔχουν καθοριστεῖ. Βορειότερα βρίσκεται ἀπιοειδὲς πηγάδι μὲ κονίαμα ἐσωτερικὰ μὲ στόμιο διαμ. ± 0.65 μ. Γύρω ἀπὸ αὐτό, γιὰ νὰ μὴ δημιουργεῖται λάσπη, ὑπάρχουν σὲ ἄμεση ἐπαφή μὲ τὸ στόμιο τοῦ πηγαδιοῦ, στρωμένοι λίθοι καὶ πλάκες ἐνῶ μεγάλο μέρος τοῦ δαπέδου πρὸς Β, Α καὶ Ν εἶναι κατασκευασμένο μὲ ἄμμοκονίαμα καὶ βότσαλα (πίν. 3α). Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ στομίου σώθηκε μάρμαρο διαστ. 0.25×0.30 μ. μὲ μία κυκλικὴ ὀπή διαμ. 0.08 μ. καὶ ἄλλη ἐκροὴ ΒΑ, πρὸς τὸ πηγάδι. Τρίτη ὀπή ὑπάρχει στὴν πάνω ἐπιφάνεια διαμ. 0.11 μ., ἡ ὁποία ἐπικοινωνεῖ μὲ τὶς δύο ἄλλες. Φαίνεται πὼς μὲ κάθετο σωλῆνα τὸ νερὸ τῆς στέγης διοχετευόταν μέσω τοῦ μαρμάρου αὐτοῦ εἴτε στὸ πηγάδι εἴτε πρὸς Νότο, σ' ἓναν ἀγωγὸ λίθινο ἀνοικτό, ποὺ ἀρχίζει περίπου ἀπὸ τὸ σημεῖο τοῦ διανεμητοῦ καὶ συνεχίζεται ἐπὶ 5 μέτρα γιὰ νὰ διακοπεῖ. Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ λίθους μήκ. $0.70-0.85$, πλ. 0.30 μ. περίπου, ποὺ φέρουν στὴ μέση, κατὰ τὸ μήκος, αὐλάκι πλ. 0.12 καὶ βάθους 0.15 μ. Ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ αὐτὸ ἔπειτα ἀπὸ πορεία δύο μέτρων μὲ ἄνοιγμα πρὸς Νότο διοχετευόταν τὸ νερὸ σὲ αὐλάκι μήκους 1.70 μ., σκαμμένο στὸ χῶμα μὲ μικρὲς πέτρες στὰ πλευρά του. Τὸ νερὸ κατέληγε σὲ ἐλλειψοειδῆ κοιλότητα διαμ. $0.60 - 1$ μ. τῆς ὁποίας οἱ παρειᾶς ἀποτελοῦνται ἀπὸ κεραμίδια καὶ κομμάτια ἀπὸ μυλόπετρες. Τὸ δάπεδο γύρω ἀπὸ τὴν κοιλότητα, ἐκτὸς ἀπὸ βόρεια, εἶναι στρωμένο μὲ μικρὲς καὶ μεγαλύτερες πέτρες, τὸ νότιο μέρος μάλιστα μὲ μεγάλες πλάκες, γιὰ νὰ μὴ δημιουργεῖται λάσπη.

Ἀνατολικά τῆς κοιλότητας καὶ τοῦ πλακόστρωτου βρέθηκε στὸ δάπεδο ὀρθογώνια κοιλότητα διαστ. 0.48×1.35 μ., βάθ. 0.20 ποὺ ὀρίζεται ἀνατολικά καὶ δυτικά μὲ λεπτοὺς τοίχους ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ πλάκες. Στὴ μικρὴ αὐτὴ κοιλότητα ὑπῆρχε καθαρὸ λεπτὸ γκρίζο χῶμα καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ παρθένο ἔδαφος διαπιστώθηκαν ἔχνη πυρακτώσεως.

Πιθανὸν εἶναι πὼς ὁ χῶρος μὲ τὸ πηγάδι καὶ τὶς δύο κοιλότητες ἦταν ἐργαστήριο στὴ λειτουργία τοῦ ὁποίου τὸ νερὸ ἦταν ἀναγκαῖο. Εὐρύματα ποὺ νὰ ὀρίζουν τὴν ἀκριβῆ δραστηριότητα τοῦ ἐργαστηρίου δὲν ὑπάρχουν. Ἀπὸ τὴν

ἐπίχωση τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἐλλειψοειδοῦς κοιλότητος — θραύσματα λακωνικῶν κεραμίδων, μεγάλων οἰκιακῶν ἀγγείων, καὶ μελαμβαφῶν ἀγγείων — φαίνεται πῶς πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἡ χρῆση τῆς στὸ πρῶτο μισό τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Λίγο νεώτερο, τῶν μέσων τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. εἶναι τὸ στρῶμα ποὺ κάλυπτε τὴν ἐπιχωσμένη ἤδη κοιλότητα.

Εὐρήματα

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ δὲν εἶναι σημαντικά οὔτε βοηθοῦν, ἐκτὸς τῆς κεραμεικῆς, στὴ συναγωγὴ χρονολογικῶν συμπερασμάτων. Τὰ πλέον ἀξιόλογα περιγράφονται μὲ συντομία.

1 (821). Μαρμάρινη ἀβαθὴς λεκάνη περιρραντηρίου ἀκόσμητη, διαμ. 0.63, ὕψ. 0.07 μ., ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἔντεκα συγκολλημένα κομμάτια. Τὰ θραύσματα βρέθηκαν σκορπισμένα σ' ὅλους τοὺς χώρους τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ κοίλη ἐπιφάνεια εἶναι λειασμένη ἀπὸ τὴ χρῆση καὶ φέρει πλῆθος ἀπὸ κοιλότητες μικρότερες ἢ μεγαλύτερες, μέχρι διαμ. 0.001 μ. οἱ ὁποῖες δὲν ὀφείλονται σὲ ἐλαττώματα τοῦ μαρμάρου ἀλλὰ εἶναι ἀποτέλεσμα εἰδικῆς χρήσης. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια διατηρεῖται ἐξαιρετα καὶ εἶναι ἐπεξεργασμένη μὲ λεπτὸ χτένι (εἰκ. 6). Βρέθηκαν ἐπίσης στὴν περιοχὴ καὶ στὸν ὥρο τῆς ἀνασκαφῆς θραύ-

Εἰκ. 6. Τομὴ μαρμάρινης λεκάνης ἀπὸ τὸ φρούριο (σχ. Ἀναστ. Βουτσινᾶ).

σματα ἀπὸ ἄλλες ἑξὶ λεκάνες, κανένα ὅμως πόδι περιρραντηρίου. 2 (827). Τμῆμα χάλκινης περόνης μήκ. 0.053 μ. 3. Τμήματα σιδερένιων καρφιῶν. 4 (828). Δύο μολυβένοι σύνδεσμοι ἀγγείων. 5. Τμῆμα μολυβδοχόησης. 6 (829). Μολυβένια χελώνα διαστ. 0.03×0.04 μ. 7 (830). Ἀγνύθα μολυβένια ὕψ. 0.035 κάτω διαμ. 0.026, χωρὶς τρῆμα. 8 (831). Κυλινδρικό μολύβδινο βάρος ὕψ. 0.035, κάτω διαμ. 0.009 μὲ τρῆμα στὴ μιὰ ἄκρη. 9 (832). Χάλκινο διακοσμητικὸ καρφὶ μὲ κωδωνόσχημο κεφάλι καὶ ὀρθογώνιο στέλεχος διαμ. 0.016, ὕψ. 0.012 μ. 10 (833). Χάλκινο καρφὶ πλατυκέφαλο διαμ. κεφ. 0.014, μήκ. 0.058. 11 (834). Θραῦσμα ἄβαφου πινακίου· ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.

12 (835). Θραύσματα μεγαρικοῦ σκύφου με μαίανδρο καὶ συνεχὴ σπείρα καὶ χέρι μορφῆς ποῦ κρατεῖ δόρυ· ἀρχὲς 2ου π.Χ. αἰ. 13 (836). Θραῦσμα μεγαρικοῦ σκύφου· ἀριστερὰ τράγος ἐμπρὸς σὲ κρατήρα, δεξιὰ ἐρωτιδέας καὶ μάσκα με γένι· ἀρχὲς 2ου π.Χ. αἰ. 14 (837). Θραῦσμα μεγαρικοῦ σκύφου με πυκνὲς σειρὲς λογχοειδῶν φύλλων· ἀρχὲς 2ου π.Χ. αἰ. 15 (838). Θραῦσμα μεγαρικοῦ σκύφου με μακρὰ πέταλα· μέσα 2ου π.Χ. αἰ. 16 (839). Θραῦσμα μεγαρικοῦ σκύφου με ἐρωτιδέα· μέσα 2ου π.Χ. αἰ. 17 (840). Τμῆμα κυαθίου (bowl) με ἐμπέστα ἀνθέμια στὸν πυθμένα· μέσα 2ου π.Χ. αἰ. 18 (841). Τμῆμα ἡμισφαιρικοῦ κυαθίου (bowl) ρυθμοῦ δυτικῆς κλιτύος· μέσα 2ου π.Χ. αἰ. 19 (842). Θραύσματα ἀμφορέα· ἔσως ἀρχὲς 1ου π.Χ. αἰ. 20 (843). Τμῆμα κυαθίου (bowl) 2ος-1ος π.Χ. αἰ. 21 (844). Θραῦσμα λεκάνης· 2ος-1ος π.Χ. αἰ. 22 (845). Θραῦσμα οἰκιακοῦ ἀγγείου· 2ος-1ος π.Χ. αἰ. 23 (846). Θραῦσμα πινακίου· 2ος-1ος π.Χ. αἰ. 24 (847). Θραῦσμα βαθιᾶς λεκάνης· δεύτερο μισὸ τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. 25 (848). Τμῆμα ἀνοικτοῦ ἀγγείου· πρῶτο μισὸ 1ου μ.Χ. αἰ. 26 (849). Τμῆμα χρηστικῆς λεκάνης· 1ος μ.Χ. αἰ. 27 (850). Τμῆμα κυαθίου (bowl)· 1ος μ.Χ. αἰ. 28 (851). Βάση πινακίου· 1ος-2ος μ.Χ. αἰ. 29 (852). Πόδι ἀμφορέα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. 30 (853). Τμῆμα χρηστικῆς λεκάνης· μέσα 3ου μ.Χ. αἰ. 31. Σιδερένια καρφιά καὶ ἓνα χάλκινο. 32 (854). Μολυβένιος σύνδεσμος ἀγγείου. 33 (855). Ἀγλύθα μολυβένια ὕψ. 0.03, κάτω διαμ. 0.024 μ., χωρὶς τρῆμα. 34 (856). Σφονδύλι πῆλινο κωνικὸ μελαμβαρῆς ἐξίτηλο ὕψ. 0.025, διαμ. κάτω 0.038 μ. 35 (857). Θραῦσμα μελαμβαρφοῦς πινακίου· ἀρχὲς 3ου π.Χ. αἰ. 36 (858). Θραῦσμα κυαθίου (bowl)· 2ος-1ος π.Χ. αἰ. 37 (859). Θραῦσμα μαγειρικοῦ σκεύους· 1ος μ.Χ. αἰ. 38. Τεμάχιο σιδήρου. 39. Τεμάχιο μολυβιοῦ ἀπὸ αὐλάκι μολυβδοχοήσεως, ἔχει δηλαδὴ τὸ σχῆμα τοῦ αὐλακιοῦ, μήκ. 0.07, πλ. 0.015, πάχ. 0.006 μ. 40 (860). Τὸ μισὸ μελαμβαρφοῦς κυαθίου (bowl)· 350-325 π.Χ. αἰ. 41 (861). Θραῦσμα μεγαρικοῦ σκύφου με διακόσμηση φύλλων· ἀρχὲς 2ου π.Χ. αἰ. 42 (862). Τμῆμα χρηστικῆς λεκάνης· ἀρχὲς 2ου π.Χ. αἰ. 43 (863). Θραῦσμα μεγαρικοῦ σκύφου με ζώνη ὠν· μέσα 2ου π.Χ. αἰ. 44 (864). Χεῖλος ἀμφορέως· μέσα 2ου π.Χ. αἰ. 45 (865). Τμῆμα βάσης καὶ σώματος ἡμισφαιρικοῦ κυαθίου (bowl) ρυθμοῦ δυτικῆς κλιτύος· μέσα 2ου π.Χ. αἰ. 46 (866). Τμῆμα ποδιοῦ καὶ σώματος ἀνοικτοῦ ἀγγείου (bowl)· 2ος-1ος π.Χ. αἰ. 47 (867). Τὸ πόδι ἀνοικτοῦ ἀγγείου (bowl)· 2ος-1ος π.Χ. αἰ. 48 (868). Τμῆμα ἀνοικτοῦ ἀγγείου (saucer)· 2ος-1ος π.Χ. αἰ. 49 (869). Τμῆμα χεῖλους καὶ λαβῆς ἱγδίου· 2ος-1ος π.Χ. αἰ. 50 (870). Θραῦ-

σμα μελαμβανοῦς πινακίου· 1ος αἰ. μ.Χ. 51 (871). Τμῆμα ποδιοῦ καὶ σώματος λεκάνης· 1ος μ.Χ. αἰ. 52. Μεγάλο σιδερένιο καρφί ἐλλιπές μήκ. 0.053 μὲ ὀρθογώνιο κεφάλι διαστ. 0.018×0.027 μ. 53. Τμῆμα χάλκινου καρφιοῦ τομῆς ὀρθογώνιας μήκ. 0.032 μ. 54. Δύο μολυβένιοι σύνδεσμοι ἀγγείων. 55 (872). Θραῦσμα χρηστικῆς λεκάνης· ἀρχὴς 2ου π.Χ. αἰ. 56 (873). Θραῦσμα μεγαρικοῦ σκύφου μὲ πυκνὸς σειρὸς μικρῶν φύλλων· μέσα 2ου π.Χ. αἰ. 57 (874). Θραύσματα μεγαρικοῦ σκύφου. Ἐπιμήκη πέταλα ἀπὸ κεντρικὸ ρόδακα· μέσα 2ου π.Χ. αἰ. 58 (875). Τμῆμα χρηστικῆς λεκάνης· 2ος-1ος π.Χ. αἰ. 59 (876). Λύχνος ἐλλιπής. H. Thompson, *Hesperia* 3, 1934, 413 εἰκ. 98· 2ος-1ος π.Χ. αἰ. 60 (877). Τμῆμα κυαθίου (bowl)· 2ος-1ος π.Χ. αἰ. 61 (878). Τμῆμα πινακίου· 1ος π.Χ. αἰ.

Ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα τοῦ καταλόγου αὐτοῦ τὰ ὑπ' ἀριθμ. 2-30 βρέθηκαν στὸν χῶρο τὸν χαρακτηριζόμενο ὡς αὐλή, τὰ ὑπ' ἀριθμ. 31-37 στὸ ἀκριβῶς πρὸς Βορρὰ δωμάτιο, τὰ ὑπ' ἀριθμ. 38-51 στὸν χῶρο τοῦ πηγαδιοῦ καὶ τὰ ὑπ' ἀριθμ. 52-61 στὸν χῶρο ὁ ὁποῖος πιθανῶς χρησίμευε ὡς ἐργαστήριον. Θραύσματα ἀπὸ κυψέλες βρέθηκαν στὴν αὐλή καὶ στὸν χῶρο μὲ τὸ πηγάδι.

Κατὰ τὴν ἔρευνα τῶν χωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς Στάη ποὺ βρίσκονταν ἀνατολικά τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου βρέθηκαν γλυπτὰ καὶ ἐπιγραφὰς τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ μνημονευτοῦν. Οἱ ἐπιγραφὰς δημοσιεύονται στὸ οἰκειὸ κεφάλαιο τῆς ἔκθεσης τούτης.

1 (822). Τὸ κάτω μέρος ἀπὸ τὸ τυποποιημένο γένι κεφαλῆς τετράγωνου Ἑρμοῦ. Οἱ ἐλικοειδεῖς βόστρυχοι κοσμοῦν τὶς ὀψεις ποὺ φαίνονται, ἐνῶ ἡ ὀπίσθια πλευρὰ ἀπὸ τὸ γένι φέρει βαθιὰ αὐλάκια. Ὑψ. 0.0113, πλ. 0.15-0.20, πᾶχ. 0.10 μ.

2 (823). Τὸ γόνατο μὲ τμῆμα τοῦ μηροῦ καὶ τῆς κνήμης κεκαμμένου δεξιοῦ ἀνδρικοῦ γυμνοῦ σκέλους μέγ. ὕψ. 0.12 μ.

3 (824). Τμῆμα τοῦ δεξιοῦ καρποῦ ἀπὸ τὸ χέρι μαρμαρίνου ἀγάλματος ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, μέγ. μήκ. 0.096 μ.

4 (825). Τὰ δάκτυλα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀντίχειρα, ἀριστεροῦ ἄκρου χεριοῦ ἀγάλματος ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ἐλλιπὴ καὶ στὰ δύο ἄκρα τους.

5 (826). Τὸ ραχιαῖο τμῆμα ἀριστεροῦ ὤμου μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ βραχίονος σὲ ἔκταση ἀγάλματος ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο μέγ. διαστ. 0.086 μ.

Τὰ θαύσματα 824-826 ἴσως προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἄγαλμα τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν ἰδρυμένο στὸν χῶρο τοῦ θεάτρου.

Ἀνατολικὴ πύλη

Στὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ τείχους τοῦ φρουρίου βρέθηκε πύλη πλ. 1.80 μ. τῆς ὁποίας ἓνας ἀπὸ τοὺς λίθους μήκ. 2.60 μ. ποὺ τὴν στέγαζε, βρίσκεται στὴ θέση του. Ἡ πύλη εἶναι ἐπιχωσμένη ἐσωτερικὰ ἐνῶ ἐξωτερικὰ μεγάλοι λιθό-πλινθοι τοῦ τείχους ἐμποδίζουν προσωρινὰ τὴν ἀποκάλυψή της. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπίχωση φθάνει ὥς τὸ ὑπέρθυρο καὶ τοῦτο δίνει ἐλπίδες ὅτι πιθανὸν τὸ ἐσω-τερικὸ τοῦ τείχους θὰ σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση. Ἀριστερὰ (νότια) τῆς πύ-λης σώζονται βαθμίδες κλίμακας ποὺ ὁδηγοῦσε στὸν περίπατο.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ

- 1 (745). Στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο μὲ ἀέτωμα τὸ ἄνω μέρος ὕψ. 0.37, πλ. 0.34-0.37, πάχ. 0.085-0.10 μ., ὕψ. γρ. 0.05-0.08 μ. Βρέθηκε σὲ ἐπιφανειακὰ χρώματα, ΝΑ τοῦ θεάτρου, σὲ ἀπόσταση 20 μέτρων ἀπὸ τοὺς θρόνους (πίν. 2α).

- [Ῥ]εδοξεν τῶν παροίκων τοῖς τεταγμένοις ἐν Ῥαμνοῦντι,
[Ν]ικόμαχος Νίκωνος Αἰτωλὸς εἶπεν· ἐπειδὴ Λάχης χει-
3 [ρο]τονηθεὶς ὑπὸ τοῦ δήμου στρατηγὸς εἰς τὸν ἐνιαυτὸν τὸν
[ἐπὶ Ε]ὐάνδρου ἄρχοντος ἐν τε τοῖς λοιποῖς ἀνεστράφη καλῶς
[καὶ ἀξί]ως τῆς προὔπαρχούσης αὐτῶι διὰ προγόνων πρὸς τὸν
6 [δῆμ]ον εὐνοίας, ἐφρόντισεν δὲ καὶ τῶν παροίκων τῶν τετα-
[γμ]ένων ὑπ' αὐτὸν ὅπως ἂν εὐτάκτως λειτουργοῦντες συνδ-
[ιασ]ώιζωσιν τῶι δήμῳ τὸ φρούριον, διετέλεσεν δὲ καὶ χρήσιμον
9 [ἐα]υτὸν παρασκευάζων καὶ [κοι]νῇ καὶ ἰδίᾳ πᾶσιν ὅπως ἂν οἶν
[ἐφ]άμιλλον εἰ τοῖς χειροτονηθεῖσι στρατηγοῖς φιλοτιμεῖν
[σθ]αί εἰς ἑαυτοὺς εἰδότας ὅτι χάριτας ἀξίας κομιοῦνται ὧν
12 [ἂν ε]ὐεργετήσωσιν· ἀγαθεῖ τύχει δεδόχθαι τοῖς τεταγμέ-
[νοις] τῶν παροίκων ἐν Ῥαμνοῦντι ἐπαινέσαι τὸν στρατηγὸν
[Λάχ]ητα Χ[α]ιρεπόλιδος Λ[ευκονοέ]α καὶ στεφανῶσαι αὐ-
15 [τὸν χρυσῶι στεφάνῳι ἀρετῆς ἕνεκα] καὶ δικαιοσύνης]
[τῆς εἰς τὸν δῆμον τὸν Ῥαμνουσίων καὶ εἰς ἐ]αυτούς· ἐπαινέ[σαι]

[δὲ καὶ τὸν τεταγμένον ἐφ' ἑαυτῶν Ἀν]τίβιον Προβα[λί]-
18 [σιον καὶ στεφανῶσαι θαλλοῦ] σ τε φ[άνωι---]

Ὁ Εὐάνδρος ἦταν ἐπώνυμος ἄρχων τῶν Ἀθηνῶν τὸ 212/11 π.Χ. Τὸ ψήφισμα τοῦτο μᾶς φανερώνει ἕναν ἀκόμη στρατηγὸ τῆς Παραλίας, τὸν Λάχχητα Χαιρεπόλιδος Λ[ευκονοέ]α. Γιὰ τὸ πρῶτο καὶ τὸ τελευταῖο γράμμα τοῦ δημοτικοῦ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία οὔτε γιὰ τὸν χῶρο τῶν 7 γραμμάτων ποὺ τὰ χωρίζει.

Ὁ στρατηγὸς ἴσως εἶναι ἀπόγονος τοῦ Δημοχάρους Λάχχητος Λευκονέως, ἀνεψιοῦ τοῦ Δημοσθένους καὶ στρατηγοῦ τὸ 305/304 π.Χ. (ΡΑ 3716), ἴσως δισέγγονός του. Παρατηρητέα ἡ ἐννοιολογικὴ συγγένεια τῶν ὀνομάτων Δημοχάρης καὶ Χαιρέπολις.

Γιὰ τοὺς στρατιῶτες τοὺς τεταγμένους Ῥαμνοῦντι βλ. IG II² 2977 (Pouilloux ἀρ. 10) καὶ 1286 (Pouilloux ἀρ. 11). Γιὰ τοὺς παροίκους τοὺς τεταγμένους Ῥαμνοῦντι βλ. Pouilloux ἀρ. 18, 19.

- 2 (749). Στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο τὸ κάτω μέρος, ἐλλιπὲς ἀριστερά, ὕψ. 0.36, πλ. 0.43, πᾶχ. 0.11 μ. Ὑψ. γρ. 0.007 - 0.01 μ. Τὸ μεσαῖο τμῆμα τῆς ἐπιφανείας τοῦ μαρμάρου εἶναι κατεστραμμένο ἐπίτηδες. Βρέθηκε σὲ μπάζα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Στάη ἀνατ. τοῦ θεάτρου. Κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς στήλης σώζονται ὑπολείμματα χρυσοῦ χαρακτοῦ στεφάνου (πίν. 2β).

[-----] ΝΑ
[-----] Κριτο
3 [-----] ἄρε-
[τῆς ; -----] ἰς δὲ
[-----] ἐπαινέσαι δὲ καὶ τὸν ἐπιμελητὴν Λέον]τα Ῥαγνο-
6 [νος] Ῥαθεν κα[ὶ στεφανῶσαι θαλλοῦ στεφάνωι· ἀναγράψαι] δὲ τότε τὸ
[ψήφι]σμα ἐν σ[τήλῃ] λιθίνῃ καὶ στήσαι -----]
[....] ἐπὶ δὲ τὴν ἀ[ναγραφὴν] τῆς στήλης ἐ[λ]λέσθαι [το]εῖς ἀνδρας οἱ-
9 [τινε]ς συντελοῦσι [τὰ ἐψηφισμένα· οἷδ]ε εἰρῆσεν Ἀντιφάνης
[-----] ἰον ἐξ Οἴου, [-----] ο]ν Εὐπυρίδης, Ξενόφιλος
[-----] ον Κυδαντί]δης

Ὁ ἐπιμελητὴς Λέων Ῥαγνωνος Ῥαθεν εἶναι γνωστὸς στὸν Ραμνοῦντα. Στὸ ψήφισμα IG II² 1311 (Pouilloux ἀρ. 13) γιὰ τὸν Δικαί-

αρχο Ἀπολλωνίου Θριάσιο πού χρονολογεῖται πιθανῶς πρὶν ἀπὸ τὸ 236/35 π.Χ. φροντίζει μὲ ἄλλους δύο γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν τιμῶν πού ἔχουν ἀπονεμηθεῖ στὸν Δικαίαρχο. Σὲ δεύτερο ψήφισμα (Pouilloux ἀρ. 14 καὶ BCH 80, 1956, 57-63), πιθανῶς τοῦ 229 π.Χ., ἐμφανίζεται ὡς ἐπιμελητὴς καὶ στεφανώνεται μὲ στεφάνι θαλλοῦ. Σὲ ὑπόλειμμα ψηφίσματος πού δημοσίευσα (ΠΑΕ 1979, 25) σώζεται στέφανος θαλλοῦ μὲ τὴν ἐπιγραφή τὸν ἐπ[ιμε] / λητὴν / Λέοντα.

Τὰ ἄλλα πρόσωπα πού ἀπαντοῦν στὸ ψήφισμα εἶναι ἐπίσης γνωστά. Ὁ Ἀντιφάνης [— — —] οὐ ἐξ Οἴου ἀπαντᾷ στὸ ψήφισμα Pouilloux ἀρ. 14 μαζὶ μὲ τὸν Λέοντα καὶ τὸν Ξερόφιλο. Ὁ Ξερόφιλος πάλι ἀπαντᾷ ἀκόμη καὶ στὸ ψήφισμα ΠΑΕ 1979, 24 ἀρ. 2 ἀπὸ τὸ ὁποῖο γνωρίζουμε καὶ τὴν κατάληξη τοῦ πατρωνύμου του.

Ἡ λέξη τοῦ στ. 2 πιθανὸν νὰ ἀνήκει στὸ ὄνομα τοῦ τιμωμένου προσώπου, στρατηγοῦ τῆς Παραλίας.

Τὸ ψήφισμα τοῦτο ἀπὸ προσωπογραφικὰ μόνον κριτήρια χρονολογεῖται πιθανῶς στὰ μετὰ τὸ 230 π.Χ. χρόνια, πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος.

- 3 (481 + 742).** Στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο δύο συγκολλημένα τεμάχια ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῆς ὕψ. 0.455, πλ. 0.48, πάχ. 0.082 μ. Ὑψ. γρ. 0.007 μ. Τὰ θραύσματα βρέθηκαν στὸ φρούριο στὸν χώρο γύρω ἀπὸ τὸ θέατρο, τὸ ἀριστερὸ (481) τὸν Αὐγούστο τοῦ 1981 τὸ δὲ δεξιὸ (742) τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1986. Στὸ ἀριστερὸ τεμάχιο σώζονται λειψάνα δύο στεφάνων θαλλοῦ, ὁ ἀριστερὸς σώζει τὴν κατάληξη λέξεως (πίν. 3β).

- [— — — — ἀναγράψαι δὲ τόδε τὸ ψή[φισ]μα ἐν]
[στήλῃ λιθίνῃ καὶ στήσαι ἐν τῷ φρου]ρίῳ· εἰς δὲ
3 [τὴν ποίησιν τῆς στήλης καὶ τὴν ἀν]άθεσιν εἰσενε-
[γκεῖν τὸ γενόμενον ἀνάλωμα· ἐλέσθαι] δὲ καὶ τρεῖς ἄνδρα[ς]
[ἐξ ἐαυτῶν οἵτινες ἐπιμελήσονται τῆς] ἀναθέσεως· οἶδε
6 [ἡϊρέθησαν — — — — — Εἰτε]αῖος, Ἀθηνόδωρος
[— — — — —, Ἀρχέ]στρατος Αἰσχίνου· Ἐρχ[ι]ν[ε]ν[ε]

Τὸ ψήφισμα τοῦτο δὲν ἀφορᾷ στρατηγὸ τῆς Παραλίας στὸν ὁποῖο ἀπονέμεται πάντα χρυσὸ στεφάνι ἀλλὰ ἄλλους, τουλάχιστον δύο, κατώτερους στρατιωτικοὺς ἴσως παράγοντες τοῦ Ραμνουῦντος. Ὁ Ἀρχέστρα-

τος εἶναι ὁ ταμίης τῶν Ἀμφιεραϊστῶν στὸ ψήφισμα IG II² 1322 (Pouilloux ἀρ. 34) τῶν μετὰ τὸ 229 π.Χ. χρόνων. Ἐμφανίζεται ἐπίσης σὲ ψήφισμα τοῦ Ραμνοῦντος τοῦ 225 π.Χ. ὡς μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ποὺ θὰ φροντίσει γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν τιμῶν ποὺ ἀπονέμονται στὸν τριήραρχο Μένανδρο Τεισάρχου Εἰτεαῖο, (Pouilloux ἀρ. 17 = BCH 80, 1956, 64-69).

- 4 (737). Θραῦσμα στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο γύρω ἑλλιπές, ὕψ. 0.055-0.13, πλ. 0.135 μ., πάχ. 0.082 μ. Ὑψ. γρ. 0.008 μ. Σώζει λείψανα χρυσοῦ στεφάνου. Βρέθηκε στὰ μπάζα τῶν ἀνασκαφῶν Στάη, ἀνατολικῶς τοῦ θεάτρου τοῦ φρουρίου (εἰκ. 7).

[— — — —] ME

[— — — —] NTI

[— —] A

[— —] PEA

Πρόκειται πιθανῶς γιὰ στεφάνωση στρατηγοῦ τῆς Παραλίας. Στὸν τελευταῖο στίχο πρὶν ἀπὸ τὸ Ρ σώζεται ψηλὰ λείψανο ὀριζόντιας κεραίας, ἴσως Τ. Πιστεύω ὅτι ἔχουμε τὴ λέξη *Λαμπτρέα*.

- 5 (741). Κάτω μέρος στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.26, πλ. 0.30, πάχ. 0.10 μ. Ὑψ. γρ. 0.006(ο)-0.011 μ. Βρέθηκε ἀνατολικά τοῦ θεάτρου. Ἀπὸ τὸν στέφανον θαλλοῦ ποὺ περιέβαλλε τὴν ἐπιγραφή σώζεται μικρὸ τμῆμα.

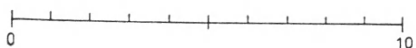
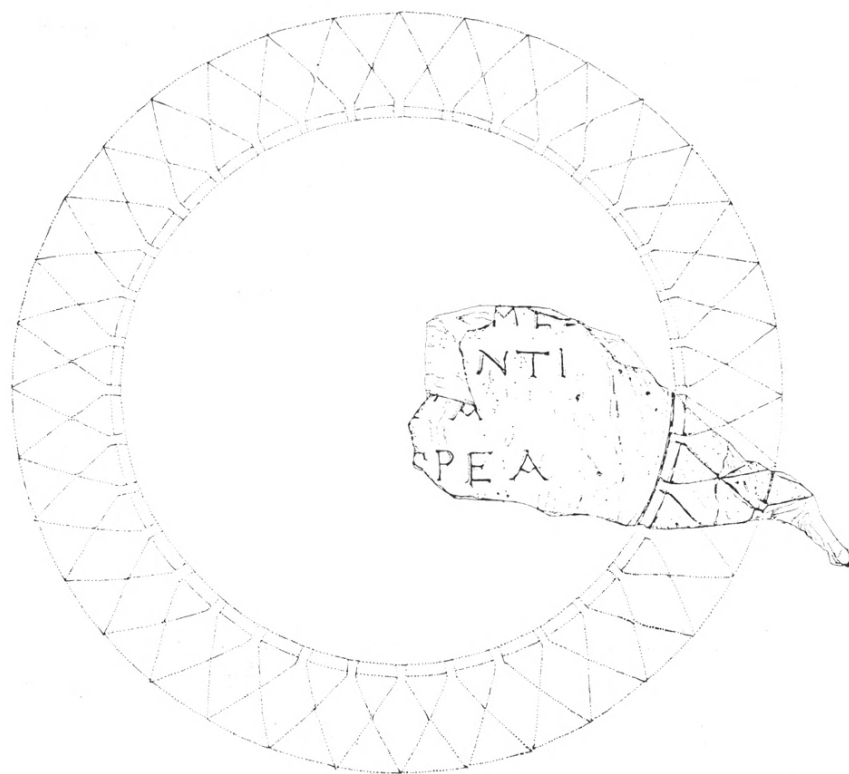
Οἱ πάροικοι

[Ἀν]τίμαχον

[Οἶνα]ῖον

Ὅσα ἐξέθεσα στὴν προηγούμενη ἔκθεση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ραμνοῦντος (ΠΑΕ 1984 Α', 200 ἀρ. 131) γιὰ τὸν Ἀντίμαχο Οἶναῖο ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν ἐδῶ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία δὲν αὐξάνει τίς γνώσεις μας γιὰ τὸ πρόσωπο αὐτό.

- 6 (748). Πλάκα μαρμάρινη θρανίου ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.11, μήκ. 1.12, βάρ. 0.43 μ. Στὸ πρόσθιο στενὸ μέτωπο φέρει ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.022-0.025 μ. Μεταγραμμάτιο 0.18 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια χαραγμένη

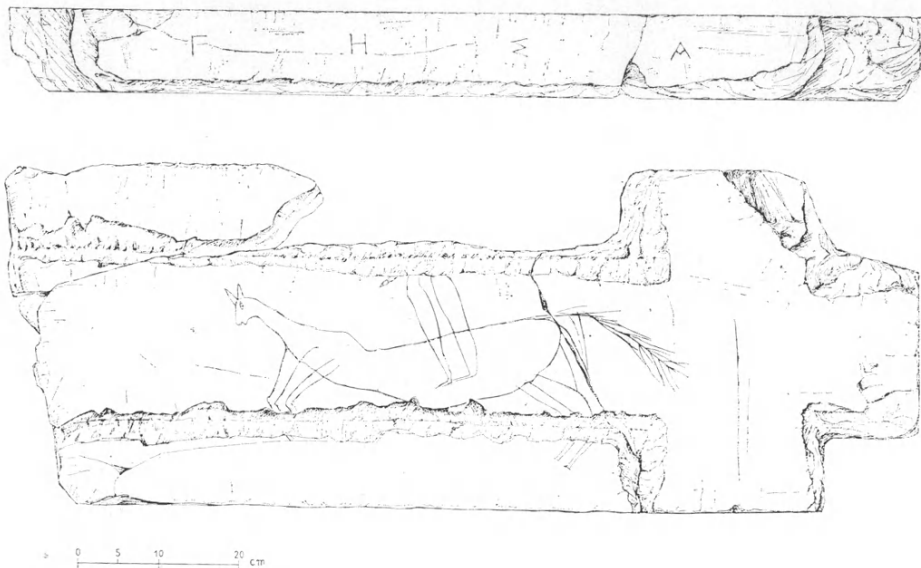

Εἰκ. 7. Θραῦσμα ἐπιγραφῆς με χρυσὸ στεφάνι (σχ. Μαν. Σκουλούδη).

παράσταση. Βρέθηκε στὸ φρούριο, στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, κοντὰ στὴ δυτικὴ πυλίδα (εἰκ. 8).

[— — — χορη]γήσα[ς — —]

Ὁ θεσμὸς τῆς χορηγίας εἶναι γνωστὸς στὸν Ραμνούντα. Στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ βάθρου τοῦ ἀγάλματος τῆς Θέμιδος (*IG* II² 3109· Pouilloux ἀρ. 39) μνημονεύεται ἡ νίκη τοῦ Μεγακλῆ Μεγακλέους κωμωιδοῖς χορηγῶν. Ἡ ἐδῶ ἐπιγραφὴ εἶναι μεταγενέστερη τοῦ βάθρου κατὰ ἀρκετὲς δεκάδες χρόνια γιατί ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων χρονολογεῖται στὸ

Εἰκ. 8. Πλάκα θρανίου με χάραγμα ποὺ εἰκονίζει αἴλογο με ἀναβάτη (σχ. Ἀναστ. Βουτσινᾶ).

δεύτερο μισό τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., τουλάχιστον στὴν ἀρχή του. Ἡ χορηγία, ἂν ἡ συμπλήρωση εἶναι ὀρθή, θὰ ἀφορᾷ τὴν ὀργάνωση παραστάσεων κωμωδίας κατὰ τὰ Ἀθήναια, ὅπως εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλα μνημεῖα.

Κατὰ τὴ χρήση τῆς πλάκας ὡς θρανίου χαράχτηκε στὴν πάνω ἐπιφάνειά της παράσταση αἰλόγου ποὺ καλπάζει πρὸς τ' ἀριστερὰ με ἀναβάτη ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται ὄρθιος. Στὰ χριστιανικὰ χρόνια προσπάθησαν, ἄτεχνα, νὰ μετατρέψουν τὴν πλάκα σὲ χριστιανικὸ σταυρό, ἴσως ὡς σῆμα τάφου, ἐγγεῖρημα τὸ ὁποῖο ὅμως ἐγκαταλείφθηκε.

- 7 (480). Δύο θραύσματα πλάκας ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ποὺ πιθανῶς χρησίμευε ὡς ὑπόβαθρο, τὸ ἀριστερό, ἀκέραιο ἀριστερά, ὕψ. 0.10, πλ. 0.20-0.22, βάρ. 0.12-0.20 μ., τὸ δεξιὸ ἀκέραιο δεξιὰ ὕψ. 0.10, πλ. 0.30-0.34, βάρ. 0.40 μ. Ὑψ. γρ. 0.045-0.055 μ. Ὅλες οἱ ἐπιφάνειες εἶναι δουλεμένες με βελόνι. Ἀπὸ τὰ νερὰ τοῦ λίθου καὶ τὴ μορφὴ τῆς θραύσεως φαίνεται ὅτι λείπει μικρὸ τμῆμα δύο γραμμάτων περίπου ἀπὸ τὸ κέντρο, καὶ τὸ ἀρχικὸ μῆκος τῆς πλάκας ὑπολογίζεται ὅτι ἦταν 0.61 μ. περίπου. Τὸ ἀριστερὸ κομμάτι βρέθηκε τὸν Νοέμβριο τοῦ 1986 στὰ μπάζα τῶν

ἀνασκαφῶν Στάη τοῦ θεάτρου τοῦ φρουρίου καὶ τὸ δεξιὸ τὸν Αὐγουστο τοῦ 1981 στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τῆς ἰδίας περιοχῆς. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. εἶναι χαραγμένη στὴν πρόσθια στενὴ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου (πλν. 3γ).

Ἡγ[έ]λεως

Ἐπειδὴ τὸ μάρμαρο εἶναι ἀκέραιο ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ συνάγεται ὅτι ἦταν χαραγμένη σ' αὐτὸ μία μόνο λέξη, ἡ ὁποία δηλώνει αὐτὸ ποῦ εἰκονίζει τὸ ἀνάθημα, ἄγαλμα θεότητος, ποῦ ἦταν ἰδρυμένο ἐπάνω στὸ κύριο βᾶθρο. Τέτοιους μονολεκτικούς τύπους ἐπιγραφῶν ἔχουμε ἀφθονοῦς (L. Robert, *Hellenica* XIII, 116-119). Ἀπὸ τὸ κοντινὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ σώζονται δύο παραδείγματα, οἱ ἐπιγραφῆς Ἀμφίλο[χος] (SEG 1, 118) καὶ Ὑγία (SEG 15, 291). Ἀλλὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἀρκადία (Κ. Ρωμαῖος, AE 1904, 148 καὶ 1911, 155· Α. Ἀρβανιτόπουλος, AE 1906, 44).

Θεότητα μὲ τὸ ὄνομα Ἡγέλεως ἔχω ὑπόψῃ μου τὸν ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Παυσανία (2,21,3), γιὸ τοῦ Τυρσηνοῦ, ἐγγονοῦ τοῦ Ἡρακλῆ ποῦ ἱδρυσεν τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς σάλπιγγος στὸ Ἄργος. Ὡς ὄνομα θνητοῦ ἀπαντᾷ στὴν Ἰουλίδα τῆς Κέω (Bechtel HP 188) καὶ στὴν Τήνο (*Lex. of Greek Personal Names* ἐν λ.).

- 8 (812). Βᾶθρου ἀπὸ λευκὸ ντόπιο μάρμαρο τμῆμα ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος. Σώζεται τμῆμα τῆς ἄνω λείας ἐπιφάνειας καθὼς καὶ τοῦ ἰωνικοῦ κυματίου. Ὁ ἄβακκος εἶναι φθαρμένος. Στὴ μικρὴ ἐπιφάνεια τῆς ὀψης τοῦ βᾶθρου, τὸ ὁποῖο ἔχει ὕψ. 0.078, βᾶθ. 0.15, μῆκ. 0.21 μ., λείψανα ἐπιγραφῆς ὕψ. γρ. 0.006(ο)-0.013 μ. (Σ). Ἀπὸ τὰ μπάζα τῆς ἀνασκαφῆς Στάη ἀνατολικά τοῦ θεάτρου.

[— — Ῥαμνοῦ]σιος, Πο[— —]

Ἴσως ἀνήκει σὲ κατάλογο ἀναθετῶν, τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

9. Ἡ ἐπιγραφὴ τὴν ὁποία ὁ Pouilloux εἶδε χαραγμένη σὲ πλίνθο τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τοῦ φρουρίου, κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ πυλίδα ἔχει μῆκος 0.29, καὶ ὕψ. γρ. 0.03 μ. Μὲ μόνο κριτήριον τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων θὰ ἦταν δυνατόν νὰ χρονολογηθεῖ στὸ πρῶτον μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Εἶναι μόνον μία λέξη Νίκωνος ([— —]νίωνος Pouilloux ἀρ. 71).
10. Ὁ θρόνος F τοῦ θεάτρου τοῦ φρουρίου τὸν ὁποῖον πρῶτος δημοσίευσεν

ὁ Pouilloux σὲ ἑλλιπὴ μορφή (*La Forteresse*, ἀρ. 25) συγκροτήθηκε σχεδὸν ὁλόκληρος μὲ θραύσματα τὰ ὁποῖα βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τοῦ θεάτρου (πίν. 4α). Ὡς πρὸς τὴ μορφή εἶναι ὅμοιος πρὸς τοὺς ἄλλους τοῦ θεάτρου καὶ τοὺς δύο τοῦ μικροῦ ναοῦ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης (*Unedited Antiquities of Attica*², VII πίν. 3). Ὁ θρόνος F ὅπως ἔδειξα (*IAE* 1976, 42) δὲν ἀποτελοῦσε σύνολο μὲ τοὺς λοιποὺς πέντε θρόνους τῆς προεδρίας τοῦ θεάτρου ἀλλὰ ξεχωριστὸ ἀνάθημα. Ὁ Pouilloux εἶχε διαβάσει στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ στὸ κάτω μέρος, μέσα σὲ χαρακτὸ στεφάνι τὴν ἐπιγραφὴ [ἐπί —] / [ἄρχοντος ἢ ὁποῖα διακρίνεται καὶ σήμερα παρὰ τῇ φθορὰ τοῦ θρόνου. Σώζεται στὴν ἴδια πλευρὰ ἀλλὰ στὴν κορυφὴ τῆς ἀνακλίσεως, τὴν ὁποῖα δὲν εἶχε ὑπόψη του ὁ Pouilloux, δεῦτερο στεφάνι διαμ. 0.11 (ἑσωτ.)-0.20 (ἔξωτερ.) μὲ τὴν ἐπιγραφὴ IOYΑ[—] ὕψ. γρ. 0.011 μ.

- 11 (806).** Ἀπὸ θρόνο τοῦ θεάτρου, ὅχι ἀπὸ τὸν F, σώζεται ἄνω ἀριστερὴ γωνία τῆς ἀνακλίσεως ὕψ. 0.18, πλ. 0.12, πάχ. 0.11 μ. Στὸ τμήμα τῆς σωζόμενης κοίτης ἐπιφάνειας διατηροῦνται ἔχνη στεφανιοῦ καὶ τὰ γράμματα [—]HMO[—] ὕψ. 0.011 μ. Σώζεται ἀκόμη καὶ δεῦτερο τεμάχιο ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀριστερὴ παρυφὴ τῆς ἀνακλίσεως μὲ τὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ στεφανιοῦ, ὕψ. 0.23, πλ. 0.08, πάχ. 0.03-0.08 μ. Ὑψ. στεφανιοῦ 0.16 μ.

Τὰ θραύσματα αὐτὰ ἴσως ἀνήκουν σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς πέντε θρόνους τῆς προεδρίας τῶν ὁποίων οἱ ἀνακλίσεις ἔχουν χαθεῖ. Τὰ λείψανα τῆς ἐπιγραφῆς μποροῦν νὰ ἐρμηνευτοῦν κατὰ πολλοὺς τρόπους. Μπορεῖ νὰ ἀνήκουν σὲ ὄνομα ἄρχοντος (Δημογένης τὸ 317/6, Μνησίδημος τὸ 298/7) ἢ στὴ λέξη *δημος* ἢ ἀκόμη νὰ εἶναι μέρος τοῦ ὀνόματος τιμωμένου προσώπου.

Στὰ κατάλοιπα τοῦ Παναγιώτου Εὐστρατιάδη (Φ. 2 δ. Στερεὰ Ἑλλάς) ποὺ φυλάσσονται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ὑπάρχει φύλλο μὲ ἀπόγραφα ἐπιγραφῶν τοῦ Ραμνοῦντος τὰ ὁποῖα ἐγίναν μὲ βάση τὰ «ἐκ Ραμνοῦντος κομισθέντα ἀποτυπώματα ὑπὸ Φιλίου 13 Αὐγ. 1880». Ὁ Φίλιος μὲ τὸν Φιντικλῆ εἶχαν κάνει, ὡς γνωστόν, ἀνασκαφὴ στὸν Ραμνούντα ἀπὸ 5 μέχρι 12 Αὐγούστου 1880 (*IAE* 1880, 12-13 καὶ 62-68) καὶ ὁ Εὐστρατιάδης ἦταν ὁ Γενικὸς Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων.

12. Στὸ φύλλο περιέχονται τρεῖς ἐπιγραφές. Ἡ πρώτη εἶναι τὸ ἐπίγραμμα IG II² 13102a ποὺ δημοσίευσα πλήρες (ΠΑΕ 1977,7). Ἀξίζει ἐδῶ νὰ μνημονευθεῖ πὼς ὁ Εὐστρατιάδης συμπληρώνει τὴν πρώτη λέξη τοῦ πρώτου στίχου (αἰπειάν) μετὰ τὴ λέξη τρηχεῖαν (ὦ τήνδε Peek) ἵσως ἐπη-
ρεασμένος ἀπὸ τὴ διόρθωση τοῦ Schneidewin στὸ ἐπίγραμμα τοῦ Σι-
μωνίδη γιὰ τοὺς νεκροὺς Χαλκιδεῖς καὶ Βοιωτοὺς (II, Page, O.U.P.).
13. Τὴν ἐπιγραφή τῶν θρόνων τοῦ θεάτρου, ποὺ εἶναι ἡ δεύτερη, ὁ Εὐ-
στρατιάδης τὴν κατατάσσει ὀρθὰ καὶ δίνει διάφορη συμπλήρωση ἀπὸ τὸν
Koehler τοῦ πρώτου, χαμένου, θρόνου.

[ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος] ἀνέθηκεν Διονύσω ἱερεὺς Ἡρώ(ος) ἀρχηγέτου
[γενόμενος] καὶ στεφανωθείς ὑπὸ τῆς βουλῆς καὶ τῶν δημοτῶν καὶ τῶν
στρατιωτῶν

Ὁ Koehler ποὺ κατέταξε τοὺς θρόνους ἔχει ὡς πρώτη λέξη τοῦ
δευτέρου στίχου ἐπαινεθείς. Τὴ συμπλήρωση αὐτὴ (IG II 1891) ἀκο-
λουθοῦν ὅλοι οἱ κατόπιν ἐκδότες.

14. Ἀγνωστὴ ἐντελῶς εἶναι ἡ τρίτη ἐπιγραφή, λείψανο μεταγενέστερου ἐπι-
γράμματος (εἰκ. 9), ποὺ ἀναφέρεται στὰ Περσικά. Σῶζονται τμήματα
δύο στίχων.

[— — — — ο] Ἴμιοι ἐν πολέμοισιν
[— — — —] ιες Ἑλλάδος ἀνδρες

Εἰκ. 9. Λεῖψανο ἐπιγράμματος ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Π. Εὐστρατιάδη.

Ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων, ὅπως τὰ εἰκονίζει ὁ Εὐστρατιάδης,
ἡ ἐπιγραφή μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 2ο ἢ 3ο μ.Χ. αἰ.

Θέατρο

Πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια ὁ H. Bulle (*Untersuchungen an Griechischen Theatern*, 2) εἶχε ὑποθέσει ὅτι σωρὸς χώματος στὸν χῶρο τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου ἀμὲ μικρὰ χαλίκια καὶ πολλὰ θράύσματα ἀγγείων ἀποτελοῦσε

ἴσως τὰ ὑπολείμματα κτιστοῦ βωμοῦ, παρομοίου μὲ ἐκεῖνον ποὺ σώζεται στὸ Γυμνάσιο καὶ ὁ ὁποῖος διατηρεῖ τὴν ἐξωτερικὴ λίθινη ἐπένδυση».

Οἱ ἀποδόσεις ὀνομάτων καὶ χρήσεων ποὺ αὐθαίρετα ὁ Στάης ἔκαμε στὰ οἰκοδομήματα ποὺ ἀποκάλυψε κατὰ τὸ 1891 στὸ φρούριο (ΠΑΕ 1891, 13-17) γίνονται παραδεκτὲς ἀκόμη καὶ σήμερα ἀπὸ τοὺς μελετητὲς χωρὶς νὰ ἐρευνήσουν τὰ ἴδια τὰ μνημεῖα. Ὁ Bulle δὲν ἀποτελεῖ ἐξαίρεση. Ὁ σωρὸς τοῦ χώματος τὸν ὁποῖο περιγράφει ἐρευνήθηκε. Δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ συσσωρευμένα χώματα, ποὺ ἀνήκουν στὰ μπάζα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάη ἢ σὲ προϊόντα καθαρισμοῦ τοῦ χώρου.

Βωμὸς πρέπει νὰ ὑπῆρχε στὸν χώρο τοῦ θεάτρου καὶ πιστεύω ὅτι εἶναι λείψανα κτιστῆς κατασκευῆς στὸ δυτικὸ μέρος τῆς ὀρχήστρας τῆς ὁποίας σώζεται τὸ θεμέλιο 1.13×1.83 μ.

ΑΜΦΙΑΡΕΙΟ

Στὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ραμνοῦντος ἔγινε μερικὴ ἐρευνα τῶν χωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάη ποὺ βρίσκονται κυλισμένα στὴ βόρεια πλαγιά τοῦ λόφου ὅπου εἶναι ἰδρυμένο τὸ ἱερό. Τὰ ἀποτελέσματα ἦταν ἐνθαρρυντικὰ γιατί τὰ εὐρήματα ὑπῆρξαν σημαντικὰ καὶ προσιωνίζονται τὴν εὕρεση καὶ ἄλλων ἀρχαίων.

1 (182). Ἀγάλμα Ἀμφιαράου ποὺ σώζεται ἀπὸ τὸ στῆθος ὡς τοὺς ἀστράγαλους, ἐλλιπὲς δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ καὶ γενικὰ πολὺ φθαρμένο. Ὀλικὸ ὕψος 1.11 μ., ἀπὸ τὸ γόνυ ὡς τὸν ὀμφαλὸ 0.44 μ. Στηρίζεται στὸ δεξιὸ πόδι καὶ φέρει ἱμάτιο ποὺ ἀφήνει γυμνὸ τὸ δεξιὸ μέρος τοῦ στήθους. Σώζονται λείψανα τῶν ἄκρων δακτύλων τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ ποὺ ἀκουμποῦσε στὴν ὀσφύ. Τὸ ἀγάλμα αὐτὸ εἶχε βρεθεῖ σὲ οἰκτρὴ κατάσταση στὴ μικρὴ κοιλάδα μεταξὺ φρουρίου καὶ Ἀμφιαρείου, ἀνάμεσα στὶς ἐλιές καὶ εἶχε μεταφερθεῖ στὶς 28 Νοεμ. 1960 στὴν ἀποθήκη τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης. Ἡ προέλευσή του δὲν ἦταν δυνατόν νὰ προσδιοριστεῖ γιατί πιθανῶς νὰ εἶχε ἀποκομιστεῖ εἴτε ἀπὸ τὸ φρούριο εἴτε ἀπὸ τὸ Νεμέσειο ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους οἱ ὁποῖοι γιὰ δικούς τους λόγους τὸ εἶχαν ἀφήσει μεσοδρομῖς. Ἡ ἀπόδοσή του στὸ Ἀμφιάρειο ἔγινε μὲ τὴ βοήθεια μεγάλων θραυσμάτων ποὺ βρέθηκαν στὰ μπάζα τῆς ἀνασκαφῆς του ἀπὸ τὸν Στάη καὶ τὰ ὁποῖα κολλήθηκαν στὸ πίσω μέρος τοῦ ἀγάλματος (πίν. 5α-β). Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ φωτογραφία ποὺ παρατίθεται τὸ ἀγάλμα τοῦτο ἀντιγράφει κοινὸ τύπο τοῦ ὁποίου δύο ἄρτια παραδείγματα ἔχουν βρεθεῖ στὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ (Β. Χ. Πετράκου, Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ ἱερόν

τοῦ Ἀμφιαράου, πίν. 34). Ὁ θεὸς στηριζόταν στὴ βακτηρία γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ἦταν τυλιγμένο τὸ φίδι.

Τὸ ἄγαλμα εἶχε βρεῖ ὁ Στάης (ΠΑΕ 1891, 17) ὁ ὁποῖος τὸ ἐγκατέλειψε «ὡς ὅλως ἀνάξιον λόγου», ὅπως λέγει στὴν ἀναφορά του τῆς 10 Ὀκτ. 1891 ποὺ δημοσιεύεται στὴν ἐκθεση τούτης. Δὲν θεωρῶ ἀπίθανο νὰ ἦταν τὸ λατρευτικὸ τοῦ ἱεροῦ.

2 (807). Κεφαλὴ μὲ μέρος τοῦ λαιμοῦ ἀγάλματος μικροῦ κοριτσιοῦ ὕψ. 0.21 μ. μὲ φθορὲς στὴ μύτη, στίς παρειᾶς καὶ στὸ πηγούνι. Διπλοὶ κατακόρυφοι βόστρυχοι καλύπτουν τὰ αὐτιά. Τὰ ὑπόλοιπα μαλλιά σχηματίζουν κοτσίδα ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ μετώπου ὡς τὸν αὐχένα (πίν. 4β).

Στὸ ἴδιο ἄγαλμα ἀνήκει δεξι ἄκρο χέρι (808) ποὺ κρατᾷ πουλὶ τοῦ ὁποίου εἶναι φθαρμένο τὸ κεφάλι. Μῆκ. 0.135 μ.

3 (809). Τοῦ ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ΕΑΜ 2334+3238 βρέθηκαν στὰ μπάζα τοῦ Ἀμφιαρείου τρία ἀκόμη θραύσματα τὰ ὁποῖα προσαρμόστηκαν σὲ τρία ἄλλα ποὺ βρίσκονταν στὴν ἀποθήκη τοῦ Ραμνοῦντος (121, 130 καὶ ἄ.ἄ.). Ἀπὸ τὰ θραύσματα αὐτά, παλαιὰ καὶ νέα, τὰ τέσσερα ἀρμόζουν στὸ κάτω ἀριστερὸ (3238) καὶ τὰ ὑπόλοιπα τρία στὸ κάτω δεξιὸ (2334) τοῦ ΕΑΜ. Τὸ ἀνάγλυφο δὲν ἀποκαθίσταται γιατί λείπει μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ μέσον, ἔχει ὅμως πλῆρες ὕψος 0.39 (μὲ τὸ ἔμβολο 0.44), πλ. ὑπολογιζόμενο 0.55 καὶ πᾶχ. 0.08 μ. Τὸ μάρμαρο εἶναι πεντελικὸ τῆς περιοχῆς τοῦ Διονύσου. Εἰκονίζεται στὴν κάτω ἀριστερῇ γωνίᾳ ὁ Ἀμφιάραος πρὸς τὰ δεξιὰ καθισμένος σὲ ἔδρα μὲ τὰ πόδια ἀκουμπισμένα σὲ ὑποπόδιον. Τὸ δεξιὸ χέρι κρέμεται καὶ στηρίζεται στὸ κάθισμά του κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει συσπειρωμένο φίδι. Τὸ ἀριστερὸ χέρι τὸ ὑψώνει. Ὁ θεὸς φοράει ἱμάτιο ποὺ ἀφήνει γυμνὸ τὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος. Ἐμπρὸς του δένδρο ποὺ φθάνει ὡς τὸ κυμάτιο τῆς ἐπίστεψης. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ σώζονται μερικῶς τουλάχιστον πέντε ἱκέτες ποὺ βαδίζουν πρὸς τ' ἀριστερά, πρὸς τὸν θεό.

Τὸ ἀνάγλυφο ἐπιστέφεται μὲ ἰωνικὸ κυμάτιο καὶ ἄβακα στὸν ὁποῖο σώζονται λείψανα ἐπιγραφῆς, ὕψ. γρ. 0.01 μ., τῆς ὁποίας πιθανὸν κείμενο εἶναι τὸ ἐξῆς:

ἀνέ[θ]η[κ]ε (κενὸ 0.19) [Ἀμφι]αρά[ω]

4 (810). Δεξιὸ μέρος βαθριδίου ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο γιὰ μαρμάρينو ἀνάθημα, ὕψ. 0.065 μ., πλ. 0.085-0.15, βᾶθ. 0.255 μ. Ὑψ. γρ. 0.01 μ. Στὴν ἄνω

ἐπιφάνεια τόρμος βάθ. 0.035 μ. Βρέθηκε στὰ χώματα τῶν ἀνασκαφῶν Στάη τοῦ Ἀμφιαρείου.

5 (811). Στήλης ἐπιτύμβιας με ἀέτωμα τὸ ἄνω μέρος ὕψ. 0.51, πλ. 0.45, πᾶχ. 0.10 μ., ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο θραυσμένης στὰ δύο καὶ φθαρμένης. Ὑψ. γρ. 0.027 μ. Ἀπὸ τὰ χώματα τῶν ἀνασκαφῶν Στάη τοῦ Ἀμφιαρείου.

Bυσ[— —]

Σω [— — —]

Ορ[— — —]

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Κατὰ τὸ 1986 ἰδρύθηκε στὴν αἶθουσα τοῦ ναοῦ τὸ μεγάλο ἀνάγλυφο τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους ποὺ βρισκόταν στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο (4796). Μετὰ τὴν ταύτιση τῆς τετραλίθου βάσης του, δύο τμήματα τῆς ὁποίας ἀνασυγκροτήθηκαν ἀπὸ ἑκατοντάδες θραύσματα στὰ ὁποῖα τὴν εἶχαν μεταβάλει οἱ ἀρχαιοκάπηλοι τὸ 1879 στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀποκομίσουν τὰ ἀνάγλυφα ποὺ βρίσκονταν ἀπὸ κάτω (ΠΑΕ 1982, 154), κρίθηκε ὅτι τὸ ἀνάγλυφο ἔπρεπε νὰ ἐκτεθεῖ καὶ πάλι.

Στὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἔργο τέχνης προστέθηκαν νέα θραύσματα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος του καὶ συμπληρώθηκε ἡ ἀριστερὴ παραστάδα με ἀρκετὰ νέα κομμάτια. Ἡ στήριξή του ἔγινε με τρόπο ποὺ ἐπιτρέπει τὴν εὐκολὴ ἀπομάκρυνσή του χωρὶς ζημιὰ. Ἡ ἐπίστεψη εἶναι ἀντίγραφο σὲ γύψο τῆς πραγματικῆς ἡ ὁποία ἐξαιτίας τῶν ἐλλείψεων ποὺ ἔχει δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τοποθετηθεῖ στὸν ναῖσκο.

Τὸ δεξιὸ μισὸ τοῦ ναΐσκου παραμένει κενό. Ἐλπίζω ὅτι με τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας θὰ λυθεῖ τὸ μικρὸ αὐτὸ ἐπιστημονικὸ πρόβλημα (πίν. 6).

Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ περιβόλου τοῦ Μενεστίδου ἰδρύθηκε ἐπίσης στὴν αἶθουσα τοῦ ναοῦ. Πάντα ὑπάρχει ἡ πιθανότητα νὰ βρεθοῦν τὰ κομμάτια ποὺ λείπουν, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐπανίδρυση τοῦ ἀναγλύφου ἔγινε με τρόπο ποὺ νὰ ἐπιτρέπει τὴ μελλοντικὴ συμπλήρωσή του. Τώρα εἶναι πλήρως προσιτὸ στὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη (πίν. 7).

ΟΙ ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΤΑΗ*

Καὶ ἄλλοτε ἔγραψα πὼς ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ραμνοῦντος ἀπὸ τὸν Στάη ἦταν ἄτυχῃ ὅχι γιὰ τὴ μέθοδο ποὺ μεταχειρίστηκε—ἦταν ἡ μέθοδος τῆς ἐποχῆς του

* Οἱ ἐκθέτες στὸ κείμενο τοῦ Στάη παραπέμπουν στὰ σχόλια στὸ τέλος τῆς ἐκθεσης.

ἀκόμη—, ὅσο γιατί οἱ ἐκθέσεις πού δημοσίευσε εἶναι σχεδόν ἄχρηστες. Ἡ ἔρευνα πού ἔχει γίνει ἀπό τὸ 1975 ἔχει ἀποκαταστήσει τὴν ἐπιστημονικὴ μορφὴ τοῦ Ραμνουντος καὶ οἱ ἐλλείψεις τῶν ἐκθέσεων τοῦ Στάη ἔχουν σχεδόν ξεπεραστεῖ. Πάντα ὅμως ἡ μαρτυρία τῶν πρώτων ἀνασκαφῶν, ἔστω καὶ μὲ τοὺς ὅρους τοῦ Στάη, εἶναι χρήσιμη ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀνασκαφῆς. Τοῦτο μὲ ὠθεῖ στὴ δημοσίευση τῶν πρόχειρων ἐκθέσεων πού ἔστειλε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς του (1890-1892) στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Οἱ ἐκθέσεις αὐτὲς παρουσιάζουν παρεκκλίσεις ἀπὸ ὅσα δημοσίευσε, ἀλλὰ παρέχουν καὶ ἀκριβέστερες πληροφορίες ἢ περισσότερες, γιατί βασίζονται στὴν ἄμεση καὶ τμηματικὴ θεώρηση τῆς ἐργασίας του. Στὶς δημοσιευμένες ἐκθέσεις, ἀλλοῦ συνέπτυξε ἀλλοῦ ἀνέπτυξε. Ὁ συνδυασμὸς λοιπὸν ὅλων τῶν γραπτῶν τοῦ Στάη βοηθεῖ ὁπωσδήποτε στὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας.

Μαζὶ μὲ τὶς ἐκθέσεις παραθέτω καὶ τὰ πρόχειρα σχέδια τοῦ ἀνασκαφέως, σὲ πιστὴ ἀντιγραφή, γιατί τὰ πρωτότυπα δὲν εἶναι ἀπὸ ἄποψη τεχνικὴ δημοσιεύσιμα. Μόνον τὰ ὑπομνήματά του ἀντιγράφηκαν μὲ γράμματα εὐκρινῇ χωρὶς νὰ γίνει οἰαδήποτε ἀλλαγὴ στὴν ἀρχικὴ διατύπωση.

Οἱ ἐκθέσεις παρατίθενται κατὰ τὴ σειρὰ ἀποστολῆς τους ἀπὸ τὸν Στάη, ὁ ὁποῖος πιθανότατα ἔμενε στὸν Ραμνούντα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς. Χαρακτηριστικὴ τοῦ τρόπου τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῆς ἀπόδοσης τῶν ἐργαζομένων εἶναι ἡ πληροφορία πού δίνει στὴν ἐκθεση τῆς 11 Αὐγ. 1892, ὅτι διέκοψε τὶς ἀνασκαφὰς γιατί οἱ ἐργάτες ἀρνήθηκαν νὰ ἐργαστοῦν μετὰ τὶς 6 τὸ ἀπόγευμα. Αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν τεράστια ἔκταση πού ἐρεύνησε σὲ τρεῖς μόνο περιόδους.

Ἐν Ραμνούντι τῇ 8 Αὐγούστου 1890. Κύριε Πρόεδρε, Τὴν ἀνασκαφὴ ἐν Ραμνούντι ἤρξάμεν¹ τῇ 23ῃ Ἰουλίου. Ἐπεχείρησα δὲ πρῶτον τὴν ἐκκαθάρισιν ἢ μάλλον ἀνασκαφὴν τοῦ νεωτέρου τῶν ναῶν τῆς Νεμέσεως καὶ τοῦ πέριξ χώρου, σκοπῶν νὰ προβῶ καὶ εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ παλαιότερου τῶν ναῶν, τοῦ ναοῦ τῆς Θέμιδος² κατὰ τινὰς, ὡς καὶ εἰς τὴν τοῦ περιβόλου.

Ἐντὸς τοῦ ναοῦ οὐδὲν σχεδὸν εὗρέθη ἄξιον λόγου. Ἀπεκαλύφθησαν μόνον οἱ κατὰ χώραν κείμενοι σπόνδυλοι τῶν κιόνων καὶ πλεῖστα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ ναοῦ, ἐν οἷς καὶ ἐπιστύλιον μετ' ἐπιγραφῆς³ Ρωμαϊκῶν χρόνων. Πέριξ ὅμως τοῦ ναοῦ καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τῆς εἰσόδου μέρος πολλὰ εὗρέθησαν τεμάχια γλυπτοῦ ἔργου⁴ ἐν οἷς δύο μικραὶ γυναικεῖαι κεφαλαὶ ἐκτύπου ἀναγλύφου⁵ ὧν ἡ ἐτέρα τούλᾳχιστον ἀνήκει μετὰ βεβαιότητος σχεδὸν εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Φειδίου, κατὰ Παυ-

σανίαν, ποιηθὲν ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως, ἀπετέλουν δὲ μέρος τῆς ἐπὶ τοῦ βάθρου γλυπτῆς παραστάσεως. Εὐρέθη καὶ κεφαλὴ ἵππου ἐκτυπος καὶ αὕτη ἦτις πάντως ἀνῆκε τῷ ὑπὸ τοῦ Πausανίου μνημονευομένῳ ἵππῳ τῆς αὐτῆς παραστάσεως. Καὶ ταῦτα ἐν καλῇ διατηρήσει. Εὐρέθησαν δὲ καὶ ἄλλα πολλὰ τεμάχια⁶ τοῦ αὐτοῦ βάθρου ἡττονος λόγου ἄξια.

Ἐπίσης εὐρέθησαν ἐπιγραφαὶ τινες ρωμαϊκῶν⁷ χρόνων καὶ τεμάχια γλυπτῶν ἔργων τῆς αὐτῆς περιόδου, ἐν οἷς καὶ εἰκονιστικὴ κεφαλὴ⁸ πωγωνοφόρου Ρωμαίου. Ταῦτα μέχρι τῆς σήμερον.

6 7βρίου 1890

Κύριε Πρόεδρε, Ἀναφέρω Ὑμῖν εὐσεβάστως ὅτι αἱ ἀνασκαφαὶ ἐν Ραμνοῦντι ἐξηκολούθησαν ἄνευ διακοπῆς καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν εἰκοσιπενθήμερον. Ἀνέσκαψα τὸ περιβάλλον ἢ ἀκριβέστερον τὸ ἀνδρῶν τὸ πρὸ τοῦ ναοῦ εἰς βάθος 1-2 μέτρων, μέχρι δηλ. τῆς ἀρχικῆς⁹ ἐπιφανείας καὶ οὐχὶ καὶ μέχρι τοῦ στερεοῦ ἐδάφους, διότι ἡ δαπάνη θὰ ἦτο ὑπέρογκος ἐὰν ἀνεσκάπτετο ἅπασα ἡ τεχνιτῇ ἐπιχώσις ἢ πρὸς κατασκευὴν τοῦ ἀνδρῶν τοῦ ἀνυψουμένου κατὰ τὸ ἄκρον εἰς ἑξὶ μέτρα, ἔχοντος δὲ ἐπιφάνειαν 30×20 περίπου μέτρων. Περὶ τούτου δεῖν νὰ ἀποφασίσῃ ἡ ἐπιτροπὴ κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν αὐτῆς ἐπὶ τόπου. Ἐκ τῆς γενομένης παρ' ἐμοῦ δοκιμῆς διὰ τάφρου¹⁰ βαθέος ἐδείχθη ὅτι ἡ ἐπιχώσις ἀποτελεῖται κυρίως ἐκ λίθων ἀργῶν μικρῶν ἐν οἷς ὅμως εὐρίσκονται οὐχὶ εὐάριθμα τεμάχια ἀγγείων ἀρχαίων.

Εὐρήματα ἐγένοντο ἱκανὰ τὸν ἀριθμὸν — καὶ πρῶτον εὐρέθησαν πολλὰ ἔτι λείψανα τῆς ἀναγλύπτου παραστάσεως¹¹ τοῦ βάθρου τοῦ ἀγάλματος τῆς θεᾶς τοῦ ὑπὸ Φειδίου ἢ Ἀγορακρίτου, κατ' ἄλλην παράδοσιν, ποιηθέντος. Ἦτοι κορμὸς ἀνδρός, κορμὸς γυναικός, κεφαλὴ ἀνδρική, ἐν ὧν 3 κεφαλαί, καὶ τεμάχια μικρότερα ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἀναγλύφου, ἅτινα, διαταγῇ τοῦ Ὑπουργείου μετέφερον εἰς Ἀθήνας καὶ κατέθηκα εἰς τὸ Ἑθν. Μουσεῖον κατὰ τὸ ἐπισυνημμένον πρωτόκολλον.

Εὐρέθη προσέτι ἄγαλμα γυναικὸς¹² μικροῦ μεγέθους (80 περ. ἐκατ.) ἀπολῆγον εἰς Ἑρμῇν τετράγωνον. Τὸ ἄνω δηλ. τοῦ σώματος μέχρι τοῦ τῶν μηρῶν κατ' οὐδὲν διαφέρει ἀγάλματος, ἀλλ' ἀπὸ τῶν μηρῶν πρὸς τὰ κάτω ἀποτελεῖται ἐκ τετραγώνου ἐμβόλου, οὗτινος μέρος ἐνετίθετο εἰς τὴν βάσιν, εἰς ἣν ἵδρυτο. Τὸ ἄγαλμα εἰκονίζει πιθανώτατα τὴν Νέμεσιν, εἶναι δὲ καλῆς ἐλληνικῆς τέχνης ἔργον καὶ ἐν καλῇ καταστάσει, διότι μόνον τὸ τῆς δεξιᾶς ἄκρον λείπει καὶ τὸ τετράγωνον ἐμβολόν. Ἡ κεφαλὴ εἶναι ἀποκεκομμένη ἀλλὰ προσαρμόζει ἀκριβῶς τῷ κορμῷ, εἶναι δὲ αὕτη ἀληθῶς ἐπιμελεστάτης χειρὸς ἔργον τοῦ τύπου τῆς Ἀφροδίτης. Τὸ ἄγαλμα τοῦτο ἵδρυτο μετὰ πολλῆς πιθανότητος ἐπὶ ἀνευρεθέντος πλησίον ἐκεῖ κυκλοτεροῦς βάθρου ἐνεπιγράφου. Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ἦτις περιθέει κύκλῳ τὸ βάθρον κατὰ τὸ μέσον μανθάνομεν ὅτι τὸ ἄγαλμα «ἀνέθεσαν (γυ)μνασίαρχοι» πρὸς τιμὴν(;) τοῦ δεῖνα «λαμπάδι νικῆσαντος» — εἶναι δὲ ἀναγεγραμμένα εἰς τέσσαρας στίχους καὶ τὰ ὀνόματα τῶν «Λαμπαδηφόρων» μετὰ τῶν συγκεκριμένων δημοτικῶν αὐτῶν. Καὶ κατὰ τὸ σχῆμα

τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης τὸ ἔργον δέον ν' ἀναχθῇ εἰς τὸν Δ' ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ Γ' π.Χ. αἰῶνος.

Ἐτερον ἄγαλμα ὁμοίου σχήματος, μεῖζον τοῦτο, ἀλλ' ἥσσονος ἀξίας ἀνευρέθη¹³ πλησίον τοῦ πρώτου ἀλλ' ἀκέφαλον, τῆς κεφαλῆς ἐνθέτου οὔσης καὶ ἀπολεσθείσης φαίνεται.

Εὐρέθησαν προσέτι δύο ἕτεροι κεφαλαί¹⁴, μεγέθους μικροτέρου τοῦ φυσικοῦ, ἐπίσης ἑλλιπεῖς ἐργασίας ἐπιμελοῦς, ὧν ἡ ἑτέρα μάλιστα καὶ ὠραιότερα εἶναι καὶ μᾶλλον ἀρτίας καταστάσεως.

Σημειωτέον ὅτι τὰ τελευταῖα ταῦτα εὐρήματα, ἅτινα μετακομισθῆσονται προσεχέστατα εἰς Ἀθήνας, διαταγῇ τοῦ Ὑπουργείου, ἕνεκα ἀποφυγῆς κινδύνου ὅπως δῆποτε εὐρέθησαν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ^{14α} τῆς ἀγούσης εἰς τὴν θάλασσαν, ἔμπροσθεν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ κάτωθεν τοῦ κρηπιδώματος τοῦ ἀνδῆρου.

Ἄλλα τινὰ ἥττονος λόγου ἄξια εὐρήματα οἷον τεμάχια ἐπιγραφῶν ἀναγλύφων καὶ ἀγαλμάτων δὲν μνημονεύω ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἀναμένων τὸ τέρμα τῶν ἀνασκαφῶν ὅποτε ὑποβάλω λεπτομερεῇ ἀπάντων κατάλογον ὑμῖν. Ταῦτα μέχρι τῆς 30ης Αὐγούστου 1890.

Ἐν Ραμνούντι τῇ 15 Σεπτεμβρίου 1890. Κύριε Πρόεδρε. Γνωρίζω ὑμῖν ὅτι ἀνασκάψας τὸν παλαιὸν ναὸν (τῆς Θέμιδος^{14β}, ὡς βεβαιοῦται τὰ νῦν) εὔρον ἐν αὐτῷ Μουσεῖον ὅλον ἀγαλμάτων, ἦτοι:

Α'. Μέγα ἄγαλμα¹⁵ Θέμιδος πιθανόν, 2.30 μ. ὕψους τῆς Δ' ἢ Γ' π.Χ. ἑκατονταετηρίδος μετὰ τοῦ βάθρου αὐτοῦ φέροντος ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν εἰς Θέμιδα. Τὸ ἄγαλμα εἶναι σχεδὸν πλήρες καὶ καλῆς διατηρήσεως.

Β'. Ἀγαλμα ἱερείας¹⁶ πλήρες μετὰ τοῦ βάθρου τοῦ ἐνεπιγράφου μεζονος τοῦ φυσικοῦ μεγέθους, χρόνων ἑλληνικῶν.

Γ'. Ἀγαλμα μικρότερον¹⁷ τοῦ φυσικοῦ μεγέθους Θέμιδος, πιθανῶς, σχεδὸν πλήρες καὶ τέχνης τῶν καλῶν ἑλλ. χρόνων, καλλίστης δὲ διατηρήσεως.

Δ'. Ἀγαλμάτιον καθήμενης μορφῆς¹⁸, ἀρχαϊκόν.

Ε'. Ἀγαλμάτιον ἀρχαϊκὸν ἀκέφαλον¹⁹ (ἴσως εὐρεθῇ ἡ κεφαλὴ ἐν τῷ προνάῳ ὅστις εἰσέτι δὲν ἀνεσκάφη).

ΣΤ'. Κεφαλὴ Διονύσου²⁰(;) ἐκ τῶν τῆς ἀρχαϊζούσης τέχνης, ὡς συνήθως θεωροῦνται τοῦ τύπου τούτου αἱ κεφαλαί.

Ζ'. Ἀγαλμα χλαμυδοφόρον²¹ ἀπολῆγον εἰς Ἑρμῆν τετραγώνον ὁμοιον τοῦ πρότερου εὐρεθέντος.

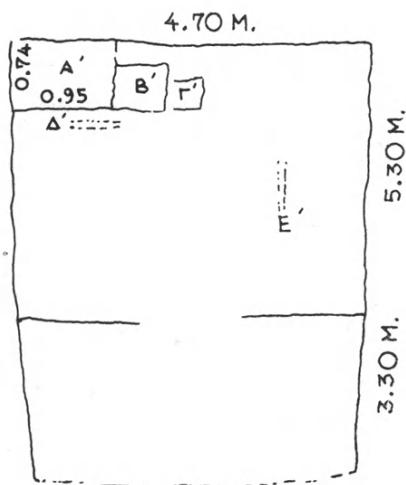
Η'. Βάθρον ἀρχαϊκὸν ἐνεπίγραφον²² καὶ τεμάχια ἄλλα μικρὰ ἐπιγραφῶν²³.

Ταῦτα πάντα πρὸς ἀποφυγὴν κινδύνου... ἀπέστειλα εἰς Ἀθήνας ἵνα κατατεθῶσι εἰς τὸ Ἑθν. Μουσεῖον συνοδευόμενα ὑπὸ τοῦ τεχνίτου Καλούδη καὶ ἐνὸς χωροφύλακος. Τὴν σύντομον ταύτην ἐκθεσὶν μου θὰ συμπληρώσω διὰ προσεχοῦς ἐκθέσεως.

Ἐν Ραμνοῦντι τῇ 17 Σεπτεμβρίου 1890. Κύριε Πρόεδρε. Συμπληρῶν τὴν ἐν σπουδῇ γραφεῖσαν προχθὲς ἔκθεσίν μου περὶ τῶν ἐν Ραμνοῦντι εὐρεθέντων ἀγαλμάτων ἐκθέτω ὑμῖν τὰ νῦν ἀκριβέστερον τάδε:

Μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς σκαφῆς τοῦ περὶ τοὺς δύο ναοὺς χώρου, προέβην, ὑπάρχοντος πλέον ἱκανοῦ χώρου πρὸς τοποθέτησιν τῶν ἐξαχθησομένων λίθων, εἰς τὴν ἀνακάθαρσιν καὶ ἀνασκαφὴν τοῦ παλαιότερου ναοῦ τοῦ παρακειμένου τῷ ὑστέρω, ὃν εὐθὺς τὸ πρῶτον ἀνέσκαψα.

Ὁ ἀρχαιότερος ναὸς οὗτος, ἐκ πολυγωνικῶν ὀγκολίθων ἐκτισμένος²⁴ σώζεται ὡς γνωστόν, εἰς ἱκανὸν ὕψος. Ἰδίως οἱ τοῖχοι τοῦ σηκοῦ διατηροῦνται εἰς καλὴν σχετικῶς κατάστασιν. Τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ ἦτο κατὰμεστον ὀγκολίθων καὶ χώματος, ἐν ᾧ ἐφύοντο ἄγρια δένδρα. Εἰς δύο μέτρα βάθους ἀπὸ τῆς ἀνωτάτης ἐπιφανείας τῆς ἐπιχώσεως εὐρέθη τὸ ἀγαλμα τῆς Θέμιδος κείμενον ἔμπροσθεν τοῦ βάθρου αὐτοῦ κατὰ τὴν μεσημβρινὴν γωνίαν τοῦ σηκοῦ (Α'). Παραπλευρὺς αὐτῷ ἔκειτο τὸ τῆς ἱερείας (Β'). Τοῦτων τὸ ἕτερον (τὸ τῆς Θέμιδος) εὐρέθη ὑπτιον, τὸ δ' ἄλλο πρηγές, ὑπερ σημαίνει ὅτι τὸ τῆς Θέμιδος μετεκινήθη πρὸ τῆς πτώσεως. Αἱ κεφαλαί, ἐνθετοὶ οὖσαι, εὐρέθησαν πλησίον τῶν ἀγαλμάτων, τεμάχια δὲ τῶν χειρῶν ὑπὸ τοὺς κορμούς (εἰκ. 10).

Εἰκ. 10. Σχέδιο τοῦ Στάη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ μικροῦ ναοῦ.

Τὰ ἀγάλματα ταῦτα δὲν εἶναι ἔργα τῆς αὐτῆς χρονικῆς περιόδου. Τὸ μέγα ἀγαλμα τῆς θεᾶς δέον νὰ ταχθῇ καὶ ἔνεκα τοῦ τύπου αὐτοῦ καὶ τῆς ἐργασίας ἀλλὰ κυρίως ἔνεκα τοῦ σχήματος τῶν γραμμάτων τῆς ἐπὶ τοῦ βάθρου αὐτοῦ ἐπιγραφῆς εἰς τὰ τέλη τῆς Δης ἢ τὰς ἀρχὰς τῆς Γης π.Χ. ἑκατονταετηρίδος.

Τὸ τῆς ἱερείας ἐξ ἄλλου τακτέον διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους εἰς τοὺς Μακεδονικοὺς χρόνους.

Αἱ ἐπὶ τῶν βάθρων αὐτῶν ἐπιγραφαὶ ἔχουσιν οὕτω: ἐπὶ τοῦ τῆς Θέμιδος²⁵.

ΜΕΓΑΚΛΗΣ ΜΕΓΑ(ΚΛΕΟΥΣ) ΡΑΜΝΟΥΣΙΟΣ (ΑΝΕ)ΘΗΚΕΝ ΘΕΜΙΔΙ
ΣΤΕΦΑΝΩΘΕΙΣ ΥΠΟ ΤΩΝ ΔΗΜΟΤΩΝ ΔΙΚΑΙ
ΟΣΥΝΗΣ ΕΝΕΚΑ ΕΠΙ ΙΕΡΕΙΑΣ (Κ)ΑΛΛΙΣΤΟ.. (ΚΑΙ)ΝΙΚΗΣΑΣ ΠΑΙΣΙ
ΚΑΙ ΑΝΑΡΑΣΙ ΓΥΜΝΑΣΙΑΡΧΩΝ ΚΑΙ

Ἐνταῦθα λήγει ἡ ἐκ δύο στίχων ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ ἐπικράνου τῆς πλίνθου, ἐξακολουθεῖ δὲ αὕτη ἐπὶ τῆς πλίνθου κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἄκρον αὐτοῖς ΚΩΜΩΙΔΟΙΣ ΧΟΡΗΓΩΝ

Περὶεργον εἶναι ὅτι κάτωθεν ἀκριβῶς τῆς ἐπὶ τοῦ δευτέρου στίχου λέξεως «ιερείας» ὑπάρχει ἐπὶ τῆς πλίνθου ἡ προσθήκη:

ΚΑΙ ΦΕΙΔΟΣΤΡΑΤΗΣ ΝΕΜΕΣΕΙ ΙΕΡΕΙΑΣ

Διότι φαίνεται, ἐθεωρήθη ἄτοπος ἡ παράλειψις τῆς ἱερείας τῆς Νεμέσεως, ἥς ἐγένετο ἡ κυρία λατρεία.

Κατὰ τὸ μέσον τῆς πλίνθου ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ τεχνίτου τέως ἀγνώστου:

ΧΑΙΡΕΣΤΡΑΤΟΣ ΧΑΙΡΕΔΗΜΟΥ
ΡΑΜΝΟΥΣΙΟΣ ΕΠΟΗΣΕ

Ἡ ἐπὶ τοῦ βάθρου τῆς ἱερείας ἐπιγραφή²⁶ ἔχει οὕτω:

ΘΕΜΙΔΙ ΚΑΙ ΝΕΜΕΣΕΙ
ΙΕΡΟΚΛΗΣ ΙΕΡΟΠΟΙΟΥ ΡΑΜΝΟΥΣΙΟΣ
ΑΝΕΘΗΚΕ ΤΗΝ ΜΗΤΕΡΑ ΑΡΙΣΤΟΝΟΗΝ
ΝΙΚΟΚΡΑΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΣΙΟΥ ΙΕΡΕΙΑΝ
ΝΕΜΕΣΕΩΣ

Παραπλευρῶς τῆς βάσεως ταύτης ἵδρυτο ἑτέρα, μικροῦ ἀγάλματος, σχῆμα ἔχουσα που τόδε

εἰς ἣν ὑπῆρχε ἀνδρικὸν ἄγαλμα εὑρεθὲν ὑπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς Θέμιδος, περὶ οὗ δὲν ἔκαμα λόγον ἐν τῇ προτέρᾳ ἐκθέσει μου, ἔνεκα τοῦ ἐσπευσμένου τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς εἰς Ἀθήνας διὰ λόγους οὓς ἄλλοτε ἐξέθηκα ὑμῖν. Τὸ ἄγαλμα (ὑψ. 0.80) εἰκονίζεται παῖδα²⁷ ἱστάμενον, φέροντα ἀπλοῦν ἱμάτιον καταλείπον γυμνὸν τὸ δεξιὸν στήθος.

Ὁ δεξιὸς βραχίον (ἐλλειπούσης τῆς χειρὸς) ὑψοῦται ἀνέχων τὸ κρατούμενον καὶ ἀπολεσθὲν ἀντικείμενον, πιθανῶς δᾶδα. Τὸ ἀγάλμα εἶναι τοῦ μετὰ Φειδίαν τύπου καὶ ἀνάγεται εἰς τὰ τέλη τῆς Εἰς π.Χ. ἑκατονταετηρίδος. Εἰς τὴν χρονολογίαν τούτου συντελεῖ καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ βάρου ἐπιγραφὴ ἔχουσα οὕτω²⁸, γράμμασι τῶν πρὸ Εὐκλείδου ἢ τῶν κατ' αὐτὸν χρόνων:

ΛΥΣΙΚΑΕΙΔΗΣ ΑΝΕΘΗΚ
ΕΝ ΕΠΑΝΔΡΙΔΟΥΟΣ ΑΠΗ
ΑΡΧΗΝ ΤΟΝΔΕΘΕΛΙΤΗΙ
ΔΕΗ ΤΟΔΙΧΕΙ ΤΕΜΕΝΟΣ

Ὁ χαρακτὴς ἐν τῷ τρίτῳ στίχῳ ἐχάραξεν Λ ἀντὶ τοῦ Α ἐξ οὗ προέρχεται ἀκατάληπτος ἔννοια. Μετὰ τὴν ἐπανόρθωσιν τοῦ λάθους ἡ ἔννοια εἶναι κατὰδηλος:

Λυσικλείδης ἀνέθηκεν Ἐπανδρίδου υἱὸς ἀπαρχὴν τόνδε (δηλ. τὸ ἀγάλμα) θεῷ τῇδε ἢ τὸ δ' ἔχει τέμενος

Ὅπισθεν τοῦ βάρου τούτου (I') εὐρέθη μικρὸν ἀγάλμα²⁹ Θέμιδος (;) τῆς προηγμένης ἀρχαϊκῆς τέχνης, πλησίον δὲ τούτου ἕτερον, τῆς αὐτῆς θεᾶς, καθήμενον³⁰ ἐπὶ θρόνου ἀρχαϊκῆς τέχνης. Τὰ ἀγάλματα ταῦτα εἰσὶ ἀκέφαλα, διότι οὔτε ἐν τῷ προνάῳ, ὡς ἤλπιζον, εὐρέθησαν αἱ κεφαλαὶ των, οὔτε αἱ ἤδη ἀνευρεθεῖσαι ἐφηρμόζοντο ἐπὶ τούτων ἢ ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τούτων, ὡς ὑπέθετον.

Πλησίον ἐκεῖ (ἐν τῷ σηκῷ) εὐρέθη καὶ ἕτερον βᾶθρον σχήματος 0.95

φέρων τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν³¹

ΑΝΤΙΦΙΛΟΝ ΘΕΟΔΩΡΟΥ
ΛΕΩΝΙΚΗ Η ΜΗΤΗΡ
ΑΝΕΘΗΚΕΝ

ἐπὶ τῆς πλίνθου τοῦ ὁποίου φαίνονται τὰ ἴχνη τῶν ποδῶν τοῦ ἐν ταῦτῳ μικροῦ ἀγάλματος.

Ὁ ναὸς δὲν εἶχε τεχνητὸν δάπεδον, τοῦλάχιστον οὐδ' ἴχνος τούτου ἠδυνήθημεν νὰ εὕρωμεν, δι' ὃ καὶ ἀνέσκαψα τοῦτον μέχρι τοῦ στερεοῦ. Κάτωθεν δὲ τῆς βάσεως τοῦ μεγάλου ἀγάλματος ὡς καὶ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ (ἴδ. σχ. Δ' καὶ Ε') εὗρον ὅστ' αἰ³² ἐν οἷς λύχνοι κοινοὶ ρωμαῖκοὶ (περὶ τοὺς εἴκοσι) καὶ 13 χαλκᾶ νομίσματα ρωμαίων αὐτοκρατόρων. Συμπεραίνω ὅτι τάφοι, ἱερειῶν ἴσως, θὰ ὑπῆρχον ἐκεῖ. Μεταξὺ τῶν λύχνων, εἷς εἶνε ἄξιος λόγου· εἰκονίζεται ἔρως πτερωτὸς (ὅμοιος πρὸς τοὺς ἐπὶ εἰκόνων τῆς ἡμετέρας θρησκείας εἰκονιζομένους ἀγγέλους) μέχρι τῆς ὀσφύος κρατῶν διὰ τῶν χειρῶν συμφυῶς κοινὸν λύχνον. Τοῦτον μετὰ τῶν νομισμάτων πᾶσι εἰς τὸν Ἐπιμελητὴν τῶν συλλογῶν τῆς ἀρχ. ἐταιρείας.

Ἀποπερατώσας καὶ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ προνάου, ἐν ᾧ οὐδὲν παρὰ προσδοκίαν εὐρέθη³³, ἐπανῆλθον εἰς τὴν πρὸ τῆς εἰσόδου ὁδὸν κάτωθεν τοῦ ἀνδρήρου, ἐνθα πιθανῶς θὰ εὐρεθῶσιν καὶ ἄλλα γλυπτά.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 1 Ὀκτωβρίου 1890. Κύριε Πρόεδρε, Τὴν προχθὲς (Σάββατον 29 7βρίου) ἦλθον εἰς Ραμνοῦντα χωρικοὶ³⁴ περὶ τοὺς 15 ἐκ Καπανδριτίου μετὰ μαχαίρων καὶ ροπαλῶν ὅπως ἐμποδίσωσι τὰς ἀνασκαφάς, λόγῳ ὅτι παραβιάπτονται τὰ δικαιώματα τῆς ιδιοκτησίας αὐτῶν. Σὺν αὐτοῖς ἦλθον καὶ ὁ εἰρηνοδίκης μετὰ δικαστικοῦ κλητῆρος ὅπως μοι κοινοποιήσῃ τὴν κατ' ἐμοῦ προσωπικῶς ἀγωγὴν τῶν ιδιοκτητῶν καὶ συνάμα ὅπως ἐπιδικάσῃ μοι ποινικὴν ρήτραν (10 χιλ. δραχ.) ἐν περιπτώσει ἐπαναλήψεως τῶν ἐργασιῶν. Οἱ χωρικοὶ προέβησαν καὶ εἰς ἀπειλὰς ἐνώπιον τοῦ εἰρηνοδίκου, εἷς δὲ τούτων ἐξήγαγε καὶ μάχαιραν ὅπως κυπῆσῃ τὸν ἐπιστάτην. Τοῦτον δὲ καταγγεῖλω ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου ὡς καὶ πάντας τοὺς ἀπειλήσαντας.

Ἐν τούτῳ ἦλθον εἰς Ἀθήνας ὅπως ἐκθέσω τὰ πράγματα τῷ Ὑπουργεῖῳ καὶ λάβω τὰς δεούσας ὁδηγίας συνάμα δὲ ζητήσω καὶ στρατιωτικὴν δύναμιν πρὸς ἀσφάλειαν. Ἐν τῷ μεταξὺ τούτῳ ὁ ἐπιστάτης παρηγγέλθη νὰ τοποθετῇ μετὰ τῶν ἐργατῶν καταλλήλως τοὺς λίθους τοὺς περὶ τοὺς ναοὺς, ἐργασίαν ἣν ἐσκόπουν ἄλλως νὰ πράξω πρὸ τῆς ἀποπερατώσεως τῶν ἐργασιῶν.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 10 8βρίου 1890. Κύριε Πρόεδρε, Ὑποβάλλω Ὑμῖν κατάστασιν τῶν ἐξόδων τῆς μεταφορᾶς τῶν ἐν Ραμνοῦντι εὐρεθέντων ἀγαλμάτων εἰς τὸ Ἔθν. Μουσεῖον — καὶ τῆς ἐπιδιορθώσεως τοῦ ἐκεῖ φυλακείου (μετὰ τὴν ἐγκρίσιν τῶν ἐπισκεφθέντων τοῦτο μελῶν τοῦ Συμβουλίου) μετὰ τῶν δικαιολογητικῶν ἀποδείξεων ἐκ δρχ. 463 καὶ λ. 45 — καὶ παρακαλῶ Ὑμᾶς ἵνα παραγγεῖλητε τὴν ἐκδοσιν τοῦ χρηματικοῦ ἐντάλματος.

(Ἀχρονολόγητη. Παρελήφθη στὴν Ἀρχ. Ἑταιρεία 26 Νοεμ. 1890).

Κύριε Πρόεδρε, Μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἀνασκαφῆς σχεδὸν ἅπαντος τοῦ περὶ τοὺς ναοὺς ἐν Ραμνοῦντι χώρου καὶ τὴν τακτοποίησιν τῶν λίθων, ἵνα καταστῇ εὐχερὴς ἡ ἐκπόνησις τοῦ σχεδίου, διέκοψα τὰς ἐργασίας τὴν 10ην Νοεμβρίου ἐ.ξ. ἐγκαταστήσας φύλακα ἐκεῖ κατόπιν συνεννοήσεώς μου μετὰ τοῦ γεν. Ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων, τὸν Πέτρον Νταρνταβέσην, υἱὸν τοῦ πρώην φύλακος τῆς Κυβερνήσεως Ἰωάννου Νταρνταβέση καὶ ἐργάτην διατελέσαντα καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῶν ἀνασκαφῶν.

Ἡ ἐπιτήρησις τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου καὶ τοῦ ἐν αὐτῷ ἐπιδιορθωθέντος φυλακείου ἔρχρζε, κατόπιν τῶν βιαίων διαβημάτων τῆς κοινότητος Καπανδριτίου συντόνου μερίμνης, δι' ὃ καὶ προέβην εἰς τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ φύλακος τούτου ἄνευ τῆς προηγουμένης ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς ὑμετέρας ἐταιρίας, ἐπὶ τῇ βεβαίῳ τητι ὅτι τὸ Συμβούλιον ἤθελεν ἐγκρίνει τὴν ἀπόφασιν ἐμοῦ ταύτην ἅτε προελθοῦσαν πρῶτον μὲν ἐξ ἐπείγουσας ἀνάγκης ἐπιτηρήσεως τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου καὶ δεύ-

τερον ἐκ πεποιθήσεως ὅτι ὁ ἐγκατασταθεὶς εἶναι ὁ καταλληλότερος παντὸς ἄλλου ἢ ὁ μόνος ἴσως ὅστις θὰ ἐδέχετο νὰ κατοικήσῃ ἐν ἐρήμῳ τόπῳ ἐστερημένῳ καὶ αὐτοῦ τοῦ ὕδατος. Εἰς τὸν ἐγκαταστηθέντα τοῦτον προσωρινὸν φύλακα ὑπεσχέθη ἄντιμισθίαν 60 δρχ. κατὰ μῆνα παρακαλῶ δὲ ὑμᾶς ἵνα ὑποβάλλοντες τὴν ἀναφορὰν μου ταύτην εἰς τὸ Συμβούλιον ἀποφασίσετε ὅπως προσληφθῇ τακτικὸς φύλαξ ἐκεῖ ἐπὶ τῷ ἀνωτέρῳ ἀναγραφέντι μισθῷ θεωρῶν περιττὸν νὰ συστήσω ὑμῖν τὴν ἀνάγκην τῆς ἐπιτηρήσεως τοῦ ἐν Ραμνουῦντι ἀνασκαφέντος χώρου καὶ τῶν ἐκεῖ ἀρχαιοτήτων κατόπιν μάλιστα τῶν διαθέσεων τῶν διεκδικούντων τὰς γαίας ταύτας Καπανδριτέων.

Ἀθήνησι 25 Ἰανουαρίου 1891. Κύριε Πρόεδρε. Εἰς τὰς ἐν Ραμνουῦντι ἀνασκαφὰς ἐκτὸς τῶν γλυπτῶν ἔργων, ἅτινα κατετέθησαν εἰς τὸ Ἔθν. Μουσεῖον, εὐρέθησαν, ὡς ἐγνώρισα ὑμῖν ἐγκαίρως, καὶ τὰ κατωτέρω σημειούμενα ἀρχαῖα, ἅτινα ἀποστέλλω ὑμῖν μετὰ τῆς παρούσης ἐκθέσεως, ἦτοι:

1. Λύχνος πήλινος³⁵ κρατούμενος ὑπὸ περυγιοφόρου μορφῆς (ἦς μόνον τὸ ἄνω τοῦ σώματος ὑπάρχει).
2. Κορμὸς πήλινος Σατύρου.
3. Μικρὰ πήλινη κεφαλὴ.
4. Δέκα καὶ τρία χαλκᾶ νομίσματα³⁶ ρωμαϊκά.
5. Τρία νομίσματα χαλκᾶ ἐλληνικά.

Ἀπαντα ταῦτα εὐρέθησαν ἐν τάφῳ κοινῷ³⁷ ἐντὸς τοῦ ναοῦ τῆς Θέμιδος καὶ κάτωθεν τοῦ ἀγάλματος τῆς ἱερείας. Μεταξὺ τούτων εἶναι καὶ κοινοὶ λύχνοι πήλيني περὶ τοὺς δέκα³⁸, οὓς ἀφῆκα ἐν τῷ ἐκεῖ φυλακείῳ ὡς ὅλως ἀχρήστους.

Ἐν Ραμνουῦντι τῇ 12 Αὐγούστου 1891. Κύριε Πρόεδρε, τὰς ἀνασκαφὰς ἐν Ραμνουῦντι ἐπανάλαβον τὴν 15ην Ἰουλίου ἐ.ξ. καθ' ἃ ὑμεῖς ἐνετειλατέ μοι. Καὶ πρῶτον ἀπεπεράτωσα τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ περιβόλου τῶν ναῶν μέχρι τῆς ὁδοῦ, οὕτως ὥστε τὰ νῦν ἔχει τις πλήρη τὴν ἀτάψιν τοῦ ὅλου τεμένους. Ἀνώρυξα δὲ καὶ τάφρον 8 μέτρων ἐντὸς τοῦ περιβόλου, ὅπως ἴδω μὴ τυχὸν ἡ τεχνητὴ ἐπίχυσις ἐκρυπτέ τι παλαιότερον ἀντικείμενον, ἀλλ' οὐδὲν εὔρον.

Ἀποπερατώσας οὕτω μετὰ δέκα ἡμερῶν ἐργασίαν τὰ ἐν τῷ χώρῳ τῶν ναῶν λειφθέντα ἐκ τῆς τοῦ παρελθόντος ἔτους ἀνασκαφῆς, ἡρξάμην τῆς ἐρεῦνης ἐν τῷ Φρουρίῳ τῷ κειμένῳ ὡς γνωστὸν δύο στάδια περίπου μακρὰν τῶν ναῶν, ἐπὶ τῆς θαλάσσης.

Τὸ Φρούριον ἀποτελοῦν οἶκει χερσόνησον περιφράσσεται κύκλῳ ὑπὸ τείχους ἰσοδομικῶς ἐκτισμένου δι' ὀγκολίθων ἐκ τιτανολίθου, ὀρθογωνίων ὡς τὰ πολλὰ, σωζομένου δ' ἔτι πολλοῦ τῆς περιφερείας αὐτοῦ ἐν καλῇ καταστάσει.

Ἐντὸς τοῦ φρουρίου, ἐφ' ὅσον δύναται τις νὰ διίδῃ διὰ τοῦ πυκνοῦ φυλλώματος τοῦ καλύπτοντος αὐτὸ δάσους, ὑπῆρχον πολλὰ οἰκοδομήματα, γνωστὸν δὲ εἶναι ὅτι καὶ ἀνεσκάφη πρὸ ἐτῶν σειρὰ ὅλη ἐνεπιγράφων θρόνων^{38a}. Ἐκ τῆς γενομένης δὲ μέχρι τὰ νῦν ἐρεῦνης ἐδείχθη ὅτι ὄντως τὸ φρούριον κατακλύζεται ὑπὸ οἰκοδομημάτων τῶν πλείστων ὅμως εὐτελῶν (οἰκιῶν κυρίως καὶ περιβόλων) τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων.

Εἶπον ὅτι ἡρξάμην τῆς ἐρεύνης· διότι ἀληθῶς ἐρεύνης κυρίως χρήζει ὁ ὅλος ἄγνωστος καὶ δασώδης χώρος τοῦ φρουρίου ὁ ἔκτασιν ἔχων περιφερικὴν $1\frac{1}{2}$ ἀγγ. μιλ. κατὰ Leake. 'Ανορύξας πλέον τῶν πεντήκοντα³⁹ τάφρων—διότι εὐτυχῶς ἡ ἐπιχωσις δὲν ὑπερβαίνει τὸ μέτρον ἐπὶ τοῦ πλείστου χώρου τοῦ φρουρίου—σκάψας ὅπου ὑψώματα ἐκ λίθων ἢ ἐπιχώσεως ὑπεδήλουν τὴν ὑπαρξιν οἰκοδομημάτων τινος, καθάρως ἐπὶ ἱκανὴν ἔκτασιν τὸν χώρον τοῦ κατακαλύπτοντος αὐτὸν δάσους, ἀνεῦρον καὶ ἡρεύνησα τὰ ἐξῆς οἰκοδομήματα, ἅπερ συντόμως ἐνταῦθα καὶ ἀτελῶς ἐξ ἀνάγκης, περιγράφω.

Εὐθὺς κατὰ τὴν εἴσοδον, βορειότερον ταύτης περὶ τὰ 10 μ. προσέκρουσα εἰς οἰκοδόμημα⁴⁰ περιφερὲς—ἐντελῶς κυκλικὸν—οὗτινος ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ($1\frac{1}{2}$ μ. ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν) ἐκτισμένη ἦν ἐκ σειρᾶς λίθων μεγάλων ὀρθογωνίων, κάτωθεν ὅμως τούτων τὸ κτίριον ἦτο κακοεκτισμένον, διὰ μικρῶν σχετικῶς λίθων, ἀνωμάτων καὶ ἀτάκτως θεθειμένων. 'Ανασκάψας τὸ ἐσωτερικόν, εὔρον ἐπὶ τῆς κατωτάτης ἐπιφανείας αὐτοῦ τέφραν μετ' ἀνθρώπων ἑνιαχοῦ, οὐκ ὅμως ἐν τάφῳ τινι, ἀλλ' ἐσπαρμένην· πλῆθος δὲ κεράμων καὶ ἐν εἰδῶλιον ἐξ ὀπτῆς γῆς (ἀγγεῖον) εἰκονίζον γυναῖκα καθημένην καὶ κρατοῦσαν ἀγγεῖον (λάγηνον ἢ οἰνοχόην) ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ γόνατος στηριζόμενον. "Ὅπως δὴποτε εἶναι τοῦτο οἰκοδόμημα οὐχὶ πολὺ μεταγενεστέρων χρόνων. Διάμετρον ἔχει 4 μ. καὶ 30 ἐκ. ὕψος δὲ 2 μ. ἐσωτερικῶς ἀπὸ τοῦ στερεοῦ ἐδάφους. Δύω ἐπιμήκεις πλάκες κατὰ τὸ μεσημβ. αὐτοῦ, ἀποτελοῦσιν οἶονεῖ εἴσοδον περίπου οὕτω:

'Εξῶθεν τοῦ περιφεροῦς τούτου κτιρίου ἀπεκαλύφθησαν διάφοροι τοῖχοι ἀποτελοῦντες τετράγωνα δωμάτια, κακῆς κατασκευῆς ὅμως. Ἐντὸς ἐνὸς τῶν δωματίων τούτων εὔρον λεκανοειδῆ βωμόν, ἐντὸς τοῦ στερεοῦ ἐδάφους στερεωμένον καὶ τεμάχιον μικροῦ ἀγάλματος ἀνδρικοῦ, ἐκ τοῦ περὶ τοὺς μηροὺς μέρους. 'Ολίγον ἀπωτέρω, κατὰ τὸ μεσημβρινὸν πάντοτε τοῦ φρουρίου, προσέκρουσα εἰς ἕτερον οἰκοδόμημα⁴¹,

οὗτινος ἐπίσης οἱ τοῖχοι εἶναι εὐτελεῖς καὶ κακοεκτισμένοι, οὗτινος ἀπεκάλυψα μέρος μόνον ὀρθογωνιον δηλονότι δῶμα ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον τέσσαρα μικρὰ κατὰ χώραν κείμενα βάθρα, ἄνευ ἐπιγραφῶν καὶ κακῆς κατασκευῆς. Ἡ εἴσοδος τοῦ παραδόξου τούτου κτιρίου ἔχει οὐδὸν μονόλιθον καθ' ὅλον τὸ πλάτος· συνέχεται δὲ τὸ δῶμα τοῦτο διὰ τοίχου μετ' ἄλλων οἰκοδομημάτων, οὕτως ὥστε ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὸ κτίριον τοῦτο δυνατόν νά ἦτο ναὸς ἀποκλείεται· ἦτο πιθανῶς ἱερόν τι ἀπλῶς, ἐν ᾧ ὑπῆρχον ἀναθήματα. 'Εξῶθεν τούτου ἀνεῦρον κορμὸν ἀγάλματος⁴², μετρίου μεγέθους, εἰκονίζοντος Ἰσῶς Διόνυσον· δύο βόστρυχοι τῆς κόμης πίπτουσι ἐκατέρωθεν ἐπὶ τοῦ στήθους τοῦ ἀγάλματος· εἶνε δὲ τέχνης τοῦτο ἐπιμελοῦς τῶν ἐλληνικῶν

χρόνων. Ἐννοεῖται ὅτι ἤρηνθησα περὶ τὸ κτίριον τοῦτο μὴ εὗρω τὰ ἐλλείποντα τοῦ ἀγάλματος μέλη ἢ ἄλλα, ἀφ' οὗ ὑπῆρχον πλείονα τοῦ ἐνὸς βάθρου ἐν τῷ οἰκοδομήματι, ἀλλ' αἱ ἔρευνάι μου εἰς οὐδὲν ἤγαγον· τὰ συνεχόμενα δωμάτια δὲν ἔχουσι πολλὴν ἐπίχωσιν. Προχωροῦντες πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ φρουρίου (ἐκ τοῦ μεσημβρινοῦ πάντοτε μέρους) προσεκρούσαμεν εἰς τοῖχον παραλλήλως βαίνοντα πρὸς τὴν σειρὰν τῶν ἀνεσκαμμένων θρόνων· πλησίον δὲ τούτου εὗρομεν ἱκανὸν ἀριθμὸν αἰχμῶν δοράτων πασῶν ὅμως ἰσχυρῶς κατιωμένων καὶ τεθλασμένων. Πλησίον δὲ τῶν θρόνων, εὐθὺς κάτωθεν τῆς δευτέρας εἰσόδου τοῦ φρουρίου, ἀνεύρομεν σειρὰν βάθρων ἐπιγραφῶν καὶ ἀγαλμάτων εὐτελοῦς κατασκευῆς ἐκ τιτανολίθου. Οὐδὲν ὅμως εὗρημα σχετικὸν πρὸς τὰ βάθρα ταῦτα (εἰκ. 11). Προεκτείναντες τὴν ἀνασκαφὴν πρὸς τὸ δυτικὸν τοῦ φρουρίου (ἀριστερὰ τῷ ἀνερχομένῳ) προσεκρούσαμεν εἰς ἄλλην σειρὰν οἰκοδομημάτων ἀνωμάτων καὶ ἀτάκτων —εὐτελῶν ὅμως καὶ τούτων— Ἐν τούτοις ἄξιον λόγου εἶνε ἡμικυκλικὸν οἰκοδόμημα⁴³ (ἀκτῖνος 2 μ.) ἐκτισμένον ἐπιμελῶς δι' ὀρθογωνίων ὀγκολίθων, σωζόμενον εἰς ὕψος ἐνὸς μέτρου· τὸ ἡμικυκλικὸν τοῦτο κτίριον ὁμοιάζει θολωτῇ τάφῳ κατεστραμμένῳ· τοιαύτην τουλάχιστον μοι ἔκαμε τοῦτο ἐντύπωσιν πρὸ τῆς ἐντελοῦς αὐτοῦ ἀνασκαφῆς, ἥτις ὅμως κατέδειξε ὅτι τὸ κτίριον εἶναι συνδεδεμένον πρὸς ἄλλα οἰκοδομήματα, τῶν ὁποίων τὴν συνάφειαν δὲν ἠδυνήθη ἐισέτι νὰ καθορίσω, ἅτε μὴ εἰσέτι ἐντελῶς ἀνασκαφέντα. Ἐντὸς τοῦ ἡμικυκλικοῦ τούτου κτιρίου εὗρον εἰς δύο μέρη ἔχον ἱκανὰ ἀνθράκων καὶ ὀστέων· εἰς γωνίαν δὲ τινα περὶ τοὺς ἐνε- νήκοντα⁴⁴ ἔλλους ὀστεῖνους, περίπου τοιούτους:

Ἀγνοῶ τίνα χρῆσιν ἐποιοῦντο τούτων· ὑπέθεσα μὴ ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς καθήλωσιν θηκῶν νεκρικῶν ἐκ ξύλου μαλακοῦ, ὅπερ ἐσάπη. Ἰχνη ὅμως ὀστέων παρ' αὐτοῖς δὲν παρετήρησα.

Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ φρουρίου ἔκαμα μακρὰν τάφρον, ἥτις ἀπεκάλυψεν οἰκοδομήματα τετράγωνα, εὐτελῆ, πάντως οἰκήματα (profanes). Ὁμοίως ἔσκαψα καὶ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν κλιτὸν τοῦ φρουρίου, ὅπου ἐπίσης ἀπεκαλύφθησαν οἰκήματα ρωμαϊκῶν, πιθανῶς, χρόνων, διηρημένα εἰς δωμάτια κλιμακῆδον ἐκτισμένα καὶ συγκοινωνοῦντα διὰ κλιμάκων καὶ θυρῶν· πολλὰ τοῦ εὗρον φρέατα βαθύτατα ἐντὸς τῶν οἰκημάτων τούτων, ἐπηλειμμένα ἀμμοκονία. Καὶ ταῦτα μέχρι σήμερον.

Ἐν Ραμνοῦντι τῇ 10 Ὀκτωβρίου 1891, Κύριε Πρόεδρε, Ἀπὸ τῆς προαποσταλείσης πρὸς Ὑμᾶς ἐκθέσεώς μου μέχρι σήμερον τὰ ἐξαγόμενα τῶν ἐν Ραμνοῦντι ἀνασκαφῶν εἰσὶν ἐν συντόμῳ τάδε:

Ὡς ἔγραφον ὑμῖν τότε, αἱ ἐπὶ τοῦ φρουρίου ἀνασκαφαὶ τῆς τρεχούσης περιόδου δέον νὰ θεωρηθῶσιν ὡς δοκιμαστικαί. Καὶ ἀληθῶς ἐπὶ ἐκτάσεως τοσοῦτον εὐρείας, ἐνθα οὐδὲν προϋπάρχει γνωστὸν ἀλλὰ πάντα εἰσὶ κεκαλυμμένα ὑπὸ ἐπίχωσιν

1-5 μ. καὶ ὑπὸ δάσος πυκνόν, μόνον ἀποπειραματικῶς δυνατόν νὰ προβῇ τις εἰς τὴν ἔρευναν. Ἐν τούτοις αἱ ἀπόπειραι δὲν ἔμειναν ἄνευ ἀποτελέσματος.

Τὸ φρούριον ἦτο, ὡς ἔγραφον καὶ τότε, ἱκανῶς κατωκημένον, πολλαχοῦ δὲ προσέκρουσα εἰς οἰκοδομήματα μὴ ἱερά, ὧν τινα καὶ ἀνέσκαψα. Οἰκήματα ἀποτελούμενα ἐκ δύο ἢ καὶ πλείονων δωματίων ἀνεῦρον πολλά, ἐντὸς δὲ τῶν ὑπογείων ἐνὸς τούτων, κατὰ τὸ ἀνατολικόν τοῦ φρουρίου, εὔρον πύθον ὑπερμεγέθη καὶ ἴχνη ὀστῶν⁴⁵.

Κατὰ τὴν δυτικὴν κλιτὸν τοῦ φρουρίου εὔρον καὶ ἐτέραν εἴσοδον, ἐκτὸς τῆς κυρίας κατὰ τὸ μεσημβρινόν, εἰς τὸ φρούριον ἐκ τοῦ λιμένος ἄγουσαν, στενὴν καὶ διὰ τοίχων ἐκατέρωθεν προσσπιζομένην βαθεῖαν δὲ ὑπὲρ τὰ 2 μ. ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν⁴⁶.

Ἐπὶ τῆς μεσημβρινῆς δὲ κλιτύος τοῦ φρουρίου, κατὰ τὴν προέκτασιν τῆς κυρίας εἰσόδου, καὶ ὑπὸ τὸ δεύτερον (τὸ ἄνω) τεῖχος τοῦ φρουρίου, ἀπεκάλυψα σειρὰν οἰκοδομημάτων, ἅτινα ἔκρινα καλὸν νὰ ἀνασκάψω, οὐ μόνον ἕνεκα τῆς σπουδαίότητος αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἐλπίδα ἀνευρέσεως γλυπτῶν ἔργων ἢ ἐπιγραφῶν, ὧν πλεῖστα ὑπόβαθρα κατὰ χώραν κείμενα, ἀνεφαίνοντο ἐσπαρμένα πολλαχοῦ. Διεψεύσθησαν ὅμως αἱ ἐλπίδες μου αὐταὶ ἐν μέρει.

Περὶ τὰ τριάκοντα βάθρα γλυπτῶν ἔργων ἢ ἐπιγραφῶν ἀριθμεῖ τις ἐπὶ τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου, μόνον δὲ ἐλάχιστα τεμάχια ἀγαλμάτων καὶ ἐπιγραφῶν εὑρέθησαν. Τὰ παράδοξα ταῦτα οἰκοδομήματα προσεπάθησα ἐν τῷ ἐπισυνημμένῳ δοκιμίῳ νὰ σχεδιάσω, ὅπως δώσω ἰδέαν τινα ὑμῖν τούτων. Ὁμολογῶ δὲ ὅτι θὰ ἐδυσκολευόμην ἄνευ τῆς βοήθειας τεμαχίου τινος ψηφίσματος κειμένου κατὰ χώραν ἐπὶ τοῦ βάθρου του (σχ. ἀρ. 3) νὰ δώσω ὀνομασίαν εἰς τὰ οἰκοδομήματα ταῦτα, ἅτινα οὐδεμίαν ἔχουσιν ὁμοιότητα πρὸς ἄλλα γνωστά μοι κτίρια.

Ἡ ἐπιγραφή ὀνομάζει τὰ οἰκοδομήματα ταῦτα ἢ μέρος τούτων «θέατρον»⁴⁷. Ἰδοὺ τὸ σχετικὸν μέρος τοῦ κειμένου ἐκ τοῦ ψηφίσματος τούτου, τοῦ ἀνερχομένου, κατὰ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων, εἰς τὴν Γ' ἐκατονταετηρίδα:

«ἐπαινέσαι δὲ Δικαίανχον ---
 «καὶ στεφανῶσαι θαλλοῦ στεφάνω
 «ἀναγράφαι δὲ τόδε τὸ ψήφισμα
 «ἐν στήλει λιθίνῃ ΚΑΙ ΣΤΗΣΑΙ
 «ΕΝ ΤΩΙ [Θ]ΕΑΤΡΩΙ - - - -

Ἡ ἐπιγραφή αὕτη κεῖται, ὡς εἶπον, κατὰ χώραν, ἰδρυμένη οὔσα ὅπισθεν τοῦ τοίχου α-β κάτωθεν τοῦ δευτέρου τείχους τοῦ φρουρίου ἐπὶ βράχου δεσπόζοντος τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος, ἐξ οὗ καὶ οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι τὸ καλούμενον ἐν τῇ ἐπιγραφῇ «θέατρον» εἶναι τὸ ἀνασκαφέν οἰκοδόμημα ἢ μέρος τούτου. Ἐπεὶ δὲ ὅμως τοῦτο οὐδεμίαν ἔχει ὁμοιότητα πρὸς τὰ γνωστά σχήματα τῶν ἀρχαίων θεάτρων ὑπέθεσα δύο τινά, ἢ ὅτι κατεστράφη τοῦτο ἐξ ὀλοκλήρου καὶ τὸ σωζόμενον οἰκοδόμημα, μεταποιηθὲν, ἔλαβεν ἄλλο σχῆμα καὶ προορισμόν, ἢ, ὅπερ καὶ πιθανώτερον, ὅτι τὸ ἀνα-

καλυφθὲν οἰκοδόμημα ἦτο εἶδος γυμνασίου ἢ ὠδείου, ὅπερ ἐκάλουν «θέατρον». "Ὅπως δὴποτε τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο ἔχει συνέχειαν κατὰ τὴν δυτικὴν κλιτὸν τοῦ φρουρίου, ἀνασκαπτομένην τὰ νῦν, πιθανὸν καὶ νὰ ἀνακαλυφθῶσι ἐκεῖ ἐνδεικτικώτερα μέρη τοῦ ὅλου κτιρίου.

Σημειωτέον δὲ ὅτι μέρος τοῦ οἰκοδομήματος τούτου εἶχε χρησιμεύσει κατὰ τοὺς τελευταίους ρωμαϊκοὺς χρόνους ὡς ἱερὸν τῆς Ρέας καὶ σχετικῶν αὐτῇ θεοτήτων, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐξῆς ἐπιγραφῆς⁴⁸ ἀνευρεθείσης ἐκεῖ που:

ΜΗΤΡ ΘΕΩΝ ΣΑΡΑΠΙΑΙ
ΙΣΙΑΙ ΔΕΛΦΙΣ ΑΝΕΘΗΚΕ
ΕΠΙ ΙΕΡΕΩΣ ΗΓΗΣΙΟΥ ΡΑΜΝΟΥ—
ΣΙΟΥ

κεχαραγμένης ἐπὶ πλακὸς γράμμασιν ἀμελῶς γεγραμμένοις.

Εὐτυχῆς σύμπτωσις κατὰ τὰς τελευταίας ἐρεῦνας μου ἐπὶ τοῦ ὅλου χώρου τοῦ ἀρχαίου Ραμνουῦντος με ἐφερεν ἐπὶ τῆς δυτικῆς κλιτῶς τοῦ ὅρου ἐνθα οἱ ναοί, ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ τῆς εἰς τὸν λιμένα. Ἐκεῖ, ἐπὶ ἀποτομωτάτου βράχου, παρετήρησα τμήμα τοίχου ἰσοδομικοῦ (ὕψ. 2-3 μ.) ἐν εἶδει ἀνδῆρου, ἐπὶ τοῦ βράχου δὲ ἔχνη ἐκβραχισμοῦ. Ἀνέσκαψα τότε τὸ μεταξὺ τοῦ τοίχου καὶ τοῦ ἀποτετμημένου βράχου διάστημα καὶ εὗρον ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ἀνευρεθεισῶν ἐκεῖ ἐπιγραφῶν. Τὸ ἱερὸν τοῦτο, διὰ τεχνητοῦ ἀνδῆρου ἰσοπεδούμενον, ἐρείδεται ἐπὶ τοῦ βράχου ὁμοιάζον ναῷ. Ἔχει μῆκος 11½ μ. καὶ πλ. 4½ μ., ἀνήρχετό τις δὲ ἐκεῖ διὰ κλίμακος σωζομένης ἐν μέρει⁴⁹.

Παρὰ τῷ ἱερῷ τούτῳ ὑπάρχει ἕτερον^{49α} μικρότερον, μὴ συνεχόμενον, φαίνεται, πρὸ τὸ τοῦ Ἀμφιαράου, ὁμοίως ἐκτισμένον ἐντὸς τοῦ βράχου· ἄδηλον δὲ ἂν καὶ τοῦτο ἦτο ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου ἢ ἄλλου τινὸς θεοῦ, διότι οὐδὲν ἐν αὐτῷ εὐρέθη.

Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμφιαράου εὐρέθησαν τὰ ἐξῆς:

1. Δύο ἀκέφαλα ἀγάλματα, ὧν τὸ ἕτερον (ὕψ. 0.60 μ.) κεῖται κατὰ χώραν ἐπὶ τοῦ ἐνεπιγράφου (πωρίνου) βάρου του, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὀπισθεν τοίχου τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἐκτισμένου ἐπὶ τοῦ βράχου. Εἰκονίζει ἄνδρα περιβεβλημένον ἱμάτιον⁵⁰ τέχνης οὐχὶ τόσον ἐπιμελοῦς. Ἡ ἐπὶ τοῦ βάρου ἐπιγραφὴ⁵¹ ἔχει:

(Ι) ΕΡΟΚΛΗΣ ΙΕΡΩΝΟΣ
ΑΡΙΣΤΟΜΑΧΩΙ ΑΜΦΙ
ΕΡΑΩΙ

Τὸ ἕτερον τῶν ἀγαλμάτων εἶνε ὅλως ἀνάξιον⁵² λόγου.

2. Τεμάχιον μεγάλου ἀναγλύφου⁵³, ἐφ' οὗ ἐξ ἰκέται (ἐλλείπει ὁ θεός). Ἀρίστης ἐργασίας τῆς Δ^{ης} π.Χ. ἑκατοντ. καὶ καλλίστης διατηρήσεως. Ὁμοιάζει τοῖς ἐκ τοῦ ἐν Ἀθ. Ἀσκληπείου ἀναγλύφους, ὅμοιον δὲ περίπου ἀνάγλυφον ἔχει

τὰ νῦν τὸ Ἔθν. Μουσεῖον εὐρεθὲν ἐσχάτως κατὰ τὴν προέκτασιν τοῦ σιδηρο-
δρόμου Ἀθ. Πειραιῶς. Ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου φέρονται τὰ ὀνόματα⁵⁴ τῶν ἱε-
τῶν: Ἰπποκράτης, Εὐάγγελος, Αἰσχύλος.

3. Τεμάχιον μεγάλου ἀναγλύφου⁵⁵, ἐφ' οὗ δύο ἱκέται, τῆς αὐτῆς ἐργασίας.
4. Τέσσαρα τεμάχια ἀναγλύφων ἀναθηματικῶν.
5. Τεμάχιον ἀναγλύφου ἐφ' οὗ ἀνὴρ καθήμενος ἐπὶ κλίνης καὶ παρ' αὐτῷ γυνή· τῶν
«νεκροδείπνων».
6. Κεφαλὴ ἀγάλματος παιδός⁵⁶.
7. Κεφαλὴ μικροῦ ἀγαλματίου⁵⁷.
8. Κορμὸς μικροῦ γυμνοῦ ἀνδρικοῦ ἀγαλματίου⁵⁸.
9. Τὸ ἄνω ἡμισυ κορμοῦ ἀνδρικοῦ ἀγάλματος μικροῦ.
10. Ἀγαλμάτιον τριμόρφου Ἑκάτης⁵⁹.
11. Στατήρ⁶⁰ μολύβδινος ἐφ' οὗ $\frac{\Sigma \cdot \Gamma \cdot \Delta}{\Gamma \cdot \Theta \cdot \text{B}}$
12. Περὶ τὰς δέκα ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαὶ⁶¹.
13. Ψήφισμα περὶ ἐπισκευῆς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμφιαράου σωζόμενον μὲν ὁλόκληρον
ἐπὶ στήλης⁶² μετ' ἀετώματος, ἀναγινωσκόμενον δὲ δυσχερῶς καὶ οὐχὶ ἅπαν
ἐνεκα ἰσχυρᾶς ἀποκορύψεως τῆς ἐπιφανείας τοῦ λίθου.
Ταῦτα τὰ κυριώτερα τῶν εὐρημάτων.
Αἱ ἀνασκαφαὶ ἐξακολουθοῦν πρὸς τὸ μεσημβρινὸν τοῦ φρουρίου καὶ πρὸς δυ-
σμὰς αὐτοῦ.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 15 Νοεμβρίου 1891. Πρὸς τὴν Γενικὴν Ἐφορείαν τῶν ἀρχαιο-
τήτων καὶ Μουσείων. Τὰς ἐξῆς ἀρχαιότητας εὐρεθείσας ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς τῆς
ἀρχ. Ἑταιρείας ταῖς ἐνεργουμέναις παρ' ἐμοῦ ἐν Ραμνοῦντι μετεκόμισα⁶³ κατὰ τὴν
ἐντολὴν ὑμῶν εἰς Ἀθήνας καὶ κατέθεσα ἐν τῷ Ἔθν. Μουσείῳ:

1. Ἀγαλμα ἀκέφαλον (Ἀμφιαράου - Ἀριστομάχου) ὕψ. 0.85 μ. εἰκονίζον ἄνδρα
περιβεβλημένον ποδῆρες ἱμάτιον κ.τ.λ. ἀρ. εὐρ. 1978.
2. Κορμὸς γυμνοῦ ἀγάλματος ἀνδρικοῦ (Διονύσου) ὕψ. 0.65 μ. Ἐπὶ τοῦ στήθους
ἐκατέρωθεν ἀνὰ εἰς πλόκαμος ἐκ τῆς κόμης. Ἔργον δεξιοῦ γλύπτου τῶν ἑλλ.
χρόνων. Ἀρ. 1979.
3. Κορμὸς μικροῦ ἀνδρικοῦ ἀγάλματος ὕψ. 0.35 μ. Ἀριθ. εὐρ. 1980.
4. Κορμὸς μικροῦ ἀνδρικοῦ ἀγάλματος ὕψ. 0.25 μ. Ἀριθ. εὐρ. 1981.
5. Ἐπτὰ ἀρ. 7 τεμάχια ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμφιαράου
εἰκονίζοντα ἱκέτας. Ἀρ. 1982.
6. Κεφαλὴ πωγωνοφόρος (Ἀμφιαράου) μικροῦ μεγέθους, ἀρχαῖζουσας τέχνης, κα-
λῆς διατηρήσεως. Ἀρ. 1983.

7. Κεφαλή λίαν μικρά πωγωνοφόρου άνδρως ('Αμφιαράου) καλῆς τέχνης καὶ ἀρίστης διατηρήσεως. 1984.
8. Κεφαλή παιδικῆ φυσικοῦ μεγέθους ἔχουσα τὴν κόμην βραχεῖαν καὶ οὐλιν. 'Αριθ. εὐρ. 1985.
9. Τεμάχιον ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ἐφ' οὗ εἰκονίζονται ἱκέται ἱστάμενοι, κατὰ τὸ μέσον δὲ ἐπὶ στύλου πίναξ — κάτωθεν τούτου παῖς κρατῶν φιάλην, ἐξ ἧς λαμβάνει τι ἀνὴρ παρ' αὐτῷ ἱστάμενος. 'Επὶ τοῦ ἐπιστυλίου ἐπιγραφή ἀριθ. 1986.

'Εν 'Αθήναις τῇ 11 Αὐγούστου 1892. Κύριε Πρόεδρε, Γνωρίζω ὑμῖν εὐσεβάστως ὅτι ἡναγκάσθην νὰ διακόψω⁶⁴ τὰς ἐν Ραμνουντι ἀνασκαφὰς πρὸ τοῦ ἐν τῷ τελευταίῳ πρὸς ἐμὲ ἐγγράφῳ ὑμῶν ὀριζομένου χρόνου, ἐλλείψει κυρίως ἐργατῶν. Οἱ πλείονες τούτων, οὓς ἐντεῦθεν εἶχον ἐκεῖσε μεταφέρει (διότι οἱ τῶν πλησιοχώρων κωμῶν καὶ ὀκνηροὶ εἶνε καὶ ἀδέξιοι εἰς ἀνασκαφὰς) ἡρνήθησαν τελευταίως νὰ ἐργασθῶσι πέραν τῆς 6ης μ.μ. καὶ τοῦτο μὲ ἡνάγκασε νὰ τοὺς ἀποβάλω τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ νὰ διακόψω ταύτας ἐλλείψει ἄλλων.

Κατὰ τὸ λῆγον ἤδη δεκαπενθήμερον ἐξηκολούθησα σκάπτων τάφους καὶ τὸ ὑπὸ τὸ ἄνδρον τοῦ περιβόλου τῶν ναῶν μὴ ἀνασκαφέν μέρος, ὅπερ τὰ νῦν ἀπεπερατώθη. Καὶ ἐδῶ μὲν εὗρον μίαν μικρὰν κεφαλὴν τοῦ βάρου τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως (τοῦ ὑπὸ 'Αγορακρίτου κ.τ.λ.) δυστυχῶς ὅμως ἐφθαρμένην κατὰ τὸ πρόσωπον. Προσέτι δὲ μικρὸν ἀνάγλυφον⁶⁵ εἰκονίζον γυναῖκα (ἱέρειαν Νεμέσεως;) κρατοῦσαν παρὰδοξόν τι ἀντικείμενον (σχήματος: Γ^{\perp}) ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου, ἴσως κλεῖδα.

'Εν τοῖς τετραγώνοις τύμβοις ἀπεκαλύφθησαν πέντε τάφοι κεραμοστεγεῖς καὶ 3 κεκαυμένοι⁶⁶. Τῶν πρώτων οἱ τέσσαρες οὐδὲν ἄλλο περιεῖχον ἢ ἀπὸ ἐν εὐτελὲς μικρὸν ἀγγεῖον, ὁ τέταρτος ὅμως, μικροῦ παιδὸς οὗτος, περιεῖχε δύο κούκλας ὧν ἡ ἑτέρα, ἔνεκα τῆς σκληρότητος τοῦ χρώματος, δὲν κατωρθώθη νὰ ἐξαχθῇ σῶα. Τῶν κεκαυμένων τάφων οὐδεὶς περιεῖχε τι ἄξιον διατηρήσεως.

'Εκ τῆς μικρᾶς σχετικῶς ἐργασίας τῆς γενομένης κατὰ τὴν τρίτην ταύτην τῶν ἀνασκαφῶν περίοδον, ἐπὶ τῶν ἐπιτυμβίων τούτων μνημείων, ἐπείσθη ἐν Ραμνουντι δέον νὰ γείνη ἔτι πολλὴ καὶ ἐπίμονος ἐργασία ἥτις πάντως θὰ φέρῃ εἰς φῶς κτερίσματα ἄξια πολλοῦ λόγου.

'Εν Ραμνουντι τῇ 30 Αὐγούστου 1892. Πρὸς τὸν κ. Πρόεδρον τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας. Τῆς ἐπαναλήψεως τῶν ἀνασκαφῶν ἐν Ραμνουντι ἡρξάμην ἀπὸ τῆς 4ης Αὐγούστου ὡς ἀνεκοίνωσα Ὑμῖν ἐγκαίρως κατὰ τὴν τρίτην ταύτην περίοδον τῶν ἀνασκαφῶν σκοπὸν εἶχον ν' ἀσχοληθῶ κυρίως εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τῶν τάφων ἢ ὀρθότερον τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων καὶ τύμβων τῶν ἐν τῇ ὁδῷ ἀπὸ τῆς θαλάσσης εἰς τοὺς ναοὺς καὶ ἀπὸ τούτους εἰς ἱκανὴν ἀπόστασιν πρὸς τὸν Μαραθῶνα.

Κατὰ τὴν ὁδὸν ταύτην ὑπάρχουσι παμπληθῆ τοιαῦτα μνημεῖα, πάντα μὲν ὑπὸ ἀρχαιοκαπήλων ἡρעυνημένα⁶⁷, ἀλλὰ καὶ πάντα οὕτως ὥστε νὰ χρήζωσιν ἐπιμονωτέρας καὶ ἀκριβεστερας ἐρεῦνης.

Ἡ δοξασία μου αὕτη ἀληθεύει διὰ τῶν ἀνασκαφῶν. Ἐσκαψα μέχρι σήμερον τρία τοιαῦτα μνημεῖα· εἶνε δὲ ταῦτα τετράγωνα κτίσματα, ὧν ἡ πρὸς τὴν ὁδὸν ὄψις, ἐπιμελέστερον ἐκτισμένη δι' ὀρθογωνίων μεγάλων λίθων, ἔφερε τὰ ἀνάγλυφα καὶ τὰ ὁμοειδῆ σήματα τῶν ἐν τῷ τετραγώνῳ κεκρυμμένων τάφων ὑπὸ μέγαν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὄγκον χώματος, ἀποτελοῦντα εἶδος τύμβου. Διότι τὰ κτίσματα ταῦτα εἶνε, φαίνεται, νεωτέρα τις τροποποίησις τῶν συνήθων τύμβων, τῶν ἐν χρήσει μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς Δπς π.Χ. ἑκατονταετηρίδος.

Καὶ ἐν τοῖς τρισὶ δὲ μέχρι τοῦδε ἀνασκαφεῖσι μνημείοις τούτοις εὐρέθησαν καὶ τάφοι ἀσύλητοι καὶ τῶν σημάτων τεμάχια πλεῖστα οὐχὶ ἀνάξια λόγου, ἐν οἷς καὶ περὶ τὰς δέκα ἐπιτυμβίους ἐπιγραφὰς ἐπὶ πλακῶν κεκοσμημένων διὰ ροδάκων ἢ ἀετωμάτων.

Δυστυχῶς τῶν τάφων οἱ πλείους ἦσαν κεκαυμένοι—διότι, φαίνεται, ἐπεκράτει ἐνταῦθα ἡ καὺσις τῶν νεκρῶν τῆς κοινῆς ταφῆς—οὐδὲν δὲ ἐξήχθη ἐκ τῶν ἐν αὐτοῖς κτερισμάτων ἄξιον διατηρήσεως· πάντες περιεῖχον κάτοπτρα καὶ σπλεγίδας καὶ ἀγγεῖα (τῶν εὐτελῶν ὅμως) ἀλλὰ πάντα ἐντελῶς κατεστραμμένα ἐκ τοῦ πυρός. Ἐκ τεσσάρων δὲ ἀποκαλυφθεισῶν λαρνάκων αἱ δύο ἦσαν σεσυλημένοι κατὰ τρόπον λίαν παράδοξον· εἶχον δηλ. ὁπὴν τινα μακρὰν κατὰ τὴν μίαν τῶν γωνιῶν τοῦ ἐπικαλύμματος αὐτῶν (ἀλλ' ὁπὴν ἐπιτρέπουσαν τὴν εἴσοδον μόνον εἰς μικρὸν παιδίον) δι' ἧς ἐσυλήθη τὸ περιεχόμενον, χωρὶς νὰ μετακινήθῃ τὸ βαρὺ ἐπικάλυμμα τῆς λάρνακος, ἀλλ' οὔτε καὶ νὰ σκαφῇ ἅπαν τὸ ὑπεράνω αὐτῆς χῶμα τοῦ τύμβου, ὑψούμενον εἰς 2 περίπου μέτρα! Ἐκ τῶν δύο ἀσυλήτων λαρνάκων ἡ μία περιεῖχε μόνον ἐν μικρὸν κάτοπτρον μετὰ τοῦ καλύμματος αὐτοῦ, ἄνευ κοσμημάτων. Ἡ ἄλλη δὲ δύο μικρὰ ἀγγεῖα (κοινὰ) καὶ εἰς τὴν μίαν τῶν γωνιῶν αὐτῆς κάλπην πηλίνην μετ' ὁστῶν! Πλησίον τῆς λάρνακος ταύτης ὑπῆρχε τάφος μικροῦ παιδὸς διὰ κεράμων ἐν εἶδει ἀετώματος (σάγματος) πεφραγμένος ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον τρία μικρὰ ἀγγεῖα ὧν τὸ ἓν, μικρὰ τις οἰνοχόη⁶⁸, φέρει εἰκόνα λίαν ἐνδιαφέρουσαν διὰ τὸν χρωματισμὸν αὐτῆς καὶ τὴν παράστασιν. Ἐκτὸς τούτων εὐρέθη καὶ κάλπη μέλαινα (μετὰ κοσμημάτων λευκῶν - κοινῇ) περιέχουσα ὁστᾶ, ἐν οἷς εὐρέθη μικρὸν χαλκοῦν κομβίον φέρον ἀνάγλυφον γλαῦκα.

Ἐξῶθεν δὲ τάφου τινος ρωμαϊκῶν χρόνων περιέχοντος τέσσαρας σκελετοὺς ἐπικεκαλυμμένους δὲ διὰ τεσσάρων πλακῶν ἐνεπιγράφων (τῶν χρόνων τῆς Γπς καὶ Δ π.Χ. ἑκατονταετηρίδος) φερουσῶν καὶ ἀνάγλυπτα κοσμήματα, εὐρέθησαν τέσσαρα πήλινα εἰδώλια, ὧν τὸ ἓν, εἰκονίζον γυναῖκα καθημένην ἐπὶ ἔδρας⁶⁹, ἧς ὀπισθεν τὸ στόμιον ἀγγείου (πράγματι ὅμως τὸ σχῆμα μόνον τούτου) εἶνε ὄντως πολῦτιμον εὑρημα διὰ τὴν λεπτότητα τῆς τέχνης αὐτοῦ καὶ τὴν καλὴν διατήρησιν.

Ἐν τοῖς τεμαχίοις τῶν ἀναγλύφων ὑπάρχουσι τινα ἄξια λόγου, καίτοι ὑπὸ τοῦ χρόνου οὐχὶ ὀλιγώτερον δὲ καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων πολυειδῶς βλαβέντα. Ἐν τούτοις τεμάχια τινα ὕδριων μετὰ παραστάσεων καὶ ἐπιγραφῶν εἶναι τὰ κάλλιον διατηρούμενα.

Ἐν τέλει μνημονεύω καὶ κεφαλῆς⁷⁰ φυσικοῦ μεγέθους εὐρεθείσης κάτωθεν τοῦ

ἀνδρῶν τῶν ναῶν, ὅπου ἕκαστα μικράν τινα δοκιμὴν ἐκκαθάρσεως ἐξακολουθήσω δὲ ταύτην προσεχωῶς. Ἡ κεφαλὴ εἰκονίζει Διόνυσον οὕτω τοῦλάχιστον ἐρμηνεύουσι τὸν τύπον τοῦτον τὸν ἀρχαῖζοντα πολλαχοῦ δὲ ἀπαντῶντα.

Ἐν Ἀθήναις σήμερον τῇ ἐβδόμῃ Νοεμβρίου τοῦ χιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ ἐνενηκοστοῦ δευτέρου ἔτους ὁ ἑφορος τῶν ἀρχαιοτήτων Β. Στάης παρέδωκεν εἰς τὸν ἐπιμελητὴν τοῦ Μουσείου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας τὰ ἀκόλουθα ἀρχαῖα προερχόμενα ἐκ τῶν τελευταίων ἐν Ραμνουντι ἀνασκαφῶν.

1) Σύμπλεγμα⁷¹ δύο πηλίνων ειδωλίων (τοῦ ἐτέρου ἔχοντος σχῆμα ἀγγείου) ἥτοι γυναικὸς καθήμενης ἐπὶ ἑδρας καὶ παιδὸς παρ' αὐτῇ ἱσταμένου. Συγκεκολλημένον ἐκ πλείονων τεμαχίων. Ὑψος μετὰ τῆς βάσεως 0.15.

2) Εἰδώλιον⁷² πῆλινον γυναικὸς ἀνεχούσης τὸ ἱμάτιον αὐτῆς διὰ τῆς ἀριστερᾶς. Συγκεκολλημένον καὶ συμπεπληρωμένον. Ὑψος 0.18.

3) Εἰδώλιον⁷³ παιδὸς καθήμενου ἐπὶ κιονοκράνου ἰωνικοῦ κίονος. Ὑψος 0.14.

4) Εἰδώλιον γυναικεῖον μετὰ περιαιρετῶν ἄκρων. Ἑλλιπὲς καὶ συγκεκολλημένον. Ὑψος 0.18.

5) Τεμάχια πηλίνου ειδωλίου μετὰ κεφαλῆς γυναικὸς. Ὑψος τῆς κεφαλῆς 0.04.

6) Εἰδώλιον γυναικεῖον καθήμενον ἀκέφαλον τέχνης ἀρχαϊκῆς εἰς δύο τεμάχια. Ὑψος 0.16.

7) Ἀγγεῖον⁷⁴ μικρὸν (οἶνοχόη) φέρον ἐπὶ μέλανος ἐδάφους τρεῖς μικρὰς μορφὰς παιδίων λευκοῦ καὶ ἐρυθροῦ χρώματος ἐπὶ τῆς κοιλίας καὶ κλάδον κισσοῦ περὶ τὸν λαϊμόν. Ὑψος 0.08.

8) Τέσσαρα μελαμβαφῇ ἀγγεῖα, ὧν δύο πυξίδες, μικρὰ καὶ κοινά.

9) Κάλπη σφαιρική πηλίνη μετὰ πώματος τεθραυσμένη εἰς δύο. Ἐχει ἀλοιφήν μέλαιναν καὶ κλάδον ἐρυθρὸν περιθέοντα τὴν κοιλίαν. Περιέχει ὅστ'α κεκαυμένα.

10) Τεμάχια χαλκοῦ κατόπτρου κοινοῦ καὶ ἐργαλεῖον χαλκοῦν τοιοῦτου σχήματος (μῆκος 0.13).

Ἐγένετο εἰς διπλοῦν καὶ ὑπεγράφη.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΒΑΛ. ΣΤΑΗΣ

ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΙΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΤΑΗ

1. Μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν Dilettanti τοῦ 1813 (*Unedited Antiquities of Attica*². AE 1979, 46-54) ὁ Ραμνοῦς ἔμεινε ἀπροστάτευτος ἐπὶ δεκαετίες. Τὰ ἐρεῖπιά του ἦταν γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ δημοσίευση καὶ τὰ ἔργα τοῦ Leake. Ὁ Παν. Εὐστρατιάδης μνημονεύει σὲ ἀνέκδοτο σχε-

διάγραμμα τῆς ἱστορίας τῆς Ὑπηρεσίας πῶς τὸ 1852 διωρίστηκαν 2 ἀπόμαχοι «διὰ τὴν φύλαξιν τῶν ἐν Ραμνοῦντι, Καλάμῳ καὶ Μαραθῶνι ἀρχαίων». Τὴν ἀνάγκη φύλαξης τοῦ Ραμνοῦντος εἶχε ἐπισημάνει ἤδη μὲ ἐκθεσὴ του, τῆς 28 Αὐγ. 1833, ὁ Klenze. Ἡ Ἑταιρεία ἔκαμε στὸν Ραμνοῦντα πρώτη φορὰ ἀνασκαφὴ μὲ τὸν Φίλιο καὶ τὸν Φιντικλῆ τὸ 1880 (*ΙΑΕ* 1880, 12-13, 62-68· *ΙΑΕ* 1976, 45-49) ἐξαιτίας μεγάλης ἀρχαιοκαπηλικῆς ἐπιδρομῆς στὴ βόρεια καὶ νότια ὁδὸ καὶ στὸ φρούριο. Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἔργου τῶν ἀρχαιοκαπῆλων πρῶτος εἶδε ὁ Lolling (*AM* 4, 1879, 277-286).

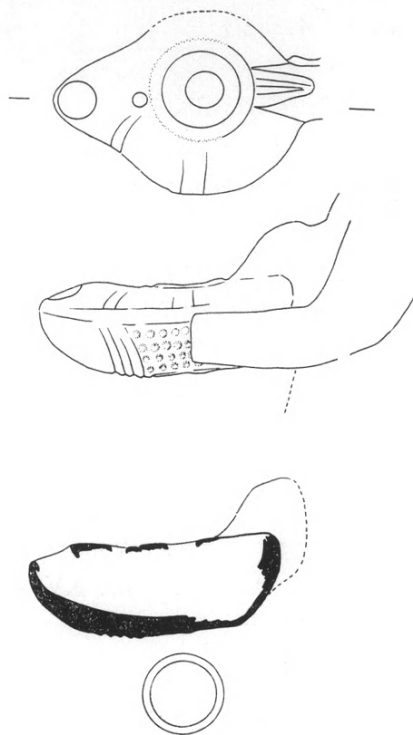
2. Γνώμη ποὺ διατύπωσε πρῶτος ὁ John Peter Gandy Deering ὁ ἀρχιτέκτων ἀνασκαφεὺς τῆς ἀποστολῆς τῶν Dilettanti.
3. *IG* II² 3242· Pouilloux, *La Forteresse*, ἀρ. 46. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ 45/46 μ.Χ. στὴν ὁποία μνημονεύεται ἡ ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στὴ Λιβία.
4. Πρόκειται γιὰ τὸ ἄγαλμα τῆς Νέμεσης πιθανῶς τοῦ ὁποίου τὰ θαύσματα κείμενον στὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ. Τὶς περιπέτειές τους βλ. Γ. Δεσπίνη, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου*, 6-9.
5. Ἀνήκουν στὴ ζωφόρο τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης, γιὰ τὴν ὁποία βλ. Β. Χ. Πετράκου, *Προβλήματα τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης*, *Archaische und Klassische Griechische Plastik, Akten des Internationalen Kolloquiums*, II, 89-107 πίν. 111-116.
6. Ἐννοεῖ τὰ ὑπόλοιπα θαύσματα τῶν γλυπτῶν τῆς βάσης. Τὸ σύνολο δημοσίευσε *AE* 1891, 63-70 πίν. 89. Τὰ θαύσματα τῆς βάσης ἴσως, ὀρισμένα τουλάχιστον, νὰ τὰ ἀναγνώρισε. Στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο βρέθηκε μόνον ἓνα. Τὸ πλῆθος τῶν θαυσμάτων ποὺ τὴν ἀπαρτίζει σήμερα βρέθηκε στὰ χρώματα τῆς ἀνασκαφῆς του καὶ μέσα στοὺς θάμνους τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ.
7. Εἶναι ἡ ἐπιγραφὴ *IG* II² 4059 ἡ ὁποία ἀποκαταστήθηκε, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ βάθρο ὁλόκληρο στὸ ὁποῖο ἀνῆκε, μὲ νέα κομμάτια ποὺ βρέθηκαν στὰ χρώματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Στάη *AE* 1979, 62 ἀρ. 11 εἰκ. 31, ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ ἐπιγραφές Pouilloux ἀρ. 49 καὶ 52. Τὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Πολυδευκίωνος μὲ τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ *IG* II² 3969 ἦταν γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τὸν Böckh, *CIG* 944. Οἱ νέες ἐρευνες ἔφεραν στὸ φῶς θαύσματα τῆς ἐπιγραφῆς,

- τὸ ὑπόβαθρο καὶ τὸ ἐπίκρανο τοῦ βάθρου *ΠΑΕ* 1983 Α', 128-130 εἰκ. 8.
8. Ἐννοεῖ τὴν κεφαλὴ τῆς προτομῆς τοῦ Λουκίου Βέρου *ΠΑΕ* 1976, 54 ἀρ. 21 πίν. 22α.
 9. Ὁ Στάης λέγει (*ΠΑΕ* 1890, 28) ὅτι ὁ χῶρος τοῦ ἱεροῦ ἰδιαίτερα οἱ ναοί, ἦταν «κεκαλυμμένοι ὑπὸ ἐπίχωσιν ἐνιαχοῦ μέτρων τριῶν ὕψους». Ἀπὸ τὰ χῶματα ποὺ εἶχε συγκεντρώσει προκύπτει ὅτι ἡ ἐπέμβασή του στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ ὑπῆρξε δραστική. Ἡ ἀρχαία ἐπιφάνεια τοῦ ἀνδῆρου πρέπει νὰ χαμῆλωσε κατὰ 25 ἕως 50 ἑκατοστὰ καὶ τὰ χῶματα μαζὶ μὲ ἄφθονα ἀρχαῖα, ἐπιγραφές, γλυπτὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ ἀποτέθηκαν γύρω ἀπὸ τὸ ἱερό. Τὸ 1960 τὰ χῶματα μεταφέρθηκαν ἀνατολικά τοῦ ἱεροῦ καὶ ἐρευνήθηκαν μέχρι τοῦ 1983 σχολαστικά. Ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης ὅπως εἶναι σήμερα συγκροτημένη ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς ἐρευνας τῶν χωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς Στάης.
 10. Τὰ σημεῖα ὅπου ὁ Στάης ἔκαμε τομές στὸ ἱερό, βεβαιωμένες ἀνασκαφικά, δηλώνονται στὴν εἰκόνα ἀρ. 2 τῆς ἐκθεσης τούτης, ὅπως καὶ τὸ βάθος στὸ ὁποῖο ἐφθάσε. Γιὰ τὸν τρόπο τῆς ἐπίχωσης τοῦ ἀνδῆρου ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους βλ. *ΠΑΕ* 1981, 119-121· 1983, 120-122.
 11. Στάης, *ΠΑΕ* 1890, 28· δημοσίευση τῶν ὅσων ὁ Στάης βρῆκε ἀπὸ τὶς γλυπτές μόνον μορφές καὶ μάλιστα τὶς περισσότερο ἄρτιες βλ. *ΑΕ* 1891, 63-70 πίν. 8, 9.
 12. Πρόκειται γιὰ τὸν ντυμένο Ἑρμῆ, τετράγωνο κάτω, *EAM* 313 δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Στάη *ΑΕ* 1891, 56 κέ. πίν. 7. Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ χρονολογεῖται, ὅπως ἀπέδειξα μὲ ἐπιγραφικὸ εὔρημα (*ΑΕ* 1979, 68 ἀρ. 21), στὸ 333/32 π.Χ.
 13. Βρέθηκαν ἀκόμη τρία ἀκέφαλα ντυμένα ἐρμαϊκὰ ἀγάλματα (*ΠΑΕ* 1890, 30· *ΠΑΕ* 1976, 52 ἀρ. 7-9 πίν. 19α-γ).
 14. Πρόκειται γιὰ τὶς δύο κεφαλές *EAM* 317, 318: *ΠΑΕ* 1890, 30· *ΠΑΕ* 1976, 52 ἀρ. 10-11. Ἡ ὑπ' ἀριθμ. 317 κόλλησε στὴν τετράγωνη ἐρμαϊκὴ στήλη τοῦ Ραμνουῦντος (ἀρ. 164) *ΠΑΕ* 1982, 161 πίν. 100β.
 - 14α. Ἡ ἀκριβὴς περιγραφὴ τοῦ τόπου εὔρεσης τῶν γλυπτῶν μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὑπῆρχαν ἱδρυμένα ἀναθήματα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ ἄνδρρο τοῦ ἱεροῦ.
 - 14β. Ὁ Στάης ἐδῶ καὶ στὴ δημοσιευμένη ἐκθεσή του, *ΠΑΕ* 1890, 28, ἀποδίδει τὸν μικρὸ ναὸ στὴ λατρεία τῆς Θέμιδος. Λίγο ἀργότερα (*ΑΕ* 1891,

- 52) ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξὴ ναοῦ τῆς Θέμιδος μὲ σοβαρὰ καὶ ὀρθὰ ἐπιχειρήματα.
15. EAM 231· Στάης, *AE* 1891, 47 κέ.
 16. EAM 232· Στάης, *AE* 1891, 53 κέ.
 17. Πρόκειται γιὰ σύγχυση τοῦ Στάη ὁ ὁποῖος πιθανῶς θεώρησε τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα ποὺ βρέθηκαν στὸ μικρὸ ναὸ ὡς ἄγαλμα Θέμιδος. Ἀπίθανο εἶναι νὰ ἐννοεῖ τὸ ἄγαλμα τοῦ νέου EAM 199 τὸ ὁποῖο μνημονεύει στὴν ἐπόμενη ἐκθεση.
 18. EAM 2569· *ΠΑΕ* 1890, 30.
 19. EAM 1848· *ΠΑΕ* 1890, 30.
 20. Ἀταύτιστη στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο· *ΠΑΕ* 1890, 30· *ΑΔ* 1890, 151 ἀρ. 8· *ΠΑΕ* 1976, 55 ἀρ. 24.
 21. Βλ. σημ. 13.
 22. Πρόκειται γιὰ τὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ νέου *IG* I² 828 (Pouilloux ἀρ. 39).
 23. Μικρὰ τεμάχια ἐπιγραφῶν δὲν ταυτίστηκαν ἀκόμη στὸ Ἐπιγραφικὸ ἢ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Πιθανότατα ὁ Στάης τὰ ἔφησε στὸν χῶρο.
 24. Νέα ἀνασκαφὴ καὶ μελέτη τοῦ μικροῦ ναοῦ *ΠΑΕ* 1982, 142· 1983 Α', 126· *Φίλια Ἑπερ* Β', 306.
 25. *IG* II² 3109. Ἡ ἐπιγραφή αὐτή, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἐπιγραφές τῶν θρόνων τοῦ μικροῦ ναοῦ ποὺ εἶχαν βρεῖ οἱ Dilettanti (*IG* II² 4638) ἦταν ἡ αἰτία δημιουργίας ἐξαιτίας τῆς διατύπωσής της, τῆς θεωρίας ὑπαρξῆς στὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης ταυτοχρόνως δύο ἱερειῶν, μιᾶς τῆς Θέμιδος καὶ δεύτερης τῆς Νέμεσης.
 26. *IG* II² 3462.
 27. EAM 199· Στάης, *AE* 1891, 55 κέ. πίν. 6. Ἴσως εἰκονίζει τὸν Νεανία, πιθανὸν Ἡρώα Ἀρχηγέτη τοῦ Ραμνοῦντος· βλ. Β. Χ. Πετράκος, *Archaische und Klassische Griechische Plastik, Akten des Internationalen Kolloquiums* II, 93 σημ. 16 καὶ 102-103.
 28. *IG* I² 828.
 29. Εἶναι τὸ ἀρχαῖο ἄγαλμα ποὺ μνημονεύτηκε ἤδη, EAM 1848. Ἡ γνώμη τοῦ Στάη, ὅτι πρόκειται πιθανῶς γιὰ ἄγαλμα Θέμιδος ὅπως καὶ αὐτὸ ποὺ ἀκολουθεῖ στὴν ἐκθεσὴ του ἐκφράζει τὴν παλιὰ ἀποψη ὅτι στὸν

- Ραμνούντα ἀσκήθηκε πρῶτα ἡ λατρεία τῆς Θέμιδος καὶ ὅτι ἡ Νέμεση λατρεύτηκε μετὰ τὰ Περσικά.
30. EAM 2569.
 31. Στάης, *AE* 1891, 47· *IG* II² 3839.
 32. Στὸ πρόχειρο σχέδιο τῆς ἐκθεσῆς του ποὺ παραθέτω ἐδῶ (εἰκ. 10) ὁ Στάης σημειώνει δύο τάφους, ἕναν τὸν Δ' ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ βάρθρα τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ σηκοῦ τοῦ μικροῦ ναοῦ καὶ δεύτερον τὸν Ε' κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ σηκοῦ. Στὴ μελέτῃ του *AE* 1891, 45 ὁμιλεῖ γιὰ τάφο καὶ στὸ σχέδιο τοῦ ναοῦ δηλώνει μόνον ἕνα, ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ βάρθρα, τὸν Δ'. Τὰ νομίσματα δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἀκόμη, σώζεται ὅμως σύντομη περιγραφὴ τοῦ Wolters ποὺ παραθέτει ὁ Otto Rossbach (*Nemesis*, *Roscher, Lex. Myth.* III, 1, 125.): Nach einer freundlichen Mitteilung von P. Wolters sind es «13 Münzen, eine von Fl. Val. Severus Nob. Caes. R: Genio populi Romani, fünf von Maximianus (eine als Caesar, zwei als Augustus), zwei von Diocletianus als Augustus, eine von Constantinus Aug. R: Vot. XV, eine von Val. Licianus Licianus Licinius P. f. Aug., eine (die jüngste) von Fl. Constantius Nob. Caes. (323 n. Chr.); zwei schlecht erhaltene sind nicht mit Sicherheit zu bestimmen, gehören aber derselben Zeit an.

Ἡ περιγραφὴ τοῦ ἐνὸς λύχνου ἐπέτρεψε τὴν ταύτισή του μὲ τὸ λυχνάρι ἀρ. 3332 τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου (εἰκ. 12, πίν. 8α), τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Ὁ Στάης τὸν θεωρεῖ ρωμαϊκὸ καὶ τὸν κατατάσσει μὲ τοὺς ἄλλους ποὺ βρῆκε καὶ τὰ νομίσματα. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀβεβαιότητα τῶν περιγραφῶν του δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι βρῆκε τάφους ἀλλὰ, ἴσως, μόνον ὅσά. Στὴ δημοσίευσή του *AE* 1891, στ. 45 ὁμιλεῖ περὶ «τάφου ἀποκαλυφθέντος ἐν τῷ δαπέδῳ τοῦ ναοῦ, περιέχοντος δὲ λύχνους κοινούς ἐξ ὁπτῆς γῆς Ρωμαϊκῶν χρόνων, καὶ νομίσματα τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων». Στὴν ἐκθεσὴ του *IAE* 1890, 29 λέγει πάλι ὅτι «εὐρέθησαν καὶ τάφοι, ρωμαϊκῶν ὅμως χρόνων» ὅπως καὶ νομίσματα τὰ ὁποῖα βρέθηκαν «ἐν τοῖς τάφοις τούτοις, τῶν χρόνων τῶν Αὐτοκρατόρων». Πιθανῶς οἱ λύχνοι οἱ ὁποῖοι εἴκοσι ἐδῶ, γίνονται «περὶ τοὺς δέκα» στὴν ἐκθεσὴ του τῆς 25 Ἰαν. 1891, νὰ μᾶς φώτιζαν ὡς πρὸς τὸν προορισμὸ τους καὶ τὸν λόγο εὕρεσής τους στὸν σηκὸ τοῦ μικροῦ ναοῦ. Μήπως εἶναι κατάλοιπα νυκτερινῶν τελετῶν καὶ ἔνδειξη

Εἰκ. 12. Ὅψεις καὶ τομὴ τοῦ λύχνου EAM 3332 (σχ. Ἀναστ. Βουτσινᾶ).

ἀφιέρωσης τοῦ ἐγκαταλειμμένου μικροῦ ναοῦ, σὲ λατρεῖες μυστηριακές; Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ ποὺ ἔκαμα δὲν ἀποκάλυψε ἵχνη τάφου. Ἀλλὰ τὰ λυχνάρια ἦταν ἀπαραίτητα στὸν σκοτεινὸ σηκὸ τοῦ ναοῦ, σ' ἐκείνους ποὺ ἀναγκάζονταν νὰ τὸν ἐπισκεφθοῦν ἢ νὰ ἐργαστοῦν μέσα σ' αὐτόν. Ἴσως λοιπὸν πρέπει νὰ ἀποσυνδεθοῦν τὰ λυχνάρια ἀπὸ τὰ νομίσματα καὶ νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ἡ ἐκδοχὴ τῆς εὑρεσης ἀπὸ τὸν Στάη τάφου σ' ἓναν ναὸ κι ἓνα ἱερὸ ποὺ παρέμειναν στὴν ἐθνικὴ λατρεία ὡς τὸ σβήσιμό της καὶ ὅπου ἡ χριστιανικὴ λατρεία δὲν φανερώθηκε ποτέ.

33. Τὸν πρόναο εἶχε ἤδη ἐρευνήσει ὁ Gandy τὸ 1813 (*Unedited Antiquities of Attica*², 51). Στὸ ἡμερολόγιό του AE 1979, 50 περιγράφεται σύντομα ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ προναοῦ (στ. 159-174) καὶ λέγεται ὅτι ἡ ἔρευνα τοῦ σηκοῦ κρίθηκε ἀνώφελη (στ. 175-178).

34. Τίς ἴδιες δυσκολίες μὲ τὸν Στάη εἶχε καὶ ὁ Φίλιος δέκα χρόνια πρὶν (*ΙΑΕ* 1880, 13 καὶ 63).
35. Μνημονεύτηκε προηγουμένως· εἶναι ὁ λύχνος *EAM* 3332 (πίν. 8α).
36. Βλ. σημ. 32.
37. Ἐδῶ ὁ Στάης μνημονεύει μόνον ἓναν τάφο.
38. Στὴν ἐκθεση τῆς 17 Σεπτ. 1890 οἱ λύχνοι εἶναι «περὶ τοὺς εἴκοσι». Ἀπὸ αὐτοὺς γνωστὸς εἶναι μόνον ὁ λύχνος *EAM* 3332 (πίν. 8α).
- 38α. Τοὺς θρόνους ἀποκάλυψαν πρῶτοι οἱ ἀρχαιοκάπηλοι τὸ 1879. Ὁ Lolling τοὺς περιγράφει καὶ τοὺς δημοσιεύει (*AM* 4, 1879, 284), ὁ Φίλιος τοὺς βρίσκει σπασμένους καὶ σκορπισμένους (*ΙΑΕ* 1880, 63-64).
39. Δὲν φαίνεται νὰ ἄφησε ὁ Στάης κανένα σημεῖο τοῦ φρουρίου χωρὶς νὰ τὸ ἐρευνήσει. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴ νέα ἐρευνα τοῦ χώρου.
40. Πρόκειται γιὰ οἰκία μὲ πύργο πού δημοσίευσα· *ΙΑΕ* 1976, 38-41.
41. Πρόκειται γιὰ τὸ πρόπυλον τοῦ γυμνασίου πού δημοσίευσα· *ΙΑΕ* 1981, 130-136.
42. *ΙΑΕ* 1976, 56 ἀρ. 30 πίν. 23α. Στὴν ἐκθεσὶ τοῦ ὁ Στάης, *ΙΑΕ* 1891, 15 λέγει ὅτι ὁ κορμὸς τοῦ Διονύσου βρέθηκε «ἐντὸς αὐτοῦ», δηλαδὴ τοῦ κτιρίου μὲ τὸ μονόλιθο κατῳφλι.
43. Πρόκειται περὶ τοῦ ἡμικυκλικοῦ χώρου δυτικὰ τῆς στοᾶς τοῦ θεάτρου, τὸν ὁποῖο ὁ Frank Kolb (*Agora und Theater*, 69) ἀποδίδει, μετὰ τὸν Pouilloux (*La Forteresse*, 72), στὴ διονυσιακὴ λατρεῖα θεωρώντας τον ὡς στιβάδειο.
44. Στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ὑπάρχουν καταγραμμένες (ἀρ. 3815) «Ἐξήκοντα πέντε καὶ ἑκατὸν (165) βελόνας μικραὶ κολοβαὶ πολλαί. Ἀνασκαφὴ Ἐταιρείας διὰ Στάη 1892».
45. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κτίρια πού βρίσκονται γύρω ἀπὸ τὸ Θέατρο καὶ γειτνιάζουν ἄμεσα τὰ ὑπόλοιπα οἰκοδομήματα πού ἐρευνήσε ὁ Στάης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτιστοῦν.
46. Ἡ δυτικὴ πυλὶδα τοῦ τείχους μὲ τὸν σχεδὸν ὑπόγειο δρόμο πού ὀδηγεῖ στὸ τεῖχος βρέθηκε πάλι ἐπιχωσμένη.
47. Ὁ Στάης συγχέει ἐδῶ, στὴ χειρόγραφη ἐκθεση, τὸ θέατρο μὲ τὰ οἰκοδομήματα πού βρῆκε, ἐξαιτίας τοῦ ψηφίσματος γιὰ τὸν Δικαίαρχο (*IG* II² 1311· Pouilloux ἀρ. 13.). Οἱ Ραμνούσιοι θεωροῦσαν ὡς θέατρο ὁλόκληρην τὴν περιοχὴ, ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ γυμνασίου ὡς τὸν νότιο τοῖχο

- τῆς ἀκρόπολης, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν ὁποῖο βρέθηκε τὸ ψήφισμα.
48. Τὸ μέρος αὐτὸ τῆς ἐκθεσης τοῦ Στάη εἶναι πολύτιμο γιατί μᾶς σώζει τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία μέχρι σήμερα δὲν ἔχει βρεθεῖ καὶ μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὸν ἀκριβῆ τόπο εὕρεσής της, τῇ μικρῇ αὐλῇ τοῦ σπιτιοῦ ποὺ βρίσκεται ΒΔ τῶν θρόνων τοῦ θεάτρου.
- Ἡ λατρεία τῆς Ρέας ἢ Κυβέλης μαρτυρεῖται στὸν Ραμνούντα ἀπὸ τὸ 83 π.Χ. μετὰ τὸ ψήφισμα τῆς ἀθηναϊκῆς βουλῆς (Pouilloux ἀρ. 24) μετὰ τὸ ὁποῖο δίδεται ἡ ἄδεια σὲ μιὰ ομάδα ξένων νὰ ἀσχοῦν ἀνεμπόδιστα στὸν δῆμο τῇ λατρείᾳ τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν μετὰ τὸ μικρασιατικὸ της ὄνομα, τῆς Ἀγδιστης. Ἡ νέα ἐπιγραφή μᾶς πληροφορεῖ ἀκόμη καὶ γιὰ τῇ λατρεία αἰγυπτιακῶν θεοτήτων καὶ τὴν ὑπαρξὴ Ραμνούσιου ἱερέα τους. Ἡ χρονολογικὴ σχέση τῆς νέας ἐπιγραφῆς ὅμως μετὰ τὸ ψήφισμα γιὰ τῇ λατρεία τῆς Ἀγδιστης μένει ἀκόμη ἄγνωστη.
49. Γιὰ τὸ Ἀμφιάρειο ὁ Στάης δίνει βραχυτάτες πληροφορίες (ΠΑΕ 1891, 17-18). Μελέτη καὶ δημοσίευση τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων δίνει ὁ Pouilloux, *La Forteresse*, 93-102. Νέες ἐρευνες ΠΑΕ 1981, 123-130 καὶ 1982, 158.
- 49α. Πιθανῶς ἐννοεῖ ὁ Στάης τὸ προστώο, τῇ στοᾷ δηλαδὴ ποὺ ὑπάρχει ἀνατολικά τοῦ ναοῦ, τοῦ οἴκου. Βλ. κάτοψη τῶν ἐρειπίων ΠΑΕ 1981, 125.
50. EAM 2327· ΠΑΕ 1976, 56 ἀρ. 33 πίν. 24α.
51. IG II² 4452.
52. Γιὰ τὸ ἄγαλμα αὐτὸ βλ. στὴν ἐκθεση τούτῃ τὸ μέρος τὸ σχετικὸ μετὰ τὸ Ἀμφιάρειο.
53. EAM 1384· Pouilloux, *La Forteresse*, 144 ἀρ. 31.
54. IG II² 4426· Pouilloux ὅ.π.
55. Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ταυτιστοῦν τὰ εὐρήματα τοῦ Στάη ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο μετὰ τὰ ἀνάγλυφα ποὺ βρίσκονται στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Ὅσα εἶναι γνωστὰ περιλαμβάνονται στὸν κατάλογό μου (ΠΑΕ 1976, 56-57 ἀρ. 33-41).
56. EAM 2336. Κατὰ τὸν κατάλογο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἐπρόκειτο γιὰ κεφαλὴ ἀγάλματος κορασίδος ἡ ὁποία ὅμως κόλλησε σὲ ἄγαλμα μικροῦ γυμνοῦ ἀγοριοῦ (ΠΑΕ 1982, 158 πίν. 99δ).
57. EAM 2338.
58. Οἱ δύο κορμοὶ μικρῶν ἀνδρικῶν ἀγαλμάτων ποὺ ἀναφέρει ὁ Στάης ἀνάμεσα

στά εὐρήματά του τοῦ 'Αμφιαρείου δὲν ἔχουν ταυτιστεῖ ἀκόμη στὸ 'Εθνικὸ Μουσεῖο ὅπου μεταφέρθησαν σχεδὸν ὅλα ὅσα βρῆκε ἐκεῖ. 'Αντίθετα στὴ δημοσιευμένη ἐκθέσὶς του γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ φρούριο καὶ τὸ 'Αμφιάρειο (ΠΑΕ 1891, 16) ἀναφέρει ὅτι μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ θεάτρου τοῦ φρουρίου ὑπάρχουν «καὶ δύο ἑτεροὶ κορμοὶ μικρῶν ἀγαλμάτων μετακομισθέντες ἤδη εἰς τὸ 'Εθνικὸν Μουσεῖον». Πρόκειται γιὰ τοὺς δύο κορμούς ΕΑΜ 2344, 2345 (ΑΔ 1891, 117 ἀρ. 16, 17) ποὺ ἀναφέρονται πάλι μεταξὺ τῶν εὐρημάτων τοῦ 'Αμφιαρείου, σύμφωνα μὲ τὴ σειρὰ ποὺ τὰ παρέδωσε ὁ Στάης ὅπως θὰ ἰδοῦμε στὸ πρωτόκολλο τῆς 15 Νοεμ. 1891. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι οἱ δύο κορμοὶ βρέθηκαν στὸ 'Αμφιάρειο.

59. Δὲν ἔχει βρεθεῖ ὡς σήμερα τὸ ἀγαλμάτιο αὐτό.
60. Τὸν στατήρα αὐτὸν δὲν μνημόνευσε ὁ Στάης στὶς ἐκθέσεις του στὰ ΠΑΕ. Βρίσκεται στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο (NM 1911-12/ΝΘ' α,4) καὶ δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Erich Pernice (*Griechische Gewichte*, 84 ἀρ. 8). Τόπος εὑρεσης δὲν μνημονεύεται ἐδῶ, πιθανότατα ὅμως προέρχεται ἀπὸ τὸ φρούριο καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὸ οἰκοδόμημα ποὺ ὁ Στάης ὀνόμασε ἱερὸν τοῦ Διονύσου, δηλαδὴ τὸ πρόπυλο τοῦ Γυμνασίου. Στὸν ἴδιο χώρο βρέθηκε τὸ 1977 ἄλλο σταθμῖο δημοσιευμένο ἤδη (ΠΑΕ 1977, 19 πίν. 7 β). Τὸ σταθμῖο τοῦ Στάη, τετράγωνο, πλευρᾶς 0.06, βάρους 917,69 γραμμαρίων ἔχει στὴ μία ὄψη, στὸ μέσον, ἀνάγλυφο ἀστράγαλο καὶ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ΣΤΑ ΤΗΡ.
61. Καὶ ἂν ἀκόμη ὑπολογίσουμε ἀνάμεσα στὰ ἐπιγραφικὰ εὐρήματα τοῦ Στάη ἀπὸ τὸ 'Αμφιάρειο τίς ἐπιγραφές ποὺ βρέθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια, εἶναι λιγότερες ἀπὸ δέκα, δημοσιευμένες ἤδη: Pouilloux, *La Forteresse*, ἀρ. 30· 32 (συμπληρωμένη μὲ νέο κομμάτι ΑΕ 1979, 60 ἀρ. 10 εἰκ. 29) 33· ΑΕ 1979, 71 ἀρ. 26 πίν. 13γ· ΠΑΕ 1981, 126 ἀρ. 1 πίν. 99α· ἀρ. 2 πίν. 99β· ἀρ. 3 εἰκ. 4· ἀρ. 4 πίν. 99γ. Ἴσως λοιπὸν ἂν βασιστοῦμε στὰ λόγια τοῦ Στάη νὰ εἶχαν βρεθεῖ καὶ ἄλλες ἐπιγραφές οἱ ὁποῖες ἀφέθηκαν ἐπὶ τόπου.
62. ΕΜ 8101· ΙΓ II² 1322· Pouilloux ἀρ. 34.
63. "Ὅλες οἱ ἀρχαιότητες ποὺ περιγράφονται στὴν ἀναφορὰ τούτῃ ἔχουν ἤδη μνημονευθεῖ καὶ σχολιαστεῖ στὰ προηγούμενα. Πρώτῃ φορὰ ἀναφέρεται ἡ ὑπ' ἀρ. 6. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀρχαῖκὸ κεφαλάκι 'Αμφιαράου ΕΑΜ 2337.

- Pouilloux πίν. XLIII, 1-2 ἡ ὁποία μνημονεύεται *ΑΔ* 1891, 117 ἀρ. 21.
64. Ἐδῶ ὁ Στάης λέγει ὅτι διέκοψε τὶς ἀνασκαφὲς πρὶν ἀπὸ τὴς 11 Αὐγ. 1892. Στὴν ἀναφορὰ πού ἀκολουθεῖ λέγει ὅτι τὶς ἐπανέλαβε ἀπὸ τῆς 4ης Αὐγούστου.
65. Εἶναι ἡ ἐπιτύμβια στήλη *EAM* 2309· Στάης, *ΙΑΕ* 1892, 31· Conze, 812 πίν. CLV.
66. Φαίνεται ὅτι ὁ Στάης ἐρευνήσε τὸ ἐσωτερικὸ ὅλων σχεδὸν τῶν περιβόλων τῆς βόρειας ὁδοῦ ὅχι ὅμως μὲ μεγάλη προσοχή.
67. Καὶ οἱ ἀρχαιοκάπηλοι καὶ ὁ Στάης ἔστρεψαν τὴν προσοχή τους πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῶν περιβόλων ἐλπίζοντας νὰ βροῦν πολύτιμα κτερίσματα. Οἱ ἀνασκαφὲς πού ἔγιναν ἀπὸ τὸ 1975 στὸ κατὰστρωμα τοῦ δρόμου ἔφεραν στὸ φῶς στήλες, ἀνάγλυφα, ἐπιτύμβιους ναῖσκους πού ἀποτελοῦν πλεόν μοναδικὸ σύνολο γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἐπιτύμβιας ἀρχιτεκτονικῆς καὶ πλαστικῆς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στὴν Ἀττική.
- Μὲ ὅσα λέγει ὁ Στάης εἶναι ἀδύνατον νὰ ταυτιστοῦν τὰ μνημεῖα πού ἐρευνήσε. Τὸ 1960 πού ἄρχισα νὰ μελετῶ τὸν Ραμνούντα βρῆκα στὸν χῶρο τοῦ φυλακείου τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης ἡ σκορπισμένες στὴ γύρω περιοχὴ σημαντικὸ ἀριθμὸ ἐπιτυμβίων στηλῶν πού δημοσίευσε ὁ Ε. Μαστροκώστας (*ΑΕ* 1961, Χρονικά, 9-13 πίν. Δ'-Θ') ἢ ἐγὼ ἀργότερα. Μέρος ἀπὸ αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὶς ἐρευνες τοῦ Στάης.
68. *EAM* 1268 (ἐρυθρ. χροῦς)· βλ. περιγραφὴ τῆς στὸ πρωτόκολλο παραδόσεως τῶν ἀρχαίων πού ἀκολουθεῖ (πίν. 5β).
69. *EAM* 2048.
70. Καὶ ἡ κεφαλὴ αὐτῆ, ὅπως καὶ ἐκείνη πού μνημονεύει στὴν ἀναφορὰ τοῦ τῆς 15ης Σεπτ. 1890 (βλ. σημ. 20) δὲν ἔχει ταυτιστεῖ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Σημειωτέον ὅτι στὴν ἐκθεσὴ τοῦ *ΙΑΕ* 1890, 30 ἀναφέρει «δύω ἀρχαῖκας κεφαλὰς ἄλλων ἀγαλμάτων, εὐρεθέντα πάντα ἐν τῷ σηκῷ τοῦ ναοῦ τῆς Θέμιδος». Ἡ κεφαλὴ πού μνημονεύει ἐδῶ εἶναι λοιπὸν τρίτη καὶ δημοσιεύεται *ΙΑΕ* 1892, 31 ἀρ. 2 καὶ *ΑΔ* 1892, 83 ἀρ. 2 (εὐρ. Γεν. Ἐφορείας 2142).
71. *EAM* 2048 (πίν. 6γ).
72. *EAM* 6050 (πίν. 6δ).
73. *EAM* 1077 (πίν. 6ε).
74. *EAM* 1268 (πίν. 6β).

Ποιὸ εἶναι τὸ ἐπιστημονικὸ κέρδος ἀπὸ τῆ δημοσίευση τῶν ἐκθέσεων τοῦ Στάη; Πρῶτα πρῶτα μᾶς λέγει (8 Αὐγ. 1890) ὅτι ὁ μεγάλος ναὸς ἦταν σχεδὸν πλήρως ἐρευνημένος καὶ ὅτι πάνω σ' αὐτόν, πράγμα περίεργο, βρέθηκε τὸ κεντρικὸ ἐνεπίγραφο ἐπιστύλιο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς (IG II² 3242). Θραύσματα τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης βρέθηκαν καὶ ἀνατολικά τοῦ ναοῦ ἐνῶ στὴ δημοσίευσή του (AE 1891, 63) λέγει ὅτι βρέθηκαν στὴ βόρεια. Ὁ Gandy στὸ ἡμερολόγιό του λέγει ὅτι τὰ γλυπτὰ τῆς βάσης βρέθηκαν στὸν σηκὸ τοῦ μεγάλου ναοῦ (AE 1979, 50 στ. 138-139). Τὸ ἴδιο λέγει καὶ στὴ δημοσίευσή του (*Unedited Antiquities of Attica*², 43).

Μνημονεύει (6 Σεπτ. 1890) ὅτι ἐρεύνησε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ τοῦ ὁποίου ἀπομάκρυνε τὴ μεγάλη, μέχρις ὕψους 3 μέτρων, ἐπίχωση καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀνδῆρου, σὲ ὁρισμένα σημεῖα τὰ ὁποῖα ἐντοπίστηκαν ἀνασκαφικά (εἰκ. 2).

Συγχέει (15 Σεπτ. 1890) τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν σηκὸ τοῦ μικροῦ ναοῦ μὲ αὐτὰ ποὺ βρῆκε κάτω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ.

Ἐπιβεβαιώνει (17 Σεπτ. 1890) τὴν τάξη εὑρεσης τῶν τριῶν ἀγαλμάτων μέσα στὸν μικρὸ ναὸ καὶ διευκρινίζει ὅτι τὸ ἄγαλμα τοῦ νέου, ἀνάθημα τοῦ Λυσικλείδου, βρέθηκε «ὐπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς Θέμιδος». Μᾶς λέγει ἐπίσης ὅτι τὸ μικρὸ ἀρχαῖκὸ ὄρθιο ἄγαλμα θεᾶς (EAM 1848) βρέθηκε πίσω ἀπὸ τὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ νέου καὶ πλησίον τὸ ἄγαλμα τῆς καθήμενης θεᾶς (EAM 2569). Πιθανότατα λοιπὸν καὶ αὐτὰ τὰ δύο ἀγάλματα ἦταν ἀρχικὰ παραταγμένα ἔμπρὸς ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ σηκοῦ, δεξιὰ ἀπὸ τὰ τρία ποὺ βρέθηκαν μὲ τὰ βάθρα τους. Δεξιότερα πρέπει νὰ ἦταν ἰδρυμένο τὸ χάλκινο ἄγαλμα τοῦ Ἀντιφίλου Θεοδώρου τοῦ ὁποίου τὸ βάθρο βρέθηκε κοντά.

Δὲν λέγει ρητὰ ὅτι ἔσκαψε τάφο μέσα στὸν μικρὸ ναὸ ἀλλὰ ὅτι βρῆκε ὁστά, λύχνους καὶ νομίσματα ρωμαίων αὐτοκρατόρων. Μνημονεύει δύο ὑποθετικoὺς τάφους, τοὺς ὁποίους προσδιορίζει στὸ πρόχειρο σχέδιο: ἔμπρὸς ἀπὸ τὰ ἀγάλματα κατὰ μῆκος δηλαδὴ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ (Δ') «ὡς καὶ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ» ἢ ὁποῖα ἂν βασιστοῦμε στὸ σχέδιό του (Ε') εἶναι ἡ βόρεια. Στὸ τελικὸ σχέδιο ποὺ δημοσίευσε (AE 1891, 46) σημειώνει τάφο μόνον στὴ δυτικὴ πλευρά, τὸν ὁποῖο καὶ μνημονεύει καὶ στὴν ἀποψή τοῦ ἐνὸς τάφου ἐπανέρχεται καὶ

στήν ἀναφορὰ ἀποστολῆς πρὸς τὴν Ἑταιρεία (25 Ἰαν. 1891) τῶν ἀρχαίων τοῦ τάφου.

Στὴν ἀναφορὰ του τῆς 12 Αὐγ. 1891 λέγει ὅτι τὸ ἄγαλμα τοῦ Διονύσου τὸ βρῆκε «ἐξῶθεν» τοῦ τετραγώνου δώματος, τοῦ προπύλου δηλαδὴ τοῦ γυμνασίου. Στὴν ἐκθεσὴ του (*ΠΑΕ* 1891, 15) λέγει ὅτι τὸ βρῆκε «ἐντὸς αὐτοῦ».

Σημαντικὴ εἶναι ἡ πληροφορία του τοῦ τόπου εὑρεσης τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς στὴ Μητέρα τῶν Θεῶν (10 Ὀκτ. 1891), ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ μᾶς ὁδηγήσει στὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀγδιστης.

Σύγχυση δημιουργεῖ (15 Νοεμ. 1891) μὲ τὴν ἀνάμειξη εὐρημάτων ἀπὸ τὸ φρούριο καὶ τὸ Ἀμφιᾶρειο ἐνῶ μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς ἀνασκαφῆς τῶν περιβόλων (11 Αὐγ., 30 Αὐγ. 1892) μᾶς ἐπιβεβαιώνει ὅτι ἐρεῦνησε τοὺς περισσότερους ταφικοὺς περιβόλους τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας ὁδοῦ, χωρὶς εὐτυχῶς, νὰ ἐπιμείνει στὴν ἔρευνα.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

2. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΣΙΝΑ

(Πίν. 9 - 11)

Διὰ τοῦ καθηγητοῦ κ. Γεωργίου Μυλωνᾶ καὶ σὲ συνεργασία μὲ τὴν Γ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων πραγματοποιήθηκαν ἐργασίες στερέωσης σὲ διάφορα κτίσματα τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνας. Οἱ ἐργασίες ἔγιναν μὲ ἐπιστημονικὸ καὶ ἐργατοτεχνικὸ προσωπικὸ τῆς Γ' Ἐφορείας ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῆς ὑπογραφομένης καὶ μὲ χρηματοδότηση 500.000 δρχ. τοῦ Ἱδρύματος Ψύχα.

Ὁ ἐπικίνδυνος βαθμὸς φθορᾶς τῶν κτιριακῶν λειψάνων τοῦ Ἱεροῦ ἔχει διαπιστωθεῖ πρὸ πολλοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη νὰ ἀναληφθεῖ μιὰ συστηματικὴ προσπάθεια γιὰ τὴ συντήρησίν τους. Μέχρις ὅτου ἐκπονηθοῦν οἱ μελέτες ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴ μεγάλης ἐκτάσεως ἐργασίες συντήρησης, ἀποφασίστηκε νὰ πραγματοποιηθοῦν σὲ πρῶτο στάδιο στερεωτικὲς ἐργασίες ἄμεσης προτεραιότητος γιὰ τὴν πρόληψιν περαιτέρω καταστροφῶν ἢ καὶ ἀτυχημάτων.

Ἀπὸ τὸν εἰδικὸ συντηρητὴ τῆς Γ' Ἐφορείας κ. Πλάτωνα Κωνσταντίνου συντηρήθηκε τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς κεντρικῆς αἵθουσας τοῦ περιστώου οἰκοδομήματος στὰ βορειοδυτικὰ τοῦ ναοῦ τῆς Προπυλαίας Ἀρτέμιδος. Ἀποσπάστηκε ψηφιδωτὸ 25 μ² καί, ἀφοῦ καθαρίστηκε ἀπὸ τὰ σαθρὰ κονιάματα τῆς ὀπίσθιας πλευρᾶς του, στερεώθηκε κατὰ τμήματα ἐντὸς πλασίων ἐξ ἄλουμινίου καὶ σίτας μὲ κονίαμα ἀπὸ μεῖγμα θηραϊκῆς γῆς, τουβλόσκονης, μαρμαρόσκονης, λευκοῦ τσιμέντου καὶ κόλλας vinavil. Κατασκευάστηκε ὑποδομὴ ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα μὲ διαστολὲς κατὰ τὴς προϋπάρχουσες στὴν ἀρχαία, ἀπὸ κροκάλες, ὑποδομὴ τοῦ δαπέδου. Ἐπάνω σ' αὐτὴ τοποθετήθηκαν καὶ στερεώθηκαν μὲ κουρασάνι τὰ ἐνισχυμένα τμήματα τοῦ ψηφιδωτοῦ (πίν. 9α).

Στὸν μεταξὺ Καλλιχόρου Φρέατος καὶ Ἀνατολικῆς Ἀψίδας τετράγωνο πύργο συγκολλήθησαν τὰ ἀποσπασμένα λόγῳ ρηγματώσεως τοῦ λίθου τμήματα τῶν πλίνθων στοὺς ἀνώτερους δόμους τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας. Χρησιμοποιεῖσθαι ὀρειχάλκινοι σύνδεσμοι καὶ μαρμαρόκολλα γιὰ τὴν ἀπόφραξιν τῶν ρωγμῶν. Ἡ μετακίνηση τῶν λίθων στὸ ἐργαστήριον, ὁ καθαρισμὸς, ἡ συγκόλ-

ληση καὶ ἡ ἐπανατοποθέτηση ἔγιναν, μὲ τὴ βοήθεια ἱκριωμάτων, ἀπὸ τὸν εἰδικὸ συντηρητὴ τῆς Γ' Ἐφορείας κ. Θεμιστοκλῆ Καρδάμη.

Μὲ ἀνάλογο τρόπο στερεώθηκε ἡ νοτιοδυτικὴ γωνιαία πλάκα τοῦ στερεοβάτη τῆς Φιλωνείου Στοᾶς, ἡ ὁποία εἶχε ρηγματωθεῖ καὶ κινδύνευε νὰ καταρρεύσει, ἀφοῦ εἶχε ἤδη διαβρωθεῖ ἡ χωμάτινη ἐπίχωση ἐπάνω στὴν ὁποία στηρίζόταν. Ὑποστηρίχτηκε μὲ πεσσίσκο κατασκευασμένον ἀπὸ συμπαγὴ τοῦβλα καὶ κονίαμα.

Γιὰ τὰ πώρινα ἐδῶλια τῆς νότιας καὶ ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Περικλείου Τελεστηρίου ὑπῆρχε ἄμεση ἀπειλὴ κατάρρευσης, ἀφοῦ λόγῳ διαβρώσεως τοῦ ἐδάφους στὸ ὁποῖο ἐδράζονταν εἶχαν ἀπογυμνωθεῖ καὶ παρέμειναν μετέωρα (πίν. 9β). Ὁ τοῖχος ἀπὸ ξερολιθιά πού εἶχε κατασκευασθεῖ ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀνασκαφεῖς γιὰ νὰ συγκρατεῖ τὴν ἐπίχωση στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ εἶχε γιὰ τὸν ἴδιο λόγο καταρρεύσει. Ἐγινε ὑποστήριξη τῶν ἐδωλίων μὲ σειρὰ ὑποστυλμάτων πού κατασκευάστηκαν κατὰ διαστήματα ἀπὸ συμπαγὴ τοῦβλα καὶ κονίαμα ἐπάνω σὲ βάση ἀπὸ σκυρόδεμα ἐλαφρῶς ὀπλισμένο (πίν. 10). Ἡ ὅλη κατασκευὴ καλύφθηκε μὲ ἐπίχωση ἀπὸ καθαρὸ χῶμα, ἡ ὁποία καὶ ἰσοπεδώθηκε μέχρι τοῦ ἐπιπέδου ἐδράσεως τῶν ἐδωλίων (πίν. 11).

Μὲ ἀνάλογο τρόπο συμπληρώθηκε ἡ διαβρωμένη ὑποδομὴ καὶ ὑποστηρίχτηκαν μετέωρα τμήματα τοίχων τῆς πεισιστράτειας Ἱερᾶς Οἰκίας.

Γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν χωμάτων τῶν τεχνητῶν ἐπιχώσεων καθὼς καὶ τῶν λοιπῶν ὑλικῶν στὰ σημεῖα τῶν ἐργασιῶν κατασκευάστηκε μεταλλικὴ σκαλωσιὰ πρόσβασης, μήκους 7 μ., κατὰ μῆκος τοῦ Νότιου Πυλώνα τοῦ Ἱεροῦ. Μεταλλικὰ ἱκριώματα ἐργασίας, ὕψους 6.50 μ. καὶ πλάτους 3 μ., κατασκευάστηκαν ἐπίσης κατὰ μῆκος τοῦ νότιου ἀνδῆρου τῆς Φιλωνείου Στοᾶς καὶ μὲ συμπαγὴ τοῦβλα καὶ κονίαμα συμπληρώθηκαν τὰ κενὰ τῆς τοιχοδομίας καὶ ὑποστηρίχτηκαν τὰ μετέωρα τμήματα τῶν ἀκραίων δρομικῶν παροπλίνθων.

Κενὰ τῆς τοιχοδομίας συμπληρώθηκαν ἐπίσης στὴν ὑπόγεια Ρωμαϊκὴ Δεξαμενὴ, στὰ ἀνατολικά τῶν Μεγάλων Προπυλαίων.

Τὰ συνεργεῖα τῆς Γ' Ἐφορείας ἐργάστηκαν μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ ὑπομηχανικοῦ κ. Ἀντ. Στέλιου καὶ μὲ τὴ συνεχὴ παρακολούθηση τῆς ἐπιμελήτριας ἀρχαιοτῆτων δ. Π. Παπαγγελῆ.

ΘΕΟΔΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΧΑΙΡΩΝΕΙΑ

(Πίν. 12 - 14)

Ἡ μελέτη καὶ δημοσίευση τῆς Νεολιθικῆς Τούμπας Μπαλωμένου στὴ Χαιρώνεια, ποὺ ἀναλάβουμε μὲ ἄδεια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τὸ 1983, ἔγινε μὲ σκοπὸ νὰ παρουσιασθεῖ τὸ ὑλικὸ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Γ. Σωτηριάδη ποὺ δὲν δημοσιεύθηκε συστηματικὰ. Ἐπὶ πλέον, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀνέσκαψε τὴν Τούμπα ὁ Σωτηριάδης¹ μέχρι σήμερα ἡ γνώση μας γιὰ τὴ Νεολιθικὴ Ἑλλάδα ἔχει πλουτισθεῖ σημαντικὰ ὥστε τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ αὐτὴ χρειάζεται νὰ ἐπανεξετασθοῦν σὲ ἀρκετὰ σημεῖα.

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν Τούμπα Μπαλωμένου (στὸ ἐξῆς T.M.) βρίσκονται στὸ Μουσεῖο τῆς Χαιρώνειας καὶ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ εἶναι ἐκτεθειμένα μερικὰ ἔχουν δημοσιευθεῖ ἢ συζητηθεῖ ἀπὸ ἄλλους μελετητὲς² κυρίως γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ τους ποιότητα. Οἱ ἐκθέσεις τοῦ ἀνασκαφέα στὰ *Πρακτικὰ* δὲν ἀκολουθοῦν ὅρους στρωματογραφίας στὴ συζήτηση τῶν εὐρημάτων ποὺ καὶ αὐτὴ γίνεται σὲ γενικότητες³.

Τὰ ἡμερολόγια τῆς ἀνασκαφῆς δὲν βρέθηκαν καὶ ὁ κατάλογος τῶν εὐρημάτων τῆς Χαιρώνειας ποὺ ἔγινε ἀργότερα εἶναι ἐλλιπής, δηλ. τὰ περισσότερα κεραμεϊκὰ καὶ λίθινα ἰδίως ἀντικείμενα περιγράφονται κατὰ ὁμάδες χωρὶς καμιά στρωματογραφικὴ ἔνδειξη.

Ἐὰν προχωρούσαμε στὴ δημοσίευση τοῦ ὑλικοῦ τῆς T.M. μὲ τὰ πιὸ πάλιν στοιχεῖα, θὰ περιοριζόμαστε ἀναγκαστικὰ σὲ τυπολογικὴ περιγραφή τῆς τέχνης τῆς Χαιρώνειας· ἡ σχέση τῶν ἀντικειμένων μεταξὺ τους, ἡ σχέση τῶν ἀντικειμένων πρὸς τὸ φυσικὸ περιβάλλον τους καὶ ἡ χρονολογικὴ τους διαδοχὴ

1. Ἀνασκαφικὲς περίοδοι 1902, 1904, 1907, 1909.

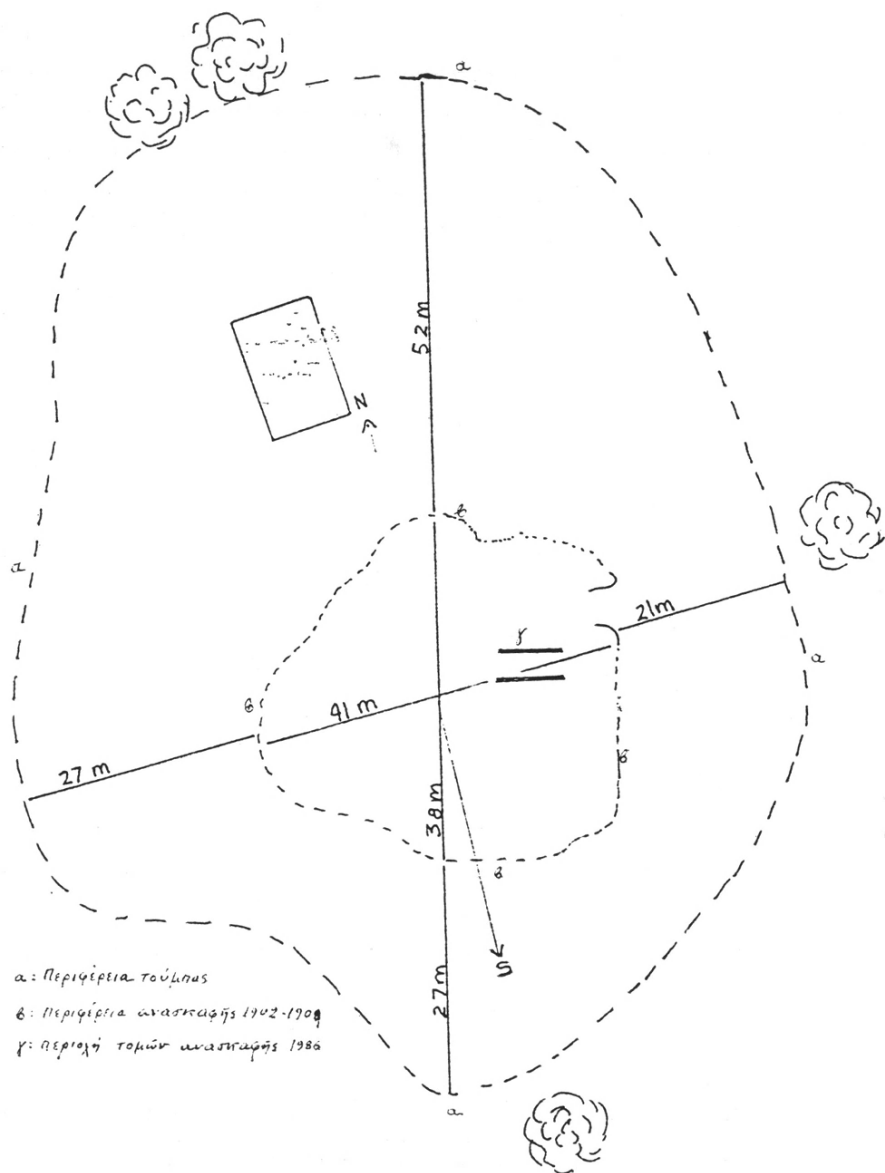
2. A.J.B. WACE καὶ M. S. THOMPSON, *Prehistoric Thessaly* (Cambridge 1912). E. KUNZE, *Orchomenos II* (München 1931). CHR. ZERVOS, *Naissance de la Civilisation en Grèce I* (Paris 1962). S. S. WEINBERG, *Excavations at Prehistoric Elateia* 1959, *Hesperia* XXXI, 1962, 158 κέ. E. J. HOLMBERG, *The Neolithic Pottery of Mainland Greece* (Göteborg 1964). Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ (ed.), *Νεολιθικὴ Ἑλλάς* (Ἀθήναι 1973).

3. *ΠΑΕ* 1902, 55 κέ. 1904, 40 κέ. 1907, 108. 1909, 123 κέ. 1910, 159 κέ.

δὲν ἦταν δυνατόν νὰ διαγνωσθοῦν. Γι' αὐτὸ μὲ ἀπόφαση τῆς Ἑταιρείας ἔγινε διερευνητικὴ ἀνασκαφή, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ συγκεντρώσουμε τίς πιὸ πάνω πληροφορίες. Πρὶν ὅμως ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν ἔγινε, τὸ 1983, ταξινόμηση (σχεδίαση, φωτογράφιση κλπ.) τῶν παλαιῶν εὐρημάτων, μὲ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Colorado. Ἀκολούθησε περίοδος μελέτης ἄλλων νεολιθικῶν ἀνασκαφῶν τῆς Βοιωτίας, Εὐβοίας, Θεσσαλίας, Μακεδονίας καὶ Πελοποννήσου, γιὰ λόγους σύγκρισης, ποὺ ἔγινε στὰ κατὰ τόπους Μουσεῖα μὲ ἄδειες ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν καὶ μὲ τὴν ἐξαιρετικὰ πρόθυμην βοήθειαν καὶ συνεργασίαν τῶν ἐκεῖ συναδέλφων. Στὴ φάση αὐτὴ μᾶς ἐνίσχυσε οἰκονομικὰ πάλι τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Colorado. Ἡ ἐθελοντικὴ ἐργασία τῶν συναδέλφων Dr. R. W. Todd, Dr. E. Ritchie καὶ N. Bridwell, τῶν φοιτητῶν μεταπτυχιακῶν σπουδῶν L. Chavez, L. Domaszewicz, M. Hielte-Σταυροπούλου, M. Jones, P. Kozielski, I. Motkin, B. Noble καὶ D. Rohner, τῶν φοιτητῶν M. Blakeslee, J. Cowing, K. Davis, J. Fairer, Z. Gerard, B. Hough, J. Miles, K. Quick, H. Silvey καὶ A. Χριστίδου, τῶν μαθητῶν E. Clark καὶ B. Perkins καὶ τῶν φιλαρχαίων S. Mac Farlan καὶ Th. Varian, M. D. ἔκανε δυνατὴ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἀνασκαφῆς. Ἰδιαιτέρως εὐχαριστῶ τὴν ἑφορο Βοιωτίας Δρ. Ἀγγελικὴ Ἀνδρειωμένου, καὶ τὴ συνάδελφον Δρ. A. Χριστοπούλου γιὰ τὴ βοήθειαν καὶ φιλοξενία τους.

Ὁ χώρος τῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ εἶναι πρὸς Β τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς καὶ δυτικὰ τῆς ὁχθῆς τοῦ βοιωτικοῦ Κηφισοῦ, παρουσιάζει σήμερον τὴν ἀκόλουθον εἰκόνα: τὸ ὕψος τῆς T.M. φθάνει 1.80 μ. ἀπὸ τὸν ἀγρὸ ὡς τὴν παρειὰ τοῦ σκάμματος Σωτηριάδης καὶ ἔχει σχῆμα περίπου ὡσεὶδὲς μὲ μέγιστες διαστάσεις B-N 114 μ. καὶ A-Δ 89 μ. (εἰκ. 1). Ἡ περιοχὴ τῆς T.M., σὲ περιφερειακὴ ἀπόστασιν 15-20 μ., ἐρευνήθηκε ἀπὸ τοὺς γεωλόγους G. Fairer καὶ J. W. Whitney μὲ γεωλογικὸν τρυπάνι διαμ. 0.025 μ. Τὰ δείγματα τῆς γεώτρησης παρουσίασαν ἀνθρωπογενὲς ὕλικόν, δηλ. ψήγματα κεραμευκά, μέχρι τὸ βάθος 1.5-2 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγροῦ. Δηλαδή ἡ βάσις τῆς T.M. ἔχει διάμετρον μεγαλύτερην κατὰ 40 μ. ἀπὸ τὴν ὁρατὴν περιφέρειάν της. Τὸ κέντρο τῆς Τούμπας μοιάζει σήμερον σὰν ἡφαιστειακὸς κρατήρας. Τὸ ἀρχικὸν ὕψος ἦταν 3.50 μ. καὶ τὸ βάθος στὸ ὅποιον κατέβηκε ἡ σκαπάνη τοῦ Σωτηριάδης ἦταν 2.00 μ.⁴ «βαθύτερα τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τῆς πεδιάδος» κατὰ μία

4. ΠΑΕ 1902, 55.

P. Drosos ROKMA

Είκ. 1. Περιφέρεια και τομές Τούμπας Μπαλωμένου.

ἀναφορά⁵. Ἀκολούθησε ἡ ἀνασκαφικὴ περίοδος τοῦ 1907⁶ γιὰ τὴν ὁποία ὅμως δὲν δίνεται καμία πληροφορία ἐκτὸς ἀπὸ τὸν χρόνον τῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ διήρκεσε ἐπτὰ περίπου μῆνες. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπαναλήφθηκε τὸ 1909, ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν γίνεται σαφὲς σὲ τί βάθος προχώρησε· ἀναφέρεται στρῶμα «μεστοῦ ἀνθρώκων καὶ τέφρας... ὅπερ πολλαχοῦ ἀνεσκάφη εἰς βάθος 3 μέχρι 4 μ.»⁷, δὲν γνωρίζουμε ὅμως ἂν ἡ μέτρηση τοῦ βάθους ἔγινε ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ κορυφή. Τὸ θέμα δὲν διαφωτίζεται οὔτε στὴ δημοσίευση τοῦ *Ath. Mitt.* 1905, 121, ὅπου γίνεται ἀναφορά σὲ βάθος 5.5 μ. Οἱ δικές μας μετρήσεις δείχνουν ὅτι ὁ Σωτηριάδης ἀνοίξε μία τάφρο περίπου κυκλικὴ μὲ διαμέτρους B-N 38 μ. καὶ A-Δ 41 μ. καὶ τὸ μεγαλύτερο βάθος, πρὸς τὸ κέντρο τοῦ σκάμματος, εἶναι ± 1.80 μ. ἀπὸ τὴν ὁρατὴ βάση τῆς Τούμπας· δηλ. ὁ Σωτηριάδης ἔσκαψε συνολικὰ σὲ βάθος 5.30 μ., ἐφ' ὅσον γράφει ὅτι τὸ ὕψος τῆς Τούμπας ἦταν 3.50 μ. Τὸ διατηρούμενο ὕψος τῆς Τούμπας εἶναι σήμερα 1.80 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγροῦ καὶ τὰ ἀνώτερα ± 0.80 μ. εἶναι χώματα ταραγμένα, πιθανῶς μπάζα τῆς παλιᾶς ἀνασκαφῆς· κατὰ συνέπεια τὰ ἀνώτερα 2.50 μ., σὲ διάμετρο περίπου 40 μ., ἔχουν χαθεῖ.

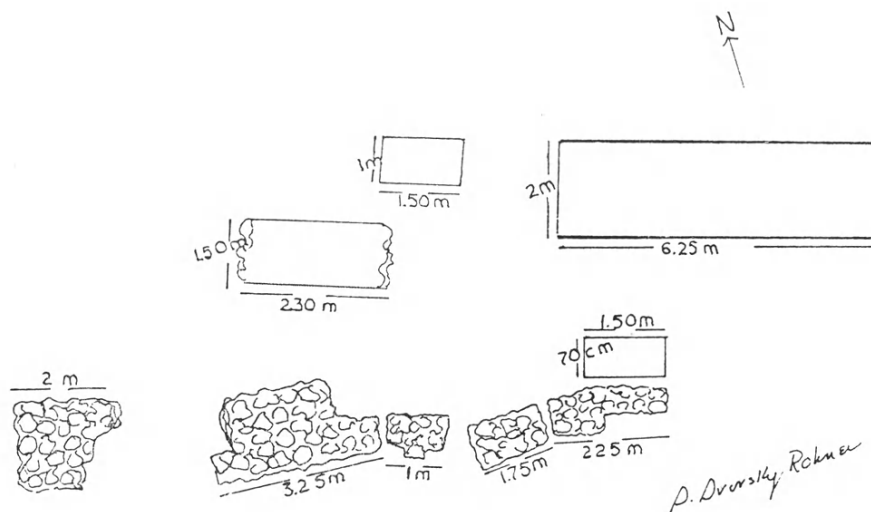
Ὁ χῶρος καθαρίστηκε ἀπὸ τὶς πυκνὲς καλαμιές ποὺ τὸν καλύπτουν καὶ ἀνοίχθηκαν ἡ τομὴ α, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Α πλευρᾶς καὶ οἱ μικρότερες τομεῖς β, γ καὶ δ, στὸν βυθὸ τῆς παλιᾶς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 2).

Ἡ τομὴ α, διαστ. 6.25×2 μ., ἄρχισε νὰ σκάβεται σὲ τρία κλιμακωτὰ ἐπίπεδα, ποὺ ὀνομάσαμε ἐπάνω, μέσο καὶ κάτω τομεῖς. Ὁ ἐπάνω καὶ ὁ μέσος τομέας ἐνώθηκαν σὲ κοινὴ τάφρο στὸ βάθος ± 2.90 μ. ἐνῶ ὁ κάτω τομέας ἀνασκάφηκε ἕως τὸ βάθος ± 3.70 μ. Τὰ βάθη μετριοῦνται ἀπὸ τὸ διατηρούμενο ὕψος τῆς Τούμπας ποὺ εἶναι 1.80 μ. Τὰ ἀνώτερα 0.10 μ. ἐξετάσθηκαν, ἂν καὶ ἦταν ταραγμένα, καὶ βρέθηκαν λίγα ὅστρακα ἀκαθόριστης ἐποχῆς καὶ ἐλάχιστος ὀψιανός. Μετὰ τὸ βάθος αὐτὸ τὰ χώματα σχηματίζουν στρώματα ποὺ διακρίνονταν καθαρά. Τὰ στρώματα ἔχουν διακριθεῖ σὲ δύο κατηγορίες μὲ βάση τὴν ὕψη τῶν ἐπιχώσεων ποὺ ἔχουν δύο εἰδῶν διαφορετικὲς μεταξὺ τους συνθέσεις· στὰ στρώματα ποὺ περιέχουν ἄφθονο ὀργανικὸ καὶ ἀπανθρακωμένο ὕλικὸ καὶ ἄφθονα ἀνθρωπογενὴ εὐρήματα καὶ στὰ στρώματα μὲ χῶμα

5. ΠΑΕ 1904, 40.

6. ΠΑΕ 1907, 108.

7. ΠΑΕ 1909, 124.

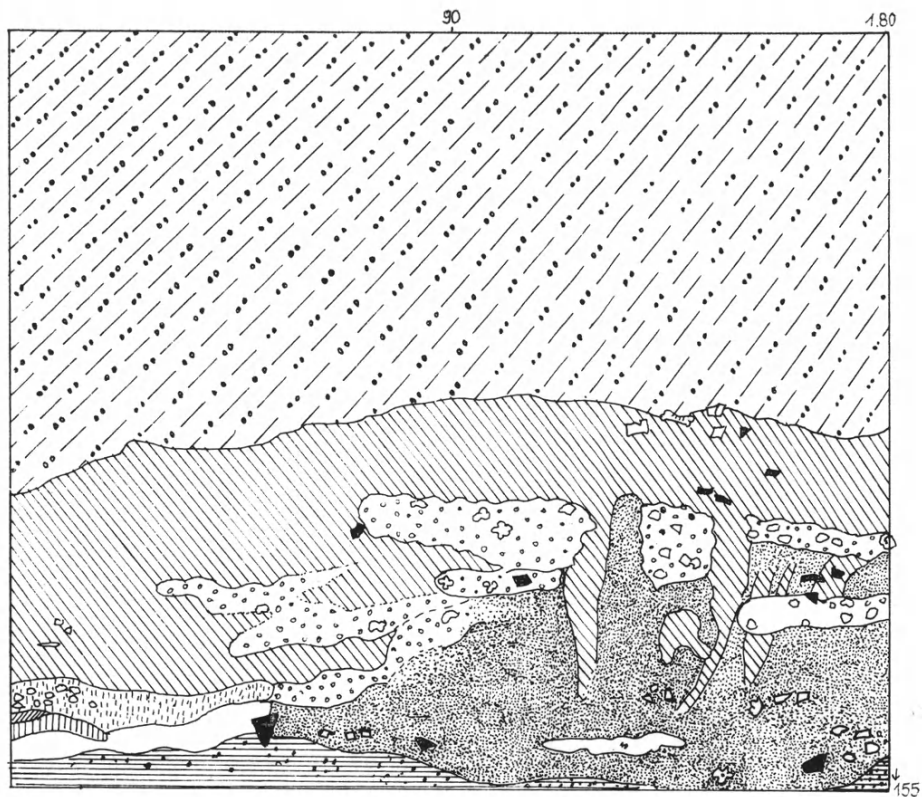

Εικ. 2. Τομές.

πηλῶδες καὶ κατὰ τόπους ἀμμῶδες πὺ περιέχουν λίγα ἢ καὶ ἐλάχιστα ἀνθρωπογενὴ εὐρήματα. Τὸ στρώμα 0.80-1.15 μ. χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν παρουσία στάχτης ἀνάμικτης μὲ χῶμα καὶ ἀπὸ σημαντικὸ ἀριθμὸ εὐρημάτων. Ἐδῶ πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι χῶματα ἀπὸ αὐτὸ τὸ στρώμα ἔχουν κατὰ τόπους διεισδύσει στὸ ἀμέσως κατώτερο στρώμα, πὺ εἶναι πηλῶδες-ἀμμῶδες, μέχρι τὸ βάθος 1.55 μ. (εἰκ. 3). Ἀπὸ τὰ 448 ὄστρακα τοῦ στρώματος 0.80-1.15 μ. τὸ 73% εἶναι ἄβαφα, τὸ 20% ἀποτελοῦν τὰ μονόχρωμα (στὴν κατηγορία τῶν μονόχρωμων περιλαμβάνονται τὰ ἐρυθρά, μελανά, φαιὰ καὶ κιτρινωπὰ στιλβωτὰ) καὶ τὰ γραπτὰ τοῦ τύπου Χαιρώνειας εἶναι τὸ 7% (πίν. 12α). Ἐνα ὄστρακο ἔχει διακόσμηση μὲ μαστίδιο. Σχήματα ἀναγνωρίσθηκαν σὲ 27 ὄστρακα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 21 ἀνήκουν σὲ ἀνοιχτὰ καὶ 6 σὲ κλειστὰ ἀγγεῖα. Οἱ ποσοστιαῖες ἀναλογίες πὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ στὸ Ἔργον 1987, 90-91, ἀντιπροσωπεύουν βάθη κατὰ 1 μέτρο καὶ ἦταν μάλλον δειγματοληπτικές. Οἱ νέες μετρήσεις τῶν ὀστράκων εἶναι ἀντιπροσωπευτικές τῶν στρωμάτων καὶ αὐτὲς θὰ χρησιμοποιοῦνται στὸ ἐξῆς. Στὰ σχήματα τῶν ἀνοιχτῶν ἢ κλειστῶν ἀγγείων κατατάσσονται ὄστρακα τῶν ὁποίων τὸ σχῆμα ἦταν δυνατόν νὰ ἀναγνωρισθεῖ μὲ βεβαιότητα. Τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα ἀπὸ αὐτὸ τὸ στρώμα εἶναι: 11 λεπίδες ὀψιανοῦ, 2 πυριτόλιθοι,

3 λίθινοι στιλβωτῆρες, λίγος ἀκατέργαστος στεατίτης, ἐλάχιστα τμήματα ἀπὸ ὀστέινα ἐργαλεῖα καὶ πρωτόλεια πήλινα δισκία. Τὸ στρώμα 1.15-1.55 μ. ἀνήκει στὴν κατηγορία τοῦ ἀμμώδους-πηλώδους καὶ περιέχει ἄφθονα εὐρήματα μέρος τῶν ὁποίων δυνατόν νὰ προέρχονται ἀπὸ διεισδύσεις ἀπὸ τὸ ἀμέσως ἀνώτερο στρώμα (εἰκ. 3). Ἀπὸ τὰ 1585 ὄστρακα, τὸ 43% εἶναι ἄβαφα, τὸ 45% μονόχρωμα καὶ τὸ 11% γραπτὰ (πίν. 14ε). Ἐξί μονόχρωμα εἶναι κοσμημένα με ἀνάγλυφα μαστίδια (πίν. 12β). Ἀπὸ τὰ 12 ὄστρακα με ἀναγνωρίσιμα σχήματα 5 ἀνήκουν σὲ ἀνοιχτὰ καὶ 7 σὲ κλειστὰ ἀγγεῖα. Ὁστρακο ἀπὸ ἀνοιχτοῦ σχήματος ἀγγεῖο ἔχει στὸ χεῖλος ἐγκοπές. Βρέθηκαν ἐπίσης 22 λεπίδες ὀψιανοῦ, 3 λεπίδες ἀπὸ πυριτόλιθο, 3 λίθινοι στιλβωτῆρες, ἀκατέργαστος στεατίτης, τμήματα ὀστέινων ἐργαλείων, πήλινη «κουβαρίστρα» καὶ πρωτόλεια πήλινα δισκία. Στὴ στρώση 1.50-1.55 μ. ἦταν συγκεντρωμένα ὄστρακα καὶ ὁστὰ ζώων καὶ στὴ ΒΑ γωνία τοῦ τομέα, στὸ βάθος 1.55 μ., βρέθηκε ἀκέφαλο εἰδῶλιο γονατιστῆς γυναικας (πίν. 12δ) παρόμοιου τύπου με τὰ δύο εἰδῶλια ποὺ εἶχε βρεῖ ὁ Σωτηριάδης⁸. Στὸ βάθος αὐτό, 1.55 μ., ὑπάρχει λεπτὴ στρώση καύσης ποὺ διαχωρίζει τὸ ἀμέσως βαθύτερο στρώμα 1.55-1.85 μ., τὸ ὁποῖο δὲν ἀλλάζει χαρακτηῖρα τόσο στὴ σύσταση τῶν χωμάτων ὅσο καὶ στὴν ἀφθονία τῶν εὐρημάτων. Ἀπὸ τὰ 1166 ὄστρακα, τὸ 35% εἶναι ἄβαφα, τὸ 53% εἶναι μονόχρωμα καὶ τὸ 10% περίπου γραπτὰ (πίν. 14ε). Δέκα τρία ὄστρακα ἔχουν διακόσμηση με ἀνάγλυφα μαστίδια. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα με ἀναγνωρίσιμα σχήματα 7 ἀνήκουν σὲ ἀνοιχτὰ καὶ 14 σὲ κλειστὰ ἀγγεῖα. Τὰ λίθινα ἀντικείμενα εἶναι: 27 λεπίδες ὀψιανοῦ, 1 λεπίδα πυριτόλιθου, 5 τριπτῆρες, 3 στιλβωτῆρες, ἀκατέργαστος στεατίτης, περίαπτο ἀπὸ στεατίτη (πίν. 12γ), ὀρεῖα κρύσταλλος, τμήματα ἀπὸ ὀστέινα ἐργαλεῖα καὶ 6 πρωτόλεια πήλινα δισκία. Τὸ στρώμα σὲ βάθος 1.85-2.20 μ. ἔχει πηλὸ καὶ ἄμμο στὴ σύνθεση τοῦ χώματος καὶ τὰ ἀνθρωπογενὴ εὐρήματα μειώνονται στὸ μισὸ τοῦ ἀμέσως προηγούμενου στρώματος· χαρακτηριστικὰ τὸ σύνολο τῶν ὀστράκων εἶναι 625 ἀπὸ τὰ ὁποῖα 35% εἶναι ἄβαφα, 57% μονόχρωμα καὶ 9% γραπτὰ. Δέκα ὄστρακα ἔχουν διακόσμηση ἀνάγλυφων μαστιδίων. Τὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα ἀνοιχτοῦ σχήματος εἶναι 153 καὶ αὐτὰ ποὺ προέρχονται ἀπὸ κλειστὰ ἀγγεῖα εἶναι 23. Τὰ λίθινα καὶ ὀστέινα εὐρήματα εἶναι ἐλάχιστα με ἐξαίρεση τὸν ἀκατέργαστο στεατίτη. Σὲ βάθος 2.20 μ. βρέθηκε ἄφθονη στάχτη σὲ λεπτὴ στρώση καὶ

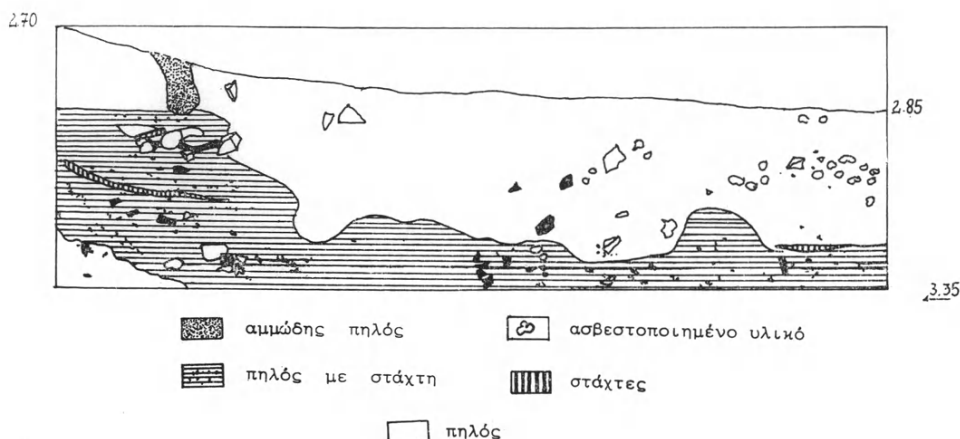
8. AM 1905, 124, εἰκ. 5.

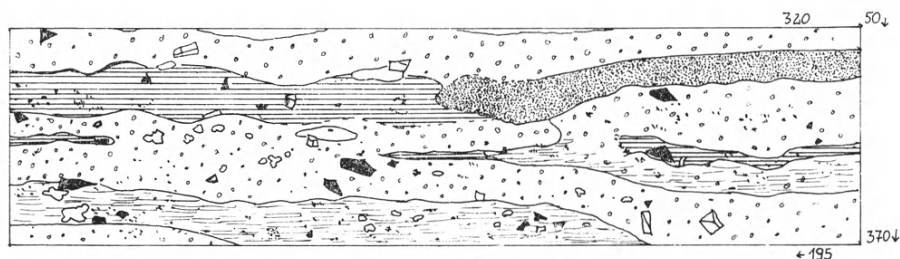
αμμόδες--πηλώδες χώμα	ταραγμένα χώματα
σκληρός πηλός	καμένος πηλός
στάχτη και κάρβουνο	κόκκινο χώμα
κεραμεικά	χώμα ανάμεικτο με στάχτες
καμένα κεραμικά	καμένη γη
οστά σε περίγραμμα	πηλός

Εικ. 3. Τομή α. 'Ανατολικός όριζοντας.

κάτω ἀπὸ τὴ στάχτη ἓνα στρώμα πάχους 0.30 μ., πὺλ σχηματίζεται ἀπὸ ἐμπλεκόμενες στρώσεις ἀνθρωπογενοῦς ὑλικοῦ καὶ καθαροῦ πηλοῦ. Τὸ πάχος τῶν στρώσεων εἶναι περίπου 0.10 μ. Μὲ τὸν ὅρο «στρώση» ἐννοῶ τὶς μικρὲς διαφοροποιήσεις τῆς ἐπίχωσης πὺλ παρουσιάζονται μέσα στὸ στρώμα. Τὸ στρώμα εἶναι ἐπίχωση, συνήθως μεγαλύτερου ὕψους, ἀλλὰ πάντοτε μὲ ἐντονη διαφοροποίηση ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῆς. Στὸ στρώμα αὐτό, τοῦ βάθους δηλ. τῶν 2.20-2.50 μ., τὰ εὐρήματα αὐξάνονται πάλι σὲ 1666 ὄστρακα ἀπὸ τὰ ὁποῖα 30% εἶναι ἄβαφα, 62% μονόχρωμα καὶ 7% γραπτὰ (πίν. 13α-β). Ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀπὸ μαστίδια ἔχουν 53 ὄστρακα. Ἀνοιχτὰ σχήματα τῶν ἀγγείων ἀναγνωρίσθηκαν σὲ 10 ὄστρακα καὶ κλειστὰ σὲ 18. Βρέθηκαν ἐπίσης 13 λεπίδες ὀψιανοῦ, 3 στιλβωτῆρες καὶ τριπτῆρες, 2 λεπίδες ἀπὸ πυριτόλιθο, ἀκατέργαστος στεατίτης, 2 ὀστέινοι ὀπεῖς, κουβαρίστρα, κεφάλι εἰδωλίου (πίν. 13γ) καὶ 28 πρωτόλεια πῆλινα δισκία. Τὸ στρώμα 2.50-2.85 μ. εἶναι πηλῶδες μὲ αὐξανόμενη καθαρότητα πηλοῦ στὸ βαθύτερο τμήμα του, ἐνῶ τὸ ἀνθρωπογενὲς ὑλικὸ εἶναι πυκνότερο στὶς ἀνώτερες στρώσεις του. Ἀπὸ τὰ 2089 ὄστρακα αὐτοῦ τοῦ στρώματος 17% εἶναι ἄβαφα, 77% μονόχρωμα καὶ 5% γραπτὰ (πίν. 13ε). Ἀνάγλυφα μαστίδια κοσμοῦν 80 ὄστρακα καὶ ἐλάχιστα ἔχουν ἔγκοπες στὸ χεῖλος. Στὰ σχήματα τῶν ἀνοιχτῶν ἀγγείων κατατάχθηκαν 43 ὄστρακα καὶ τῶν κλειστῶν ἀγγείων 25. Τὰ λίθινα εὐρήματα περιλαμβάνουν 24 λεπίδες ὀψιανοῦ, 5 στιλβωτῆρες, 2 τριπτῆρες καὶ ἀκατέργαστο στεατίτη. Ἐνας ὀπεὺς ὀστέινος (πίν. 13δ) καὶ 16 πρωτόλεια πῆλινα δισκία ἀποτελοῦν τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα τοῦ στρώματος. Τὰ ἀμέσως ἐπόμενα σὲ βάθος 0.10 μ. εἶναι ἓνα στρώμα πηλοῦ μὲ ἐλάχιστα ἀνθρωπογενὴ ἐγκλείσματα (εἰκ. 4). Τὸ ἀκόλουθο στρώμα 2.95-3.30 μ. παρουσιάζει τὴ γνωστὴ εἰκόνα χρώματος μὲ ἄφθονα ἀνθρωπογενὴ κατάλοιπα (εἰκ. 6). Ἀπὸ τὰ 533 ὄστρακα, 66% εἶναι ἄβαφα, 32% μονόχρωμα καὶ 3% εἶναι γραπτὰ (πίν. 13ε). Ἐπτὰ ὄστρακα ἔχουν διακόσμηση ἀπὸ ἀνάγλυφα μαστίδια. Τέσσερα ὄστρακα ἀνήκουν σὲ κλειστὰ σχήματα ἐνῶ ἀνοιχτὰ σχήματα δὲν ἀναγνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα. Βρέθηκαν ἐπίσης 6 λεπίδες ὀψιανοῦ, λίθινος στιλβωτῆρας, λεπίδα ἀπὸ πυριτόλιθο, ὀστέινος ὀπεὺς, ὀστέينو περίαπτο καὶ 19 πρωτόλεια πῆλινα δισκία. Ἡ ἀριθμητικὴ μείωση τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ βάθος 2.95-3.30 εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς μείωσης τῆς μιᾶς διάστασης τῆς τομῆς καὶ ὄχι ἐνδεικτικὸ πραγματικῆς σπανιότητος εὐρημάτων. Τὰ στρώματα πὺλ ἀκολουθοῦν μετὰ τὰ 3.30 μ. εἶναι λεπτότερα, δηλ. ἡ σύσταση τοῦ χρώματος ἀλλάζει χαρακτῆρα συχνότερα. Τὸ πάχος τῶν

Εικ. 4. Τομή α. 'Ανατολικός ορίζοντας.

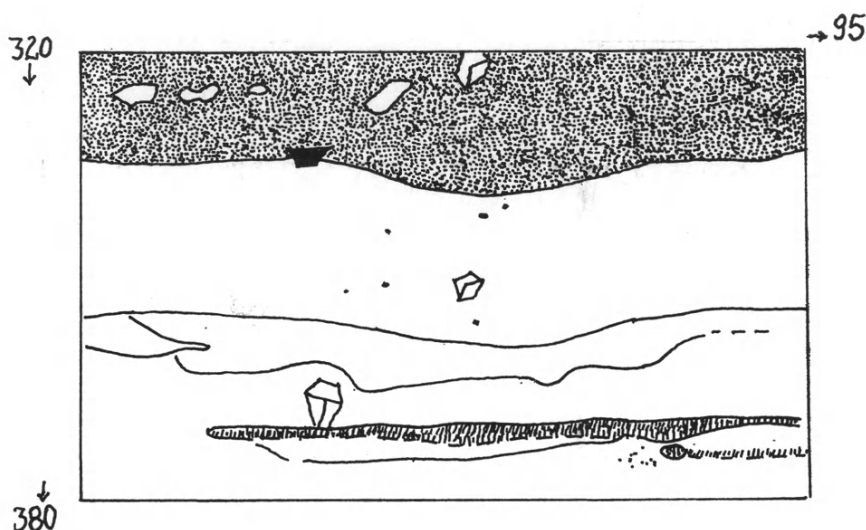

Εικ. 5. Τομή α. 'Ανατολικός ορίζοντας.

στρωμάτων είναι 0.10-0.20 μ. που σημαίνει ότι η περιβαλλοντολογική συμπεριφορά επεμβαίνει συχνότερα στις ανθρώπινες δραστηριότητες με αποτέλεσμα να μην επιτρέπει σημαντική συσσώρευση ανθρωπογενούς υλικού. Το στρώμα στο βάθος 3.30-3.40 μ. είναι πηλώδες. Το χρώμα του πηλού αλλάζει και γίνεται σκουρότερο σε σύγκριση με τα ψηλότερα στρώματα. Από τα 182 όστρακα, 42% είναι άβαφα, 55% μονόχρωμα, 2% γραπτά. Μόνο ένα όστρακο έχει ανάγλυφα μαστίδια. Τα σχήματα των αγγείων δεν ήταν δυνατόν να καθορισθούν με βεβαιότητα. Δύο λεπίδες όψιανού και μερικά πήλινα δισκία είναι τα πιο χαρακτηριστικά εύρηματα, εκτός των κεραμεικών. Το στρώμα του βάθους 3.40-3.60 μ. είναι μάλλον αμώδες με αύξημένο το ανθρωπογενές στοιχείο (εικ. 5). Λίγα όστρακα έχουν διακόσμηση με ανάγλυφα μαστίδια (πίν. 14β) και

ἐπίσης λίγα εἶναι ἐγχάρακτα. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μὲ τὸν ὄρο ἐγχάρακτα ἐννοεῖται διακόσμηση μὲ μία ἢ δύο ἀπλὲς χαράξεις. Ἐξ ὄστρακα προέρχονται ἀπὸ ἀγγεῖα ἀνοιχτὰ καὶ 4 ἀπὸ κλειστά. Βρέθηκαν ἀκόμα 7 λεπίδες ὀψιανοῦ, ἀκατέργαστος στεατίτης, ἄφθονα πρωτόλεια πήλινα δισκία καὶ τμήματα ἀπὸ πιθανῶς ὀστέινα ἐργαλεῖα. Τὰ ἀμέσως βαθύτερα 0.10 μ., δηλ. τὸ στρῶμα 3.60-3.70 μ. περιέχει ἄφθονο πηλὸ μέσα στὸν ὁποῖο διεισδύει, κατὰ μέρη, τὸ ὑπερκείμενο ἀμμῶδες χῶμα (εἰκ. 5). Ἀπὸ τὰ 431 ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν στὸ βάθος 3.60-3.70 μ., 26% εἶναι ἄβαφα, 73% μονόχρωμα καὶ 1% γραπτὰ. Τρία ὄστρακα ἀπὸ ἀνοιχτοῦ σχήματος ἀγγεῖα ἔχουν ἐγκοπὲς στὸ χεῖλος. Ἐνα μόνον ὄστρακο προέρχεται ἀπὸ κλειστὸ ἀγγεῖο. Στὰ λίγα λίθινα εὐρήματα συγκαταλέγεται περίσπτο ἀπὸ στεατίτη, τμήματα ὀψιανοῦ καὶ πήλινα δισκία.

Ἡ διερεύνηση τῶν βαθύτερων στρωμάτων ἔγινε μὲ τὴ διάνοιξη τῶν τομῶν β, γ καὶ δ ποὺ ἔγιναν στὸν βυθὸ τῆς παλιᾶς ἀνασκαφῆς. Οἱ μετρήσεις τοῦ βάθους τους ἔγιναν μὲ βάση τὸ διατηρούμενο σήμερα ὕψος τῆς Τούμπας ὥστε νὰ ὑπάρχει ὁμοιομορφία στὶς μετρήσεις τῆς στρωματογραφίας. Ἡ τομὴ β (εἰκ. 2) ἔχει διαστάσεις 1.5×1 μ. καὶ ἀνοίχθηκε σὲ ἀπόσταση 2 μ. δυτικὰ τῆς τομῆς α. Ἡ τομὴ β ὀνομάζεται στὸ ἡμερολόγιο τομὴ τοῦ βυθοῦ ἐπειδὴ βρίσκεται στὸ βάθος 3.15 μ. ποὺ σταμάτησε ἡ παλιὰ ἀνασκαφή. Τὰ χῶματα ἀπὸ τὸ βάθος 3.15 μ. ἕως 3.50 μ. ἦταν πεσμένα ἀπὸ τὴν παρεῖα τῆς παλιᾶς ἀνασκαφῆς. Ἀδιατάρακτο πηλῶδες χῶμα παρουσιάσθηκε στὸ βάθος 3.50-3.60 μ. (εἰκ. 6) καὶ περιεῖχε 7 ὄστρακα, 6 μονόχρωμα καὶ 1 γραπτὸ. Ἡ πηλώδης σύνθεση τοῦ χῶματος συνεχιζόταν καὶ στὰ ἐπόμενα 0.10 μ., δηλ. στὸ βάθος 3.70 μ. (εἰκ. 6), ὅπου καὶ σημειώθηκε αὐξηση τῶν κεραμεικῶν, κυρίως, εὐρημάτων. Ἀπὸ τὰ 69 ὄστρακα, 3 εἶναι γραπτὰ, ἓνα ἔχει ἀνάγλυφη διακόσμηση στὸ χεῖλος καὶ τὰ ὑπόλοιπα εἶναι ἄβαφα ἢ μονόχρωμα. Βρέθηκαν ἐπίσης σὲ μικρὲς ποσότητες ὀψιανός, ἀκατέργαστος στεατίτης καὶ πρωτόλεια πήλινα πλακίδια. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὰ 3.70 μ. σημειώθηκε στρώση στάχτης πάχους 0.30 μ. (εἰκ. 6), ἡ ὁποία διαχωρίζει τὸ ἀκόλουθο σὲ βάθος στρῶμα πάχους 0.40 μ. ποὺ εἶναι καὶ τὸ βαθύτερο σημεῖο αὐτῆς τῆς τομῆς. Στὸ στρῶμα αὐτό, στὸ βάθος + 3.90 μ., παρατηρήθηκε μία στρώση ἀπὸ μικρὲς πέτρες, σὰν ὑπόλοιπο δαπέδου. Ἡ σύσταση τῶν χωμάτων εἶναι ἡ ἴδια, ἀμμώδης καὶ κατὰ τόπους πηλώδης, σὲ ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ στρώματος. Ἀπὸ τὰ 413 ὄστρακα, 40% εἶναι ἄβαφα, 60% μονόχρωμα καὶ μόνο 3 ὄστρακα ἔχουν γραπτὴ δια-

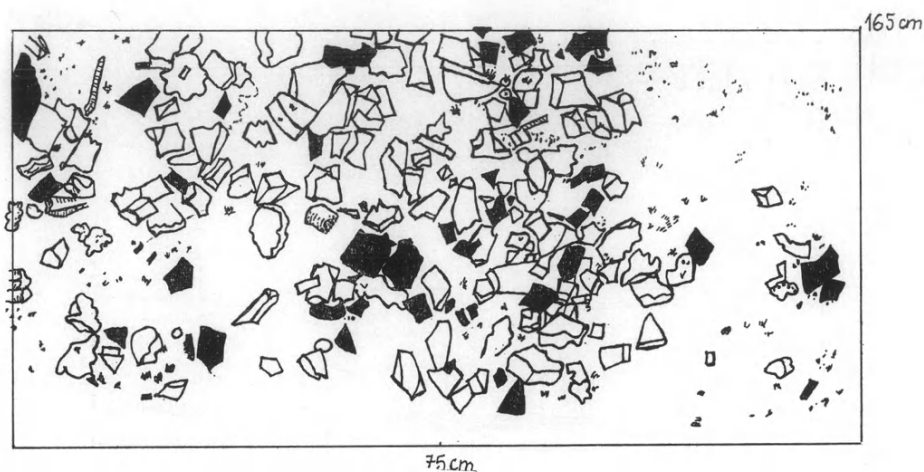
Εικ. 6. Τομή β. 'Ανατολικός όριζοντας.

κόσμησῃ⁹. Τὰ γραπτὰ ὄστρακα σταματοῦν νὰ ἐμφανίζονται στὸ βάθος τῶν 4.00 μ. Ἐλάχιστα τμήματα ἀπὸ λίθινα καὶ ὀστέινα ἐργαλεῖα καί, συγκριτικά, ἄρκετὰ πρωτόλεια πήλινα δισκία ἦταν τὰ λοιπὰ εὐρήματα. Μὲ λίγα ὄστρακα ἀντιπροσωπεύονται τὰ ἀνοιχτὰ καὶ τὰ κλειστὰ σχήματα τῶν ἀγγείων. Μετὰ τὰ 4.10 μ. τὸ χῶμα ἦταν καθαρὸ καὶ λασπῶδες ἀπὸ τὰ ὑπόγεια νερά.

Ἡ τομὴ γ, 2.30×1 μ. (εἰκ. 2), ἀνοίχθηκε σὲ ἀπόσταση 3.50 μ. δυτικὰ τῆς τομῆς α καὶ 1 μ. νότια τῆς τομῆς β. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπῆρχε ἓνα βαθούλωμα καὶ ὑποθέσαμε ὅτι εἶναι ἡ τάφος πρὸ ἔσκαψε ὁ Σωτηριάδης «εἰς τὸ κέντρον τοῦ τύμβου»¹⁰. Τὰ ταραγμένα χῶματα ἔφθαναν ἕως τὸ βάθος 3.80 μ. καὶ συνεχίζονταν ἀδιατάρακτα καὶ πηλώδη ὡς τὸ βάθος 4.20 μ. πρὸς παρουσίᾳ στῆκε χῶμα καθαρὸ ἀπὸ εὐρήματα. Συγκεντρώθηκαν 46 ὄστρακα ἀπὸ τὰ ὁποῖα 13 ἦταν ἄβαφα καὶ 32 μονόχρωμα. Γενικῶς ἡ τομὴ δὲν ἀπέδωσε σπουδαῖα στρωματογραφικὰ στοιχεῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπαλήθευση τῆς «θεμελιακῆς» κατὰστασης τῆς T.M.

9. *Ἔργον* 1987, πίν. 60 ἄνω δεξιὰ.

10. *ΠΑΕ* 1904, 40.

Εἰκ. 7. Τομὴ δ. Στρώση 3.60 μ.

Ἡ τομὴ δ, 1.50×0.70 μ., βρίσκεται νότια τῆς τομῆς α καὶ σὲ ἀπόσταση 2 μ. ἀπὸ αὐτήν. Ἡ τομὴ δ ἀνοίχθηκε κοντὰ στὸν «μακρὸ τοῖχο»¹¹ καὶ παρὰλληλα σ' αὐτὸν κοντὰ στὸ ΒΑ τμήμα του (εἰκ. 2). Καὶ αὕτῃ ἡ τομὴ ἀρχίζει στὸ βάθος 3 μ. Τὰ ἀνώτερα χρώματα δὲν φάνηκαν, παραδόξως, ταραγμένα, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀποφύγουμε ἐνδεχόμενο λάθος ἀγνοήσαμε στὴ στρωματογραφικὴ μελέτη τὸ ὕλικὸ πού συγκεντρώσαμε ἀπὸ τὸ βάθος 3-3.40 μ. Κάτω ἀπὸ τὸ βάθος αὐτὸ τὰ ἀνθρωπογενῆ στοιχεῖα εἶναι ἄφθονα μὲ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ ποσότητα στάχτης συγκεντρωμένη στὰ ἀνατ. τμήματα τοῦ τομέα. Αὐτὰ τὰ δείγματα τῶν ἀνθρώπινων δραστηριοτήτων βρίσκονταν πάνω καὶ γύρω ἀπὸ λίθινον «πεζούλι», 1.04×0.36 μ. (εἰκ. 7). Οἱ πέτρες τοῦ «πεζουλιού» ἔχουν διαμετρικὴ διάσταση περίπου 0.07-0.065 μ. καὶ ἦταν θεμελιωμένες στὸ βάθος 3.80 μ. Δηλ. τὸ «πεζούλι», πού βρίσκεται στὸ Α τμήμα τοῦ τομέα δ, ἔχει ὕψος περίπου 0.30 μ. καὶ ἔχει γίνει ἀπὸ τρεῖς σειρὲς λίθων. Ἀπὸ τὰ 376 ὄστρακα τοῦ στρώματος $\pm 3.50-3.80$ μ., 12% εἶναι ἄβαφα, 80% μονόχρωμα καὶ 8% γραπτὰ (πίν. 14γ). Τέσσερα ὄστρακα ἔχουν διακόσμηση μὲ ἀνάγλυφα μαστίδια (πίν. 14β). Ἀναγνωρίστηκαν 8 ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα ἀνοιχτοῦ καὶ 2 ἀπὸ ἀγγεῖα κλειστοῦ σχήματος. Λίγες λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ πυριτόλιθου, σπιλ-

11. ΠΑΕ 1902, 55.

βωτικό εργαλείο, ακατέργαστος και κατεργασμένος στεατίτης, κεφάλι ανθρώπινου ειδωλίου (πίν. 14δ), πήλινο βλήμα σφεντόνας και πρωτόλεια πήλινα δισκία αποτελούν τα λοιπά εύρηματα. Τò στρώμα 3.80-4.20 μ. χαρακτηρίζεται από νησίδες πηλοῦ ανάμεσα σὲ ἀνθρωπογενή κατάλοιπα. Στὴ ΝΔ γωνία τοῦ τομέα και σὲ βάθος 4 μ. βρέθηκαν πέτρες, διαμετρικῶν διαστάσεων περίπου 0.07-0.08 μ., σὲ κυκλικὴ διάταξη μὲ διάμετρο 0.45 μ. Ὁ κύκλος μὲ τὶς πέτρες εἶναι τὸ στόμιο ἀποθέτη βάθους 0.20 μ. μέσα στὸν ὁποῖο βρέθηκαν συγκεντρωμένα ὀστά ζῶων και ἄφθονο ἀπανθρακωμένο ὑλικὸ ἀνάμικτο μὲ ὀργανικὲς οὐσίες. Ὁ χῶρος γύρω ἀπὸ τὸν ἀποθέτη ἔχει πηλῶδες χῶμα. Ἀπὸ τὰ 333 ὄστρακα, 21% εἶναι ἄβαφα, 78% μονόχρωμα και 1 γραπτὸ ἀπὸ τὸ βάθος 3.90 μ. Λίγα ὄστρακα ἔχουν διακόσμηση μὲ ἀνάγλυφα μαστίδια και προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπίχωση τοῦ στρώματος. Δύο λεπίδες ὀψιανοῦ, στιλβωτικὸ εργαλεῖο ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο, ὀστέινο εργαλεῖο και μερικὰ πρωτόλεια πήλινα δισκία εἶναι τὰ ὑπόλοιπα εύρηματα. Στὴ στρώση 4.20-4.30 μ. τὰ εύρηματα μειώνονται σὲ 12 ὄστρακα μονόχρωμα ἢ ἄβαφα και σταματοῦν στὸ βάθος 4.30 μ., ὅπου ἡ σύσταση τῶν χωμάτων εἶναι πηλώδης.

Στὸν Κατάλογο τοῦ Μουσείου Χαιρώνειας καταχωρήθηκαν 515 ἀντιπροσωπευτικὰ εύρηματα και ἔγινε ἡ φωτογράφιση και σχεδιάσή τους. Τὸ ὀστεολογικὸ ὑλικὸ, τὰ περιβαλλοντολογικὰ στοιχεῖα ποὺ συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὰ χῶματα μὲ τὴ μέθοδο floatation, τὰ λίθινα και ὀστέινα εργαλεῖα, τὰ ειδώλια και ἡ κεραμεικὴ βρίσκονται ἀκόμα στὸ στάδιο τῆς μελέτης. Πρὸς τὸ παρὸν μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι τὰ στρώματα μέσα στὰ ὁποῖα ὁ Σωτηριάδης βρῆκε ἀνθρώπινους σκελετούς¹², τὰ ὑπόλοιπα νεολιθικῆς (;) οἰκοδομῆς και ἄφθονη νεολιθικὴ κεραμεικὴ ἔχουν ἐντελῶς χαθεῖ. Τὸ ἴδιο ἰσχύει και γιὰ τὰ στρώματα ποὺ βρέθηκαν λείψανα νεώτερα τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς¹³. Ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς T.M., ἀπὸ τὸν Σωτηριάδη, ὡς ἡρώου κλπ.¹⁴, ποὺ μάλιστα τὸ συνδέει μὲ τὴ λατρεία τοῦ ποταμοῦ Κηφισοῦ¹⁵, δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ δική μας ἐρευνα. Καὶ αὐτὸ γιατί δὲν ξέρουμε ἀπὸ καμία νεολιθικὴ θέση ὁτιδήποτε σχετικὸ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τέτοιας λατρείας στοὺς νεολιθικοὺς χρόνους στὴν

12. ΠΑΕ 1902, 55.

13. ΠΑΕ 1902, 55.

14. ΠΑΕ 1904, 42-44.

15. ΑΜ 1905, 126.

Ἑλλάδα καὶ ἀκόμα ἐπεὶ δὴ ἡ κοίτη τοῦ βοιωτικοῦ Κηφισοῦ δὲν ἦταν στὴν ἀρχαιότητα στὸ σημεῖο ποὺ βρίσκεται σήμερα ἀφοῦ στὸν βυθὸ τῆς κοίτης ὑπάρχει ἐκτεταμένο μεσοελλαδικὸ νεκροταφεῖο. Οἱ προσπάθειές μας νὰ ἐντοπίσουμε κάποια βοηθητικὴ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ μελέτη στὶς Τεχνικὲς Ὑπηρεσίες τοῦ Νομοῦ Βοιωτίας ἦταν ἄκαρπη. Οἱ γεωλόγοι G. Fairer καὶ J. Whitney στὰ πρόχειρα, γιὰ τὴν ὥρα, συμπεράσματά τους, ἀναγνωρίζουν στὸν σχηματισμὸ τῶν στρωμάτων τῆς T.M. στοιχεῖα λιμναίας ἐπίχωσης, δηλ. τῆς Κωπαΐδας, παρὰ ἐπιχώσεις ποταμοῦ.

Οἱ πρῶτες παρατηρήσεις πάνω στὴν κεραμεικὴ εἶναι οἱ ἀκόλουθες: Οἱ στρωματογραφικοὶ ὀρίζοντες δὲν παρουσιάζουν στρώματα προκεραμεικῆς νεολιθικῆς φάσης. Ἡ παρουσία ἀνθρώπινης δραστηριότητος στὴ Χαιρώνεια I χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἄβαφη καὶ ἀπὸ τὴν ἄγραφη μονόχρωμη χειροποίητη κεραμεικὴ. Τὰ ὄστρακα προέρχονται ἀπὸ ἀνοιχτὰ καί, σπάνια, ἀπὸ κλειστὰ σχήματα ἀγγείων· τὰ ἀποθηκευτικὰ ἢ χονδροειδῆ σκευῇ ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ ἐλάχιστα ὄστρακα. Οἱ φιάλες, ποὺ εἶναι τὸ συνηθέστερο εἶδος ἀγγείου, ἔχουν κάθετα τοιχώματα ἢ παρουσιάζουν ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ μέσα. Τὰ χεῖλη τους λεπταίνονται λίγο χωρὶς νὰ ἔχουν ὑποστειῖ ἰδιαίτερη ἐπεξεργασία. Οἱ λίγες βάσεις ποὺ βρέθηκαν εἶναι ἐπίπεδες, ἐνῶ δὲν βρέθηκε καμιά λαβή. Ὁ πηλὸς εἶναι γενικὰ καθαρὸς καὶ καλὰ ψημένος. Τὰ μονόχρωμα εἶναι μελανὰ ἢ ἐρυθρὰ στιλβωτὰ καὶ συχνὰ ἔχουν τὴν ἴδια ἐπεξεργασία στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνειά τους. Στὶς περιπτώσεις ποὺ ὁ πηλὸς δὲν εἶναι καθαρὸς, δηλ. ἔχει ἀρκετὰ ἀσβεστολιθικὰ ἢ καὶ χαλαζοειδῆ ἐγκλείσματα, ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶναι ἀνώμαλη. Μερικὰ ὄστρακα ἀνήκουν στὴν κατηγορίαν «rainbow» ἂν καὶ αὐτὲς οἱ ποικιλόχρωμες διαβαθμίσεις, ποὺ γίνονται ἀπὸ τὸ ψήσιμο, βρίσκονται στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν ἀγγείων. Ἐνα ὄστρακο ἔχει δύο παράλληλες βαθιὲς χαράξεις ποὺ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τυχαῖες.

Ἡ φάση Χαιρώνεια I ἦταν σύντομη καθὼς δείχνει ἡ ἐπίχωσή της, ποὺ εἶναι περίπου ± 0.30 μ. στὶς τομὲς β καὶ δ, ποὺ ἐρευνήθηκαν ὡς τὸ παρθένο στρώμα. Στὸν ὀρίζοντα τῆς τομῆς β τὸ τέλος τῆς Χαιρώνειας I σημειώνεται μὲ τὸ δάπεδο ποὺ βρέθηκε στὰ ± 3.90 μ. καὶ στὴν τομὴ δ καθορίζεται ἀπὸ τὸν ἀποθέτη.

Ἡ δευτέρα φάση, Χαιρώνεια II, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή τῆς γραπτῆς κεραμεικῆς. Ἡ διακόσμηση γίνεται μὲ καφετιὲς παράλληλες ἱσοπαχεῖς γραμμὲς (πίν. 14α) ποὺ σὲ μερικὰ ὄστρακα, σχηματίζουν ἐνάλληλες γω-

νίες, ἢ τὸ διακοσμητικὸ θέμα ἀποτελοῦν κυκλικὲς κηλίδες (πίν. 14γ). Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου ἔχει χροῶμα μπέζ-κρέμ καὶ εἶναι στιλβωτή. Τὰ μονόχρωμα ἐξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται σὲ μεγαλύτερη ποσότητα ἀπὸ τὰ γραπτά. Μερικὰ ὄστρακα ἔχουν ἐπάλειψη μὲ πυκνὸ χονδρόκοκκο λευκὸ ἐπίχρισμα ποὺ ἀφήνει ἐνδιάμεσα ἀκάλυπτο μέρος τῆς ἐπιφάνειας. Στὴ Χαιρώνεια II πρωτοεμφανίζεται ἡ διακόσμηση μὲ ἀνάγλυφα μαστίδια σὲ ὄστρακα ἄβαφα καὶ μονόχρωμα στιλβωτά. Τὰ μαστίδια εἶναι στρογγυλὰ καὶ ἀραιὰ τοποθετημένα καὶ σπανιότερα ἐπιμνησμένα καὶ διευθετημένα ἔτσι ὥστε νὰ σχηματίζουν γεωμετρικὰ θέματα (πίν. 14β). "Οστρακο ἀπὸ ἀνοιχτὸ ἀγγεῖο ἔχει στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ χεῖλους ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀπὸ συμπαγῆ ἡμικύκλια ποὺ εἶναι παραλλαγή τῆς διακόσμησης μὲ τὰ μαστίδια. Ἐγγράρακτη κεραμεικὴ δὲν βρέθηκε οὔτε στὴ φάση II μὲ τὴν ἐξαίρεση ἑνὸς ὄστράκου ποὺ ἔχει βαθιὰ χάραξη, σχεδὸν αὐλάκωση. Ἄλλα νέα στοιχεῖα εἶναι οἱ κατακόρυφες ἐγκοπὲς στὰ χεῖλη τῶν φιαλῶν. Τὰ σχήματα ποὺ ἐπικρατοῦν εἶναι τὰ ἀνοιχτὰ καὶ οἱ λίγες βάσεις ποὺ βρέθηκαν εἶναι ἐπίπεδες καὶ χαμηλὲς δακτυλιοειδεῖς. Τὰ σχήματα τῶν φιαλῶν δὲν ἀλλάζουν σημαντικὰ ἀπὸ τὴν προηγούμενη φάση· μία φιάλη ἔχει χεῖλη ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ ἔξω. Ὁ πηλὸς εἶναι καλῆς ποιότητος καθαρὸς καὶ σκληρός. Στὸν στρωματογραφικὸ ὀρίζοντα ἡ φάση II βρίσκεται στὸ βάθος $\pm 3.30-4$ μ. μὲ χαρακτηριστικὰ πλούσιο ἀνθρωπογενὲς ὕλικὸ καὶ λείψανα οἰκοδομικῆς (;) δραστηριότητος στὸν τομέα δ. Ἡ κεραμεικὴ παρουσιάζει ἀρκετὲς ὁμοιότητες μὲ τὴ δεύτερη φάση τῆς Ἑλλάτειας καὶ τὴν ἀρχαιότερη γραπτὴ διακόσμηση¹⁶.

Ἡ ἀκόλουθη νεώτερη φάση, Χαιρώνεια III, εἶναι μιὰ ἐξελιγμένη περίοδος τῆς φάσης II μὲ τὴν ἔννοια ὅτι συνεχίζονται τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς κεραμεικῆς τῆς προηγούμενης Χαιρώνειας II. Προστίθεται τώρα ἡ ἐμφάνιση τῆς γραπτῆς κεραμεικῆς τοῦ «Τύπου τῆς Χαιρώνειας», δηλ. διακόσμησης πάνω στὸν λευκὸ πηλὸ τοῦ ἀγγείου καὶ ἐπίσης ὁ τύπος ποὺ ἔχει τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου σκεπασμένη μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα ποὺ ἐξαλείφεται εὐκόλα (chalky). Αὐτὴ ἡ τεχνικὴ ἐμφανίζεται στὴν Ἑλλάτεια στὴν προχωρημένη δεύτερη φάση¹⁷.

Ἡ μονόχρωμη κεραμεικὴ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ πολυπληθέστερη σὲ ὅλα τὰ βάθη. Χαρακτηριστικὴ καὶ στὴ φάση III εἶναι ἡ καλὴ ποιότητα τῆς κεραμεικῆς καὶ ἡ ἔλλειψη χονδροειδῶν σκευῶν. Ἡ γραπτὴ κεραμεικὴ αὐξάνεται

16. *Hesperia* XXXI, 1962, 175-176.

17. *Hesperia* XXXI, 1962, πίν. 57c6).

ἀπὸ τὰ βαθύτερα πρὸς τὰ ψηλότερα στρώματα καὶ παράλληλα αὐξάνεται ἡ ποικιλία τῆς διακόσμησης. Μὲ βάση τὴν ποσοτικὴ ἀναλογία τῶν διαφόρων τύπων διακόσμησης καὶ τὶς ἐξελιγμένες μορφές τους, ἡ Χαιρώνεια III διαίρεθηκε σὲ τρεῖς ὑποπεριόδους. Στὴν III, συνεχίζονται οἱ παράλληλες γραμμὲς καὶ οἱ ἐνῶντες γωνίες, προστίθενται ὅμως νέα θέματα δικτυωτὰ σὲ διάταξη ταινιωτῇ, τριγωνικῇ ἢ ρομβοειδῇ (πίν. 13α-β). Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ὅλα αὐτὰ συνδυάζονται μὲ τὶς ἐμπλεκόμενες παράλληλες δέσμες γραμμῶν, ποὺ στὴν III₁ εἶναι ἰσοπαχεῖς. Ἀλλὰ λιγότερο συνηθισμένα σχέδια εἶναι τὰ μεγάλα συμπαγῆ τρίγωνα (πίν. 13β), οἱ ρόμβοι (πίν. 13α), τὸ ζατριοειδὲς καὶ μερικὲς παραλλαγές στὶς ἐνῶντες γωνίες, ὅπως ἡ κοινὴ «ράχη», ποὺ θυμίζει ἰχθυόκεφαλος καὶ οἱ πλευρὲς τῶν γωνιῶν ποὺ δὲν συμπίπτουν (πίν. 13β). Ἡ ἐρυθρὴ ἐπὶ λευκοῦ διακόσμηση ποὺ ἐμφανίζεται στὴν III₁ βρίσκεται σὲ μικρὴ ποσότητα (πίν. 13α). Οἱ φιάλες ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι τὸ συνηθέστερο εἶδος ἀγγείου καὶ τὰ κλειστά σχήματα αὐξάνονται, ἀλλὰ ἀναλόγως, βρέθηκαν λίγες βάσεις. Ἡ ὑποπερίοδος αὕτη εἶναι στὸ βάθος $\pm 2.20-3.30 \mu$.

Στὴν Χαιρώνεια III₂ παρατηρεῖται χαρακτηριστικὴ αὐξηση τοῦ πλάτους τῶν ἐξωτερικῶν γραμμῶν στὰ θέματα μὲ τὶς παράλληλες γραμμὲς, ἔτσι ὥστε οἱ ἐξωτερικὲς γραμμὲς νὰ παίρνουν τὴ μορφὴ ταινίας. Στὴν III₂ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ κατακόρυφο ὀφιοειδὲς θέμα, τὰ συμπαγῆ τρίγωνα καὶ οἱ κόκκινες κηλίδες ποὺ συχνὰ συνδυάζονται μὲ τὴ γραμμικὴ διακόσμηση (πίν. 14ε). Παρόμοια θέματα κοσμοῦν καὶ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ στὰ χεῖλη τῶν ἀνοιχτῶν καὶ σπανιότερα τῶν κλειστῶν ἀγγείων. Τὰ χεῖλη τῶν μονόχρωμων ἐξακολουθοῦν νὰ παρουσιάζουν τὶς κατακόρυφες ἐγκοπές. Γενικὰ τὰ χεῖλη διακοσμούνται μὲ ἔμφαση ὅπως δείχνει μία γραπτὴ φιάλη ποὺ ἔχει στὰ χεῖλη καὶ ἀνάγλυφα μαστίδια. Ἡ μορφὴ διακόσμησης μὲ μαστίδια σημειώνει αὐξηση στὰ μονόχρωμα· τὰ μαστίδια ἔχουν τώρα ποικίλα μεγέθη ἀνάλογα μὲ τὸ χρῶμα τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἀγγείου, δηλ. στὰ ἐρυθρὰ τὰ μαστίδια εἶναι μεγαλύτερα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ κοσμοῦν τὰ μελανά. Τὰ μαστίδια ἔχουν ἐπίσης σαφὴ διάταξη. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρουσία τους σὲ βαθύ ἀγγεῖο μὲ πλευρὲς σὲ σχῆμα ποὺ θυμίζουν τὰ ζεμπιλία τῶν ἐργατῶν μας. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ποὺ γιὰ συντομία τὰ ὀνομάζουμε ζεμπιλόσχημα εἶναι «ὀβάλλ» καὶ ἐμφανίζονται σὲ ἀφθονία στὴν III₂. Ὁ τύπος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Σωτηριάδη¹⁸.

18. *AE* 1908, 69-70 εἰκ. 3.

Τὰ κλειστά σχήματα εἶναι συχνὰ στὴν III_2 καὶ κάποτε τὰ τοιχώματα τῶν φιαλῶν ἔχουν γωνιακὲς διατομές (πίν. 13α). Οἱ βάσεις δὲν εἶναι ἀναπτυγμένες. Οἱ λαβὲς σπανίζουν· μία λοβοειδὴς καὶ μία ταινιωτὴ εἶναι τὰ μοναδικὰ δείγματα. Στὴν ἀνώτερη ἐπίχωση τῆς III_2 βρέθηκε τὸ ἀκέφαλο εἰδῶλιο καθιστῆς γυναίκας (πίν. 12δ). Τὸ βάθος τῆς III_2 εἶναι περίπου 1.35-2.20 μ.

Ἡ Χαιρώνεια III_3 ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν προηγούμενη ὑποπερίοδο III_2 μὲ τὴν ἀπουσία τῶν γραπτῶν ποὺ ἔχουν τὴ διακόσμηση κατευθεῖαν ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου καὶ τὴ γενίκευση τῆς γραπτῆς διακόσμησης ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ λευκὸ ἐπίχρσμα (πίν. 12α). Τὰ σχήματα τῶν φιαλῶν εἶναι τὰ ἴδια μὲ τῆς Χαιρώνειας III_2 , ἀλλὰ οἱ βάσεις ἐμφανίζονται περισσότερο ἀνεπτυγμένες. Ἡ φάση III_3 βρίσκεται στὸ βάθος $\pm 0.80-1.35$ μ.

Λεπτομερὴς παρουσίαση καὶ ἐρμηνεία τῶν κεραμεικῶν καὶ ἄλλων εὕρημάτων θὰ γίνῃ στὴν τελικὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς.

XAPA TZABELLΑ EVJEN

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

(Πλν. 15 - 16)

Ἡ φετινὴ ἐργασία στὴν ἀκρόπολη τῶν Μυκηνῶν περιορίστηκε στὴ σπουδὴ τῆς ΝΔ συνοικίας καὶ στὴν προετοιμασία τῆς ἀνασκαφῆς ἑνὸς μέρους τοῦ χώρου τοῦ βόρειου συγκροτήματος. Ἡ ΝΔ συνοικία εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 1973 καὶ 1974¹ καὶ οἱ τοῖχοι τῶν κτιρίων τῆς εἶχαν συντηρηθεῖ καὶ στερεωθεῖ, μερικοὶ ὅμως, διατηρημένοι μόνο στὰ θεμέλια, εἶχαν ξαναχωθεῖ ἀπὸ τὰ χώματα ποὺ παρέσυραν οἱ βροχὲς πρὸς τὸν κατήφορο. Ἐπιπλέον, οἱ περισσότεροι χώροι τῆς εἶχαν σκεπαστεῖ ἀπὸ τὴ χαμηλὴ φυτεία τῆς περιοχῆς. Χρειάστηκε ὥς ἐκ τούτου νὰ γίνῃ ἕνας προσεκτικὸς καὶ πλήρης καθαρισμὸς ποὺ ἔφτασε κατὰ τόπους μέχρι σκαφῆς σὲ περιορισμένο βάθος καὶ ποὺ ἐπέτρεψε τὴ λεπτομερὴ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων, τὸν ἔλεγχο τῶν παλαιότερων μετρήσεων καὶ τὴν κατὰ σημεῖα διόρθωση καὶ συμπλήρωσή τους.

Ἐξ ἄλλου, στὸ βόρειο συγκρότημα ἡ ἔκταση πρὸς Α τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1984-1985², μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς περιοχῆς τῆς οἰκίας Μ³, εἶχε καταχωθεῖ ἀπὸ ἕναν πυκνὸ καὶ ὀγκώδη σωρὸ λίθων, ποὺ εἶχαν στοιβαχτεῖ ἐκεῖ κατὰ τὴ διάρκεια παλαιότερων ἀνασκαφῶν. Ἐνα μέρος τοῦ λιθοσωροῦ αὐτοῦ μεταφέρθηκε στοὺς χώρους VII καὶ VIII τῆς ἀνασκαφῆς 1984 γιὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ὑποδομὴ τοῦ δαπέδου τους, ποὺ εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐργάτες τοῦ Τσουντα. Τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου αὐτοῦ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὶς βάσεις τῶν στηριγμάτων τῆς ὀροφῆς τοῦ VIII, μερικὰ σκαλίσματα στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου καὶ

1. ΠΑΕ 1973, 103-107· 1974, 89-92.

2. ΠΑΕ 1984, 1985, στοὺς οἰκείους τόπους.

3. ΠΑΕ 1963, 99-103· 1984, 68-70.

στή στάθμη τοῦ κατωφλιοῦ τῆς θύρας ποῦ συνδέει τοὺς δύο χώρους, καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἓνα σημαντικό μέρος τοῦ ὕλικοῦ ποῦ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀποκατάστασή του προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχικό του γέμισμα.

Γ. Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ † - Σ. Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

5. ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΜΕΣΣΗΝΗ

(Πίν. 17 - 22)

Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀνέθεσε στὸν ὑπογραφόμενο τὴ διεύθυνση τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης, ποὺ εἶχαν διακοπεῖ τὸ 1975, τέσσερα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ ἀειμνήστου γενικοῦ γραμματέως τῆς Ἑταιρείας καὶ ἀνασκαφέως τῆς Μεσσήνης ἀκαδημαϊκοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου. Ἡ νέα αὐτὴ περίοδος ἐρευνῶν τῆς Μεσσήνης ἀποτελεῖ τὴν τέταρτη κατὰ σειρὰ μέσα σὲ χρονικὸ διάστημα 155 ἐτῶν ἀπὸ τὸ 1831 ὡς τὸ 1986. Στὴν πρώτη περίοδο ἡ *Expédition Scientifique de Morée*¹ συνόψισε τὶς παρατηρήσεις παλαιότερων περιηγητῶν, ἀποτύπωσε τὸν περίβολο τῶν τειχῶν, σχεδίασε καὶ ἀναπαρέστησε τὴ δυτικὴ ἀρκαδικὴ πύλη, ἐντόπισε τὴ θέση τοῦ σταδίου, τοῦ θεάτρου καὶ τῶν στοῶν τῆς λεγόμενης ἀγορᾶς, ἡ ὁποία προσφάτως ἀποδείχτηκε πὺς εἶναι τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς πόλεως ποὺ περιγράφει ὁ Πausanias (IV, 31,10) (εἰκ. 1). Στὴ δεύτερη περίοδο ἀνήκουν οἱ σύντομες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες τοῦ Θ. Σοφοῦλη τὸ 1905² καὶ τοῦ Γ. Οἰκονόμου τὸ 1909 καὶ τὸ 1925³, οἱ ὁποῖες περιορίστηκαν στὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα τῆς περιστυλῆς αὐλῆς τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ ἔφεραν στὸ φῶς τὸ μικρὸ θεατροειδὲς Συνέδριο ἢ Ὡδεῖο Α, τὸ μνημειακὸ πρόπυλο Β καὶ τὴν ὑπόστυλη αἴθουσα τοῦ Βουλευτηρίου Γ ἢ Βουλείου (εἰκ. 2, πίν. 17 καὶ 18).

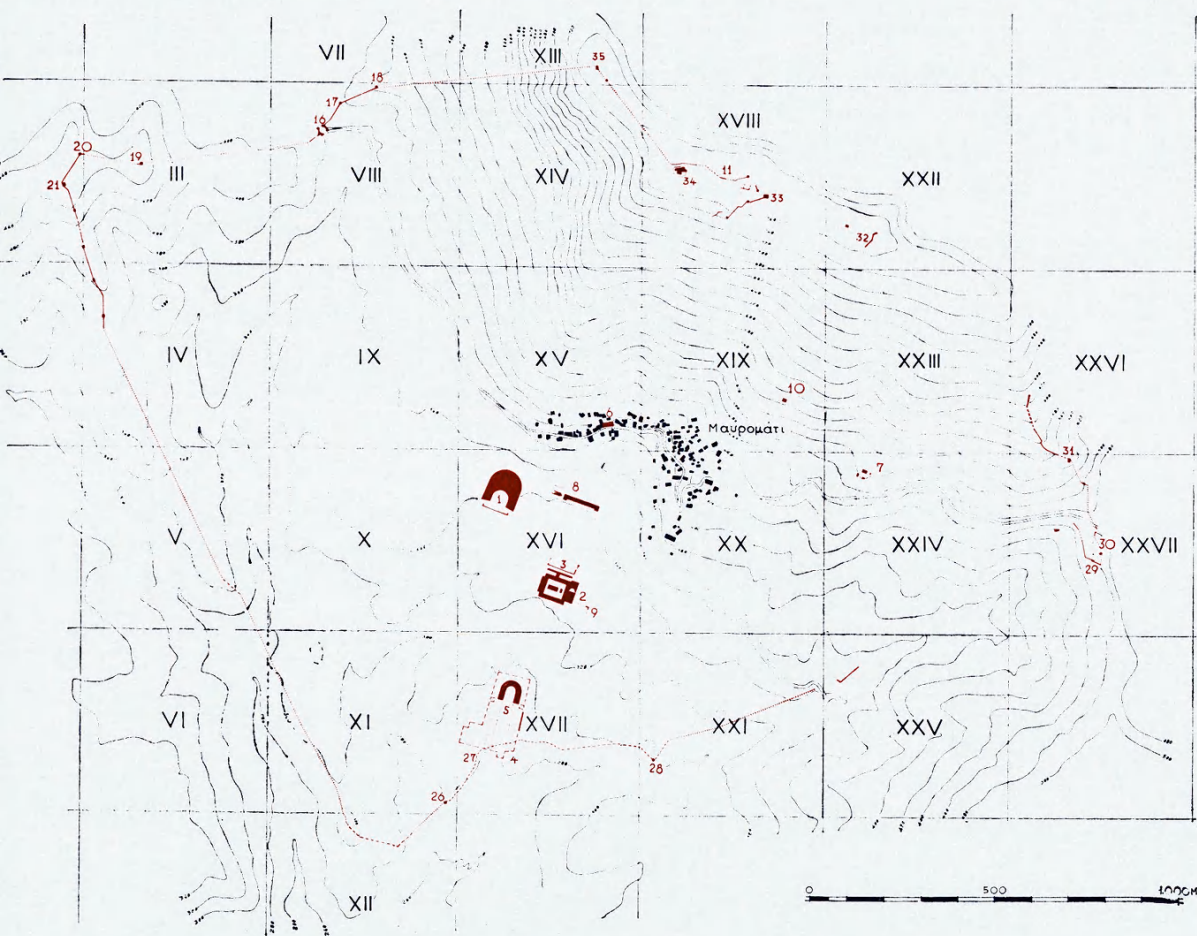
Οἱ μακροχρόνιες ἀνασκαφικὲς ἐρευνες τῆς τρίτης περιόδου 1957-1975 τοῦ ἀειμνήστου Ἀναστ. Ὁρλάνδου⁴ ἀποκάλυψαν πλήρως τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ

1. A. BLOUET, *Expédition Scientifique de Morée*, 1831-1838 I, 37 κέ. RA 1844, 422 κέ.

2. ΠΑΕ 1895, 27.

3. ΠΑΕ 1909, 201. 1925, 55 κέ.

4. ΠΑΕ 1957, 121 κέ. 1958, 177 κέ. 1959, 162 κέ. 1960, 210 κέ. 1962, 99 κέ. 1963, 122 κέ. 1964, 96 κέ. 1969, 98 κέ. 1970, 125 κέ. 1971, 157 κέ. 1972, 127 κέ. 1973, 108 κέ. 1974, 102 κέ. 1975, 176 κέ. ΑΕ 1965, 110 κέ. ΑΔ 1963, Χρονικά, 95 κέ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Νεώτεροι ἐρευναι ἐν Μεσσήνῃ 1957-1973, *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern* (1976) 9-38.

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸ τῆς ἀρχαίας πόλεως μετὰ τὴ θέσιν τῶν σημαντικότερων ὁρατῶν μνημείων. 1: Θέατρο. 2: Ἀσκληπιεῖο. 3: Ἀγορά. 4: Ἡρῶο. 5: Στάδιο. 6: Κρήνη Κλεψύδρα. 7: Ἱερὸ Λιμνάτιδος. 16: Ἀρκαδικὴ Πύλη. 17-31: Πύργοι ὀχυρωματικοῦ περιβόλου. 33: Ἱερὸ Διὸς Ἰθωμάτα. 34: Παλαιὸ Μοναστήρι Βουρκάνο.

πού ἔχει τὴ μορφή μιᾶς σχεδὸν τετράγωνης περίστυλης αὐλῆς διαστ. 71.91×66.87 μ. Ἡ συστέγαση ποικίλων λατρείων ὅπως Ἀπόλλωνος καὶ Μουσῶν, Ἡρακλέους, Θήβας, Ἐπαμεινώνδα, Τύχης, Ἀρτέμιδος καὶ Μεσσήνης, κυρίως μέσα στοὺς οἴκους Χ, Υ, Ξ, Ν, Μ, Κ, κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ ἱεροῦ τεμένους (εἰκ. 2, πίν. 18β), καθὼς ἐπίσης ἡ παρουσία τοῦ Βουλευτηρίου Γ με θέσεις γιὰ 76 συνέδρους καὶ τοῦ Ὡδείου Α στὴν ἀνατολική πτέρυγα καὶ γενικά ὁ πλοῦτος καὶ ἡ πολυμορφία τῶν ἀναθημάτων ἀναδεικνύουν τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ σὲ κέντρο ὅχι μόνο τῆς θρησκευτικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς καὶ δημόσιας ζωῆς τῆς πόλεως, ἓνα κέντρο πού λειτουργοῦσε παράλληλα μετὰ τὴν παρακείμενη ἀγορά⁵.

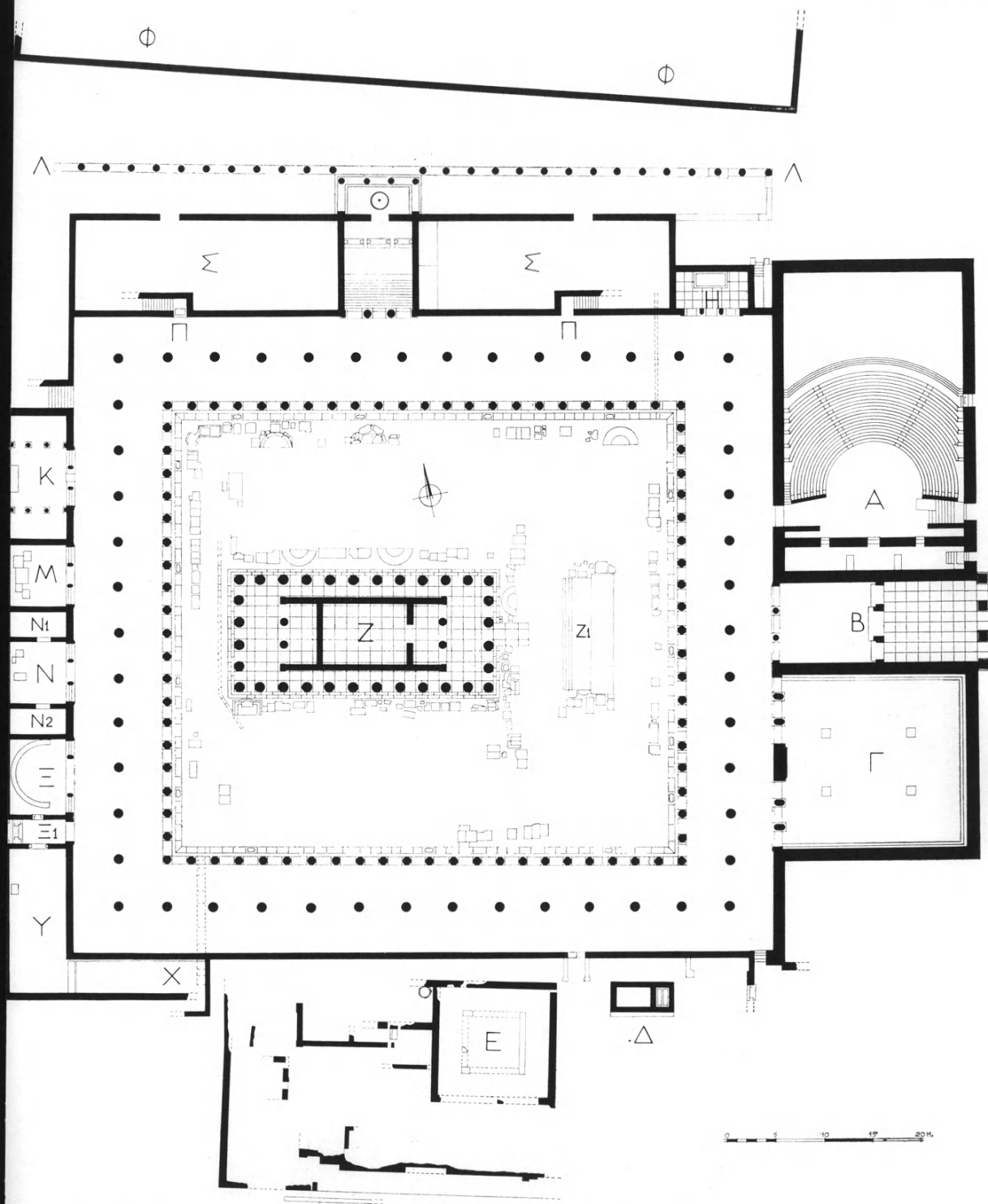
Μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή τοῦ χώρου ἀπὸ τὸ 1975 ὡς σήμερα ἦταν ἐπόμενο νὰ ἀρχίσει ραγδαῖα ἡ φθορὰ τῶν μνημείων, λόγῳ τῆς ἐκθεσῆς τους στὸ ὑπαίθρο καὶ τῆς καταστροφικῆς ἐπενέργειας τῆς αὐτοφουῶς βλάβστησης. Τὰ πώρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη βρίσκονται ἤδη σὲ προχωρημένο στάδιο ἀποσύνθεσης, ἐνῶ τὰ ἀναλήμματα πού σώζονται σὲ ἱκανὸ ὕψος ὠθοῦνται ἀπὸ τίς ρίζες τῶν θάμνων καὶ κινδυνεύουν νὰ καταρρεύσουν. Ἐπίσης χῶροι γύρω στὸ Ἀσκληπιεῖο, πού εἶχαν ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ μετὰ τίς ἀνασκαφές Ὁρλάνδου, καλύπτονταν πλήρως ἀπὸ τὴν ἄγρια βλάστηση, ἰδιαιτέρα τὸ λεγόμενο Καيسάρειον ἢ Σεβάστειον κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πτέρυγας⁶, καθὼς καὶ τὸ ἀταύτιστο ἀκόμη κτίσμα σὲ ἐπαφή μετὰ τὴ νότια πτέρυγα τοῦ Ἀσκληπιείου, γνωστὸ ὡς Πρυτανεῖο ἢ Οἶκος Ἱερῶν⁷ (εἰκ. 2).

Γιὰ ὅλους τοὺς παραπάνω λόγους κρίθηκε σκόπιμο καὶ ἀναγκαῖο νὰ μὴν πραγματοποιηθεῖ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κατὰ τὸ πρῶτο αὐτὸ ἔτος (1986) τῆς νέας περιόδου, ἀλλὰ οἱ δραστηριότητές μας νὰ ἔχουν στόχο, ἀφενὸς τὸν καθαρισμό, τὴν προστασία καὶ τὴ στερέωση τῶν μνημείων καὶ ἀφετέρου τὴν πραγματο-

5. Πρβ. F. FELTEN, Heiligtümer oder Märkte?, *AntK* 26, 1983, 84-92. Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, Τὸ Ἀσκληπιεῖον τῆς Μεσσήνης ὡς κτίριον τῆς δημοσίας ζωῆς τῆς πόλεως, *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Ὁρλάνδου*, Δ', 1967/68, 363 κέ. Ε. KIRSTEN-W. KRAIKER, *Griechenlandkunde* II⁵ (1967) 422 κέ.

6. IG V¹, 1444 B. IG V¹, 1462. E. GROAG, *Die Römischen Reichsbeamten von Achaia bis auf Diokletian* (1939) 115. *ΠΑΕ* 1969, 103. *ΠΑΕ* 1959, 170-1. *SEG* 23, 1968, 207. L. MIGEOTTE, Réparation des monuments publics à Messène, *BCH* 190, 1985, 597-607. H. HÄULEIN - SCHÄFER, *Veneratio Augusti, Eine Studie zu den Tempeln des ersten römischen Kaisers* (1985) 162 κέ., Α 23.

7. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Νεώτεροι ἔρευναι ἐν Μεσσήνῃ, ὅ.π. 36, εἰκ. 26. *ΠΑΕ* 1958, 183.

Εἰκ. 2. Τὸ Ἀσκληπιεῖο. Α: Ὀδεῖο. Β: Πρότυλο. Γ: Βουλευτήριον. Ε: Οἶκος Ἱερέων(·). Ζ: Ναὸς Ἀσκληπιοῦ. Η: Λατρευτικὸς Οἶκος. Θ: Πρότυλο καὶ κλιμακοστάσιον. Ι: Κλιμακοστάσιον. Κ: Ἱερὸν Ἀρτέμιδος. Μ: Οἶκος τῆς Τύχης. Ν: Οἶκος τῆς Θήβας. Ξ: Οἶκος Ἀπόλλωνος καὶ Μουσῶν. Ρ: Δυτικὴ εἰσοδος. Υ-Χ: Οἶκος Ἀσκληπιοῦ καὶ παιδων. Π-Π: Κλίμακες. Σ-Σ: Αἴθουσες Σεβαστείου. Λ-Λ: Στυλοβάτης μεταγενέστερης στοᾶς. Φ-Φ: Οἰκοδόμημα ἀνήκον πιθανῶς στὴν ἀγορά. Τ: Θέση εὑρέσεως λίθινου παραδείγματος στρωτῆρος καὶ καλυπτῆρος.

ποίηση ὅλων ἐκείνων τῶν ἐργασιῶν ποὺ πρέπει νὰ προηγηθοῦν καὶ ποὺ ἀποτελοῦν προϋπόθεση μιᾶς συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας, ὅπως εἶναι ἡ τοπογράφηση τοῦ χώρου καὶ ὁ ὀρισμὸς τοῦ κανάβου τῆς ἀνασκαφῆς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, ἡ φωτογραφικὴ καὶ ἡ σχεδιαστικὴ τεκμηρίωση ὅλων τῶν ὁρατῶν μνημείων τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἡ καταγραφή ὅλων τῶν ἀκατάγραφων ἀντικειμένων ποὺ φυλάσσονται στὶς ἀποθήκες ἢ ἐκτίθενται στὸ Μουσεῖο.

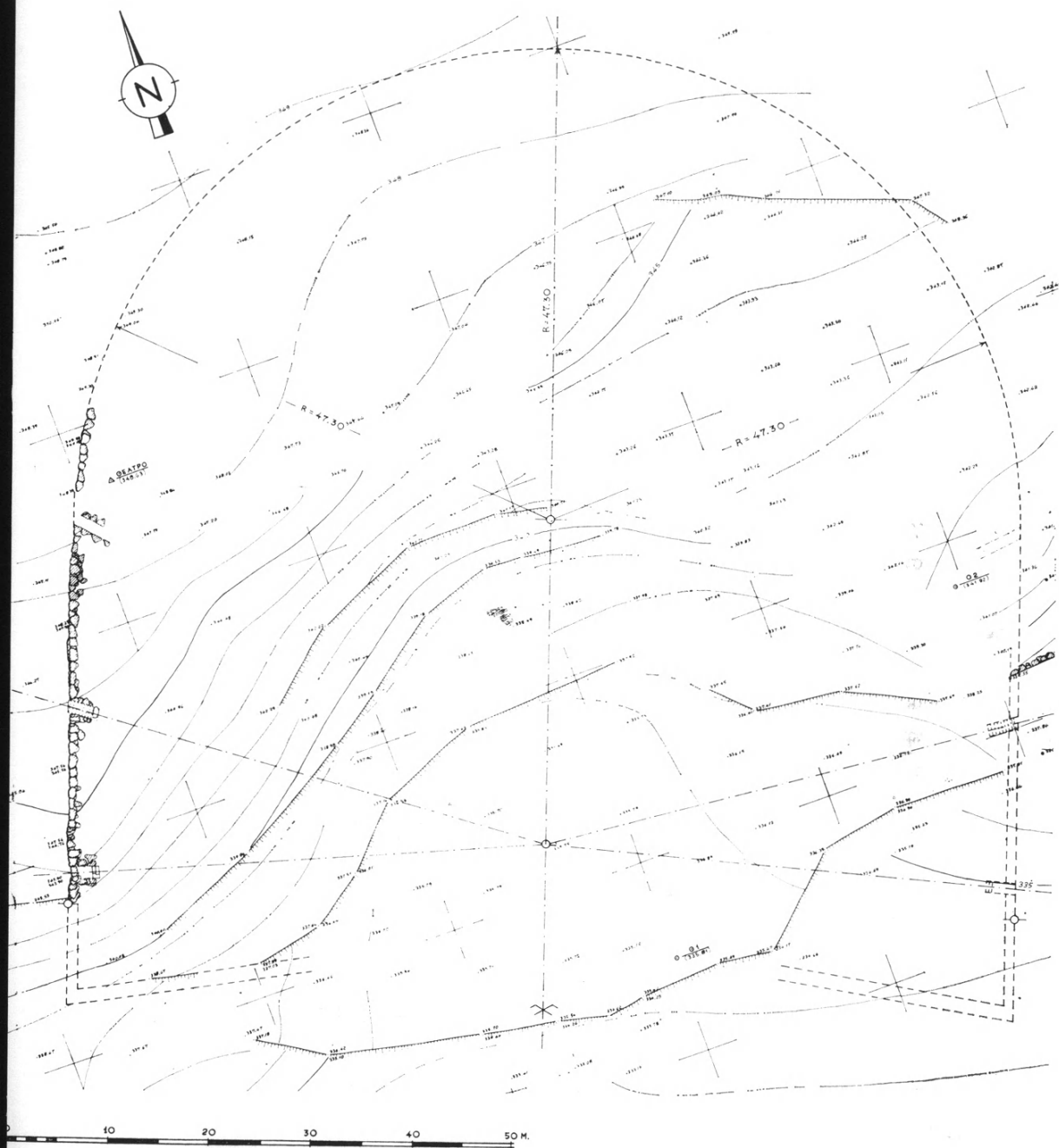
Μέσα στὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ προγράμματος ὁλοκληρώθηκε ἀπὸ συνεργεῖο ἐργατῶν μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ γνωστοῦ γιὰ τὸν ζῆλο καὶ τὶς ικανότητές του Μεσσήνιου ἀρχαιοφύλακα Γεώργιου Μπαλόπουλου, καθὼς καὶ τοῦ ἀρχιτέκτονα Παναγιώτη Μπίρταχα ἡ ἐπιμελὴς ἀποψίλωση τοῦ χώρου τοῦ Ἀσκληπείου καὶ τῆς γύρω ἀπ' αὐτὸ ἀπαλλοτριωμένης ζώνης, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκαλυφθοῦν πλήρως οἱ τομὲς τῆς ἀνασκαφῆς Ὀρλάνδου στὸ Σεβάστειον καὶ στὸ νότιο ἀνάλημμα τοῦ ὑπερκείμενου συγκροτήματος. Στὴ ΝΔ ἐξωτερικὴ γωνία του εἶχε βρεθεῖ τὸ 1960 μαζὶ μὲ τὴ βάση του λίθινο παράδειγμα στρωτῆρος καὶ καλυπτῆρος φυσικοῦ μεγέθους, ποὺ ἀποτελεῖ ἔνδειξη ταυτισμοῦ τοῦ συγκροτήματος μὲ τὴν ἀγορὰ τῆς πόλεως⁸ (εἰκ. 2).

Ἀποψιλώθηκε ἐπίσης ἐπιμελῶς καὶ ὁ χώρος τοῦ θεάτρου τῆς πόλεως⁹ στὰ ΒΔ τοῦ Ἀσκληπείου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται σὲ μῆκος 58 μ. καὶ μέχρις ὕψους 3 μ. τὸ δυτικὸ ἀνάλημμα τοῦ κοίλου μὲ τρεῖς ὀξυκόρυφες πυλίδες (πίν. 19α) ποὺ ὀδηγοῦσαν ἀκτινωτὰ μὲ κλιμακοστάσια στὸ ἐπάνω διάζωμα τοῦ θεάτρου (εἰκ. 3). Ὁ ἀρχιτέκτων Παναγιώτης Μπίρταχας ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἀποτύπωση (κάτοψη-ὄψη) ὁλόκληρου τοῦ ἀναλήμματος (εἰκ. 4-5) καὶ τὴ φωτογραφικὴ του τεκμηρίωση, ἐνῶ οἱ ἀρχιτέκτονες Ἀθ. Νακάσης, Κ. Τογανίδου καὶ Χρ. Σταματοπούλου μὲ τὴ μελέτη στερέωσης τῆς νότιας πυλίδας ποὺ κινδυνεύει νὰ καταρρεύσει (πίν. 19β). Ὁ χώρος τοῦ θεάτρου ἀπαλλοτριώθηκε ἤδη μὲ χρηματοδότηση τοῦ ΕΟΤ καὶ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἀπρόσκοπτα.

Μὲ πρόταση καὶ ἐπίβλεψη τοῦ ἀρχιτέκτονα Π. Μπίρταχα ἔγινε ἀντιστήριξη ἰσόδομου ἀναλήμματος στὸν ἀγρὸ Π. Θεοδωρόπουλου ποὺ παρουσίαζε μεγάλῃ ἀπόκλιση ἀπὸ τὸν κατακόρυφο ἄξονα (πίν. 20α-β) καὶ θεωρήθηκε ἐπικίν-

8. ΠΑΕ 1960, 224, εἰκ. 8, πίν. 165γ. ΠΑΕ 1971, 167, πίν. 203 β. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ὑλικά δομῆς Α', 112-113, εἰκ. 63 καὶ 64.

9. Α. BLOUET, ὁ.π. 36, πίν. 37, εἰκ. V καὶ VI.

Εικ. 3. Τὸ κοῖλο τοῦ θεάτρου μετὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ δυτικοῦ ἀναλήμματος.

δυνό¹⁰. Ὁ ἴδιος ἀρχιτέκτων ἐπέβλεψε τὸν καθαρισμὸ τῆς κοίτης καὶ τὴν ἀνακατασκευὴ τῶν παρειῶν ἀποχετευτικῆς αὐλάκος ποῦ εἶχε κατασκευάσει τὸ 1960 ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μὲ σκοπὸ τὴν παροχέτευση τῶν ὑδάτων τοῦ χειμάρρου τῆς μεγάλης πηγῆς τοῦ χωριοῦ, ποῦ πλημμύριζαν τὸ Ἀσκληπιεῖο¹¹ (πίν. 21α).

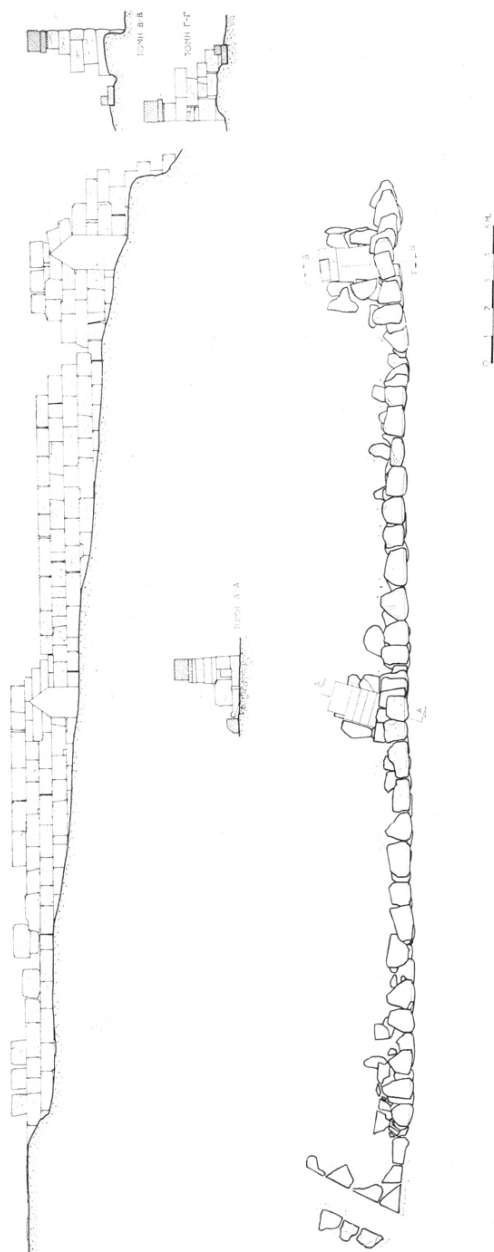
Ἡ γενικὴ τοπογράφηση τῆς ἀρχαίας πόλης μὲ τὸν περίβολο τῶν τειχῶν, ἔκτασης 9.000 στρεμμάτων περίπου ἄρχισε νὰ πραγματοποιοῖται ἀπὸ τριμελὴ ομάδα τελειόφοιτων τοῦ Τμήματος Τοπογραφίας τοῦ Πολυτεχνείου Ἀθηνῶν τὴν Ἀρτεμὴ Βακάλη, τὸν Γεράσιμο Πολυκαλᾶ καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Ζαρκάδα μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἐπιμελητὴ τοπογράφο μηχανικὸ Γεώργιο Μακρῆ. Στὴν ταξινόμηση τοῦ ὕλικου τῆς ἀποθήκης, στὸν ταυτισμὸ καὶ στὴν καταγραφή τῶν ἀρχαίων, κυρίως γλυπτῶν, ἐργάστηκαν οἱ φοιτήτριες τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Σοφία Ζουμπάκη, Μαρία Ἀλιφέρη καὶ Σοφία Κράτσα μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ἐπιμελητῆ ἀρχαιοτήτων Ἀλέξανδρου Μάντη, ὁ ὁποῖος ἀναγνώρισε ὀρισμένα θαυράσματα γλυπτῶν ὡς ἀνήκοντα σὲ ἱερεῖες τοῦ Ἀρτεμίου.

Κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν διαμόρφωσης τῆς μεγάλης κρήνης τοῦ χωριοῦ Μαυρομάτι (εἰκ. 1, ἀρ. 6, πίν. 21β) ποῦ πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν ΕΟΤ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς Ζ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας ἦλθε στὸ φῶς τμῆμα δαπεδόστρωσης ἀπὸ ὀρθογώνιους παρόλιθους, ποῦ καλύπτει ἔκταση 6×12 μ. περίπου καὶ φέρει στυλοβάτη ἀπὸ ἀσβεστολιθικοὺς λιθόπλινθους κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς νότιας πλευρᾶς της. Διαπιστώθηκε ἐπίσης ὅτι τὸ σύγχρονο ἀνάλημμα τῆς κρήνης, ποῦ συγκρατεῖ τὰ χρώματα τοῦ ὑπερκείμενου ἀνδῆρου μὲ τὴ δεξαμενὴ τοῦ νεροῦ, ἐδράζεται κατὰ διαστήματα πάνω σὲ λιθόπλινθους ἀρχαίας κατασκευῆς. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὴν ἀρχαία κρήνη Κλεψύδρα τῆς Μεσσήνης (Παυσ. IV, 33, 1)¹², μνημειακῶν διαστάσεων, στὴν ὁποία, ὅπως διαπιστώθηκε, συγκεντρώνεται τὸ νερὸ τοῦ ὑδροφόρου ὀρίζοντα τοῦ ὀρεινοῦ ὄγκου τῆς Ἰθώμης, μέσω ἐνὸς ἀγωγοῦ μὲ μορφὴ σήραγγος ποῦ καταλήγει σὲ δεξαμενὴ στὸ πίσω μέρος τοῦ ἀναλήμματος. Σὲ συνεννόηση μὲ τὸν Ἐφορὸ Ἀρχαιοτήτων κ. Ἀ. Λιάγκουρα προχωρήσαμε σὲ ἀποτύπωση τῶν ἀποκαλυφθέντων ἀρχαίων λειψάνων τῆς κρήνης.

10. Βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΒΔ τῆς λεγόμενης «Στοᾶς Μπαλοπούλου», μέρος τῆς ὁποίας ἔφερε στὸ φῶς ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ΠΑΕ 1958, 183, εἰκ. 3.

11. ΠΑΕ 1960, 213. ΠΑΕ 1969, 98.

12. BLOUET, ὁ.π. 35, πίν. 35, εἰκ. I.

Εἰκ. 4-5. Κάτοψη καὶ ὄψη τοῦ δυτικοῦ ἀναλήμματος τοῦ θεάτρου μὲ τις ὀξυκόρυφες πυλίδες.

Εἰκόνα ἐγκατάλειψης μὲ ἐμφανεῖς τὶς κατασκευαστικὲς κακοτεχνίες παρουσίαζε τὸ μικρὸ τοπικὸ Μουσεῖο στὸ Μαυρομάτι, ποὺ παραμένει κλειστὸ γιὰ τὸ κοινὸ ἀπὸ τὸ 1979. Στὶς τρεῖς αἵθουσές του ἔχουν ἐκτεθεῖ τὰ γλυπτὰ ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες ὅλων τῶν περιόδων, καθὼς καὶ ὅσα ἔχουν παραδοθεῖ κατὰ καιροὺς ἀπὸ κατοίκους τῆς περιοχῆς. Ἡ ἔκθεση εἶναι ἔργο τοῦ τ. καθηγητῆ Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης Γιώργου Δεσπίνης, ὁ ὁποῖος καὶ ἔχει ἀναλάβει τὴ δημοσίευση τῶν γλυπτῶν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου στὸ Ἀσκληπιεῖο. Στὴν ἔκθεση δεσπόζει τὸ μαρμάρινο ἀνδρικὸ κεφάλι ἀπὸ ἀκρόλιθο ἄγαλμα, ἴσως τοῦ Ἀπόλλωνος, ἔργο τοῦ μεσσήνιου γλύπτη Δαμοφῶντος τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. (πίν. 22α-β), ποὺ ἀναγνώρισε καὶ δημοσίευσε ὁ καθηγητὴς Γ. Δεσπίνης¹³. Μὲ μελέτη καὶ ἐπίβλεψη τοῦ ἀρχιτέκτονα Π. Μπίρταχα κατασκευάστηκε ἀποχετευτικὸ αὐλάκι μὲ κάλυψη ἀπὸ εἰδικὲς πλάκες κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ μπροστὰ στὸ Μουσεῖο, γιὰ τὴ συλλογὴ καὶ παροχέτευση τῶν ἐπιφανειακῶν ὀμβρίων ὑδάτων. Ἐνα δεύτερο στραγγιστικὸ αὐλάκι κατασκευάστηκε κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου τῶν ἰσόγειων ἀποθηκῶν ποὺ ὑπέφεραν ἀπὸ τὴν ὑγρασία.

Ὅλες οἱ παραπάνω προανασκαφικὲς ἐργασίες τοῦ προγράμματος «Ἐρευνες ἀρχαίας Μεσσήνης 1986» πραγματοποιήθηκαν μὲ τὴν πρόθυμη συγκατάθεση τοῦ ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας Ἀγγ. Λιάγκουρα.

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

13. G. J. DESPINIS, Ein neues Werk des Damophon, *AA* 1966, 378-385.

6. ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΑΝΑ ΤΗΝ ΠΥΛΙΑΝ

Αί ἐργασίαι τῶν μελῶν τῶν Ἀνασκαφῶν Πύλου περιορίσθησαν εἰς μελέτην κεραμικοῦ ὑλικοῦ ἐκ διαφόρων θέσεων τῆς Πυλίας. Ἡ χρηματοδότησις ἐκ μέρους τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα καὶ ἡ τακτικὴ πίστωσις τῆς Ἑταιρείας ἐπέτρεψαν περιορισμένης φύσεως συγκολλήσεις καὶ σχεδιάσεις εὐρημάτων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν Σπ. Μαρινάτου.

Ἐπίκεντρον τῆς μελέτης ἀπετέλεσαν τὰ πῆλινα πλακίδια ἐκ τῆς διαπιστωθείσης ἥρωολατρείας εἰς τὸν χῶρον τοῦ προϊστορικοῦ νεκροταφείου τῆς Βοῖδοκοιλιᾶς (1982-83). Ἡδη, πέρυσιν, ἡ λέκτωρ Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Εἰρήνη Πέππα-Παπαϊωάννου εἶχε προχωρήσει ἱκανοποιητικῶς τὴν μελέτην των καὶ εἶχε προβῆ εἰς ἀνακοίνωσιν σχετικὴν εἰς τὸ εἰς Καλάμας συνελθὸν Γ' Διεθνὲς Συνέδριον τῆς Ἑταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν¹. Ὁ ὑπογραφόμενος παρουσίασε, ἰδιαιτέρως, τὴν ὁμάδα τῶν πηλίνων πλακιδίων μετὰ τὸν γνωστὸν ἱππέα τοῦ δωρικοῦ κόσμου εἰς τὸ εἰς Ἀνατολικὸν Βερολῖνον συνελθὸν 17ον Διεθνὲς Συνέδριον «Εἰρήνη»².

Περαιτέρω, συνεχίσθη ἡ ἐπεξεργασία τῆς ΠΕ II κεραμεικῆς τῆς Βοῖδοκοιλιᾶς ὑπὸ τῆς κ. Σοφίας-Ναυσικᾶς Ταράντου (Α-ΝΑ τομεύς) καὶ τῆς δίδος Ἀφροδίτης Γρ. Χασιακοῦ (Δ-ΒΔ τομεύς).

1. ΕΙΡΗΝΗ ΠΕΠΠΑ-ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Πῆλινα ἀναθηματικά ἀνάγλυφα πλακίδια ἀπὸ τῆς Βοῖδοκοιλιᾶς Μεσσηνίας, *Πρακτικά τοῦ Γ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Καλαμάτα 1985* (Ἀθῆναι 1987-1988) τ. Β', 257-272, πίν. ΛΑ'-ΛΕ'.

2. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ, Δεδομένα ταφικῆς καὶ χθονίας λατρείας εἰς τὸ προϊστορικὸν νεκροταφεῖον Βοῖδοκοιλιᾶς Πύλου, *Πρακτικά τοῦ XII Διεθνοῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθῆναι 1983* (Ἀθῆναι 1985) τ. Α', 162-168, πίν. 27-30. Τοῦ ἰδίου, *Neue Ausgrabungen im Gebiet von Pylos, Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 28, 1987, 711-743· *Archaeological Investigations at Voidokoilliā near Pylos, Greece, National Geographic Society, Research Reports*, τ. 21, 235-236· *Evidence for a Hellenistic Chthonian Cult in the Prehistoric Cemetery of Voidokoilliā in Pylos (Messenia)*, *Klio* 70, 1988, 311-328· *Der griechische Reiter-Heros, Akten der XVII. Eirene Konferenz, Berlin August 1986* (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

Μὲ συμμετοχὴν τοῦ ἀειμνήστου συντηρητοῦ Ἀργύρη Μαρίνη κατεβλήθη προσπάθεια νὰ συγκολληθοῦν περαιτέρω εὐρήματα τῶν παλαιῶν Ἀνασκαφῶν Πύλου καί, ἰδιαιτέρως, ἐκ τοῦ ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι ἀψιδωτοῦ κτίσματος εἰς τὸ Καταρραχάκι Γουβαλάρη Κουκουνάρας, ὅπου καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἑταιρείας³.

Ἡ κεραμικὴ, ποὺ εἶχε συγκεντρωθῇ ὑπὸ τοῦ Σπυρ. Μαρινάτου, δὲν παρῆχε ἀπόλυτα ἐγγύγια παρακολουθήσεως τῆς ἀνανεώσεως τῶν κτισμάτων τῆς θέσεως ταύτης καὶ ὁ λόγος εἶναι ἡ εὐρεία ἀναμόχλευσις τῆς περιοχῆς ἐκ τῆς καλλιεργίας. Ἡ ἐπεξεργασία τῆς κεραμικῆς ἐγένετο μὲ πρωτοβουλίαν τῆς δίδος Ἀφρ. Χασιακοῦ εἰς τὸ πλαίσιον τῆς μελέτης της διὰ τὴν Μεσοελλαδικῆς Ἑποχῆς Κεραμικὴν τῆς Μεσσηνίας καὶ Τριφυλίας, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ ὑλικὸν τῆς ἐπὶ διδακτορίᾳ διατριβῆς της.

Κατεβλήθη, ἐπίσης, προσπάθεια νὰ συγκολληθοῦν ἀγγεῖα ἐκ τοῦ τεραστίου ὄγκου τῶν ὀστράκων τοῦ ἀποθέτου ποὺ εὐρίσκεται εἰς τὸ ΝΔ ἄκρον τοῦ ἐξάρματος τούτου «Καταρραχάκι». Τὸ ὑλικὸν χρονολογεῖται εἰς τὴν ὑστέραν φάσιν τῆς ΥΕ ΙΙΑ καὶ εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ καὶ παρουσιάζει ἰδιαίτερον διαφέρον ὥς ἐκ τοῦ πλῆθους τῶν σχημάτων ἀγγείων καὶ τῆς πρωτόγνωρης διακοσμῆσεως. Τὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν ἐνθαρρυντικὰ καὶ ἐπιβάλλεται ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς κοιλότητος τοῦ ἀποθέτου ὅπως καὶ τοῦ τύμβου/θολ. τάφου εἰς τὸ Β τμήμα τοῦ ἐξάρματος.

Τρίτον σύνολον ποὺ ἐξετάσθη ἦτο ἡ κεραμικὴ ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς Τουρλιδίτσας (νοτίως τοῦ χωρίου Σουληνάριον Πυλίας)⁴. Ὁ Μαρινᾶτος εἶχε θεωρήσει ὡς ὀριστικὴν τὴν δημοσίευσιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου, πλὴν ὅμως, τὸ σχῆμα τοῦ εὐρέος τύμβου καὶ τὸ πλῆθος τῶν ΜΕ παραδόσεως καὶ τεχνικῆς ὀστράκων πιθοειδῶν ἐκ τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς, δημιουργοῦν ὑποχρεώσεις περὶ συνεχίσεως τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὸ σύνολον τοῦ τύμβου, ὁ ὁποῖος καὶ ἐπιβάλλεται νὰ ἀποτυπωθῇ εἰς ὅλην του τὴν ἑκτασιν.

3. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *ΙΑΕ* 1958, 187-189· *ΙΑΕ* 1959, 174. PER ÅLIN, *Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland* (Lund 1962) 87· FR. SCHACHERMEYR, *Forschungsbericht über die Ausgrabungen und Neufunde zur Ägäischen Frühzeit, 1957-1960*, *AA* 1962, 276-277· ΓΑΝΝΟΣ ΛΟΛΟΣ, *The Late Helladic I Pottery of the Southwestern Peloponnesos and Its Local Characteristics*, Bedford College 1985 (Göteborg 1987) τ. Ι, 28-32, 33-41· τ. ΙΙ, εἰκ. 24-54.

4. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *ΙΑΕ* 1966, 129-132, παρ. ἐνθ. πίν. Α', πίν. 106-109, 112-113.

Σχεδιάσεις ὀστράκων καὶ νέων ἀγγείων ἐγένοντο ὑπὸ τῆς σπουδαστρίας ἀρχαιολόγου ἐκ Περσίας κ. Σιντάν Κιζαμπούρ.

Τέλος, κατεβλήθησαν προσπάθειαι νὰ ἐπιτελεσθῇ, ἐπὶ τέλους, ἡ στέγασις καὶ διάσωσις τῶν θολωτῶν τάφων καὶ τῶν τύμβων ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας, πλήν, ὅμως, οὐδὲν ἐπετεύχθη εἰς τὸ ΤΑΠΑ, ὅπου καὶ κατέληξεν ἡ ὑπόθεσις.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ

(Πίν. 23 - 24)

Ἡ ἀγορά, πολιτικό καὶ θρησκευτικό κέντρο τῶν Αἰτωλῶν, καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στὸν Θέρμο ἀποτελοῦν ἐνιαῖο ὀρθογωνισμένο χώρο. Τὸ σχῆμα καθορίζει ἡ μεγάλη στενόμακρη πλατεία, μήκ. περὶ τὰ 200 μ. καὶ πλ. 21 μ., τὴν ὁποία πλεῦριζαν στίς μακριᾶς πλευρὰς οἱ δύο στοᾶς. Στίς στενὰς πλευρὰς ἐξασφάλιζαν μνημειώδη δίοψη πρὸς Β ὁ ναὸς καὶ πρὸς Ν τὸ κτίριο ποὺ δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ ἀκόμη καὶ ἔχει ὑποθετικά θεωρηθεῖ βουλευτήριο.

Μὲ σκοπὸ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχαίας φυσιογνωμίας τῆς ἀγορᾶς ἀποκαλύπτεται ἡ δυτικὴ στοὰ¹ (πίν. 23). Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε σὲ μῆκος 40 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο καὶ μέχρι τοῦ βάθους στὸ ὁποῖο ἐδράζονται οἱ ἀκανόνιστες βάσεις τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Σημειώθηκαν θραύσματα πώρινου σπονδύλου κίονα καὶ δωρικῶν κιονοκράνων μὲ ἔχνη πυρᾶς. Εἶναι ἄγνωστο σὲ ποιά κιονοστοιχία ἀνήκουν. Φαίνεται ὅτι ἡ στοὰ αὕτῃ δὲν εἶχε λιθόστρωτο δάπεδο. Ἡ πρόσθια κιονοστοιχία ἔφθανε ἕως τὰ ἄκρα, ὁ στυλοβάτης διακόπτεται, οἱ στενοὶ πλάγιοι τοῖχοι στρέφουν καὶ συνεχίζονται στὴν πρόσοψη καὶ ἐκεῖ ἀκριβῶς ὑπῆρχε κλειστὸ δωμάτιο. Συνέχιση τοῦ πλάγιου τοίχου στὴν πρόσοψη εἶναι συνήθης στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα², ἀλλὰ τὰ ἀκραῖα δωμάτια εἶναι γενικῶς σπάνια³. Ὁ στυλοβάτης ἀποτελεῖται ἀπὸ μία σειρὰ πλακῶν πάνω σὲ εὐθυντηρία

1. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβε ἐνεργὸ μέρος ἡ Ἡλέκτρα Ἀνδρεάδου τὴν ὁποία εὐχαριστῶ γιὰ τὴν συνεργασία της. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν ἀρχαιοφύλακα τοῦ Θέρμου Χρῆστο Κοσμᾶ γιὰ τὴ βοήθειά του.

2. Π.χ. στὴν Ἡπειρωτικὴ Κασσώπη, στὸ Μολύκρειο, στὴ Νέα Πλευρώνα, βλ. J. J. COULTON, *The Architectural Development of the Greek Stoa* (1976) 81 σημ. 4. W. HOEPFNER καὶ E. L. SCHWANDNER, *Haus und Stadt in klassischen Griechenland* (1986) εἰκ. 82.

3. Ὑπάρχουν στίς στοᾶς τοῦ Ὠρωποῦ, τῆς κοιλάδας τῶν Μουσῶν καὶ σὲ μικρὴ ἀγροτικὴ στοὰ στὸ Γραμμένο Ἰωαννίνων, COULTON ὅ.π. εἰκ. 22. I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 27, 1972, Β2, 448.

καὶ φέρει ἵχνη ἀπὸ τὴν τοποθέτηση στρογγυλῶν, πιθανῶς ξύλινων, βάσεων. Ἡ στοὰ εἶχε ἰσχυρὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο μὲ ἀντηρίδες στὴν ὀπίσθια πλευρά της καὶ μόνο τὰ κατώτερα μέρη τῶν τοίχων ἦταν λιθοκτιστά, τὰ ἀνώτερα θὰ ἦταν κτιστὰ μὲ ὠμές πλίνθους. Ὁ κτιστὸς ἀγωγὸς ποὺ διέρχεται σὲ ἀπόσταση 1 μ. κατὰ μῆκος τοῦ στυλοβάτη εἶχε διακεκομμένη κάλυψη ἀπὸ ἐπιμήκεις λιθοπλίνθους (πίν. 24).

Στὰ κινητὰ εὐρήματα περιέχονται πολλὲς κεραμίδες, θραύσματα ἀκροκεράμων ἐλληνιστικῶν διάφορων τύπων, σπαράγματα ἀπὸ χαλκὰ ἀγάλματα καὶ λίγα νομίσματα.

Δὲν διαπιστώνονται ὑπόλοιπα σαφὴ ἢ ἐκτεταμένα καταστροφῆς. Φαίνεται ὅτι μετὰ τὴν πυρπόληση καὶ κατακρήμνιση κατὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν Μακεδόνων τὸ 218 ἢ καὶ τὸ 206 π.Χ. ἢ κατὰ μιὰ μεταγενέστερη καταστροφὴ—ἐφόσον τὴν πρώτη βέβαια καταστροφὴ ἀκολούθησε ἐπανοικοδόμησις—τὸ κτίριο παρέμεινε πολὺ χρόνον σὲ ἐρειπιώδη κατάστασις ἕως ὅτου ἐπιχώθηκε. Στὸ βορειότερο μέρος τῆς στοᾶς βρέθηκαν τάφοι μεταγενέστεροι, χριστιανικοί.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΦΘΙΩΤΙΔΩΝ ΘΗΒΩΝ

(Πίν. 25-27)

Καὶ τὸ 1986 συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ συγκρότημα τῶν τριῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου στὴν ἀρχαία πόλη τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, στὴ σημερινὴ Νέα Ἀγχιάλο.

Καὶ τὴ χρονιά αὐτή, πολύτιμος συνεργάτης μὲ ἰσότιμη συμμετοχή, ὄχι μόνο στὴν ἀνασκαφὴ ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλες τὶς ἄλλες ἐργασίες στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο καὶ στὰ μνημεῖα, ἦταν ἡ ἀρχαιολόγος Ἀσπασία Ντίνα τῆς Ζ' Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Λάρισας.

Ἡ ἔρευνα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ βαπτιστηρίου, ποὺ διεξάγεται ἀπὸ τὸ 1983 (*ΠΑΕ* 1983 Α', 87-98, εἰκ. 5-6, πίν. 91-93· *ΠΑΕ* 1984 Α', 131-141, εἰκ. 1-3, παρένθ. πίν. Γ' καὶ Δ' καὶ πίν. 109-113· *Τὸ Ἔργον* 1985, 43-46, εἰκ. 39-44· *Τὸ Ἔργον* 1986, 87-90 εἰκ. 52-59) ἐπεκτάθηκε καὶ σὲ διάφορες θέσεις τοῦ συγκροτήματος τῶν τριῶν βασιλικῶν γιὰ τὴν ἀνεύρεση στοιχείων, ποὺ θὰ βοηθήσουν στὸν πληρέστερο καθορισμὸ τοῦ σχεδίου καὶ στὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν σημαντικῶν αὐτῶν μνημείων.

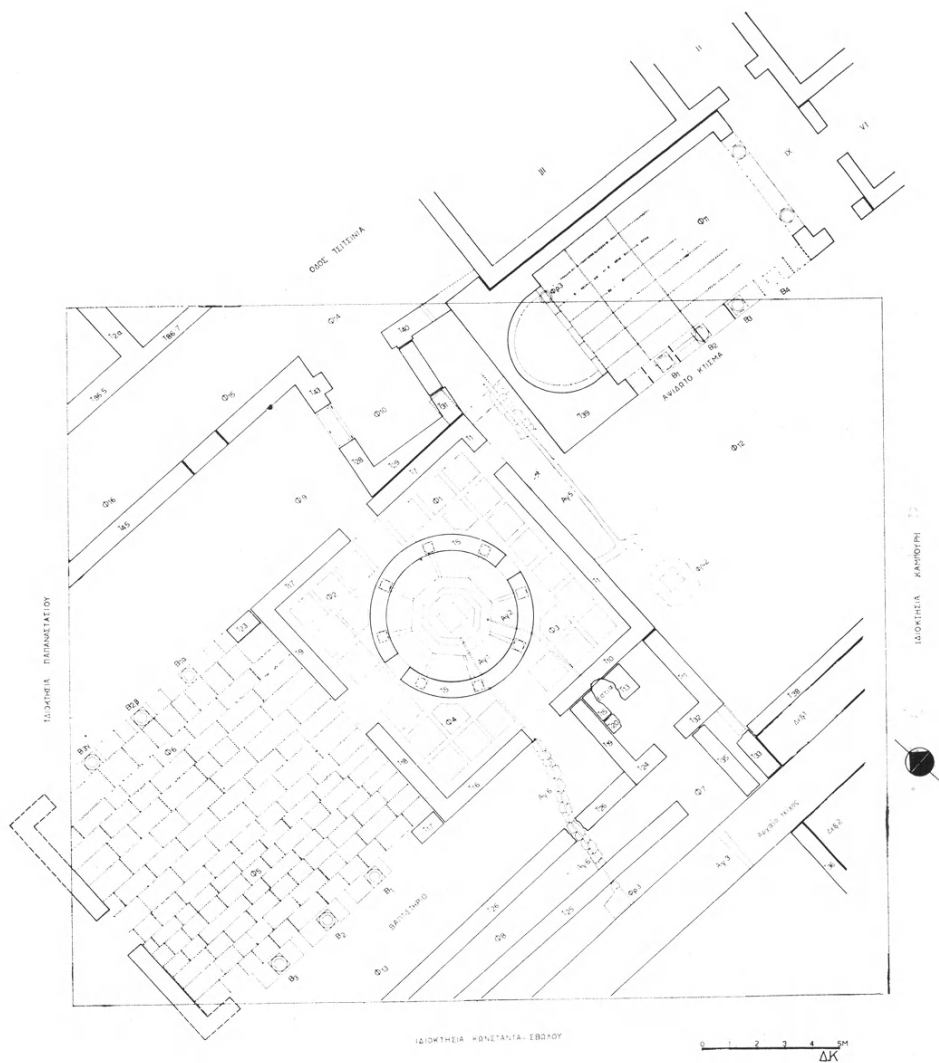
Περίληπτικὰ οἱ ἐργασίες τοῦ 1986 εἶναι οἱ ἐξῆς:

1. Βαπτιστήριο

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη, σὲ ὅλη τὴν ἔκταση, τοῦ μαρμαρόστρωτου πατώματος τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ ἐξώτερου ἢ αὐλίου οἴκου, δυτικὰ τοῦ τετράγωνου φωτιστηρίου (στὴν κάτοψη Φ5 καὶ Φ6, 103.23 μ²) (εἰκ. 1).

Στὸν χῶρο αὐτὸν ἡ ἐπίχωση, ποὺ ἔμεινε ἄσκαφη ἀπὸ πέρυσι, εἶχε ὕψος 0.95 μ. Ἡ σύστασή της ἦταν: χρώματα μαῦρα, ὑγρὰ, συντρίμματα οἰκοδομικῶν ὕλικῶν, θραύσματα μαρμαρίνων καὶ πηλίνων πλακῶν καὶ κεραμιδιῶν στέγης, κομμάτια ἀπὸ ὑπόστρωμα κουρασανιοῦ κ.ἄ. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ μεγάλα πλατυκέφαλα καρφιά, τὰ γνωστὰ «γύφτικα», ποὺ θὰ εἶχαν χρησιμοποιοῦνθεϊ στὴν ξυλοκατασκευὴ τῆς στέγης.

Ἀπὸ τὶς μαρμάρινες πλάκες τοῦ πατώματος σώζονται σποραδικὰ ἐλά-

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ βαπτιστηρίου.

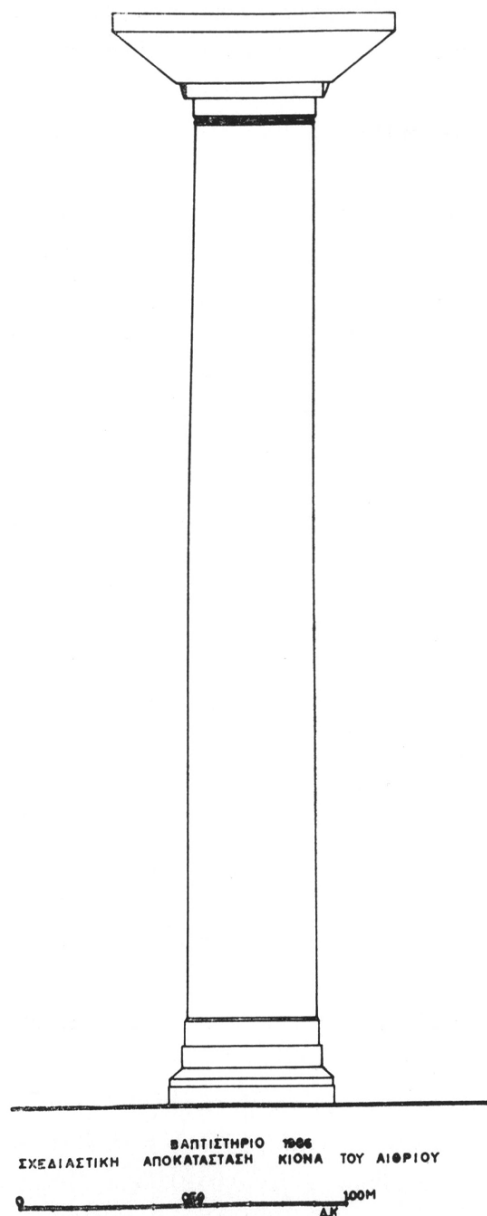
χιστες. Οι μεταξύ τους όμως αρμοί, που διατηρούνται σ' όλη την έκταση του από κουρασάνι υποστρώματος, μάς δείχνουν ότι οι πλάκες είχαν μεγάλες διαστάσεις: 1.64×0.625 , 1.73×0.805 , 1.265×0.69 , 1.17×0.72 μ. και ήταν τοποθετημένες, σ' ίσου πλάτους σειρές, με τόν κατά μήκος άξονα Α-Δ.

Περισυλλέχτηκαν τμήματα μαρμάρινων ἀρράβδωτων κιόνων, κομμάτια κιονοκράνων, κοσμητῶν κ.ἄ. Ἀπ' αὐτὰ τὰ συνανήκοντα συγκολλήθηκαν καὶ ἔτσι ἀποκτήθηκαν ἀρκετὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὅποια μαζί με τὶς τρεῖς βάσεις τῆς κάθε μακρᾶς πλευρᾶς, ποὺ σώζονται στὶς θέσεις τους, βοηθοῦν στὴ σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση τῶν κιονοστοιχιῶν (εἰκ. 2). Σημειώνεται ὅτι οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ αὐλίου οἴκου εἶχαν ὀρθομαρμάρωση πακτωμένη σὲ παχὺ στρώμα κουρασανιοῦ, κι ἀκόμη, ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ φωτιστηρίου, ποὺ βλέπει πρὸς τὸν αὐλεῖο οἶκο, ἀρχικὰ εἶχε ἐπίχρισμα. Τὸ ἐπίχρισμα αὐτὸ σώζεται στὰ τμήματα τῆς τοιχοποιίας ποὺ καλύπτουν οἱ δύο ἀνατολικὲς παραστάδες τῶν κιονοστοιχιῶν. Στὸ κενό, ἀνάμεσα στὴν ἀνατολικὴ παραστάδα (T17) τῆς νότιας κιονοστοιχίας καὶ τῆς πρώτης ἀπὸ Ἀνατολὰς βάσης (B1) βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ ψηφίδες πατώματος. Δὲν εἶναι δυνατὸν γιὰ τὴν ὥρα νὰ διαπιστωθεῖ ἂν τὰ ὑλικά αὐτὰ ἀνῆκαν στὸν διάκοσμο τοῦ μνημείου καὶ σὲ ποιὲς θέσεις του ἢ εἶναι φερτά.

Νότια τοῦ τετραγώνου φωτιστηρίου ἀποκαλύφθηκε τὸ ἀρχαῖο τεῖχος σ' ὅλο του τὸ μῆκος (16 μ.) καὶ τὸ ὕψος (1.78 μ.) καὶ ἐρευνήθηκαν λεπτομερέστερα τὰ λείψανα τῆς τοιχοποιίας, ὁ ἀγωγὸς Αγ6 καὶ τὸ φρεάτιο Φρ3, ποὺ εἶχαν ἐπισημανθεῖ πέρυσι (εἰκ. 1). Ὁ τοῖχος T26, δυτικὰ τῆς ἐστίας εἶχε διαλυθεῖ κανονικὰ σ' ὅλο του τὸ μῆκος, 10.22 μ. καὶ σὲ βάθος 1.80 μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐστίας, προφανῶς γιὰ νὰ κτιστεῖ μετὰ τὰ ὑλικά του ὁ παρακείμενος τοῖχος T25 καὶ νὰ διευρυνθεῖ ἔτσι τὸ νότιο κλίτος τοῦ κτηρίου.

Κατὰ τὴν ἐρευνα διαπιστώθηκε ὅτι ὁ ἀγωγὸς Αγ6, ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ τετραγώνου φωτιστηρίου καὶ καταλήγει στὸ φρεάτιο Φρ3, στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τεῖχους, εἶναι μεταγενέστερος τοῦ διαλυμένου τοίχου T26, τμῆμα τοῦ ὁποίου ἐχάλασε κατὰ τὴν κατασκευὴ του καὶ προγενέστερος τοῦ T25, ὁ ὁποῖος εἶναι θεμελιωμένος κατὰ 0.10 μ. ψηλότερά του.

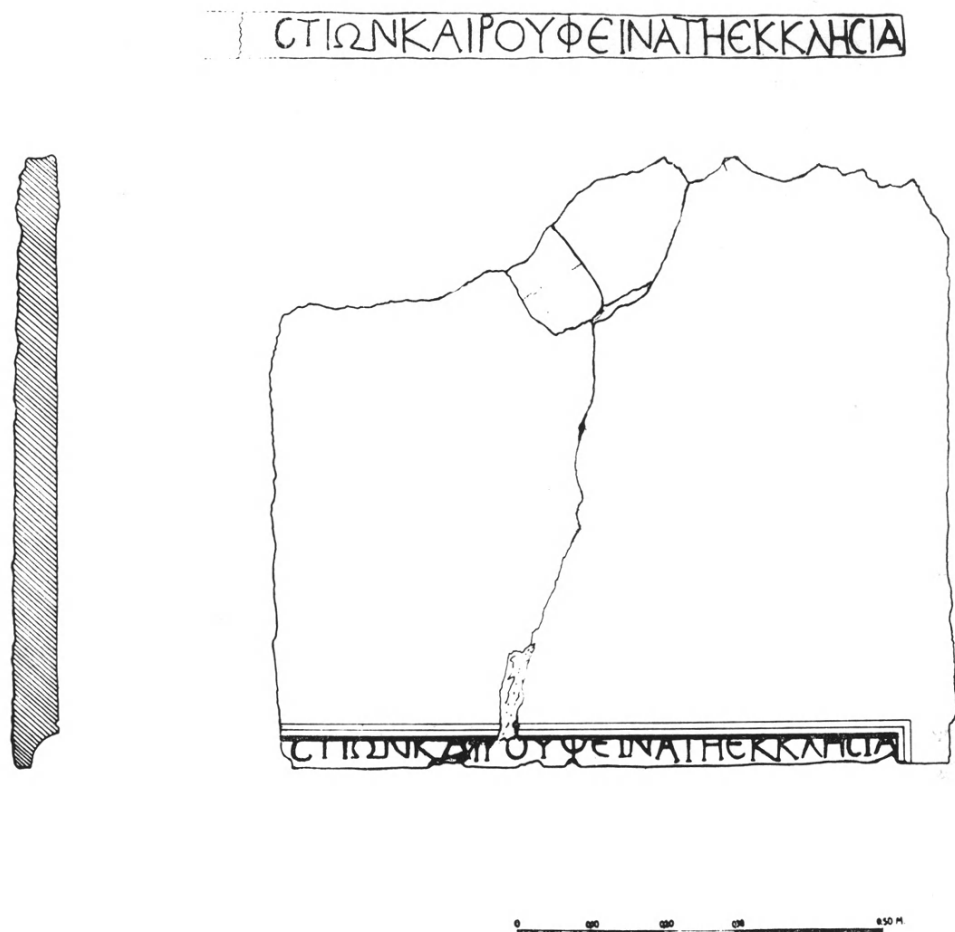
Ὁ ἀγωγὸς Αγ6 δὲν ἔχει κατασκευαστεῖ συγχρόνως μετὰ τὸ τετράγωνο φωτιστήριον, ἀλλ' ἀργότερα, ὅταν προστέθηκε σ' αὐτὸ ὁ τρίκλιτος αὐλεῖος οἶκος, γιὰ νὰ διοχετεύει τὰ νερά τῆς κολυμβήθρας στὸ φρεάτιο - χωνευτήρι Φρ3, ποὺ κι αὐτὸ κατασκευάστηκε τότε στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τεῖχους. Πρὶν προστεθεῖ ὁ αὐλεῖος οἶκος, τὰ νερά τῆς κολυμβήθρας μέσα ἀπὸ ἓναν καλοφτιαγμένο ἀγωγό, Αγ1, ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ πατώματος τῆς ὀκτάγωνης κολυμβήθρας, διαπερνοῦσε τὸν κυκλικὸ στυλοβάτη (T5), ποὺ περιβάλλει

Εἰκ. 2. Σχεδιαστική ἀπόδοση κίονα τοῦ «αὐλίου οἴκου».

τὴν κολυμβήθρα καὶ στὴ συνέχεια τὸν νότιο τοῖχο (T16-T10) τοῦ τετραγώνου, κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς θύρας, χύνονταν ἔξω. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ΑΓ6 δὲν εἶναι προσεγμένη, ὅπως τοῦ ΑΓ1. Αὐτός, ὁ ΑΓ1, εἶναι ἐπιμελημένης κατασκευῆς, μὲ στρωμένες πήλινες πλάκες (διαστ. $0.30 \times 0.30 \times 0.03$ μ.) στὴν κοίτη του καὶ ἐπάλληλες σειρὲς ἀπὸ ὅμοιες πλάκες, κολυμπητὲς σὲ ἀσβεστόλασπη καὶ κουρασάνι στὶς παρειές. Τετράγωνος διατομῆς, πλάτους 0.095 μ. καὶ ὕψους 0.12 μ., καλύπτεται μὲ πήλινες πλάκες, πάχους 0.05 μ. μὲ ἀσβεστόλασπη γιὰ συνδετικό. Βόθρος τῆς οἰκίας Γερούκη, ποὺ εἶχε κτιστεῖ πάνω στὸ φωτιστήριο, κατέστρεψε τὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ ΑΓ1 καὶ ἀρκετὴ ἔκταση τῶν μαρμαροθετημάτων τοῦ πατώματος. Σὲ βάθος 1.20 μ. κάτω ἀπὸ τὸ πάτωμα τοῦ φωτιστηρίου βρίσκεται ἡ ἰσχυρὴ ἀνθυγρὴ κατασκευὴ ποῦ, ὅπως ἔχει σημειωθεῖ συχνά, ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ ὅλα τὰ κτίσματα, καὶ στὸ ἴδιο περίπου βάθος εἶναι ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ. Ὁ κυκλικὸς στυλοβάτης εἶναι θεμελιωμένος σὲ βάθος 1.49 μ.

Ὁ ἔξω ἀπὸ τὸ τετράγωνο μεταγενέστερος ἀγωγὸς ΑΓ6 εἶναι πρόχειρης κατασκευῆς, μὲ ἀργές, ἄμορφες πέτρες, κομμάτια πήλινων καὶ μαρμάρινων πλακῶν καὶ ἀσβεστολάσπη στὴν κοίτη καὶ τὶς παρειές. Ὁρθογώνιας παραλλήλογραμμῆς διατομῆς, πλάτους 0.11 μ. καὶ ὕψους 0.25 μ., καλύπτεται μὲ ἀπελέκητες πέτρες συγκρατούμενες μὲ ἀσβεστολάσπη. Ἡ πορεία του εἶναι ἐλαφρῶς ζιγκ-ζάγκ, καὶ καταλήγει στὸ χωνευτήρι Φρ3, ποὺ κατασκευάστηκε συγχρόνως μ' αὐτὸν στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἀρχαίου τείχους. Τὰ τοιχώματα τοῦ Φρ3 εἶναι ἀπὸ ἀκατέργαστες πέτρες καὶ χωματολάσπη. Ἀσβεστοκονία ἔχει χρησιμοποιηθεῖ μόνο στὶς κορυφές τῆς τοιχοποιίας γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ὕδατοστεγῆς κάλυψή του μὲ μιὰ πλάκα 0.90×0.80 μ. καὶ πάχους 0.055×0.06 μ. Ἡ πλάκα αὕτη ἀπὸ ροδόχρωμο πέτρωμα, ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση ἀλαβάστρου, ἔχει τὴν πάνω πλευρὰ τῆς λεία, ἐνῶ ἡ κάτω εἶναι ἀδούλευτη. Αὐτὸ δείχνει ὅτι ἦταν τοποθετημένη σὲ κτιστὴ συμπαγὴ βάση. Ἡ πλευρὰ τῆς πλάκας ποὺ ἐφάπτεται στὸ τεῖχος εἶναι εὐθεία μὲ κοῦλο κυμάτιο σ' ὅλο τὸ μῆκος τῆς, ποὺ γωνιάζει ὅμως στὸ δεξιὸ ἄκρο (εἰκ. 3). Μέσα καὶ σ' ὅλο τὸ μῆκος τοῦ κυματίου εἶναι σκαλισμένη ἡ ἐπιγραφή: [API;] *CTIΩN KAI POYΦEINA TH EKKΛH-CIA*. Τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων εἶναι 0.04-0.05 μ. Ἴσως τὸ ἀφιέρωμα τῶν ἀναθετῶν νὰ ἦταν γιὰ τὴν πρώτη (4ος αἰ.) ἢ καὶ τὴ δεύτερη (5ος αἰ.) βασιλικὴ τοῦ συγκροτήματος τῶν τριῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου. Ἡ πλάκα ἦταν σπασμένη σὲ τέσσερα κομμάτια τὰ ὁποῖα συγκολλήθηκαν.

Εἰκ. 3. Ἡ πλάκα τοῦ χωνευτηρίου μετὰ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς Ρουφείνας.

Ἡ ἔρευνα στὴ ΝΑ γωνία τοῦ οἰκοπέδου, ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος, ποὺ ἔγινε πέρυσι, εἶχε φτάσει σὲ βάθος 1.32 μ. ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ ἐπίπεδο τῆς ἀσκαφτῆς ἐπιφάνειας. Ὡς τὸ βάθος αὐτὸ τὰ χρώματα ἦταν μαῦρα, μετὰ πέτρες καὶ λίγα ὄστρακα. Πιο κάτω ὅμως τὰ χρώματα γίνονται καθαρά, χωρὶς πέτρες, μετὰ ἐλάχιστα ὄστρακα. Ἀπὸ βάθος 1.52 μ. καὶ κάτω οἱ πέτρες ἐξαφανίζονται, τὸ χῶμα λιγοστεύει καὶ αὐξάνει τὸ θαλασσινὸ χαλίκι. Σὲ βάθος ± 2 μ. ὑπάρχει καὶ ἐδῶ ἡ γνωστὴ σκληρὴ ἀνθυγρὴ κατασκευὴ, πάχους 0.20 μ. καὶ στὰ 2.20 μ. βρίσκεται ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ.

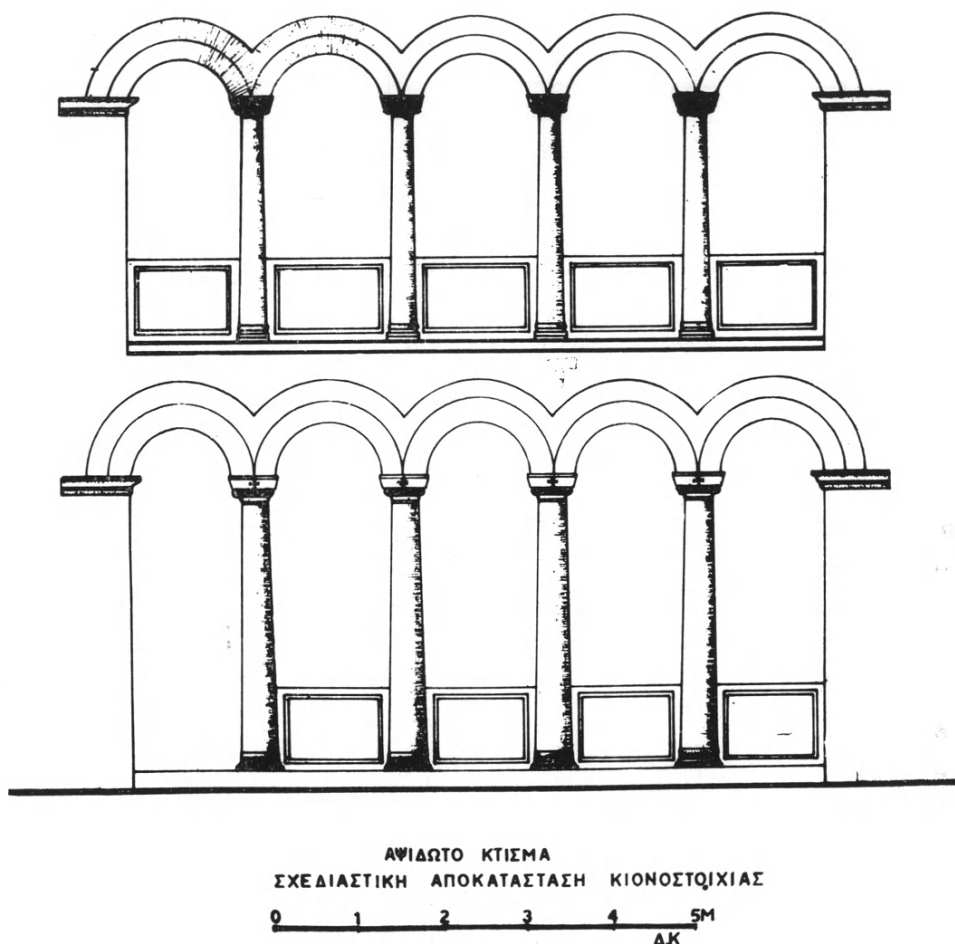
Ἀνατολικά τοῦ φωτιστηρίου, μετὰ τὴν κατεδάφιση καὶ διάλυση τῶν πρόσφατων κατασκευῶν, ἔγινε λεπτομερὲς ἔρευνα, ὥς τὴ στάθμη τοῦ νεροῦ. Γενικὰ παρατηρεῖται, ὅτι ἡ ἐπίχωση ὥς 1.35-1.40 μ. ἦταν πολὺ παραγμένη, μὲ μαῦρα χρώματα, κατὰλοιπα πυρκαγιᾶς, συντρίμια τοιχοποιίας καὶ σύγχρονα ἀντικείμενα. Ἀπὸ τὸ βάθος αὐτὸ καὶ κάτω τὰ χρώματα γίνονται ἀνοιχτόχρωμα, χωρὶς πέτρες, μὲ ἐλάχιστα θραύσματα πήλινων πλακῶν, κεραμιδιῶν στέγης, ὀστρακὰ, θραύσματα γυάλινων ἀγγείων, ὑαλόμαζες, ψηφίδες δαπέδων καὶ γυάλινες ἐντοίχιων ψηφιδωτῶν, νομίσματα κ.ἄ.

Στὸν χώρο μετὰ τοῦ ἀψιδωτοῦ κτίσματος, ποὺ ἀποκαλύφθηκε πέρυσι καὶ τῆς δεξαμενῆς Δεξ 1 στὰ νότια βρέθηκε σὲ βάθος 1.65-1.70 μ. ἀσβεστόλακκος, ποὺ θὰ χρησίμευσε, βέβαια, γιὰ τὶς οἰκοδομικὲς ἀνάγκες τοῦ συγκροτήματος. Ὁ ἀσβεστόλακκος εἶχε κατασκευαστεῖ πάνω σὲ στῶμα θαλασσινῆς ἄμμου καὶ στὴ συνέχεια μὲ ἴδια ἄμμο μπαζώθηκε καὶ αὐτὸς μετὰ τὴ χρῆση του. Σὲ βάθος 2.37 μ. βρέθηκε καὶ ἐδῶ ἡ γνωστὴ ἰσχυρὴ ἀνθυγρὴ κατασκευὴ καὶ στὰ 2.56 μ. ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ, δηλαδὴ 1.24 μ. κάτω ἀπὸ τὸν νότιο στυλοβάτη τοῦ ἀψιδωτοῦ κτίσματος. Γύρω ἀπὸ τὸν νότιο αὐτὸν στυλοβάτη βρέθηκαν κίονες διαφορετικοῦ ὕψους, βάσεις δύο μεγεθῶν, ἰωνικὰ κιονόκρανα μὲ σύμφυτο ἐπίθημα διαφορετικῶν διαστάσεων καὶ κομμάτια διαφορετικῶν θωρακίων. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐξάγεται, ὅτι ἡ νότια ὄψη τοῦ κτίσματος εἶχε διώροφη τοξοστοιχία (εἰκ. 4).

Ἐρευνήθηκε τὸ πηγᾶδι Φρ3, ποὺ ἐπισημάνθηκε πέρυσι κάτω ἀπὸ τὴ βόρεια γένεση τῆς κόγχης τοῦ ἀψιδωτοῦ κτίσματος (εἰκ. 1). Τὸ στόμιό του, σὲ πλήρη κύκλο, ἀποτελεῖται ἀπὸ μάρμαρο, ποὺ πατάει πάνω σὲ τοιχώματα ἀπὸ ξερολιθιά, σὲ σχῆμα πιθαριοῦ. Σὲ βάθος 1.24 μ. ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ στομίου βρίσκεται ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ. Τοὺς χειμερινοὺς μῆνες ἡ στάθμη αὐτὴ ἀνέρχεται στὰ 1.09 μ. Μέσα ἀπὸ τὸ πηγᾶδι βγῆκαν περίπου 300 ἀντικείμενα κυρίως θραύσματα μαρμάρινων μελῶν, ἐπενδύσεων ἐπικράνων, κοσμητῶν, κιονοκράνων, πλακῶν, ζευξέων καὶ πήλινων ἀγγείων, νομίσματα, σπαράγματα ἐντοίχιων ψηφιδωτῶν μὲ γυάλινες ψηφίδες κ.ἄ.

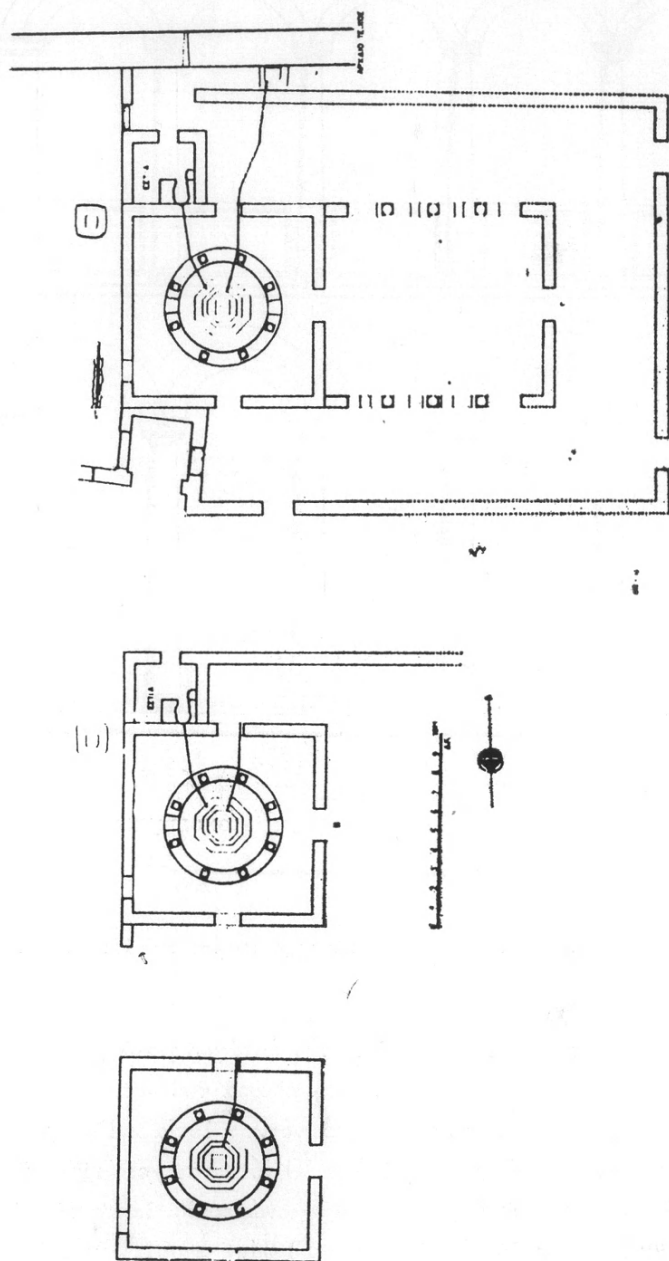
Στὸ νότιο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ οἰκοπέδου κατασκευάστηκε ἓνα ἐκθετήριο μαρμάρινων ἀντικειμένων μὲ ράφια, μήκους 11.20 μ.

Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ πρόσφερε μέχρι σήμερα ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα παρέχεται ἡ δυνατότητα νὰ καθοριστοῦν οἱ τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ βαπτιστηρίου (εἰκ. 5). Στὴν πρώτη (Α) ἀνήκει τὸ τετράγωνο φωτιστήριο, ἑσῶτ. διαστ.

Εἰκ. 4. Σχεδιαστική ἀναπαράσταση τῆς νότιας τοξοστοιχίας τοῦ ἀψιδιωτοῦ κτίσματος.

9.20×9.20 μ. μὲ τὸ κυκλικὸ περιστύλιο, τὴν ὀκτάγωνη κολυμβήθρα καὶ τὸν ἄγωγὸ Αγ1, ποὺ κατέληγε στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ νότιου τοίχου (T16-T10) (εἰκ. 1). Στὴ δεύτερη (B) προστέθηκε νότια ἡ ἐστία καὶ ὁ ἄγωγός Αγ2, ποὺ διοχέτευε θερμὸ νερὸ στὴν κολυμβήθρα. Ὁ νότιος τοῖχος (T25) τῆς ἐστίας συνεχίστηκε δυτικὰ, προφανῶς, γιὰ νὰ ἀπομονώσει τὸ βαπτιστήριον ἀπὸ τὸ παρακείμενο τεῖχος τῆς πόλης. Στὴν τρίτη (Γ) φάση προστέθηκε ὁ ἐξώτερος ἢ αὐλειος οἶκος, δυτικὰ, μὲ τίς δύο πλευρικὲς τοξοστοιχίες, τὸ μαρμαρόστρωτο

Εἰκ. 5. Οἱ τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ βαπτιστηρίου.

πάτωμα, διαλύθηκε ὁ δυτικὰ τῆς ἐστίας τοῖχος (T25), κατασκευάστηκαν τρεῖς στοές, βόρεια, δυτικὴ καὶ νότια καὶ προστέθηκε, κάπως ἀσύμμετρα, ἓνα τετράγωνο διαμέρισμα (Φ10) ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία, ἀντίστοιχο τῆς ἐστίας. Στὴ φάση αὕτῃ ὁ ἀγωγὸς Αγ1 ἐπιμηκύνθηκε, ὅπως εἶδαμε, ὡς Αγ6 καὶ κατέληξε στὸ χωνευτήρι Φρ3, στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἀρχαίου τεῖχους.

Μὲ τὴν προσθήκῃ τῶν στοῶν, τὸ βαπτιστήριον ἔγινε ἀρχαῖο στὸ σχέδιό του, ἀκολουθώντας τὸν δρομικὸ ρυθμὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτηρίων, ποὺ ἐπικρατοῦσε κατὰ τὸν 4ο καὶ 5ο αἰ. μ.Χ.

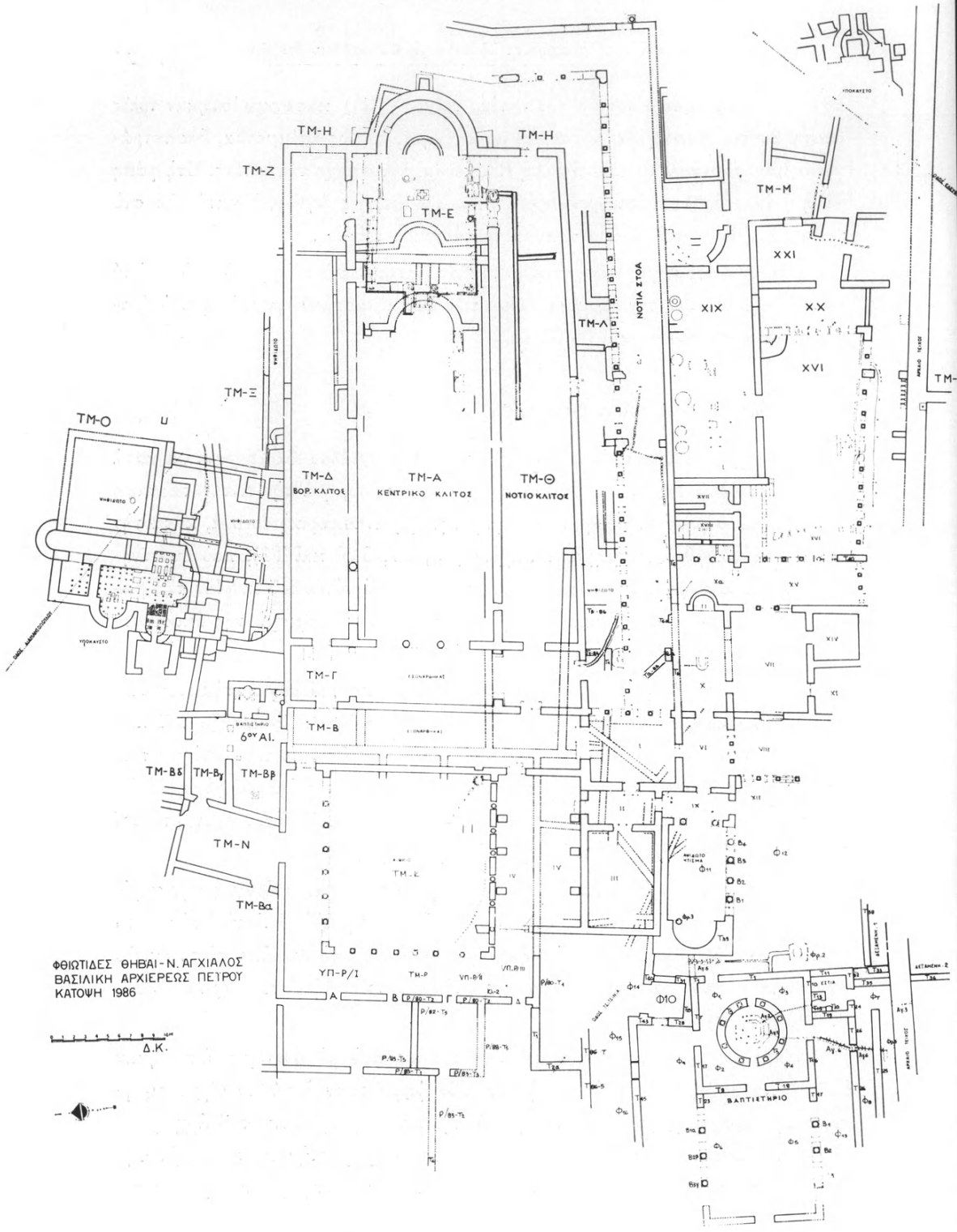
2. Συγκρότημα τῶν τριῶν βασιλικῶν

Μὲ τὴν εὐκαιρία ποὺ ἡ Κοινότητα Νέας Ἀγχιάλου ἀνοίξε χαντάκι κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Τσιτσίνια, βόρεια τοῦ βαπτιστηρίου, γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ ἀγωγοῦ ὕδρευσης, πραγματοποιήθηκε μικρὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, κατὰ τὴν ὁποία ἀποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων (T5, T7, T26 καὶ T1), ποὺ συμπληρώνουν τὴν κάτοψιν τῶν προσκτισμάτων δυτικὰ καὶ νότια τοῦ αἱθρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου καὶ βοηθοῦ στὸν προσδιορισμὸ τῆς ἐπικοινωνίας τοῦ βαπτιστηρίου μὲ τὸν ναό (εἰκ. 1 καὶ 6).

Στὴ συνέχεια ἔγινε ἔρευνα καὶ σὲ ἄλλες θέσεις τοῦ συγκροτήματος τῶν τριῶν βασιλικῶν, ὅπως στὸν χώρὸ τῆς νότιας μακρᾶς στοᾶς μεταξὺ τοῦ παρεκκλησίου Χ καὶ τοῦ ἐσωνάρθηκα, ὅπου βρέθηκαν ὑπολείμματα τοίχων παλαιότερων κτισμάτων, στὸν στυλοβάτη τῆς νότιας τοξοστοιχίας τοῦ χώρου XVI, δίπλα στὸ ἀρχαῖο τεῖχος, ὅπου διαπιστώθηκε ὅτι ὁ στυλοβάτης ἔχει ὑποστείζημίες ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν ἀγωγῶν ἀποχέτευσης (εἰκ. 6).

Τέλος, κατὰ τὶς ἐργασίες ἀνακατασκευῆς τῆς βόρειας πτέρυγας τῆς περιφραξῆς τοῦ χώρου τῶν βασιλικῶν, ἀπομακρύνθηκαν μπάζα ἀπὸ τὸ ὑπόκαυστο στὸν τομέα TM-O καὶ ἀποκαλύφθηκε σχεδὸν ὁλόκληρο τὸ δωμάτιο μὲ τὸ ὠραῖο ψηφιδωτὸ δάπεδο, ὡς καὶ τὰ βόρεια τμήματα τοῦ κτίσματος (ΠΑΕ 1983, 89-91) (εἰκ. 6).

Παράλληλα πρὸς τὶς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες ποὺ μὲ συντομία ἐκτέθηκαν ἐδῶ, ἔγινε καθαρισμὸς καὶ συντήρηση τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Κοιμητηριακῆς βασιλικῆς (πίν. 25), τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαρτυρίου καὶ τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου. Ἀκόμη συγκόλληση καὶ ἐπανατοποθέτηση στὴν κιονοστοιχία τῆς νότιας μακρᾶς στοᾶς δέκα βάσεων καὶ ὀκτὼ κιόνων καὶ τῆς βόρειας βάσης καὶ

Είχ. 6. Τὸ συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, κάτοψη.

τοῦ κίονα τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, πού εἶχαν πάθει ζημιές ἢ μετακινήθεϊ στοὺς σεισμοὺς τοῦ 1980.

Κατὰ τὶς πιὸ πάνω ἐργασίες περισυλλέχτηκαν: Ἑκατὸν δέκα πέντε χάλκινα νομίσματα, κυρίως μικρὲς ὑποδιαίρέσεις. Ἑπτὰ μεταλλικὰ ἀντικείμενα, ἀνάμεσα στὰ ὅποια βραχιόλι μὲ χαρακτὸ διάκοσμο, στρογγυλὸ περίαπτο μὲ τὸ Χριστόγραμμα καὶ ἓνα δακτυλίδι. Δύο μαρμαρίνες βάσεις. Ὁκτὼ τμήματα ἀρράβδωτων μαρμαρίνων κιόνων. Πέντε ἀκέραια ἰωνικὰ κιονόκρανα ἢ σχηματοποιημένα μὲ σύμφυτα ἐπιθήματα (πίν. 26, 27α) καὶ δεκατρία τμήματα ἄλλων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὅποια ἀνήκουν στὰ λεγόμενα Θεοδοσιανά, δουλεμένα δηλαδὴ μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ τρυπανιοῦ. Δεκαεπτὰ θραύσματα μαρμαρίνων θωρακίων. Εἰκοσιδύο κομμάτια κοσμητῶν. Ἐνας ἀμφικιονίσκος. Ἐνα ἐπίθημα· μία ἐπιγραφὴ. Πέντε τμήματα μαρμαρίνων ἐπενδύσεων ἐπικράνων παραστάδων (πίν. 27β). Τριανταεῖς κομμάτια ζεύξεων. Τέσσερις λύχνοι. Ἐνα ὀστέينو ἐργαλεῖο. Λαιμὸς μὲ στόμιο καὶ λαιμὸς μὲ λαβὴ πῆλινων ἀγγείων. Σπαράγματα ἐντοίχιων ψηφιδωτῶν μὲ γυάλινες ψηφίδες. Δεκαενέα θαλασσινὰ ὀστρακοειδῆ καὶ διακόσια ὀγδόντα τρία διάφορα κομμάτια-θραύσματα μαρμαρίνων πλακῶν, μελῶν κλπ.

ΠΑΥΛΟΣ 'ΗΡ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

*Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μὲ τὴν ἐγκριση τοῦ Δ.Σ. τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας καὶ τὴν οἰκονομικὴ τῆς ἐνίσχυση πραγματοποιήθηκε στὴ Νέα Ἀγχίαλο στίς 14, 15 καὶ 16 Νοεμβρίου 1986 «Ἱστορικὸ καὶ Ἀρχαιολογικὸ Συμπόσιο Φθ. Θῆβαι — Μαγνησία — Νέα Ἀγχίαλος», στὸ ὁποῖο ἔλαβαν μέρος 300 περίπου Ἕλληνες καὶ ξένοι σύνεδροι καὶ τὸ ὁποῖο, ὅπως ἔγραψε ὁ Βολιώτικος καὶ ὁ Ἀθηναϊκὸς Τύπος, σημείωσε ἐπιτυχία.

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ

Οι ἐργασίες στὴ Δωδώνη ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ κ. Σ. Δάκαρη περιορίστηκαν φέτος στὴ στερέωση τῶν ἀσβεστόχτιστων τοίχων ρωμαϊκῶν χρόνων, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὸ Οἰκοδόμημα Ο (Πρυτανεῖο) κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἔτους 1985, μὲ δαπάνες τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Πραγματοποιήθηκε ἐξάλλου ἡ ἐπισκευή, συντήρηση καὶ διαμόρφωση τῶν ἐσωτερικῶν χώρων τοῦ οἰκίσκου ἀνασκαφῆς στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς Δωδώνης, ὁ ὁποῖος εἶχε κατασκευασθεῖ τὸ ἔτος 1953 μὲ δαπάνη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΦΥΡΑΣ

(Πίν. 28-29)

Συνεχίστηκε για 11η περίοδο ή ανασκαφή στην προϊστορική ακρόπολη της Εφύρας, υπό την αιγίδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας με χρηματοδότηση του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων υπό τη διεύθυνσή μου. Έλαβαν μέρος και συνεργάστηκαν μαζί μου ή ειδική ἐπιστήμων του Τομέα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Δρ. Λίτσα Κοντορλή-Παπαδοπούλου, ο πτυχιούχος και ΕΜΓ Προϊστορικής Αρχαιολογίας Δ. Σταυριανός και η πτυχιούχος αρχαιολογίας Β. Οικονομίδου¹.

Επιφανειακή έρευνα στη βραχώδη κορυφή του λόφου της Ξυλοκάστρας υπήρξε αρνητική σε έντοπισμό οικήμάτων ή άλλων εὐρημάτων και έτσι παραμένει προβληματική η παρουσία και χρησιμότητα του γ' ανώτερου περιβόλου της ακρόπολης (πίν. 28α). Ο χώρος μεταξύ β' και γ' περιβόλων χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο (έρευνήθηκαν ήδη οι τύμβοι Α, Β, Γ) και για κατοίκηση από τους προϊστορικούς χρόνους (κτίρια βόρεια του νεκροταφείου των τύμβων με αποθήκες και έργαστήρια)². Δεν φαίνεται πιθανή η ύπαρξη και άλλων τύμβων σ' αυτόν τον χώρο, γι' αυτό αποφασίστηκε να έρευνηθεί η Νότια, κύρια πύλη της ακρόπολης. Η πύλη αυτή, αν και γνωστή από το τέλος της δεκαετίας του '50³, δεν έρευνήθηκε ποτέ συστηματικά. Είναι γκρεμισμένη (πίν. 28β) και πρέπει να αναστηλωθεί για να επιλυθούν προβλήματα κατασκευής και χρονολόγησης της.

Εφέτος καθαρίστηκε ο χώρος έσωτερικά της πύλης και διαιρέθηκε σε έξι τετράγωνα (I-VI) συνολικής έκτασης 16.50×10 μ. (πίν. 29α). Το έδαφος είναι ανώμαλο και η έπίχωση λεπτή, κυμαινόμενη μεταξύ 0.10-0.45 μ. Που-

1. Την ανασκαφή παρακολούθησαν και βοήθησαν πολλαπλώς και οι φοιτητές του Αρχαιολογικού Τομέα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Σ. Μανδαλάκη, Α. Ζαούρη, Α. Λιακοπούλου και Π. Μιχαηλίδης.

2. Βλ. ΠΑΕ 1981, πίν. 76· 1982, 89-90, πίν. 63· 1983 Α', 81-82, πίν. 85.

3. Βλ. Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1958, 108· του ίδιου, Θεσπρωτία, 63, σχέδ. 39, 1.

θενὰ δὲν βρέθηκαν λείψανα κτιρίων, παρὰ μόνον σκόρπιες, ἀκανόνιστες πέτρες, πεσμένες ἀπὸ τῆ γκρεμισμένη πύλη καὶ τὸ συνεχόμενο κυκλώπειο τεῖχος, καὶ βράχοι.

Ἀντίθετα, τὰ κινητὰ εὐρήματα ἦταν ἀρκετά. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ περισσότερα καὶ πιὸ ἐνδιαφέροντα προέρχονται ἀπὸ τὰ τετράγωνα ΙΙΙ, V καὶ VI. Εἰδικότερα βρέθηκαν ἄφθονα ὄστρακα κυρίως προϊστορικῶν χειροποίητων ἀγγείων μὲ πλαστική, ἐγχάρακτη ἢ ἐμπέστη διακόσμηση (πίθων, ἀμφορέων, κυπέλλων, πρὸχων, σκύφων, κυλίκων κ.ἄ.), λιγότερα ἐπείσακτης μυκηναϊκῆς ἢ μυκηναϊζουσας κεραμεικῆς καθὼς καὶ τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ἐπίσης, τεμάχια κονιάματος μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα (ΙΙΙ/B2), πῆλινα σφονδύλια, ἀπότμημα σιδερένιου δρεπανοειδοῦς μαχαιριδίου (ΙΙΙ/Γ5), ὑπολείμματα καμένου ξύλου, λίθινοι τριπτῆρες καὶ ἀκόνια, διάσπαρτα ὅστὰ ζώων (αἰγοπροβατοειδῶν, βοοειδῶν καὶ ἐλάφου) καὶ ὑπολείμματα σπόρων δημητριακῶν. Ἀξιοσημείωτες εἶναι, τέλος, ἡ πολυάριθμη παρουσία πυριτολιθικῶν ἐργαλείων, πολύτιμη μαρτυρία γιὰ τὴ μελέτη τῆς λιθοτεχνίας τῆς Ἡπείρου⁴ καὶ ἡ ἀνεύρεση στὸ τετράγωνο VI/5 (πίν. 29β) χάλκινου νομίσματος τῆς Ἑλέας, ποὺ χρονολογήθηκε ἀπὸ τὴν κ. Η. Κούλη στὰ 342-340 π.Χ.

Τὰ εὐρήματα αὐτὰ δηλώνουν κατοίκηση τοῦ χώρου ἐσωτερικὰ τῆς κύριας πύλης ἀπὸ τὰ ὕστερομυκηναϊκὰ χρόνια ὡς τὰ ἑλληνιστικά, παρὰ τὴν ἀπουσία λειψάνων κτιρίων. Αὐτὰ ἴσως καταστράφηκαν ἐντελῶς ἢ βρίσκονταν νοτιότερα καὶ χαμηλότερα, ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος στὸ χῶρο μεταξὺ Νότιας Πύλης καὶ Νεκρομαντείου. Γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ αὐτὸ ἀπαιτεῖται συνέχιση τῆς ἔρευνας.

Ἡ κύρια πύλη, κρίνοντας ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε στὸ πλησιέστερο πρὸς αὐτὴ τετράγωνο ΙΙΙ, μπορεῖ μὲ ἐπιφύλαξη νὰ χρονολογηθεῖ στοὺς ὕΕ ΙΙΑ-Γ χρόνους.

Τέλος, λείψανα θεμελίων ἀκανόνιστου ὀρθογώνιου κτιρίου ἀναγνωρίστηκαν σὲ ἀπόσταση 300 μ. περίπου ΒΔ τῆς νότιας πύλης καὶ ἐσωτερικὰ τοῦ σωζόμενου κυκλώπειου τείχους. Ἡ ἔρευνα αὐτοῦ τοῦ κτιρίου, ἢ ἀναστήλωση τῆς κύριας πύλης καὶ ἡ προσπάθεια ἐντοπισμοῦ τοῦ οἰκισμοῦ ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη ἀναβλήθηκαν γιὰ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπόμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

4. Γιὰ τὴ λιθοτεχνία τῆς Ἡπείρου βλ. τὴ μελέτη μου: Ἡ Ἐποχὴ τοῦ Λίθου στὴν Ἡπειρο, *Δωδώνη* 3, 1974, 105-134, ὅπου καὶ πλήρης βιβλιογραφία.

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΕΡΓΙΝΑΣ

(Πίν. 30-33)

Ἡ ἀδιάκοπη ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα τῶν τελευταίων ἐτῶν εἶχε ἀποδώσει, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μνημειακὰ εὐρήματα, πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα, κυρίως κεραμεικὰ, τὰ ὅποια εἶχαν ταξινομηθεῖ πρόχειρα καὶ εἶχαν ἀποθηκευτεῖ. Κρίθηκε λοιπὸν σκόπιμο νὰ διακοπεῖ ἡ ἀνασκαφὴ σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς καὶ νὰ γίνῃ ἐπιμελέστερη ταξινόμηση καὶ καταλογογράφηση τῶν εὐρημάτων. Μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ ἀσχολήθηκαν οἱ πανεπιστημιακοὶ συνεργάτες ἐπὶ κ. καθηγήτρια Στ. Δρούγου καὶ οἱ λέκτορες Χρ. Σαατσόγλου - Παλιαδέλη καὶ Παν. Φάκλαρης μὲ τὴ βοήθεια ομάδας φοιτητῶν τοῦ Ἀρχαιολ. Τμήματος τοῦ Ἀριστ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀρχαιολόγου Ἀγγελικῆς Κοτταρίδου περιοριστήκαμε στὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μιᾶς περιοχῆς τῆς ἀρχαίας πόλης, ὅπου ὑπῆρχαν σημαντικὲς ἐνδείξεις ὅτι σῶζονταν λείψανα κτισμάτων.

Τὰ νερά τῆς βροχῆς ἀποκάλυψαν τὸν χειμῶνα τοῦ 1985 στὸ βόρειο τμήμα τῆς ἀρχαίας πόλης, βορειοανατολικά τοῦ ἱεροῦ τῆς Εὐκλείας καὶ περίπου στὴ μέση τῆς ἀπόστασης τοῦ ναοῦ ἀπὸ «τὸν τάφο τοῦ Ρωμαίου», τμήμα ἐνὸς πώρινου ἀγωγοῦ. Τὸ εὐρημα αὐτό, ποὺ ἐντοπίστηκε καὶ ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τὸν φύλακα ἀρχαιοτήτων καὶ ἐπιστάτη τῆς ἀνασκαφῆς Κ. Παυλίδη, ἀποτέλεσε τὴν ἀφετηρίαν τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας κατὰ τὴν ἐφετινὴ περίοδο. Συνολικὰ ἀνασκάφηκε ἐπιφάνεια 288 μ² (18 ἀνασκαφικὰ τετράγωνα 4×4 μ.) καὶ ἀποκαλύφθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ καὶ ἄλλα εὐρήματα (πίν. 30) ποὺ μαρτυροῦν ἔντονη οἰκιστικὴ δραστηριότητα στὴν περιοχὴ ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. ὠς τοὺς πρώιμους χρόνους τῆς ρωμαιοκρατίας.

Τὸ σημαντικότερο οἰκοδόμημα εἶναι κατὰ τὰ φαινόμενα τὸ κτίριο, ἀπὸ τὸ ὅποιο ὁ πώρινος ἀγωγὸς συγκέντρωνε καὶ ἀποχέτευε τὰ νερά (πίν. 31α). Ἀπὸ τὸ κτίσμα αὐτό, ποὺ εἶχε προσανατολισμὸ περίπου ΒΑ-ΝΔ, ἀποκαλύφθηκε τμήμα τῆς θεμελίωσης τοῦ ἀνατολικοῦ, μάλλον ἐξωτερικοῦ, τοίχου, συνολικοῦ μήκους 17.30 μ., τμήμα τῆς θεμελίωσης τοῦ βόρειου ἐπίσης ἐξωτερικοῦ τοίχου συνολικοῦ μήκους 6.60 μ. καὶ ἡ βορειοανατολικὴ γωνία.

Ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ποὺ ἔχει πᾶχος 1.10 μ. σώζεται μόνον ὁ πρῶτος δόμος τῆς θεμελίωσης, χτισμένος ἀπὸ καλοαρμοσμένους πώρινους λιθοπλίνθους μὲ καθαροδουλευμένα μέτωπα, ὕψους 0.30 μ. Ὁ δόμος αὐτός, ποὺ στὰ νότια ἐδράζεται κατευθεῖαν στὸ φυσικὸ ἔδαφος, διατηρεῖται σὲ μῆκος 7.50 μ. Τὸ ὑπόλοιπο ἔχει λιθολογηθεῖ καὶ στὸ βόρειο μέρος, ὅπου ἡ κλίση τοῦ ἐδάφους ἦταν μεγαλύτερη, σώζεται μόνο ἡ ὑποθεμελίωσή του ἀπὸ πώρινους καὶ ἀργούς λίθους, μὲ συνδετικὸ ὕλικό πηλό. Ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο ποὺ εἶναι λιγότερο ἰσχυρός, πᾶχος 0.70 μ., ἀποκαλύφθηκε μόνον ὁ παρώλιθος τῆς γωνίας καὶ τμῆμα τῆς ἀργολιθοδομικῆς ὑποθεμελίωσης, ποὺ ἐδῶ προχωρεῖ σὲ μεγαλύτερο βάθος, σύμφωνα μὲ τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους.

Ὁ πώρινος ἀγωγός, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά, διαπερνᾷ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο σὲ ἀπόσταση 11.50 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία καὶ ἀμπτταται, σχηματίζοντας ἀμβλεία γωνία, πρὸς τὰ βορειοανατολικά, παρακολουθώντας τὴ φυσικὴ κλίση τοῦ ἐδάφους (πίν. 31β). Τὸ συνολικὸ τοῦ μῆκος φθάνει τὰ 20 μ.—12.80 μ. τὸ ἀνατολικὸ ἐξωτερικὸ σκέλος, 7.20 μ. τὸ νότιο, ἐσωτερικὸ — ἡ διατομὴ τοῦ ἔχει τὴ μορφή ἀνεστραμμένου Π. Ἡ κοίτη τοῦ εἶναι στρωμένη μὲ πώρινες ὀρθογώνιες πλάκες, μὲ καθαροδουλευμένα μέτωπα καὶ τέλεια ἐφαρμογὴ (ὕψος 0.30 μ. μῆκος κατὰ μέσο ὅρο 0.50 μ. καὶ πλάτος στὸ πλατύτερο σημεῖο 1.13 μ.). Μὲ τὴν ἴδια τεχνικὴ εἶναι κατασκευασμένες καὶ οἱ παρεῖές του, καὶ μόνο σὲ μερικὰ σημεῖα τοῦ νότιου σκέλους τοιχώματα καὶ κοίτη εἶναι δουλεμένα στὸ ἴδιο κομμάτι λίθου. Τουλᾶχιστον στὸ τμῆμα τοῦ ποὺ διέτρεχε τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου ὁ ἀγωγός ἦταν σκεπασμένος, ὅπως δείχνει ἡ «πατούρα» (πλάτος 0.03 μ.) ποὺ ὑπάρχει στὸ χεῖλος τοῦ. Τὸ βάθος τοῦ εἶναι 0.30 μ., τὸ πλάτος τοῦ 0.27 μ. στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου. Στὸ ἐξωτερικὸ τὸ πλάτος φθάνει τὰ 0.49 μ. καὶ ἀνάλογα αὐξάνεται καὶ τὸ πᾶχος τῶν πλευρικῶν τοιχωμάτων (0.17, 0.23, 0.30, 0.38 μ.), γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἀντέχουν στὴν αὐξανόμενη πίεση· τέλος, στὸ σημεῖο, ὅπου ἀμπτταται, παρατηρεῖται διαπλάτυνση, ποὺ ἐλαττώνει τὴν ὀρμὴ τῆς πρόσκρουσης τοῦ νεροῦ, στοιχεῖα ποὺ φανερώνουν ἰδιαίτερη φροντίδα καὶ προσοχή.

Ἡ ἐπιμελημένη κατεργασία καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μὲ τοῦ θεάτρου καὶ τοῦ ἀνακτόρου, βέβαια σὲ λιγότερο μνημειακὴ κλίμακα, πράγμα ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐνδειχὴ χρονολογικῆς συγγένειας τῶν μνημείων αὐτῶν. Γιὰ χρο-

νολόγηση τοῦ ἀγωγοῦ καὶ κατὰ συνέπεια τοῦ κτιρίου μέσα στοῦ δεύτερο μισό τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. συνηγοροῦν καὶ οἱ στρωματογραφικὲς ἐνδείξεις, ἐνῶ τὸ κεφάλι ἐνὸς γυναικείου εἰδωλίου (πίν. 33α) ποὺ βρέθηκε δίπλα στοῦ θεμέλιου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου χρονολογεῖται μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια στοῦ τρίτου τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Γιὰ τὴ μορφή καὶ τὴ λειτουργία τοῦ κτιρίου μποροῦν γιὰ τὴν ὥρα νὰ διατυπωθοῦν μόνον εἰκασίες, ποὺ στὴν καλύτερη περίπτωσιν χρησιμεύουν ὡς ὑποθέσεις ἐργασίας. Οἱ μνημειακὲς του διαστάσεις, ἡ φροντισμένη κατασκευὴ του καὶ ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ἀκριβοῦ πωρόλιθου γιὰ δευτερεύοντα στοιχεῖα, ὅπως ὁ ἀγωγός, δίνουν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα σημαντικόν, πιθανόντατα δημόσιον, οἰκοδόμημα.

Τὸ μεγάλο πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ, ἂν δεχθοῦμε ὅτι χρησίμευε ὡς στυλοβάτης, ὅμως γιὰ τὴν ὥρα εἶναι πιὸ φρόνιμον νὰ ἀφεθεῖ τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἀνοιχτό. Ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ κτιρίου ἴσως προέρχονται μερικὰ στοιχεῖα κορινθιακῆς κεράμωσις ποὺ βρέθηκαν διασκορπισμένα στὴν ἀνασκαμμένη ἐπίχωση, ἐνῶ θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι στοῦ διπλανοῦ χωράφι βρέθηκαν ἐντοιχισμένα σὲ ἕναν τοῖχον τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. μιὰ σειρὰ ἀπὸ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη¹ τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ὅτι τὰ μέλη αὐτὰ θὰ μπορούσαν νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ διπλάνο κατεστραμμένο κτίριο εἶναι πιθανόν, ὅχι ὅμως βέβαιον.

Σίγουρον εἶναι ὅτι ἡ ἐρευνα τοῦ μνημείου αὐτοῦ παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες καὶ ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερη προσοχή, καὶ τοῦτο γιὰ δύο κυρίως λόγους: α) ἐξαιτίας τῆς λιθολόγησις ποὺ ἄρχισε ἤδη στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια καὶ β) ἐξαιτίας τῆς ἐντονῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος ποὺ ἐπακολούθησε τὴν καταστροφὴν του καὶ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ συσσώρευσιν ἐπ'ἀλλήλων λειψάνων ἀπὸ περισσότερες ἀρχιτεκτονικὰς φάσεις μέσα σὲ μιὰ ἐπίχωση πάχους 0.10 ὠς 1.30 μ.

Ἐνα ἰδιαίτερον σύνθετον πρόβλημα σχετίζεται μὲ τὸν ἐντοπισμὸν τοῦ σημείου ἀπ' ὅπου ὁ ἀγωγὸς συγκέντρωνε τὰ νερά, δηλαδὴ τῆς ἀφετηρίας του. Ὁ λίθινος ἀγωγὸς (Α1) σταματᾷ ξαφνικὰ μέσα σὲ ἕνα στῤῥωμα ποὺ περιέχει διάφορα οἰκοδομικὰ ὑπολείμματα, κομμάτια κεραμιδιῶν, σπασμένα πουριὰ

1. Πρβ. τὸ πεσσοσχημὸν μὲ τὸ ἄριστης ποιότητος φυτικὸν ἀνάγλυφον κόσμημα. Βλ. *Εργον* 1983, 32 καὶ *ΠΑΕ* 1983, 42 κέ.

κλπ. καὶ σὲ ἀπόσταση 0.60 μ. ἀπὸ τὸ «πέρας» τοῦ ἐμφανίζεται ἓνας δεύτερος ἄγωγος (A2) ποὺ μετὰ ἀπὸ διαδρομὴ 1.50 μ. ἐξαφανίζεται κάτω ἀπὸ ἓναν μεταγενέστερο τοῖχο (πίν. 32α). Ὁ A2 κατευθύνεται πρὸς τὰ νοτιοδυτικά, εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μεγάλους κορινθιακοὺς στρωτῆρες σὲ πρώτη χρῆση καὶ ἔχει μεγαλύτερη χωρητικότητα (πλάτος 0.66, βάθος 0.51 μ.) ἀπὸ τὸν λίθινο. Ὁ πυθμένος τοῦ βρίσκεται 0.43 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸν πυθμένα τοῦ A1 καὶ τὸ χεῖλος τοῦ εἶναι μόλις 0.12 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὸν πυθμένα τοῦ προηγούμενου. Εἶναι λοιπὸν ἀπίθανο νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ὁ λίθινος ἄγωγος ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ κεραμεικοῦ καὶ ὅτι ἔχει χαθεῖ τὸ συνδετικὸ μέλος. Ὁ προσδιορισμὸς τῆς σχέσης, χρονικῆς καὶ λειτουργικῆς, τῶν δύο κατασκευῶν παραμένει ἓνα ἐρώτημα στὸ ὁποῖο μόνον ἡ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς μπορεῖ νὰ δώσει ἀπάντηση.

Ἐξίσου προβληματικὴ εἶναι ἡ χρονολόγησις τῆς καταστροφῆς τοῦ κτιρίου. Τὸ νότιο ἀνασκαμμένο τμήμα τοῦ οἰκοδομήματος μαζὶ μὲ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ τὸ νότιο σκέλος τοῦ A1 ἐπιχώθηκε ἀπὸ μιὰ ἐνιαία στρώση (πάχους 0.20 ὠς 0.30 μ.) σχεδὸν καθαροῦ ἀνοιχτοκάστανου πηλοχώματος. Ἡ σύστασις τοῦ στρώματος αὐτοῦ καὶ ἡ ἀπουσία κεραμεικῆς δὲν ἀφήνουν καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ διαλυμένα ὦμα πλιθιά, ἐνῶ οἱ λεπτές στρώσεις ἀπὸ καθαρὸ συμπαγὴ λευκὸ πηλὸ ποὺ παρατηροῦνται κατὰ τόπους μποροῦν νὰ ἐρμηνευτοῦν ὡς ὑπολείμματα ἐπιχρίσματος. Τὰ κεραμίδια ποὺ βρέθηκαν στρωμένα ἐπάνω καὶ κατὰ τόπους μέσα στὸ πηλόχωμα ἀνήκαν προφανῶς στὴν ἀντίστοιχη στέγη. Δύο νομίσματα², ἓνα μὲ κεφαλὴ Περσέως καὶ ἄετὸ στὸν ὀπισθότυπο καὶ ἓνα δεύτερο μὲ κεφαλὴ Ποσειδῶνος καὶ τὴν Πελλαία βοῦ, ποὺ βρέθηκαν ἐπάνω στὴ στρώση αὐτή, χρονολογοῦν τὴν καταστροφὴν στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Ὡστόσο, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὸ πλινθόκτιστο κτίριον ποὺ καταστράφηκε τότε ἦταν τὸ ἴδιον μὲ τὸ κτίριον τοῦ 4ου π.Χ αἰ. Ἀκόμη καὶ ἂν δεχτοῦμε ὅτι τὸ κτίριον, γιὰ τὸ ὁποῖο κατασκευάστηκε ἓνας τόσο δαπανηρὸς ἄγωγος ἀπὸ πωρόλιθο, ἦταν χτισμένο μὲ ὦμα πλιθιά καὶ στεγασμένο κατὰ τὸ ὅπωςδῆποτε λιγότερο ἀπαιτητικὸ καὶ σίγουρα ὄχι ἰδιαίτερα μνημειακὸ λακωνικὸ σύστημα, πράγμα ποὺ γιὰ τὴν ὥρα δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ, θὰ περιμέναμε τουλάχιστον ἓναν λίθινον τοιχοβάτη, δη-

2. H. GAEBLER, *Die antiken Münzen von Makedonia und Panonia* (1935) πίν. XVIII, 29 καὶ πίν. XXXVI, 2.

λαδὴ ἀκόμη ἓναν δόμο ἐπάνω ἀπὸ τὴ θεμελίωση. Φαίνεται λοιπὸν πιθανότερο ὅτι τὰ πλῆθιὰ καὶ ἡ λακωνικὴ κεράμωση ἀνήκουν σὲ μιὰ μεταγενέστερη φάση ἢ ἐπισκευὴ ποὺ ἐπακολούθησε μιὰν ὀλικὴ ἢ μερικὴ καταστροφὴ τοῦ οἰκοδομήματος μέσα στὸν 1ο ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.

Βέβαιον εἶναι ὅτι στὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. τὸ κτίσμα ΚΙ ποὺ ὑπῆρχε στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἦταν ἤδη ὀλοκληρωτικὰ κατεστραμμένο καὶ χρησίμευε ὡς «λατομεῖον», ἐνῶ ὁ ἀγωγὸς ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐπίσης ἀφαιρέθηκαν μερικὲς πλάκες —ἀπὸ τὴ διαπλάτυνση στὴν κάμψη— εἶχε ἐπιχωθεῖ σὲ ὅλο του τὸ μῆκος, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε μέσα στὸ ἀνατολικὸ σκέλος του.

Ἡ καταστροφὴ λίγο πρὶν τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. εἶναι γιὰ τὴν πόλη ἓνα γενικὸ φαινόμενο³ καὶ τὰ νομίσματα ποὺ προαναφέρθηκαν μᾶς δίνουν τὴ δυνατότητα νὰ προσδιορίσουμε μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια τὴ χρονικὴ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία συνέβη καὶ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὴν συσχετίσουμε μὲ ἓνα συγκεκριμένο ἱστορικὸ γεγονός: τὴν ἥττα τοῦ τελευταίου βασιλιᾶ τῶν Μακεδόνων Περσέως καὶ τὴν ὑποταγὴ τῆς Μακεδονίας στοὺς Ρωμαίους τὸ 168 π.Χ.

Σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφὴ ἡ περιοχὴ ἀνοικοδομήθηκε. «Μέσα» στὸ κτίριο ΚΙ, νότια ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ Α1 χτίστηκε ἓνα νέο οἰκοδόμημα, πιθανότατα ἓνα σπίτι (ΚΙΙ) ποὺ τὰ θεμέλιά του πατοῦν σχεδὸν κατευθεῖαν ἐπάνω στὰ πεσμένα κεραμίδια τοῦ προηγούμενου. Ἀπὸ τὸ ΚΙΙ, ποὺ ἔχει περίπου τὸν ἴδιον προσανατολισμὸ μὲ τὸ προηγούμενον μὲ μικρὴ ἀπόκλιση πρὸς τὰ βόρεια, ἀνασκάφηκε τὸ ΒΑ τμήμα —ἀνατ. ἐξωτ. τοῖχος σὲ μῆκος 9 μ., βόρ. ἐξωτ. τοῖχος σὲ μῆκος 11.50 μ.— καὶ ἀποκαλύφθηκε ὀλόκληρο τὸ ΒΑ δωμάτιο (ἐσωτ. διαστ. 5.20 × 6.50 μ.) καὶ τμήμα τοῦ διπλανοῦ πρὸς τὰ δυτικὰ χώρου. Ἀπὸ τοὺς τοίχους (ἐξωτ. πάχος 0.52 μ., ἐσωτ. 0.47 μ.) σώζεται ἡ ἀργολιθοδομικὴ θεμελίωση ποὺ στὰ βόρεια προχωρεῖ σὲ μεγαλύτερο βάθος, καὶ ὁ πρῶτος δόμος τοῦ τοιχοβάτη, χτισμένος ἐναλλάξ μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ πώρινους λιθοπλίνθους σὲ δεύτερη χρῆση. Ὡς συνδετικὸ ὕλικό χρησιμοποιήθηκε ὁ πηλός. Μὲ τὸ ἴδιο ὕλικό ἐπιστρώθηκε καὶ τὸ δάπεδο τοῦ δυτικοῦ χώρου ποὺ ἔχει διατηρηθεῖ σὲ μερικὰ σημεῖα. Μιὰ μονόφυλλη πόρτα μὲ πώρινο κατώφλι (πλ. 0.46 μ., μῆκ. 1.30 μ.) ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ ΒΑ δωμάτιο

3. Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὸ παλάτι, τὸ θέατρο, τὸ ἱερὸ τῆς Εὐκλείας καὶ τὴν ἀκρόπολη. Βλ. Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ε. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, *Τὸ ἀνάκτορο τῆς Βεργίνας* (1961) 25. ΠΑΕ 1983 Α', 42 κέ.

στὸν διπλανὸ χῶρο. Τὸ ΚΙΙ στεγαζόταν μὲ κεραμίδια λακωνικοῦ τύπου, ποὺ βρέθηκαν σὲ μεγάλες ποσότητες σκορπισμένα μέσα καὶ γύρω ἀπὸ αὐτό. Τὸ «στρώμα καταστροφῆς» ἔδωσε ἀρκετὴ κεραμεικὴ, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα καὶ πολλὰ ὄστρακα ἀνάγλυφων σκύφων, σφονδύλια, ὑφαντικὰ βάρη, κόκαλα ζώων κλπ. Ἰδιαιτέρα ἀξιοσημείωτο εἶναι ἓνα κομμάτι μονόλιθου πεσσοσχημοῦ μαρμάρινου βωμοῦ μὲ ἀνάγλυφο ρόδακα ποὺ βρέθηκε πεσμένο στὸ ΒΑ δωμάτιο.

Τὸ ΚΙΙ καταστράφηκε μέσα στὸν 1ο π.Χ. αἰ. Ἐπάνω στὸ «στρώμα καταστροφῆς» τοῦ βρέθηκε ἓνα νόμισμα κοπῆς Ἀμφιπόλεως⁴ μὲ terminus post quem τὸ 31 π.Χ.

Ἐνα ἀνάλογο οἰκοδόμημα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. ὑπῆρχε καὶ στὴν περιοχὴ βόρεια καὶ δυτικὰ τοῦ ἀγωγοῦ Α1, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὅμως ἔχει ἐντοπιστεῖ μόνον ἓνας τοῖχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ ποὺ χρησιμοποιοῦ ὡς θεμέλιο τὰ ὑπολείμματα τοῦ Β τοίχου τοῦ κτιρίου ΚΙ. Αἰτία τῆς ἐξαφάνισής τοῦ οἰκοδομήματος αὐτοῦ εἶναι ἓνα νεώτερο κτίριο, ΚΙΙΙ, ποὺ χτίστηκε στὸν χῶρο αὐτὸ στὰ τέλη τοῦ 1ου π.Χ. ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνα, γεγονὸς ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὼς σ' αὐτὴν τὴν περίοδο σημειώνεται μιὰ ἀνανέωση τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος.

Τὸ κτίριο ΚΙΙΙ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει ἀνασκαφεῖ τὸ ΝΑ τμήμα σὲ ἔκταση 110 μ², εἶναι ἓνα οἰκοδόμημα —σπίτι;— μὲ τουλάχιστον δύο οἰκοδομικὲς φάσεις καὶ προσανατολισμὸ ὅπως τοῦ ΚΙΙ μὲ μικρὴ ἀπόκλιση πρὸς τὰ ἀνατολικά (πίν. 32β). Ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ σώζεται κατὰ κανόνα μόνον ἡ ἀργολιθοδομικὴ θεμελίωση ποὺ κατὰ τύπους μάλιστα ἔχει διαταραχθεῖ ἀπὸ τὴν ἄροση. Μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ μερικοὺς πώρινους λιθοπλίνθους ἦταν χτισμένος καὶ ὁ τοιχοβάτης, μικρὸ τμήμα τοῦ ὁποίου σώζεται στὰ νότια. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι δύο τοῖχοι, ὁ νότιος καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῦ ΚΙΙΙ ἐδράζονται ἐπάνω στὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ πώρινου ἀγωγοῦ Α1, τοῦ ὁποίου τὴν ὑπαρξὴ προφανῶς δὲν γινώριζαν οἱ κατασκευαστές του.

Τὸ πιδ καλοδιατηρημένο τμήμα τοῦ κτιρίου ΚΙΙΙ εἶναι ἓνας τετράγωνος περίπου χῶρος (4×4.60 μ.) μὲ δάπεδο ἀπὸ κεραμίδια, τοποθετημένα κατακόρυφα μέσα σὲ χῶμα, ἓνα σύστημα ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν ἀποστράγγιση τοῦ βρόχινου νεροῦ καὶ χρησιμοποιοῦνταν συχνὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ σὲ ἀκάλυπτους χώρους. Καὶ ἐδῶ πρόκειται γιὰ μιὰ αὐλὴ ποὺ ἦταν κατὰ τὰ φαινόμενα ὁ πυρήνας

4. H. GAEBLER, ὁ.π. πίν. X, 4.

τοῦ οἰκοδομήματος. Σὲ καλὴ κατάσταση σώθηκε καὶ ὁ στυλοβάτης τοῦ περιστυλίου, κατασκευασμένος ἀπὸ μεγάλους καλοδουλεμένους μαρμάρινους καὶ πώρινους λιθοπλίνθους σὲ δεύτερη χρήσι. Προφανῶς ἀπὸ τὸ ἐπίχρισμα τῶν τοίχων τοῦ ΚΙΙΙ προέρχονται τὰ ὑπολείμματα λευκῆς μαρμαροκονίας πολὺ καλῆς ποιότητος πού βρέθηκαν στὴν αὐλὴ καὶ μαρτυροῦν ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη κατασκευή. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι σὲ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ διακρίνονται καλὰ δύο στρώσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ παλιότερη ἦταν ζωγραφισμένη μὲ ἐρυθρὲς γραμμές. Ἡ κεράμωση τῆς στέγης τοῦ ΚΙΙΙ ἦταν λακωνικοῦ τύπου.

Τὴν ἐντύπωση εὐμάρειας ὑποβάλλει ἓνα ἀπροσδόκητο εὔρημα ἀπὸ τὸν χώρο τῆς περιστυλῆς αὐλῆς, ἡ ὁποία, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, βρισκόταν σχεδὸν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους —τὰ ἔχνη τοῦ ὕνιου εἶναι ἀκόμη ὁρατὰ στοὺς λίθους τοῦ στυλοβάτη καὶ στὸ δάπεδο. Ἡ μικρὴ καὶ ἐπανειλημμένα διαταραγμένη ἀπὸ τὴν ἄροση ἐπίχωση (0.05 ὠς 0.15 μ.) περιεῖχε ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα τῆς πεσμένης καὶ διαλυμένης στέγης, ἓναν μεγάλο ἀριθμὸ ὀστῶν μικρῶν καὶ μεγάλων ζώων, πού εἶχαν χρησιμεύσει ὡς τροφή, καθὼς καὶ μιὰ ἐντυπωσιακὰ μεγάλη ποσότητα κεραμεικῆς. Πολὺ καλῆς ποιότητος *terra sigillata*, δίσκοι, πινάκια, λεκανίδες καὶ ψαροπινάκια, κάνθαροι καὶ σκύφοι ἀπὸ γκρίζο καὶ καστανὸ πηλὸ μὲ καλὸ γάνωμα, οἶνοχόες, ἀμφορεῖς καὶ χύτρες, ἀγγεῖα συμποσίου καὶ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης ἀπαρτίζουν τὸ εὔρημα αὐτό. Ἡδη ἔχουν συγκολληθεῖ περισσότερα ἀπὸ δέκα ἀγγεῖα, ὥστόσο αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ μόνο ἓνα μικρὸ τμῆμα τοῦ συνόλου. Ὅταν οἱ ἐργασίες ἀνασυγκόλλησης ὁλοκληρωθοῦν, θὰ ἔχουμε κερδίσει μιὰ ὁλόκληρη οἰκοσκευή, ἓνα κλειστὸ σύνολο τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. καλὰ χρονολογημένο χάρις σὲ τρία λυχνάρια⁵ (πίν. 33β) γεγονὸς ἰδιαίτερα σημαντικὸ γιὰ τὴν ἔρευνα μιᾶς ὅχι καὶ τόσο καλὰ γνωστῆς κεραμεικῆς.

Ἀπὸ τὸ ἴδιο οἰκοδόμημα προέρχεται καὶ ἓνα ἄλλο μοναδικό, θὰ λέγαμε, στὸ εἶδος του εὔρημα: ἓνα «σύνολο» ἐργαλείων, πού βρέθηκαν στὸ ἐπίπεδο τῆς

5. Πρβ. O. BRONEER, *Terracotta Lamps, Corinth IV*, 2, 1930, 66 κέ. πίν. VII, τύπος XXI. A. LEIBUNDGUT, *Die Römischen Lampen in der Schweiz* (1977) 241 κέ. τύπος XII. R. H. HOWLAND, *Greek Lamps and their Survivals, Athenian Agora IV*, 1958, 86 κέ. πίν. 51. J. PERLZWEIG, *Lamps of the Roman Period, Athenian Agora VII*, 1961, 104 κέ.

θεμελίωσης ἑνὸς μικροῦ χώρου (2×2 μ.) στὰ νοτιοανατολικά τῆς αὐλῆς, καὶ ποὺ ἀνῆκαν ἀσφαλῶς σὲ κάποιον λιθοξόο. Μὲ τὴν πρώτη ματιὰ ἀναγνωρίζει κανεὶς τὸ βελόνι (μῆκ. 0.23 μ.), τὸ σφυρὶ (μῆκ. 0.12 μ.) καὶ τὸ πικούνι (μῆκ. 0.225 μ.) ὅλα ἀπὸ σίδηρο, διατηρημένα σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση καὶ χωρὶς ἔχνη φθορᾶς ἀπὸ τὴ χρησιμοποίηση. Προβληματικότερη εἶναι ἡ ἀναγνώριση δύο ἄλλων, ἐπίσης σιδερένιων, ἐργαλείων, ἑνὸς ἐλαφροῦ καμπυλωμένου «καλεμιοῦ» (;) (μῆκ. 0.30 μ.) μὲ ὑποδοχὴ γιὰ ξύλινο στέλεχος στὸ πίσω μέρος καὶ ἑνὸς ὀχι πολὺ καλὰ διατηρημένου πλατιοῦ καμπύλου «κοπιδιοῦ» (;) (μῆκ. 0.12 μ.). Ἄγνωστη εἶναι ἡ χρῆση καὶ ἑνὸς ἐπιμήκους σχεδὸν κυλινδρικοῦ ὀστέινου ἐργαλείου (μῆκ. 0.184 μ.) ποὺ περιβάλλεται σπειροειδῶς ἀπὸ σύρμα καὶ βρέθηκε στὸ ἴδιο σημεῖο μὲ τὰ ὑπόλοιπα. Δύο πυραμιδοειδῆ μολυβένια βαρίδια (μῆκ. 0.025 μ.) συμπληρώνουν τὸ σύνολο (πίν. 33γ).

Ὑπολείμματα οἰκοδομήματος τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνα ἀνακαλύφθηκαν καὶ στὸ νότιο μέρος τῆς ἀνασκαφῆς. Πρόκειται γιὰ δύο τοίχους, ἕναν μὲ κατεύθυνση Α-Δ, 0.50 μ. βόρεια τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ΚΠ καὶ ἕναν κάθετο πρὸς τὸν προηγούμενο στὰ δυτικὰ τοῦ ΚΠ, καὶ ἕναν πρόχειρο ἀποχετευτικὸ ἀγωγὸ κατασκευασμένο ἀπὸ λακωνικοὺς καλυπτῆρες μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ βορειοδυτικά.

Ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ποὺ νὰ χρονολογοῦνται μετὰ τὸ τέλος τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. δὲν ἐντοπίστηκαν στὴν ἀνασκαμμένη περιοχὴ, μὲ ἐξάιρεση ἕναν πῆλινο σωλήνα διαμέτρου 0.15 μ., ἕναν ἀγωγὸ ὕδρευσης, ποὺ περνοῦσε ἐπάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς περιστυλῆς αὐλῆς κατευθυνόμενος πρὸς τὰ βόρεια καὶ μάλλον εἶναι συνέχεια ἐκείνου ποὺ «ἔκοψε» τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ΚΠ.

Μετὰ τὸ τέλος τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνα ἡ περιοχὴ φαίνεται νὰ ἐγκαταλείπεται καὶ χρησιμοποιεῖται ὡς νεκροταφεῖο, ὅπως δείχνει ἡ ὑπαρξὴ δύο κεραμοσκεπῶν τάφων νότια τοῦ σημείου ποὺ κάμπτεται ὁ ἀγωγὸς Α1. Ἀπὸ τοὺς τάφους αὐτοὺς ἀνοίχτηκε μόνον ὁ δυτικὸς ποὺ περιεῖχε τὴν ἀκτέριστη ταφή ἑνὸς παιδιοῦ.

Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον «εὑρημα» τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ὅμως —τουλάχιστον γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου— εἶναι ἕνα στρῶμα στάχτης καὶ καμένου χώματος, πάχους 0.10 ὠς 0.20 μ., ἐπάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἔδαφος, στὸ νότιο τμήμα μιᾶς στρωματογραφικῆς τομῆς (1.20×4 μ.), ποὺ ἀνοίχτηκε ἀνατολικά τοῦ ἀνατολικοῦ στυλοβάτη τῆς περιστυλῆς αὐλῆς. Τὸ στρῶμα αὐτὸ ἐκτείνεται σὲ μῆκος 1.50 μ. καί, ὅπως φαίνεται στὶς παρειᾶς τῆς τομῆς, συνεχίζεται πρὸς τὰ

νότια καὶ ἀνατολικά· περιέχει κεραμεικὴ κλασικῶν χρόνων καὶ ἀπὸ τῆ μύξα ἐνὸς λυχναριοῦ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 5ο π.Χ. αἰ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἂν τὰ φαινόμενα δὲν μᾶς ἀπατοῦν, βρισκόμαστε ἐδῶ στὸ —μέχρι στιγμῆς— παλαιότερο ἀνασκαφικὰ βεβαιωμένο στρῶμα τῆς πόλης ποὺ σήμερα πιά μὲ ἀσφάλεια ταυτίζεται μὲ τὶς Αἰγές.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ - ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΤΤΑΡΙΔΟΥ

12. ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΤΟΡΩΝΗΣ

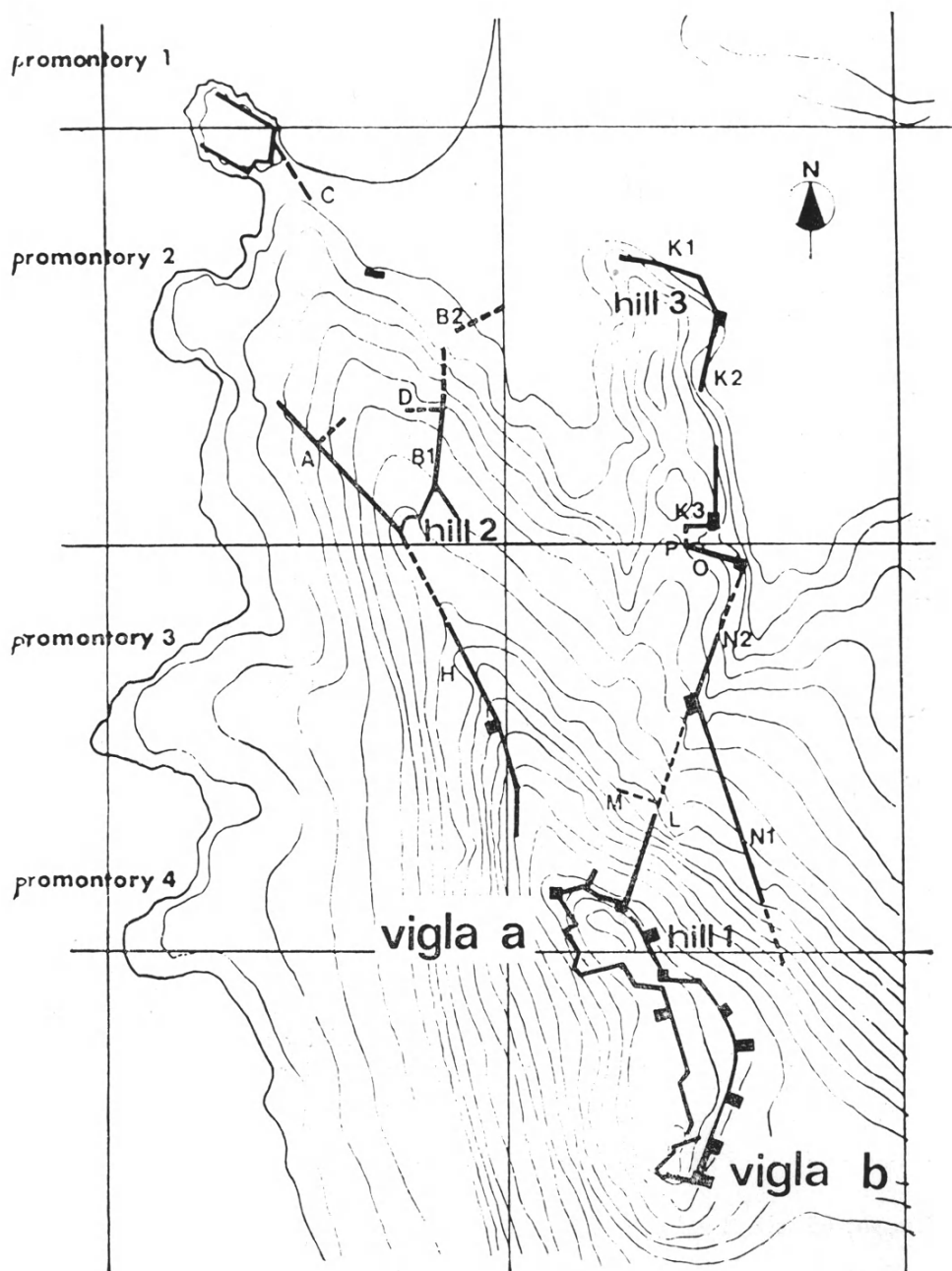
(Πίν. 34-40)

Οι ανασκαφές στην Τορώνη συνεχίστηκαν τὸ 1986 ὡς συνεργασία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τοῦ Αὐστραλιανοῦ Ἰνστιτούτου. Οἱ προσπάθειες τῆς Αὐστραλιανῆς ομάδας ἐπικεντρώθηκαν αὐτὴ τῇ φορᾷ στὸ ἀκρωτήριο τῆς Ληκύθου, ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε σὲ τέσσερις τάφρους, στὶς ὁποῖες δόθηκαν οἱ ἀριθμοὶ 61, 65, 67 καὶ 69. Τὰ ἀρχαιότερα εὐρήματα χρονολογοῦνται στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, τὰ πιὸ πρόσφατα στὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας, ἀποτελοῦν δὲ ἀναμφισβήτητα ἀπόδειξη ὅτι ἡ Λήκυθος ἔπαιξε, μὲ διαφορὲς διακυμάνσεις, σημαντικὸτατο μέρος στὴν ἱστορία τῆς Τορώνης καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ Βορρᾶ ἀπὸ τὴν τρίτη χιλιετία π.Χ. ἕως τουλάχιστον καὶ τὸν 17ο αἰῶνα μ.Χ.

Τάφος 61 (εἰκ. 1-3, πίν. 34, 35α)

Στὴν τάφρο 61 ἀνασκάφτηκε σὲ μεγάλο βάθος τὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς ἡμικυκλικοῦ κτιρίου (τοῖχοι Α καὶ Β). Τὸ διατηρούμενο ὕψος τοῦ οἰκοδομήματος ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ του δάπεδο εἶναι περίπου 2 μ., ἓνας δὲ κατὰ προσέγγιση ὑπολογισμὸς ἔδειξε ὅτι τὸ ἀρχικὸ του ὕψος πρέπει νὰ ἦταν τουλάχιστον 4 μ. Τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπὸ ἀσβεστόλιθους, σχιστόλιθους, λίγο μάρμαρο καὶ λιθόπλινθους ἀπὸ γρανίτη (γνεῦσιο) σὲ δεύτερη χρῆση προερχόμενους ἀπὸ κτίρια τῆς κλασικῆς ἐποχῆς. Τὸ συνδετικὸ ὕλικὸ εἶναι ἀσβεστοκονίαμα μὲ χοντρόκοκκη ἄμμο. Ἡ τοιχοποιία θυμίζει τὴν τοιχοποιία τοῦ νεώτερου ὀχυρωματικοῦ τείχους τῆς Ληκύθου (τὸ παλαιότερο χρονολογεῖται στὴν κλασικὴ ἐποχὴ) μὲ τὸ ὅποιο τὸ ἡμικυκλικὸ κτίριον εἶναι ἴσως σύγχρονο (πίν. 34β). Ἡ θέσις του κοντὰ στὸν ἰσθμὸ πὺ ἐνώνει τὸ ἀκρωτήριο μὲ τὰ μεσόγεια πρέπει νὰ ἦταν σημαντικὴ ἀπὸ στρατηγικὴ ἄποψη καὶ ἐπομένως τὸ κτίριον πιθανῶς λειτουργοῦσε ὡς ἀμυντικὸς πύργος.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς τρία δάπεδα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ τρίτον καὶ βαθύτερον πρέπει νὰ ἦταν τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου. Τὰ κεραμεικὰ εὐρήματα

Εἰκ. 1. Περιληπτικὸ σχέδιο τῶν τειχῶν τῆς Τορώνης, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ τείχους τῆς Ληκύθου.

ὑποδηλώνουν ὅτι καὶ τὰ τρία δάπεδα χρονολογοῦνται στὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ ἢ μάλλον στὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ πρῶτο δάπεδο βρέθηκε σὲ βάθος μόνο 0.20 μ. καὶ σχετίζεται μὲ τὸν τοῖχο C, ὁ ὁποῖος εἶναι νεώτερη ξηρολιθοδομὴ καὶ ἡ πιὸ πρόσφατη κατασκευὴ μέσα στὴν τάφρο (εἰκ. 3).

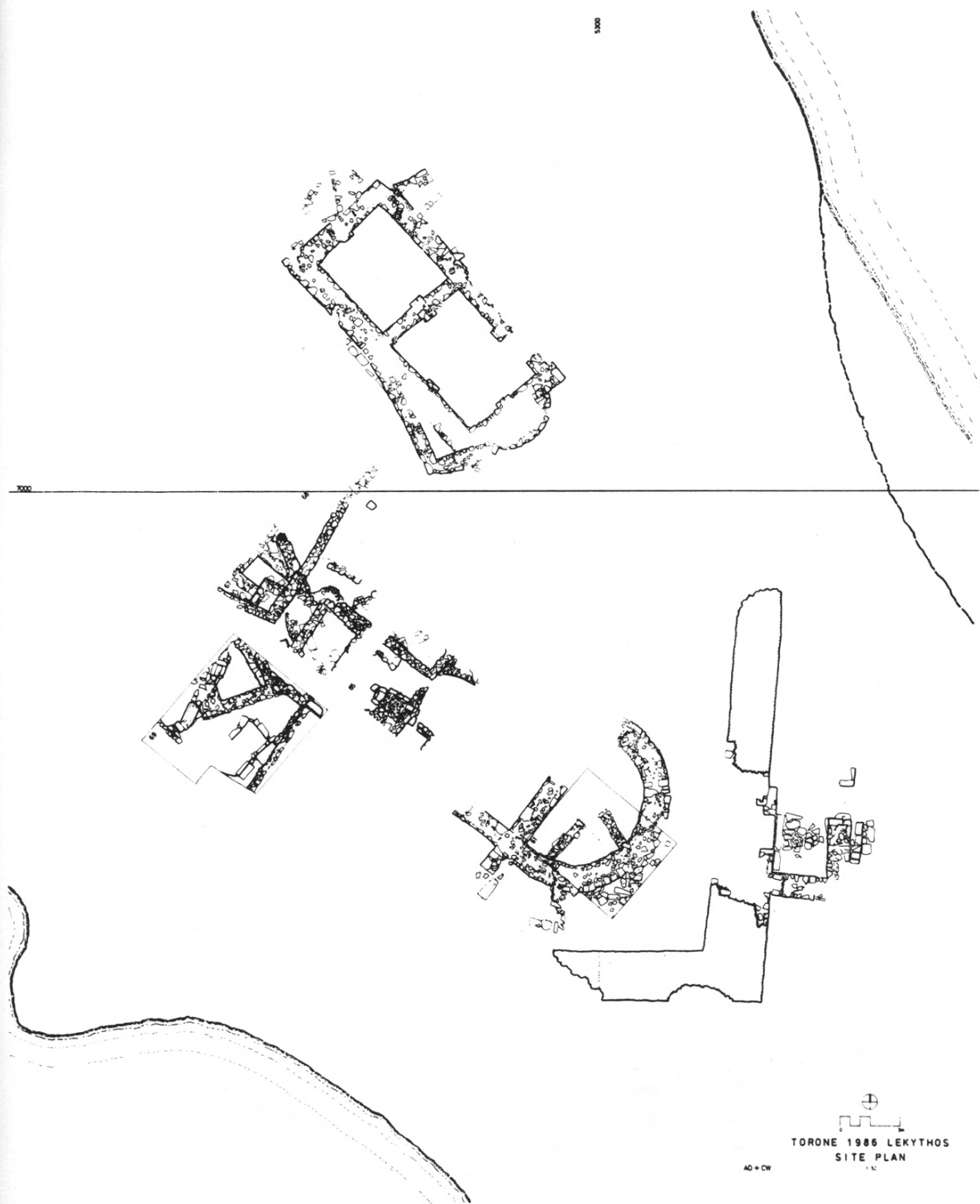
Τὰ κατώτερα στρώματα, κάτω ἀπὸ τὸ τρίτο δάπεδο, ἦταν πολὺ ἀρχαιότερα· σ' αὐτὰ βρέθηκε μιὰ ταφή, μεταφερμένη ἐδῶ ἀπὸ κάποια ἄλλη ἀρχικὴ θέση, ποὺ χρονολογεῖται χωρὶς ἄλλο στὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ ὁ τοῖχος D (εἰκ. 3, πίν. 35α) ποὺ, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ πιὸ πρόσφατα κεραμεϊκὰ ὄστρακα ποὺ σχετίζονται μ' αὐτὸν καὶ ἓνα νόμισμα τῆς Τορώνης (πίν. 39γ) ποὺ βρέθηκε πολὺ κοντὰ του, ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς βάσης του, πρέπει νὰ ἀνήκει στὸν 5ο π.Χ. αἰ.

Στὸ ὕψος τοῦ τοίχου D ὅμως, μαζὶ μὲ τὰ κλασικά, βρέθηκαν πρωτογεωμετρικὰ καὶ προϊστορικὰ ὄστρακα, τὰ ὁποῖα προφανῶς προέρχονται ἀπὸ βαθύτερα στρώματα ποὺ εἶχαν διαταραχτεῖ κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ἡμικυκλικοῦ κτιρίου. Τὴν ὑπαρξὴ δὲ τέτοιων ἀρχαιότερων στρωμάτων ὑποδήλωνε καὶ ἡ ποσότητα πρῶιμων ὀστράκων ποὺ αὐξάνονταν βαθμιαῖα μὲ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς σὲ μεγαλύτερο βάθος. Ἡ βαθύτερη ἀνασκαφὴ στὴ ΝΑ πλευρὰ τοῦ τοίχου D ὁδήγησε στὴν ἀφαίρεση πολλῶν θραυσμάτων ὠμοπλίνθων ποὺ εἶχαν ἀρχίσει ἤδη νὰ ἐμφανίζονται ὑψηλότερα καὶ τῶν ὁποίων ἡ ποσότητα εἶχε τώρα αὐξηθεῖ αἰσθητά. Ἐπίσης θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι σ' αὐτὸ τὸ βάθος τὰ περισσότερα ὄστρακα ἦταν πρωτογεωμετρικὰ καὶ προϊστορικὰ μὲ μικρὴ μόνο ἀνάμιξη νεώτερων ὀστράκων. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ μερικὰ πρέπει νὰ εἶναι ὑπομυκηναϊκά.

Τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ εὑρημα σ' αὐτὸ τὸ ὕψος ἦταν ἓνας πελώριος πίθος ποὺ βρέθηκε ὀρθίος (πίν. 35α) μέσα στὸ χῶμα σὲ ἐπίπεδο λίγο χαμηλότερο τοῦ ἐπιπέδου τῆς κορυφῆς τοῦ τοίχου D, τοῦ ὁποῖου ὅμως ἡ ἀνασκαφὴ δὲν εἶχε συμπληρωθεῖ στὸ τέλος τῶν ἀποστολῶν τοῦ 1986. Ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνάς μας κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο θὰ δεῖξει ἂν ὁ πίθος βρίσκεται κατὰ χώραν. Τὰ κεραμεϊκὰ ὄστρακα ποὺ σχετίζονταν μ' αὐτὸν τὸν πίθο περιλάμβαναν πολλὰ κομμάτια τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου.

Τάφος 65 (εἰκ. 2 καὶ 4, πίν. 35β, 39α-β, 39δ)

Ἡ τάφος 65 χαράχτηκε στὰ ΒΑ τῆς τάφρου 61 καὶ ἀνασκάφτηκε τὸ 1986 μόνο ἐν μέρει (διαστ. τάφρου: 5×5 μ.). Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ εὐρήματα

Εικ. 2. Σχέδιο τῶν τάφρων 61, 65, 67 καὶ 69 τῆς Ληκύθου.

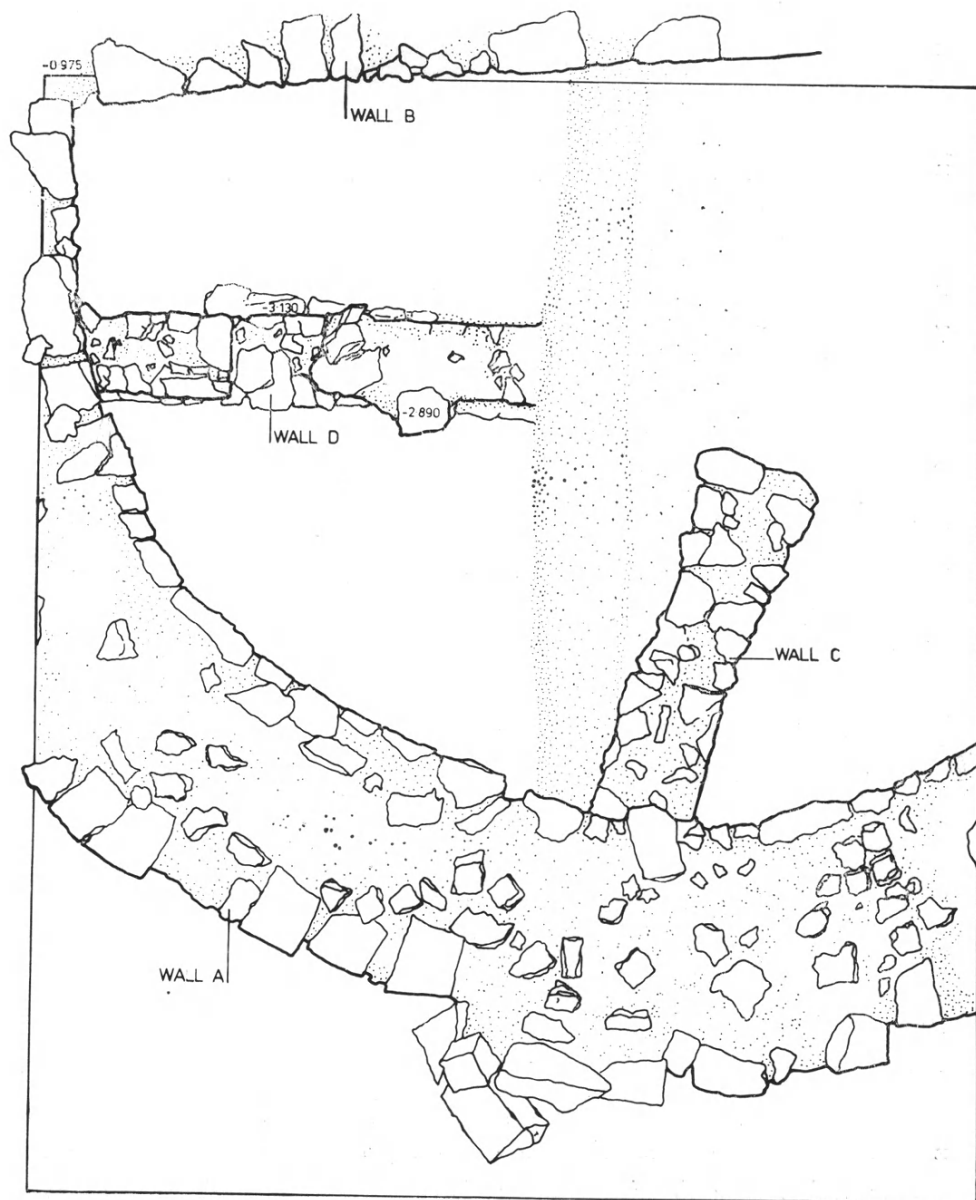
περιλαμβάνουν ἑξὶ τοίχους ποὺ εἶναι ὅλοι μεταβυζαντινοί. Οἱ τοῖχοι 1,2,3,4 καὶ 5 εἶναι ὅλοι κτισμένοι ἐπάνω στὸ χῶμα, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, μὲ ἀκατέργαστους λίθους χωρὶς ἀσβεστοκονίαμα. Ὁ τοῖχος 1 ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ τὰ ΝΑ πρὸς τὰ ΒΔ, ἐνδέχεται δὲ ἀρχικὰ νὰ ἐωνόταν μὲ τὸν τοῖχο 3, ὁ ὁποῖος ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ τὰ ΝΔ πρὸς τὰ ΒΑ. Οἱ τοῖχοι 2 καὶ 4 βρίσκονται στὸ βόρειο τμήμα τῆς τάφρου, σχηματίζουν γωνία μεταξύ τους, πρέπει δὲ νὰ ἀνήκουν σὲ ἓνα κτίριο, στὸ ὁποῖο ἀνήκει καὶ ὁ τοῖχος 6 τῆς τάφρου 67 (εἰκ. 5).

Ὁ τοῖχος 6 ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὴν ἀνατ. γωνία τῆς τάφρου εἶναι καμπύλος καὶ συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὴ γωνία ποὺ σχηματίζουν οἱ 2 καὶ 4 καὶ πρὸς Δ πέρα ἀπὸ τὸν τοῖχο 4. Ἡ τοιχοποιία τοῦ τοίχου 6 εἶναι καλῆς ποιότητας καὶ τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν τοιχοποιία τῶν τοίχων 1-5. Ἡ ἐσωτερικὴ του παρειὰ εἶναι ὁμαλὴ καὶ σκεπάζεται ἀπὸ ἓνα παχὺ ἐπίχρισμα ἀσβεστοκονιάματος. Στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου δὲν εἴχαμε ἀκόμα φθάσει στὸ ἐπίπεδο τῆς βάσης του, ἐνῶ ἡ λειτουργία τοῦ κτιρίου τοῦ ὁποῖου εἶναι μέρος παρέμενε ἀβέβαιη.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τοίχους σημειώνουμε μία τετράγωνη κατασκευὴ στὰ ΒΔ τοῦ τοίχου 3, ποὺ ἔμοιαζε μὲ ἐξέδρα καὶ ἓνα εἶδος σκάφης, κολλητά, στὰ ΒΔ τῆς. Ἡ τετράγωνη κατασκευὴ ἦταν γεμάτη μὲ μικρὲς πέτρες καὶ πλασιωμένη ἀπὸ μεγάλες λιθοπλίνθους σὲ δεύτερη χρῆση. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς τετράγωνης κατασκευῆς καλυπτόταν ἐν μέρει μὲ κεραμίδια στέγης, τὰ ὁποῖα ἀφαιρέσαμε γιατί ὑποψιαστήκαμε πὺδ κάτω τὴν παρουσία ταφῆς. Ἡ ἀπομάκρυνση τῶν κεραμιδιῶν ὅμως δὲν ἔφερε στὸ φῶς οὔτε ἓνα κόκαλο.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε σὲ τέσσερις τομεῖς. Στὸν πρῶτο (νότιο) τομέα, ποὺ ὀριζόταν ἀπὸ τοὺς τοίχους 1 καὶ 3 καὶ ἀπὸ τὴ ΝΔ καὶ ΝΑ πλευρὰ τῆς τάφρου ἀναγκαστήκαμε νὰ σταματήσουμε τὴν ἔρευνά μας ἀρκετὰ ἐνωρὶς γιατί ὁ χῶρος ἦταν περιορισμένος καὶ ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ καταρρεύσει ὁ τοῖχος 1.

Ἡ ἀνασκαφὴ ὅμως στὸν δεῦτερο τομέα, μεταξύ τοῦ τοίχου 2, τῆς τετράγωνης κατασκευῆς καὶ τῆς ΝΑ πλευρᾶς τῆς τάφρου, ἦταν πὺδ ἐκτενής. Τὸ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο σ' αὐτὸν τὸν τομέα ἦταν ἓνα βαθὺ στρώμα γκρεμισμένων λίθων, τὸ ὁποῖο δὲν κατορθώσαμε νὰ ἀφαιρέσουμε τελείως πρὶν κλείσουμε τὴν ἀνασκαφή. Σημειώνουμε ἐδῶ καὶ τὴν παρουσία ἀνασκαφικοῦ στρώματος τὸ ὁποῖο χαρακτήριζε ἓνα χῶμα σκοτεινοῦ χρώματος ποὺ περιεῖχε ὀστά, θαλάσσια ὄστρακα, ξυλάνθρακα, ἀπορρίμματα κατεργασίας σιδήρου καὶ σιδερένια καρφιά καθὼς καὶ κεραμεϊκὰ ὄστρακα διαφόρων εἰδῶν καὶ ἐποχῶν.

Ελκ. 3. Σχέδιο τῆς τάφρου 61.

Στὸν τρίτο τομέα, στὸ δυτικὸ μισὸ τῆς τάφρου, μεταξύ τῶν τοίχων 4 καὶ 5 καὶ τῆς τετράγωνης κατασκευῆς ἀνασκάψαμε μιὰ γέμιση ἀπὸ ἀνάμικτο ὕλικό, χωρὶς νὰ φθάσουμε σὲ καθαρὸ στρώμα.

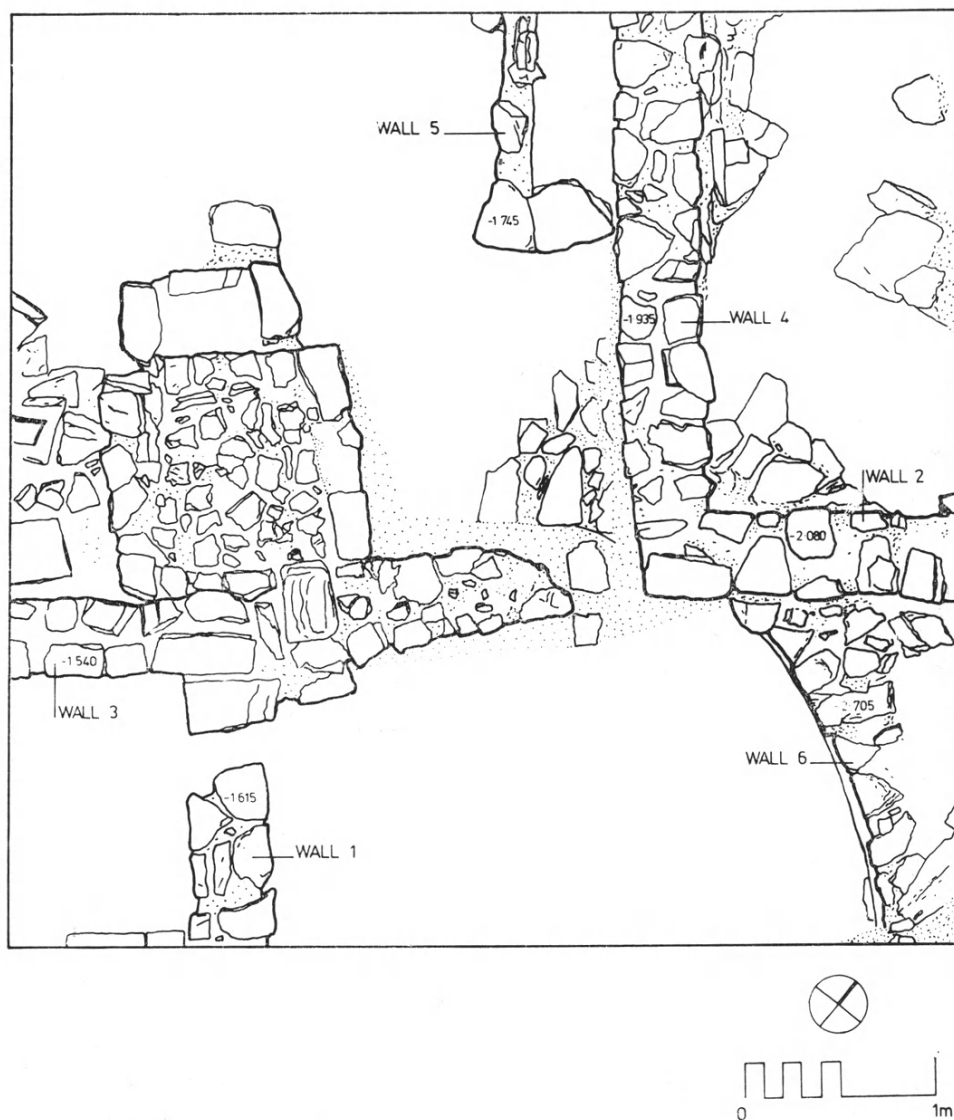
Στὸν τέταρτο (βόρειο) τομέα, ποὺ ὀριζόταν ἀπὸ τοὺς τοίχους 2 καὶ 4 καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ ΒΔ καὶ ΒΑ πλευρὰ τῆς τάφρου, ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς μιὰ ἐστία, τελικὰ δέ, φθάσαμε σὲ ἓνα ἐπίπεδο στὸ ὁποῖο ἡ κεραμεικὴ δὲν περιλάμβανε πιά ὄστρακα μεταβυζαντινά. Κάποιοι λίθοι ποὺ παρουσιάστηκαν μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α πιθανῶς νὰ εἶναι τμῆμα τῆς κορυφῆς ἐνὸς καινούργιου τοίχου. Ἐὰν ὅμως αὐτὴ ἡ ὑπόθεση εἶναι ὀρθή θὰ φανεῖ μόνο στὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς τάφρου 65 ἀναφέρουμε τὸ ὄστρακο μιᾶς κύλικας ποὺ παριστάνει στὴν ἐσωτερικὴ τῆς ἐπιφάνεια (rondo) μιὰ κεφαλὴ γυναικίας κατὰ τὴν τεχνικὴ τοῦ Six (ἀρ. εὐρ. 86.213, πίν. 39α) τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., τὴ γυναικεία κεφαλὴ ἀπὸ ἓνα πήλινο εἰδῶλιο ποὺ χρονολογεῖται στὴν ὕστερη κλασικὴ ἢ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ (ἀρ. εὐρ. 86.169 πίν. 39β) καθὼς καὶ τὴν κεφαλὴ πτηνοῦ (;) ἀπὸ ἓνα ἄλλο πήλινο εἰδῶλιο (ἀρ. εὐρ. 86.215, πίν. 39δ).

Τάφος 67 (εἰκ. 2 καὶ 5, πίν. 36, 37α, 39ε-ζ, 40α-β)

Τὴν ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου 67 ἀρχίσαμε μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι σ' αὐτὴν θὰ ἀνακαλύπταμε εὐρήματα ὅχι μόνο τῆς κλασικῆς καὶ ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου καὶ τῶν προϊστορικῶν χρόνων. Ἡ δίμηνη ἀνασκαφὴ ὅμως ἔφερε στὸ φῶς τοίχους διαφόρων ἐποχῶν, οἱ ὁποῖοι ἐβράδυναν τὴν ἐργασία μας σὲ βάθος. Στὸ τέλος τῆς περιόδου μόνο σὲ λίγα σημεῖα εἶχαν ἔλθει στὸ φῶς στρώματα τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς καὶ τῶν προϊστορικῶν χρόνων. Στὴ συνέχεια ἀκολουθεῖ χρονολογικὴ σύνθεση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καὶ στρωματογραφικῶν στοιχείων προσωρινοῦ χαρακτήρα.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς σημαντικὰ εὐρήματα τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀναφέρουμε τὸ κτίριο στὸ ὁποῖο ἀνήκουν οἱ τοῖχοι 1 καὶ 2 μὲ μιὰ τετραγωνικὴ κατασκευὴ στὴ γωνιά μεταξύ τους (πίν. 36β) καὶ τὰ ὑπολείμματα ἐνὸς «ἱπνοῦ» στὸ δάπεδο κοντὰ στὴν κατασκευή. Αὐτὸ τὸ κτίριο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιδὲ νέα ποὺ βρέθηκαν στὴ Λήκυθο. Οἱ τοῖχοι 3,4,6 καὶ 7 (ὁ τοῖχος 7 δὲν σημειώνεται στὴν εἰκ. 5 γιατί βρίσκεται μέσα στὸ ΝΑ τοίχωμα τῆς τάφρου) πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονοι μὲ τὸ κτίριο τῶν τοίχων 1 καὶ 2. Οἱ τοῖχοι 3 καὶ 6

Εἰκ. 4. Σχέδιο τῆς τάφρου 65.

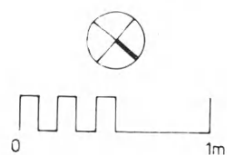
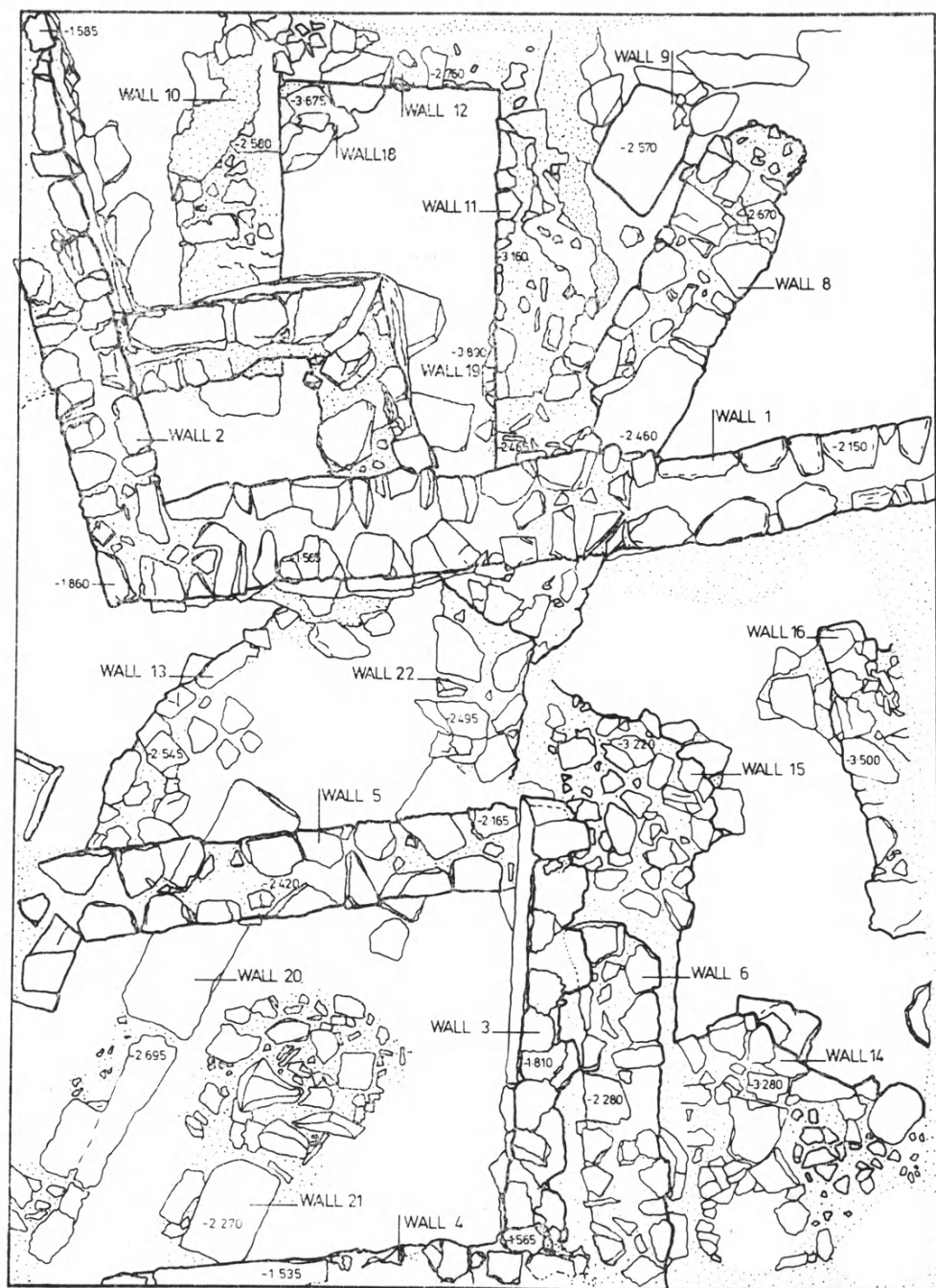
συνεχίζονται στήν τάφρο 65 μέ τοὺς ἀντίστοιχους ἀριθμοὺς 5 καὶ 4 (εἰκ. 4 καὶ 5), ἐνῶ ὁ 6 ἀνήκει καθαρά σὲ ἓνα ὀρθογώνιο κτίριο τοῦ ὁποίου τὰ δάπεδα καὶ μία ἐστία βρέθηκαν στὴ βόρεια γωνία τῆς τάφρου 65.

Μεταβυζαντινὸς ἀλλὰ ἀρχαιότερος πρέπει νὰ εἶναι ὁ χώρος ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 10, 11, 12 καὶ 17. Ἡ εἴσοδος τοῦ χώρου βρίσκεται στὸν τοῖχο 17, ὁ ὁποῖος δὲν σημειώνεται στήν εἰκ. 5 γιατί σκεπάζεται τελείως ἀπὸ τὸν τοῖχο 1. Ἡ τοιχοποιία αὐτοῦ τοῦ κτίσματος τὸ ὁποῖο ἦταν ἴσως ὑπόγεια ἀποθήκη ἀποτελεῖται ἀπὸ λίθους καὶ ἀσβεστοκονίαμα καὶ θυμίζει τὴν τοιχοποιία τοῦ ἡμικυκλιοῦ κτιρίου τῆς τάφρου 61 (πίν. 34β). Τὰ κεραμεϊκὰ εὐρήματα (π.χ. τὸ πινάκιο τοῦ πίν. 39ε) καὶ τὰ ἄλλα ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν στὴ γέμισή αὐτοῦ τοῦ χώρου τὸν χρονολογοῦν στὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας, ἀνάμεσά τους δὲ ὑπάρχουν καὶ μερικὲς καπνοσύριγγες οἱ ὁποῖες δὲν μποροῦν νὰ εἶναι παλαιότερες τοῦ 17ου μ.Χ. αἰ.

Τὰ μικρὰ εὐρήματα τῆς κλασικῆς καὶ ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς ἀπὸ αὐτὴν τὴν τάφρο εἶναι σημαντικὰ· εἰδικὰ ἀναφέρεται ἐδῶ τὸ ὄστρακο (ἀρ. εὐρ. 86.227, πίν. 40α) ποὺ φέρει χαραγμένο τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς. Ἀπὸ τοὺς τοίχους ὅμως οἱ ὁποῖοι ἀποκαλύφθηκαν σ' αὐτὴ τὴν τάφρο κανένας δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μέ βεβαιότητα σ' αὐτὲς τὲς δύο ἐποχές. Πιθανότερους ὅμως λόγῳ τῆς τοιχοποιίας τους θεωρῶ τοὺς τοίχους 8 καὶ 20, οἱ ὁποῖοι σχετίζονται, ὡς πρὸς τὸν προσανατολισμό τους μέ τοὺς κλασικοὺς ἢ ἐλληνιστικοὺς τοίχους, 9, 10 καὶ 12 στήν τάφρο 69 (εἰκ. 2, 5 καὶ 6). Στὴν κλασικὴ ἢ ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ πρέπει ἐπίσης νὰ ἀνήκει μία ὀρθογώνια κατασκευὴ σὰν σκάφη ποὺ βρέθηκε μισοχωμένη στὸ τοίχωμα τῆς ΝΔ πλευρᾶς τῆς τάφρου. Σ' αὐτὴν ἀνήκουν δύο σχιστολιθικὲς πλάκες τοποθετημένες ὀρθιες σὲ ὀρθή γωνία ποὺ βρέθηκαν στὰ δυτικὰ τοῦ τοίχου 13.

Ἡ χρονολογία τῶν τοίχων 5, 13, 21 καὶ 22 παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἀβέβαιη.

Οἱ τοῖχοι 14 καὶ 15 στὸ ἀνατολικὸ τέταρτο τῆς τάφρου καὶ μ' αὐτοὺς τὸ δάπεδο στὸ ὁποῖο βρέθηκαν οἱ βάσεις δύο πύλων δὲν μποροῦν πρὸς τὸ παρὸν νὰ χρονολογηθοῦν μέ ἀκρίβεια· γενικὰ ὅμως μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι νεώτεροι τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ ἀρχαιότεροι τῆς κλασικῆς ἐποχῆς. Ὁ τοῖχος 16 πρέπει νὰ ἀνήκει στήν ἴδια περίοδο, καθὼς καὶ οἱ τοῖχοι 18 καὶ 19 ποὺ βρέθηκαν περίπου στὸ ἴδιο ὕψος μέσα στὴ μεταβυζαντινὴ «ἀποθήκη», ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους 10, 12 καὶ 11.

Είχ. 5. Σχέδιο της τάφρου 67.

Μποροῦμε ἐπομένως νὰ ποῦμε ὅτι πρὸς τὸ παρὸν στὴν τάφρο 67 δὲν ἔχουμε βρεῖ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ποὺ νὰ δικαιολογοῦν μὲ βεβαιότητα χρονολόγηση στὴν πρῶιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Παρόλ' αὐτὰ πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου ἀρχίσαμε τὴν ἀνασκαφὴ ἐνὸς στρώματος στὸ ἀνατολικὸ τέταρτο τῆς τάφρου ποὺ χαρακτηρίζοταν ἀπὸ ἕνα χῶμα σκοτεινότερου χρώματος μὲ λιγότερες ἀποσυντεθειμένες ὠμοπλίνθους, τὸ ὁποῖο περιεῖχε περισσότερα καὶ μεγαλύτερου μεγέθους κεραμεικὰ ὄστρακα καθὼς καὶ ἀρκετὲς μικρὲς κροκάλες. Τὰ ὄστρακα ἦταν τῆς πρῶιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, μαζὶ τοὺς δὲ βρέθηκαν ὁ κύαθος ἀρ. εὐρ. 86.224 (πίν. 39ς) καὶ τέσσερις λεπίδες (flakes) ὀψιανοῦ (ἀρ. εὐρ. 86.359, 86.339, 86.361 καὶ 86.340· πίν. 40β, οἱ τέσσερις κατώτερες λεπίδες). Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς αὐτοῦ τοῦ στρώματος σημειώσαμε μιὰ πολὺ πυκνὴ ποσότητα θαλασσινῶν ὀστράκων στὰ ΝΑ ποὺ ἔδινε τὴν ἐντύπωση μικροῦ βόθρου ἀπορριμμάτων καὶ ποὺ περιεῖχε καὶ μὲ ποσότητα ὀστῶν ζώων, μερικὰ ὑπολείμματα ξυλάνθρακα, μιὰ λεπίδα (flake) ὀψιανοῦ καὶ κεραμεικὰ ὄστρακα, ὅλα τῆς πρῶιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

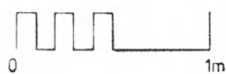
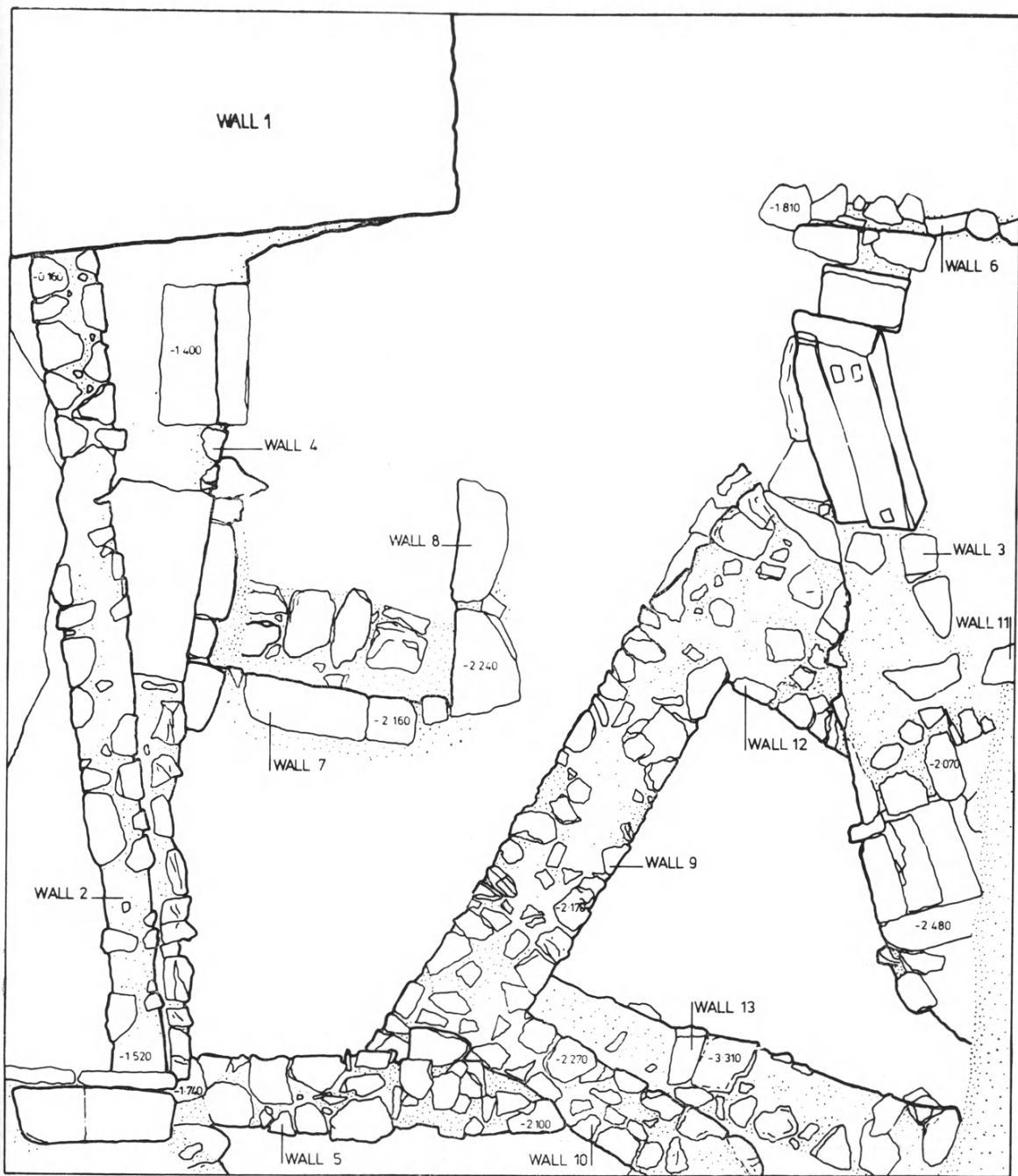
Αὐτὲς οἱ τελευταῖες ἀνακαλύψεις στὴν τάφρο 67 ἔδειξαν ὅτι εἴχαμε φθάσει, τουλάχιστον στὸ ἀνατολικὸ τέταρτό της, σὲ καθαρὸ στρῶμα τῆς πρῶιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ποὺ ὑποσχόταν κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφὴ καὶ σύγχρονα ἀρχιτεκτονικὰ εὐρήματα.

Τάφος 69 (εἰκ. 2 καὶ 6, πίν. 40β-γ)

Αὕτῃ ἡ τάφος εἶχε ἐν μέρει ἀνασκαφεῖ τὸ 1978 ὡς «Τάφος 2» (ΙΑΕ 1978, 92-93). Ἀποφασίστηκε νὰ συνεχιστεῖ ἐδῶ ἡ ἔρευνα γιατί τὰ εὐρήματα τοῦ 1978 ἦταν ποικίλα καὶ ἐνθαρρυντικά, ἐνῶ τὰ ὄστρακα χρονολογοῦνταν ἀπὸ τὴν πρῶιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας. Παρόλο ποὺ τὰ κεραμεικὰ εὐρήματα περιλάμβαναν πολὺ ἀρχαῖα ὄστρακα ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1978 δὲν εἶχε προχωρήσει σὲ μεγάλο βάθος.

Ἡ τάφος ἔχει διεύθυνση ἀπὸ τὰ ΒΑ πρὸς τὰ ΝΔ, οἱ δὲ διαστάσεις της εἶναι 7×6 μ. Στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1978 εἴχαμε ἀποκαλύψει ἑνδεκα τοίχους στοὺς ὁποίους εἴχαμε δώσει τοὺς ἀριθμοὺς 1 ὡς 11, αὕτῃ δὲ τὴν ἀρίθμηση κρατήσαμε καὶ τὸ 1986.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε σὲ τρεῖς τομεῖς: ὁ πρῶτος (νότιος) τομέας ὀριζόταν ἀπὸ τοὺς τοίχους 1, 4, 7 καὶ 8, ὁ δεῦτερος ἀπὸ τοὺς τοίχους 9, 10 καὶ 3, ὁ δὲ τρίτος ἀπὸ τοὺς τοίχους 8, 9 καὶ 3 καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ ΝΔ πλευρὰ τῆς τά-

Είχ. 6. Σχέδιο τής τάφρου 69.

φρου. Ἡ ἀνασκαφή στὸν πρῶτο τομέα ὁδήγησε στὴν ἀποκάλυψη μιᾶς πολλὰ πλῆθους ταφῆς στὸ ΒΑ μισό του. Παρόλο ποὺ ἔλειπαν ἀποδείξεις γιὰ τὴ χρονολόγησή της, τὸ σχετικὸ ὕψος στὸ ὁποῖο βρέθηκαν ἡ ταφή καὶ οἱ πέτρες τῶν τοίχων της, πολλὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες ἦταν λιθόπλινθοι κλασικῶν κτιρίων σὲ δεύτερη χρήση, ὑποδηλώνουν τὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Ἡ ἀνασκαφή κάτω ἀπὸ τὴν ταφή ἔφερε στὸ φῶς ἓνα ἐκτεταμένο στρώμα μαύρης στάχτης καὶ πιδὶ κάτω μιὰ λίθινη κατασκευὴ μὲ πολὺ κανονικὴ κορυφή κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου 7 (πίν. 37β) σὲ ἐπίπεδο χαμηλότερο τῶν βάσεων τῶν τοίχων 7 καὶ 8, ἡ ὁποία ἴσως εἶναι σύγχρονη τοῦ τοίχου 13 στὸν δεύτερο (βόρειο) τομέα.

Βαθύτερα τὸ χῶμα στὸν πρῶτο τομέα ἦταν σκοτεινότερο καὶ περιεῖχε θύλακες ἀποσυντεθειμένων ὠμοπλίνθων. Πιδὶ κάτω συναντήσαμε μιὰ ἐπιφάνεια κονιάματος τῆς ὁποίας θρύμματα μόνο σώζονταν. Τελικὰ μέσα στὴ μάζα ἀποσυντεθειμένων ὠμοπλίνθων ἐμφανίστηκαν δυὸ μακρές, φαρδιές, σχεδὸν παράλληλες μαῦρες ταινίες καὶ στὴν κορυφὴ τους μιὰ τρίτη ποὺ σχημάτιζε ἓνα Π, καθὼς καὶ μιὰ δισκοειδῆς μεγάλη κηλίδα (πίν. 38α). Τίς ταινίες τίς ταυτίσαμε μὲ ἀπανθρακωμένες ξύλινες δοκοὺς στέγης, ἡ ὁποία κατέρρευσε στὸ δάπεδο κτιρίου λόγῳ πυρκαγιᾶς καὶ τὴ δισκοειδῆ κηλίδα μὲ βάση ξύλινου κίονα ποὺ ὑποβάσταζε τὴ στέγη τοῦ κτιρίου. Ἡ μάζα ἀποσυντεθειμένων ὠμοπλίνθων πρέπει νὰ προερχόταν ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ «δωματίου» ποὺ κατέρρευσε. Κοντὰ στίς δοκοὺς, στὰ ΝΔ τους, βρέθηκε ἓνα σπασμένο ἀγγεῖο *in situ* (ἀρ. εὐρ. 86.190, πίν. 38α, 40δ) καὶ μιὰ λειασμένη χειροποίητη πρόχους μὲ κάθετη λαβή, τύπου χαρακτηριστικοῦ τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ἡ ὁποία χρονολογεῖ τὸ γκρεμισμένο οἰκοδόμημα.

Στὸν δεύτερο (βόρειο) τομέα, μεταξὺ τῶν τοίχων 3, 9 καὶ 10, ἡ πρώτη σημαντικὴ ἀνακάλυψη ἦταν ἓνας βόθρος στὴ βόρεια γωνία τῆς τάφρου, στὸν ὁποῖο βρέθηκαν μεταβυζαντινὰ κεραμεϊκὰ ὄστρακα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα σιδερένιο διχαλωτὸ ἀλέτρι (ἀρ. εὐρ. Μ 86.24) καὶ δυὸ κομμάτια καπνοσυρίγγων (ἀρ. εὐρ. 86.03 καὶ 86.19). Ταυτόχρονα ἤλθε στὸ φῶς ὁ τοῖχος 12 ποὺ πρέπει νὰ ἀνήκει στὸ ἴδιο δωμάτιο μὲ τοὺς τοίχους 9 καὶ 10.

Ἡ ἀνασκαφή μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τῆς βάσης τοῦ τοίχου 9 ἔφερε στὸ φῶς μία-δύο ἐπιφάνειες τῆς ἐλληνιστικῆς ἢ κλασικῆς ἐποχῆς, καὶ ὄστρακα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ὡς τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ.

Σ' αὐτὸ τὸ ὕψος, ἀλλὰ στὰ δυτικὰ τοῦ τοίχου 10, καὶ κάπως λοξὰ πρὸς αὐτὸν ἀποκαλύφθηκε ἓνας ἄλλος τοῖχος στὸν ὁποῖο δώσαμε τὸν ἀριθμὸ 13.

Οἱ σειρὲς λίθων τοῦ πού σώζονται φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσαν μόνο τὴ βάση ἐπάνω στὴν ὁποία ὁ κύριος τοῖχος ἦταν κτισμένος με ὠμοπλίνθους. Σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα φθάσαμε γιατί τὸ χῶμα ἀμέσως πὺ πάνω ἦταν κιτρινωπὸ καὶ εἶχε διαφορετικὴ ὑφή. Αὐτὴ δὲ ἡ διαφορὰ φαινόταν πολὺ καθαρὰ στὸ τοίχωμα τῆς ΒΔ πλευρᾶς τῆς τάφρου.

Ταυτόχρονα στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τοίχου 3, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ εἶναι προέκταση ἑνὸς παλαιότερου καὶ στερεότερου τοίχου ἀπὸ λιθόπλινθους τῆς κλασικῆς ἐποχῆς σὲ δευτέρη χρήση, ἀποκαλύψαμε ἕναν κιβωτιόσχημο τάφο τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς μισοχωμένο στὸ ΒΔ τοίχωμα τῆς τάφρου.

Στὴ συνέχεια ἀνασκάψαμε τὴ γέμιση ἀμέσως στὰ δυτικὰ τοῦ τοίχου 13. Τὸ χῶμα ἦταν μαλακὸ, ἀλλοῦ κίτρινο, ἀλλοῦ μαῦρο, καὶ περιεῖχε ἀποσυντεθειμένες ὠμοπλίνθους· λίγο πὺ κάτω βρήκαμε ὑπολείμματα καύσης με ἀπανθρακωμένους σπόρους ποὺ ὑποδήλωναν τὴν ὕπαρξη ἱπνοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ μεγάλη θερμοκρασία εἶχε ψήσει ἕνα μέρος τοῦ συμπιεσμένου πηλοῦ στὸν τοῖχο 13 καὶ τὸ εἶχε μετατρέψει σ' ἕνα σκληρὸ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα. Κάτω ἀπὸ τὸν ἱπνὸ, τὴ γέμιση σ' ὅλο τὸν βόρειο τομέα χαρακτήριζε μιὰ μάζα ὠμοπλίνθων ποὺ ἐφθασε ὡς τὸν φυσικὸ βράχο.

Ὁ τρίτος (νοτιοδυτικὸς) τομέας ὀριζόταν ἀπὸ τοὺς τοίχους 8, 9 καὶ 3 καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ ΝΔ πλευρὰ τῆς τάφρου. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐδῶ ὀδήγησε στὴν ἀποκάλυψη κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα ἐπιφάνειας μιᾶς τρίτης ταφῆς τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Τὰ κεραμεϊκὰ ὄστρακα συλλέχθηκαν με προσοχή, ἀνάμεσά τους δὲ βρέθηκαν κομμάτια ἑνὸς δίωτου κανθάρου τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (ἀρ. εὐρ. 86.265, πίν. 40γ) σὲ ὕψος 0.90 μ. πὺ πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κατεστραμμένου κτιρίου με τὶς καμένες δοκοὺς ποὺ εἶχε ἔλθει ἐν μέρει στὸ φῶς στὸν πρῶτο (νότιο) τομέα τῆς τάφρου.

Στὰ σύνορα μεταξὺ τῶν δύο τομέων, κάτω ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ λιθόπλινθο τοῦ τοίχου 8 τὴν ὁποία ἀφαιρέσαμε, βρήκαμε καὶ πάλι ἀποσυντεθειμένες ὠμοπλίνθους καὶ λίγο πὺ κάτω τὴ βάση ἑνὸς μεγάλου πίθου (ἀρ. εὐρ. 86.309, πίν. 38β) χωρὶς ὅμως νὰ μπορέσουμε νὰ ἐντοπίσουμε σκληρὸ δάπεδο.

Κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ τοίχου 9 ἀνασκάψαμε ἕνα ὄρυγμα θεμελίωσης, τὸ ὁποῖο περιεῖχε πολλὰ ἀνάμικτα ὄστρακα ποὺ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ὡς τὴν κλασικὴ καὶ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ. Αὐτὰ τὰ κλασικὰ καὶ ἐλληνιστικὰ ὄστρακα πρέπει νὰ χρονολογοῦν τὸν τοῖχο 9.

Στὴ συνέχεια ἡ ἀφαίρεση χρώματος στὰ νότια τοῦ τοίχου 8 ὁδήγησε στὴν ἀνακάλυψη μιᾶς κυκλικῆς στερεᾶς μάζας πηλοῦ μ' ἓνα κοίλωμα στὴ μέση ἢ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ εἶναι «ἰπνός», παρόλο ποὺ δὲν ὑπῆρχαν γύρω τῆς ἔχνη καύσης.

Τὸ ἐπόμενο σημαντικὸ εὑρημα στὸν τρίτο τομέα ἦταν ἓνα «δάπεδο» στὸ ὁποῖο βρέθηκαν κεραμεϊκὰ ὅστρακα τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο, μέσα στὸ ποικιλόχρωμο χῶμα ποὺ περιεῖχε ἀποσυντεθειμένες ὠμοπλίνθους βρέθηκαν διάφορα μικρὰ ἐργαλεῖα: μιὰ λίθινη λεπίδα (ἀρ. εὐρ. 86.317), δύο σφύρες ἀπὸ κροκάλες (ἀρ. εὐρ. 86.316 καὶ 86.320) καὶ ἓνας ὀστῆ-νος ξυστήρας (ἀρ. εὐρ. 86.379).

Τελικὰ φθάσαμε σὲ ἓνα στρώμα ἀποσυντεθειμένων ὠμοπλίνθων σὲ μιὰ ἐπιφάνεια μὲ θρύμματα κονιάματος, ποὺ ἀποτελοῦσε προέκταση ὁμοίας ἐπιφάνειας τὴν ὁποία εἴχαμε βρεῖ στὸν πρῶτο (νότιο) τομέα. Στὸ χῶμα ποὺ κοσκινίστηκε βρέθηκαν δυὸ λεπίδες ἀπὸ ὄψιανό (ἀρ. εὐρ. 86.341 καὶ 86.337, πίν. 40β) καὶ ἓνα σφονδύλι (ἀρ. εὐρ. 86.396), ποὺ χρονολογοῦνται ἀναμφισβήτητα στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ὁ πηλὸς ἀποσυντεθειμένων ὠμοπλίνθων ἦταν στρώμα καταστροφῆς ποὺ σκέπαζε τὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, τὸ ὁποῖο εἴχαμε ἐν μέρει ἀποκαλύψει στὸν πρῶτο (νότιο) τομέα. Πιο κάτω βρήκαμε τὴν τέφρα τῆς πυρκαγιᾶς ποὺ κατέστρεψε τὸ κτίριο καὶ τελικὰ δυὸ ἀκόμη δοκοὺς τῆς στέγης, παράλληλες πρὸς τὶς δοκοὺς ποὺ εἴχαμε βρεῖ στὸν νότιο τομέα. Κάτω ἀπὸ τὶς τέσσερις παράλληλες δοκοὺς ξεσκεπάσαμε δυὸ ἄλλες τοποθετημένες ἐγκάρσια. Ἐπομένως, συνολικὰ στὸν νότιο καὶ δυτικὸ τομέα τῆς τάφρου βρήκαμε ἕξι καμένες δοκοὺς τοῦ κτιρίου τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ποὺ εἶχαν γκρεμιστεῖ ἐπάνω στὸ δάπεδο.

Τὰ κεραμεϊκὰ ὅστρακα σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα: ἀναφέρονται ἓνα μεγάλο μαῦρο ὠσειδὲς ἀγγεῖο (ἀρ. εὐρ. 86.389) καὶ τὰ κομμάτια ἐνὸς λειασμένου ἐρυθροῦ σκεύους (ἀρ. εὐρ. 86.390). Ἐπίσης ἓνα πολὺ μεγάλο πυραμιδοειδὲς βαρίδι ἀργαλειοῦ (ἀρ. εὐρ. 86.391) καὶ ἓνας ἀκονόλιθος ἀπὸ κροκάλα (ἀρ. εὐρ. 86.392).

Συνοψίζοντας, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1986 στὴν τάφρο 69 ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀποδοτικὴ. Ἐφόσον δὲ τὰ ἀνώτερα στρώματα εἶχαν ἤδη ἀφαιρεθεῖ ὥς ἓναν βαθμὸ τὸ 1978 μπορέσαμε νὰ ἐξερευνήσουμε μιὰ ἀρκετὰ μεγάλη ἔκταση τῶν ἀρχαιότερων στρωμάτων.

Ἀπὸ τὰ νεώτερα εὐρήματα τοῦ 1986 ἀναφέρουμε περιληπτικά καὶ πάλι τὸν βόθρο στὴ βόρεια γωνιά τῆς τάφρου, ποὺ ἀπέδωσε ἀρκετὲς ποσότητες κεραμεικῶν ὀστράκων τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, τὸν τάφο τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τοίχου 3 καθὼς καὶ τὰ δάπεδα τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ κλασικῆς ἐποχῆς ποὺ σχετίζονταν μὲ τοὺς τοίχους 9, 10 καὶ 12.

Ὁ τοῖχος 13 ποὺ ἦταν κτισμένος μὲ ἀκατέργαστους λίθους καὶ ὠμοπλίνθους ἀποτελεῖ πρόβλημα. Ἡ γέμιση κοντὰ στὸν τοῖχο πρὸς τὰ δυτικά, περιεῖχε ἀνάμικτα κεραμεικὰ ὀστρακὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικὰ μποροῦσαν νὰ χρονολογηθοῦν στὴν πρώτη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Μέσα σ' αὐτὰ τὰ ὀστρακὰ βρέθηκαν ἀκόμη καὶ κομμάτια ἀπὸ «bird bowls» ποὺ ἀσφαλῶς προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Ἑλλάδα. Σύγχρονα μὲ αὐτὸν τὸν τοῖχο ἴσως εἶναι ὁ πίθος ἀρ. εὐρ. 86.309 ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὴ λιθόπλινθο τοῦ τοίχου 8 ποὺ ἀφαιρέσαμε (πίν. 38β), ὁ «ἵπνος» στὰ σύνορα μεταξὺ τοῦ νότου καὶ νοτιοδυτικοῦ τομέα καθὼς καὶ ἡ λίθινη κατασκευὴ ἀμέσως στὰ νότια τοῦ τοίχου 7. Ἡ χρονολογία ὅμως τοῦ τοίχου 13 καὶ τῶν ἄλλων κατασκευῶν ποὺ ἀναφέραμε παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἀβέβαιη.

Ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀνακάλυψη στὴν τάφρο 69 εἶναι τὸ στῶμα καταστροφῆς τοῦ κτιρίου τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ μὲ τίς καμένες δοκοὺς στέγης ποὺ ξεσκεπάσαμε στὸν νότιο καὶ στὸν νοτιοδυτικὸ τομέα, καθὼς καὶ τὰ σύγχρονα ἀντικείμενα ποὺ βρήκαμε μέσα στὸ στῶμα καταστροφῆς καὶ ἀναφέραμε πιὸ πάνω.

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1986 στὴ Λήκυθο ἦταν σημαντικότερα, τὰ δὲ εὐρήματα δείχνουν ὅτι τὸ ἀκρωτήριο κατοικήθηκε, μὲ διάφορα κενά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικὰ εἶναι ἀρκετὰ μεγάλα, ἀπὸ τὴν πρώτη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ὥς καὶ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας ἔχουμε πολλὰ καὶ ποικίλα λείψανα, τὰ δὲ ἀρχιτεκτονικὰ εὐρήματα ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ πυκνοῦ συνοικισμοῦ, τὸ σχέδιο τοῦ ὁποῖου ἐλπίζουμε νὰ ἀνασυγκροτήσουμε βαθμιαῖα. Ἐκτὸς ἀπὸ τοίχους οἰκιῶν αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καὶ χώρους εἰδικῆς λειτουργίας, ὅπως εἶναι τὸ ἡμικυκλικὸ κτίριο στὴν Τάφρο 61 καὶ ἡ «ἀποθήκη» στὴν τάφρο 67, ἡ ἔρευνά μας ἔφερε στὸ φῶς βόθρους, ἕναν ἵπνo, ἀπορρίμματα κατεργασίας σιδήρου, πολλὰ κεραμεικὰ σκεύη οἰκιακῆς χρήσης καθὼς καὶ σκεύη λεπτότερης κατα-

σκευῆς. Πρὶν μπορέσουμε νὰ χρονολογήσουμε μὲ κάποια ἀκρίβεια τὶς διαφορὲς φάσεις κατοίκησης τῆς Ληκύθου στοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους, θὰ χρειαστεῖ νὰ μελετήσουμε προσεκτικὰ τὸ ὕλικό ποὺ ἀνασκάφηκε.

Τὰ τελευταῖα στάδια κατοίκησης ἐνδέχεται νὰ εἶναι ἀρκετὰ πρόσφατα, τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ εὐρήματα ὅμως μπορεῖ νὰ ἀνάγονται στὸν 16ο αἰώνα, στὸν ὁποῖο ἴσως ἀνήκουν ἓνα μέρος τοῦ νεώτερου ὀχυρωματικοῦ τείχους ποὺ περιβάλλει τὸ ἀκρωτήριο, τὸ ἡμικυκλικὸ κτίριο τῆς τάφρου 61, μιὰ διπλὴ «δεξαμενὴ» στὰ βόρεια τῶν τάφρων 65 καὶ 67 (εἰκ. 2), ἡ ὁποία εἶναι ἐκτεθειμένη ἂν καὶ δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ ἀπὸ μᾶς, καθὼς καὶ ἡ «ἀποθήκη» τῆς τάφρου 67 καὶ ὁ τοῖχος 6 τῆς τάφρου 65 (εἰκ. 4), ποὺ ἔχουν ὅμως τοιχοποιία μὲ ἀσβεστοκονίαμα ὡς συνδετικὸ τῶν λίθων. Σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα θὰ πρέπει νὰ ἔχῃ ὑπόψη κανεῖς καὶ μερικοὺς τάφους ποὺ βρέθηκαν τὸ 1982 στὸ ἄνδριο IV, στὴν περιοχὴ τοῦ νεκροταφείου τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς (ΠΑΕ 1982, 71, εἰκ. 2), ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 16ο αἰώνα μὲ βάση Πολωνικὰ νομίσματα καὶ νομίσματα τῆς Ραγούζας ποὺ βρέθηκαν μέσα τους.

Ἐνῶ οἱ ἀποδείξεις γιὰ τὴν κατοίκηση τῆς Ληκύθου στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο εἶναι πολλές, πρὸς τὸ παρὸν εἵμαστε ἀβέβαιοι γιὰ τὶς συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὸ ἀκρωτήριο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Μερικὰ ἀπὸ τὰ σκευὴ τύπου «dead glazed» μπορεῖ νὰ χρονολογοῦνται σ' αὐτὴ, τὸ βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι, παρόλο ποὺ ἔχουμε βρεῖ στὴν Τορώνη νομίσματα τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ τουρκικὰ νομίσματα, πρὸς τὸ παρὸν δὲν ἔχουμε βρεῖ οὔτε ἓνα νόμισμα ποὺ νὰ εἶναι νεώτερο τοῦ 6ου καὶ ἀρχαιότερο τοῦ 16ου μ.Χ. αἰώνα.

Ἐπίσης θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἐνῶ τὸ νεκροταφεῖο τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς στὸ Ἄνδριο IV (ΠΑΕ 1982, 69 κέ.) ὑποδηλώνει ἀρκετὰ πυκνὴ κατοίκηση τῆς Τορώνης σ' αὐτοὺς τοὺς χρόνους, τὰ σύγχρονα εὐρήματα στὴ Ληκύθο εἶναι πρὸς τὸ παρὸν λίγα (ἀπὸ τὰ πάνω στρώματα τῶν τάφρων ποὺ ἀνασκάψαμε τὸ 1986 προέρχονται μερικὰ ὄστρακα τύπων «African slip ware» καὶ «Pliocaeen slip ware», μερικὰ ὄστρακα ἀγγείων ἀνοιχτοῦ χρώματος ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ μερικὰ ὄστρακα ἀποθηκευτικῶν ἀμφορέων). Μολονότι ἀνασκάψαμε μιὰ ταφὴ στὴν τάφρο 61 καὶ τρεῖς ἄλλες στὴν τάφρο 69 ποὺ πρέπει νὰ χρονολογοῦνται στὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, τὰ σύγχρονα ἀρχιτεκτονικὰ εὐρήματα δὲν ἦταν σημαντικὰ.

Ἀντίθετα, τὰ εὐρήματα τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ ὕστερης κλασικῆς ἐποχῆς

εἶναι ἀξιόλογα· ἡ πιὸ σημαντικὴ διαπίστωση ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1986 εἶναι ὅτι ἡ Τορώνη κατοικοῦνταν στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, γιὰτι παρόλο ποὺ δὲν εἴμαστε ἀκόμη σὲ θέση νὰ χρονολογήσουμε μὲ ἀκρίβεια ἑλληνιστικούς τοίχους καὶ κτίρια, ἡ ποσότητα τῶν ἑλληνιστικῶν κεραμεικῶν εὐρημάτων εἶναι σημαντικὴ. Οἱ τοῖχοι 9 καὶ 10 τῆς τάφρου (εἰκ. 6) πρέπει νὰ χρονολογοῦνται στοὺς ὕστερους κλασικούς ἢ ἑλληνιστικούς χρόνους γιὰτι στὸ ὄρυγμα θεμελίωσης τοῦ τοίχου 9 καὶ σὲ δύο ἐπίπεδα ποὺ σχετίζονταν μ' αὐτὸν τὸν τοῖχο βρέθηκαν πολλὰ κλασικὰ καὶ ἑλληνιστικὰ ὄστρακα. Σύγχρονα δὲ ἴσως εἶναι ὁ τοῖχος καὶ δύο δάπεδα ποὺ ἀνασκάψαμε στὴν τάφρο 67 (εἰκ. 5), καθὼς καὶ δύο ἄλλες ἀνασκαφικὲς μονάδες στὴν ἴδια τάφρο.

Μποροῦμε ἐπομένως περιληπτικὰ νὰ ποῦμε ὅτι τὰ εὐρήματα τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς στὴ Λήκυθο τὸ 1986 καὶ μερικὰ ἄλλα παρόμοια ποὺ βρέθηκαν στὸν ἰσθμὸ σὲ προηγούμενες ἀνασκαφές δείχνουν ὅτι μολονότι ἡ ἔκταση τῆς Τορώνης σ' αὐτοὺς τοὺς χρόνους εἶχε μειωθεῖ σημαντικά, ὁ πληθυσμὸς τῆς φαίνεται ὅτι εἶχε συγκεντρωθεῖ στὴ Λήκυθο. Ἡ πόλη ἐπομένως, πρέπει νὰ ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὴ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, ἔτσι δὲ ἐξηγεῖται καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Λιβίου (XLIV, 12) ὅτι τὸ 169 π.Χ. ὁ Εὐμένης Β' τῆς Περγάμου καὶ ὁ Προυσίας τῆς Βιθυνίας ἀποπειράθηκαν χωρὶς ἐπιτυχία νὰ τὴν πάρουν.

Μολονότι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ 4ου καὶ 5ου π.Χ.αἰ. ποὺ βρέθηκαν τὸ 1986 *in situ* ἦταν ἐλάχιστα, ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε ἀρκετὰ κεραμεικὰ ὄστρακα καὶ νομίσματα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς. Ἡ ἔλλειψη σημαντικῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων ἴσως ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Βρασίδας κατέστρεψε ἕνα μεγάλο τοὺς μέρος ὅταν κατέλαβε τὸ ἀκρωτήριο (Θουκυδίδης IV, 116).

Ἡ ὑπαρξὴ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς στὴ Λήκυθο ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη ἐπιβεβαιώθηκε ἀρχαιολογικὰ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1986 μὲ τὴν εὕρεση στὴν τάφρο 67 ἑνὸς ὀστράκου ἀποθηκευτικοῦ ἀμφορέα μὲ τὴ χαραγμένη ἐπιγραφή ΑΘΗ (πίν. 40α). Μερικὰ κομμάτια πῆλινων ἀρχιτεκτονικῶν διακοσμητικῶν στοιχείων ἀπὸ τὶς τάφρους 65 καὶ 67 μπορεῖ νὰ προέρχονται ἀπ' αὐτὸν τὸν ναό, τοῦ ὁποίου ἡ θέση πρὸς τὸ παρὸν δὲν ἔχει προσδιορισθεῖ. Ἀπὸ αὐτὸν δὲ ἴσως προέρχονται καὶ πολλὰς κατεργασμένες λιθόπλινθοι ἀπὸ τοπικὸ γρανίτη ποὺ βρέθηκαν χρησιμοποιοιμένες γιὰ δεύτερη φορὰ σὲ νεώτερα κτίρια. Πιὸ εἰδικὰ, ἴσως ἀνῆκε στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς μιὰ κατεργασμένη λιθόπλινθος ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα ἀρχαίου κτιρίου ποὺ βρέθηκε ἐνσωματωμένη στὸν τοῖχο 2

τῆς τάφρου 69, τῆς ὁποίας τὸ κέντρο προεξέχει, ὥστε νὰ μπορούσε νὰ τοποθετηθεῖ ἐπάνω της κίονας.

Ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ τὴν ὕστερη γεωμετρικὴ ἐποχὴ ἔχουμε μικρὸ μόνον ἀριθμὸ ὀστράκων ποὺ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὶς τάφρους 61 καὶ 69.

Ἀντίθετα τὰ εὐρήματα τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου εἶναι ἐξαιρετικῆς σημασίας. Τὰ πρωτογεωμετρικὰ ὄστρακα ποὺ ἀνήκουν σὲ χειροποίητα ἀγγεῖα εἶναι πολλὰ καὶ καλῆς ποιότητος. Ἀρκετὰ ἀπ' αὐτὰ βρέθηκαν στὸ βόρειο τέταρτο τῆς τάφρου 65, τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα ὅμως προέρχονται ἀπὸ τὶς βαθύτερες ἀνασκαφικὲς μονάδες τῆς τάφρου 61 ποὺ σχετίζονταν μὲ τὸν μεγάλο πῖθο δίπλα στὸν τοῖχο D. Τὰ ὄστρακα σ' αὐτὴν τὴν τάφρο ἦταν πάρα πολλὰ καὶ ὑποδηλώνουν ὅτι ὁ συνοικισμὸς τῶν κατοίκων τῆς Τορώνης ποὺ εἶχαν κάνει χρῆση τοῦ νεκροταφείου ποὺ ἀνασκάψαμε στὸ Ἄνδηρο V βρισκόνταν στὴ Λήκυθο (ΠΑΕ 1981, 38 καὶ 1982, 73-77). Εἶναι δὲ πιθανόν, ἂν καὶ δὲ μπορούμε νὰ ἤμαστε ἀπόλυτα βέβαιοι, ὅτι οἱ τοῖχοι 14, 15 καὶ 16 στὴν τάφρο 67 (εἰκ. 5) καὶ ὁ τοῖχος 13 στὴν τάφρο 69 (εἰκ. 6), ἀνήκουν καὶ αὐτοὶ στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Ἐπίσης εἶναι πιθανὸ ὅτι οἱ πῖθοι ποὺ βρέθηκαν στὶς τάφρους 67 καὶ 69 (πίν. 37α, 38β) στὸ ἴδιο σχεδὸν ὕψος, καὶ τὰ σχετιζόμενα μ' αὐτοὺς δάπεδα εἶναι καὶ αὐτὰ σύγχρονα.

Κανένα ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1986 δὲ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ μὲ βεβαιότητα στὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ὡστόσο, ἀπὸ τὴν τάφρο 69 ἔχουμε μερικὰ μυκηναϊκὰ ὄστρακα καλῆς ποιότητος. Πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ ἓνα ὄστρακο ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ποὺ σχετιζόταν μὲ τοὺς πῖθους στὴν τάφρο 67 καὶ ποὺ ἀνῆκε ἴσως σὲ μυκηναϊκὸ ψευδόστομο ἀμφορέα. Ἄν καὶ εἶναι λίγα, τὰ μυκηναϊκὰ κεραμικὰ εὐρήματα τῆς Ληκύθου εἶναι τὰ μόνα ποὺ ἔχουμε ἀνακαλύψει μέχρι τώρα στὴν Τορώνη. Σὲ σχέση μ' αὐτὰ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε μερικὰ ὑπομυκηναϊκὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν στὸ πρωτογεωμετρικὸ νεκροταφεῖο στὸ Ἄνδηρο V.

Ἀπὸ τὴ μεσοελλαδικὴ ἐποχὴ ἐπίσης δὲν ἔχουμε ἀρχιτεκτονικὰ εὐρήματα, παρόλο ὅτι βρήκαμε ἀρκετὰ τεφρὰ μινυακὰ ὄστρακα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν πρὸς τὸ παρὸν τὸ μόνον τεκμήριο ἀνθρώπινης παρουσίας στὴν Τορώνη σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ.

Ἡ πιὸ ἐντυπωσιακὴ ἀνακάλυψη ὅμως τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1986 εἶναι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ κινητὰ εὐρήματα τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ποὺ ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξὴ προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ στὴ Λήκυθο ποὺ εἶχε ἰδρυ-

θεῖ ἴσως πρὶν ἀπὸ τὸ 2500 π.Χ. Εἰδικὰ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ τὴν τάφρο 69 στὴν ὁποία ἀποκαλύψαμε ἓνα στρῶμα καταστροφῆς μὲ ἔξι ἀπανθρακωμένες δοκοὺς στέγης, οἱ ὁποῖοι εἶχαν γκρεμιστεῖ ἐπάνω στὸ δάπεδο μιᾶς κατοικίας λόγω πυρκαγιᾶς, καθὼς καὶ ἀγγεῖα ποὺ βρήκαμε *in situ*, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦν τὴν κατοικία (εἰκ. 38α, 40δ). Καθαρὰ ἐπίπεδα τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἦλθαν ἐπίσης στὸ φῶς, χωρὶς ὅμως νὰ ἀνασκαφοῦν πλήρως, στὴν τάφρο 67. Ἐπίσης, πολλὰ ὄστρακα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς βρέθηκαν σὲ ἀνάμικτες ἀνασκαφικὲς μονάδες καὶ στὶς τέσσερις τάφρους. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ κεραμεϊκὰ εὐρήματα ἔχουμε καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐποχή: π.χ. ἓνα πελώριο βαρίδι ἀργαλειοῦ ἀπὸ τὴν Τάφρο 69, ἓνα πηνίο (;) ἀπὸ τὴν τάφρο 67, ἀρκετὰ σφονδύλια καὶ λεπίδες ὀψιανοῦ, ποὺ ὑποδηλώνουν ἐπαφὲς μὲ τὸν Νότο.

Οἱ μεγάλες μάζες ἀποσυντεθειμένων ὠμόπλινθων ποὺ βρέθηκαν στὶς τάφρους 69 καὶ 67 καὶ οἱ μικρότερες ποσότητες ποὺ βρέθηκαν στὴν τάφρο 61 δείχνουν ὅτι οἱ τοῖχοι τῶν κατοικιῶν τοῦ προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ ἦταν κτισμένοι μὲ ὠμόπλινθους τοποθετημένες ἐπάνω σὲ λίθινες βάσεις. Οἱ ἀπανθρακωμένες δοκοὶ τῆς τάφρου 69 δείχνουν ὅτι τὸ τρίτο σημαντικό οἰκοδομικὸ ὕλικὸ τῶν κατοικιῶν ἦταν τὸ ξύλο.

Ἐὰν ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ὑπῆρχαν καὶ μερικὰ ἀρχαιότερα δὲν εἶναι ἀκόμη βέβαιο.

Οἱ ἀνασκαφές στὴ Λήκυθο τοῦ 1986 ἔδειξαν ὅτι ὁ ἀρχαιολογικὸς χῶρος τῆς Τορώνης εἶναι πολὺ πρὸ πολὺπλοκος ἀπ' ὅ,τι εἶχαμε ἀρχικὰ ὑποθέσει. Ἡ συνέχιση τῆς ἐξερεύνησής της θὰ ὀδηγήσει χωρὶς ἄλλο σὲ καινούργιες ἐνδιαφέρουσες ἀνακαλύψεις.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΜΠΙΤΟΓΛΟΥ

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

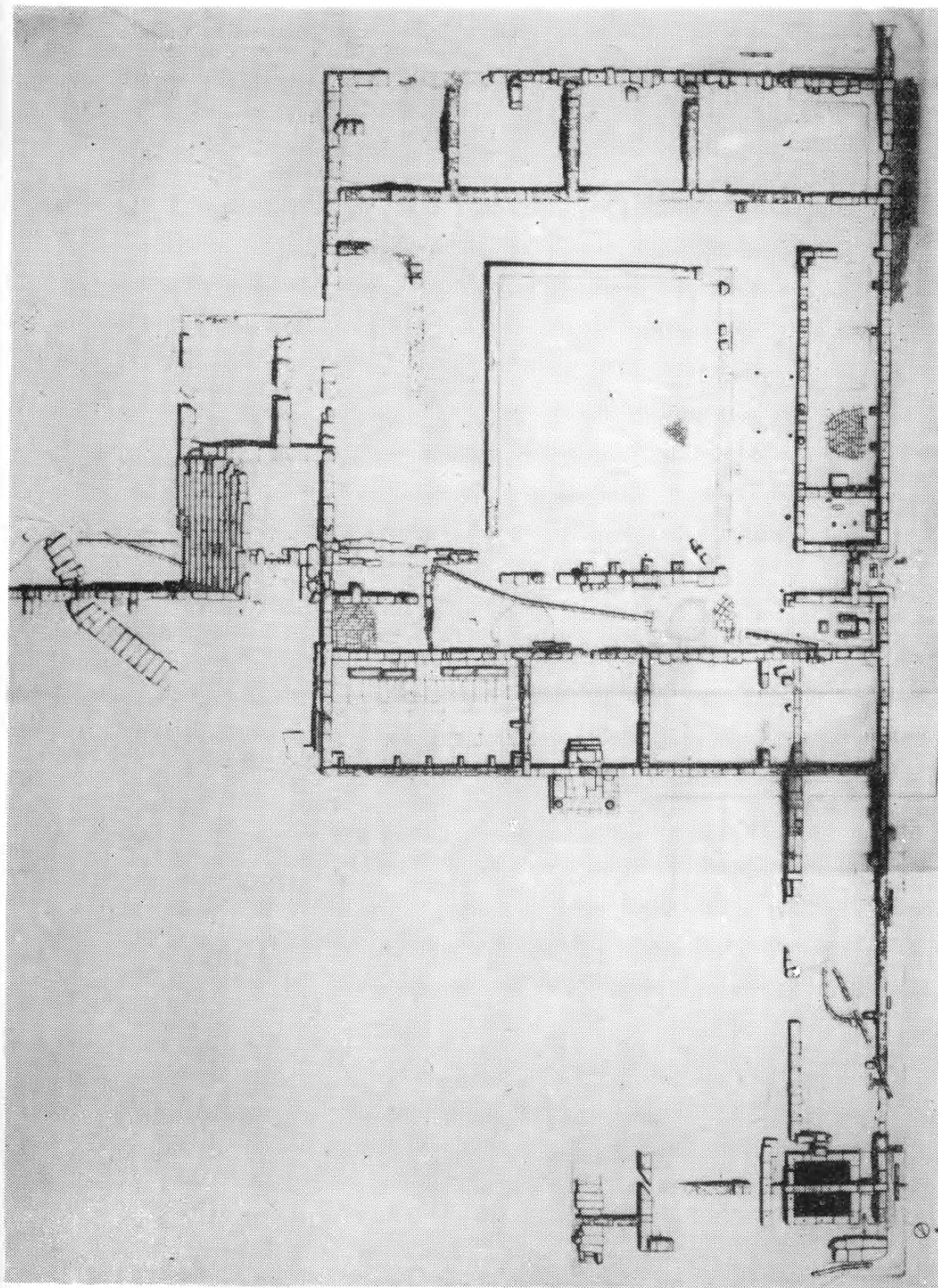
(Πίν. 41-50)

Στην 'Αμφίπολη συνεχίσθηκε και κατά τὸ 1986 ἡ ἀνασκαφὴ τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας με ἐπιχορήγηση καὶ τοῦ 'Υπουργείου Β. 'Ελλάδος στὸ Γυμνάσιο, ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα. Στὴν ἐπιτυχία τῆς ἔρευνας, ποὺ διήρκεσε 37 μέρες κατὰ τοὺς μῆνες Αὐγούστο καὶ Νοέμβριο, συνέβαλαν ἡ ἐπιστημονικὴ βοήθης - ἀρχαιολόγος 'Αν. Μανδάλα, ὁ γνωστὸς γιὰ τὶς ἱκανότητες καὶ τὸν ζῆλο του ἀρχιφύλακας 'Αλ. Κοχλιαρίδης, καθὼς καὶ ὁ φύλακας Ν. Κοχλιαρίδης καὶ οἱ ἔμπειροι ἐργάτες. Τὴν ἀποτύπωση τῆς ἀνασκαφῆς ἔκανε ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ ΥΠΠΟ 'Αλ. Παπανικολάου, πολύτιμος ἐπὶ χρόνια συνεργάτης. Τέλος τὸν καθαρισμὸ τῶν μεταλλικῶν ἀντικειμένων ἔκανε ὁ συντηρητὴς τοῦ Μουσείου Καβάλας Γ. Ξυλαπετσιδίδης.

Ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ Γυμνασίου ἡ ὁποία ἄρχισε τὸ 1982 καὶ συνεχίσθηκε ἀπὸ τὸ 1984 μέχρι τὸ 1986, διενεργήθηκε ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα τῆς ἀρχαίας πόλης Δημήτρη Λαζαρίδη καὶ μετὰ τὸν θάνατό του ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα¹. Μὲ τὴ φετινὴ ἔρευνα ἀποκαλύφθηκε πλήρως ἡ μορφή τοῦ κτιρίου, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἐπιγραφὰς ποὺ βρέθηκαν, εἶχε ταυτιστεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μετὰ τὸ ἀρχαῖο Γυμνάσιο. Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς κάτοψής του καὶ τὴν ἑναρξὴ τῆς ἔρευνας τοῦ ἐξωτερικοῦ του χώρου (εἰκ. 1), ἡ ὁποία ὀδηγεῖ στὸν ἐντοπισμὸ καὶ ἄλλων κτισμάτων, ἐπιβεβαιώθηκε ὅτι τὸ κτίριο ποὺ ἀνασκάφηκε ἀποτελεῖ τυπικὸ δεῖγμα Παλαίστρας (πίν. 41α) ἡ ὁποία ἀνήκει σὲ Γυμνασιακὸ συγκρότημα, ἀνάλογο μετὰ παρόμοια κτιριακὰ σύνολα ποὺ ἔχουν ἤδη ἀποκαλυφθεῖ σὲ ἄλλες ἀρχαῖες πόλεις². Ἡ φετινὴ ἔρευνα ἔφθασε μέχρι τὸν φυσικὸ βράχο, στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Παλαίστρας,

1. Βλ. *ΠΑΕ* 1982, 1984 Β' στοὺς οἰκείους τόπους, *Ἔργον* 1985, 1986.

2. Βλ. τόμο *«Μνήμη Δημήτρη Λαζαρίδη»* με τίτλο «Πόλις καὶ Χώρα στὴν ἀρχαία Μακεδονία καὶ Θράκη», *Ἀρχαιολογικὸ Συνέδριο στὸ Μουσεῖο Καβάλας, Μάιος 1986* (Θεσσαλονίκη 1990).

Εικ. 1. Κάτοψη τοῦ ἀρχαίου Γυμνασίου.

μέσα στὸν ὁποῖο εἶναι θεμελιωμένη. Ὑπολείπεται ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀκάλυπτου χώρου καὶ τῶν δωματίων τῆς νότιας πλευρᾶς.

Μὲ τὴν εὕρεση τῆς κοίτης καὶ τριῶν μόνο παροπλίνθων στὴ θέση τους ἀπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς (πίν. 41β), ἔγινε δυνατὴ ἡ ἀποκατάσταση τῶν διαστάσεων της, καθὼς καὶ ἡ διαπίστωση τῆς ὑπαρξῆς μιᾶς δεύτερης στοᾶς (πίν. 42α), μεταξὺ τοῦ στυλοβάτη τῆς αὐλῆς καὶ τῆς κιονοστοιχίας ποὺ εἶχε ἤδη ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὸ 1982 στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου.

Μιὰ ἀντίστοιχη διπλὴ στοὰ (πίν. 42β), ἰδίου πλάτους, δημιουργεῖται κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς αὐλῆς. Ἀποκαλύφθηκε ἡ ὑποθεμελίωση μόνο τοῦ ΝΔ τμήματος τοῦ στυλοβάτη της καὶ ὁ γωνιακὸς ΒΔ παρόπλινθος, πάνω στὸ φυσικὸ ἔδαφος. Στὸν χώρὸ τῆς Α εἰσόδου τοῦ κτιρίου (πίν. 43α) σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν κτιστὸ ἀγωγὸ τῆς αὐλῆς στὸ βάθος ἔδρασής του, διευκρινίστηκε τὸ πλάτος τοῦ νότιου τοίχου τῆς εἰσόδου, ποὺ συγχρόνως ἀποτελεῖ καὶ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς ἐξωτερικῆς ἀνατ. στοᾶς. Ἡ ὑποθεμελίωση καὶ τῶν δύο τοίχων τῆς ἀνατολικῆς εἰσόδου εἶναι χτισμένη σὲ σχῆμα ἄβακα (ἐναλλαγὴ ἐπιμήκων παροπλίνθων καὶ μικρῶν ἀργῶν λίθων), ἐνῶ ἡ ἀνωδομή τους ἀποτελεῖται ἀπὸ ἰσόδομους παρόπλινθους, σύγχρονους μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ κτιρίου.

Ἡ τοιχοποιία αὐτὴ τῆς ὑποθεμελίωσης, ποὺ συναντᾶται γενικὰ στὸν ἐσωτερικὸ ΝΑ χώρὸ τῆς Παλαίστρας (Α εἴσοδος, ἐξωτερικὴ Α στοὰ, Α καὶ Ν τοῖχος ἐσωτερικῆς αὐλῆς καὶ δωμάτια νότιας πλευρᾶς), ἐκεῖ δηλαδὴ ὅπου τὸ ἔδαφος παρουσιάζει μεγάλη κλίση, χρησιμοποιήθηκε προφανῶς γιὰ τὴ δημιουργία ἐνιαίου ἐπιπέδου καὶ ἀνήκει, ὅπως τελικὰ ἀποδείχθηκε, στὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση.

Τέλος στὴν ἐσωτερικὴ Δυτικὴ καὶ στὸν χώρὸ βόρεια τῆς Δυτικῆς πύλης, ἀποκαλύφθηκαν κυκλικὰ λαξεύματα, διαφορετικῆς διαμέτρου (0.45-0.12 μ.) καὶ βάθους (0.37-0.15 μ.), μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀντιστοιχία, ἐνῶ ἄλλα βρίσκονται σὲ ἄνισες ἀποστάσεις. Τὸ σχῆμα τους, ἡ ὑπαρξὴ στάχτης καὶ κάρβουνου σὲ ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτά, καθὼς καὶ ἡ εὕρεση λίθων καὶ κεραμίδων στὸ ἐσωτερικὸ τῶν περισσώτερων, κάνουν πιθανὴ τὴ χρῆση ξύλινων ὑποστυλωμάτων μιᾶς πρόχειρης κατασκευῆς, μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη τῆς αὐλῆς.

Συμπερασματικά, μὲ τὴν ἔρευνα ὡς τὸ φυσικὸ ἔδαφος, ἔγινε δυνατὸς ὁ συσχετισμὸς τῶν δύο κύριων οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ κτιρίου. Ἡ ἔδρυσή του,

ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν τοιχοποιία καὶ τὰ εὐρήματα, ἀνάγεται στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, ἴσως ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ἡ δὲ λειτουργία του πρέπει νὰ ἦταν συνεχῆς καὶ τοὺς πρώιμους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Τὸ κτίριο καταστρέφεται βίαια ἀπὸ ἐπίθεση, λεηλασία καὶ πυρκαγιά, πιθανότατα στὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., ὅποτε καὶ καταστρέφονται τὰ ἐλληνιστικὰ κτίρια τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Θράκες. Ἐπισκευάζεται μὲ προσθῆκες καὶ ἀλλαγές καὶ ἐγκαταλείπεται μετὰ ἀπὸ μικρότερης ἔκτασης πυρκαγιά, τὸν 10ο μ.Χ. αἰ.

Ἡ Παλαίστρα, δωρικοῦ ρυθμοῦ, ἔχει διαστάσεις 46.80 μ. ἀπὸ Β πρὸς Ν, 36.10 μ. ἀπὸ Α πρὸς Δ. Κτισμένη μὲ ἐπιμελημένο ἰσόδομο σύστημα διασώζεται σὲ ἀνώτερο ὕψος 3 μ. περίπου καὶ πλάτος 0.50 μ.

Εἶναι ὀργανωμένη γύρω ἀπὸ μιὰ ὑπαίθρια ὀρθογώνια περίστυλη αὐλὴ (πίν. 41β), διαστ. 20.60 × 15.40 μ., ποὺ διασώζει μόνον τὸν βόρειο στυλοβάτη μὲ τοὺς κατώτερους σπονδύλους τριῶν πώρινων κιόνων ἀπὸ τὴν ἐξάστυλη κιονοστοιχία.

Ἡ αὐλὴ περιβάλλεται ἀπὸ ἐνιαία στοά, πλάτους 4.10 μ. Στὶς μακρὲς πλευρὲς δημιουργοῦνται ἐπὶ πλέον ἐπιμήκεις στωικὲς αἵθουσες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ δυτικὴ (πίν. 42α), διαστ. 15.30 × 4.80 μ., διατηρεῖ τὸ κατώτατο τμήμα τριῶν μικρότερων κιόνων πεντάστυλης κιονοστοιχίας, ἐνῶ ἡ ἀνατολικὴ (πίν. 42β), πλάτους 4.70 μ., διασώζει μόνον τὴν ὑποθεμελίωση στὸ ΝΔ τμήμα της.

Στὴ βόρεια καὶ νότια πλευρὰ τοῦ κτιρίου σχηματίζονται ὁκτὼ δωμάτια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ ἑξὶ εἶναι τετράγωνα μὲ πλευρὰ 7.10 μ., ἐνῶ τὰ δύο χιαστὶ γωνιακὰ εἶναι ὀρθογώνια διπλάσιου περίπου μήκους (12.17 μ.). Ἐκατέρωθεν τῶν στοῶν σχηματίζονται πέντε μικροὶ χώροι (3 × 5 μ.). Ἡ πρόσβαση στὸ κτίριο γινόταν ἀπὸ δύο εἰσόδους στὴν ἀνατ. καὶ δυτ. πλευρὰ (πίν. 43β), ἴσων διαστάσεων, περίπου 3 μ. πλάτους, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ δυτικὴ δημιουργεῖ πύλη, ὅπου ὁδηγοῦσε στενός, πλάτους 1.70 μ., λιθόστρωτος δρόμος.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ δημιουργεῖται μνημειακὴ κλίμακα (πίν. 41α), ποὺ στηρίζεται σὲ ἀναλημματικὸ τοῖχο μὲ ἀντηρίδες. Ἐχει πλάτος 8.70 μ. καὶ διασώζει 12 βαθμίδες στὴ θέση τους. Ἡ νότια πλευρὰ της ἐφάπτεται σὲ ἐξέχοντα διμερὲς χῶρο.

Στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια καταργεῖται ἡ ἀνατολικὴ κλίμακα καὶ ἡ κύρια πρόσβαση γίνεται ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ, μὲ πρότυλο ἰωνικοῦ ρυθμοῦ (διαστ. 3.90 × 2.20 μ.), ποὺ φέρει βάσεις δύο κιόνων καὶ ἐσωτερικὰ μικρὸ κλιμακοστάσιο (πίν. 41β). Ἐπίσης ἐπισκευάζονται τοῖχοι καὶ ξαναχρησιμοποιεῖται

οἰκοδομικὸ ὕλικό, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἐπιγραφές, βάθρα καὶ βάσεις τοῦ μισοκατεστραμμένου ἀρχικοῦ κτιρίου.

Σύμφωνα μὲ τὰ μέχρι στιγμῆς ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ μὲ βάση τὶς φιλολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες εἶναι δυνατὴ ἡ ταύτιση καὶ ἡ ἐξακριβώση τῆς χρήσης τῶν περισσότερων ἀπὸ τοὺς χώρους. Ἡ αὐλὴ, ἡ βόρεια στοά, καὶ ἡ δυτικὴ στωικὴ αἴθουσα πρέπει νὰ χρησίμευαν ὡς τόποι συνάθροισης, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἐπιγραφές, οἱ ἐρμαϊκὲς στῆλεις καὶ μερικὰ ἀποσπασματικῶς σωζόμενα ἀγάλματα. Στὴ Β στοά (πίν. 44α), ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἦταν καὶ ἡ κεντρικὴ, καθὼς ὁδηγοῦσαν σ' αὐτὴν οἱ εἰσοδοὶ τοῦ κτιρίου καὶ στὶς δύο οἰκοδομικὰς τοὺς φάσεις βρέθηκαν οἱ πιὸ σημαντικὲς ἐπιγραφές, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες τὸ διάταγμα τοῦ Φιλίππου Ε' γιὰ τὴν τέλεση ἀγώνων σὲ διάφορες πόλεις τῆς Μακεδονίας καὶ τὴν καταχώρισή τους σὲ γυμνασιαρχικὸ νόμο καὶ ὁ Ἐφηβαρχικὸς Νόμος τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (βλ. ΠΑΕ 1984 Α').

Στὴ Δ αἴθουσα — ποὺ πιθανῶς ἦταν ἡ «ἐξέδρα» ἢ τὸ «ἐφηβεῖο» — καὶ στὴν αὐλὴ (πίν. 43β, 44α) βρέθηκαν βάσεις ξύλινων, πιθανότατα, πάγων. Καὶ στοὺς τρεῖς παραπάνω χώρους, ποὺ χρησίμευαν ἐκτὸς ἀπὸ διδασκαλία καὶ γιὰ ἄσκηση, ἀποκαλύφθηκαν τέσσερα ἐλλειψοειδῆ δάπεδα ἀπὸ πήλινες πλάκες (μήκους 3-4 μ.), πιθανότατα γιὰ τὸ ἀγώνισμα τῆς πάλης (πίν. 44β), τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀνῆκουν στὴ β' οἰκοδομικὴ φάση.

Ἀπὸ τὰ δωμάτια τῶν στενῶν πλευρῶν εἶναι σαφές ἡ χρῆση τῶν δύο γωνιακῶν τῆς βόρειας πλευρᾶς ὡς αἰθουσῶν λουτροῦ (πίν. 45α). Μαρμάρινα βάθρα κατὰ μῆκος καὶ τῶν τριῶν μάλλον πλευρῶν, τοποθετημένα πάνω σὲ ἐπιμελημένο πλακόστρωτο δάπεδο, στήριζαν ὀρθογώνιες λεκάνες (διαστ. 2×5 μ. περίπου), μαρμάρινες ἐπίσης, ἡ ὑδροδότηση τῶν ὁποίων γινόταν μὲ κρουνοὺς ἀπὸ αὐλάκι πάνω στὸν βόρειο τοῖχο.

Ἀπὸ τοὺς λουτῆρες βρέθηκαν μόνο τέσσερις, σὲ δεύτερη χρῆση, μέσα σὲ πλίνθινο δάπεδο τῆς δεύτερης οἰκοδομικῆς φάσης, ὅπως καὶ κάθετο λάξευμα στὸν ἀνατ. τοῖχο γιὰ τὴν ἀποχέτευσή τους μὲ πῆλινο ἀγωγὸ στενότερο. Τὸ νερὸ ποὺ ὑπερεκχείλιζε ἀπὸ τοὺς λουτῆρες στὴν ἀρχικὴ τους θέση, διοχετευόταν μέσω πῆλινων ἀγωγῶν (πίν. 44α, 43α) ἐπίσης καὶ τοῦ κτιστοῦ ἀγωγοῦ τῆς αὐλῆς (πίν. 44α, 43α) κάτω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ κλίμακα, σὲ μεγάλο λιθόκτιστο ἀπὸ πωροπλίνθους ἀγωγό (πίν. 45β), διαστ. 1.70×1.60 μ., ποὺ περνάει ΒΑ τοῦ κτιρίου (πίν. 41α).

Ἡ χρῆση τῶν ἄλλων δύο δωματίων παραμένει ὑποθετικὴ. Πιθανῶς τὸ

δωμάτιο πού είναι ανατολικά τοῦ μικροῦ ΒΔ λουτροῦ, νά ταυτίζεται μέ τὸ «κονιστήριον» ἢ τὸ «κωρύκειον», δεδομένου ὅτι σὲ περιορισμένη τομὴ πού ἔγινε στὰ δάπεδά του βρέθηκε λίγη ἄμμος. Ἴσως δὲ τὸ τέταρτο δωμάτιο νά εἶναι τὸ «ἐλαιοθέσιο», σύμφωνα μέ ἐπιγραφή (βλ. ΠΑΕ 1984 Α') γιὰ χορηγία ἀλείμματος καὶ μέ τὴν περιγραφή γιὰ τὴν Παλαίστρα τοῦ Βιτρουβίου³.

Ἡ ταύτιση τῶν δωματίων τῆς νότιας πλευρᾶς εἶναι ἀνέφικτη, δεδομένου ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀνασκαφικά στοιχεῖα ἐπαρκή. Ἴσως ὁ γωνιακὸς ΝΔ χῶρος, ἐξαιτίας μεγάλων διαστάσεων νά εἶναι «ἀποδυτήριον» (ιματιοθήκη), ἢ «παιδαγωγεῖο». Τὸ μικρὸ δωμάτιο (πίν. 42α) στὴ νότια πλευρὰ τῆς δυτικῆς πύλης, ἴσως νά χρησίμευε ἀρχικὰ ὡς θυρωρεῖο. Στὴ ρωμαϊκὴ ὥμως ἐποχὴ, ἡ μὲν δυτικὴ ἐξωτ. εἴσοδος κλείσθηκε μέ βάθρο ἀγάλματος τοῦ Γυμνασιάρχῃ Ἀπελλᾷ Διογένη, ἀρχῶν τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ., ἡ δὲ βόρεια μέ πῆλινους ἀεραγωγούς, πού ἴσως προέρχονται ἀπὸ χῶρο εἰδικὸ γιὰ ἀτμόλουτρο μετὰ τὴ γυμναστικὴ, τὸ «πυριατήριον».

Τέλος ὁ διμερὲς χῶρος (πίν. 46α), πού βρίσκεται νότια τῆς ἀνατ. κλίμακας, διαστ. 9.30×8.90 μ., καὶ ἔχει μορφή ναῖσκου (μέ πρόδομο καὶ σηκό), πιθανῶς ἦταν ἱερὸ τῶν δύο θεοτήτων Ἑρμῇ καὶ Ἡρακλεῖ, προστατῶν τῶν ἀγώνων, ἡ λατρεία τῶν ὁποίων μαρτυρεῖται ἐπιγραφικά καὶ στὸ Γυμνάσιο τῆς Ἀμφίπολης.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς Παλαίστρας συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ καὶ στὸν ἄξονά της ἀποκαλύφθηκε ἡ ΒΔ γωνία τοῦ συγκροτήματος τοῦ Γυμνασίου, ὅπου σχηματίζεται νέο κτίσμα (πίν. 46β). Τὸ κτίσμα, τοῦ ὁποῖου δὲν ὀλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα τῆς κάτοψης, καθὼς δὲν βρέθηκε ἀκόμη ἡ νότια πλευρὰ του, ἔχει συνολικὸ μῆκος 16 μ. στὰ βόρεια καὶ πλάτος πρὸς τὸ παρὸν 7.60 μ.

Πρέπει νά εἶναι σύγχρονο μέ τὴν Παλαίστρα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ λειτουργία του, τὸν τρόπο δόμησης καὶ τὰ εὐρήματα. Ἡ τοιχοποιία του ἐπιμελημένη μέ ἰσόδομους πωρόπλινθους, πλάτους 0.70 μ., μέ περιτένεια, σῶζεται σὲ ὕψος ἀπὸ ἕναν ἕως τέσσερις δόμους, μέ μοχλοβόθρια γιὰ τὴν ἐνθεση τῶν ἀνωτέρων. Στὸ ἐσωτερικὸ του δημιουργοῦνται ὀκτὼ χῶροι. Οἱ δύο στὰ ΒΔ σχηματίζουν ὀρθογώνιες δεξαμενές (πίν. 47α) πού ἐφάπτονται, διαστ. 4.60-4.75 μ. × 2.50 μ. καὶ βάθους 0.42 μ. ἢ καθεμιά. Κτισμένες μέ πολὺ σφιχτοὺς ἀρμούς, ἐπιχρισμένες μέ ὑδραυλικὸ κονίαμα, φέρουν δάπεδο ἀπὸ πολύ-

χρωμα βότσαλα. Πιθανότατα χρησίμευαν ὡς πισίνες γιὰ ὁλόσωμο πλύσιμο τῶν ἀθλητῶν, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα Γυμνάσια, δεδομένου ὅτι οἱ ἀβαθεῖς λουτῆρες τῆς Παλαίστρας εἶναι ἀνεπαρκεῖς.

Τὶς δεξαμενὲς περιβάλλουν τέσσερις μικροὶ χῶροι (διαστ. 2-2.58 μ.× 1.15-1.27 μ., βάθους 0.85 μ.). Σ' ἓναν ἀπὸ αὐτοὺς, τὸν ΒΔ, βρέθηκε μολύβδινος σωλήνας (διαμ. 0.085 μ.) στὴ θέση του. Ἡ χρῆση τους, ὡς βοηθητικῶν δεξαμενῶν ἢ διαδρόμων, παραμένει ἀκόμη ἀσαφής.

Δύο ἀκόμη χῶροι δημιουργοῦνται στὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ κτίσματος ἀπὸ ἓναν «ἀβακωτὸν» τοῖχο, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπαφή καταστράφηκε ἀπὸ μεταγενέστερο λαξευτὸ ἀγωγὸ πὺν τέμνει τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κτίσματος. Ἡ ἔρευνά τους δὲν ὁλοκληρώθηκε.

Τὸ κτίσμα τῶν δεξαμενῶν ἐνώνεται μὲ τὴν Παλαίστρα μὲ ἓναν διάδρομο μῆκους 25 μ. καὶ πλάτους 5 μ. Ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος (πίν. 46β), κτισμένος μὲ «ἀβακωτὸν» ἐπίσης σύστημα τοιχοποιίας, ὅπως καὶ πολλοὶ ἐσωτερικοὶ τοῖχοι τῆς Παλαίστρας, πρέπει μάλλον νὰ εἶναι σύγχρονός τους. Ἐνισχυμένος ἐσωτερικὰ μὲ ἀντηρίδες πρέπει νὰ λειτουργοῦσε ὡς περίβολος τοῦ Γυμνασίου, ὅπως ὁ ἀντίστοιχός του (πίν. 48α) ἐξωτερικὰ τῆς ΝΔ γωνίας τῆς Παλαίστρας. Ὁ ἐσωτερικὸς τοῖχος τοῦ διαδρόμου (πίν. 48β) εἶναι ρωμαϊκὴ προσθήκη καὶ ἔχει κτισθεῖ μὲ πωροπλίνθους τῆς ἀνωδομῆς τοῦ βόρειου τοίχου τῆς Παλαίστρας, στὴν προέκταση τοῦ ρωμαϊκοῦ ἐπίσης τοίχου τῆς ΒΔ αἵθουσας λουτροῦ.

Ἐνας πῆλινος ἀγωγός (πίν. 49α) περιβάλλει τὸ κτίσμα τῶν δεξαμενῶν καὶ τὸν ΒΔ περίβολο τοῦ Γυμνασίου. Σῶζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, σὲ μῆκος 30 μ., μὲ καπάκια καθαρισμοῦ, σὲ κάθε δεύτερο σωλήνα, ἐνωμένα μὲ ἰσχυρὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα, ὅπως καὶ οἱ σωλῆνες. Δύο διακλαδώσεις του (πίν. 46β) φέρουν τὸ νερὸ πρὸς τὶς αἵθουσες λουτροῦ τῆς Παλαίστρας, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἀνέβαινε μὲ πίεση καὶ μὲ μολύβδινους σωλῆνες ἀπὸ δύο κάθετα αὐλάκια στοὺς τοίχους τῶν αἰθουσῶν λουτρῶν, στὰ ὀριζόντια μὲ τοὺς κρουνοὺς (πίν. 49β).

Τέλος συνεχίσθηκε ἡ ἔρευνα τοῦ μεγάλου λιθόκτιστου ἀγωγοῦ, πρὸς τὰ Β τῆς Παλαίστρας καὶ ΒΑ τοῦ κτίσματος τῶν δεξαμενῶν, ὅπου ἀποκαλύφθηκε τὸ βόρειο ἄκρο του (πίν. 50α) κατεστραμμένο, ἴσως ἀπὸ δύο μεγάλες λίθινες σφαῖρες βαλλιστικῆς μηχανῆς, πὺν βρέθηκαν στὴν ἐπίχωσή του. Ὁ ἀγωγός αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι κεντρικὸς ἀποχετευτικὸς τῆς περιοχῆς καὶ ἀφοῦ συλλέγει τὰ νερὰ κάποιας ἄλλης σημαντικῆς δημόσιας οἰκοδομῆς πρὸς τὰ βόρεια, δέχεται καὶ αὐτὰ τοῦ ὅλου Γυμνασιακοῦ συγκροτήματος.

'Αναφέρονται μερικά από τὰ κινητὰ εὐρήματα, ἐνδεικτικὰ κυρίως γιὰ τὴ χρονολόγησιν.

'Απὸ τὴν Παλαίστρα:

Λίγα ἐρυθρόμορφα ὄστρακα καὶ μελαμβαφὴ κλασικά, ἀπὸ τὸ βάθος τῶν θεμελίων, καθὼς καὶ με ἐμπαιστὴ διακόσμηση ἀνθεμίων, ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῶν τοίχων στὰ βαθύτερα στρώματα ἑλληνιστικὰ μελαμβαφὴ ὄστρακα καὶ μεγαρικῶν σκύφων. Χάλκινα νομίσματα: Μαρώνειας (400-350 π.Χ.), Φιλίππου Β', 'Αλεξάνδρου Γ', Περσέως (178-168 π.Χ.). Τμήματα μαρμάρινων λεκανῶν περιρραντηρίων. Κνήμη μικροῦ μαρμαρίνου ἀγάλματος. Δύο μεγάλες πήλινες ἀγνύθες.

'Απὸ τὸν κεντρικὸ ἀγωγὸ (ἐπίχωση):

Ὅστρακα μελαμβαφὴ κλασικά καὶ ἑλληνιστικά, με ἐμπαιστὴ διακόσμηση, κάνθαροι με ἀνάγλυφες ραβδώσεις, ὄστρακα μεγαρικῶν σκύφων. Ὅστρακα ἐρυθρόμορφων ἀγγείων με φυτικὴ διακόσμηση, μερικά πρέπει νὰ ἀνήκουν στὸ τμήμα τῆς ἀττικῆς ὕδρας (πίν. 50β), ρυθμοῦ Κέρτς, ποὺ βρέθηκε στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἀγωγοῦ, ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τῆς Παλαίστρας. Στὸν ὄμο τοῦ ἀγγείου διασώθηκε ἀποσπασματικὰ παράσταση ἔξι θεοτήτων (Δήμητρας, Κόρης, 'Αφροδίτης καὶ γυναικας ἀπὸ τὴ συνοδεία της, ἐπίσης 'Ιάχου καὶ 'Αρτέμιδος ἢ Μαινάδος). Ἴσως νὰ ἔχει σχέση με τὴν πομπή τοῦ 'Ιάχου στὰ 'Ελευσίνια μυστήρια καὶ με τὴ συμμετοχὴ τῶν ἐφήβων σ' αὐτήν. Σωζόμενο ὕψος ἀγγείου 0.12 μ., διαμ. 0.09-0.21 μ. Χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁴ Χάλκινα νομίσματα: Φιλίππου Β', 'Αντιγόνου Γονατᾶ, Θεσσαλονίκης 2ου αἰ. π.Χ. 'Ασημένια καὶ χάλκινα κοσμήματα.

'Εξωτερικὰ τοῦ βόρειου τοίχου τῆς Παλαίστρας:

Πήλινη προτομὴ γυναικας με πόλο, διαβρωμένη, ὕψους 0.09 μ. Κεφάλι εἰδωλίου, με λευκὸ ἐπίχρισμα, ὕψους 0.025 μ. Χάλκινα νομίσματα: 'Αλεξάνδρου Γ', Δημητρίου Πολιορκητῆ.

ΒΑ περίβολος τοῦ Γυμνασίου:

Πλῆθος ὀστράκων μεγάλων ἀμφορέων καὶ ἀβαφῶν ἀγγείων, ὄστρακα ἐρυ-

4. Εὐχαριστῶ τὴν ἔφορο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Ἡὼ Ζερβουδάκη, γιὰ τὴ βοήθειά της στὴν ταύτιση τῶν θεοτήτων.

θοροβαφή, λίγα μελαμβαφή κλασικά καὶ ἑλληνιστικά. Χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Ε'. Τρεῖς ἀγνύθες. Χάλκινη πόρπη.

Κτίσμα δεξαμενῶν:

Πολλὰ ὄστρακα ἀβαφῶν ἀγγείων καὶ μεγάλων ἀμφορέων, ρωμαϊκά, μελαμβαφή ἑλληνιστικά, μεγαρικῶν σκύφων, μὲ ἐμπαιστὴ γραμμικὴ διακόσμηση. Ἀγνύθα. Πήλινο βάρος. Δύο μελαμβαφή λυχνάρια. Κεφάλι μαρμαρίνου γυναικεῖου ἀγαλματιδίου ἑλληνιστικοῦ, ὕψους 0.13 μ. (πίν. 50γ). Ἐπίσης δύο τμήματα χεριῶν ἀγαλματιδίων. Χάλκινη νεροχελώνα, μήκους 0.035 μ. Χάλκινα νομίσματα: Φιλίππου Β' (δύο νομίσματα ἀπὸ τὸ δάπεδο τῶν δεξαμενῶν), Ἀλεξάνδρου Γ', Κασσάνδρου, Πέλλας 2ου-1ου π.Χ. αἰ. καὶ Ἀμφιπόλεως 2ου-1ου αἰ., Παρίου Μυσίας ἐποχῆς Αὐγούστου⁵.

Κοίτη πύλινου ἀγωγοῦ (ἐπίχωση):

Ὅστρακα ἀβαφῶν ἀγγείων, μεγάλων ἀμφορέων, μελαμβαφή ἑλληνιστικά. Χάλκινα νομίσματα: Ἀλεξάνδρου Γ', Ἀντιγόνου Γονατᾶ.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ κεντρικοῦ ἀγωγοῦ, ἀπὸ τὸ κτίσμα τῶν δεξαμενῶν, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὸν διάδρομο μετὰξὺ ΒΔ περιβόλου Γυμνασίου καὶ βόρειου τοίχου Παλαίστρας προέρχονται πολλὰ ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων, κυρίως Θασίων, ἀπὸ τὸ β' μιστὸ 4ου ἕως μέσα 3ου αἰ. π.Χ.⁶

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

5. Ἐκφράζω τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες στὴν διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Μ. Οἰκονομίδου καὶ στοὺς συναδέλφους, ποὺ ἔκαναν τὴν τελικὴ ταύτιση τῶν νομισμάτων.

6. Εὐχαριστίες ἐκφράζονται στὸν καθηγητὴ κ. Υ. Garlan γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ἐνσφράγιστων λαβῶν.

14. ΠΡΟ-ΪΣΤΟΡΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΟ «ΝΤΙΚΙΑΙ ΤΑΣ» (ΦΙΛΙΠΠΟΙ)

(Πίν. 51 - 53)

Στὸν γνωστὸ προϊστορικὸ οἰκισμὸ τῆς πεδιάδας τῶν Φιλίππων ἄρχισε ἓνα νέο ἐρευνητικὸ πρόγραμμα κατὰ τὸ 1986 στὸ ὁποῖο συμμετέχουν ἡ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας με χρηματοδότηση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ καὶ τὸ C.N.R.S. (Unité Associée de Protohistoire Egéenne) (πίν. 51α).

Οἱ πρῶτες συστηματικὲς ἀνασκαφὲς στὸν λόφο τοῦ οἰκισμοῦ ἄρχισαν στὰ 1961 με κοινὴ συνεργασία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Δ. Θεοχάρης καὶ Κ. Ρωμιοπούλου) καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς (J. Deshayes)¹. Μετὰ ἀπὸ δύο ἀνασκαφικὲς περιόδους συνεργασίας στὰ 1961 καὶ στὰ 1967 ἡ ἐρευνα συνεχίστηκε μόνον ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ στὰ 1972, 1974 καὶ 1975². Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ J. Deshayes στὰ 1979 τὸ ἀνασκαφικὸ ὕλικὸ τοῦ Γαλλικοῦ τομέα μελετήθηκε ἀπὸ τὰ 1981 ὡς τὰ 1985 με τὴν προοπτικὴ μιᾶς δημοσίευσης ἀπὸ ὁμάδα ἐργασίας ποὺ διεύθυνε ὁ R. Treuil.

Τὸ νέο ἐρευνητικὸ πρόγραμμα, ποὺ ἄρχισε στὰ 1986, στοχεύει νὰ συμπληρώσει τίς γνώσεις τῆς στρωματογραφίας τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ ἔχουν δώσει οἱ ὡς τώρα ἀνασκαφὲς στὸν λόφο καὶ νὰ ἐπικεντρώσει τὸ ἐνδιαφέρον στὴν ἐρευνα τῶν ἀρχαιότερων φάσεων τοῦ οἰκισμοῦ. Ἕνας δεύτερος στόχος εἶναι ἐπίσης ἡ μελέτη τῶν σχέσεων τοῦ οἰκισμοῦ με τὸ φυσικὸ του περιβάλλον. Τέλος, τρίτος καὶ πρωταρχικὸς στόχος εἶναι νὰ μελετήσῃ τὴν ὀργάνωση τῆς κατοικίας

1. Ἡ θέσις ἐντοπίστηκε ἀπὸ τὸν B. WELCH, *BSA* 23, 1918, 44. Οἱ πρῶτες δοκιμαστικὲς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες ἀπὸ τὸν M. Renaudin τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὰ 1920-1922. Ἡ συστηματικὴ ὥστόσο ἀνασκαφικὴ ἐρευνα στὸν οἰκισμὸ ἄρχισε στὰ 1961 με τὸ κοινὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ - Κ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ, *ΠΑΕ* 1961, 81 - 69· *BCH* 86, 1962, Chronique, 912 - 923. J. DESHAYES, *BCH* 86, 1962, Chronique, 922 - 923.

2. *AAA* I, 1968, 48 - 50. *AA* 23, 1969, 355. *BCH* 92, 1968, 1062 - 1077· *BCH* 94, 1970, Chronique, 799 - 808· *BCH* 97, 1973, Chronique, 468 - 473.

στή μέση νεολιθική κατὰ προτίμηση ἐποχή, γιὰ τὴν ὁποία σημειώνεται ἓνα μεγάλο κενὸ στὴν ἔρευνα τῆς προϊστορικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης. Δὲν ἀποκλείεται φυσικὰ καὶ ἡ μελέτη τῆς οἰκιστικῆς τῆς ὕστερης νεολιθικῆς περιόδου, ἂν τελικὰ τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς ὁδηγήσουν σ' αὐτήν.

Τὴν ἑλληνογαλλικὴ ομάδα, ἡ ὁποία θὰ ἐργασθεῖ στὸ νέο πρόγραμμα σὲ κοινὸ ἀνασκαφικὸ τομέα διευθύνουν ἡ ὑπογραφόμενη καὶ ὁ R. Treuil, καθηγήτης στὸ Πανεπιστήμιο Παρισίων I.

Στὸ πρόγραμμα φέτος πῆραν μέρος: P. Darcque, ὑπεύθυνος τομέα, J. P. Demoule, A. Farnoux, I. Γαβριλάκη, Χρ. Μαραγκοῦ, S. Muller, J. Renard, K. Περιστέρη, A. Χριστοπούλου, Ἰ. Καραλῆ-Γιαννακοπούλου, ἀρχαιολόγοι, L. Fougères, γεωμορφολόγος, B. Ἀναγνωστόπουλος, σχεδιαστής, R. Étienne καὶ E. Richard, τοπογράφοι, καὶ Δ. Σιαμπανόπουλος καὶ Π. Τζενετάκης, συντηρητὲς τοῦ Μουσείου Καβάλας.

Ὁ λόφος τοῦ οἰκισμοῦ μετὰ ἀπὸ ἐγκατάλειψη 11 ἐτῶν εἶχε ἀνάγκη ἐκτεταμένου καθαρισμοῦ καὶ τὸ σπίτι τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ εἶχε κτισθεῖ στὰ 1961 χρειαζόταν σημαντικὲς ἐργασίες συντήρησης. Τὸ ὕλικὸ τῶν παλιῶν ἀνασκαφῶν καθαρίστηκε καὶ ταξινομήθηκε στὸ σπίτι τῆς ἀνασκαφῆς καὶ στὸ Μουσεῖο Φιλίππων. Ἰδιαίτερα ἐκτεταμένες ἦταν οἱ ἐργασίες ταξινόμησης καὶ μελέτης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου τῶν ἀνασκαφῶν 1961 καὶ 1967 τοῦ ἑλληνικοῦ τομέα, τὶς ὁποῖες πραγματοποιήσε ἡ ἀνασκαφέας K. Ρωμιοπούλου μὲ τὴ συνεργασία τῶν ἀρχαιολόγων A. Χριστοπούλου, K. Περιστέρη καὶ τῆς ἐκπαιδευόμενης ἀρχαιολόγου τοῦ προγράμματος EOK Χρύσας Σαμίου.

Οἱ ἐργασίες ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὸν λόφο τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ ἀπέβλεπαν κυρίως στὴν ἐκπόνηση ἑνὸς λεπτομερειακοῦ τοπογραφικοῦ σχεδίου, καὶ στὴν προετοιμασία τόσο τῆς γεωγραφικῆς μελέτης τοῦ οἰκισμοῦ ὅσο καὶ τῆς συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας.

Ἐνα νέο τοπογραφικὸ σχέδιο σὲ κλίμακα 1:500 ἐτοιμάστηκε γιὰ νὰ ἀντικαταστήσει τὸ παλιὸ τοπογραφικὸ σχέδιο ποὺ εἶχε ἐκπονηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἑφορεία Ἀρχαιοτήτων σὲ κλίμακα 1:1000. Στὸ νέο τοπογραφικὸ σχέδιο συμπεριλήφθηκε ἐκτὸς ἀπὸ τὸν λόφο τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἡ γύρω ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ περιοχὴ, ὅπου σώζεται ἓνα τμῆμα τοῦ παλιοῦ ἔλους τῆς πεδιάδας τῶν Φιλίππων καὶ ὅπου ἐμφανίζονται μνημεῖα ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ τὸ μεγάλο

ἐπιτύμβιο μνημεῖο τοῦ Q. Vibius, ποὺ ἔδωσε καὶ τὸ ὄνομα στὴ θέση³.

Ἡ λεπτομερειακὴ ἀποτύπωση τοῦ λόφου τοῦ οἰκισμοῦ μετὰ τὸν καθαρισμὸ του ἀπὸ τὴ βλάστηση ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐντοπισθοῦν καὶ οἱ πρῶτες ἀνασκαφικὲς τομὲς στὸν λόφο ἀπὸ τὸν M. Renaudin στὰ 1920-1922⁴, καθὼς καὶ τὰ δύο «ἡρώα» ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε σκάψει στὰ 1921⁵. Ἐπίσης ἐπισημάνθηκαν πλούσια ἔχνη νεολιθικῶν χρόνων σὲ ὀρισμένες περιοχὲς τοῦ λόφου, καθὼς καὶ ἐγκαταστάσεις ρωμαϊκῶν καὶ μεταβυζαντινῶν(;) χρόνων στὴν κορυφὴ καὶ στὶς πλαγιὲς τοῦ λόφου. Στὸ νέο τοπογραφικὸ σχέδιο, ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα σημαντικὸ ἐργαλεῖο δουλειᾶς, μποροῦμε πιά νὰ μελετήσουμε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τὰ διαδοχικὰ στάδια τῆς ἐξέλιξης τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ στὸν λόφο. Οἱ νέες ἀνασκαφικὲς τομὲς χαράχθηκαν ἐπίσης μὲ ἀκρίβεια καὶ ἐντάχθηκαν στὶς γενικὲς τοπογραφικὲς συντεταγμένες τοῦ λόφου.

Τὴ γεωγραφικὴ μελέτῃ τοῦ λόφου καὶ τῆς γύρω περιοχῆς ἄρχισε ὁ καθηγητὴς τῆς γεωμορφολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Picardie à Amiens, L. Fougères.

Γεωλογικὲς μελέτες ἔχουν ἐκπονηθεῖ ὡς τώρα γιὰ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ καὶ γιὰ τὴ ζώνη τῶν Φιλίππων ἐνῶ ὑπάρχουν πλούσιες ἐνδείξεις τῶν ἱστορικῶν χρόνων· τὸ γεωγραφικὸ πλαίσιο τοῦ ἴδιου τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ δὲν ἔχει ἀκόμα μελετηθεῖ.

Μετὰ ἀπὸ ἔρευνα τῶν γεωλογικῶν σχηματισμῶν ποὺ ἐμφανίζονται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους στὴν εὐρύτερη γύρω ἀπὸ τὸν λόφο τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ περιοχὴ, ὁ L. Fougères ἐτοίμασε ἓναν ἐδαφολογικὸ χάρτη τοῦ ἄμεσου περιβάλλοντος τοῦ λόφου. Στὴ νότια πλαγιὰ τοῦ λόφου μελέτησε τὶς παρειὲς τῆς βαθιᾶς στρωματογραφικῆς τομῆς ποὺ ἀνασκάφτηκε ἀπὸ τὰ 1967 ὡς τὰ 1972 στὸ τετράγωνο W30. Ἀπὸ τὶς παρειὲς τῆς τομῆς συνέλεξε δείγματα ἰζημάτων, ἀπὸ τὶς κοκκομετρικὲς καὶ ἀσβεστομετρικὲς ἀναλύσεις τῶν ὁποίων κατάρφερε νὰ ξεχωρίσει δύο μεγάλα σύνολα ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων μὲ τελείως διαφορετικὰ ἰζηματολογικὰ χαρακτηριστικά. Ὡστόσο, μόνο μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας πεδίου θὰ εἶναι δυνατὸ νὰ συγκεκριμενοποιηθοῦν καὶ νὰ ἐρμηνευθοῦν αὐτὲς οἱ πρῶτες διαπιστώσεις. Ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας θὰ ἐπι-

3. Ντικιλί Τάς = "Ορθία Πέτρα.

4. *BCH* XLIV, 1920, 407· *BCH* XLV, 1921, 542 - 44· *BCH* XLVI, 1922, 527 - 528.

5. *BCH* XLV, 1921, 544.

τρέψει, ἐλπίζουμε, νὰ ἐντοπισθοῦν ἐπίσης τὰ ἴχνη τῆς ἰδανικῆς ἀτλαντικῆς κλιματολογικῆς περιόδου, φάσης ἰδιαίτερα σημαντικῆς γιὰ τὴν ἱστορία τῆς χλωρίδας σ' ὅλη τὴν περιοχὴ.

Δύο δοκιμαστικὲς τομὲς ποὺ ἀνοίχτηκαν μὲ μηχανικὸ ἐκσκαφέα στοὺς νοτιοδυτικoὺς πρόποδες τοῦ λόφου μᾶς ἐπέτρεψαν νὰ διαπιστώσουμε τὴν παρούσα ἰλύος ἀπὸ ἀποθέσεις τοῦ ἔλους, ποὺ καλύπτονταν ἀπὸ ἐπιχώσεις τοῦ ἴδιου τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ. Πρόκειται γιὰ μιὰ παρατήρηση μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατί δείχνει τὴν ἔκταση τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τοῦ ἔλους ποὺ ἦταν γνωστὸ στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ὡς τὴν ἀποξήρασή του στὴ δεκαετία τοῦ '30. Θὰ ἦταν δυνατὸ ἐπίσης νὰ προσδιορισθεῖ στὴ μία τομὴ καὶ τὸ ὄριο τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ στοὺς ΝΔ πρόποδες τοῦ λόφου, ἀλλὰ μόνο μὲ τὴ συνέχιση τῶν ἐρευνῶν θὰ προσδιορισθεῖ ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἔλους καὶ τῆς τοπογραφίας τῆς θέσης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης ἀνθρώπινης κατοίκησης στὸν λόφο. Γιὰ μιὰ παλινολογικὴ ἐπίσης μελέτη ἀπαιτεῖται νὰ γίνουν περισσότερες δοκιμαστικὲς τομὲς καὶ νὰ ληφθοῦν δείγματα ἐδάφους μὲ γεωτρύπανα (καρότα).

Οἱ κατεξοχὴν ἀνασκαφικὲς ἐρευνες φέτος ἦταν πολὺ περιορισμένες καὶ στόχευαν στὴν ἐντόπιση τῶν ἀρχαιότερων φάσεων κατοίκησης τοῦ λόφου. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἀνοίχτηκαν δύο τομὲς 4×2 μ. στὴ νότια πλαγιά τοῦ λόφου.

Ἡ τομὴ I (νέες συντεταγμένες 289-291/100-104) ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς παλιᾶς στρωματογραφικῆς τομῆς AA 28, ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ὁποίας εἶχε διακοπεῖ στὰ 1972. Μετὰ τὴν εὐθυγράμμιση τῶν παρειῶν καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ πλαστικοῦ ποὺ προστάτευε τὸ τελευταῖο δάπεδο τῆς τομῆς τοῦ 1972 καὶ ὕστερα ἀπὸ ἓναν προσεκτικὸ καθαρισμὸ τοῦ δαπέδου συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα σὲ βάθος (πίν. 51β). Ἀνασκάφηκε ἓνα στρώμα μέσης νεολιθικῆς ἐποχῆς μὲ πολὺ ἔντονα ἴχνη καύσης. Στὸ στρώμα αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ παχὺ στρώμα στάχτης καὶ τὰ λείψανα ἀπανθρακωμένων ξύλων, ἐντοπίστηκαν δύο κατασκευὲς δυσσερμηνευτὲς ἐξαιτίας τῆς περιορισμένης ἔκτασης τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς: ἓνα τμήμα τοίχου (:) κατασκευασμένου μὲ πλιθιά στὴ ΝΔ γωνία τῆς τομῆς (πίν. 52α), καὶ ἓνα τμήμα ἐστίας (;) στὴ ΝΑ γωνία (πίν. 52β). Στὸ μικρὸ χρονικὸ διάστημα τῆς ἀνασκαφῆς δὲν μπορέσαμε νὰ προχωρήσουμε βαθύτερα σὲ ὑποκείμενα δάπεδα.

Ἡ τομὴ II (νέες συντεταγμένες 288-289/070-0731) ἀνοίχτηκε σὲ ἀπόσταση 25 μ. νότια ἀπὸ τὴν τομὴ I πολὺ πιὸ κοντὰ στὴ βάση τοῦ λόφου. Ἐλπίζουμε ὅτι σ' αὐτὴ τὴν τομὴ θὰ φθάναμε γρήγορα στὰ πιὸ ἀρχαῖα στρώματα κα-

τοίκησης του λόφου. Τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, ποὺ εἶχε πᾶχος 0.60 μ. ἦταν πολὺ διαταραγμένο ἀπὸ τὴν ἄροση: Περιεῖχε κεραμεικὴ νεολιθικῶν χρόνων καὶ πρῶιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἀνάμικτη μὲ κεραμεικὴ ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὸ πρῶτο ἀρχαιολογικὸ στρώμα κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ παρουσίασε μιὰ ζώνη μὲ πέτρες οἱ ὁποῖες πιθανότατα ἀνήκουν σὲ κάποιον κατεστραμμένο τοῖχο (πλάτος τοίχου 0.50 μ. περίπου, κατεύθυνση τοίχου ΒΔ-ΝΑ). Ἡ κατεύθυνση τοῦ τοίχου περισσότερο ἀπὸ τὴν τοιχοδομία του — ὁ τοῖχος ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ πέτρες μικρῶν διαστάσεων, χαλαρὰ συνδεδεμένες μεταξὺ τους — ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι πρόκειται γιὰ ἀναλημματικὸ τοῖχο κάπου ἀνδῆρου (πίν. 53α). Ἡ χρονολόγηση αὐτοῦ τοῦ τοίχου εἶναι πρὸς τὸ παρὸν προβληματική. Ἡ παρουσία κεραμεικῆς νεολιθικῆς καὶ πρῶιμης ἐποχῆς Χαλκοῦ (πίν. 53β), καθὼς καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων καθιστᾷ ὅποιαδήποτε χρονολόγηση ὑποθετική.

Λόγω ἔλλειψης χρόνου ὑποχρεωθήκαμε νὰ διακόψουμε τὴν ἀνασκαφὴ στὴν τομὴ αὐτή.

Ἡ ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδος ποὺ προγραμματίζεται γιὰ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1987 θὰ εἶναι ἀφιερωμένη ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, στὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῶν τῶν δύο τομῶν I καὶ II καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὴν ὀργάνωση ἐνὸς πιδὸ φιλόδοξου ἀνασκαφικοῦ προγράμματος ποὺ θὰ περιλαμβάνει τὴν ἀνασκαφὴ σὲ μεγάλη ἔκταση οἰκιστικῶν συνόλων μέσης ἢ ὕστερης νεολιθικῆς ἐποχῆς.

ΧΑ.Γ.ΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

(Πίν. 54 - 57)

Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο συνεχίστηκαν οι εργασίες στο θέατρο και στο ιερό της αρχαίας Μαρωνείας από τον υπογράφωντα και τη συνεργάτιδα της ανασκαφής κ. 'Η. 'Αναγνωστοπούλου.

Θέατρο

Στο θέατρο δὲν ἔγινε ἀνασκαφή ἀλλὰ ὁλοκληρώθηκαν τὰ ἔργα διαμόρφωσης τοῦ περιβάλλοντος χώρου καὶ ἐπιχωματώθηκαν δύο μικροὶ χώροι στὰ πρηνή, ἀνατολικά καὶ δυτικά του, ἀπὸ ὅπου εἶναι δυνατὸν οἱ ἐπισκέπτες νὰ ἔχουν μία γενικὴ ἄποψη τοῦ θεάτρου. Ἐπίσης ὁλοκληρώθηκαν τὰ ἔργα προστασίας ἀπὸ βροχοπτώσεις μὲ δύο περιμετρικὲς τάφρους, μία μεγάλη καὶ μία μικρή, καὶ στερεώθηκαν τὰ κονιάματα τῆς σκηνῆς καὶ τοῦ προσκηνίου ἀπὸ εἰδικὸ τεχνίτη.

Κατὰ τὴν ἴδια περίοδο μὲ τὴ συνεργασία τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Δ. Βλάχου καὶ Γ. Λάββα καὶ τῶν συνεργατῶν τους πραγματοποιήθηκε ἡ τοπογράφηση τῆς περιοχῆς τοῦ θεάτρου, τοῦ ἱεροῦ, τοῦ συγκροτήματος τῶν κατοικιῶν καὶ τῶν τειχῶν τῆς πόλης σὲ κλίμακα 1: 200. Ἐπίσης τοπογραφήθηκαν οἱ ἀνασκαφικὲς τομὲς τοῦ θεάτρου μετὰ τὶς ἔρευνες τοῦ 1985, καὶ σχεδιάστηκε ἡ ὑπάρχουσα κατάσταση τῶν ἐδωλίων, τῆς σκηνῆς καὶ τοῦ προσκηνίου καθὼς καὶ τοῦ κεντρικοῦ ἀγωγοῦ μὲ τὶς ἀντίστοιχες τομὲς σὲ κλίμακα 1:50.

Τέλος ἄρχισε φωτογραμμομετρικὴ ἀποτύπωση τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης τοῦ θεάτρου (πίν. 54).

Ἱερό

Συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα στὸ ἱερό¹, στὴ θέση Καμπάνα ἀπὸ τὴ συνάδελφο

1. Ε. ΠΕΝΤΑΖΟΣ, ΠΑΕ 1971, 104· ΠΑΕ 1973, 84 κέ.

καὶ συνεργάτιδα τῆς ἀνασκαφῆς κ. Ἡλέκτρα Ἀναγνωστοπούλου². Ἡ ἀνασκαφή εἶχε διακοπεῖ γιὰ τέσσερα χρόνια καὶ συνεχίστηκε βόρεια τοῦ ἱεροῦ, σὲ ἀπόσταση 21 μ., ὅπου εἶχε ἐντοπιστεῖ καὶ ὅπου ἡ ἔρευνα δὲν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ³.

Τὸ κτίριο, μήκους 29.50 μ., ἔχει τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ μὲ τὸ ἱερὸ καὶ περιλαμβάνει στὸ ΝΑ τμήμα του, ἐπιμήκη χῶρο, διαστ. 12.75×5.90 μ., μὲ τέσσερις ἐσωτερικὲς ἀντηρίδες στὲς μακρὲς πλευρὲς του καὶ δύο συνεχόμενα δωμάτια, διαστ. 4.95×2.55 μ. καὶ 4.93×2.85 μ., στὰ δυτικὰ του.

Στὴν ἐξωτερικὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ δεύτερου πρὸς τὰ δυτικὰ δωματίου εἶναι προσκολλημένος μικρὸς χῶρος διαστ. 2.50×0.65 μ. Στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ κτιρίου, ποὺ εἶναι πολὺ καταστραμμένο ἐξαιτίας τῆς μικρῆς ἐπίχωσης, διακρίνονται ἓνα δωμάτιο, διαστ. 6.20×4.50 μ., καὶ ἓνας χῶρος σὲ σχῆμα Γ.

Οἱ τοῖχοι τοῦ κτιρίου ποὺ εἶναι θεμελιωμένοι στὸν φυσικὸ βράχο διασώζονται σὲ ὕψος 0.30 - 0.50 μ., καὶ ἔχουν πάχος 0.50 μ. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τους χρησιμοποιήθηκε γκρίζος ἀσβεστόλιθος τῆς περιοχῆς καὶ πηλόχωμα.

Μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς τὰ βόρεια, ἀποκαλύφθηκαν σὲ μικρὴ ἀπόσταση, θεμέλια τοίχων ποὺ συνεχίζονται βορειότερα πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς (πίν. 55α), καθὼς καὶ μικρὸ τμήμα ἀγωγοῦ πλάτους 0.20 μ. καὶ βάθους 0.14 μ. ποὺ εἶναι κατασκευασμένος μὲ μικρὲς πλάκες καὶ ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Β - ΝΔ. Βρέθηκαν ἄφθονα ὀστρακα 4ου - 2ου π.Χ. αἰ., μετάλλινα μικροαντικείμενα, θραύσματα πήλινων εἰδωλίων, κεφάλι μαρμαρίνου γυναικείου ἀγαλματίου, σωζ. ὕψ. 0.066 μ. (πίν. 57β) καὶ νομίσματα Μαρωνείας 4ου - 3ου π.Χ. αἰ., Ἀδαίου καὶ Ὁρθαγορείας \pm 350 π.Χ.

Ἔρευνα νότια τοῦ Ἱεροῦ

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ποὺ πραγματοποιήθηκε νότια τοῦ Ἱεροῦ ἔφερε στὸ φῶς θεμέλια τοίχων κτιρίου, ποὺ εἶναι παράλληλο πρὸς τὸ Ἱερὸ καὶ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 7 μ. ἀπὸ αὐτό. Ἀποκαλύφθηκαν ἐν μέρει τέσσερα δωμάτια μὲ ἓνα καλοδιατηρημένο κατώφλι καὶ μιὰ ἡμικυκλικὴ κατασκευὴ στὴ γωνία τοῦ ἐνὸς δωματίου (πίν. 55β).

Οἱ τοῖχοι ποὺ διασώζονται σὲ ὕψος 0.50 - 0.60 μ. καὶ ἔχουν πάχος 0.50 μ.

2. Εὐχαριστῶ τὴν κ. Ἡλ. Ἀναγνωστοπούλου γιὰ τὴν δέχτηκε νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Μαρωνείας καὶ νὰ συνεχίσει τὴν ἔρευνα.

3. Ε. ΠΕΝΤΑΖΟΣ, ΠΑΕ 1982, 29 κέ.

ἦταν ἐπιχρισμένοι στίς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειές τους μὲ χρωματιστὰ κονιάματα.

Πλούσιο σὲ εὐρήματα ἦταν τὸ στρώμα καταστροφῆς, ποὺ κάλυπτε τοὺς χώρους ποὺ ἀνασκάφηκαν καὶ ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν τέσσερις μαρμάρινες πλάκες ἀπὸ τετράπλευρη ἐσχάρα, ἓνα σχεδὸν ἀκέραιο μαρμάρينو περιρραντήριο, μία μικρὴ μαρμάρινη βάση μὲ κυμάτιο πάνω καὶ κάτω καὶ τμῆμα μαρμάρινης ἀναθηματικῆς στήλης μὲ χαρακτὴ ἐπιγραφὴ σὲ τρεῖς στίχους, ποὺ ἀναφέρεται στὸν Φίλιππο Ε' (πίν. 56α).

Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει ὡς ἑξῆς:

Διὶ
καὶ βασιλεῖ
Φιλίππῳ σωτῆρι

Βρέθηκαν ἐπίσης ὄστρακα ἀγγείων 4ου - 2ου π.Χ. αἰ. (πίν. 57γ-δ), θραύσματα πήλινων εἰδωλίων (πίν. 57α), διάφορα μικροαντικείμενα καὶ 29 χάλκινα νομίσματα μεταξὺ τῶν ὁποίων Μαρωνείας 4ου - 3ου π.Χ. αἰ., Ὁρθαγορείας ± 350 π.Χ., Ζώνης τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἓνα Σεύθου III, Δημητρίου Β' καὶ Φιλίππου Ε'.

Μικρὴ ἀνασκαφικὴ τομὴ πραγματοποιήθηκε στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ Ἱεροῦ καὶ διαπιστώθηκε ἡ πρὸς τὰ δυτικὰ συνέχεια τοῦ κτιρίου. Ἀποκαλύφθηκαν τμήματα ἀπὸ τρεῖς ἐγκάρσιους καὶ ἓναν παράλληλο πρὸς τὸν τοῖχο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κτιρίου τοῖχο, ἐνῶ δὲν ἐρευνήθηκε πρὸς τὸ παρὸν τὸ στρώμα καταστροφῆς (πίν. 56β).

Ἐγινε στερέωση⁴ τῶν τοίχων, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν καὶ καθαρίστηκε ἀπὸ τὰ πουρνάρια ὁ χώρος βόρεια καὶ βορειοδυτικὰ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἔρευνα στὸν χώρο αὐτό.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΕΝΤΑΖΟΣ

4. Ἡ στερέωση τῶν τοίχων ἔγινε ἀπὸ τὸν ἀρχιτεχνίτη κ. Νικόλαο Γλέα, τῶν κονιαμάτων ἀπὸ τοὺς συντηρητὲς κ. Θανάση καὶ Φώτω Κανέλλη καὶ τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τοὺς συντηρητὲς κ. Γιάννη καὶ Εὐαγγελία Λαϊνίδου.

16. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΥΝΑΞΗΣ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

(Πίν. 58 - 63)

Συνεχίστηκε φέτος για δεύτερη περίοδο ή ανασκαφή στη Σύναξη Μαρωνείας, που εντάσσεται στο πρόγραμμα του 'Υπουργείου 'Εθνικῆς Οικονομίας, για τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ΝΑ τμήματος τοῦ Νομοῦ Ροδόπης καὶ χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸ Νομαρχιακὸ Ταμεῖο Νομοῦ Ροδόπης μέσω τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας. Στὴ φετινὴ ἔρευνα ἔλαβε μέρος ἡ ἀρχαιολόγος Σοφία Δουκατᾶ καὶ τεχνικὸ προσωπικὸ τῆς 'Εφορείας Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων Καβάλας.

Στὴ Σύναξη, ποὺ βρίσκεται ἀνατολικά τῆς ἀρχαίας Μαρωνείας, ἐντοπίστηκε πέρυσι μοναστήρι βυζαντινῶν χρόνων, ἰδρυμένο ἐπάνω στὰ εἱρεῖπια ἰουστινιάνειας τρίκλιτης μὲ ἐγκάρσιο κλίτος βασιλικῆς, τῆς ὁποίας τὸ ἀνατολικὸ τμήμα εἶναι κτισμένο μὲ μαρμαρόλιθους ἀρχαιότερων ρωμαϊκῶν κτηρίων.

Σκοπὸς τῆς φετινῆς ἔρευνας ἦταν ἡ καταγραφή καὶ ταξινόμηση τῶν διασπαρτων ρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἡ μεταφορά τους ἔξω ἀπὸ τὸν ἀνασκαφικὸ χῶρο, ἡ συμπλήρωση τῆς κάτοψης τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς μονῆς καθὼς καὶ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς καὶ ἄλλων διαμερισμάτων της.

1. 'Αρχιτεκτονικὰ μέλη

Φέτος καταγράφηκαν 236 μάρμαρα ἐκ περισυλλογῆς, χωρὶς στρωματογραφικὲς ἐνδείξεις, ποὺ βρέθηκαν πέρυσι κατὰ τὸν καθαρισμὸ διασκορπισμένα στὸν ἀνασκαφικὸ χῶρο, καὶ 118 μάρμαρα ἀπὸ τὴ φετινὴ ἀνασκαφή. "Ολα ἀνήκουν εἴτε σὲ ρωμαϊκὰ κτήρια καὶ χρησιμοποιήθηκαν ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ κατὰ τὴν ἀνέγερση τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ ἀργότερα κατὰ τὴν ἀνέγερση τῆς βυζαντινῆς μονῆς, εἴτε στὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ καὶ χρησιμοποιήθηκαν ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ κατὰ τὴν ἀνέγερση τῆς βυζαντινῆς μονῆς. Λίγα μόνον ἀνήκουν στὸν διάκοσμο τῆς βυζαντινῆς μονῆς. Τὰ ρωμαϊκὰ μάρμαρα τοποθετήθηκαν νότια (χῶρος Α) τοῦ ἀνασκαφικοῦ σκάμματος καὶ τὰ παλαιοχριστιανικὰ βόρεια (χῶρος Β). Τὰ βυζαντινὰ παρέμειναν στὴ θέση τους.

Ὅρισμένα μικρῶν διαστάσεων καὶ ἐλκυστικοῦ διακοσμητικοῦ χαρακτήρα, μεταφέρθηκαν μαζί με ἄλλα εὐρήματα σὲ ἀποθήκη, ποὺ ἐνοικιάστηκε στὸν Ἅγιο Χαράλαμπο Μαρωνείας.

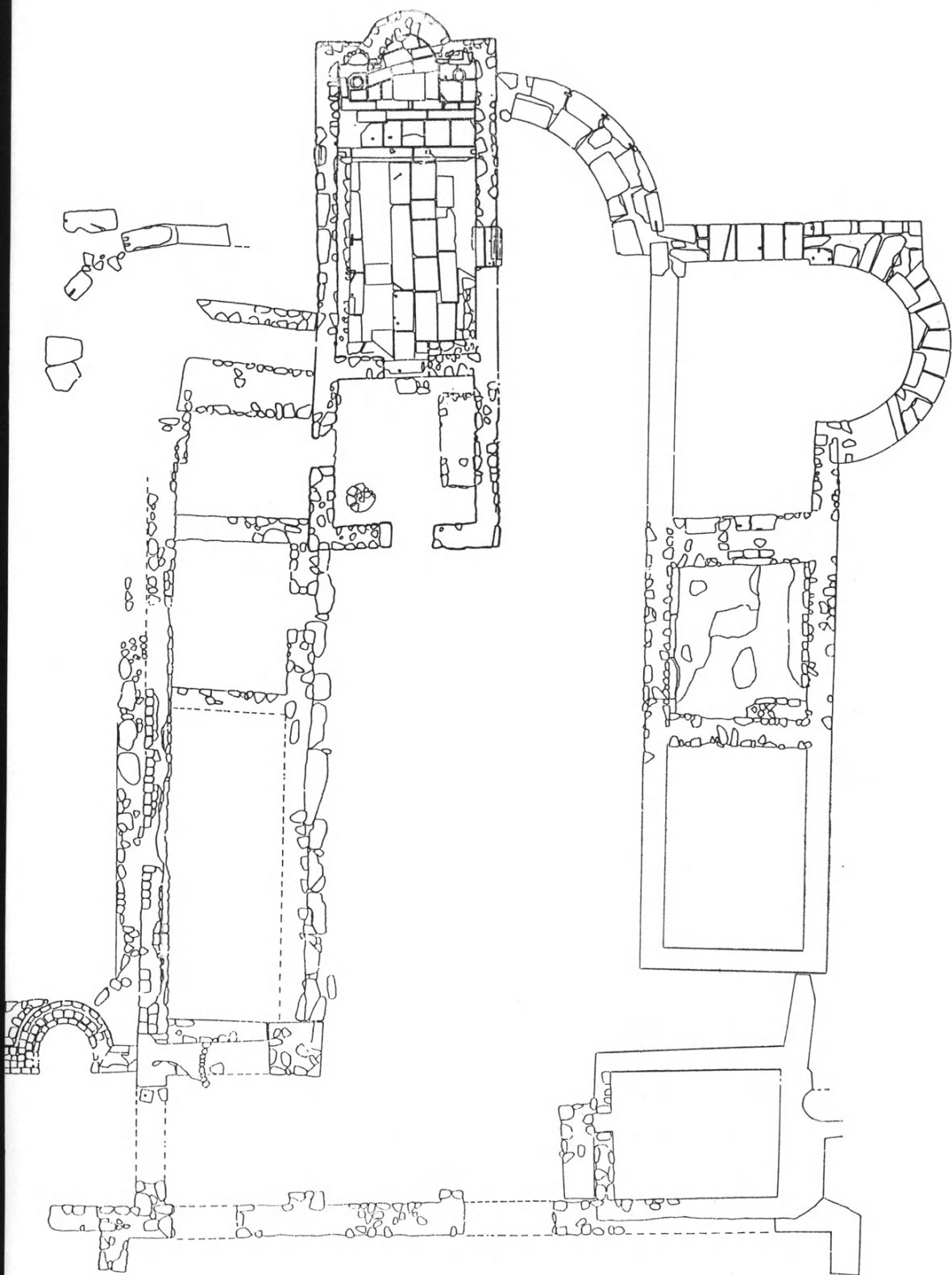
Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει μαρμάρινος καταληπτῆρας (PMΣ/86/230) (πίν. 58α-β), ἡ ἐπάνω δηλαδὴ ἀπόληξη τοίχου, ποὺ περιέκλειε χῶρο, μέσα στὸν ὁποῖο ἦταν στημένο φαίνεται ἓνα «ἡρώων». Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἔκανε τὸ μνημεῖο «ἄβατον», ὅρατὸ ὅμως χωρὶς νὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ μπεῖ κανεὶς μέσα στὸν περιβόλὸ του. Τὸ ὕψος τοῦ τοίχου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ ξέρουμε, τὸ πάχος του ὅμως φαίνεται στὸ μεταξὺ τῆς προμόχθου μὲ τὶς σταγόνες καὶ τοῦ στρογγυλοῦ στὴν τομὴ κυματίου, πού, ὡς ἀχαρακτήριστος ἀργὸς ἀστράγαλος, περιέτρεχε τὴν ἐσωτερικὴ ποτε ὄψη τοῦ τοίχου - περιβόλου. Οἱ δόμοι τῆς ἀψίδας καὶ τῶν πτερυγίων τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς εἶναι ἐξαρχῆς καμπύλοι καὶ ὑποδεικνύουν τὸ σχῆμα τῆς κάτοψης τοῦ περιβόλου τοῦ παγανιστικοῦ ἁβάτου¹.

Ἡ ἐργασία τοῦ καταληπτῆρα σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴν ἐργασία τοῦ ἐνὸς σταθμοῦ τῆς κεντρικῆς εἰσόδου ποὺ βρέθηκε ἀκέραιος (ΠΑΕ 1985), εἶναι τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων. Ξέρουμε τὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀδριανοῦ γιὰ τὴ Μαρωνεία καὶ μᾶς παραδίδεται στὴν πόλιν αὐτὴ ἡρώων Ἀδριανοῦ, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡρώων Μάρωνος ἐπὶ Ἀδριανοῦ καμωμένο.

2. Παλαιοχριστιανικὴ βασιλική

Γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς κάτοψης τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἐγιναν τομὲς καὶ καθαρισμοὶ στὸ Δ καὶ ΒΔ τμήμα της (εἰκ. 1). Στὸν τομέα αὐτὸν βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Θεοδοσίου Β' (408-450) (PMΣ/86/27) καὶ χάλκινη μικρὴ ὑποδιαίρεση 5ου-6ου αἰ. (PMΣ/86/30). Διαπιστώθηκε ἡ θέση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς βασιλικῆς, ὁ ὁποῖος ἔφερε στὸ μέσον ἄνοιγμα εἰσόδου ἀγνώ-

1. Ἀνάλογες σκέψεις κάναμε μὲ ἀφορμὴ κομμάτι μαρμάρινου καταληπτῆρα ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ τὸν Δορίσκο, ποὺ ἔχει μεταφερθεῖ σήμερα στὴν αὐλὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Κοσμοσωτείρας στὰ Φέρραι τοῦ Ἑβρου (Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Ἀρχαιολογικὰ προβλήματα τοῦ νομοῦ Ἑβρου, Πρακτικά Συμποσίου Ἡ ἱστορικὴ ἀρχαιολογικὴ καὶ λαογραφικὴ ἐρευνα γιὰ τὴ Θράκη, Ξάνθη - Κομοτηνὴ - Ἀλεξανδρούπολη, 5 - 9 Δεκεμβρίου 1985 (ἐκτυπώνεται), καὶ τοῦ ἰδίου, Καταληπτῆρας ἀπὸ τὸν Δορίσκο (Ἑβρου), Τιμητικὸς τόμος Ν. Μοντισπούλου (ἐκτυπώνεται).

Εικ. 1. 'Ο κυρίως ναός του καθολικού τῆς μεσοβυζαντινῆς μονῆς.

στοι πλάτους, στήν ἐπίχωση τῆς ὁποίας βρέθηκε χάλκινο νόμισμα 4ου μ.Χ. αἰ. (PMΣ/86/34). Ἐντοπίσθηκε προσκολλημένο στή βόρεια πλευρά τοῦ νάρθηκα τετράγωνου σχήματος παρεκκλήσι με ἡμικυκλική ἐξωτερικά, πεταλόσχημη ἐσωτερικά κόγχη. Ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ παρεκκλησίου μετροῦν 0.75 μ. πλάτος καὶ ὁ τοῖχος τῆς κόγχης 0.65 μ. Οἱ πλίνθοι, τοποθετημένες σὲ στρώσεις εἶχαν ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὴν τοιχοποιία καὶ βρέθηκαν τὰ ἀποτυπώματά τους στὸ κονίαμα τῆς ἄνω σωζομένης ἐπιφάνειας τῶν τοίχων τοῦ παρεκκλησίου.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς βασιλικῆς ἀνασηκώθηκαν με πάλαγκο οἱ μαρμαρόλιθοι τοῦ νοτίου περυγίου τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους, καθαρίστηκαν ἀπὸ τὴν ἄγρια βλάστηση, ποὺ εἶχε φυτρώσει ἀνάμεσά τους, καὶ ἐπανατοποθετήθηκαν στή θέση τους (πίν. 58γ). Διαπιστώθηκε ὅτι γιὰ τὴ σύνδεση τῶν μαρμαρολίθων τῆς πρώτης κατώτερης στρώσης με τὴν κτιστὴ θεμελίωση χρησιμοποιεῖται ρόδινο κουρασάνι, ὅμοιο με αὐτὸ ποὺ χρησιμοποιεῖται ὡς συνδετικὸ κονίαμα στοὺς τυπικὰ παλαιοχριστιανικοὺς τοίχους τῆς βασιλικῆς. Τοῦτο σημαίνει ὅτι καὶ τὸ κατασκευασμένο με μαρμαρόλιθους ἀπὸ ἀρχαιότερα ρωμαϊκὰ κτήρια ἀνατολικὸ τμήμα τῆς βασιλικῆς εἶναι ἔργο παλαιοχριστιανικό.

Μεταφέρθηκαν ἐπίσης στὸν χώρο Α ὅσοι μαρμαρόλιθοι βρέθηκαν πεσμένοι μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ νότιο περυγιο τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς (ἀριθ. PMΣ/206) τοποθετήθηκε στή θέση του, στήν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ καμπύλου τοίχου τῆς νότιας στενῆς πλευρᾶς τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους. Διαπιστώθηκε ἐπίσης ὅτι ὁ στυλοβάτης τῆς βόρειας κιονοστοιχίας ἕως τὸ σημεῖο ποὺ ἀρχίζει τὸ ἐγκάρσιο κλίτος εἶναι κτισμένος με ἀρχαιότερα μάρμαρα σὲ β' χρήση. Πέραν τοῦ σημείου αὐτοῦ πρὸς τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς βασιλικῆς εἶναι κτιστὸς με λίθους καὶ κουρασάνι καὶ ἔχει ὕψος 0.32 - 0.35 μ. ἀπὸ τὸ ἐκ συμπληρωτοῦ χώματος δάπεδο τῆς βασιλικῆς. Ὁ στυλοβάτης τῆς νότιας κιονοστοιχίας ἀποτελεῖται ἐπίσης ἀπὸ μάρμαρα, μήκους 1.24 - 1.25 μ., τὰ ὁποῖα πατοῦν σὲ κτιστὸ θεμέλιο. Ὁ στυλοβάτης ἔξέχει τοῦ δαπέδου ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ νοτίου κλίτους κατὰ 0.35 μ.

3. Μεσοβυζαντινὴ μονή

Κατὰ τὴ φετινὴ ἔρευνα ἀνασκάφηκε ὁ νάρθηκας καὶ ὁ κυρίως ναὸς τοῦ καθολικοῦ τῆς μεσοβυζαντινῆς μονῆς (εἰκ. 1). Ὁ νάρθηκας (διαστ. ἐσωτ. βόρεια 4.43 μ., δυτικὴ 4.22 μ., νότια 4.46 μ., ἀνατολικὴ 4 μ., πίν. 59α), εἶναι μετα-

γενέστερος τοῦ κυρίως ναοῦ. Τοῦτο φαίνεται στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ βόρειος καὶ ὁ νότιος τοῖχος τοῦ νάρθηκα ἐφάπτονται στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ. Στὸ σημεῖο ἐπαφῆς διατηρεῖται τὸ ἐπίχρισμα τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ. Προσεκτικὴ παρατήρηση διαπιστώνει καὶ διαφορὰς στὴν ἐκ πρώτης ὄψεως ὅμοια τοιχοποιία: ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι κτισμένος ἐπιμελῶς μὲ μεγάλου ἢ μεσαίου ἢ καὶ μικροῦ μεγέθους διαλεγμένους ὅμως λίθους, διατεταγμένους σὲ στρώσεις μὲ πλινθία τοποθετημένα εἴτε σὲ μονὴ στρώση ἀνάμεσα στὶς στρώσεις τῶν λίθων εἴτε ὀριζοντίως ἀνάμεσα στοὺς λίθους. Στὴν τοιχοδομία τοῦ νάρθηκα χρησιμοποιοῦνται μεσαίου κυρίως μεγέθους ἀκανόνιστοι λίθοι ἀνάμικτοι μὲ πλινθία ὀριζόντια ἢ καὶ ἐλαφρῶς πλάγια τοποθετημένα. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς τοίχους τοῦ νάρθηκα ὁ νότιος παρουσιάζει ἐλαφρῶς ἐπιμελέστερη τοιχοδομία. Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ὡς συνδετικὸ ὕλικὸ χρησιμοποιεῖται μόνον ἡ λάσπη, ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ τοῖχοι ἦταν ἐπιχρισμένοι.

Ἐκτὸς τῆς δυτικῆς εἰσόδου ὁ νάρθηκας φέρει ἀνοίγματα στὸ μέσον περιπυ τοῦ βόρειας (πλ. 0.79 μ.). Στὸ ἄνω τμήμα τῆς ἐπὶχώσης ἀνώνυμος φύλλης ὁμάδας Α2 (976 - 1030/35) (PMΣ/86/17) καὶ νότιας (πλ. 0.84 μ.) πλευρᾶς. Τὸ τελευταῖο φράχθηκε ἀργότερα μὲ ἀμελὴ τοιχοποιία λίθων καὶ πλινθίων. Μὲ τὴν ἴδια τοιχοποιία κτίστηκε συγχρόνως ἐσωτερικὰ τετράπλευρος τάφος. Ἀπέναντι ἀπὸ τὸν τάφο στὴ ΒΔ γωνία τοῦ νάρθηκα καὶ κάτω ἀπὸ τὸ στῤῥωμα τῶν πεσμένων κεραμιδιῶν βρέθηκε πίθος ἐμπεπηγμένος στὸ δάπεδο τοῦ νάρθηκα ἀπὸ συμπιλητὸ χῶμα. Πίσω ἀπὸ τὸ πιθάρι δεκανόμμοιο Ἰουστινιανοῦ Α' (527 - 565), νομισματοκοπεῖου Νικομηδείας (PMΣ/86/26). Μπροστὰ στὴ βόρεια καὶ ἀνατολικὴ εἴσοδο τὸ δάπεδο παρουσιάζεται ἐπιστρωμένο μὲ πλακοειδεῖς λίθους. Ἀνάμεσα στὰ κομμάτια τοῦ πίθου βρέθηκαν καὶ τρία πήλινα, κυκλικὰ πώματα, διαμ. 0.33 - 0.46 μ., πάχους 0.025 - 0.04 μ., μὲ ὀπὴ ἐξαερισμοῦ καὶ ἀνάρτηση στὸ μέσον (PMΣ/86/24 α-γ). Τὸ δεύτερο φέρει ἐγχάρακτη ἐπιγραφή δύο γραμμῶν ΑΧ. Στὸ στῤῥωμα καταστροφῆς τῶν τοίχων τοῦ νάρθηκα βρέθηκε χάλκινο νόμισμα 4ου αἰ. (PMΣ/86/201).

Ὁ νάρθηκας ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν κυρίως ναὸ μὲ θύρα πλ. 1.27 μ., τῆς ὁποίας διατηρεῖται κατὰ χώραν τὸ μαρμάρινο κατώφλι. Ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴ θέση τῶν λαξευμένων στὸ κατώφλι κοιλοτήτων συνάγεται ὅτι ἡ θύρα ἦταν διφυλλὴ καὶ ἀνοίγε πρὸς τὸν κυρίως ναὸ. Ὁ κυρίως ναὸς (πίν. 59β) ἔχει ἐσωτερικὰ μῆκος 9.40 μ. καὶ πλάτος 4 μ. Οἱ τοῖχοι του, πάχους 0.65 μ., σώζονται σὲ ὕψος

0.80 - 1.40 μ. Ἡ τοιχοδομία εἶναι ὅπως περιγράφηκε προηγουμένως μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι στὶς ἐσωτερικὲς πλευρὲς παρουσιάζεται ἀμελέστερη ἕως ἀτακτῆ στὸ μέσον τοῦ βόρειου τοίχου. Ἀντίθετα ἡ τοιχοποιία στὴ ΒΑ γωνία εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη μὲ μικροὺς λίθους σὲ ὀριζόντιες στρώσεις καὶ πλινθία σὲ μονὴ σειρὰ ἀνάμεσα στὶς στρώσεις ἢ κατακόρυφα τοποθετημένα ἀνάμεσα στοὺς λίθους.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δυτικὴ εἴσοδο ὁ κυρίως ναὸς ἔχει καὶ δεύτερη στὸ μέσον περίπου τῆς νότιας πλευρᾶς, πλάτους 1.17 μ., μὲ τὸ μαρμάρινο κατώφλι στὴ θέση του. Καὶ αὐτὴ ἡ θύρα ἦταν δίφυλλη καὶ ἀνοίγε πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ. Γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν χωμάτων τῆς ὑπερυψωμένης αὐλῆς προστέθηκε ἀργότερα τμῆμα γείσου ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ ἀμφικιονίσκος παλαιοχριστιανικῶν χρόνων μὲ ἀποτελέσματα νὰ ὑψωθεῖ τὸ κατώφλι ἕως 0.24 μ.

Τὸ δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ δὲν εἶναι στρωμένο μὲ πλάκες, ἀλλὰ μὲ ἀρχαῖα μάρμαρα (spolia) ἱκανοῦ πάχους, συναρμοσμένα, τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα μετράει μῆκος 2.50 μ. Ἀπὸ τὸ δάπεδο παρατηρήθηκε νὰ ἔχουν ἀφαιρεθεῖ τὰ μάρμαρα κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοίχου. Κτιστὸ ἔδρανο, ὕψους ± 0.30 μ. καὶ πλ. ἕως 0.40 μ., μεταγενέστερο καὶ τοῦ δαπέδου καὶ τῶν τοίχων τῆς ἐκκλησίας, περιτρέχει τὸν δυτικὸ τοῖχο, τὸν βόρειο ἕως τὸ τέμπλο καὶ τὸν νότιο ἕως τὴ νότια θύρα.

Σὲ ἀπόσταση 5.90 μ. περίπου ἀπὸ τὴ δυτικὴ εἴσοδο τὸ δάπεδο παρουσιάζει ἐλαφρὰ ἀνύψωση, ἡ ὁποία συνεχίζεται ἕως τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Στὴν ἀκμὴ τοῦ ἀνυψωμένου δαπέδου σχηματίζονται τέσσερις τετράπλευρες ἐκβαθύνσεις γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν κιονίσκων τοῦ τέμπλου. Ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν ἐκβαθύνσεων συνάγεται ὅτι τὸ κατώτερο τμῆμα τῶν δύο μεσαίων κιονίσκων εἶχε διαστάσεις $0.16/0.155 \times 0.15$ μ. μὲ συμφυεῖς πεσσίσκους $0.08/0.085 \times 0.05/0.095$ μ. Ἀπὸ τοὺς ἀκραίους σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς τοίχους πεσσίσκους ὁ βόρειος μετρᾷ 0.14×0.20 μ. καὶ ὁ νότιος 0.17×0.22 μ. Συνεπῶς σχηματίζεται στὸ μέσον ὠραία πύλη, πλ. 0.94 μ., θέση βόρειου θωρακίου πλ. 1.07 καὶ νοτίου πλ. 1.09 μ. Καὶ τὰ δύο θωράκια βρέθηκαν στὸ δάπεδο τοῦ ἱεροῦ βήματος. Τὸ βόρειο θωράκιο (διαστ. $1.095 \times 1.01/1.07$ μ.) (πίν. 60α) φέρει ρόμβο ἐγγεγραμμένο σὲ τετραπλὸ τετράγωνο πλαίσιο. Οἱ πλευρὲς τοῦ ρόμβου σχηματίζουν ὀφθαλμούς, οἱ ὁποῖοι κοσμοῦνται ἀνωτὰ μὲ ἐξάφυλλους ρόδακας καὶ πυροστρόβιλους. Στὸν ρόμβο ἐγγράφεται κύκλος μὲ διπλὸ σταυρό, τοῦ ὁποῖου τὰ ἐνδιάμεσα τῶν κεραιῶν σχηματίζουν κισσόφυλλα. Τὰ τέσσερα καμπύλα τρίγωνα τοῦ ρόμβου γεμίζουν πα-

ραπληρωματικά με λογχοειδή φύλλα. Τὸ θωράκιο αὐτὸ εἶναι πριονισμένο σὲ δύο κομμάτια (PMΣ/86/13 καὶ PMΣ/86/18, ἓνα τρίτο γωνιακὸ κομμάτι ἐκ περισυλλογῆς, ἀριθ. PMΣ/12), ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ μεγαλύτερο ἔχει πλάτος 0.795 μ. Ἡ πίσω πλευρὰ τοῦ θωρακίου (πίν. 60β) φέρει ἔχνη προγενέστερων χρήσεων τοῦ μαρμάρου: κυκλικὸ «ὑπογραμμὸ» (διαμ. 0.92 μ.) καὶ ὀπὴ ἀνελκύσεως διὰ «λύκου».

Τὸ νότιο θωράκιο (ἀριθ. PMΣ/86/21) (πίν. 61α) εἶναι ἐπίσης πριονισμένο (σωζ. διαστ. 1.10×0.70 μ.). Δὲν βρέθηκε τὸ μικρότερο κομμάτι, ποὺ σημαίνει ὅτι μεταφέρθηκε ἔξω ἀπὸ τὸν ναό. Σχοινὶ περιελισσόμενο σχηματίζει τετράλοβα πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα ἐγγράφονται σταυροειδῶς τρίφυλλα ἐκφυόμενα ἀπὸ κεντρικὸ ὀφθαλμὸ — ἀνάμεσα στὰ τρίφυλλα λογχοειδεῖς καρποὶ ροδιᾶς. Τὸ θωράκιο εἶναι ἀτελείωτο: τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῶν δύο πλευρῶν εἶναι ἀτελείωτα, ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς διπλοὺς σταυροὺς στὸ μέσον. Χρήση τρυπανιοῦ παρατηρεῖται σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ μάτια τῶν κόμβων.

Ἀπὸ τὸ τέμπλο βρέθηκαν ἐπίσης καὶ τρία τμήματα τοῦ ἐπιστυλίου (ἀριθ. PMΣ/86/1235, 2533, 34) μὲ σταυρὸ σὲ πολὺ χαμηλὸ ἀνάγλυφο (πίν. 61β). Τὸ γεγονός ὅτι καὶ τὰ δύο θωράκια βρέθηκαν πριονισμένα στὰ 0.79/0.795 μ. σημαίνει ὅτι προορίζονταν γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν πιθανῶς σὲ ἄλλο τέμπλο μὲ ἀνάλογα μετακίονια ἀνοίγματα. Γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ τέμπλου αὐτοῦ ἀπομακρύνθηκαν μάλλον τὰ μέλη ποὺ δὲν βρέθηκαν: οἱ κιονίσκοι καὶ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ ἐπιστυλίου.

Στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἐκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος, ἀνοίγονται δύο ἡμικυκλικές κόγχες προθέσεως καὶ διακονικοῦ, πλ. 0.59 καὶ βάθους 0.29 μ. (εἰκ. 1). ὡς ποδιὰ τῆς προθέσεως, σὲ ὕψος 0.77 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἱεροῦ βήματος, χρησιμοποιεῖται λεπτή, ἀκόσμητη μαρμαρίνη πλάκα, πάχους 0.25 μ. Ὡς ποδιὰ τοῦ διακονικοῦ, σὲ ὕψος 0.56 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἱεροῦ βήματος, χρησιμοποιεῖται γωνιακὸ κομμάτι παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου, πάχ. 0.08 μ.

Μπροστὰ στὶς δύο κόγχες προθέσεως καὶ διακονικοῦ εὐρέθησαν *in situ* οἱ πεσσίσκοι, ποὺ ἀνακρατοῦσαν τὶς τράπεζες προθέσεως καὶ διακονικοῦ. Πρόκειται γιὰ τυπικοὺς τετράπλευρους πεσσίσκους παλαιοχριστιανικοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς, τῶν ὁποίων οἱ γωνίες ἀποκόπηκαν γιὰ τὴ νέα τους χρῆση πρὸς ἐξοικονόμηση χώρου. Ἐχουν ὕψος 0.90 μ. Ὁ πεσσίσκος τοῦ διακονικοῦ, μολονότι σπασμένος σὲ δύο κομμάτια, βρέθηκε στὴ θέση του, 0.15 μ. ἀπὸ τὸ χεῖ-

λος τῆς ποδιᾶς. Φέρει δύο ἐκβαθύνσεις γιά ὑποδοχή θωρακίων, πάχους 0.07 μ., καί ἦταν γωνιακὸς πεσσίσκος τέμπλου. Τῆς προθέσεως βρέθηκε στὴ θέση του, γερμένος στὸν βόρειο τοῖχο. Φέρει μία ἐκβάθυνση θωρακίου, πάχους 0.08 μ., καί ἦταν ἀκραῖος πεσσίσκος τέμπλου. Τὸ ἄνω καί τὸ κάτω μέρος τῶν πεσσίσκων ἔχει διαμορφωθεῖ σὲ κυκλικὲς ἀποφύσεις, διαμ. 0.29 καί 0.32 μ. Καί ἡ μὲν κάτω ἀπόφυση πακτώνεται σὲ κυκλικὴ ἐκβάθυνση τοῦ δαπέδου, ἡ δὲ πάνω ὑποδεχόταν κυκλικὴ ἐκβάθυνση μαρμάρινων τραπεζῶν.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου 0.64 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία, διανοίγεται στὸ πάχος τοῦ τοίχου τετράπλευρη κόγχη, ἀνοίγματος 0.40 μ., πιθανοῦ βάθους 0.30 καί πιθανοῦ ὕψους 0.325 μ. Στὰ 2.90 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἀνοίγεται στὸ πάχος τοῦ νοτίου τοίχου ἡμικυκλικὴ κόγχη, πλ. 0.57 μ., βάθους 0.33 μ., τῆς ὁποίας ἡ ποδιά βρίσκεται σὲ ὕψος 0.60 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο.

Μετακινημένη ἀπὸ τὴ θέση της καί ἀκουμπισμένη μὲ προσοχή στὸν νότιο τοῖχο, βρέθηκε ἡ ἀγία τράπεζα, μαρμαρινὴ πλάκα (ἀριθ. ΠΜΣ/86/1224, μεγ. διαστ. $0.79 \times 0.62 \times 0.13$ μ., πίν. 62β). Στὴν πάνω πλευρὰ φέρει ἐπίπεδο πλαίσιο, πλ. 0.04-0.085 μ. μὲ τριγωνικῆς διατομῆς σχοινίο ἐσωτερικά, ποὺ σχηματίζει τετράπλευρο, διαστ. 0.60×0.43 μ., μέσα στὸ ὁποῖο ἐγγράφεται ἐγχάρακτος κύκλος μὲ διπλὸ σταυρό, τοῦ ὁποῖου τὰ ἐνδιάμεσα τῶν κεραίων σχηματίζουν κισσόφυλλα. Στὴν κάτω πλευρὰ φέρει κυκλικὴ ἐκβάθυνση, διαμ. 0.36 μ. καί βάθους 0.02 μ. Ἀπουσιάζει τὸ στήριγμα τῆς ἀγίας τράπεζας, τὸ ὁποῖο πακτωνόταν σὲ κυκλικὴ ἐκβάθυνση τοῦ δαπέδου, διαμ. 0.31 μ. καί βάθους 0.04 μ.

Ἀπὸ τὴν περιγραφή ποὺ προηγήθηκε καί τὸ γεγονός ὅτι τὰ ὑπολείμματα τοῦ τέμπλου βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὰ πεσμένα κεραμίδια τῆς στέγης καί ἐπὶ τοῦ δαπέδου, συνάγεται ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῆς ἐκκλησίας, ἡ μονὴ εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ καί εἶχε γίνει μεταφορὰ τοῦ ὕλικου πρὸς ἐπαναχρησιμοποίηση. Ἡ μεταφορὰ δὲν ὀλοκληρώθηκε. Ὅταν ἡ στέγη κατέρρευσε ἡ ἐκκλησία ἦταν κενὴ ἀπὸ τὴν ἐπίπλωση καί τὸν ἐξοπλισμὸ της.

Δωμάτιο Δ

Παράλληλα μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ καθολικοῦ ἔγινε καί ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ διαμερίσματος Δ στὴ νότια πτέρυγα (πίν. 63α). Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ δωματίου, ὕψους 0.50 μ., εἶναι θεμελιωμένος ἐπάνω στὸν νότιο στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς, ἐνῶ ὁ νότιος τοῖχος πατάει σὲ ἀρχαιότερο καί πλατύτερο τοῖχο, ποὺ εἶναι ὁ νότιος τοῖχος τῆς βασιλικῆς καί ἀπέχει σταθερὰ ἀπὸ τὸν νότιο στυλοβάτη

3.80 μ. Μετά την αφαίρεση τοῦ ταραγμένου στρώματος καὶ τοῦ στρώματος ἐπίχωσης διαπιστώθηκε ὅτι τὸ στῶμα καταστροφῆς μὲ τις πεσμένες κεραμί-δες στέγης βρίσκεται ἐπάνω σὲ δάπεδο ἀπὸ κουρασάνι μὲ ἀνώμαλη ἐπιφάνεια. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ καὶ ὅπου εἶναι κατεστραμμένο διακρίνεται ἄλλο δάπεδο ἀπὸ κουρασάνι μὲ λεία ἐπιφάνεια. Ποιὰ ἡ σχέση τῶν δύο αὐτῶν δαπέδων μὲ τὸ δάπεδο τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς δὲν ἐξακριβώθηκε.

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου, ποὺ χρησιμοποιεῖ στὸ κατώτερο τμήμα του ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ μεγάλους λίθους, πατάει ἐπάνω στὸ δάπεδο ἀπὸ κουρασάνι, ἐνῶ ὁ δυτικὸς τοῖχος, ποὺ φέρει καὶ ἄνοιγμα πλ. 0.98 μ. πρὸς τὸ δωμάτιο Γ, κατέστρεψε γιὰ τὴ θεμελίωσή του τὸ δάπεδο αὐτό. Κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου, νότια τῆς εἰσόδου, βρέθηκε θρανίῳ κτιστὸ μὲ λίθους καὶ λάσπη, μήκους 1.93 μ. καὶ πλ. 0.67 μ.

Δυτικὸς τομέας

Ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς μονῆς, ποὺ ἔφερε καὶ τις δύο εἰσόδους, βρέθηκε θεμελιωμένος ἐπάνω στὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς βασιλικῆς. Στὸ μέσον τοῦ τοίχου αὐτοῦ ἡ τοιχοποιία διακόπτεται καὶ σχηματίζοταν ἡ κεντρικὴ εἴσοδος πρὸς τὸν αὐλόγυρο τῆς μονῆς ἄγνωστου πλάτους.

Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἰδίου δυτικοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε δευτερεύουσα εἴσοδος, πλ. 1.90 μ., στὴν ἐπίχωση τῆς ὁποίας βρέθηκαν κονιάματα μὲ χρωματισμένη ἐπιφάνεια, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τοιχογραφία ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ αὐτὴν τὴν εἴσοδο.

Διαπιστώνεται ὅτι ἡ βόρεια πτέρυγα τῶν διαμερισμάτων τῆς μονῆς, ποὺ εἶναι ἰδρυμένη στὴ θέση τοῦ βορείου κλίτους τῆς βασιλικῆς, δὲν περατοῦται στὸν δυτικὸ τοῖχο. Ὁ χώρος ποὺ παρεμβάλλεται ἦταν ὑπαίθριο ἢ στεγασμένο τμήμα τῆς αὐλῆς. Ἀπέναντι ἀπὸ τὴ δευτερεύουσα εἴσοδο τῆς μονῆς καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τῆς βόρειας πτέρυγας διαμερισμάτων βρέθηκε ἡ βάση κτιστοῦ κλιβάνου μὲ πλίνθους, κυκλικοῦ σχήματος.

Κατὰ τὴ φετινὴ ἔρευνα βρέθηκαν τὰ ἀκόλουθα θραύσματα ἐπιγραφῶν (πίν. 63β-δ).

1. (PMΣ/97). Ἀπὸ περισυλλογή. Τμήμα μαρμαρίνης πλάκας, μεγ. διαστ. 0.18, πάχ. 0.04 μ. Ἐγχάρακτο γράμμα Θ, κυκλικό, ὕψους 0.06 μ.

2. (PMΣ/86/12). Καθολικὸ μονῆς, κυρίως ναός. Τμήμα μαρμαρίνης πλά-

κας, ἀποκεκρουσμένης κατὰ τὶς τρεῖς πλευρές. Μέγ. διαστ. 0.15, πλάχ. 0.045 μ., ὕψος γραμμάτων 0.04 μ.: *AM* ἢ *AN*.

3. (PMΣ/86/25). Καθολικὸ μονῆς, κυρίως ναός. Τμῆμα μαρμάρινης πλάκας ἀποκεκρουσμένης κατὰ τὶς τρεῖς πλευρές. Μέγ. διαστ. 0.185, πλάχ. 0.04, ὕψος γραμμάτων 0.06 μ.: *EG*.

KE.

4. Ἀκανόνιστου σχήματος μάρμαρο, 0.45×0.40 μ., χρησιμοποιημένο στὴν πλάκωση τοῦ δαπέδου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος: *CE*.

5. (PMΣ/86/27). Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ παρεκκλησίου ἔμβολον ὀξυπύθμενου ἀμφορέα, σωζ. ὕψ. 0.75 μ., διαμ. κάτω ἐπιφανείας ἔμβολου 0.045 μ., ὅπου ἐγχάρακτο τὸ μονόγραμμα *XP* = Χρ(ιστός).

Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ - Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

17. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟΝ ΑΓ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟ ΤΗΣ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

(Πίν. 64 - 66)

Ἡ ἀνασκαφή στὸν Ἅγιο Χαράλαμπο τῆς Μαρωνείας συνεχίστηκε ἀπὸ τὸν ὑπογράφωντα καὶ κατὰ τὸ 1986. Ὁ κ. Αἴας Βαζιργιαντζίκης, ἀρχιτέκτων τῆς Διεύθυνσης Ἀναστήλωσης Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μνημείων τοῦ ΥΠΠΟ ἔκανε τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς¹ (εἰκ. 1).

Ἡ ἔρευνα, τῆς ὁποίας προηγήθηκε καθαρισμὸς τοῦ χώρου ἀπὸ τὰ χόρτα, βάρτα καὶ ἄγρια δένδρα, διήρκεσε εἴκοσι μέρες περίπου καὶ πραγματοποιήθηκε στοὺς κατωτέρω τομεῖς:

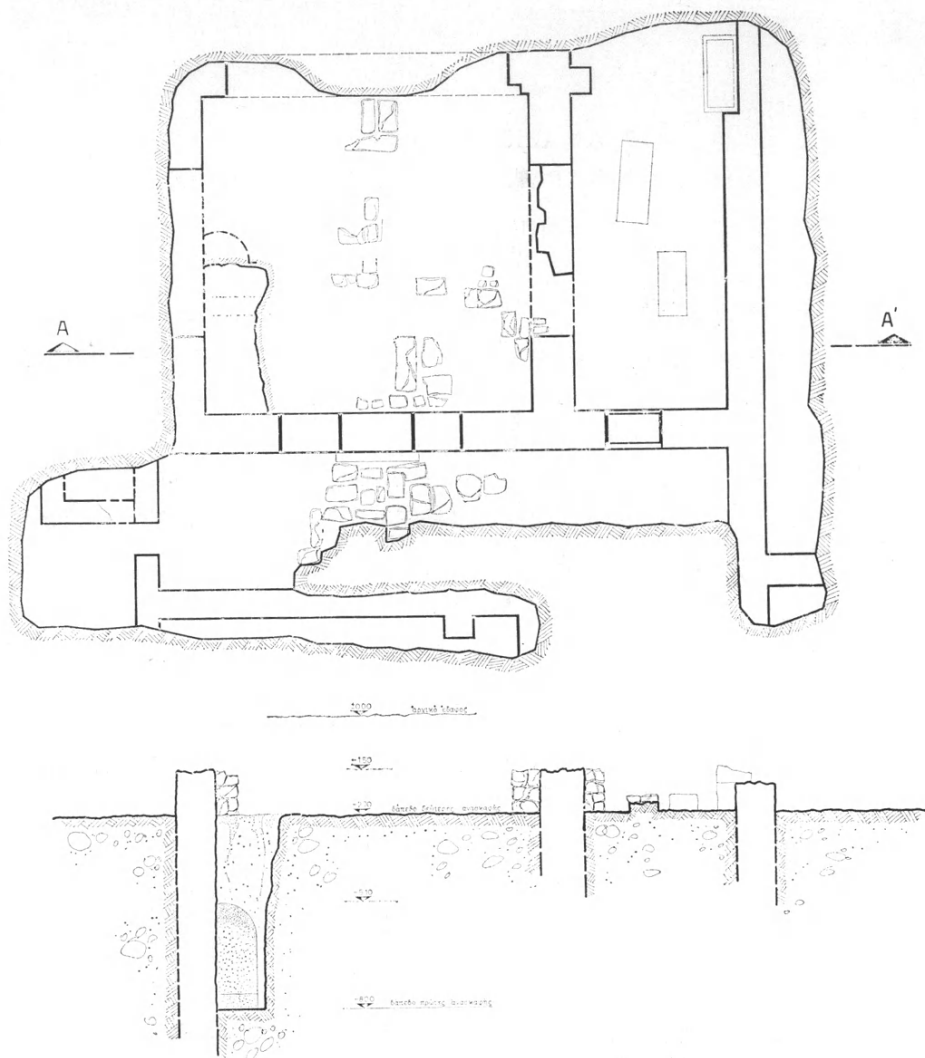
Τομέας Α

Ἡ ἔρευνα στὸν τομέα Α, ποὺ κατὰ μεγάλο μέρος παραμένει ἀπὸ τὸ 1974² στεγασμένος χώρος γιὰ τὴν ἀσφαλὴ προφύλαξη καὶ καλὴ διατήρηση τῆς τοιχογραφημένης ἀψίδας μὲ τὴν ἀνεικονικὴ παράσταση τοῦ σταυροῦ, προχώρησε βαθύτερα.

Τὸ ἀνασκαφικὸ ὕλικό, ποὺ βρέθηκε σὲ βάθος 7 μ. ἀποτελεῖται ἀπὸ μαῦρο, ἀμμῶδες χῶμα, μικρὲς πέτρες, κονιάματα καὶ σπαράγματα τοιχογραφιῶν. Σὲ δὺο σπαράγματα τοιχογραφιῶν φάνηκαν δύο μάτια ἀπὸ δύο ξεχωριστὰ πρό-

1. Στὸν κ. Αἴ. Βαζιργιαντζίκη, ποὺ ἐξεπόνησε τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἔδωσε πολὺτιμες τεχνικὲς συμβουλὲς γιὰ στατικὰ προβλήματα, ποὺ παρουσιάζει ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, λόγω τῆς μεγάλης ἐπίχωσης, καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν προϊσταμένη τῆς Διεύθυνσης Ἀναστήλωσης Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μνημείων κ. Ἀθηνᾶ Χριστοφίδου, ποὺ ἔδειξε ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον στὸ θέμα τῆς τεχνικῆς βοήθειας τῆς ἀνασκαφῆς μὲ τὸ νὰ ἐπιτρέψει ἐπανειλημμένα τὴ μετάβαση τοῦ ἀνωτέρω μηχανικοῦ, ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τίς θερμὲς μου εὐχαριστίες.

2. Βλ. σχ. ΘΕΟΛΟΓΟΥ Χρ. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Α' Ἀνασκαφὴ εἰς Ἅγ. Χαράλαμπον Μαρωνείας Κομοτηνῆς, *ΕΕΒΣ*, τόμ. ΜΒ' (1975-1976) 223 - 229· ΑΔ 29, 1973 - 1974, Β3, 841-843, πίν. 633· *Εργον* 1985, 13-14 καὶ 1986, 48-50.

Εἰκ. 1. Ἡ ἀνασκαφή στὸν Ἀγ. Χαράλαμπος Μαρωνείας.

σωπα, πράγμα πὺ φανερώνει ὅτι παράλληλα μὲ τὴν ἀνεικονικὴ παράσταση τοῦ διαλίθου σταυροῦ στὴν κατεστραμμένη ἀψίδα ὑπῆρχε καὶ παράσταση ἀνθρώπινης μορφῆς. Ἡ ὑπαρξὴ εἰκονικῆς διακόσμησης δημιουργεῖ ὅπωςδὴποτε σοβαρὲς ἀμφιβολίες ἐὰν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ εἰκονομαχικὴ ἢ ἐκκλησία μὲ τὴν τοιχογραφημένη ἀψίδα.

Στὸ ἴδιο βάθος περίπου βρέθηκαν ἐπίσης ἀκόσμητα ὄστρακα, ρωμαϊκῶν καὶ μεσοβυζαντινῶν χρόνων. Βαθύτερα (7.35 μ.) ἀποκαλύφθηκε μιὰ προεξοχή, μιὰ κτιστὴ δηλ. βαθμίδα³ (πλ. 0.35 μ. καὶ ὕψ. 0.34 μ.) μπροστὰ στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας καὶ δάπεδο ἀπὸ πλίνθους διαστ. 0.30×0.27 μ. Τὸ κονίαμα τῆς βαθμίδας εἶναι ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τῆς κόγχης καὶ κατὰ συνέπειαν ἀνήκουν καὶ τὰ δύο στὴν ἴδια ἐποχὴ.

Τομέας Β

Στὸν τομέα Β, ΝΔ τοῦ ὁποῖου ἀποκαλύφθηκε γωνία, βρέθηκαν μικρὸ θραῦσμα ὕαλου, μικρὸ τμήμα θωρακίου (διαστ. 0.75×0.29 μ. καὶ πάχους 0.27 μ.) μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση «ροζέτας» καὶ σταυροῦ, μαρμάρινη βάση κιονίσκου, ποὺ εἶχε τὴ μορφή ὀρθοῦ τετραγωνικοῦ πρίσματος, μικρὸ μαρμάρينو θραῦσμα ποὺ ἀνῆκε πιθανῶς σὲ δάπεδο, τμήμα παραστάδας θύρας, δύο τεμάχια ἀπὸ μάρμαρο σὲ βάθος 0.70 μ. μὲ βυζαντινὴ ἐπιγραφή (πίν. 64α):

ΜΗΔΕ|ΙC ΑΝΟΙ|ΚΤΙΡΜΩΝ|

Κ[Υ]Ρ[Ι]Ε|CΕΙΔΕ.

Ἀκόμα βρέθηκαν ἀνάγλυφη παράσταση γυναικὸς (ὕψ. 0.29 μ.), ρωμαϊκῆς μάλλον ἐποχῆς, καὶ τμήματα θωρακίων, ποὺ ἀνῆκαν προφανῶς στὴ βυζαντινὴ ἐκκλησία.

Στὸν ἴδιο χῶρο ἤλθαν στὸ φῶς τέσσερα σκυφωτὰ νομίσματα. Σ' ἓνα ἀπ' αὐτὰ διακρίνεται στὴ μιὰ ὀψὲς ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα καὶ στὴν ἄλλη, τὴν κοίλῃ ἐπιφάνεια, μορφή, μάλλον, αὐτοκράτορα.

Στὸν τομέα Β βρέθηκαν ἐπίσης τὰ ἀκόλουθα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη: Μαρμάρινη παραστάδα θύρας, δύο τμήματα θωρακίων, τρία τμήματα διαφορετικῶν κιονίσκων, ἓνα ἀπ' αὐτὰ πολυγωνικῆς μορφῆς, ἓνα δὲ ἄλλο φαίνεται ὅτι ἦταν συμφῶς μὲ θωράκιο, ὅπου διακρίνεται ἡ βάση τῆς ἀνάγλυφης κεραίας τοῦ σταυροῦ, παρόμοιο ἐπίσης τμήμα θωρακίου μὲ διαφορετικὴ τὴν τεχνικὴ τῆς ἀπόδοσης τῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ (πίν. 64β)· μαρμάρينو τεμάχιο ἐπιστυλίου

3. Ἡ κτιστὴ βαθμίδα — ὑποτυπώδης μορφή συνθρόνου — θυμίζει ἐκ πρώτης ὄψεως τὴν «πεζούλα» στὴν κόγχη τῆς προθέσεως τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας (9ος αἰ.). Βλ. ΠΑΝ. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Ἀττικὴν, Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ. μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰ.* (Θεσσαλονίκη 1975) 70, πίν. 27.

τέμπλου μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση φύλλων ἄκανθας, ἄλλο ἀπὸ ἐπιστύλιο τέμπλου, ἀλλὰ μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀμπέλου, ἐνῶ ἓνα τρίτο τεμάχιο ἐπιστυλίου κοσμεῖται μὲ τὴν παράσταση ἀνθεμίου (πίν. 64γ). Πωρόλιθος, στὴ μία πλευρὰ τοῦ ὁποίου ἔχει χαραχθεῖ ἀπλὸς σταυρός, τὸ ἐπάνω μέρος θυρώματος μὲ τὸν κιλλίβαντα, ἄλλο τμῆμα παραστάδας θύρας, τεμάχιον κοσμήτου, στὴ λεία ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου διακρίνονται τέσσερα κεφαλαῖα γράμματα ΑΜΗΣ, καθὼς καὶ κατώφλι θύρας, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ χαρακτηριστικὴ ἐγχοπή.

Ἐνδιαφέροντα ἐξἄλλου εἶναι καὶ τὰ λοιπὰ εὐρήματα στὸν ἀνωτέρω τομέα, ὅπως: ἀρκετοὶ πλίνθοι, ποὺ ἡ μορφή καὶ τὸ μεταξὺ αὐτῶν κονίαμα μαρτυροῦν ὅτι προέρχονται ἀπὸ ἐσωτερικὸ τόξο ἐκκλησίας, ποὺ βρισκόταν ἐνδεχομένως πρὸς Α τοῦ γαμματοειδοῦς πεσσοῦ, ἐφυαλωμένα ὄστρακα, μεσοβυζαντινῶν χρόνων, μερικὰ ἄλλα ἀκόσμητα ὄστρακα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓνα μικρὸ κλασικῶν χρόνων, καθὼς καὶ ἀρκετὰ κονιάματα τοιχοποιίας, μάλιστα δὲ καὶ σπαράγματα τοιχογραφιῶν μὲ χρώματα καὶ σχήματα, πολὺ μικρὰ ὅμως, ὥστε δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐξαχθοῦν ὁποιαδήποτε συμπεράσματα γιὰ τὸ θεματολόγιο, προπάντων δέ, γιὰ τὴν τεχνικὴ καὶ τὴ χρονολόγησιν τῆς διακόσμησης.

Τομέας Γ

Ἡ ἔρευνα στὸν τομέα Γ ἔφερε στὸ φῶς τοῦβλα, πέτρες, μικρὲς καὶ μεγάλες, οἱ περισσότερες ἀπ' αὐτὰς ἀκατέργαστες, ἀσβεστοκονιάματα προφανῶς ἀπὸ κατάρρευση κτηρίων, ποὺ δίνουν ὅμως συγχρόνως τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶχαν ἀνασκαφεῖ στὸ πρόσφατο παρελθόν, ἐλάχιστα κεραμεικὰ, τρία μικρὰ θραύσματα ἐφυαλωμένων ἀγγείων μὲ κίτρινο χρῶμα, ποὺ χρονολογοῦνται στοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους.

Σὲ βάθος 1 μ. περίπου βρέθηκε σκυφωτὸ νόμισμα μὲ δυσδιάκριτες παραστάσεις.

Σὲ ἐπαφή μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ποὺ εἶναι ἀρκετὰ παχύς, καὶ στὸ ἴδιο βάθος ἀποκαλύφθηκε ἀπλὸς χριστιανικὸς παιδικὸς τάφος (πίν. 65α). Εἶναι ἐλλειψοειδὴς ὡς πρὸς τὴ μορφή καὶ ὀρίζεται κυρίως ἀπὸ δύο μαρμαρίνες πλάκες, ποὺ ἦταν ἄλλοτε ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Στὸν ἴδιο τομέα καὶ σὲ βάθος 0.50 μ. ἦλθε στὸ φῶς τεμάχιο θωρακίου, στολισμένο μὲ αὐλακώσεις.

Τομέας Δ

Ἡ ἔρευνα στὸν τομέα Δ περιορίστηκε στὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου καὶ στὴν

ἀποκάλυψη κυρίως τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖας τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ κτηρίου, ποὺ φαίνεται νὰ ἀντιστοιχεῖ στὴ ΝΔ γωνία καὶ κατὰ συνέπεια νὰ ἀποτελοῦν οἱ τοῖχοι αὐτοὶ τὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση σὲ σύγκριση μὲ τὴν παλαιότερη, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς τοιχογραφημένης ἀψίδας.

Βρέθηκαν ἐπίσης ὄστρακα μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ «κτενιοῦ», καθὼς καὶ ἓνα μικρὸ ἐφυαλωμένο ὄστρακο μὲ κίτρινο χρῶμα τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων.

Τομέας Ε

Ὁ νέος τομέας Ε ἀνατολικά τῶν δύο ἄλλων τομέων Α καὶ Β ἀνοίχθηκε ὄχι ἀπλῶς γιὰ νὰ ἐπεκταθεῖ ὁ χώρος τῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ κι αὐτὸ ἀπαραίτητο ἦταν, ἀλλὰ γιὰ νὰ καταστεῖ εὐχερέστερη ἡ ἔρευνα σὲ βάθος ἰδιαίτερα στὸν τομέα ὅπου, ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἐπίχωση φθάνει τὰ 8 μ. μέχρι τοῦ σημείου δηλ. περίπου ποῦ ἐπισημάνθηκε κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο τὸ πλινθόστρωτο δάπεδο τῆς παλαιότερης ἐκκλησίας μὲ τὴν ἀνεικονικὴ παράσταση τοῦ σταυροῦ στὴν ἀψίδα.

Στὸν τομέα Ε, ἀνατολικά δὲ τοῦ τομέα Α, ἀποκαλύφθηκε ὁ τοῖχος τῆς ἐκκλησίας, ποὺ ἀντιπροσωπεύει μέχρι στιγμῆς τὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση. Ὁ τοῖχος φαίνεται νὰ συνεχίζεται πρὸς Α καὶ ἔχει πᾶχος 1.20 μ., εἶναι δὲ ὁ τοῖχος αὐτὸς ποὺ ἔχει θεμελιωθεῖ πάνω στὴν πρώτη καὶ παλαιότερη ἐκκλησία.

Στὸν τομέα αὐτὸν ἦλθαν στὸ φῶς ἀρκετὰ καὶ ἀξιοσημεῖωτα εὐρήματα, ὅπως: μαρμάρينو κομμάτι ἐλαφρῶς κοῖλο ἐσωτερικά καὶ μὲ λεία ἐπιφάνεια ἐξωτερικά, στὴν ὁποία ὑπάρχει ἀνάγλυφη βάση σταυροῦ, ἐνῶ ἡ ὅλη μορφή τοῦ μαρμαρίνου τεμαχίου θυμίζει φιάλη ἀγιασμοῦ, σημαντικὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν μὲ μαῦρο καὶ «ροζ» χρῶμα (πίν. 64δ), λιωμένα ἀσβεστοκονιάματα, πλάκες ποὺ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς νεώτερης ἐκκλησίας, μεγάλη μαρμαρίνη πλάκα, ποὺ ἡ μία τῆς πλευρὰ χρησίμευε ὡς «κορνίζα», δηλ. κοσμητῆς καὶ θὰ ἦταν τοποθετημένη στὸ ὕψος τῆς γένεσης τόξου ἢ θόλου τοῦ ναοῦ, τεμάχιο μαρμαρίνου κιονίσκου σὲ βάθος 1.40 μ., σὲ βάθος δὲ 1.50 μ. καὶ σὲ ἀπόσταση 2.50 μ. ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο, ποὺ φαίνεται νὰ προεκτείνεται πρὸς Α, παλαιοχριστιανικὸς κιονίσκος μὲ συμφυῆς κιονόκρανο στολισμένο μὲ φύλλα ἄκανθας (πίν. 66α). Μεταξὺ τοῦ κιονοκράνου καὶ τοῦ κιονίσκου παρεμβάλλεται δακτύλιος πλάτους 0.05 μ. Σὲ βάθος 1.60 μ. βρέθηκε πωρόλιθος τριγωνικῆς μορφῆς, κλειδὶ πιθανῶς σὲ τοξωτὸ ἄνοιγμα παραθύρου.

Ἐπίσης βρέθηκαν τὰ ἀκόλουθα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη: μαρμαρίνος τετρά-

γωνος πεσσός, μικρά τεμάχια ἀπὸ θωράκια καὶ βάσεις κιόνων, ἓνα ἀπ' αὐτὰ κοσμεῖται μὲ τρίφυλλο· τρία μαρμάρινα μέλη ἀπὸ θωράκια, τεμάχιο μαρμάρου μὲ φυτική διακόσμηση, σπαράγματα τοιχογραφιῶν μὲ χρώματα «ρόζ», μαῦρο, κίτρινο καὶ πράσινο.

Ἀποκαλύφθηκαν ἐπίσης μικρὸ θραῦσμα κολόνας, καὶ τεμάχιο μαρμάρου μὲ τὴ μεγαλογράμματη ἐπιγραφή: *ΕΡΓΟΝ ΠΑΝΤΑΛΕΟΝΤΟΣ*, πιθανῶς τοῦ 16ου αἰ.

Στὸ νότιο μέρος τοῦ ἴδιου τομέα καὶ σὲ βάθος 1.30 μ. βρέθηκαν σπασμένη μαρμαρίνη λάρνακα τοῦ 11ου-12ου αἰ. (πίν. 65β, 66β), μαρμαρίνη βάση πιθανῶς θωρακίου, κατώφλι, σὲ βάθος 1.70 μ., τμήμα θωρακίου, τεμάχιο παραστάδος παραθύρου ἢ ἀμφικιονίσκου, θραῦσμα μικροῦ ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου, τμήμα κιονίσκου ἀπὸ πωρόλιθο, τεμάχιο μαρμάρου ἀπὸ θωράκιο μὲ ἀνάγλυφη παράσταση κεραίας σταυροῦ, δύο καλυπτῆρες κέραμοι βυζαντινῆς ἐποχῆς, μικρὸ θραῦσμα κιονίσκου, τεμάχιο θωρακίου, καθὼς καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ κάλυμμα τῆς λάρνακας, ποὺ βρέθηκε νὰ εἰσχωρεῖ στὸ πάχος τοῦ νότιου τοίχου καὶ νὰ εἶναι ἐντοιχισμένη κατὰ τὸ ἥμισυ.

Παρά τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε σημαντικὰ σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἔρευνα τοῦ 1985, δὲν λύθηκαν ἀρκετὰ προβλήματα, ἓνα δὲ ἀπ' αὐτὰ εἶναι καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῆς ἑκτασης καὶ τῆς μορφῆς τῆς νεώτερης ἐκκλησίας, ποὺ φαίνεται ἀπὸ τὰ μέχρι σήμερα ἀνασκαφικὰ δεδομένα νὰ ἀνάγεται στοὺς τελευταίους μεσοβυζαντινοὺς χρόνους (εἰκ. 1).

ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ

18. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΔΗΛΟ

(Πίν. 67 - 72)

Τὸ προσωπικὸ ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὶς διάφορες ἐργασίες στὴ Δῆλο ἦταν τὸ ἴδιο, ὅπως καὶ στὴν περυσινὴ περίοδο, δηλαδὴ σχετικὰ περιορισμένο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα, ποὺ εἶχε τὴ γενικὴ ἐπίβλεψη καὶ ὀρισμένες ἐπὶ μέρους ἐργασίες, στὴ Δῆλο ἐργάστηκαν, ἡ ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων Χρ. Τελεβάντου (περιοδικά), ἡ ἀρχαιολόγος Σοφία Γιαζιτζῆ, οἱ ἀρχιτέκτονες Χ. Βασιλειάδης, Παν. Βαρβιτσιώτης, ὁ γλύπτης Ἀν. Γκιόκας, ὁ μαρμαροτεχνίτης Μιχ. Καλλέργης καθὼς καὶ ὁ τοπογράφος μηχανικὸς Μιχ. Χαλκουτσάκης. Στὶς ἀποτυπώσεις βοήθησαν οἱ νεαροὶ ἀρχιτέκτονες Β. Γκικαπέπας καὶ Α. Ἀναστασοπούλου. Στὸ συνεργεῖο τῶν μαρμαροτεχνιτῶν ἄρχισε νὰ ἐργάζεται ἐπίσης ὁ γλύπτης Νικ. Κυρίτσης καὶ νὰ ἐκπαιδεύονται οἱ νεαροὶ Μυκόνιοι τεχνίτες Κ. καὶ Γ. Κουκᾶς. Τεχνικὸς ὁ Παν. Θεοχάρης.

Ι. Ἀρχαιολογικὸς χώρος¹

1. Τὸ πρῶτιστο πρόβλημα ποὺ ἀπασχολεῖ τὴν Ἐφορεία εἶναι ἡ στερέωση τῶν διάφορων ἐτοιμόρροπων τοίχων τῶν ἀρχαίων οἰκιῶν καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δόθηκε ἀναγκαστικὰ προτεραιότητα στὶς ἐργασίες αὐτές.

α) Στὰ πλαίσια τῆς συνήθους διαδικασίας (ἀποτύπωση-ἐκπόνηση μελέτης — ἐγκριση ἀπὸ τὸ ΚΑΣ — ὑλοποίηση) ἔγιναν ἀποτυπώσεις τοίχων στὴ Νησίδα τῶν Κοσμημάτων² (βλ. ΠΑΕ 1985, παρ. πίν. Δ', ἀρ. 54α), στὴν περιοχὴ τοῦ Ἰνωποῦ³ (β.π., ἀρ. 76α), στὴ Δεξαμενὴ τοῦ Ξενώνα (β.π., ἀρ. 90) καὶ στὸ μνημεῖο τοῦ Γρανίτη⁴ (β.π., ἀρ. 48).

1. Γιὰ τὸ γενικὸ σχέδιο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου Δήλου βλ. ΠΑΕ 1985, παρ. πίν. Δ' στὸ ὁποῖο ἀναφέρονται οἱ παραπομπές τοῦ κειμένου αὐτοῦ.

2. BCH 91, 1967, εἰκ. 1 Β τοῖχος δωματίου W, Α τοῖχος δωματίου AC-AA', Α τοῖχος δωματίου AD, Β τοῖχος δωματίου AL.

3. EAD VIII, πίν. XXVIII, νότια προέκταση Α τοῖχου δωματίου C, F.

4. EAD XXIV, κεφ. IV. Γιὰ τὸ μνημεῖο ἐκπονήθηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Παν. Βαρβιτσιώτη, ποὺ συνεργάζεται μὲ τὴν Ἐφορεία, καὶ τὸν τεχν. πολ. μηχανικὸ κ. Ἰ. Κω-

β) Ἐξαιτίας τῆς ξαφνικῆς ἀσθένειας τοῦ ἀρχιτέκτονα τῆς Ἐφορείας κ. Χαρ. Βασιλειάδου δὲν ἔγιναν αὐτὴ τῇ χρονιᾷ ἀναστηλώσεις ἀρχαίων τοίχων παρὰ μόνον μικρὲς στερεωτικὲς ἐργασίες στὴ Νησίδα Ε, Χαλκῶν, (δ.π., ἀρ. 54β), στὴ Συνοικία τοῦ Σταδίου (δ.π., ἀρ. 65), τοῦ Θεάτρου καὶ τοῦ Ἐμπορικοῦ Λιμένος (δ.π., ἀρ. 101-102, πίν. 67-70).

2. Συνεχίστηκαν ἐπίσης οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ, διαμόρφωσης καὶ τακτοποίησης.

α. Καθαρίστηκε τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Δεξαμενῆς τοῦ Ἰνωποῦ (δ.π., ἀρ. 78) ἀπὸ θάμνους καὶ δέντρα ποὺ εἶχαν φυτρώσει ἐκεῖ καλύπτοντας ὁλοκληρωτικὰ τὸ μνημεῖο καὶ καταστρέφοντάς το μὲ τὶς ρίζες τους. Ἡ ἐργασία ἦταν ἰδιαίτερα ἐπίπονη, δύσκολη καὶ ἐπικίνδυνη, περατώθηκε ὅμως μὲ ἐπιτυχία. Στὴν περιοχὴ τοῦ Ἰνωποῦ, στοὺς δρόμους Ν καὶ Δ τῆς οἰκίας Β⁵ ἔγιναν ἐπίσης μικρὲς ἐργασίες στερέωσης θεμελίων καὶ διαμόρφωσης τοῦ χώρου στὸν δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὰ Ἱερὰ τῶν Ξένων Θεῶν. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀνασκαφικῶν σχεδίων καὶ φωτογραφιῶν ποὺ ὑπάρχουν στὸ ἀρχεῖο τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς φάνηκε ὅτι λίθινες κατασκευὲς ποὺ ἔδιναν τὴν ἐντύπωση τοιχαρίων, ἦταν στὴν πραγματικότητά ἐργα ποὺ ἔγιναν στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰῶνα γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς ἀνασκαφῆς (π.χ. βαθμίδες ὅταν τὸ θεμέλιο ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὸ ἔδαφος, κεκλιμένα ἐπίπεδα γιὰ τὸ καροτσάκι κλπ.).

Γιὰ τὴν κατασκευὴ τους χρησιμοποιήθηκε ὕλικὸ ποὺ βρισκόταν διάσπαρτο στὴν περιοχὴ, ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐπανατοποθετήθηκε στὴν ἀρχικὴ τοῦ θέσης μετὰ ἀπὸ τὴ μελέτη.

β. Στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἰταλῶν ἤδη κατὰ τὸν περασμένο χρόνο ἀνασυγκροτήθηκε ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἐνεπίγραφου ἐπιστυλίου τοῦ περιστευλίου⁶. Ἀνάλογη ἐργασία ἔγινε ἐφέτος γιὰ τὴ βορεινὴ πλευρά⁷ (πίν. 71α). Τὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ ἐπιστυλίου τοποθετήθηκαν σὲ χαμηλὴ βάση ἀπὸ μπετόν, στὸ χρῶμα τοῦ περιβάλλοντος χώρου, τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατόν νὰ ἀφαιρε-

στόπουλο τεῦχος μελέτης ποὺ ἀφορᾷ τὴν καθολικὴ συντήρησή του καὶ ἔγιναν ἐργασίες στερέωσης τῆς λιθοδομῆς ὀρισμένων τοίχων καὶ ἐπαναφορᾶς ἄλλων ποὺ εἶχαν πάρει ἐπικίνδυνη κλίση.

5. EAD VIII, πίν. 28.

6. Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, ΠΑΕ 1985.

7. EAD XIX, εἰκ. 74 καὶ 77.

θοῦν ὅποιαδήποτε στιγμή χωρὶς νὰ προξηγηθεῖ βλάβη στὸ μνημεῖο. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὅχι μόνον ἀναδεικνύεται τὸ ἐνεπίγραφο ἐπιστύλιο, τὰ τμήματα τοῦ ὁποίου ἦταν πρὶν διασκορπισμένα στὸν χώρο καὶ σκεπασμένα μὲ χόρτα, ἀλλὰ κυρίως προστατεύεται ἀπὸ τὶς φθορὰς ποὺ προκαλοῦσαν οἱ ἐπισκέπτες τοῦ χώρου ποὺ κάθονταν ἢ πατοῦσαν ἐπάνω.

γ. Στὴν προκυμαία τοῦ Ἑμπορικῶ Λιμένος⁸ (β.π., ἀρ. 100) ἀνασύρθηκαν ἀπὸ τὰ νερὰ οἱ γρανίτινοι πεσσοὶ μὲ τὴν προοπτικὴ νὰ ἐπανατοποθετηθοῦν στὴ βάση τους, ὅπου αὐτὸ εἶναι δυνατὸν (πίν. 72α).

δ. Στὰ πλαίσια τοῦ γενικότερου προγράμματος καθαρισμοῦ καὶ διευθέτησης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καθαρίστηκε τὸ αἶθριο μιᾶς οἰκίας ποὺ βρίσκεται περὶ τὰ 200 μ. ΒΔ τοῦ ἀνδῆρου τῶν Ξένων Θεῶν⁹. Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο συντηρήθηκε, περιφράχθηκε καὶ ἡ οἰκία στὴν ὁποία ἀνήκει ἀποτυπώθηκε καὶ μπῆκε στὸ γενικὸ σχέδιο τοῦ χώρου (β.π., ἀρ. 79β).

ε. Στὴν Οἰκία τῆς Λίμνης¹⁰ (β.π., ἀρ. 55) ἐγίνε τακτοποίηση τῶν σωζομένων τμημάτων τοῦ περιστυλίου καὶ συμπλήρωση ἐνὸς τῶν κιόνων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, τοῦ ὁποίου ἔλειπε ἓνα τμήμα.

3. Περιορισμένες σχετικὰ ἦταν οἱ ἐργασίες συντήρησης τῶν ψηφιδωτῶν ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης εἰδικευμένου προσωπικοῦ. Κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου ἐργαζόταν μόνον ἓνας συντηρητὴς καὶ μόνον πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τρεῖς, μὲ τὴν ἐπίβλεψη πάντα τοῦ κ. Δ. Χρυσόπουλου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς οἰκίας ποὺ προαναφέρθηκε συντηρήθηκαν ψηφιδωτὰ δάπεδα στὴ Συνοικία τοῦ Θεάτρου¹¹ καὶ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ μικροῦ θεάτρου στὸ Ἄνδρο τῶν Ξένων Θεῶν (β.π., ἀρ. 79, πίν. 71β).

4. Στὰ ἀνατολικὰ τοῦ Μουσείου διακόπηκαν οἱ ἀνασκαφικὲς ἐρευνες τοῦ χώρου ὅπου ἐπρόκειτο νὰ κτισθοῦν ἀποθῆκες, γιὰτὶ φάνηκε ὅτι πρόκειται γιὰ περιοχὴ καταστημάτων, τῶν ὁποίων σώζονται ἀξιόλογα λείψανα (τοιχοὶ δωματίων καὶ σειρὲς ὀξυπύθμενων ἀμφορέων ἀνάμεσά τους). Γιὰ τὴν ἀνέγερση τῶν νέων ἀποθηκῶν καὶ ἐργαστηρίων τοῦ Μουσείου ἐπιλέχθηκε νέα θέση ΒΑ τοῦ

8. BCH 30, 1906, πίν. XII.

9. EAD XXIX, 226 - 229, εἰκ. 1601 - 61 β.

10. EAD VIII, πίν. XIX - XXII.

11. EAD VIII, πίν. III - VI, III I. e., III W. i, III P. c, III Q. e, III S. d, IV B. c, e, II B. t.

Γυμνασίου καὶ τῆς Συνοικίας τοῦ Σταδίου. Ἀρχισε ἤδη ἡ ἀνασκαφικὴ διερεύνηση τοῦ χώρου ποὺ ὡς τώρα ἔφερε στὸ φῶς ἐλάχιστα μόνο ἐπιφανειακὰ λείψανα.

II. Μουσεῖο

Ἡ πρόσληψη ἐποχιακῶν φυλάκων βοήθησε στὴν καλύτερη λειτουργία τοῦ Μουσείου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παρουσιασθοῦν σὲ προσωρινή ἔκθεση μερικὰ ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα τῶν ἰδιωτικῶν οἰκιῶν τῆς Ἑλληνιστικῆς Δήλου, στὶς δύο μικρὲς αἴθουσες στὰ νότια καὶ βόρεια τῶν τριῶν παλιῶν αἰθουσῶν ποὺ λειτουργοῦσαν ἀπὸ παλιά. Μαζί μὲ τὰ εὐρήματα ἐκτέθηκαν τοιχογραφίες καὶ ψηφιδωτά.

Συνεχίστηκαν ἐπίσης οἱ ἐργασίες γιὰ τὴν ἔκθεση τῶν ἑλληνιστικῶν γλυπτῶν μὲ τὴν ἐπίβλεψη καὶ τὶς ὁδηγίες τοῦ ἐπιτ. ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Νικ. Ζαφειροπούλου.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

19. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΡΟΥ

(Πίν. 73 - 85)

Στις 13 Αύγουςτου 1986 ολοκληρώθηκε ή ένδέκατη ανασκαφική περίοδος στις Κουκουναριές τής Πάρου. Ίδιαίτερα επιτυχής υπήρξε, αφού πέρα από την ανακάλυψη σημαντικών κινητών εύρημάτων και τή διαλεύκανση στρωματογραφικών προβλημάτων, όδήγησε και στην ανακάλυψη του μυκηναϊκού νεκροταφείου τής ακρόπολης.

Γεγονός θλιβερό υπήρξε, ώστόσο, ή σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή του άρχαίου οικισμού τών Σαρακίνικων στα ΝΑ του κόλπου τής Ναούσης¹. Τό γεγονός καταγγέλθηκε άμέσως στο άστυνομικό τμήμα τής περιοχής. Διαπιστώθηκε μετά από αὐτοψία στις 12.7.1986 ότι ή καταστροφή προκλήθηκε από τή χρήση μηχανικού έκσκαφώς κατά τή διάρκεια άνέγερσης οικοδομής, που κατέλαβε τόν χῶρο τών άρχαίων έρειπίων.

Ή άπώλεια του σημαντικού οικισμού τών Σαρακίνικων προκαλεί άγανάκτηση και καταθλίβει, έχοντας ύπόψη ότι ήταν ό μόνος γνωστός άρχαίος οικισμός στην Πάρο που περιβαλλόταν με διπλό όχυρωματικό περίβολο². Ή μελέτη τών επιφανειακών ένδείξεων κατά τό 1975 έδειξε τή μοναδική σπουδαιότητα του οικισμού και ότι ή χρονολογία του άνάγεται στους πρώιμους άρχαίους χρόνους.

Όπως και κατά τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους οι έργασίες διενεργήθηκαν με τή συμμετοχή έργατικού προσωπικού και φοιτητών έλληνικών και ξένων πανεπιστημίων³. Οι φοιτητές, όπως και στο παρελθόν, παρακο-

1. ΠΑΕ 1975, 240.

2. Ό ιδιοκτήτης του άγρου, άρχιτέκτων κ. Π. Μεταξάς, διαβεβαίωσε ότι άγνοούσε όλοσχερως τήν ύπαρξη τών άρχαίων. Οι έργασίες έκσκαφής διενεργήθηκαν μετά τήν έξασφάλιση σχετικής οικοδομικής άδείας, εκ παραδρομής, από τις άρμόδιες άρχές.

3. Οι παρακάτω φοιτητές συμμετέσχαν στην ανασκαφή ως έπόπτες τομών: G. Ekroth, K. Moberg, A. Penttinen, K. Silfwerbrand, T. Pihl (Univ. of Stockholm), Ά. Κουκουζέλη και I. Morris (Cambridge Univ.), J. Streed (Univ. of Pennsylvania), J. Lenz

λούθησαν μαθήματα ἀνασκαφικῆς μεθοδολογίας, διαλέξεις γιὰ τὴν ἀρχαιολογία τῆς Πάρου καὶ τοῦ Αἰγαίου καὶ εἰδικὰ σεμινάρια γιὰ τὴν κεραμεικὴ τῶν Κυκλάδων⁴.

Γεγονὸς ἰδιαίτερα σημαντικὸς γιὰ τὴν τύχη τῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν ἡ ἔγκριση ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο προτάσεως τῆς Κοινότητος Ναούσης Πάρου γιὰ τὴν ἵδρυση εἰδικοῦ μουσείου στὴν περιοχὴ, ποῦ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, βρίθκει ἀρχαιοτήτων. Ἡ Κοινότητα διέθεσε γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ οἰκόμεδο ἔκτασης 2.630 τ.μ. ποῦ βρίσκεται σὲ κεντρικὴ θέση τοῦ πολιοδομικοῦ ἱστοῦ τοῦ οἰκισμού. Μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ ΚΑΣ (22.7.1986) ἀποφασίσθηκε ἡ ἵδρυση τοῦ νέου μουσείου ποῦ θὰ ὀνομάζεται Μουσεῖο Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ τῆς Πάρου. Τὸ νέο μουσεῖο θὰ περιλαμβάνει εὐρὺ φάσμα ἀντικειμένων ἀπὸ τὴ φάση τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Σάλιαγκου ἕως καὶ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο.

Οἱ ἐργασίες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὶς Κουκουναριές κατὰ τὸ 1986 περιστράφηκαν στὴ διελεύκανση προβλημάτων ποῦ ἀφοροῦν τὸν ἀρχαῖο οἰκισμό στὸ τμήμα ποῦ περιλαμβάνει τὴ ΝΑ πλευρὰ τοῦ λόφου, στὴ μελέτη τῆς ἀρχαιότερης ἱστορίας τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τέλος, στὴ λεπτομερὴ ἀποτύπωση τῶν ἀρχαιοτήτων μὲ τὴ συμβολὴ τῶν ἀρχιτεκτόνων Sergio καὶ Paola Jona⁵.

(Columbia University), J. Saucer (George Washington Univ.), M. Lagacé (Univ. of Ottawa), E. Brûlotte (Univ. of Montreal). Στὴν ἀνασκαφὴ συμμετεῖχε ἐπίσης ὁ καθηγητὴς τοῦ Τμήματος Κλασικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπ. Carleton τοῦ Καναδᾶ, κ. M. Wesh. Τὴ φωτογραφικὴ κάλυψη τῶν εὐρημάτων ἔκαμε, ὅπως καὶ κατὰ τὸ παρελθόν, ὁ φωτογράφος τοῦ Τμήματος Τέχνης καὶ Ἀρχαιολογίας κ. D. Connelly.

4. Εὐχαριστίες γιὰ τὴν ἀμέριστη συμπαράσταση καὶ τὴν ἐν γένει συμβολὴ τους στὴν ἐπιτυχημένη ἐκβαση τῆς ἀνασκαφῆς ἐκφράζονται πρὸς τὸν διευθυντὴ τοῦ Σουηδικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν κ. R. Hägg καθὼς ἐπίσης καὶ τοὺς ἀρχαιοφίλους ἀπὸ τὸ Princeton τῶν H.Π.Α., κ. καὶ κ. Fowler Merle - Smith. Τέλος, εὐχαριστίες ἐκφράζονται πρὸς τὸν κ. M. H. Wiener καὶ τὸ ἴδρυμα τῆς Νέας Ὑόρκης The Institute for Aegean Prehistory γιὰ τὸ ἐπιδειχθὲν ἐνδιαφέρον στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνασκαφῆς καθὼς καὶ τὴ συμβολὴ στὴν τελικὴ ἀποτύπωση τῶν μυκηναϊκῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ ἄνω πλατῶματος. Μεταξὺ τῶν εἰδικῶν ποῦ ἐπισκέφθηκαν τὴν ἀνασκαφὴ συμπεριλαμβάνεται καὶ ὁ κ. B. D' Agostino, καθηγητὴς τοῦ Istituto Universitario Orientale τῆς Νεαπόλεως Ἰταλίας.

5. Ἐτήσιες ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις γιὰ τὶς Κουκουναριές, ὑπάρχουν στὸ *Ἔργον* 1976

Τὰ ἐνδιαφέροντα ἐρείπια οἰκιῶν ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1982 καὶ 1983 στὸ μεσαῖο πλάτωμα ἐπιβεβαίωσαν τὴν ἀνάγκη συνέχισης τῶν ἐργασιῶν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, ποὺ ἐκτείνεται σὲ ὑψόμετρο 63 μ. περίπου. Τὸ μεσαῖο πλάτωμα ἐκτείνεται πρὸς ΝΑ τοῦ ἄνω πλατώματος, ὅπου οἱ ἐτήσιες ἐργασίες τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας ἔφεραν στὸ φῶς ἐπάλληλες οἰκιστικὲς φάσεις ἀπὸ τὴν 3η χιλιετία ἕως καὶ τὸ τέλος τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. Τὸ ἡγεμονικὸ συγκρότημα τοῦ 12ου π.Χ. αἰ. ποὺ βρέθηκε ἐκεῖ καὶ ἄλλες ὀχυρώσεις ποὺ παρατηρήθηκαν στὶς καίριες διαβάσεις τοῦ λόφου, ὁδηγοῦν στὴ διαπίστωση ὅτι κατὰ τοὺς ὕστερους μυκηναϊκοὺς χρόνους οἱ Κουκουναριῆς ἦταν ὀχυρωμένη ἀκρόπολη. 'Απὸ τοὺς σκοτεινοὺς χρόνους καὶ μετὰ ὁ λόφος μεταβλήθηκε σὲ οἰκιστικὴ θέση. 'Επάνω στὰ ἐρείπια τοῦ μυκηναϊκοῦ κτιρίου ἀνεγέρθηκαν οἰκίες ποὺ μὲ τὴν παρέλευση τοῦ χρόνου ἀποτέλεσαν ἀξιόλογο οἰκιστικὸ σύνολο. 'Η περίοδος ἀκμῆς τοῦ οἰκισμοῦ ἐντοπίζεται στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους, ὅταν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου καλύφθηκε μὲ παραλληλόγραμμες οἰκίες ποὺ ἐκτείνονταν ἀπὸ Α πρὸς Δ. 'Ο γεωμετρικὸς οἰκισμὸς ἐγκαταλείφθηκε γύρω στὰ 700 π.Χ., ὅταν ἡ οἰκιστικὴ δραστηριότητα στράφηκε ἀπὸ τὸ ἄνω πλάτωμα στὰ νότια ἀναλήμματα τῆς πλευρᾶς τῆς ἀνάβασης στὸν λόφο, στὸ μεσαῖο πλάτωμα καὶ στὰ ἀναλήμματα τῶν ΝΑ ὑπηρεσιῶν τῶν Κουκουναριῶν.

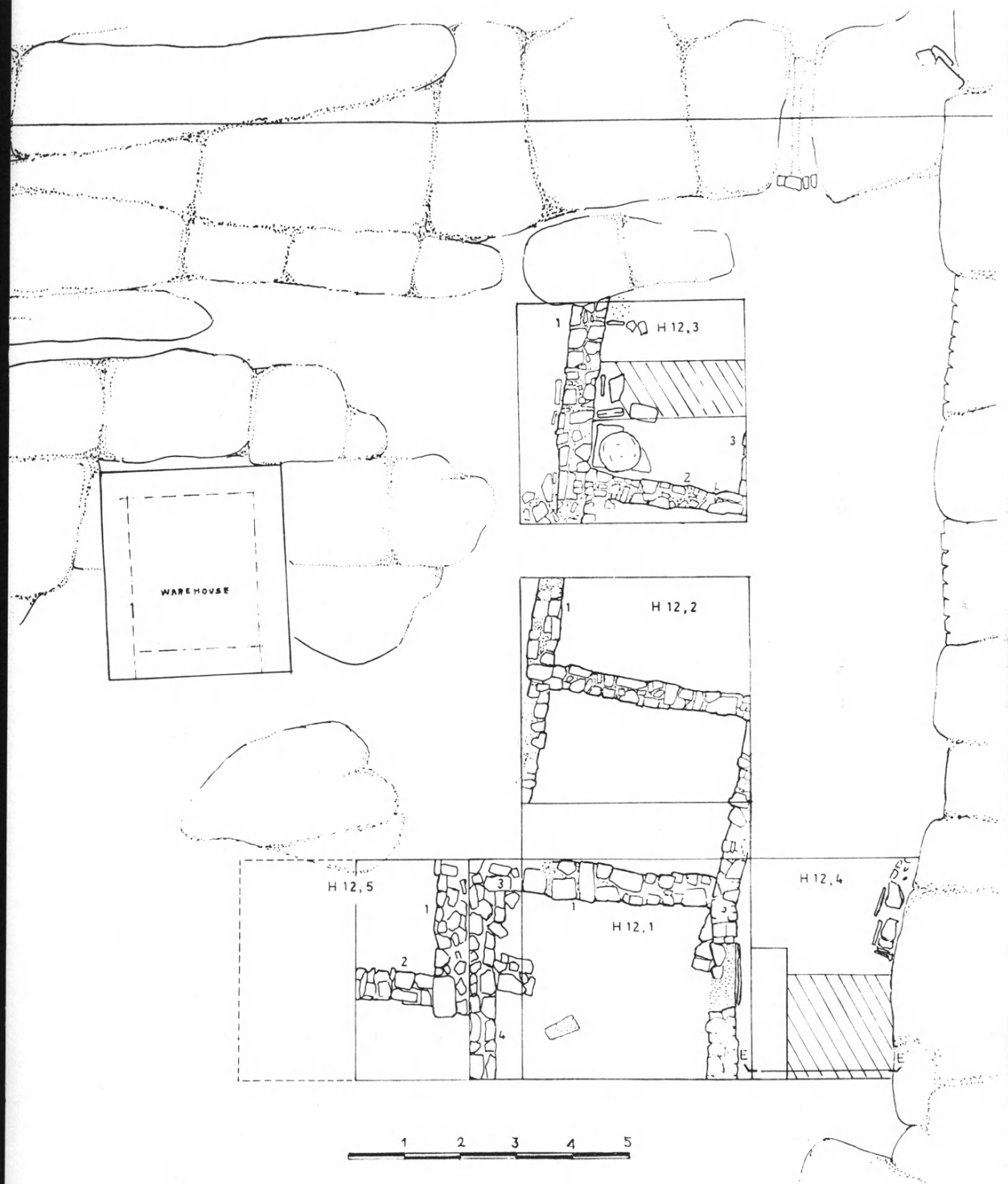
'Ο νεώτερος οἰκισμὸς, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ συστηματικὴ πολεοδομικὴ ὀργάνωση ἄκμασε στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. 'Ο οἰκισμὸς κάλυψε ὅλες τὶς παραπάνω θέσεις τοῦ λόφου. 'Ενῶ στὸν γεωμετρικὸ οἰκισμὸ τοῦ ἄνω πλατώματος ὑπάρχουν μεμονωμένες οἰκίες, στὸν ἀρχαῖο οἰκισμὸ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους ἐξελιγμένα ἀστικὰ χαρακτηριστικά, ὅπως καταφαίνεται ἀπὸ τὴν ἀνέγερση τῶν οἰκιῶν κατὰ «νησίδες» καὶ τὴ διάθεση κεντρικοῦ χώρου γιὰ τὸν ναὸ τῆς κύριας θεότητος τῆς κοινότητος, πού, ὅπως σὲ ἀνάλογες ἰωνικὲς ἀκροπόλεις τοῦ Αἰγαίου, εἶναι ἀφιερωμένος στὴν 'Αθηνᾶ.

κ.έ. καὶ ΠΑΕ, 1976 κ.έ. 'Επίσης, σχετικὰ μὲ τὶς διαφορὲς φάσεις τῆς ἀκρόπολης, βλ. ΠΑΕ 1982, 245, 250 (πρωτοκυκλαδικὴ περίοδος): J. A. MAC GILLIVRAY and R.L.N. BARBER (eds.), *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology* (1984) 184-204· R. HÄGG (ed.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century B. C.: Tradition and Innovation, Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1 - 5 June 1981* (1983) 173 - 183 (γεωμετρικὴ περίοδος).

Τὸ μεσαῖο πλάτωμα ἀποτελέσσε βασικὸ τομέα μελέτης κατὰ τὴν ἀνασκαφή τοῦ 1986 (εἰκ. 1). Στόχος ἦταν ἡ ἐξακρίβωση τῆς μορφῆς καὶ ἡ ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῆς φάσης ἐγκατάλειψης τοῦ πρώιμου ἀρχαῖκου οἰκισμοῦ. Τὸ μεσαῖο πλάτωμα ἐκτείνεται ἀπὸ Β πρὸς Ν σὲ μῆκος 23 μ. περίπου. Τὸ πλάτος ἀνέρχεται στὰ 9 μ., ἐνῶ στὸ νότιο τμήμα, ὅπου ὁ χῶρος διανοίγεται πρὸς Δυσμὰς, τὸ πλάτος αὐξάνει στὰ 22 μ. Ὁ χῶρος εἶναι ἐπίπεδος, ἀποκλίνει ἐλαφρῶς πρὸς Νότο καὶ περιβάλλεται ἀπὸ σχηματισμούς βράχων, σὲ ὅλες τὶς πλευρές. Ἡ κατάβαση ἀπὸ τὸ ἄνω πλάτωμα γίνεται μὲ ἀτραπὸ ποῦ ἐλίσσεται στὶς ἀπότομες πλευρές τοῦ βραχώδους λόφου. Ἀπὸ τὸ βορειότερο πέρασ τοῦ μεσαίου πλατώματος, ἄλλη ἀτραπὸς φέρει στὸ κάτω πλάτωμα. Τὸ δυτικὸ πέρασ τοῦ μεσαίου πλατώματος ὁδηγεῖ ἐξάλλου μὲ ἀτραπὸ στὰ πρὸς Δυσμὰς χαμηλότερα ἐκτεινόμενα βαθμιδωτὰ ἀναλήμματα τῆς νότιας ἀνάβασης. Ἡ κεντρικὴ θέση τοῦ μεσαίου πλατώματος διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἄλλης ἀτραποῦ ποῦ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ πρὸς ΝΑ, στὸ ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων 1982 καὶ 1983 εἶχαν ἔλθει στὸ φῶς τὰ θεμέλια παραλληλόγραμμων θαλάμων, κατασκευασμένων μὲ σχιστολίθους, ποῦ ἔχουν ὡς συνδετικὴ ὕλη λάσπη. Οἱ θάλαμοι εἶναι προσανατολισμένοι ἀπὸ Β πρὸς Ν. Στὸ ἐσωτερικὸ τους βρέθηκαν λίγα ἀντικείμενα, ὅπως πήλινα σφονδύλια καὶ λίθινοι τριπτῆρες, τεκμήρια τῶν καθημερινῶν δραστηριοτήτων τῶν κατοίκων τοῦ οἰκισμοῦ. Οἱ ἐργασίες τῶν ἐτῶν 1982 καὶ 1983 εἶχαν περιορισθεῖ στὶς τάφρους T1 καὶ T2, ποῦ ἐκτεινόμενες ἡ δεύτερη πρὸς Β τῆς πρώτης, καταλαμβάνουν τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ μεσαίου πλατώματος (εἰκ. 1). Στὴν περιγραφὴ ποῦ ἀκολουθεῖ, οἱ T1 καὶ T2 ὀνομάσθηκαν ἀντίστοιχα H 12, ἀριθ. 1 καὶ H 12, ἀριθ. 2 ἀναφορικὰ πρὸς τὸν τοπογραφικὸ κἀναβο τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1986 ἐπεκτάθηκε πρὸς Βορρά, Ἀνατολὰς καὶ Δυσμὰς τῶν παραπάνω δύο τάφρων.

Πρὸς Βορρά τῆς H 12,2 ἀνοίχτηκε ἡ τάφος H12, ἀριθ. 3, ποῦ καταλαμβάνει τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ πλατώματος (πίν. 73α). Στὸ ἐσωτερικὸ της ἀποκαλύφθηκε ἓνα ἄλλο δωμάτιο, τοῦ ἴδιου συμπλέγματος δωματίων τῶν τάφρων H12, ἀριθ. 1 καὶ H12, ἀριθ. 2. Ὁ τοῖχος 1 βρίσκεται σαφῶς στὴν ἴδια εὐθεία μὲ τὸν τοῖχο 1 τῆς H12, ἀριθ. 2. Ἄλλος τοῖχος, ὁ 2 ἐκτείνεται ἀπὸ Α πρὸς Δ, σχηματίζοντας ὀρθὴ γωνία μὲ τὸν 1 στὴ ΝΔ γωνία τῆς τάφρου. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θαλάμου βρέθηκε ἡ στρώση 2, μὲ πεσμένους σχιστολίθους, ἀσφαλῶς

Εικ. 1. Κάτοψη του μεσαιού πλατώματος με ερείπια του πρώιμου αρχαϊκού οικισμού.

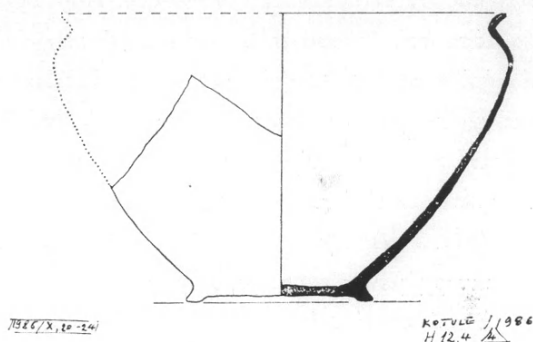
στρώση καταστροφῆς. Ἡ ἀποκάτω στρώση 3 ἦταν τὸ δάπεδο, κατασκευασμένο μὲ σκληρὸ χῶμα καὶ ἐπιστρωμένο μὲ πλάκες σχιστολίθου. Στὴ ΝΔ γωνία ἀνακαλύφθηκε λίθινη πλάκα, κυκλική, διαμ. 0.60 μ. καὶ πάχους 0.05 μ. Βρέθηκε τοποθετημένη ἐπάνω σὲ δύο σχιστολιθικὲς πλάκες, ποὺ ἀνήκουν στὴν ἐπίστρωση τοῦ δαπέδου. Ἡ χρῆση τῆς κυκλικῆς πλάκας δὲν κατέστη δυνατόν νὰ διευκρινισθεῖ· ἀποτελεῖ πιθανῶς τὴ βάση οἰκοσκευῆς τοῦ δωματίου. Τὸ βάρος της ἀποκλείει τὴν ὑπόθεση πὼς ἀνήκει σὲ κάλυμμα μεγάλου πίθου. Ἡ στρώση 4 ἀποτελοῦσε παλαιότερο δάπεδο τοῦ θαλάμου, μὲ χῶμα καστανό, λιγότερο σκληρὸ τῆς 3. Ἀπὸ τὴ στρώση προέρχονται ἀμφικωνικὸ πῆλινο σφονδύλι, διαμ. 0.046 καὶ ὕψους 0.025 μ., θραῦσμα δακτυλιόσχημης βάσης ἀγγείου 0.055×0.014 μ. καὶ θραῦσμα κοιλίας σκύφου διαστ. 0.039×0.021 μ. Τὸ τελευταῖο διατηρεῖ στὸν ἐρυθρῶπὸ πηλὸ ἔχνη καστανόχρωμης ἐξίτηλης διακόσμησης, ἴσως ὑπογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ. Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ δωματίου ὀρίζεται ἀπὸ τὸν εὐθυγραμμισμένο ὄγκο βράχου. Στὸ σημεῖο ὅπου σχηματίζεται γωνία μεταξὺ τοῦ τοίχου 1 καὶ τοῦ βράχου, τὸ χῶμα μεταβάλλεται σὲ μαλακό, σὲ ἔκταση 0.50×0.50 μ. περίπου. Ἡ θέση ὀρίζεται ἀπὸ τρεῖς λίθους ποὺ περιτρέχουν τὸ νότιο περίγραμμα τῆς κατασκευῆς ἢ ὁποῖα ἴσως νὰ ἀνήκει σὲ ἐστία. Οἱ ἐσωτερικὲς διαστάσεις τοῦ ἀρχαικοῦ θαλάμου ἀνέρχονται, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν ἄξονα Β-Ν, στὰ 3.40 μ. καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ πλάτος Α-Δ στὰ 2.60 μ.

Κάτω ἀπὸ τὴ στρώση τοῦ δαπέδου, ἡ ἀνασκαφὴ τάφρου, πλάτους 1 μ. καὶ κατεύθυνσης Α-Δ, ἔφερε στὸ φῶς θραύσματα ἀγγείου, ἴσως τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, ποὺ σχετίζονται μὲ παλαιότερη φάση κατοίκησης τοῦ μεσαίου πλατώματος. Μικρὸ τμῆμα τοῦ τοίχου 3 κατεύθυνσης Β-Ν ἀναφάνηκε στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς τάφρου, ὀρίζοντας τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ δωματίου.

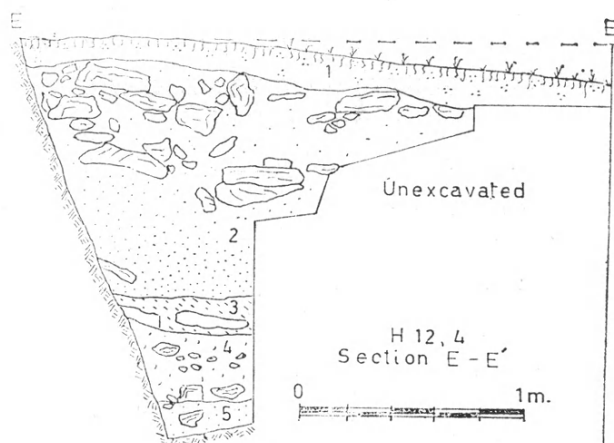
Γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δωματίου τῆς τάφρου H12, ἀριθ. 1, ὀρίσθηκε ἡ τάφος, H12, ἀριθ. 5, ἢ ὁποῖα ἀνασκάφηκε κατὰ τὸ ἀνατολικὸ της τμῆμα (πίν. 73β). Ἐπίσης ἀνασκάφηκε καὶ ὁ διάδρομος ποὺ χωρίζει τὴν H12, ἀριθ. 1 ἀπὸ τὴν H12, ἀριθ. 5. Ὁ τοῖχος 4 κατέρχεται Β-Ν, ὀρίζοντας τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ δωματίου τῆς τάφρου H12, ἀριθ. 1. Τὸ πλάτος τοῦ δωματίου (ἐσωτ.) ἀνέρχεται στὰ 3.75 μ. Ὁ τοῖχος 4 συναντᾷ τὸν 3 σὲ ὀρθὴ γωνία. Ὁ 3 ταυτίζεται μὲ τὸν τοῖχο 1 τῆς τάφρου H12, ἀριθ. 1. Παραλληλόγραμμη κατασκευὴ 0.70×0.75 μ. διακρίνεται προσκολλημένη στὸν τοῖχο 4. Εἰκάζεται ὅτι ἀποτελοῦσε ἔδρανο, χρήσιμο στὴν ἐξυπηρέτηση τῶν καθημερι-

νῶν δραστηριοτήτων πού σχετίζονταν μὲ τὸν θάλαμο. Πρὸς Δυσμὰς ἐκτείνεται ἓνα ἀκόμα δωμάτιο μέσα στὴν τάφρο H12, ἀριθ. 5. Οἱ τοῖχοι 1 καὶ 2 συμβάλλουν σὲ ὀρθή γωνία ὀρίζοντας τὴ θέση δωματίου πού ἐκτείνεται πρὸς ΒΔ. Τὸ δωμάτιο φαίνεται σύγχρονο μὲ τὰ γειτονικά του, γεγονὸς πού ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα πὼς τὸ μεσαῖο πλάτωμα στὴ διάρκεια τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων ἦταν καὶ αὐτὸ καλυμμένο μὲ οἰκίες. Τέλος, ἡ ἀνασκαφή ἐπεκτάθηκε καὶ στὴν τάφρο H12, ἀριθ. 4 (πίν. 74α), τῆς ὁποίας τὸ δυτικὸ τμῆμα καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸν βράχο, πού κατερχόμενος καθέτως, σχηματίζει μέτωπο πού περιτρέχει τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ μεσαίου πλατώματος. Ἡ διάνοιξη τῆς H12, ἀριθ. 4 ἔγινε γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἂν τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῶν οἰκίῶν διέτρεχε δρόμος — ὁ ἴδιος πού κατερχόταν ἀπὸ τὸ ἄνω πλάτωμα — καὶ ποιά εἶναι ἡ σχέση τῆς οἰκίας τῆς τάφρου H12, ἀριθ. 1 καὶ τοῦ χώρου τῆς H12, ἀριθ. 4. Ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπιφανειακῆς στρώσης ὀδήγησε στὴν ἀποκάλυψη τῆς 2, στρώσης καταστροφῆς μὲ μεγάλο ἀριθμὸ πεσμένων γρανιτολίθων καὶ σχιστολίθων. Ἀπὸ τὴ στρώση καταστροφῆς στὴ ΒΑ γωνία τῆς τάφρου προέρχεται κοτύλη μὲ λεπτὰ τοιχώματα, σὲ θραύσματα (εἰκ. 2). Τὸ ἀγγεῖο ἔχει ὕψος 0.086, ἐνῶ τὸ πλάτος του ἀνέρχεται στὰ 0.014 μ. Ἡ βάση εἶναι δακτυλιόσχημη, ἐνῶ τὸ χεῖλος, παρότι χαμηλό, κάμπτεται ἰσχυρὰ πρὸς τὰ ἔξω. Κρίνοντας ἀπὸ τὸν πηλό, πού εἶναι ντόπιος — χρώματος ψαροκυάνου — τὸ εὑρημα προέρχεται ἀπὸ τοπικὸ ἐργαστήριον⁶. Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου καὶ ἡ μορφή τοῦ χεῖλους δείχνουν ὅτι τὸ εὑρημα ἀνήκει στὴ στροφή τοῦ 8ου πρὸς τὸν 7ο π.Χ. αἰ. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς στρώσης 2 προέκυψε ἡ 3 πού φαίνεται νὰ ἀνήκει σὲ δάπεδο. Γιὰ τὴ μελέτη τῆς στρωματογραφίας σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ βαθύτερα στρώματα ἀνοίχθηκε στὴ συνέχεια δοκιμαστικὴ τομὴ διαστ. 2×2 μ. στὴ ΝΑ γωνία τῆς H12, ἀριθ. 4 (εἰκ. 3). Παχιά ἐπίχωση, ἡ 3, καστανοῦ χρώματος καὶ χαλαρὴ ἐκτείνεται σὲ βάθος μὲ μεγάλη ποσότητα τεμαχίων ἀνθράκων. Ἡ στρώση

6. Ἡ ἔλλειψη γραπτῆς διακόσμησης καθιστᾷ δύσκολη τὴν ἀκριβὴ χρονολόγηση τοῦ ἀγγείου. Τυπολογικὰ τὸ ἀγγεῖο βρίσκει παράλληλα σὲ σκύφους τῶν ὑστέρων γεωμετρικῶν χρόνων: βλ. λ.χ. τὸν σκύφο *Délos* XV, 80, Bb 41, πίν. 39. J. N. L. COLDSTREAM, *Greek Geometric Pottery* (1968) πίν. 36, c. Τὸ ἀγγεῖο τῶν Κουκουναριῶν χαρακτηρίζεται γιὰ τὶς ἀναλογίες του μὲ ἔμφαση στὸν ὀριζόντιο ἄξονα. Στὰ ἐξελεγμένα τυπολογικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀγγείου περιλαμβάνονται τὰ λεπτὰ τοιχώματα, τὸ χαμηλὸ χεῖλος καὶ ἡ ἔντονη κυρτότητα τοῦ ὤμου.

Εικ. 2. Κοτύλη ἀπὸ τὴν τομὴ H12, ἀριθ. 4.

Εικ. 3. Στρωματογραφία νότιας πλευρᾶς τάφρου H12, ἀριθ. 4.

περιέχει θραύσματα χειροποίητου ἀγγείου μὲ διακόσμηση ἀνάγλυφης ταινίας πὺν φέρει ἐμπέστες κοιλότητες, τὸ πόδι τριποδικῆς χύτρας καὶ τεμάχια ὀψιανοῦ. Ἡ στρώση 4, καστανὴ καὶ χαλαρὴ ὅπως ἡ 3, περιεῖχε θραύσματα κεραμικῆς καμένα καὶ τεμάχια ὀψιανοῦ. Ἡ στρώση, πὺν ἴσως εἶναι μυκηναϊκὴ, ἀπέδωσε ἐπίσης θραύσματα πίθου καὶ λίθινο τριπτῆρα.

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς τάφρου H12, ἀριθ. 4 δὲν φάνηκε ἂν ὁ χώρος τῆς ἀνῆκε σὲ ἄλλο δωμάτιο, συνεχόμενο πρὸς ἐκεῖνο τῆς H12, ἀριθ. 1, ἢ ἂν ἀνῆκε σὲ ἐξωτερικὸ καὶ ὑπαίθριο χώρο. Ὡστόσο, στρωματογραφικὰ ἀποδείχτηκε

ὅτι τὸ μεσαῖο πλάτωμα δὲν κατοικήθηκε μόνο στὰ πρώιμα ἀρχαῖα χρόνια, ἀλλὰ πιθανῶς καὶ κατὰ τὴν ὕστερη μυκηναϊκὴ φάση.

Ἡ ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα τοῦ 1986 ἐπεκτάθηκε πρὸς ΝΑ τοῦ μεσαίου πλατώματος, στὸ ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς. Λεπτομερὲς περιγραφή τοῦ ἀναλήμματος παρασχέθηκε στὰ *Πρακτικά* τοῦ 1985. Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ἀναλήμματος (εἰκ. 4), εἶχε σκαφεῖ τὸ 1985 τάφος διαστ. 11×6 μ., μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ ποὺ ἀντιπροσωπεύει τοὺς τομεῖς H12-14, ἀριθ. 1 καὶ H/I 13-14, ἀριθ. 1. Οἱ συνενωμένοι τομεῖς περιλάμβαναν τοὺς τοίχους 1-3 ποὺ ἀντιπροσωπεύουν κτίριο τῶν ἀρχαίων χρόνων μὲ δύο τουλάχιστον θαλάμους. Οἱ θάλαμοι ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους μὲ τὴ βοήθεια θύρας. Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίσθηκε στὸ ἴδιο σημεῖο καὶ κατὰ τὸ 1986, γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ περιγράμματος τοῦ κτιρίου. Στὴ φάση αὕτῃ οἱ τάφοι διευρύνθηκαν καὶ ταυτοχρόνως ἀνοίχτηκε πρὸς Δ ἡ νέα τομὴ H14, ἀριθ. 3, διαστ. 3.39×4 μ. Στὴν τομὴ αὕτῃ ἡ ἔρευνα ἀποκαλύπτει τὸν τοῖχο 1 ποὺ βαίνει B-N σὲ μῆκος 1.65 μ. (πίν. 74β). Τὸ πλάτος του ἀνέρχεται στὰ 0.45 μ. Ἡ ἀφαίρεση τῆς στρώσης καταστροφῆς 2 ὁδηγεῖ στὴν ἀποκάλυψη μελανογράφων θραυσμάτων σκύφων διακοσμημένων μὲ τριγλύφους καὶ χιαζόμενες μετόπες, σαφῶς τῶν ὑπογεωμετρικῶν χρόνων. Στὴν ἴδια φάση ἀνήκει ὁ τοῖχος 2, τοῦ ὁποῖου ἡ νότια ὄψη διακρίνεται στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς βόρειας παρεῖας τῆς τάφρου. Συνδέεται ὀργανικῶς πρὸς τὸν 1, ἐνῶ βαίνοντας πρὸς Α συνδέεται μὲ τὸ κτίσμα τῶν τάφρων H13-14, ἀριθ. 1 καὶ H/I 13-14. Πρὸς Νότο τῆς H14, ἀριθ. 3-4 ἀνοίχτηκε ἡ H14, ἀριθ. 5, διαστ. 4×2 μ. Ἀναμενόταν ἡ ἀνεύρεση τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ κτίσματος, χωρὶς ὅμως ἀποτέλεσμα. Ἀνοίγεται ἐπίσης, πρὸς Νότο τῆς H 13/14, ἀριθ. 1 ἡ νέα τάφος H14, ἀριθ. 6. Ὁ τοῖχος 3 τῆς H13/14, ἀριθ. 1 συνεχίζεται σαφῶς πρὸς Νότο, φθάνοντας μέχρι τὸν σχηματισμὸ βράχου ποὺ ὑψώνεται πρὸς ΝΑ. Τέλος, στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ἀναλήμματος καὶ σὲ ἀπόσταση 2.5 μ. δυτικὰ τοῦ τοίχου 1 τῆς H14, ἐντοπίσθηκε τοῖχος κατεύθυνσης B-N, ποὺ κρίνοντας ἀπὸ τὴ θέση του, εἶχε ἀναλημματικὸ χαρακτήρα. Ὁ τοῖχος χτισμένος μὲ σχιστολίθους ἔχει καλῶς εἰργασμένη ἐξωτερικὴ ὄψη καὶ ὀρίζει τὸ δυτικὸ πέρασ τοῦ κτιρίου ποὺ ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὶς τάφρους H/I 13-14,1 μέχρι H14,3.

Γενικὰ ἀπὸ τὴ σχέση τῶν τοίχων στὶς γειτονικὲς τάφρους προκύπτει ἡ ὑπαρξὴ κτιρίου κατευθύνσεως Α-Δ. Ὁ πρὸς Α θάλαμος βαίνει ἀπὸ Α πρὸς Δ, ἐνῶ ὁ παράπλευρός του πρὸς Δυσμὰς ἐκτείνεται ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἡ ἐπικοινωνία

έπιτυγχάνεται με θύρα του τοίχου 3. Άλλο μικρότερο δωμάτιο έκτεινόταν πρὸς Δ στὴν τάφρο H14, ἀριθ. 3-4. Έντυπωσιάζουν οἱ διαστάσεις τοῦ μεσαίου θαλάμου με ἔσωτ. μῆκος 6.78 μ. καὶ πλάτος 3.60 μ. Ὁ νότιος τοῖχος του φαίνεται καμπύλος, παρότι ἡ μορφή του πρέπει νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ με παραπέρα ἀνασκαφικὴ ἐργασία. Τὰ ἐλάχιστα θραύσματα, ὑπογεωμετρικῶν ἀγγείων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἔσωτερικὸ χρονολογοῦν τὸ οἰκοδόμημα στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Εἰδικότερα, ἀπὸ τοὺς τομεῖς H14, ἀριθ. 3 καὶ H14, ἀριθ. 4 προέρχονται δύο θραύσματα ἀπὸ ἀγγεῖα ἀνοιχτοῦ σχήματος, προφανῶς σκύφων προερχομένων ἀπὸ τὴ στρώση καταστροφῆς, τὰ ὅποια καὶ χρονολογοῦν τὸ κτίριο. Τὸ πρῶτο θραῦσμα ἔχει διαστάσεις 0.075×0.062 μ. καὶ διασώζει γραμμικὴ διακόσμηση με μελανὸ γάνωμα, τριγλύφου ποὺ ἀπαρτίζεται ἀπὸ πέντε παράλληλες γραμμές, πλαισιωμένες ἐκατέρωθεν ἀπὸ μετόπες με διπλές χιαζόμενες γραμμές. Τὸ μικρότερο θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ τὴν H14, ἀριθ. 4 καὶ ἔχει διαστάσεις 0.060×0.033 μ. Μεταξὺ ζεύγους παραλλήλων γραμμῶν, ἀποδίδεται διὰ μέλανος, τρίγλυφος ἀποτελούμενη ἀπὸ συστάδα ἑξὶ γραμμῶν, ποὺ πλαισιώνεται καὶ πάλι ἀπὸ μετόπες με διπλές χιαζόμενες γραμμές.

Ὅμως, ἰδιαίτερη προσοχὴ δόθηκε καὶ στὴ μελέτῃ τοῦ οἰκοδομήματος πρὸς Βορρὰ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς, τὸ ὁποῖο ὀνομάσθηκε «κτίριο τῶν σφραγισμάτων» (εἰκ. 5). Λεπτομερὲς περιγραφὴ τοῦ οἰκοδομήματος δόθηκε στὰ *Πρακτικὰ* 1985. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1986 εἶχε ὡς σκοπὸ τὴ διαφώτιση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων καὶ τοῦ προορισμοῦ ποὺ εἶχε τὸ κτίριο σὲ σχέση με τὸν γύρω χῶρο. Ἡ ἀνασκαφὴ στράφηκε κυρίως στὴ μελέτῃ τῆς στρωματογραφίας τοῦ κτιρίου (πίν. 75α).

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1985 τὸ κτίριο ἀποκαλύφθηκε μέσα σὲ δύο παράπλευρες τάφρους, τὶς J13, ἀριθ. 2 καὶ J13, ἀριθ. 3, με διάσταση καθεμιᾶς ἐξ αὐτῶν 8×5 μ. Τὸ κτίριο περιλαμβάνει τέσσερα δωμάτια ποὺ περιεῖχαν ἐστίες, μία πήλινη προτομὴ γυναικείας μορφῆς, σφονδύλιο καὶ κεραμεικὴ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Σημαντικὴ ἦταν καὶ ἡ ἀνέυρεση δύο πήλινων σφραγισμάτων, με ἐμπέστη διακόσμηση ἀνθρώπινης μορφῆς. Κατὰ τὸ 1986 συνεχίζεται γιὰ δεῦτερο ἔτος ἡ ἔρευνα στὸ βόρειο τμήμα τοῦ κτίσματος (τάφρος J13, ἀριθ. 3). Στὸ ΒΑ δωμάτιο ἀριθ. 1 ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς ἐπάλληλα στρώματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 1 καὶ 2 εἶναι τὸ μὲν πρῶτο ἐπιφανειακὸ, τὸ δὲ δεῦτερο, στῶμα με χαλίκια. Τὸ 3 περιεῖχε σχιστολίθους ἀπὸ τοὺς πεσμένους τοίχους τοῦ οἰκοδομήματος. Διάσπαρτα ἀνάμεσα καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους ἀνασύρθηκαν πέντε

Εἰκ. 5. Κάτοψη ἐρείπων ΒΑ τμήματος ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς. Πρὸς Β τοῦ ἱεροῦ τὸ κτίριο τῶν σφραγισμάτων.

ἀκόμα πήλινα σφραγίσματα, τοῦ αὐτοῦ τύπου καὶ πέραν τῶν δύο ποὺ περιγράψαμε στὴν περυσινὴ ἐκθεση (βλ. ΠΑΕ 1985). Πρόκειται γιὰ πήλινα κυκλικὰ δισκία διαμ. 0.020 μ. περίπου, μὲ ἀμυγδαλόσχημο ἐμπέστο χῶρο, στὸ μέσο τοῦ ὁποίου διαγράφεται ἀνάγλυφη μικρὴ ἀνθρώπινη μορφή. Ἡ στρώση 3 παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἀφοῦ πέρα ἀπὸ τοὺς λίθους περιλαμβάνει χαλαρῆς σύστασης χῶμα ψαροῦ χρώματος, ποὺ μοιάζει μὲ καμένο. Λήφθηκαν δείγματα χρώματος γιὰ χημικὴ ἀνάλυση. Τὸ δάπεδο ἀριθ. 4, εἶναι χῶμα σκληρῆς σύστασης, γκριζωπῆς ἀπόχρωσης, μὲ τὴν προσθήκην μικρῶν λιθαρίων. Μικρὰ ἀντικείμενα καὶ θραύσματα ὁστῶν βρέθηκαν στὴν στρώση 4. Ὁ βράχος ἀπὸ κάτω σχηματίζεται μὲ ἀπόκλιση πρὸς Ν, ἐνῶ ὀριζοντιώνεται στὰ ΒΑ καὶ τὰ ἀνατολικά. Ἴσως ἡ εἴσοδος νὰ βρισκόταν στὸν τοῖχο 3 πρὸς Ν. Ὡστόσο τὸ θέμα δὲν ἔχει ἀκόμα διευκρινισθεῖ. Ἡ ἀποκάτω στρώση 5 σώζεται σὲ μικρὴ ἐκταση ἀνάμεσα στὶς πτυχές τοῦ βράχου. Περιεῖχε μικρὰ θραύσματα ἀγγείων μὲ ὑπογεωμετρικὴ διακόσμηση.

Στὸ δωμάτιο 2 προχώρησε ἡ ἐργασία στὴ διαλεύκανση τῶν φάσεων χρήσης. Στὸ δωμάτιο διακρίνονται δύο ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις. Ἡ πρώτη ἀπὸ αὐτὲς περιλαμβάνει τοὺς κύριους τοίχους 4 καὶ 1. Τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας ἦταν σημαντικόν, ἀφοῦ ὅπως ἐλέχθη στὴν ἐκθεση τῶν ΠΑΕ 1985, τὸ κατώφλι ἀποτελεῖται ἀπὸ μονολιθικὴ πλάκα μήκους 1.80 μ. καὶ πλάτους 0.51 μ. (πίν. 75β). Ἡ πόρτα ἐδῶ ἦταν δίφυλλη, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν ἀνέυρεση ἰχνῶν τῶν παραστάδων, ποὺ συνοδεύονταν ἀπὸ κατάλληλο λάξευμα γιὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ σύρτη.

Τὸ λάξευμα διακρίνεται στὴ μέση τοῦ μήκους τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ μονολιθικοῦ κατωφλίου. Κατὰ τὴ δεύτερη φάση, τὸ πλάτος τῆς θύρας περιορίσθηκε στὰ 0.70 μ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ λίθινου ὄλμου ποὺ διασώθηκε στὴ μέση τοῦ μήκους καὶ σ' ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ (ἀνατολική) πλευρὰ τοῦ κατωφλίου. Ἡ θύρα ἔδινε πρόσβαση στὰ δωμάτια 2 (πρὸς Β) καὶ 3 (πρὸς Ν) τοῦ κτιρίου. Στὴ δεύτερη φάση ἀνήκει ἡ παραλληλόγραμμη ἐστία ποὺ κατέλαβε τὸ ἀνατολικὸ πέρασ τοῦ δωματίου 2, μάλιστα δὲ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ δωματίου 2, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς μεταγενέστερης στρώσης 3, τῆς δεύτερης οἰκοδομικῆς φάσης, ἀποκαλύφθηκε ἡ 4 ποὺ ἀνήκει στὸ δάπεδο. Μέσα στὴ στρώση 4 βρέθηκε στὴ βόρεια πλευρὰ ἀγωγὸς παραλληλόγραμμης διατομῆς, κατασκευασμένος μὲ σχιστολιθικὲς πλάκες,

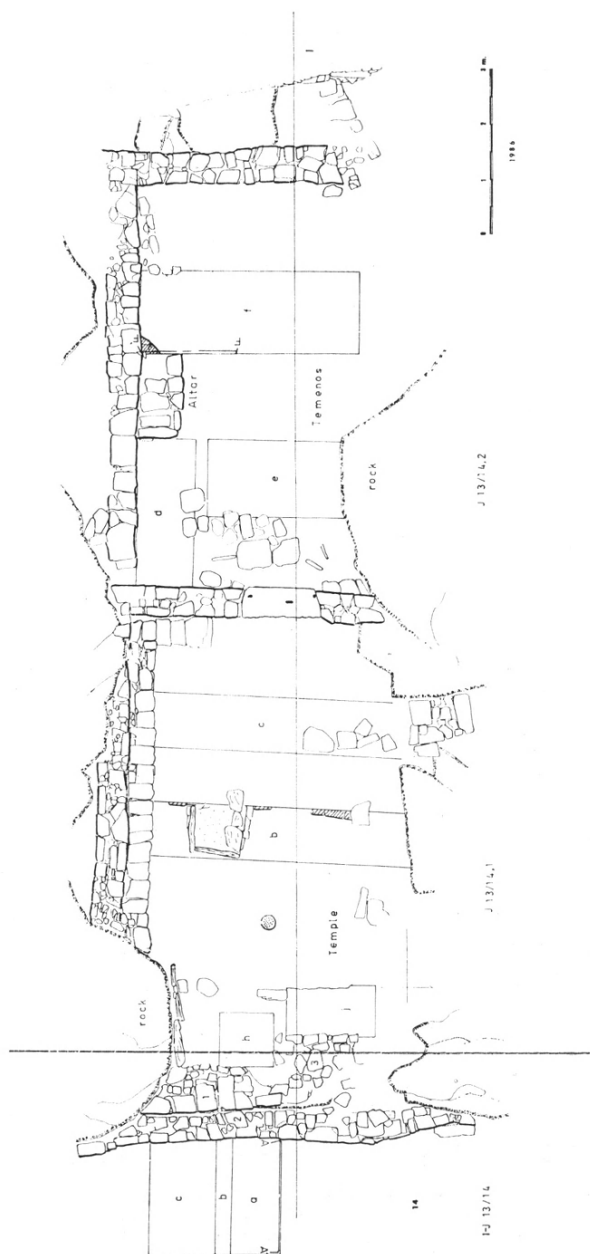
ὁ ὁποῖος κάμπτεται βαίνων ἀπὸ Ἀνατολὰς πρὸς Δυσμὰς καὶ ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο (πίν. 76α). Ὁ ἀγωγὸς ἐδράζεται ἐπάνω στὴ γκριζωπὴ στρώση 6, σκληρὴ στρώση μὲ μικροὺς λίθους, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ δάπεδο τῆς παλαιότερης φάσης. Πρὸς Νότο τοῦ ἀγωγοῦ καὶ πρὸς Βορρὰ τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τῆς μεσοτοιχίας 3, ἀνακαλύφθηκε παραλληλόγραμμη κιβωτιόσχημη κατασκευὴ ἀποτελουμένη ἀπὸ σχιστολιθικὲς πλάκες (πίν. 76α). Ἡ κατασκευὴ ἔχει διαστάσεις 0.65×0.84 μ. καὶ χρησίμευε ἀσφαλῶς γιὰ τὴν ἀποθήκευση ἀντικειμένων ἢ γεωργικῶν προϊόντων, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση παρόμοιου εὐρήματος σὲ γεωμετρικὴ οἰκία τοῦ ἄνω πλατώματος (ΠΑΕ 1977, 372-373). Κατασκευὲς αὐτοῦ τοῦ τύπου ἦσαν βυθισμένες μέσα στὸ ἔδαφος μὲ τὴν πάνω πλευρὰ τους ἐκτεινόμενη στὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου.

Στὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάση, μετὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ἀγωγοῦ ἐπάνω στὸ παλαιότερο δάπεδο, κατασκευάσθηκε ἐπάνω στὸ ἐπίπεδο (στρώση 3) τοῦ νεώτερου δαπέδου ἡ παραλληλόγραμμη μεγάλη ἐστία διαστ. 1×1.70 μ. (ΠΑΕ 1985).

Γενικά, τὰ λίγα δείγματα κεραμεικῆς ποὺ ἀνασύρθηκαν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ δείχνουν ὅτι οἱ δύο φάσεις τοῦ κτιρίου δὲν πρέπει νὰ ἀπέχουν πολὺ χρονικὰ μεταξὺ τους. Τὰ ὅστρακα ἀνάγονται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. καὶ αὐτὴ μπορούμε νὰ συμπεράνουμε πὼς ἦταν ἡ περίοδος χρήσης τοῦ οἰκοδομήματος.

Ἡ πρόσβαση στὸ κτίριο τῶν σφραγισμάτων γίνεται ἀπὸ Νότο, ὅπου διανοίγεται τὸ ἐπίμηκες ἀνάλημμα, στὴ μέση τοῦ ὁποῖου ὑψωνόταν ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς. Σκοπίμως γύρω στὸ ἱερὸ εἶχε ἀφεθεῖ ἐλεύθερος χῶρος γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἐπίσημων τελετῶν ἀλλὰ καὶ τῶν συναθροίσεων τῶν μελῶν τοῦ οἰκισμοῦ. Γιὰ τὴν ἐπαλήθευση τῆς ἁποψῆς περὶ ὑπάρξεως πλατείας γύρω στὸ ἱερὸ ἐπιχειρήθηκε ἡ διάνοιξη τομῶν σὲ ποικίλα σημεῖα τοῦ χώρου. Ἦδη μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ περυσينوῦ ἔτους (ΠΑΕ 1985), ἡ διάνοιξη τῆς τάφρου I 14, ἀρ. 1, γύρω στὰ 8 μ. πρὸς Δυσμὰς τοῦ ναοῦ, ἔδειξε ὅτι ὁ χῶρος ἦταν πράγματι ἐλεύθερος ἀπὸ οἰκοδομήματα. Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, ἄλλη μία τομὴ, διαστ. 3×4 μ., ἡ I 13, ἀνοίχθηκε πρὸς ΒΔ τοῦ ναοῦ. Ἡ ΒΑ γωνία τῆς τάφρου καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο τοῦ λόφου. Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε στὴν ἀπομάκρυνση τῶν στρώσεων 1 καὶ 2. Ἡ ἔρευνα δὲν ὀλοκληρώθηκε, ἐνῶ οἰκοδομικὰ ὑπολείμματα δὲν ἀποκαλύφθηκαν.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς περιστράφηκε κυρίως στὴ στρωματογραφικὴ μελέτη στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ (εἰκ. 6). Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ὀρί-

Εἰκ. 6. Κάτοψη τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς μετὰ τῆς ἀνασκαμμένης τάφρου.

σθηκαν τὰ ὅρια δύο τάφρων σχήματος παραλληλογράμμου, πλάτ. 1 μ. καὶ μήκους 4 μ., οἱ ὁποῖες βαίνουν με κατεύθυνση Β-Ν. Ἡ πρὸς Δυσμὰς τάφος ὀνομάσθηκε b, ἐνῶ ἡ πρὸς Ἀνατολὰς c. Παλαιότερα, στὴν ΒΔ γωνία τοῦ τομέως J 13/14, ἀρ. 1, ποὺ συμπίπτει με τὸ κεντρικὸ τμήμα καὶ τὴν πρόσοψη τοῦ ναοῦ σκάφτηκε τὸ 1984 ἡ μικρὴ τομὴ a (ΠΑΕ 1984).

Στὴ συνέχεια οἱ δύο τομὲς b καὶ c χωρίσθηκαν σὲ μικρότερα τμήματα καὶ ἀνασκάφησαν σταδιακά. Στὸ βόρειο τμήμα τῆς τομῆς b, ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς κιβωτιόσχημη κατασκευή, ἀποτελουμένη ἀπὸ κάθετα τοποθετημένες σχιστολιθικὲς πλάκες⁷ (πίν. 77α). Ἡ στρώση 3 ἡ ὁποία εἶναι σκληρὴ καὶ ἔχει ἤδη ταυτισθεῖ ἀπὸ τὸ 1984 με τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ, περνάει ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἄνω τμήμα τῆς κιβωτιόσχημης κατασκευῆς, δείχνοντας ὅτι ὅταν αὐτὴ περιέπεσε σὲ ἀχρηστία, καλύφθηκε ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ δαπέδου. Συνεχίσθηκε ἀκολούθως ἡ ἔρευνα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κιβωτιόσχημης κατασκευῆς. Ἡ κεραμεικὴ τῆς στρώσης 3 διατηρεῖται σὲ κακὴ κατάσταση, καθιστώντας τὴ χρονολόγηση προβληματική. Ὡστόσο, μερικὰ ὄστρακα εἶναι ἀρχαῖα καὶ κλασικά. Σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο ἀποκαλύφθηκε ἡ στρώση 4, μαλακότερη καὶ πλέον σκουρόχρωμη, ποὺ περιεῖχε μικρὰ θραύσματα ὀστέων, ὀργανικὰ κατάλοιπα καὶ ἀσήμαντα θραύσματα ἀγγείων. Ἡ ἀποκάτω 5 εἶναι χαλαρότερη στρώση, μελανοκάστανης ἀπόχρωσης. Ὁξιδωμένα ρινίσματα σιδήρου ἀποκαλύφθηκαν μέσα στὴν 5. Ἐνδιαφέρουσα γιὰ χρονολογικοὺς σκοποὺς, εἶναι ἡ ἀνακάλυψη μέσα στὴν στρώση 4 τῆς βάσης μικροῦ μελαμβανοῦς ἀγγείου ἀνοιχτοῦ σχήματος (ἴσως κανθάρου), ἡ ὁποία διανοίγεται πρὸς τὰ κάτω καταλήγοντας σὲ διπλὸ προέχον κυμάτιο, σῶζ. ὕψους 0.019 μ., διαμ. 0.025 μ. Τὸ θραῦσμα φαίνεται νὰ ἀνάγεται στὸν πρῶμο 4ο π.Χ. αἰ.

Πρὸς Ν τῆς κιβωτιόσχημης κατασκευῆς ἡ ἔρευνα ἀποκάλυψε τὴ στρώση 4. Ἡ στρώση περιβάλλει τὴν κατασκευὴ καὶ ἀνήκει σὲ δάπεδο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ χῶμα εἶναι σκληρὸ καὶ πατημένο. Ἀμέσως πρὸς Νότο τῆς κιβωτιόσχημης κατασκευῆς ἀνασκάφηκε καὶ ἡ στρώση 5, μαλακὴ καὶ μελανοκάστανη με ὀργανικὰ κατάλοιπα. Ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξε ἡ ἀνακάλυψη μέσα στὴν 5 θραύσματος τοῦ κάτω τμήματος κοτύλης τῆς ὥριμης κορινθιακῆς περιόδου, σῶζ. διαστ.: ὕψος 0.057, πλάτος 0.028 μ. Τὸ θραῦσμα σῶζει διακόσμηση ὁμάδος τριῶν περιφερειακῶν γραμμῶν. Κάτω σῶζεται τμήμα ἀκτίνας, ἐνῶ

7. Γιὰ τὸν τύπο πρβ. ΠΑΕ 1977, 372 - 373.

ἐπάνω στὶς γραμμὲς διακρίνεται πέλμα ζώου (λιοντάρι;) πρὸς τὰ δεξιά. Τὸ θραῦσμα ἀνήκει στὴν περίοδο 625-575 π.Χ.

Στὴ νότια πλευρὰ τῆς ἴδιας τομῆς διαπιστώθηκε ὅτι ἡ στρώση δαπέδου 4 ἦταν ἐπιστρωμένη με σχιστολιθικὲς πλάκες ἀκανονίστου σχήματος. Ἐπάνω στὴν ἐπόμενη στρώση 5 ἀνακαλύφθηκε κυκλικὴ σχιστολιθικὴ πλάκα, διαμ. 0.40 μ., ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ κάλυμμα πίθου. Ἡ στρώση 6 στὴν ὁποία ἐπικάθεται ἡ πλάκα παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Πρόκειται γιὰ στρώση ποὺ περιέχει χῶμα καὶ λιθάρια, ἴσως εἰδικὸ γέμισμα γιὰ τὴν κατασκευὴ ὀριζόντιας ἐπιφάνειας ἔδρασης τοῦ δαπέδου 5. Ἡ ἔρευνα συνεχίσθηκε πρὸς Β τῆς σχιστολιθικῆς κατασκευῆς στὴν ἴδια τομῇ. Ἐδῶ ἡ ἐπίχωση εἶναι παχύτερη. Κάτω ἀπὸ τὴ στρώση 6, μαλακὴ καὶ πηλώδη, ἀναφάνηκε ἡ 7 ποὺ ἔχει τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ καὶ κάλυπτε σημαντικὸ τοῖχο, ὁ ὁποῖος βαίνοντας ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο διέρχεται ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ παρεὶὰ τῆς τάφρου (πίν. 77α). Ὁ τοῖχος εἶναι βεβαίως παλαιότερος τῶν στρώσεων 3-6 καὶ τῆς σχιστολιθικῆς κατασκευῆς. Δάπεδο δὲν βρέθηκε ποὺ νὰ σχετίζεται με αὐτόν. Πιθανολογεῖται ὅτι αὐτὸ ἐκτείνεται πρὸς τὰ ἀνατολικά τοῦ τοίχου. Κάτω ἀπὸ τὴν 7 ἐκτείνεται ἡ στρώση 8, ἀποτελούμενη ἀπὸ ἀνάμικτα χρώματα καὶ λίθους, ὅπως σχιστολίθους, θραύσματα γρανίτη καὶ θραύσματα ἀκατέργαστων μαρμαρολίθων. Πέρα τούτων, ἡ στρώση περιεῖχε θραύσματα ἀπὸ πρωτοκυκλαδικὰ ἀγγεῖα, τριποδικὸ ἀγγεῖο, τοῦ ὁποῖου σώζεται τμῆμα τοῦ κορμοῦ καὶ ἡ ἔκφυση τῶν ποδῶν, τέλος δὲ καὶ λίγα ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ. Ὅμως ἡ ἀνέυρεση καὶ ἀρχαικοῦ, ἀσήμαντου, θραύσματος ἀγγείου ἔδειξε ὅτι ἡ στρώση εἶχε διαταραχθεῖ.

Πρὸς Α, ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου c ἔφερε στὸ φῶς τὶς ἐπ'ἀλλήλες στρώσεις 2-5. Κάτω ἀπὸ τὴ στρώση 2 με λίθους καταστροφῆς ἀποκαλύφθηκαν τὰ ἐπ'ἀλλήλα δάπεδα 3-5. Ἡ 5 ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἐπίχωση πηλώδους χώματος, ποὺ ἡ σκληρότητά της αὐξάνεται αἰσθητὰ κατὰ τὴν ἐκθεσὴ της στὴν ἀτμόσφαιρα. Πιθανότατα εἶναι στρώση παλαιότερη ἀπὸ τὶς 3 καὶ 4 τῆς τάφρου b. Ἀνασκάφηκε μικρὸ τμῆμα της, ποὺ ἀπέδωσε δευτερεύοντα ὕστρακα ἀγγείων, τῶν ὁποίων τὰ νεώτερα χρονολογοῦνται στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου π. Χ. αἰ. Στὸ νότιο τμῆμα, ἡ ἴδια τομῇ ἀνασκάφηκε ἐπίσης μέχρι τὸν βράχο, με τὴν ἐλπίδα νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἡ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Σὲ σημεῖο ὅπου ὁ φυσικὸς βράχος ἀφήνει ἄνοιγμα ἀποκαλύφθηκε θεμελίωση τοίχου (εἰκ. 6), ποὺ ἀπὸ τὴ θέση του προκύπτει ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἀνῆκε στὴ νότια πλευρὰ τοῦ σηκοῦ. Μέσα

στή στρώση 2 πού ἔβαινε ἐφαπτόμενη τοῦ βόρειου μετώπου τοῦ τοίχου ἀνακαλύφθηκαν δύο ἀξιόλογα ἀντικείμενα: ἓνα πῆλινο κωνικό σφονδύλι, σωζόμενο κατὰ τὸ ἥμισυ (ὕψος 0.017, διάμ. 0.037 μ.) καὶ ἑλλειπτικό πῆλινο σφράγισμα διαστ. $0.020 \times 0.015 \times 0.005$ μ. Τὸ σφράγισμα ἔχει τῇ μίᾳ πλευρᾷ ἐπίπεδη, ἐνῶ ἡ κύρια ὀψὲς φέρει ἐμπέστο ἀμυγδαλόσχημο χῶρο μὲ ἀνάγλυφη ἀνδρική μορφή. Ὑπενθυμίζεται ὅτι ἀνάλογα σφραγίσματα βρέθηκαν πρὸς Β τοῦ ναοῦ, στὸ κτίριο τῶν σφραγισμάτων (βλ. ἄνωτ.).

Ἐπίσης, ὁρίσθηκαν τὰ ὅρια νέας τομῆς, τῆς J, κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ σηκοῦ. Σὲ ἀπόσταση 3.45 μ. ἀπὸ τῇ δυτικῇ πλευρᾷ τοῦ ἱεροῦ ἐκτείνεται βράχος πού σχηματίζει στὸ σημεῖο αὐτὸ κάθετο μέτωπο πού ἐκτείνεται μὲ κατεύθυνση B-N (πίν. 77β). Ὁ ὄγκος τοῦ βράχου ἐκτεινόμενος ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ σηκοῦ κατέρχεται ἀπότομα πρὸς Δυσμάς. Στῇ θέσῃ αὕτῃ ὁρίσθηκαν τὰ ὅρια τῆς τάφρου J, πλάτους (Α-Δ) 1×2 μ., πού περιτρέχεται στῇ δυτικῇ τῆς πλευρᾷ ἀπὸ παλιὰ θεμελίωση πού προσκολλᾶται στὸν δυτικὸ τοῖχο 1 τοῦ ναοῦ. Ἀποκαλύφθηκε ἡ στρώση 3 σὲ βάθος περὶ τὰ 0.27 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ σταῖ ἀνατολικά ὑψωμένου μετώπου τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ἡ 3 ἦταν σκληρὴ στρώση πού περιεῖχε ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ. Ἴσως ἀνῆκε σὲ στρώση δαπέδου. Ἡ ἀπομάκρυνση τῆς στρώσης 3 ὀδήγησε στὴν ἀποκάλυψη τῆς 4 μὲ μαλακὰ καστανόχρωμα χρώματα. Μέσα στῇ στρώσῃ βρέθηκε φυσικὸς ἀστράγαλος καὶ κυρίως, ἀφημένες στῇ θέσῃ τους καὶ ἀκόμα ὄρθιες, δύο μικρὲς μελαμβαφεῖς οἰνοχοῖσκες τῶν κλασικῶν χρόνων⁸ (πίν. 78α). Ἀπὸ αὐτές, ἡ μίᾳ ἔχει ὕψος 0.11 καὶ διαμ. βάσης 0.05 μ. καὶ ἡ ἄλλη ὕψος 0.095 καὶ διάμ. βάσης 0.05 μ. Οἱ οἰνοχοῖσκες ἀνακαλύφθηκαν ἐπάνω σὲ στρώση δαπέδου ἀπὸ πηλὸ, τῆς ὑπ' ἀριθ. 5. Ἡ ἀνακάλυψη δείχνει ὅτι στὸν 4ο π.Χ. αἰ. τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ σηκοῦ ἦταν χαμηλωμένο σὲ σχέση μὲ τὸ δάπεδο τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος. Ὅταν συνεχίσθηκε ἡ ἔρευνα στὴν ἀποκάτω στρώση 5, ἀνακαλύφθηκαν ἀνάμικτα θραύσματα ἀγγείων τῶν πρωτοκυκλαδικῶν, τῶν ὕστερων μυκηναϊκῶν καὶ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Στρωματογραφικά, ἡ θεμελίωση 3 σ' ἐπαφῇ μὲ τὸν τοῖχο 1 τοῦ ναοῦ στηρίζεται ἐπάνω στῇ στρώσῃ τοῦ δαπέδου 5 καὶ χρο-

8. Τοῦ τύπου 5c. Γιὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ τύπου καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ οἰνοχοῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. βλ. D. U. SCHILARDI, *The Thespian Polyandria (424 B.C.). The Excavation and Finds of a Thespian State Burial* (Διδακτ. διατριβὴ Πανεπ. Princeton, 1977. Ann Arbor Univ. Dissert.) 160, σελ. 15.

νολογεῖται μετὰ τὴν κύρια φάση χρήσης τοῦ ναοῦ. Πιστεύεται ὅτι πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ φάση ἀνακατασκευῆς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

Ἄλλη τομὴ (1.10×1.25 μ.) ἀνοίχτηκε πρὸς Β τῆς προηγουμένης δίπλα στὸν τοῖχο 1 τοῦ σηκοῦ (πίν. 78β). Ἡ τομὴ ὀνομάσθηκε h. Ἡ στρώση 3 ἐδῶ εἶχε ἐλαφρὰ καστανὴ ἀπόχρωση καὶ περιεῖχε ἀπολεπίσματα σχιστολίθου. Ἐπίσης, ἀπὸ τὴν 3 προέρχονται καὶ θραύσματα λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Μὲ σωζόμενο ἐρυθρὸ χρῶμα στὴ λεία ὄψη ἦταν μικρὸ θραῦσμα ἐπιχρίσματος, σωζ. διαστ. 0.026×0.024 μ., προερχόμενο ἀπὸ τὴν ἐπόμενη στρώση 4. Ἡ στρώση περιεῖχε ἀπολεπίσματα σχιστολίθου, θραύσματα ὀψιανοῦ καὶ θραῦσμα σιδήρου, ἰσχυρῶς κατιωμένου, σωζ. διαστ. 0.041×0.011 μ. Ὅμως ἡ 4 καὶ μαζὶ μὲ αὐτὴν οἱ ἐπόμενες 5-6, ἦσαν διαταραγμένες στρώσεις. Ἰσως ἀνήκουν στὴν ἐπιχωμάτωση λάκκου ποῦ ὑπῆρχε στὴ θέση αὐτὴ μετὰ τὴν ἀχρήστευση τοῦ οἰκοδομήματος. Ἀπὸ τὴν παραπάνω ἔρευνα καταφάνηκε ὅτι τὰ ἐπάλληλα δάπεδα τοῦ ναοῦ ἀνήκουν στοὺς ὕστερους ἀρχαίκοις καὶ τοὺς κλασικοὺς χρόνους. Ἡ παραλληλόγραμμη κιβωτιόσχημη κατασκευὴ πρέπει νὰ εἶχε ἀποθηκευτικὴ χρήση καὶ δὲν ἦταν ἐστία. Ἡ ἀνέυρεση στρωματογραφικῶν στοιχείων στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ, ποῦ ὀρίζουν τὴ χρονολόγησή του στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. μᾶς ὀδηγοῦν στὴ διαπίστωση ὅτι ἡ ἐντατικὴ χρῆση τοῦ κτιρίου ὀδήγησε σὲ ἀνανεώσεις τοῦ δαπέδου καὶ τὴν ἐξάλειψη σὲ μεγάλη ἔκταση τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου.

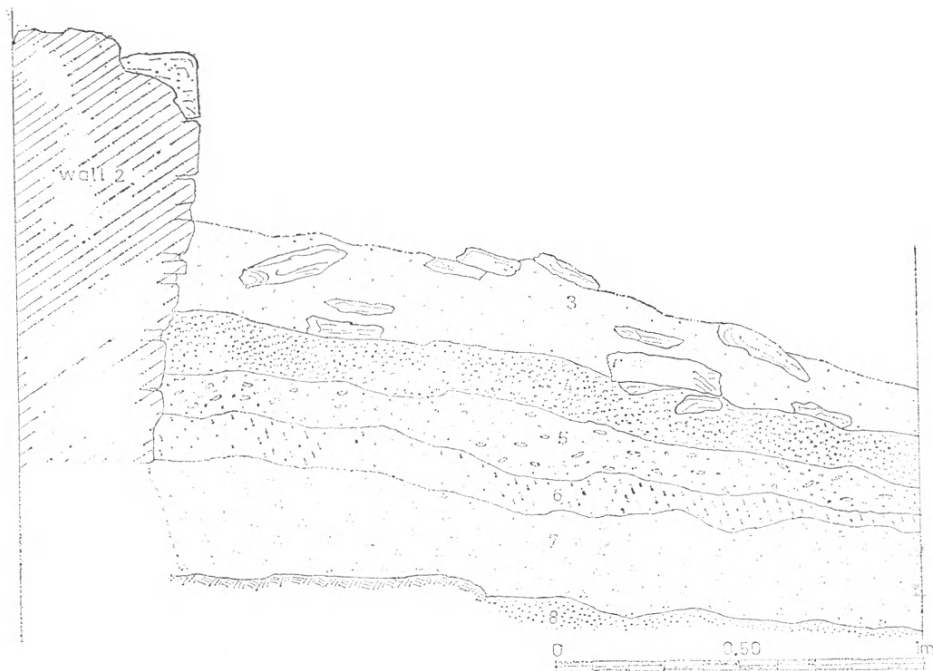
Τέλος, ἡ ἀνέυρεση στὰ βαθύτερα στρώματα τοίχου μὲ καλῶς λαξευμένους λίθους (πίν. 77α), κάτω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν παρεῖα τῆς τομῆς b, προϋποθέτει τὴ χρῆση τοῦ χώρου σὲ παλαιότερους χρόνους καὶ συνηγορεῖ στὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἀποτελεῖ τμῆμα ἀρχαιότερου οἰκοδομήματος ποῦ τὸ διαδέχτηκε στὴν ἴδια θέση ὁ πρῶιμος ἀρχαῖκός ναός. Ἡ ἐξακρίβωση τοῦ προορισμοῦ τοῦ τοίχου θὰ ἔχει κεφαλαιώδη σημασία στὴ μελέτη τῆς ἀρχαιότερης λατρείας τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς.

Ἐπίσης, γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῆς χρονολογίας τοῦ ναοῦ ἀποφασίσθηκε ἡ συνέχιση τῆς στρωματογραφικῆς μελέτης τῶν ἐπιχώσεων ποῦ εἶχαν συσσωρευθεῖ σ' ἐπαφὴ μὲ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Πράγματι, ἡ διασταύρωση στοιχείων γιὰ τὴ θέση αὐτή, μαζὶ μὲ τὸ στρωματογραφικὸ ὕλικὸ ποῦ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰ τοῦ ναοῦ, ἐπέτρεψαν τὴ μετὰ βεβαιότητος χρονικὴ τοποθέτηση τοῦ κτίσματος στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνατολιζούσης περιόδου. Ἡ περυσινὴ τάφος a τῆς I-J 13-14, ἡ ὁποία εἶχε ἀνοιγεῖ κάθετα (Α-Δ) πρὸς τὸ

ἐξωτερικὸ μέτωπο τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου 2, διευρύνθηκε πρὸς Β κατὰ 0.30 μ., ὥστε ἐνῶ τὸ μῆκος ἔμεινε σταθερὸ στὰ 2 μ., τὸ πλάτος αὐξήθηκε στὸ 1 μ. (εἰκ. 6). Μετὰ τὴ μελέτῃ τῶν εὐρημάτων τῆς τάφρου καὶ τρίτῃ τάφρος τοῦ αὐτοῦ μήκους (2 μ.) καὶ πλάτους 1.5 μ. ἀνοίχτηκε σὲ ἐπαφὴ καὶ πρὸς Β τῶν δύο προηγουμένων, προκειμένου νὰ ἐπαληθευθοῦν τὰ συμπεράσματα μὲ συμπληρωματικὰ στοιχεῖα. Ἔτσι, πρὸς Δ τοῦ ἱεροῦ ἀνοίχτηκαν στὸν τομέα I-J 13/14 οἱ τάφροι α, β καὶ γ, μὲ ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτικὰ τὰ τεκμήρια ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ μελέτῃ τῆς τρίτης τομῆς (πίν. 79α).

Ἡ ἀνασκαφὴ ἄρχισε μὲ τὴ στρώση 3, καθόσον οἱ 1 καὶ 2 εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ 1985 (εἰκ. 7). Ἡ στρώση, κοκκινωποῦ χρώματος περιεῖχε ἀπολεπίσματα καὶ καλῶς δουλεμένες λιθόπλινθες σχιστολίθου. Ἡ στρώση 4 ἦταν χαλαρότερη καὶ εἶχε καστανέρυθρο χρῶμα. Ἡ ἀποκάτω στρώση 5 εἶχε καστανὸ χρῶμα καὶ περιλάμβανε μικροὺς ἀργοὺς λίθους καὶ ἀπολεπίσματα σχιστολίθου. Ἐνῶ οἱ ἀνώτερες στρώσεις ἦταν σχετικῶς στεῖρες, ἡ 5 ἀπέδωσε θαλασσινὰ ὄστρεα, θραύσματα ὀστέων ζώων, μικρὰ θραύσματα κονιάματος καὶ ὄστρακα ἀγγείων τοῦ τέλους τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Ἡ στρώση 6 εἶναι χαλαρή, καστανοῦ χρώματος καὶ ἀμμώδους ὕφους. Ὁ ἀριθμὸς εὐρημάτων ἀπὸ τὴν 6 εἶναι ἀξιόλογος. Περισυνελέγησαν θραύσματα κονιάματος, θαλασσινὰ ὄστρεα τέλος δὲ κόκαλα ζώων, ὅπως αἰγοπροβάτων καὶ χοίρων. Ἡ κεραμεικὴ περιλαμβάνει κυρίως γραπτὰ ὄστρακα ἀνοιχτῶν σχημάτων καὶ κατὰ κύριο λόγο σκύφων. Ἡ διακόσμηση εἶναι ἡ τυπικὴ τῆς περιόδου μετάβασης ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ στὴν ἀνατολίζουσα περίοδο. Ἡ διακόσμηση χαρακτηρίζεται γιὰ τὴ χρῆση στιγμῶν, κυματοειδῶν γραμμῶν καὶ συστάδων παραλλήλων τεθλασμένων γραμμῶν. Ξεχωρίζει θραῦσμα μεγάλου μελανόγραφου σκύφου, σωζ. διαστ. 0.035×0.040 μ. μὲ τρίγλυφο ἀποτελούμενη ἀπὸ πέντε γραμμές, ὀριζόμενη ἀποκάτω μὲ πέντε περιφερειακὰς γραμμές. Τὸ θραῦσμα ἀνήκει στὴν ὑπογεωμετρικὴ περίοδο.

Ἡ ἐπομένη στρώση 7 καστανοῦ χρώματος καὶ χαλαρῆς συνοχῆς περιεῖχε ἀπολεπίσματα σχιστολίθου, μεγάλο ἀριθμὸ ὀστέων ζώων, θαλασσίων ὀστρέων καὶ θραυσμάτων γραπτῶν ἀγγείων· ἡ χρονολόγησή τους ἐντάσσεται στοὺς ὑπογεωμετρικοὺς χρόνους. Τὰ θραύσματα ἀντιπροσωπεύουν σκύφους, πινάκια, κύπελλα κ.ἄ. (πίν. 80β). Ἡ διακόσμηση περιλαμβάνει γραμμές καὶ ταινίες, κυματοειδεῖς γραμμές, καθέτως διαταγμένες γλωσσοειδεῖς ταινίες, καὶ συστάδες ὁμόροπων τεθλασμένων γραμμῶν. Ξεχωρίζουν, θραῦσμα σκύφου, σωζ.

Εἰκ. 7. Στρωματογραφία νότιας ὄψεως τῆς τομῆς α (I-J 13/14) δυτικὰ τοῦ ναοῦ.

διαστ. 0.045×0.050 μ., μετέωπη πού φέρει συστάδα ὁμόρροπων γωνιωδῶν ποικιλμάτων, θραῦσμα κυπέλλου, σωζ. διαστ. 0.033×0.030 μ., με εὐθύγραμμο χεῖλος κλίνον πρὸς τὰ ἔξω, τέλος δὲ θραῦσμα βάσεως πινακίου (διαμ. 0.049 μ.), με τὴν ἐπιφάνεια ἐδράσεως διακοσμημένη με ἀκτινωτὰ διατεταγμένα μελανό-γραφα τρίγωνα (πίν. 80β). Ἐπάνω στὴν ἐπομένη καστανὴ στρώση 8, καὶ με ἀριθμὸ ἀργῶν λίθων, ἔβαινε ὁ τοῖχος 2 τοῦ ἱεροῦ. Αὐτὴ περιεῖχε τεμάχια ὀστέων, θαλάσσια ὄστρεα καὶ γραπτὰ θραύσματα ἀγγείων τοῦ τέλους τῶν γεωμετρικῶν χρόνων.

Ἡ μελέτη τῆς στρωματογραφικῆς διάταξης τῆς τάφρου 3, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ συνοδείουσα σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῆς νότιας παρεῖας τῆς (εἰκ. 7), ἔδειξε ὅτι μετὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου 2, πού ἐδράσθηκε ἐπάνω στὴ στρώση 8, συσσωρεύθηκαν οἱ ἐπάλληλες στρώσεις 4-7. Οἱ στρώσεις 4 καὶ 5 περιέχουν πολλὰ ἀπολεπίσματα σχιστολίθου, πού ἴσως προέρ-

χονται ἀπὸ τῇ λάξευση τῶν λιθοπλίνθων τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου. Συνάγεται ἐπίσης ὅτι ὄχι μόνον οἱ στρώσεις 4-5 ἀλλὰ καὶ οἱ ἀποκάτω 6-7 χρονολογοῦν ὡς σύγχρονες τὸν τοῖχο 2. Ἡ ἐνταξὴ τῶν στρώσεων 4-7 στὴ φάση μετάβασης ἀπὸ τῇ γεωμετρικῇ στὴν ἀνατολίζουσα περίοδο ἀποδεικνύει ὅτι ὁ τοῖχος 2 χρονολογεῖται γύρω στὸ 700 π. Χ. καὶ συνεκδοχικὰ ὅτι ὁ ναός, ὁ ὁποῖος ἀπὸ κατασκευαστικὴ ἀποψη προηγήθηκε τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου 2, εἶναι καὶ αὐτὸς σύγχρονος ἐκείνου.

Συνεχίσθηκε ἐπίσης ἡ ἀνασκαφὴ μέσα στὸν χῶρο τοῦ τεμένους (εἰκ. 6). Ὁ χῶρος συγγέντρωσε, ὅπως εἶναι φυσικόν, τὸ εἰδικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κλιμακίου καθόσον, ἡ ἔρευνα τοῦ 1985, ἔχοντας προχωρήσει στὴν διάνοιξη τῶν τομῶν d καὶ e ἔφερε στὸ φῶς στοιχεῖα σημαντικότητας, ποὺ ὀδηγοῦν ἀφενὸς μὲν στὸν καθορισμὸ τῆς χρονολογίας τοῦ ναοῦ, ἀφετέρου δὲ στὴ διάγνωση τῆς μακρᾶς ἱστορίας τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1986 ἡ προσπάθεια ἐπικεντρώθηκε στὴ διεκπεραίωση τῆς μελέτης τῶν τομῶν d καὶ e (πίν. 79β), ἀλλὰ ἐπίσης καὶ στὴ διάνοιξη νέας τομῆς, τῆς f στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ τεμένους. Ἡ τομὴ e διαπλατύνθηκε κατὰ 0.45 μ. πρὸς Β, ὥστε τὸ πλάτος τῆς ἀνῆλθε στὰ 1.45 μ., ἐνῶ ταυτοχρόνως τὸ μῆκος ὀρίσθηκε στὰ 2.25 μ. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ στρώση 1, οἱ παλαιότερες ἐργασίες εἶχαν φέρει στὸ φῶς πλακόστρωση (στρώση 2), ποὺ ἀνήκει σὲ διαμόρφωση τοῦ τεμένους πιθανῶς τῶν κλασικῶν χρόνων (πίν. 79β). Κάτω ἀπὸ τὴν πλακόστρωση ἡ ἔρευνα τοῦ 1986 ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπαρξὴ τῆς 3, σκληρῆς στρώσης πηλώδους συστάσεως, μὲ θραύσματα ὀστῶν καὶ ὄστρακα φθαρμένων ἀγγείων. Ἡ στρώση σχετίζεται μὲ τὴν 3 τῆς τάφρου d τοῦ 1985, ποὺ ἀπέφερε θραῦσμα κλασικῆς κύλικας. Ἡ στρώση 4 ἦταν σκουρότερη καὶ περιεῖχε βότσαλα, ἐνῶ ἡ 5, στρώση σκληρὴ καὶ πρασινωποῦ χρώματος, περιεῖχε ὄστρακα τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Ἡ στρώση 5 μεταβαλλόταν στὸ νότιο τμήμα τῆς τάφρου σὲ βαθιὰ ἐπίχωση ριχτοῦ μπαζώματος (5b). Ἡ τελευταία στρώση 7 ἦταν μαλακὴ καὶ εἶχε γκριζωπὴ ἀπόχρωση. Περιεῖχε σαφὴ ἔχνη στάχτης. Ἡ στρώση 7, παρότι τῶν γεωμετρικῶν χρόνων περιεῖχε σημαντικὸ τμήμα ἀμφορέως μὲ πρωτογεωμετρικὴ διακόσμηση⁹ (πίν. 81α). Τὸ θραῦσμα, σωζ. ὕψους 0.12 καὶ πλά-

9. Γιὰ σημαντικὸ ἀποθέτη πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων ἀπὸ τὴς Κουκουναριές, βλ. ΠΑΕ 1979, 247, πίν. 151 α.

τους 0.102 μ., άνήκει στόν λαιμό και στόν ώμο τοῦ άγγείου. 'Επὶ τοῦ ὤμου σώζεται τμήμα διακόσμησης πέντε ὁμοκέντρων κύκλων, ζωγραφισμένων με πορτοκαλόχρουν γάνωμα, γεγονός που προδίδει τοπική, παριακή προέλευση. Τὸ θραῦσμα ανάγεται στὴν ὥριμη πρωτογεωμετρική περίοδο. 'Η στρώση 7b, ἔκτεινόμενη στὸ βόρειο τμήμα τῆς τάφρου, χαρακτηρίζεται ἀπὸ μελανὸ χρωματισμὸ καὶ τὴν ὕπαρξη κεραμεικῆς, τῆς ὁποίας ἡ προκαταρκτική μελέτη τὴν ἐντάσσει στὴ μέση γεωμετρική περίοδο. 'Η ἀποκάτω στρώση 6 ἀνήκει σὲ σημαντική ἐπίχωση με μεγάλο ἀριθμὸ λίθων ἀπὸ στρώση καταστροφῆς. 'Η μεγάλη ἐκπληξὴ τῆς ἀνασκαφῆς ὑπῆρξε ἡ διερεύνηση τῆς στρώσεως 8 (πίν. 82α).

Πράγματι, ἡ ἀπομάκρυνση τῆς τέφρας ὁδήγησε στὴν ἀποκάλυψη λίθων διαφόρων μεγεθῶν, μερικῶν μάλιστα με ἴχνη λάξευσης, πλήθους θραυσμάτων άγγείων, τέλος δὲ σημαντικῆς ὁμάδας άγγείων εὐρισκομένων κατὰ χώραν καὶ διεσπαρμένων κατὰ μῆκος καὶ πρὸς 'Ανατολὰς τοῦ κάθετου μετώπου τοῦ φυσικοῦ βράχου, πού στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐξέχει πέραν τοῦ δυτικοῦ μετώπου τῆς τάφρου. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων πού ἀναφάνηκαν μέσα στὰ μελανὰ χρώματα καὶ τὴν τέφρα, περιλαμβάνονται τὰ παρακάτω: α) εὐμεγέθης ἀμφορέας κιτρινωποῦ πηλοῦ με διακόσμηση κυματοειδοῦς γραμμῆς γύρω στὸν κορμό, β) άγγεῖο με πλατιά ταινιόσχημη λαβὴ καὶ στενὴ βάση, χωρὶς διακόσμηση, γ) τριποδικὴ χύτρα τοῦ τύπου FS 300, δ) τριπτήρας λίθινος, κοῦλος στὴ μία πλευρά, ἡμικυκλικοῦ σχήματος, ε) σχιστολιθικὸ κυκλικὸ κάλυμμα πίθου. "Όλα τὰ άγγεῖα βρέθηκαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου 9 καὶ μάλιστα συγκεντρωμένα στὴ ΒΔ γωνία τῆς τάφρου. Γενικῶς, ἡ προκαταρκτικὴ τυπολογικὴ ἀνάλυση τῆς κεραμεικῆς, τὴν ἐντάσσει στὴν προχωρημένη ΥΕ IIIΓ φάση καὶ ἐπομένως σὲ περίοδο πού χρονολογεῖται μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ μυκηναϊκοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου¹⁰. 'Η στρώση 9, σκληρὴ καὶ πρασινωπὴ, ἦταν στὴν οὐσία στρώση κατοίκησης, ἀφοῦ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ της προέρχονται διάφορα ἀντικείμενα, συμπεριλαμβανομένου καὶ μόνωτου σκύφου πού φέρει περὶ τὴν ἐξηρημένη ἐπιφάνεια τοῦ κορμοῦ κυματοειδὴ ταινία. Τὸ άγγεῖο ἔχει ὕψος 0.11 καὶ πιθανὴν διάμετρο 0.10 μ. (πίν. 81β). "Άλλο σημαντικὸ εὕρημα

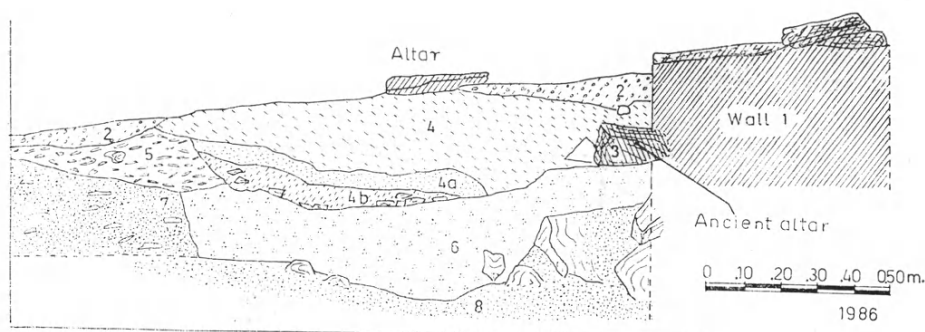
10. Βλ. D. U. SCHILARDI στὸ *The Prehistoric Cyclades: Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology*, J. A. MAC GILLIVRAY and R. N. L. BARBER (eds.) (Edinburg 1984) 204.

ἀπὸ τὴν ἴδια στρώση εἶναι καὶ μεγάλο θαλάσσιο ὄστρεο τρίτωνος, μήκους 0.07 μ., τὸ ὁποῖο φέρει ὁπὴ στὸν κορμό. Σημειώνεται ὅτι ἀνάλογος τύπος ὀστράκου ἔχει βρεθεῖ στὸν χῶρο τοῦ μυκηναϊκοῦ ἱεροῦ τῆς Φυλακωπτῆς τῆς Μήλου¹¹. Τὴ μακρὰ κατοίκηση στὴν ἱστορία τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ ὑποδηλώνει καὶ ἡ ἔρευνα τῆς τεφρώδους στρώσης 10, ποὺ ἐκτεινομένη ἐπάνω στὸν βράχο ἀπέδωσε θραύσματα πρωτοκυκλαδικῶν ἀδιακόσμητων ἀγγείων.

Ἀνακεφαλαιώνοντας διαπιστώνεται ὅτι οἱ στρώσεις 2-3 ἀνήκουν στοὺς κλασικοὺς καὶ ἀρχαῖοις χρόνους, ἡ 4 γύρω στὸ 700 π.Χ., οἱ 5-8 στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους (μάλιστα δὲ ἡ 8 στὴ μέση γεωμετρικὴ περίοδο), οἱ στρώσεις 8 καὶ 9 στοὺς προχωρημένους ὙΕ ΠΠΓ χρόνους, τέλος δὲ ἡ 10 στὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο. Ὑπὸ τὸ φῶς τῶν πολυπληθῶν εὐρημάτων, ὅπως καταφαίνεται ἀπὸ τὶς στρώσεις τέφρας (πλὴν ἐκείνης τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων) καὶ τὴν ἀνεύρεση ὀστῶν ζώων, θαλασσινῶν ὀστρέων καὶ ἀγγείων, τὸ τέμενος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς χρησιμοποιοῦντο ἀδιάκοπα γιὰ τὴν ἐκτέλεση λατρευτικῶν δραστηριοτήτων καὶ κυρίως θυσιῶν μὲ τὴ χρήση φωτιᾶς, ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ μέχρι καὶ τὴν κλασικὴ περίοδο. Ὅμως, συμπληρωματικὲς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴ λατρευτικὴ δραστηριότητα στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ, προέκυψαν καὶ ἀπὸ τὴ μελέτῃ τῆς γειτονικῆς τάφρου f (εἰκ. 6).

Γύρω στὰ 1.55 μ. πρὸς Α ἀνοίχτηκε μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν, ἡ τάφρος f (διάστ. 4×1.5 μ.), τῆς ὁποίας τὸ βόρειο τμήμα βαίνει σ' ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς παραλληλόγραμμης βάσης ποὺ ταυτίσθηκε μὲ βωμό (ΠΑΕ 1985), στὴ μέση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ τεμένους (εἰκ. 8). Οἱ στρώσεις 1-2 εἶχαν μερικῶς ἀφαιρεθεῖ τὸ 1984. Ἡ 2 περιεῖχε πεσμένους λίθους, χρώματα ψαροῦ χρώματος, τεμάχια ὀστῶν ζώων καὶ θραυσμάτων ἀγγείων. Ἡ στρώση ἦταν μάλλον διαταραγμένη, λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι οἱ πεσμένοι λίθοι ἀνῆκαν προφανῶς στὸν βόρειο τοῖχο 1. Ἡ στρώση 4 ποὺ συγκεντρωνόταν κοντὰ στὸν βόρειο τοῖχο εἶχε χροῖμα ψαροκάστανο καὶ περιεῖχε πυκνὴ στάχτη. Ἡ στρώση ἐκτεινόταν κάτω ἀπὸ τὸν βωμό καὶ σὲ πλάτος (Β-Ν) 1.40 μ. Ἡ κεραμεικὴ τῆς περιλαμβάνει θραύσματα σκύφων μὲ τὸ χεῖλος νεῦον διαγωνίως πρὸς τὰ ἔξω, σαφῶς τῶν ὑστέρων γεωμετρικῶν χρόνων. Πάνω στὴ στρώση

11. Βλ. C. RENFREW, *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*, (1985) 383 - 384.

Είχ. 8. Στρωματογραφία δυτικής πλευράς της τομής f του τεμένους (J13/14, άρ. 2).

6 επικάθεται ο τοίχος 3, σχήματος έλλειπτικού, ο όποιος βαίνει κάτω από την παραλληλόγραμμη βάση του βωμού (είχ. 8). 'Η προσεκτική μελέτη του τοίχου 3 έδειξε ότι αποτέλεσε αντικείμενο σεβασμού κατά τη διάρκεια της κατασκευής του βόρειου τοίχου του τεμένους. Πράγματι, στόν τοίχο 1 συσσωματώθηκε από τούς κατασκευαστές ο προγενέστερος 3, χωρίς να τόν καταστρέψουν. 'Η κατασκευή 3, έπειδή περιβάλλεται από τέφρα πρέπει να ταυτισθεί με βωμό άρχαιότερο της διαμόρφωσης του τεμένους, που έγινε κατά την κατασκευή του ναού γύρω στο 700 π.Χ. Σε απόσταση 1.20 μ. προς Νότο του τοίχου 1 βρέθηκε ή στρώση 5, στρώση χώματος με χαλίκια και άπολεπίσματα σχιστολίθου. 'Επίσης, ή στρώση περιείχε θαλασσινά όστρεα, άπολεπίσματα όψιανού, καμένα θραύσματα όστών και γραπτή κεραμική. 'Εδω ξεχωρίζει θραύσμα χείλους και κορμού ύποπρωτογεωμετρικού σκύφου, σωζ. διαστ. 0.030×0.015 μ. Τό θραύσμα φέρει διακόσμηση ζεύγους ομάδων τεμνομένων όμοκέντρων ήμικυκλίων, έξηρητημένων από τό χεΐλος, ζωγραφισμένων με μαύρο γάνωμα επάνω στόν ώχροκάστανο πηλό¹². Στην κοιλότητα μεταξύ τών στρώσεων 5 και 6 επικάθηνται οί επάλληλες 4a και 4b, που άνήκουν σε φερτές επιχώσεις στάχτης που πρέπει να προέκυψαν από θυσίες με χρήση φωτιών. 'Η στρώση 6 είχε χρώμα βαθύ καστανό και ήταν γενικά λεπτόκοκκη και άμμόδης. 'Η θεμελίωση του τοίχου 1 κατέρχεται στην 6 και έδράζεται

12. Για τόν τύπο, βλ. COLDSTREAM, *GGP* (ξ.ά. σημ. 6) 151 κέ.

ἐπάνω σὲ ὄγκο πεσμένων ὀγκολίθων μέσα σὲ μελανὰ χρώματα, ποὺ ἀνήκουν στὴ στρώση 8. Πιστεύεται ὅτι οἱ λίθοι ἀνήκουν στὴν ἴδια μυκηναϊκὴ στρώση καταστροφῆς ποὺ βρέθηκε καὶ στὴ γειτονικὴ τάφρο e.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν 6, αὐτὴ περιεῖχε θραύσματα ἀόπτων πλίνθων καὶ κεραμεικῆς, τῆς ὁποίας ἡ χρονολόγηση δὲν ἔχει ἀκόμα διαγνωσθεῖ. Φαίνεται ὅτι ἡ 6 παραβίασε τὴ στρώση 7, χρώματος βαθέος καστανοῦ, μὲ στάχτη καὶ ἀπολεπίσματα σχιστολίθου. Ἡ 7 περιεῖχε πέραν τῶν ἄλλων κόκαλα ζώων, θαλασσινὰ ὄστρεα καὶ κεραμεικὴ μὲ μυκηναϊκὴ διακόσμηση. Ἡ στρώση αὐτὴ ἀπέδωσε καὶ πῆλινη κυκλικὴ χάνδρα διαμ. 0.022 καὶ πάχους 0.008 μ.

Ἡ ἀξιολόγηση τῶν συνδυασμένων στοιχείων ἀπὸ τὶς δύο παραπάνω τάφρους μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προβοῦμε στὴ συναγωγὴ ἀξιόλογων συμπερασμάτων. Βεβαίως, τὴν προσοχὴ ἐπισύρει ἀμέσως τὸ γεγονὸς τῆς ὑπαρξῆς μυκηναϊκῶν εὐρημάτων κάτω ἀπὸ τὸ τέμενος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς. Τὸ εὖρημα ὡδηγεῖ αὐτομάτως σὲ γνωστὰ παράλληλα ἐξεχόντων ἱερῶν τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, ὅπου κάτω ἀπὸ στρώσεις λατρείας τῶν γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων ἐντοπίσθηκαν μυκηναϊκὰ ὑπολείμματα. Πράγματι, κάτω ἀπὸ στρώσεις λατρείας τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ἡ ἔρευνα στὰ γνωστὰ ἱερά τοῦ Ἀπόλλωνος τῶν Δελφῶν, τῆς Ἀφαίας στὴν Αἴγινα, τῆς Ἐλευσίνας, τοῦ Ἀμυκλαίου στὴ Λακωνία καὶ τοῦ Ἀρτεμισίου τῆς Δήλου, προσέφερε ἐνδείξεις ποὺ βεβαιώνουν μυκηναϊκὴ παρουσία¹³. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ὑπαρξὴ προϊστορικῶν εὐρημάτων κάτω ἀπὸ τὰ ἱερά πιστοποιεῖ τὴ συνέχεια τῆς λατρείας ποῦ, τελουμένη ἀδιάκοπα στίς ἴδιες θέσεις ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ περίοδο καὶ ὕστερα, ὡδήγησε μετὰ ἀπὸ μακρόχρονη διεργασία στὴ διαμόρφωση τῆς λατρείας τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ἡ τελικὴ διαμόρφωση καὶ ἡ ἀνθησις τῆς λατρείας πρὸς τιμὴ τοῦ πανθέου, ὅπως αὐτὸ περιγράφεται στὴν ποίηση τοῦ Ὀμήρου καὶ ἀργότερα τοῦ Ἡσιόδου, ἐπιτεύχθηκαν ἤδη κατὰ τὸν 8ο π.Χ. αἰ.

Βεβαίως, μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι, θεωρητικὰ τουλάχιστον, πρέπει νὰ ὑπῆρξε συνέχεια τῆς λατρείας ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ στὴ γεωμετρικὴ περίοδο, ἀφοῦ, παρὰ τὴ μεσολάβηση τῶν «σκοτεινῶν χρόνων», δὲν ἐπῆλθε διακοπὴ στὰ ἐθνολογικά, γλωσσολογικά καὶ πολιτιστικά χαρακτηριστικὰ τῶν κατοίκων τῆς χώρας.

13. Βλ. T. B. L. WEBSTER, *From Mycenae to Homer* (1958) 139.

Ὡστόσο, στὴν προσπάθεια ἐξακριβώσεως τῆς συνέχειας λατρείας σὲ ἱερὰ τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἐπιβάλλεται ἡ τήρηση δύο βασικῶν προϋποθέσεων. Ἡ πρώτη ἀφορᾷ τὸν χαρακτήρα τῶν μυκηναϊκῶν εὐρημάτων ποὺ πρέπει νὰ ἔχουν θρησκευτικὴ σημασία (εἰδώλια κ.ἄ.). Δυστυχῶς ὅμως, συχνὰ ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωσι ποὺ ὁ χῶρος ἦταν πραγματικὰ λατρευτικός, ὁ κοινὸς χαρακτήρας τῶν μυκηναϊκῶν εὐρημάτων (λ.χ. διακοσμημένη ἢ χρηστικὴ κεραμεικὴ) δὲν ἐπιτρέπει ταύτισι με ὑλικὸ λατρείας. Ἡ δευτέρα προϋπόθεσι ἀφορᾷ τὴν ὑπαρξὴ κεραμεικῆς ποὺ νὰ βεβαιώνει τὴ συνεχὴ χρῆσι τοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, ἀκόμα καὶ κατὰ τὴν ἐλάχιστα γνωστὴ περίοδο τῶν λεγομένων σκοτεινῶν χρόνων.

Ἀναφορικὰ με τὶς Κουκουναριές, τὰ τελευταῖα εὐρήματα διαφωτίζουν τὸ πρόβλημα τῆς συνέχειας μόνο κατὰ τὸ ἓνα σκέλος. Πράγματι, ἡ ἀνέυρεσι ὑπομυκηναϊκῆς καὶ πρωτογεωμετρικῆς κεραμεικῆς στὶς Κουκουναριές ἔχει δείξει ὅτι ἡ κατοίκησι στὸν λόφο ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ὑπῆρξε συνεχῆς καὶ ἀδιάσπαστη¹⁴. Στρωματογραφημένη κεραμεικὴ ποὺ ἀνακαλύφθηκε στὸ Ἄνω Πλάτωμα πιστοποιεῖ ὅτι ὁ λόφος κατοικοῦνταν —ἔστω καὶ ἀπὸ μιὰ μικρὴ ομάδα κατοίκων— καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν «σκοτεινῶν χρόνων». Ἐξετάζοντας εἰδικότερα τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὶς τάφρους τοῦ τεμένους διαπιστώνεται ἡ παρουσία μυκηναϊκῆς, πρωτογεωμετρικῆς, ὑποπρωτογεωμετρικῆς καὶ γεωμετρικῆς κεραμεικῆς ποὺ καλύπτει τὸ χρονολογικὸ φάσμα ἀπὸ τὸν 12ο ἕως καὶ τὸν 8ο π. Χ. αἰ. Ἡ ἔλλειψι ὑπομυκηναϊκῆς κεραμεικῆς στὸ ἱερὸ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σοβαρὸ κώλυμα, ἀφοῦ αὐτὴ ἔχει ἀναγνωρισθεῖ σὲ εὐρήματα τοῦ Ἄνω Πλατώματος¹⁵. Μὲ βάση τὴν κεραμεικὴ συνάγεται ἡ συνεχῆς δραστηριότητι στὸν λόφο, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἱεροῦ, ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ δευτέρο σκέλος τοῦ προβλήματος, τὸ ἂν δηλαδὴ ἡ λα-

14. Βλ. D. U. SCHILARDI (ἑ.ἄ. σημ. 10) 204. Στὴν ἀνάλυσι ποὺ ἐπιχειρήθηκε στὸ παραπάνω ἄρθρο τοῦ 1984 σημειώνεται ἡ ὑπαρξὴ κενοῦ στὴν μετάβασι ἀπὸ τὴν ΠΠΓ φάσι στοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους. Πρόσφατες ἐρευνες καὶ ἡ μελέτη τοῦ ὑπάρχοντος κεραμεικοῦ ὑλικοῦ (με σημαντικὴ βεβαίως τὴν παρουσία τῆς ληκύθου εἰκ. 10 C τοῦ αὐτοῦ ἁρθρου) ἀναγνωρίζουν τὴν ὑπαρξὴ συνέχειας στὴν κατοίκησι τῶν Κουκουναριῶν στὴν φάσι τῶν σκοτεινῶν χρόνων. Ἐνισχυτικὴ στὴ διαπίστωσι αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ ἀποψι τοῦ O. T. P. K. DICKINSON στὸ *Antiquity* 59, 1985, 240.

15. Βλ. σημ. 14.

τρεῖς τῆς Ἀθηνᾶς στίς Κουκουναριές προέκυψε ἀπὸ μακρόχρονη θρησκευτικὴ δραστηριότητα, τῆς ὁποίας οἱ ρίζες ἀνάγονται στὴ μυκηναϊκὴ περίοδο, τὸ πρόβλημα δὲν μπορεῖ νὰ διαφωτισθεῖ, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, ἀφοῦ ἡ παλαιὰ μυκηναϊκὴ ἐπίχωση στὴν τάφρο ε τοῦ τεμένους, περιορίζεται σὲ γραπτὴ καὶ χρηστικὴ κεραμεικὴ καὶ ὅχι σὲ εἰδώλια ἢ ἄλλα ἀντικείμενα ἀδιαμφισβήτητης θρησκευτικῆς σημασίας. Ὡστόσο τὸ θέμα ἀποκτᾷ ἐνδιαφέρον ὅταν ἀναλογισθοῦμε ὅτι ἡ μυκηναϊκὴ στρώση ἀπέδωσε μεταξὺ ἄλλων καὶ θαλάσσια ὄστρεα ναυτίλου, ὅπως στὴν περίπτωσι ἀναλόγων εὐρημάτων ἀπὸ ἄλλα ἱερὰ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ¹⁶. Δυστυχῶς, ὁ χαρακτήρας τοῦ εὐρήματος δὲν εἶναι μονοσήμαντος, ἀφοῦ ἀνάλογα ὄστρακα ἀνακαλύπτονται καὶ σὲ ἀποθέτες οἰκιακῆς σημασίας. Κρίνεται γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ παρουσία τοῦ ἀνεπαρκῆς στὴν συνεκδοχικὴ ἀναγνώριση τοῦ συνόλου τῆς στρώσεως 8 ὡς λατρευτικοῦ. Μὲ βάση τὰ παραπάνω στοιχεῖα μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε μὲν συνέχισι τῆς κατοίκησης τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ στὰ γεωμετρικὰ χρόνια, χωρὶς ὥστόσο νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀδιαμφισβήτητὴ ἀναγνώριση ἀδιάκοπης λατρευτικῆς χρήσεως μετὰ τὴ λήξιν τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου.

Ὅμως τὸ πρόβλημα ποὺ ἀνακύπτει ἀκολούθως, σχετικὰ μὲ τὴ λατρεία στὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς ἀναφέρεται στὸ χρόνο τῆς ἐνδυνάμωσης καὶ τῆς ἀποκρυστάλλωσός της κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Στὴν περίπτωσι αὕτῃ οἱ στρωματογραφικῆς ἐνδείξεις εἶναι ἄρκετὰ κατατοπιστικῆς καὶ δείχνουν ὅτι ἡ ἐνδυνάμωσι τῆς λατρείας πρέπει νὰ ἔλαβε χώρα στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ περίοδο. Κατὰ τὴ φάσι αὕτῃ οἱ τελετουργίαι διεξάγονταν σὲ ὑπαίθριο βωμό, τοῦ ὁποίου τὴν ὑπαρξιν διαπιστώσαμε κάτω ἀπὸ τὸν βωμὸ τῶν κλασικῶν χρόνων. Φαίνεται ὥστόσο ὅτι ἡ θρησκευτικὴ δραστηριότητα εἶχε ἐπιταθεῖ στὸ ἱερὸ ἀπὸ τὴ μέση γεωμετρικὴ φάσι, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ. Ἀδιαμφισβήτητο τεκμήριον στὴν ἀρχαιότατη λατρεία τοῦ ἱεροῦ εἶναι καὶ ἡ κεραμεικὴ τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ τῶν ὑπογεωμετρικῶν χρόνων, ἡ ὁποία, παρότι δὲν ἀνακαλύφθηκε σὲ ἀμιγῆ σχετικὰ στρώματα, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ γεωμετρικὴ ἀκμὴ τῆς λατρείας προέκυψε μετὰ ἀπὸ μακρὰ πορεία δύο τουλάχιστον αἰώνων. Ἀφετέρου, δὲν πρέπει νὰ παραγνωρισθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς ἐντατικοποιήθηκε στίς Κουκουναριές κατὰ τὴ διάρκεια

16. Βλ. ἀνωτ. σημ. 11 καὶ ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *Μινωικὸς Πολιτισμὸς* (1964) 94.

τοῦ 8ου π.Χ. αἰ., δηλαδή σὲ φάση κατὰ τὴν ὁποία, ὅπως καὶ στὴ λοιπὴ Ἑλλάδα, οἱ νέες κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς μεταβολὲς ἐπέτρεψαν τὴ σταδιακὴ διάδοση τῆς ἰδέας τῆς πόλεως. Ὅμως στὶς Κουκουναριές, σύμφωνα μὲ τὶς κεραμεικὲς ἐνδείξεις, ἡ δραστηριότητα στὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ ἀνάγεται στὴν πρωτογεωμετρικὴ περίοδο. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖο, ἀφοῦ ὅπως παρατηρήσαμε σὲ ἄλλη εὐκαιρία, ἡ λατρεία σὲ σπήλαιο στὰ ΒΑ τοῦ Ἄνω Πλατώματος καὶ ὁπωσδήποτε σὲ γειτονικὴ θέση πρὸς τὸ μυκηναϊκὸ ἡγεμονικὸ συγκρότημα, ἀποδεικνύεται μὲ τὴν ἀνεύρεση θραυσμάτων πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων στὸ ἐσωτερικὸ του¹⁷. Ὅμως αὐτὸ πού θὰ πρέπει νὰ τονισθεῖ ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι τὸ σπήλαιο εἶχε χρησιμεύσει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΥἚ ΙΙΙΓ περιόδου γιὰ τὴν ταφὴ ἐξέχοντος ἀτόμου τῆς ἀκροπόλεως, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴν εἰδικὴ κατασκευὴ λιθίνης κλίμακος, ἡ ὁποία ἐξυπηρετοῦσε στὴν ἐπικοινωνία μεταξὺ τοῦ πλατώματος καὶ τοῦ σπηλαίου¹⁸. Ἡ ἀνεύρεση, λοιπόν, τῆς πρωτογεωμετρικῆς κεραμεικῆς στὸ σπήλαιο δημιουργεῖ βάσιμες ὑπόνοιες γιὰ τὴν ἄσκηση λατρείας τοῦ νεκροῦ, ἐκτὸς ἂν ἡ ἀμυδρὴ ἀνάμνηση ἱερότητας τοῦ χώρου ὁδήγησε στὴ λατρεία θεότητας πού ἐτιμᾶτο μέσα στὸ σπήλαιο.

ΒΑ τοῦ ἱεροῦ ἀνασκάφηκε μία ἀκόμα τάφος, ἡ Κ13, ἀριθ. 1 (εἰκ. 5). Ἡ τάφος ἐκτείνεται σὲ μικρὸ πλάτωμα ΒΑ τοῦ ναοῦ, τὸ ὁποῖο περιβάλλεται ἀπὸ σχηματισμοὺς βράχων. Πρὸς Β ὁ βράχος ὑψώνεται σὲ κάθετο μέτωπο. Ὅμαλοι καὶ μὲ κλίση πρὸς ΝΔ εἶναι οἱ βράχοι τοῦ λόφου μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους διερχόταν ὁ δρόμος πού ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ στὸ ἱερό. Πρὸς Νότο ὁ χώρος σχηματίζεται ἀπόκρημνος μὲ σημαντικὴ πτώση τῆς ὑψομετρικῆς στάθμης, ἐνῶ τέλος, πρὸς Ἀνατολάς, τὸ ἀνάλημμα τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς διαμορφώνεται ἀπόκρημνο μὲ ἀνοιχτὴ θέα πρὸς τὴν παραλία καὶ πρὸς τὸ νότιο τμήμα τοῦ κόλπου τῆς Ναούσης. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς τάφρου βρέθηκε καλυμμένη μὲ πυκνὸ πλέγμα ἐπαλλήλων τοίχων (πίν. 82β). Ὁ τοῖχος 1 βαίνει μὲ κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ. Εἶναι σύγχρονος μὲ τὸν τοῖχο 3, μὲ τὸν ὁποῖο συνάπτεται σὲ ὀρθὴ γωνία. Φαίνεται ὅτι οἱ δύο περιέβαλλαν κατοικήσιμο χωρὸ ἐκτεινόμενο πρὸς ΝΑ. Ὡστόσο ὁ τοῖχος 2 (ΒΔ-ΝΑ φορᾶς) δὲν γωνιάζει μὲ τὸν 1· φαίνεται ὅτι εἶναι παλαιότερός του καὶ τὰ θεμέλιά του περνοῦν κάτω ἀπὸ τὸν 1.

17. D. U. SCHILARDI, *JFA* (1975) 91.

18. *ΠΑΕ* 1976, 289 καὶ *ΠΑΕ* 1981, πίν. 272 (μὲ τὸ σπήλαιο ἐκτεινόμενο στὴ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου).

Τὸ νότιο τμήμα τοῦ 1 εἶναι κατεστραμμένο καὶ δὲν μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ὑπῆρχε ἄνοιγμα θύρας. Ἀμέσως 0.30 μ. πρὸς Δ διέρχεται ὁ τοῖχος 5. Αὐτὸς ἔχει ἐλαφρὰ ΝΔ-ΒΑ ἀπόκλιση καὶ ἀκολουθεῖ τὸ κόψιμο τοῦ φυσικοῦ βράχου ποὺ χάνεται πρὸς Δυσμάς. Φαίνεται ὅτι ὁ ἴδιος, 5, συνέβαλλε σὲ ὀρθή γωνία μὲ τὸν τοῖχο 4, κατεύθυνσης ΒΔ-ΝΑ, ποὺ κατελάμβανε τὸ βόρειο ἄκρο τῆς τάφρου. Ὅπως καὶ ὁ 5, ὁ τοῖχος 4 ἔχει κτισθεῖ ἐπάνω σὲ ὀμαλὴ ἐπιφάνεια βράχου μὲ τεχνητὰ εὐθυγραμμισμένη τὴ νότια ὄψη του, σχηματίζοντας μεταξὺ τοῦ τοῖχου 4 καὶ τοῦ καθέτου 5 τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο δωματίου. Μάλιστα ὁ 5 κάμπτεται πρὸς ΝΔ στὴ νότια ἀπόληξή του, διασωζόμενος σὲ ζεῦγος ἐπίπεδων σχιστολίθων, θεμιμένων παραλλήλως καὶ κατὰ μῆκος, σχηματίζοντας πιθανῶς τὸ ἄνοιγμα θύρας πλάτους 0.60 μ. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ὑπολείμματα καλύπτονταν ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ στρώση 1 καὶ τὴ στρώση καταστροφῆς 2. Ἡ τελευταία διακρίνεται γιὰ τοὺς πολυάριθμους λίθους ποὺ βρίσκονται πεσμένοι στὸν χῶρο, καὶ ἀνήκουν στὰ γύρω οἰκοδομήματα. Ἀπὸ τὴν ἴδια θέση ἀνασύρθηκαν πολυάριθμα ὄστρακα γραπτῶν ἀγγείων, πῆλινα σφονδύλια σὲ σχῆμα κολούρου κώνου, θραῦσμα ἀγγείου ἀνοιχτοῦ χρώματος μὲ μετόπη, ποὺ σώζει τὸ πίσω τμήμα πιθανῶς ἵππου καὶ κάτω ἀπὸ τὸν κορμὸ του κόσμημα ρόμβου μὲ δικτυωτό. Τὸ θραῦσμα ἔχει τὶς διαστάσεις 0.115×0.108 μ. καὶ χρονολογεῖται στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους. Ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀνακάλυψη στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς τάφρου καὶ μέσα στὴ στρώση 2, θραυσμάτων μεγάλου πῆλινου περιρραντηρίου σωζ. μήκους 0.132 καὶ πλάτους 0.040 μ. Τὸ προέχον ἐξωτερικὸ μέτωπο συνίσταται ἀπὸ τρία παράλληλα κυμάτια, ἐνῶ τὸ χεῖλος εἶναι ὀριζόντιο καὶ ἐπίπεδο καὶ περιτρέχει τὸ κοῖλο τοίχωμα τῆς λεκάνης. Παρόμοιο, ἂν ὅχι τὸ ἴδιο, εἶναι τὸ περιρραντήριο ποὺ ἀνακαλύφθηκε πέρυσι στὸν ἀποθέτη τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς, ποὺ ἐκτείνεται χαμηλότερα καὶ πρὸς ΝΔ. Αὕτῃ ἡ παρατήρηση ὀδηγεῖ στὴ σύνδεση τῆς τομῆς K13 μὲ τὸν ἀποθέτη καὶ μάλιστα μὲ λατρευτικὴ χρῆση. Ἀκολούθως συνάγεται, πράγμα σημαντικότερο, ὅτι μέρος τῶν εὐρημάτων τοῦ ἀποθέτη δὲν προερχόταν μόνον ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν τάφρο K13.

Ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸν ἱερὸ ἀποθέτη πρὸς Νότο τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς. Ὁ ἀποθέτης ἄρχισε νὰ σκάβεται συστηματικὰ πρὸ τετραετίας. Κατὰ τὸ 1986 σκάφτηκε ἡ τομὴ J14, ἀρ. 4 καὶ σὲ κοντινὴ ἀπόσταση, πρὸς Δυσμάς, ἡ J14, ἀρ. 5. Ὁ ἀποθέτης ἐκτείνεται

έμπρὸς σὲ κοιλότητα τοῦ βράχου, ἡ ὁποία, δίκην σπηλαίου, ἀνοίγεται πρὸς Νότο σὲ ἐπίπεδο πού βρίσκεται 4.50 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τοῦ ἱεροῦ. Μὲ διαστάσεις 2×4.45 μ. (B-N) ἀνοίχτηκε ἡ τομὴ J14, ἀρ. 4. "Ὅπως καὶ στίς γειτονικὲς τομές, ἔτσι καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ τὸ ἔδαφος ἀποκλίνει ἰσχυρὰ ἀπὸ Δ-N. "Ἀλλη κλίση διαπιστώνεται ταυτοχρόνως καὶ κατὰ τὴν κατεύθυνση Α πρὸς Δ. 'Ανακαλύφθηκαν μεγάλες ποσότητες ἀντικειμένων ἱερῆς χρήσης. Τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα 1 δὲν περιεῖχε πολλὰ ἀντικείμενα, παρὰ μόνο μικρὸ ἀριθμὸ ὀστράκων ἀπὸ ἄγγεῖα. 'Ἡ ἐπόμενη στρώση 2 περιεῖχε σχεδὸν τὸ ἓνα τρίτο τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ εὐρημάτων. Τὰ ἄγγεῖα σχετίζονται μὲ ἄγραφη καὶ γραπτὴ κεραμεικὴ, ἐνῶ ἡ καλῆς ποιότητος κεραμεικὴ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ πολλὰ δείγματα. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ξεχωρίζουν θαλασσινὰ ὄστρεα καὶ λίγα ὄστὰ ζώων (αἰγοπροβάτων). 'Ἡ στρώση 3 εἶναι ἡ πλουσιότερη: περιεῖχε ὑψηλὸ ποσοστὸ ἀδιακόσμητης κεραμεικῆς, ἀλλὰ καὶ πολλὰ διακοσμημένα ἄγγεῖα. Βρέθηκαν πολλὰ θαλασσινὰ ὄστρεα θραύσματα ἐπιχρίσματος, ἐνῶ τὰ ὄστὰ ζώων σπάνιζαν. Διαφορετικὸς ἦταν ὁ χαρακτήρας τῆς στρώσης 4, ἡ ὁποία ἐκτεινόταν ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο. 'Ἡ κεραμεικὴ περιλάμβανε ἄγγεῖα καθημερινῆς χρήσης, ἀδιακόσμητα. 'Ἡ στρώση περιεῖχε μεγάλη ποσότητα θραυσμάτων ὀψιανοῦ καὶ μερικὰ καμένα ὄστὰ ζώων. 'Ἡ 4 δὲν περιεῖχε θαλασσινὰ ὄστρεα ἢ θραύσματα ἐπιχρίσματος.

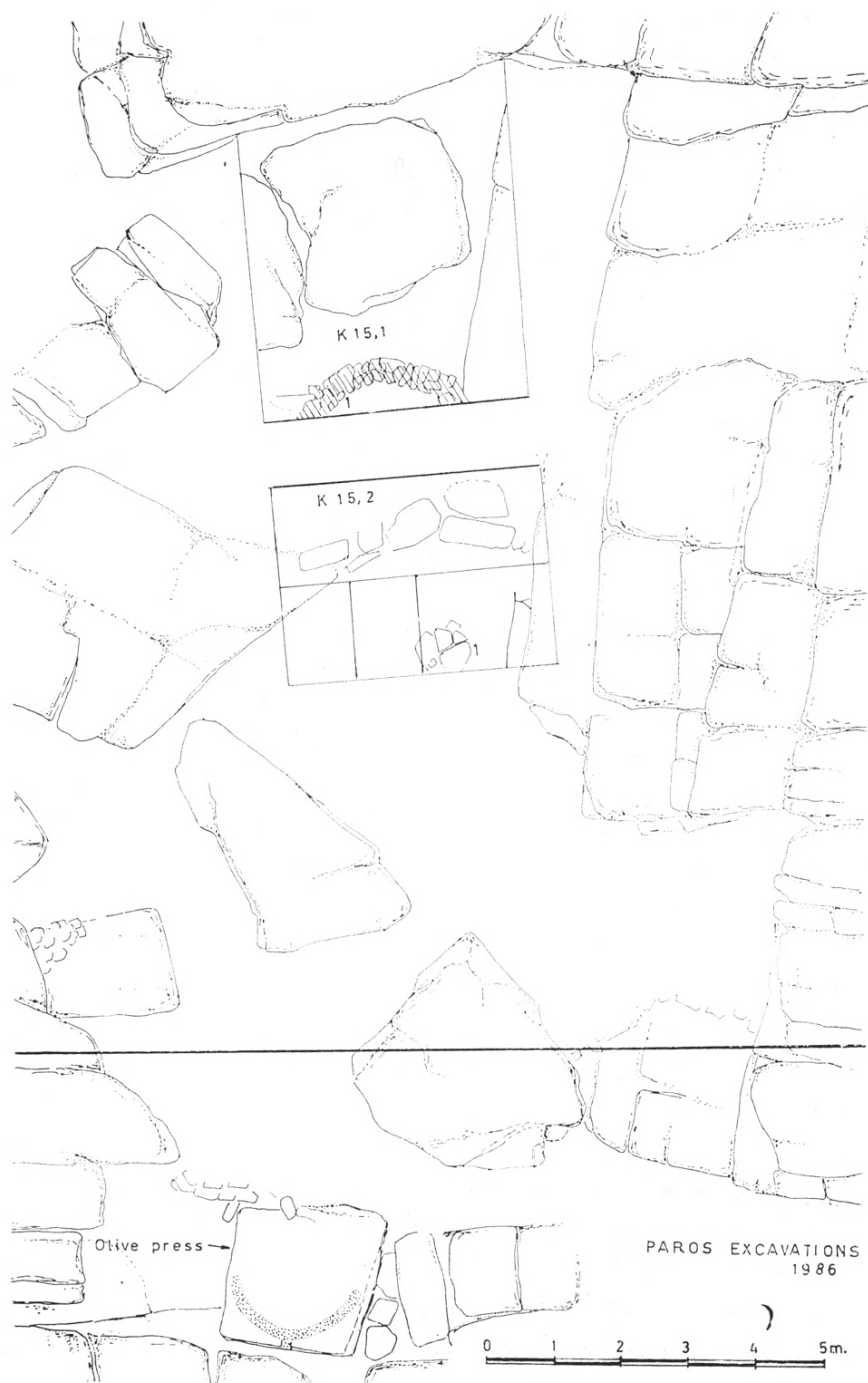
Οἱ στρώσεις 2 καὶ 3 παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ περιέχουν χρώματα καὶ σχιστολίθους πού σαφῶς προέρχονται ἀπὸ διαλυμένα κτίρια. Μέχρι τὸ 1985 πιστευόταν ὅτι τὰ ἀντικείμενα μαζί μὲ τὰ μπάζα εἶχαν ἀπορριφθεῖ μόνο ἀπὸ τὴν κατεύθυνση τοῦ ἱεροῦ τῆς 'Αθηνᾶς ἀπὸ Βορρά. 'Ὡστόσο, νέες στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις καὶ ἡ ἀνέυρεση τῶν ἀντικειμένων τῆς τάφρου K13, ἀρ. 1 ἄρχισαν νὰ διαμορφώνουν μία νέα εἰκόνα. Πράγματι, φαίνεται ὅτι στὴ θέση αὐτὴ ἀπορρίφθηκαν μπάζα ἀπὸ διαλυμένο κτίριο ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς 'Αθηνᾶς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ συνανήκοντος πρὸς ἐκεῖνο ἀναλήμματος. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ξεχωρίζουν ἄγγεῖα σὲ ἀνοιχτὰ σχήματα, λύχνοι καὶ εἰδώλια πού καλύπτουν χρονικὰ περίοδο ἀπὸ τὰ γεωμετρικὰ ἕως τουλάχιστον τὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. 'Ἡ βαθύτερη στρώση 4 περιεῖχε στὸ νότιο τμήμα τῆς τάφρου θραύσματα ὀψιανῶν καὶ ὄστρακα ἄγγεων τῶν πρωτοκυκλαδικῶν χρόνων. Συγκαταλέγονται ἐπίσης στίς στρώσεις 2 καὶ 3 θραύσματα ἄγγεων τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν καὶ τῶν ὑπογεωμετρικῶν χρόνων καὶ τοῦ λεγόμενου «μηλιακοῦ» ρυθμοῦ, ἐπίσης δὲ πολλὰ ἄλλα γραπτὰ

ἀγγεῖα, ὅπως σκύφοι, ἄποδες κύλικες, κοτύλες ἢ μελαμβαφή κ.ἄ. Ἡ ἐπίπεδη δισκοειδὴς βάση ἀνοιχτοῦ ἀγγείου σωζ. διαστ. 0.045×0.046 μ. φέρει τὸ ἐγχάρακτο ψηφίο Α. Κάτω ἀπὸ ἄλλη βάση διαστ. 0.06×0.022 μ. διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή ΑΠΟ..., ἐνῶ κάτω ἀπὸ οἰνοχοΐσκη μὲ ἐξίτηλο μαῦρο γάνωμα (ὕψος 0.075, διάμ. βάσης 0.038 μ.) σώζεται ἡ ἐγχάρακτη ἐπιγραφή ΠΟΛ... Ἡ ἀνέυρεση τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς, ἐὰν τὸ ὄνομα δὲν ἀναφέρεται στὸν ἀναθέτη, δημιουργεῖ ὑπόνοιες περὶ λατρείας Ἀπόλλωνος. Ἡ δευτέρα ἴσως σχετίζεται μὲ τὴ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς Πολιούχου. Οἱ λύχνοι εἶναι πολλοὶ καὶ τυπολογικὰ ἀνήκουν στοὺς κλασικοὺς χρόνους. Θραῦσμα ἐπιμήκους πήλινης πλάκας, ἐλλιπῶς σωζομένης (0.075×0.088 μ.), φέρει ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ κορμοῦ αἰλούρου, ἐνῶ ἄφθονα εἶναι καὶ τὰ εἰδώλια ποὺ παριστάνουν τὴ θεὰ καθισμένη σὲ θρόνο. Ἐνα δεῖγμα ποὺ δὲν σώζει τὴν κεφαλὴ ἔχει σωζ. ὕψος 0.085 μ. ἡ θεὰ παριστάνεται μὲ τοὺς βραχίονες κατὰ μῆκος τῶν πλευρῶν καὶ τὰ χεῖρια ἀκουμπισμένα στὰ γόνατα (πίν. 83α).

Ἀπὸ θραῦσμα, διαστ. 0.043×0.023 μ., μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀγγείου προέρχεται γυναικεία κεφαλὴ ἐλλιπῶς σωζομένη μὲ λευκὸ ἐπίχρυσμα στὸ πρόσωπο. Τὰ μαλλιά, τὰ μάτια καὶ τὰ ἐνώτια ἀποδίδονται μὲ καστανὸ γάνωμα. Οἱ παρειᾶς φέρουν ἐρυθρὸν χρῶμα. Τὸ εὖρημα ἀνήκει στὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο καὶ χρονολογεῖται στίς ἀρχές τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Τέλος, ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ θραῦσμα, διαστ. 0.065×0.068 μ. ἐρυθρόμορφης κοτύλης παριανοῦ ἐργαστηρίου (πίν. 83β). Ἡ παρυφή τοῦ χεῖλους κοσμεῖται μὲ κυμάτιο ποὺ φέρει γλωσσωτὸ κόσμημα διπλοῦ περιγράμματος. Εἰκονίζεται ἀνδρική κεφαλὴ στραμμένη δεξιὰ μὲ τὴν κεφαλὴ στολισμένη μὲ θαλλὸ δάφνης (Ἀπόλλων;) καὶ δεξιὰ γυναικεία μορφή μὲ περικεφαλαία (Ἀθηνᾶς) ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ δεξιὰ. Ὁ καλλιτέχνης ἀντιγράφει ἀττικὸ ἔργο τοῦ 430 π.Χ. περίπου.

Πρὸς Δυσμᾶς ἀνασκάφηκε καὶ ἡ τάφος J14, ἀριθ. 4, διαστάσεων 2×4 μ. Τὰ εὐρήματα ποὺ ἐντοπίσθηκαν εἶναι γενικῶς λίγα καὶ κυρίως ὄστρακα τῶν κλασικῶν χρόνων. Δὲν λείπουν καὶ παλαιότερα θραύσματα ἀγγείων τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς καὶ τῆς ἀνατολίζουσας περιόδου. Τὰ εὐρήματα περιέχονταν στὰ ἴδια μπάζα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ. Προγραμματίζεται συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς γιὰ τὴν κάλυψη τῆς γύρω περιοχῆς.

Σημαντικὴ γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἀρχαιότερης ἱστορίας τοῦ χώρου ὑπῆρξε ἡ ἀνασκαφὴ τάφρου στίς ΝΑ κλιτύς τοῦ λόφου (εἰκ. 9). Στὴ θέση αὕτῃ σώζεται πλάκα σχήματος ἀκανόνιστου τετραγώνου, μὲ μέγιστες διαστάσεις

Εἰκ. 9. Κάτοψη ἐμφαίνουσα τὰ ἐρείπια τῆς περιοχῆς τοῦ ἀρχαίου ἐλαιοτριβεῖου.

2.05×2.15 μ. λαξευμένη σὲ τοπικὸ μαλακὸ γρανιτόλιθο. Ἡ ἐπίπεδη ἄνω πλευρὰ φέρει κυκλική αὐλακα διαμ. 1.50 μ., ποὺ ὑποδηλώνει τὴ χρήση τῆς ὡς ἐλαιοτριβείου. Οἱ τεράστιες διαστάσεις τῆς πλάκας ὑποδηλοῦν τὴν παραγωγή μεγάλης ποσότητας ἐλαιοκάρπου κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἢ γεωμετρικὴ περίοδο. Μάλιστα ἡ χρῆση τοῦ ἐντόπιου γρανιτόλιθου σημαίνει, ἴσως, ὅτι τὸ εὔρημα ἀνήκει στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, ὅταν μὲ τὴ λατόμευση θέσεων τοῦ λόφου ἐξασφαλίσθηκαν ἀξιόλογοι ὄγκοι γρανίτη γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησι τῶν ὀχυρώσεων καὶ τοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος.

Οἱ ὑποθέσεις αὐτὲς ὁδήγησαν στὴν ἐπιλογὴ χώρου σὲ μικρὴ ἀπόσταση καὶ πρὸς Β τοῦ ἐλαιοτριβείου, ὅπου καὶ ἀνοίχτηκε τάφος μὲ στόχο τὴ μελέτη τῶν ἐπιχώσεων.

Ὁ παραπάνω χώρος παρουσιάζει σχῆμα ἀκανόνιστο τριγωνικὸ καὶ περιβάλλεται ἀπὸ ὄγκους τοῦ φυσικοῦ βράχου. Ἦδη πέρυσι, ἀνασκάφηκε ἡ τομὴ K15, ἀριθ. 1, γιὰ τὴν ὁποία παρουσιάσθηκαν σχετικὲς πληροφορίες στὰ ΠΑΕ 1985. Ἡ νέα τάφος ποὺ ἀνοίχτηκε φέτος (διαστ. 3×4 μ.), ἀπέχει πρὸς Νότο τῆς K15, ἀριθ. 1, 1 μ. καὶ ὀνομάζεται K15, ἀριθ. 2. Ἡ ἀπροσδόκητὴ ἀνέυρεση μεγάλων ὀγκῶν βράχου στὸ βόρειο μισὸ τῆς τάφρου δυσκόλεψε τὴν ἀνασκαφὴ (πίν. 84β). Εἶχε ὥστόσο ἀνασκαφεῖ ἡ στρώσι 3, ὅταν ἡ τάφος περιορίσθηκε στὸ ἥμισυ. Ἡ καστανὴ στρώσι 3 ἦταν γενικὰ μία ἐπιχώσι χαλαρῆς συνοχῆς ποὺ περιεῖχε χονδροειδῆ κεραμεϊκὴ, γραπτὰ ὄστρακα, ἄφθονα θραύσματα ὀψιανοῦ, θαλάσσια βότσαλα, θραύσματα ἀγγείων—ἴσως κορινθιακῆς προέλευσης—καὶ τὸ κυριότερο σκωρίες ἀπὸ τὴν ἐκχύτευσι μετάλλου. Βεβαίως ἂν οἱ σκωρίες προέρχονται ἀπὸ μεταλλευτικὴ ἐργασίσι ποὺ ἐγίνε στὴν περιοχὴ αὐτὴ, τότε τὸ εὔρημα εἶναι πολὺ σημαντικὸ, ἀφοῦ ἀποδεικνύει ὅτι ὑπῆρχε στὶς Κουκουναριὲς ἐργαστήριον ἐκκαμίνευσις μετάλλου. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς στρώσις 4 ἀποκάλυψε τὸν τοῖχο 1, τὸν ὁποῖο ἀπαρτίζουν πλάκες ποὺ συγχρόνως ἀποτελοῦν καὶ τὴ θεμελίωσί του. Ἡ στρώσι ἀπέδωσε θραύσματα ὀψιανοῦ, μερικὲς λεπίδες τοῦ ὁποῖου ἔχουν μῆκος 3 ἐκ. Ἰσχυρὲς ἐνδείξεις καμένων ὀστράκων καὶ χωμάτων ἐντοπίσθηκαν στὴ στρώσι 4, μαζὶ μὲ μεγάλη ποσότητα ἀπολεπισμάτων ὀψιανοῦ. Μὲ τὴν ἀποκάλυψι τῆς στρώσις 5, ποὺ περιεῖχε μικρὰ θραύσματα καμένων ὀστράκων, κόκαλα καὶ θραύσματα ὀψιανοῦ, ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίζεται στὸ δυτικὸ ἥμισυ τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς K15, ἀριθ. 2. Μερικὰ θραύσματα ὀψιανοῦ εἶναι ἀξιόλογα καὶ μεγάλων διαστάσεων. Ἡ ἀνέυρεσι ἀπολεπισμάτων ὀψιανοῦ συνεχίσθηκε καὶ στὶς βαθύτερες στρώσεις 6 καὶ 7.

Στην 6 βρέθηκαν μικρά καμένα θραύσματα πρωτοκυκλαδικής κεραμεικής, ελαφρόπετρες και θραύσματα όψιανού. Στη στρώση 7 βρέθηκαν πάλι λεπίδες όψιανού, μεγάλος άριθμός πρωτοκυκλαδικών όστράκων και κόκαλα αίγο-προβάτων. Παρατηρήθηκε συγκέντρωση όστράκων στη ΒΔ γωνία. Μερικά φέρουν έγχάρακτη διακόσμηση, τυπική τής πρωτοκυκλαδικής περιόδου. Μεταξύ τών εύρημάτων ξεχωρίζει τó ήμισυ λίθινου άγγείου (σωζ. διαστ. 0.08×0.12 μ.) με κοίλο και άνοιχτό σχήμα. Συνολικά από τις στρώσεις 4-7 συνελήγησαν 828 άπολεπίσματα όψιανού. 'Ιδιαίτερα πλούσιες σέ όψιανό ήσαν οι κατώτερες δύο στρώσεις που χρονολογούνται στην πρωτοκυκλαδική περίοδο. 'Η άνεύρεση όλων τών παραπάνω άπολεπισμάτων άποδεικνύει τήν άκμή του έμπορίου όψιανού με τή Μήλο στην 3η χιλ. π.Χ. και τήν ύπαρξη έργαστηρίου για τή ντόπια παραγωγή λεπίδων στον λόφο τών Κουκουναριών.

'Η φετινή έρευνα δέν συμπεριέλαβε τó μυκηναϊκό συγκρότημα και τόν γεωμετρικό οικισμό αλλά τά συμπεράσματα ήταν σημαντικά σέ σχέση με τόν άρχαϊκό οικισμό και με τó ιερό τής 'Αθηνᾶς. 'Εως τó 1986 ή άκριβής θέση του άρχαίου νεκροταφείου ήταν άντικείμενο είκασιών. Τó 1976 άνακαλύφθηκε ταφή τής ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου σέ σπήλαιο στα ΒΑ τής κορυφής του λόφου (ΠΑΕ 1976, 287-294). 'Η κατασκευή λίθινης κλίμακας που όδηγούσε στον τάφο και ή μικρή του άπόσταση από τó μυκηναϊκό ήγεμονικό συγκρότημα τής κορυφής του λόφου ύπογραμμίζουν τόν έξέχοντα χαρακτήρα τής ταφής εκείνης¹⁹. 'Επίσης τó 1978, ή άνασκαφή στη βάση του λόφου (νότια πλευρά) και μάλιστα στη θέση του λεγομένου μυκηναϊκού «φυλακείου» έφερε στο φώς άρχαϊκή κιβωτιόσχημη ταφή επάνω στα έρείπια μυκηναϊκού κτιρίου²⁰. Τó μνημείο άνήκε σέ άτομική ταφή και βρέθηκε με τó έσωτερικό συλημένο. Τέλος, τó 1983 ή έρευνα στα άνώτατα άναλήμματα τής νότιας πλευράς τής πρόσβασης, όδήγησε στην άνακάλυψη μικρού κιβωτιόσχημου τάφου, επάνω σέ κτίριο τών άρχαϊκών χρόνων²¹. 'Ωστόσο οι έντατικές προσπάθειες μιᾶς δεκαετίας όδήγησαν τελικά τó κλιμάκιό μας στην άνακάλυψη του μυκηναϊκού νεκροταφείου, πρós ΒΔ του λόφου τών Κουκουναριών. 'Ο γρανιτικός όγκος του λόφου χωρίζεται από τις ύψώρειες του βουνού που έκτείνεται πρós τά δυτικά, με κοιλάδα

19. Βλ. σημ. 18 και I. MORRISON στο *Antiquity* 62, 1988, 753.

20. ΠΑΕ 1988, 197, πίν. 134β.

21. ΠΑΕ 1983, 284, πίν. 186γ.

πού ἀνοίγεται μέ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἡ κοιλάδα εἶναι διαμπερῆς, ἔτσι ὥστε νὰ προσεγγίζει τὶς βορειοδυτικὲς ὑπώρειες τῶν Κουκουναριῶν. Οἱ μυκηναϊκοὶ τάφοι ἐντοπίσθηκαν στὸ μέσον τοῦ μήκους τῆς κοιλάδας, ἐκεῖ ὅπου οἱ βράχοι, μετὰ ἀπὸ πορεία ἀπὸ Β πρὸς Ν σχηματίζουν συμπληρωματικὸ ἄνοιγμα, πού ξεκινώντας ἀπὸ τὴν κύρια δίοδο ἐκτείνονται Α-Δ. Πρὸς Βορρὰ ἡ κοιλάδα περιτρέχει μέ καμπὴ πρὸς ΒΑ τὸν λόφο, ἐνῶ πρὸς Νότο ὁδηγεῖ στὴ μεγάλη πεδιάδα τοῦ κόλπου τῆς Ναούσης. Σὲ σχέση μέ τὸν κάναβο τῆς κάτοψης τῆς περιοχῆς, ἡ θέση τῶν τάφων συμπίπτει μέ τὸ τετράγωνο Α11. Πρόκειται γιὰ ὑπέργειους θαλαμοειδεῖς τάφους στεγασμένους μέ θολωτὴ ὀροφή, κατασκευασμένους μέ μεγάλους ὀγκολίθους κατὰ τὴν κυκλωπεια τεχνολογία. Ἡ ἔρευνα ἀποκάλυψε ἓναν τάφο σ' ἐπαφὴ μέ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς μικρῆς κοιλάδας καὶ δύο σ' ἐπαφὴ μέ τὸ κάθετο μέτωπο τῆς νότιας πλευρᾶς (πίν. 85α). Οἱ τάφοι ὀνομάσθηκαν ἀντίστοιχα 1, 2 καὶ 3· ὅλοι βρέθηκαν συλημένοι, μέ τοὺς λίθους τῆς ὀροφῆς τοὺς κρημνισμένους στὸ ἐσωτερικὸ τῶν θαλάμων τους. Τὰ μνημεῖα εἶχαν ὑποστῇ μετατροπὲς στὴ μακρόχρονη ἱστορία τους. Πέρα ἀπὸ τὴ σύληση τοῦ ἐσωτερικοῦ τους, αὐτοὶ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ἕως πρόσφατα γιὰ τὸν σταβλισμὸ αἰγοπροβάτων, μέ ἀποτέλεσμα πολλοὶ λίθοι νὰ ἔχουν μετακινηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση. Ἐρευνήθηκε συστηματικὰ ὁ τάφος 1, ἐνῶ οἱ 2 καὶ 3 μελετήθηκαν λιγότερο ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης χρόνου. Ὡστόσο, οἱ 2 καὶ 3 σώζονται καλύτερα, μέ μεγάλο μέρος τῆς ὀροφῆς κείμενο κατὰ χώραν στὸ ἐσωτερικὸ τους. Σχετικὰ μέ τὸν τάφο 1 ἡ συστηματικὴ μελέτη ἔδειξε ὅτι τὸ μνημεῖο ἀπαρτίζεται ἀπὸ παραλληλόγραμμο πόδιο χτισμένο δίπλα στὸ κάθετο μέτωπο τοῦ βράχου (πίν. 85β). Ἡ εἴσοδος, σχηματίζεται στὴν πρόσοψη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς καὶ ἔχει πλάτος 0.68 μ. ἐνῶ οἱ διαστάσεις τοῦ θαλάμου εἶναι: μῆκος 2.28, πλάτος 1.84 μ. Τὸ δάπεδο εἶναι καὶ αὐτὸ ἐπιστρωμένο μέ μεγάλους λίθους πού συμπλέκονται μέ τοὺς ὀγκολίθους τῶν περιμετρικῶν τοίχων. Ἡ ὀροφή τοῦ θαλάμου, πού πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ἔχει σχῆμα παραλληλόγραμμο μέ ἀπεστρογγυλευμένες γωνίες, γίνεται κατὰ τὸ ἐκφορικὸ σύστημα καὶ εἶναι θολωτὴ. Ἡ ἐντυπωσιακὴ δεξιότηχία στὴ συναρμογὴ τῶν λίθων, ἡ χρῆση κυκλωπείων ὀγκολίθων καὶ ἡ μορφὴ τῶν τάφων ἀνακαλοῦν χαρακτηριστικὰ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Τὰ δομικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν τάφων πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονα ἢ καὶ ἐλαφρῶς μεταγενέστερα τοῦ μυκηναϊκοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος, τὸ ὁποῖο μέ βάση τὸν κεραμεικὸ ρυθμὸ τῶν εὐρημάτων χρονολογεῖται στὴ φάση

ΥΕ ΙΙΓ. 'Επιβεβαίωση στη χρονολόγηση τῶν τάφων, μὲ μελλοντικὲς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες, θὰ συμβάλει στὴν καλὺτερη γνώση τῆς ἱστορίας τῆς ἀκρόπολης τῶν Κουκουναριῶν. Στὶς Κυκλάδες ἡ ἀνεύρεση θολωτῶν τάφων εἶναι σπανιότατη. 'Απὸ τὸν χώρο τοῦ Αἰγαίου καὶ τυπολογικὰ συγγενεῖς εἶναι οἱ τάφοι ἀπὸ τὸ Καρφὶ τῆς Κρήτης, οἱ ὁποῖοι χρονολογοῦνται στὴν περίοδο ΥΕ ΙΙΓ²². Θλίβει ὁμολογουμένως τὸ γεγονὸς τῆς ἀνακάλυψης τῶν μνημειωδῶν αὐτῶν τάφων μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τους συλημένο. 'Ωστόσο, ἡ ἀνεύρεση ὑπεργείων καὶ ὀρατῶν τάφων μὲ ἄθικτη τὴν ταφὴ καὶ συνοδευτικὰ ἀφιερῶματα θὰ ἦταν πράγματι γεγονὸς σπανιότατο. 'Ακόμα καὶ ὑπὸ τὶς παροῦσες συνθῆκες ἡ σπουδαιότητά τους παραμένει ἐξέχουσα, λαμβάνοντας ὑπόψη ὅτι ἡ ἀνεύρεσή τους προσφέρει στοιχεῖα καὶ γιὰ τὰ ἔθιμα ταφῆς κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ περίοδο στὴν Πάρο καὶ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποψη, γιὰ τὰ τυπολογικὰ χαρακτηριστικὰ κατηγορίας μνημείων ποὺ μέχρι τώρα ἦταν ἄγνωστη στὶς Κυκλάδες.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ

22. V. R. D' A. DESBOROUGH, *The Greek Dark Ages* (1972) 120.

20. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΗΡΑΣ (ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ)

(Πίν. 86)

“Ενεκα τῆς ἀνάγκης νὰ συστηματοποιηθεῖ ἡ μελέτη τῶν εὐρημάτων καὶ νὰ προωθηθεῖ ἡ διαδικασία γιὰ τὴν τελικὴ τους δημοσίευση, δὲν εἶχαν προγραμματιστεῖ καὶ δὲν ἐκτελέστηκαν ἀνασκαφικὲς ἐργασίες. Συνεπῶς τὸ ἐπιστημονικὸ ἐπιτελεῖο τῆς ἀνασκαφῆς¹ ἀσχολήθηκε μὲ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἐπεξεργασία προγραμμάτων γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τοῦ ἡλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ. Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἡ κεραμεικὴ μᾶς ἀπασχόλησε περισσότερο γιατί ἔπρεπε νὰ κωδικοποιηθοῦν καὶ νὰ ταξινομηθοῦν πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὸν ὥρο εὕρεσης, τὴν πιθανὴν προέλευση, τὸ σχῆμα, τὴ διακόσμηση, τὴν πιθανὴν χρῆση, τὸν βαθμὸ συντήρησης καὶ τὴ σημερινὴ θέση τοῦ εὐρήματος. Στὸν τομέα αὐτὸ πολύτιμη ὑπῆρξε ἡ προσφορὰ τῆς Ἀλ. Ντούμα ὡς χειρίστριας τοῦ ὑπολογιστῆ συνεργαζομένης μὲ τὴν ἐπιμελήτρια ἀρχαιοτήτων κ. Μ. Μαρθάρη καὶ τὶς ἀρχαιολόγους Ἀγγ. Παπαγιαννοπούλου καὶ Παν. Σωτηρακοπούλου. Μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀρχαιολόγων Ἀν. Δεβετζῆ καὶ Ἀντ. Μουνδρέα-Ἀγραφιώτη ἔγινε ἡ προετοιμασία τοῦ προγράμματος γιὰ τὰ λίθινα ἐργαλεῖα καὶ σκεύη, ἐνῶ γιὰ τὸ πρόγραμμα τῶν μετάλλινων εὐρημάτων καὶ τῶν μικροαντικειμένων συνέβαλαν ἀντίστοιχα οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀννα Μιχαηλίδου καὶ Ἰρις Τζαχίλη. Τὸ πρόγραμμα καταχώρησης τῶν τοιχογραφιῶν στὸν ὑπολογιστὴ δὲν ἔχει προχωρήσει ἀρκετὰ λόγῳ τῆς ἰδιομορφίας τῶν εὐρημάτων. Μὲ τὴ συνεργασία ὅμως τῆς ἐπιμελήτριας Χρ. Τελεβάντου μελετῶνται τὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα, τὰ ὁποῖα καταγράφονται καὶ ταξινομοῦνται, ὥστε νὰ προχωρήσει καὶ τὸ πρόγραμμα τῶν τοιχογραφιῶν. Σὲ ἱκανοποιητικὸ, ὅμως, στάδιο ἐπεξεργασίας βρίσκεται τὸ πρόγραμμα καταγραφῆς τῶν ὀργανικῶν ὑλῶν μὲ τὴ

1. Τὸ ἐπιστημονικὸ ἐπιτελεῖο τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὸ 1986 τὸ ἀποτέλεσαν οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀ. Δεβετζῆ, Μ. Μαρθάρη. Ἀ. Μουνδρέα-Ἀγραφιώτη, Κ. Τρανταλίδου, Ἐ. Κάτσα, Ἀ. Παπαγιαννοπούλου, Ἀ. Μιχαηλίδου, Ἰ. Τζαχίλη-Ντούσκου καὶ ἡ ἀρχιτέκτων Κλ. Παλυβοῦ.

βοήθεια τῆς παλαιοβοτανολόγου 'Αν. Σαρπάκη. Στὸ στάδιο τῆς ἐπεξεργασίας ἐπίσης βρίσκονται τὰ προγράμματα καταχώρησης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν εὐρημάτων καθὼς ἐπίσης καὶ τῆς τήρησης ἡμερολογίου ἀνασκαφῆς.

Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ἡλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ γιὰ τὴν τήρηση τοῦ ἡμερολογίου τῆς ἀνασκαφῆς ἐπέβαλε καὶ ἄλλην ἀλλαγὴν στὸ σύστημα ἐργασίας. Χωρὶς τὴν ὑπαρξὴ κανάβου ὁ ἀντικειμενικὸς προσδιορισμὸς καὶ ἡ καταγραφή τῆς ἀρχικῆς θέσης κάθε εὐρήματος εἶναι ἀδύνατος. Αὐτὸ δημιουργεῖ προβλήματα στὴν ἐπεξεργασία τῶν ἀνασκαφικῶν πληροφοριῶν καὶ τῇ συναγωγῇ συμπερασμάτων σχετικῶν μὲ τὴ χρῆση καὶ τὴ λειτουργία τῶν κτιρίων καὶ κατ' ἐπέκταση γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ τὴ δομὴ τῆς προϊστορικῆς κοινωνίας τοῦ 'Ακρωτηρίου. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφῆς, δυστυχῶς, δὲν ἐφαρμόστηκε κανάβος καὶ ἡ καταγραφή τῆς θέσης τῶν εὐρημάτων γινόταν μὲ ἀναφορὰ στὰ κτίρια ἢ σὲ ἐπὶ μέρους τμήματά τους. Ἀπόπειρες γιὰ τὴν ἐγκατάσταση κανάβου μὲ συμβατικά μέσα ἔγιναν πολλές. Προσέκρουαν ὅμως πάντα στὴν ὑψηλὴ στάθμη διατήρησης τῶν κτιρίων: τὸ ὕψος, στὸ ὁποῖο διατηροῦνται οἱ τοῖχοι δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἄμεση ὀπτική ἐπαφὴ ἀπὸ ἓνα κτίριο σὲ ἄλλο, ἀκόμη καὶ ἀπὸ δωμάτιο σὲ δωμάτιο τοῦ ἴδιου κτιρίου. Πρὸς ἐξουδετέρωση τῶν δυσχερειῶν αὐτῶν κατὰ τὸ 1986 ἔγινε ἐγκατάσταση κανάβου μὲ τὴ βοήθεια ἡλεκτρονικοῦ θεοδολίχου. Ὁ κανάβος αὐτὸς ἐντάχθηκε στὸν ἐθνικὸ κανάβο τῆς Χαρτογραφικῆς Ὑπηρεσίας καὶ συνεπῶς οἱ παρεχόμενες συντεταγμένες εἶναι ἀπόλυτες. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς μὲ ἀναφορὰ στὸν κανάβο αὐτὸ ἀπαιτεῖ τὴ μόνιμη παρουσία τοῦ ἡλεκτρονικοῦ θεοδολίχου, ὁ ὁποῖος αὐτομάτως παρέχει, γιὰ κάθε σημεῖο ποὺ στοχεύει, τὶς συντεταγμένες καὶ τὸ ἀπόλυτο ὑψόμετρο. Δυστυχῶς, λόγω κόστους, ἡ ἀνασκαφὴ δὲν κατόρθωσε νὰ ἀποκτήσῃ τὸ πολύτιμο αὐτὸ ὄργανο.

Στὸν τομέα τῆς συντήρησης ἡ πρόοδος δὲν ἦταν ἰδιαίτερα ἀξιόλογη². Στὰ ἐργαστήρια τῆς Διεύθυνσης Συντήρησης ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει τὸ τελευταῖο τμήμα τῆς τοιχογραφίας τῶν «Κροκοσυλλεκτριῶν» ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3. Πρόκειται γιὰ τὴ σύνθεση ποὺ κάλυπτε τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ὀρόφου στὸ Ἄδυτο, ὅπου εἰκονίζεται μεγάλη γυναικεία μορφή, ἡ ὁποία πλαισιωμένη ἀπὸ ἓναν γρύπα ἀρι-

2. Τὸ συνεργεῖο συντήρησης τοιχογραφιῶν ἀπαρτίστηκε ἀπὸ τοὺς 'Ι. Μιχαηλίδη, 'Α. καὶ Μ. Στρατσιάνη, Π. Δρίτσα, 'Α. καὶ Σ. Βούλγαρη, Γ. Νουκάκη, 'Α. Γέροντα. Στὴν κεραμεικὴ ἐργάστηκε πάλι ὁ Α. 'Αλεφραγκῆς καὶ στὰ μετάλλινα ἡ 'Ε. Παπαδήμα.

στερά της καὶ ἓναν γαλάζιο πίθηκο δεξιά της δέχεται τὸ προῖον τῆς κροκοσυλλογῆς³.

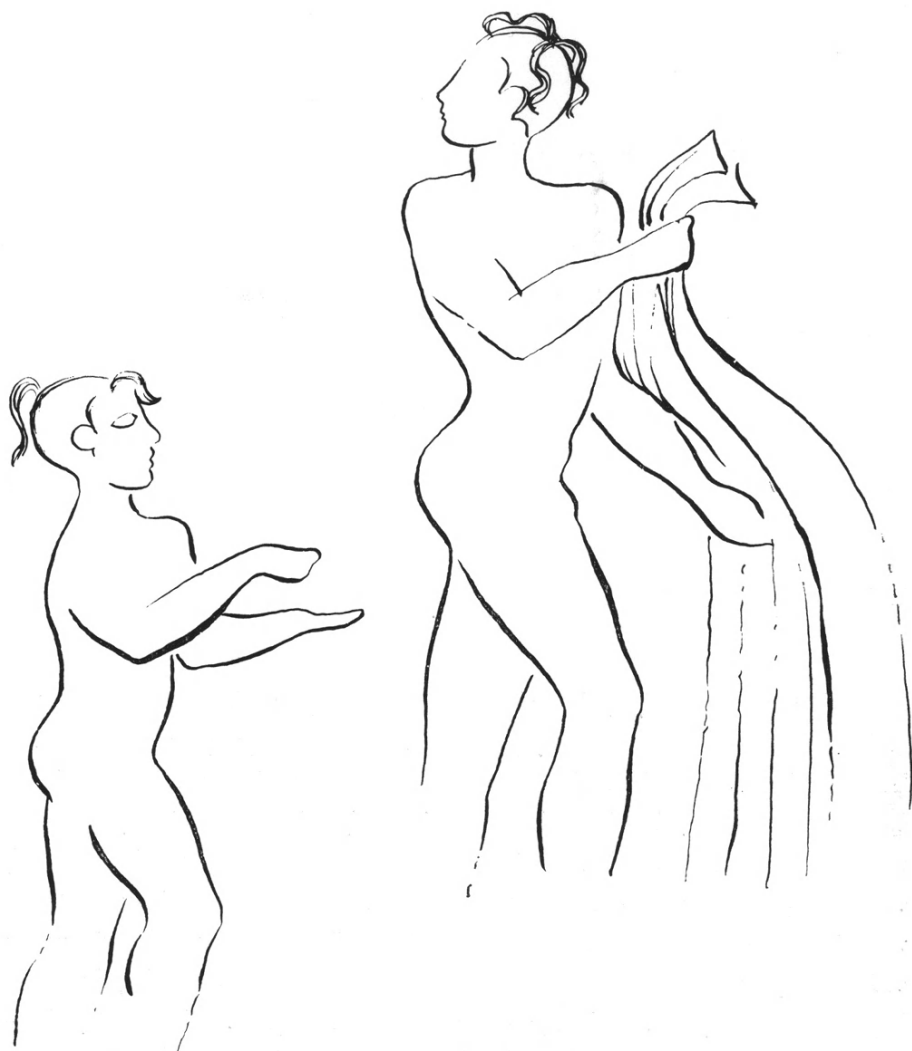
Ἀντιθέτως, στὰ ἐργαστήρια τῆς ἀνασκαφῆς προχώρησε ἡ συναρμολόγηση τῶν κονιαμάτων⁴ ἀπὸ τὸν παραπλεύρως τοῦ Ἀδύτου χώρο 3B τῆς Ξεστῆς 3, ὅπου εἶχαν βρεθεῖ κονιάματα μὲ παραστάσεις γυμνῶν ἀνδρικῶν μορφῶν⁵. Ἦδη ἔχουν ἀποκατασταθεῖ τέσσερις μορφές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ τρεῖς ἀνήκουν σὲ γυμνοὺς νεανίες εἰκονιζόμενους σὲ κίνηση. Καὶ οἱ τρεῖς ἔχουν τὴν κεφαλὴ ἐν μέρει ξυρισμένη, καθὼς ὑποδηλώνει τὸ γαλάζιο χρῶμα ποὺ τὴν καλύπτει. Ἡ μία μορφή κινεῖται πρὸς τὰ δεξιά καὶ κρατεῖ πολύχρωμο τεμάχιο ὑφάσματος. Ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἄλλη μικροσκοπικὴ μορφή ποῦ, ἀπὸ τὴ θέση τῶν χειρῶν της φαίνεται νὰ κρατεῖ σκεῦος (φιάλη προφανῶς) ἐξίτηλο σήμερα (εἰκ. 1). Μιὰ τρίτη μορφή κινεῖται πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ κρατεῖ στὰ προτεταμένα χέρια της μεγάλη σχετικὰ φιάλη. Ἡ τέταρτη μορφή ἀνήκει σὲ ἡλικιωμένον ἄνδρα καθιστὸν μὲ λευκὸ περίζωμα. Ἐχει μαῦρα μαλλιά, βλέπει πρὸς τὰ δεξιά καὶ μὲ τὰ χέρια του προτείνει μεγάλο κλειστὸ σκεῦος, πρόχουν προφανῶς (εἰκ. 2).

Ἄν καὶ ἡ συντήρηση τῆς τοιχογραφίας δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ, τὸ σημερινὸ στάδιο ἐπιτρέπει τὴν ἀνασυγκρότηση τῆς ὅλης σύνθεσης. Τρία παιδιὰ κινοῦνται πρὸς τὸν ἡλικιωμένον ἄνδρα προσκομίζοντας προσφορὰς μέσα σὲ σκεῦη τὰ δύο καὶ πολύχρωμο ὑφασμα τὸ τρίτο. Τόσο ἡ γυμνότητά τῶν μορφῶν, ὅσο καὶ τὸ ξυρισμένο κεφάλι συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἐρμηνεία τους ὡς παιδιῶν. Ἡ ὅλη παράσταση θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς σκηνὴ τελετῆς μύησης. Πρὸς μιὰ τέτοιαν ἐρμηνεία συνηγοροῦν: α) ὅτι ὅλες οἱ μορφές εἶναι τοῦ αὐτοῦ φύλου, β) ὅτι μία μόνο μορφή ἀνήκει σὲ ἡλικιωμένο ἄτομο, γ) ὅτι βρέθηκαν σὲ χώρῳ ἄμεσα σχετιζόμενο μὲ τὸ Ἀδυτον. Ἄν θέλει δὲ κανεὶς νὰ προχωρήσει ἀκόμη περισσότερο θὰ μπορούσε νὰ δεῖ στὴ σκηνὴ αὐτὴ εἴτε τὴν ἴδια παιδικὴ μορφή σὲ διάφορες φάσεις τῆς μύησης, εἴτε τὴν τελικὴ φάση ἀναγόρευσης τοῦ νεαροῦ σὲ ἐνῆλικα κατὰ τὴν τελετὴ τῆς ἐνδυσῆς του μὲ τὸ πολύχρωμο περί-

3. Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Θῆρα VII (1976) 32-33· Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1980, 294-96.

4. Γιὰ δεύτερη κατὰ σειρά χρονιά τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ δὲν μπόρεσε νὰ ἀντιμετωπίσει τὴ δαπάνη γιὰ τὴν ἐκτὸς ἔδρας ἀποζημίωση τῶν συντηρητῶν. Ἡ δαπάνη αὐτὴ ἔγινε δυνατὸ νὰ καλυφθεῖ τελικὰ ἀπὸ τὶς περιορισμένες πιστώσεις τοῦ ἔργου, ἀφοῦ δὲν εἶχε προγραμματιστεῖ ἀνασκαφὴ γιὰ τὴν περίοδο αὐτή.

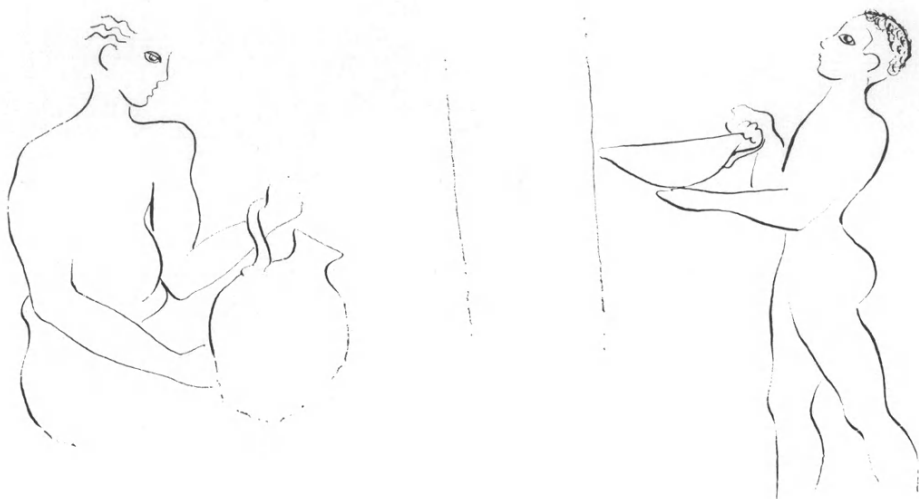
5. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1981, 326· ΠΑΕ 1982, 265.

Εἰκ. 1. Ξεστή 3, χώρος 3B. Σκαρίφημα τῶν δύο νεαρῶν μορφῶν πού κινοῦνται πρὸς τὰ δεξιὰ (πρὸς τὴν καθιστὴ μορφή;).

ζῶμα πού φέρει ἓνας ἀπὸ τοὺς ἄλλους νεαροὺς. Ἐάν ἡ ἐρμηνεία αὕτη, στηριζόμενη ἄλλωστε καὶ μὲ πολλὰ ἀνθρωπολογικὰ παράλληλα⁶, εἶναι ὀρθή, τότε γίνεται

6. G. J. FRAZER, *The Golden Bough; A Study in Magic and Religion*, τόμ. I

Εἰκ. 2. Ξεστή 3, χώρος 3B. Σκαρίφημα καθιστοῦ ἀνδρὸς καὶ νεανίου ποὺ κινεῖται πρὸς αὐτόν.

περισσότερο κατανοητὴ ἢ ἀπεικόνιση νεαρῶν μορφῶν μὲ ξυρισμένα (γαλάζια) κεφάλια. Πρόκειται δηλαδή γιὰ παιδιὰ τῆς προϊστορικῆς κοινότητος τοῦ Ἀκρωτηρίου ποὺ διανύουν τὸ μεταβατικὸ στάδιο τῆς μύησής τους γιὰ νὰ ἐνταχθοῦν μεταξὺ τῶν ἐνηλίκων. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ἐπίσης βοηθεῖ στὴν κατανόηση τῶν παραστάσεων ποὺ κοσμοῦσαν τὸ παραπλεύρως Ἀδύτον. Τόσο ἡ σκηνὴ τῶν «Λατρευτριῶν», ὅσο καὶ οἱ «Κροκοσυλλέκτριες» θὰ μπορούσαν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς σκηνὲς μύησης κοριτσιῶν⁷. Καὶ ἐδῶ ἔχουμε μορφὲς ἀποκλειστικὰ τοῦ αὐτοῦ φύλου, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται καὶ μορφὲς ἐνηλίκων. Ὁ δημόσιος χαρακτήρας τῆς Ξεστῆς 3 ἔχει ἤδη ὑποστηριχτεῖ⁸. Τώρα μὲ τὴν ἀποκατάσταση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀδύτου θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποστηρίξει μὲ ἀρκετὴ ἀσφάλεια ὅτι τὸ κτίριο αὐτὸ προοριζόταν γιὰ τελετὲς μύησης. Κα-

(London 1922) 31, 56, 57· E. R. LEACH, *Magical Hair*, *The Journal of the Royal Anthropological Institute* LXXXVIII, 1958, 153-57.

7. X. ΝΤΟΥΜΑΣ, *ΙΑΕ* 1980, 295, εἰκ. 4.

8. C. DOUMAS, *Thera: Pompeii of the Ancient Aegean* (Thames and Hudson, London 1983) 49.

τεξοχήν χώρος για τις τελετές αυτές ήταν το "Αδυτον, το όποιο τώρα βρίσκει μια πιο πειστική έρμηνεία⁹.

Παράλληλα με τη συντήρηση των τοιχογραφιών συνεχίστηκε ή συντήρηση των αγγείων και των μεταλλίνων αντικειμένων στα εργαστήρια της ανασκαφής. Κατά το 1986 ολοκληρώθηκε ή συντήρηση πενήντα μεταλλικών μικροαντικειμένων χάρη στη συμπαράσταση του 'Εφόρου Π. Καλλιγᾶ¹⁰. Τα αντικείμενα αυτά μεταφέρθηκαν ήδη στις αποθήκες της ανασκαφής.

Το πρόβλημα της αποθήκευσης των εύρημάτων γίνεται όλο και όξύτερο στον χώρο της ανασκαφής. Κάποια ανακούφιση επήλθε με τη μεταφορά μεγάλου αριθμού αγγείων στις αποθήκες του νεότευκτου, αλλά άμαρτωλο¹¹, Μουσείου στα Φηρά. Το πρόβλημα όμως παραμένει και ζητεί ριζικότερη αντιμετώπιση.

"Άλλες εργασίες στον χώρο της ανασκαφής απέβλεψαν στην προστασία, την οργάνωση και ευπρεπέστερη εμφάνιση του χώρου. Με μικρή χορηγία του ΕΟΤ και τη συμπαράσταση της 'Εφορείας 'Αρχαιοτήτων Κυκλάδων λιθοστρώθηκε με τον παραδοσιακό τρόπο ένα σημαντικό τμήμα του δρόμου στα δυτικά του ανασκαμμένου χώρου (πίν. 86). Με τον τρόπον αυτό δημιουργήθηκε αφ' ενός μὲν ένας αξιοπρεπής διάδρομος κίνησης των επισκεπτών εκτός της ανασκαφής, αφ' ετέρου δὲ ένα ισχυρό εμπόδιο κατά της έντονης διαβρωτικής ενέργειας των νερῶν της βροχής.

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

9. N. MARINATOS, *Art and Religion in Thera* (Athens 1984) 73 κέ.

10. Στον αγαπητό συνάδελφο εκφράζονται και από τη θέση αυτή θερμές εύχαριστίες.

11. Μετά την αποπεράτωση του Μουσείου οι τεχνικές υπηρεσίες του 'Υπουργείου Πολιτισμού διαπίστωσαν την άκαταλληλότητά του ως μόνιμου εκθεσιακού χώρου. Με τη σημερινή του διαρρύθμιση μόνο προσωρινές εκθέσεις κατά όροφο μπορεί νά στεγάσει. Δυστυχώς ούτε προσωρινή έκθεση των πολύτιμων θησαυρῶν του 'Ακρωτηρίου κατέστη δυνατή εξαιτίας της αδυναμίας του ΥΠΠΟ νά διαθέσει τις απαραίτητες πιστώσεις, αν και τὸ ἔργο ἔχει προταθεῖ ἀπὸ τὸ 1981 στὰ πενταετῆ προγράμματα καὶ περιλαμβάνεται ἐπίσης στοὺς ἐτήσιους προγραμματισμούς.

21. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

(Πίν. 87-96)

Οί επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες* στη Μινώα 'Αμοργού χρηματοδοτήθηκαν και πάλιν μόνον από το Πανεπιστήμιο 'Ιωαννίνων και το 'Ιδρυμα Ψύχα. Τα περιορισμένα όμως χρηματικά κονδύλια και οι τεράστιες δυσκολίες από την έλλειψη έργατών και μεταφορικών μέσων εξαιτίας τής κατάστασης του αγροτικού δρόμου, δέν επέτρεψαν την πραγματοποίηση έκτεταμένων έρευνών, ούτε καν την ολοκλήρωση τής προγραμματισμένης για το 1986 ανασκαφικής έρευνας στην ακρόπολη στο κτίσμα Κ¹ (είκ. 1).

ΑΚΡΟΠΟΛΗ

Η ανασκαφή περιορίστηκε αναγκαστικά μόνον σε όρισμένα σημεία στο κτίσμα Κ και απέβλεψε στον έλεγχο των παρατηρήσεων και των υποθέσεων που διατυπώθηκαν κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο, το 1985, καθώς και στην επαλήθευση τής χρονολόγησης των τοίχων του περιβόλου² του κτιριακού συγκροτήματος Κ.

Κ2

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε ή ανασκαφική έρευνα στο βόρειο πλευρικό

* Θερμές εύχαριστίες εκφράζω για πολλοστή φορά στους ιδιοκτήτες των χωραφιών που διεξάγονται οι έρευνες και ιδιαιτέρως στον Βαγγέλη Θεολογίτη, που και έφέτος πρόθυμα παραχώρησε στην ομάδα τής ανασκαφής το σταυλι των κατσικιών, τον μοναδικό στεγασμένο χώρο σε όλη την περιοχή τής αρχαίας Μινώας (βλ. ΠΑΕ 1981, πίν. 206α). Τα σχέδια όφείλονται στον Γιάννη Διαμαντόπουλο, σχεδιαστή του Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων, οι φωτογραφίες των ευρημάτων στον Γιάννη 'Ε. Δεσποτίδη. Οί έπιστημονικοί συνεργάτες που αναφέρονται στο κείμενο και οι φύλακες αρχαιοτήτων πρόσφεραν και πάλι σημαντική βοήθεια. "Όλους τούς εύχαριστώ θερμά.

1. Βλ. "Εργον 1985, και ΠΑΕ 1985, 182 κέ., είκ. 3.

2. "Ο.π. 191.

κτίσμα K2 (πίν. 87α) μὲ τὴ συνεργασία τῶν ἀρχαιολόγων Ἀρίστιππου Μπλα-νᾶ καὶ Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη - Αἰνιάν.

Ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα, ὀριζόντια καὶ κάθετη, καὶ τὸ εἶδος τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἐπιβεβαίωσαν τὴ χρῆση τοῦ χώρου γιὰ ἔμπυρες θυσιές. Διαπιστώθηκε ἀκόμη ὅτι ἡ μετατόπιση τῶν πλακῶν ποὺ κάλυπταν καὶ τῶν λίθων ποὺ προστάτευαν τὶς ἐπάλλῃλες πυρὲς ὀφείλεται κυρίως στὴν ἔντονη κλίση τοῦ φυσικοῦ βράχου ἀπὸ Ν πρὸς Β καὶ ἀπὸ Δ πρὸς Α. Τὰ κινητὰ εὐρήματα, πήλινα (πίν. 90α) καὶ μεταλλικὰ ἀντικείμενα, χάλκινα³ καὶ σιδηρά⁴, καὶ τὰ ὀργανικὰ κατάλοιπα, κυρίως ὅστὰ αἰγοειδῶν, ἀνθρακες καὶ τέφρα, δὲν ἀφήνουν περιθώρια ἀμφιβολιῶν γιὰ τὸν λατρευτικὸ χαρακτήρα τοῦ χώρου K2.

Γιὰ τὴ χρονικὴ διάρκεια τῶν λατρευτικῶν δραστηριοτήτων στὸν ἀστέ-γαστο χῶρο ἀπὸ τὰ ὄψιμα γεωμετρικὰ χρόνια ὡς τὸν πρῶμο 6ο π.Χ. αἰ. μαρτυροῦν τὰ εὐρήματα καὶ κυρίως ἡ χρονολογήσιμη γραπτὴ κεραμεικὴ⁵. Ἀρκετὲς εἶναι καὶ οἱ ἐνδείξεις, ὅπως θραύσματα λύχνων, ἄβαφης καὶ ἀνάγλυφης κεραμεικῆς, γιὰ τὴν ἐπανάληψη τῆς λατρείας κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο καὶ τὴ συνέχισή της ὡς τὸν 2ο μ.Χ. αἰ.

K3 (τομὴ K 3/α)

Τὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ διερευνητικὴ τομὴ στὸν παρακείμενο χῶρο, βόρεια ἀπὸ τὸ K2, ἔδειξαν ὅτι ὁ τρόπος ἐξομάλυνσης τῶν φυσικῶν κοιλοτήτων τοῦ ριζιμοῦ βράχου μὲ ἐξισωτικὸ («μπάζωμα»), εἶναι ὅμοιος μὲ τὴ λιθορριπὴ στὴν τάφρο θεμελίωσης τοῦ τείχους⁶. Οἱ βαθιὲς κοιλότητες τοῦ φυσικοῦ βράχου (πίν. 87β) ἦταν καὶ ἐδῶ γεμάτες λίθους, εὐμεγέθεις, ἀκανόνιστου σχήματος («μόλους»)⁷. Τὸ τεχνητὸ στρῶμα τῆς ἐξισωτικῆς λιθορριπῆς ἦταν ἀδιατάρακτο, καί, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴν ἀμιγῆ γεωμετρικὴ κερα-

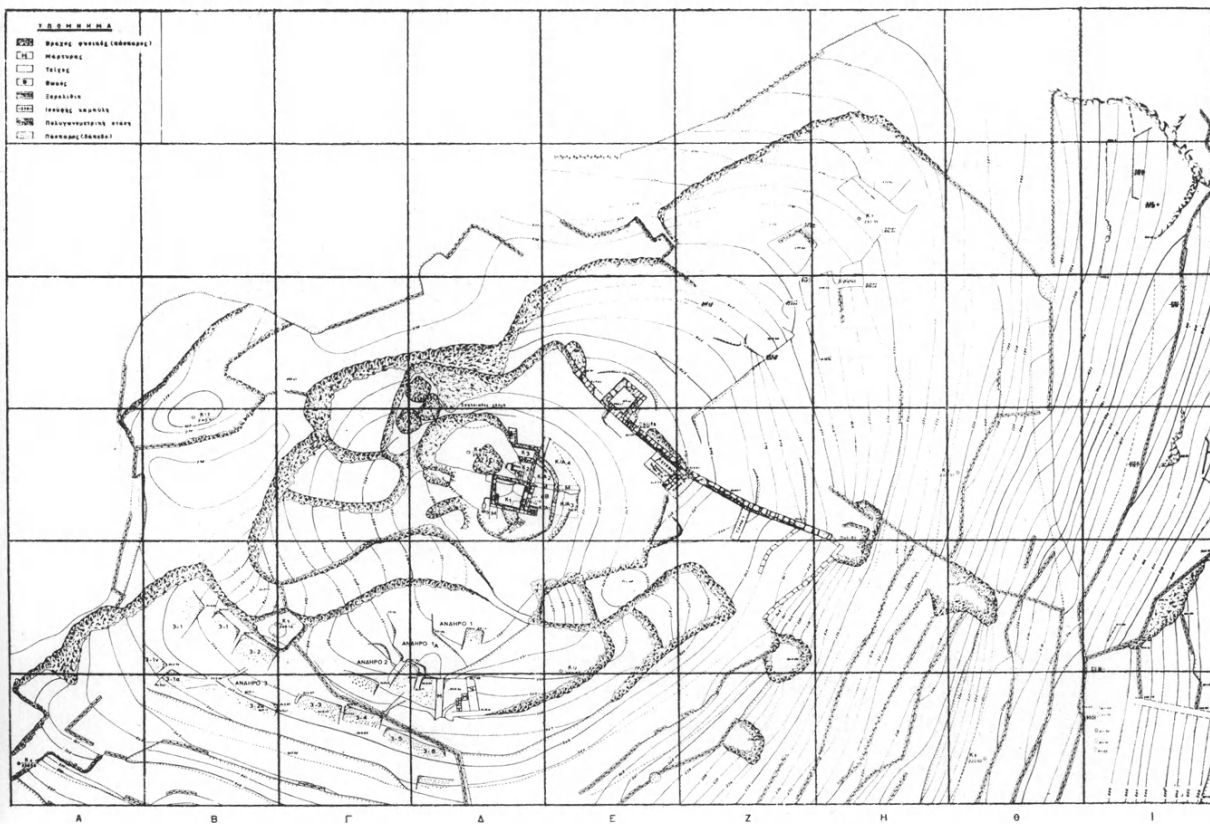
3. "Ὅλα τὰ μεταλλικὰ ἀντικείμενα καθαρίστηκαν καὶ συντηρήθηκαν στὸ ἐργαστήριον τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀπὸ τὸν Σταῦρο Κασσανδρῆ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων Πέτρου Καλλιγᾶ.

4. Πρβ. σ.μ. 3 τὰ χάλκινα καὶ σιδηρὰ ἀντικείμενα κατεγράφησαν μὲ ἐνδειξη: «Μ.Α 86/μ. 1 κέ.» καὶ φυλάσσονται στὴν ἀποθήκη εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς Μινώας.

5. Ἀριθμ. κατ. Μ 86/πγ. 573-580.

6. Πρβ. ΠΑΕ 1984 Β' (ὑπὸ ἐκτύπ.).

7. Ο.π.

Είκ. 1. Τοπογραφικό της ἀκροπόλεως: τείχος, ἱερό, οἰκισμός.

μεική, «κλειστό», χρονικά ἐνιαῖο⁸. Ἀπὸ τῆ μαρτυρία τῆς χρονολογήσιμης γραπτῆς κεραμεικῆς ἐπιβεβαιώθηκε ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ χώρου K3 εἶναι σύγχρονη μὲ τὸ τεῖχος. Ἡ διαπίστωση αὕτη εἶναι σημαντική, γιατί ὁ νότιος τοῖχος τοῦ K3 ἀποτελεῖ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ K2 καὶ τὸν ἀρχικὸ τοῖχο τοῦ περιβόλου τῶν κτισμάτων K1, K2, K/A1 καὶ K/A2.

Γιὰ τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν σωζόμενων τοίχων τοῦ περιβόλου, ἀποφασιστικὸ εἶναι τὸ συμπέρασμα ποὺ συνάγεται τόσο ἀπὸ τὸν τρόπο θεμελίωσης τοῦ νότιου τοίχου τοῦ K3 ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ τῶν ὀψιμων γεωμετρικῶν χρόνων: σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις ὁ βόρειος εὐθύγραμμος ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ K3 καὶ ὁ ἀνατολικὸς ποὺ προεξέχει τῶν ὀρίων τοῦ καμπυλόγραμμου τοίχου τοῦ περιβόλου τοῦ κτίσματος K, εἶναι νεώτεροι ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ K3, ποὺ ἀποτελεῖ τὸν ἐσωτερικὸ τοῖχο τοῦ περιβόλου. Τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ἐπιβεβαιώνουν ὅτι οἱ δύο τοῖχοι τοῦ K3, ὁ βόρειος καὶ ὁ ἀνατολικός, κτίστηκαν γιὰ νὰ στηρίζουν καὶ νὰ προστατεύσουν τὸν παλαιότερο, τὸν προϋπάρχοντα τοῖχο τοῦ ἀρχικοῦ περιβόλου, ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦσε τὸ βόρειο ὄριο τοῦ χώρου K2.

Ἡ ἔως τώρα ἔρευνα ἐπιτρέπει τὴν ἀσφαλὴ διάκριση δύο οἰκοδομικῶν φάσεων στὸ κτιριακὸ συγκρότημα K, τὴν πρώτη στὸ β' μισὸ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. καὶ τὴ δεύτερη, πιθανῶς στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.

Τομὴ K/A4

Ἡ δοκιμαστικὴ τομὴ στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ K3 (τομὴ K/A4) ἀπέβλεψε στὸν ἔλεγχο τῆς χρονολόγησης τοῦ καμπυλόγραμμου τοίχου τοῦ περιβόλου καθὼς καὶ στὴν ἐξακρίβωση τῆς σχέσης του μὲ τὸν ἀνατολικὸ εὐθύγραμμο τοῖχο τοῦ K3. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι καὶ οἱ δύο τοῖχοι εἶναι θεμελιωμένοι ἐπάνω στὸν ἀνώμαλο φυσικὸ βράχο καὶ ὅτι κατὰ τὴ μαρτυρία τῆς κεραμεικῆς⁹ χρονολογοῦνται στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους.

Τὰ κινητὰ εὐρήματα, κεραμεικὴ, θραύσματα κονιαμάτων, κέραμοι ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ λύχνοι ρωμαϊκῶν χρόνων, ἐπιβεβαίωσαν καὶ ἐδῶ τὴν πολλαπλὰ μαρτυρημένη συνέχιση τῆς χρήσης τοῦ λατρευτικοῦ κτίσματος K ὡς τῆ ρωμαιοκρατίας.

8. Ἀριθμ. κατ. M 86/πγ. 551-570.

9. Ἀριθμ. κατ. M 86/πγ. 571-572.

ΚΑ3. Τομή Δ/Α

'Από τήν ὀλιγοήμερη, περιορισμένη σέ ἔκταση, συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας ἐξωτερικά ἀπό τόν τοῖχο τοῦ περιβόλου στό Κ/Α3 στήν τομή Δ/Α τοῦ 1985¹⁰, προέκυψαν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιά τή διαδοχή τῶν στρώσεων καί τῶν ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων. 'Από τή χρονολογήσιμη κεραμεική εἶναι καί ἐδῶ σαφές ἡ διάκριση τῶν τριῶν, πρὸς τὸ παρόν, περιόδων λειτουργίας τοῦ κτίσματος Κ: ρωμαϊκή, ἑλληνιστική, γεωμετρική. Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμα ὅτι παρόλο πού ἡ ἔρευνα σέ βάθος δὲν ὀλοκληρώθηκε, ἡ παρουσία μιᾶς λεπίδας ὀψιανοῦ καί δύο ὀστῶν στήν κατώτερη στρώση ἐπιβεβαιώνει τὴν πρώτη χρήση τοῦ χώρου στὰ προϊστορικά χρόνια¹¹.

Τομή Κ/Β1

Γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση τῆς σχέσης τοῦ περιβόλου μὲ τὸν παρακείμενο ριζιμιὸ βράχο, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ ἐν μέρει τὴν «ὄροφή» τοῦ σπηλαιώδους χάσματος¹² (πίν. 88α), διευρύνθηκε πρὸς Α καί πρὸς Β ἡ τομή Κ/Β1 (1985)¹³.

'Εκτὸς ἀπὸ λιγοστά ὄστρακα ὀψιμων γεωμετρικῶν χρόνων¹⁴, πού ἐπιβεβαιώνουν τὴ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου, καί μερικὰ τῶν ἑλληνιστικῶν, πού μαρτυροῦν γιά τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ λατρευτικοῦ κτίσματος, σημαντικὴ εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τμήματος λαξευμένου φυσικοῦ βράχου στὸ δυτικὸ ὄριο τῆς τομῆς. Ὁ λαξευμένος φυσικὸς βράχος ἀποτελεῖ τὴ νότια παρεῖα τοῦ «δρόμου» πού ὀδηγεῖ πρὸς τὴν εἴσοδο τοῦ σπηλαίου (πίν. 88α) καί τὸν συνδέει, τουλάχιστον οἰκοδομικά, μὲ τὸ λατρευτικὸ κτίσμα Κ. Ἡ λειτουργικὴ σχέση τῶν δύο χώρων, τοῦ λατρευτικοῦ κτίσματος Κ καί τοῦ σπηλαίου, ὅσο καί ἂν φαίνεται πιθανή, στὸ στάδιο πού βρίσκεται ἀκόμα ἡ ἔρευνα δὲν μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια.

Τομή Κ/Δ1

Πολλὰ πλὺ ὄφελος προέκυψε καί ἀπὸ τίς νέες τομὲς δυτικά (Κ/Δ1) καί νότια (Κ/Ν1) ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κτίσμα Κ1, τὸν «οἶκον». 'Εκτὸς ἀπὸ τίς στρω-

10. Πρβ. ΠΑΕ 1985, 194 κέ.

11. "Ο.π.

12. "Εργον 1986, 119 πίν. 93.

13. ΠΑΕ 1985, 194.

14. 'Αριθμ. κατ. Μ 86/πγ. 585-591.

ματογραφικὲς παρατηρήσεις στὶς κατώτερες ἀδιατάρακτες στρώσεις, ἡ κεραμεικὴ καὶ τὰ ἄλλα κινητὰ εὐρήματα ἐπιβεβαιώνουν τὴ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς τοῦ οἴκου στὸ β' μισὸ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. Τυπολογικὰ ὅμοιος εἶναι καὶ ἐδῶ καὶ ὁ τρόπος θεμελίωσης τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ ἡ ἐξομάλυνση τοῦ ἀνώμαλου φυσικοῦ βράχου. Πολυσήμαντη εἶναι καὶ ἡ ἀποκάλυψη «θρανίου» (μῆκ. 1.50 μ.) στὸν ριζιμιὸ βράχου τῆς κορυφῆς, δυτικὰ ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ K1.

Ἡ παρουσία ἀγγείων¹⁵ γεωμετρικῶν χρόνων ἐπάνω στὸ «πεζούλι» καὶ μέσα στὶς φυσικὲς ἐγκοπὲς καὶ κοιλότητες τοῦ βράχου ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση γιὰ ὑπαίθρια λατρεία καὶ ἐκτὸς τοῦ ναόσχημου οἴκου, τοῦ K1.

Τομὴ K/N1

Ἡ διάνοιξη τομῆς στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ οἴκου ἀπέβλεψε στὸν ἔλεγχο τῆς χρονολόγησης τῶν τοίχων νότιου καὶ δυτικοῦ τοῦ K1. Ἡ εὕρεση κεραμεικῆς γεωμετρικῶν χρόνων¹⁶ ἐπιβεβαίωσε καὶ ἐδῶ τὶς διαπιστώσεις σχετικὰ μὲ τοὺς χρόνους κατασκευῆς τοῦ οἴκου.

Ἡ ἐπαλήθευση τῆς χρονολόγησης τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ ἱεροῦ στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης τῆς Μινώας καὶ ἡ ἐπιβεβαίωση τῶν διαπιστώσεων γιὰ τὶς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ περιβόλου λατρευτικὲς δραστηριότητες, ἀπόθεση ἀναθημάτων καὶ ἔμπυρες θυσίες, δὲν ἐπιτρέπουν ἀκόμη τὴν ἀσφαλὴ ταύτιση τῆς λατρευόμενης «θεότητας». Ὅτι πρόκειται γιὰ ἱερὸ τέμενος ἐντὸς τοῦ τείχους καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν κυρίως οἰκισμὸ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία. Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ διαπίστωση τῆς οἰκοδομικῆς σχέσης τοῦ τεμένους μὲ τὸ παρακείμενο σπήλαιο, ἡ μελλοντικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ ὁποίου ἀσφαλῶς θὰ δώσει περισσότερα στοιχεῖα καὶ γιὰ τὴ λατρευόμενη μορφή στὸ κτιριακὸ συγκρότημα K¹⁷.

ΚΑΤΩ ΠΟΛΗ

Γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ κατοικημένου χώρου κατὰ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο καὶ στὰ χαμηλότερα ἄνδρα τῆς νότιας πλαγιᾶς τοῦ ὄρους τῆς Μινώας, σημαν-

15. Πρόκειται γιὰ κεραμεικὴ ἄβαφη ἢ μὲ μελανὸ ἐξίτηλο γάνωμα.

16. Κυρίως ὄστρακα ἀπὸ ἄβαφα ἀγγεῖα καὶ μὲ ἀπολεπισμένο μελανὸ γάνωμα.

17. Πρβ. Ὑργον 1986, 119-120.

τικές είναι οι μαρτυρίες, κινητά εύρηματα και κτιριακά κατάλοιπα, που προέκυψαν, από τις φετινές έργασίες στην Κάτω πόλη (εικ. 2), όπου συνεχίστηκε ή προγραμματισμένη ανασκαφική έρευνα στον τομέα ΝΔ από τον ναό των έλληνιστικών χρόνων με την πολύτιμη συνεργασία των αρχαιολόγων Δημήτρη Κοκκώνη (τετράγωνο ΝΔ/1 και ΝΔ/3)¹⁸ και Βασιλικής Παππᾶ.

Η έρευνα στα τετράγωνα ΝΔ/1 και ΝΔ/3 απέβλεψε στην ολοκλήρωση της αποκάλυψης των κτιριακών λειψάνων, στην ακριβή χρονολόγηση και στην έρμηνεία τους καθώς και στον έλεγχο της στρωματογραφίας.

Τετράγωνο ΝΔ/1

Στο τετρ. ΝΔ/1 ολοκληρώθηκε¹⁹ ή ανασκαφική έρευνα μόνον στο νότιο και στο ανατολικό τμήμα, ενώ στο ΒΔ πρέπει να συνεχιστεί σε βάθος, κάτω από το νεώτερο κατώφλι καθώς και στον ανατολικό τοίχο του παρακείμενου ρωμαϊκού κτίσματος στο τετρ. ΝΔ/3. Από τη μελέτη της σύστασης, του χρώματος και της ύφης των χωμάτων και από τα κινητά εύρηματα διαπιστώθηκε ή χρήση του χώρου στη γεωμετρική περίοδο²⁰, στους δψιμους έλληνιστικούς χρόνους και στη ρωμαιοκρατία²¹.

Τετράγωνο ΝΔ/3

Στο τετρ. ΝΔ/3 αποκαλύφθηκε στο ρωμαϊκό κτίσμα²² και το σωζόμενο τμήμα του δαπέδου με το κονίαμα (πίν. 88β). Η ανασκαφική έρευνα σε βάθος «κάτω από το ρωμαϊκό δάπεδο με το κονίαμα» και «κάτω από το επίπεδο του δαπέδου»²³ έδωσε σημαντικές πληροφορίες για τη χρονολόγηση του δαπέδου στον 1ο π.Χ. - 1ο μ.Χ. αί. καθώς και για τη χρονολόγηση του αρχαίου «γεμίσματος». Από τα κινητά χρονολογήσιμα εύρηματα του «γεμίσματος»

18. *Έργον* 1985, 66· 1986, 120 κέ. και *ΙΑΕ* 1985, 177 κέ.

19. Η έρευνα είχε διακοπεί λόγω έλλείψεως έργων κατά το 1985 (πρβ. *ΙΑΕ* 1985, 177).

20. Αριθμ. κατ. Μ 86/πγ. 1-27.

21. Πρβ. και *Έργον* 1986, 120-121.

22. *Έργον* 1985, 66 και *ΙΑΕ* 1985, 179.

23. Η διαφοροποίηση των ένδειξεων οφείλεται στον υπεύθυνο της τομής Δ. Κοκκώνη. ή ένδειξη (α) «κάτω από το ρωμαϊκό δάπεδο με το κονίαμα» αναφέρεται στον χώρο που αφαιρέθηκε το σωζόμενο δάπεδο με το κονίαμα, ενώ ή (β) «κάτω από το επίπεδο του δαπέδου» στον χώρο όπου το κονίαμα είχε καταστραφεί.

διαπιστώνεται ὅτι, τὸ «κλειστόν» γεωμετρικὸ στρῶμα κάτω ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ δάπεδο εἶναι κατὰ τόπους διαταραγμένο· ἡ διαταραχὴ τῶν χωμάτων ἐντοπίζεται στὸ νότιο τμήμα καὶ ἀνάγεται στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους. Ἡ παρουσία ὀστράκων ἀπὸ ἀγγεῖα «περγαμηνοῦ» τύπου χρονολογεῖ τὴν τελευταία χρῆση τοῦ χώρου πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ κτίσματος. Ἀντίθετα, τὰ διαταραγμένα στὰ ὄψιμα ἐλληνιστικὰ χρόνια καστανέρυθρα χώματα, ποὺ χρονολογοῦνται μὲ ἀκρίβεια ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ κεραμεικὴ²⁴ χρησιμοποιήθηκαν, ὅπως δείχνει καὶ ἡ σωζόμενη ἄνω ἐπιφάνεια τῶν γεωμετρικῶν τοίχων, ὡς ἐξισωτικὸ «μπάζωμα» στὰ ὄψιμα ἐλληνιστικὰ χρόνια.

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ κλειστὸ γεωμετρικὸ στρῶμα εἶναι κυρίως ἀγγεῖα πόσεως (σκύφοι), γραπτὰ ἢ μὲ μελανὸ στιλπνὸ γάνωμα πρωτογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν χρόνων²⁵. Ὅλα εἶναι ἐξαιρετικῆς ποιότητος καὶ ἄριστης διατήρησης, πολλά, σπασμένα στὴν ἀρχαιότητα, συνανήκουν καὶ συγκολλῶνται. Τὰ ὀστρακα ἀπὸ χειροποίητα ἢ ἄβαφα ἀγγεῖα εἶναι σχετικὰ λίγα. Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ παρουσία ὀστῶν ζώων καὶ κυρίως θαλασσίων ὀστρέων (πατελίδες).

Γιὰ τὴν ἀκριβέστερη διάγνωση τοῦ τρόπου ἀπόθεσης, ἢ, τὸ πιθανότερο, ἀπόρριψης τῶν ἀντικειμένων μέσα στὶς στρώσεις τέφρας καὶ ξυλανθράκων, ἐλπίζουμε ὅτι θὰ προκύψουν πρόσθετες πληροφορίες ἀπὸ τὴν προγραμματισμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν βαθμιδωτὸ μάρτυρα (πάχ. βαθμ. 0.10 μ.).

Παρόλο ποὺ εἶναι ἀκόμα πρόωρη ἡ διατύπωση ὑποθέσεων, πιστεύουμε, ὅτι τὸ εἶδος τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὰ στρώματα τέφρας καὶ ξυλανθράκων καὶ ἡ ἄμεση γειτνίαση τοῦ χώρου μὲ τὸ γεωμετρικὸ κτίσμα στὰ ἀνατολικά (τετρ. ΝΔ/1)²⁶ καὶ στὸ νότιο τμήμα μὲ τὸν περίβολο στὸν ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε ἡ «θυσιὰ θεμελίων»²⁷, ἐπιτρέπουν τὸν συσχετισμὸ μὲ λατρευτικὸ χῶρο. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ ὁ ἀκριβὴς προορισμὸς τοῦ γεωμετρικοῦ κτίσματος καθὼς καὶ ἡ λειτουργικὴ σχέση του μὲ τὸ παχὺ στρῶμα τέφρας στὸν παρακείμενο χῶρο στὰ δυτικά, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθοριστοῦν μὲ βεβαιότητα πρὶν ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας· ὡστόσο, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἔως τώρα

24. Ἀριθμ. κατ. Μ 86/πγ. 28-54 καὶ 55-144.

25. Ἀριθμ. κατ. Μ 86/πγ. 145-179.

26. *ΠΑΕ* 1985, 178 εἰκ. 1, 180.

27. *Ἔργον* 1985, 66-67, εἰκ. 72.

δεδομένων, θεωροῦμε πιθανόν ὅτι τὸ γεωμετρικὸ κτίσμα ἀνήκει σὲ βωμό, ἐνῶ ὁ χῶρος μὲ τὴν τέφρα μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ ἀποθέτη τῶν καταλοίπων ἀπὸ τὶς ἔμπυρες θυσίες.

Γιὰ τὴν κατοίκηση τῆς Κάτω πόλης στὴ γεωμετρικὴ περίοδο, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα καὶ τὰ κτιριακὰ κατάλοιπα ΝΔ ἀπὸ τὸν ναὸ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων (τετράγ. ΝΔ/1, ΝΔ/2, ΝΔ/3 καὶ ΝΔ/4), πρόσθετες μαρτυρίες παρέχει καὶ ἡ ἀσφαλῶς χρονολογημένη γεωμετρικὴ κεραμεικὴ²⁸ ποὺ βρέθηκε κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν λαξευμάτων τοῦ φυσικοῦ βράχου (θρανίο;) στὴ ΒΔ γωνία τοῦ Ν - Δ1, δυτικὰ ἀπὸ τὸν ναὸ²⁹, ὁ ὁποῖος ἐπίσης περιβάλλεται στὶς τρεῖς πλευρές του ἀπὸ λαξευμένο φυσικὸ βράχο.

Δ1 (Τομὴ 86/1)

Ἀπὸ τὴ διερευνητικὴ τομὴ σὲ βάθος στὸ μέσον τοῦ δαπέδου³⁰ τοῦ κτίσματος Δ1³¹, (εἰκ. 2) μεταξὺ θρανίου καὶ κατωφλιοῦ, διαπιστώθηκε ὅτι ἡ παλαιότερη χρήσιμη τοῦ ἀνάγεται στὴ γεωμετρικὴ περίοδο: ὄχι μόνον ἡ κεραμεικὴ, γραπτὴ καὶ χειροποίητη³², ποὺ βρέθηκε στὶς κατώτερες στρώσεις καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν φυσικὸ βράχο χρονολογεῖται στὰ γεωμετρικὰ χρόνια, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξισωτικὴ λιθορριπὴ γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τοῦ ἀνώμαλου βράχου εἶναι ὅμοια μὲ ἐκείνην ποὺ χαρακτηρίζει τὶς τομὲς στὸ τεῖχος καὶ στὸ λατρευτικὸ κτίσμα Κ³³.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὶς πληροφορίες γιὰ τὴν χρήσιμη τοῦ Δ1 ἀπὸ τὰ γεωμετρικὰ χρόνια, σημαντικὰ εἶναι καὶ τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ ἔδωσε ἡ διερευνητικὴ τομὴ: τὰ ὀστρακὰ σκύφων «μεγαρικοῦ» τύπου χρονολογοῦν μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια τὸ ἐλληνιστικὸ στρώμα ἐπάνω στὸ ὁποῖο εἶναι θεμελιωμένος ὁ νότιος τοῖχος μὲ τὸ κατώφλι τῆς θύρας, ἐνῶ τὰ ὀστρακὰ ἀγγείων «περγαμηνοῦ» τύπου ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγησι τῆς κατασκευῆς του στὰ πρῶιμα ρωμαϊκὰ χρόνια.

28. Ἀριθμ. κατ. Μ 86/πγ. 400-418.

29. ΠΑΕ 1981, 313 κέ., πίν. 212 α καὶ ΠΑΕ 1982, 283 κέ.

30. Ἔργον 1986, 121 ἀναγράφεται ἐσφαλμένα «στὸ δεύτερο» ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ δάπεδο.

31. ΠΑΕ 1981, 316 κέ., πίν. 223 α.

32. Ἀριθμ. κατ. Μ86/πγ. 313-399.

33. ΠΑΕ 1984 Β' (ὑπὸ ἐκτύπ.) καὶ 1985, 191 κέ.

Τομέας ΒΔ συγκροτήματος

Στὸν τομέα τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος ΒΔ ἀπὸ τὸν ναό, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα καὶ κυρίως τὰ κτιριακὰ κατάλοιπα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ἐφέτος, σημαντικὲς εἶναι καὶ οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ἔκταση τῆς κατοίκησης στὴ γεωμετρικὴ περίοδο.

Δ6-α1

Στὰ γεωμετρικὰ χρόνια θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ τὸ τοιχάριο στὴν τομὴ Δ6 - α1, δυτικὰ ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Δ1³⁴ καὶ κάτω ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ Δ6³⁵. Στὴ διαπίστωση αὐτὴ ὁδηγοῦν ἡ γραπτὴ κεραμεικὴ³⁶ καὶ ἡ τοιχοδομία τοῦ τοιχαρίου, ποὺ ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴ φετινὴ περιορισμένη, συμπληρωματικὴ ἔρευνα³⁷.

Λαξευμένος ἀγωγὸς Β τοῦ Δ4

Κατὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ λαξευμένου στὸν φυσικὸ βράχο ἀγωγοῦ κατὰ μῆκος τῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν, βόρειας καὶ δυτικῆς, τοῦ Δ4³⁸ (εἰκ. 2), βρέθηκαν καὶ ὅστρακα τῶν γεωμετρικῶν χρόνων³⁹. Ὁ τρόπος λάξευσης τοῦ ἀγωγοῦ (μέγ. βάθ. 0.96 μ.) (πίν. 89α), ἡ παρουσία τῆς κεραμεικῆς καὶ οἱ τοπογραφικὲς παρατηρήσεις καθιστοῦν πιθανὴ τὴ χρονολόγησή του στὰ γεωμετρικὰ χρόνια.

Δ5

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν χώρο Δ5, δυτικὰ ἀπὸ τὸ Δ4 καὶ νότια ἀπὸ τὸ Β9⁴⁰, ἀποκαλύφθηκε ἐν μέρει κτίσμα (πίν. 89β) ἀγνώστου πρὸς τὸ παρὸν προορισμοῦ. Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα καὶ τὶς στρωματογραφικὲς παρατηρή-

34. ΠΑΕ 1983 Β', 320-321, πίν. 210γ καὶ παρένθ. πίν. ΙΕ'.

35. ΠΑΕ 1984 Β' (ὑπὸ ἐκτύπ.).

36. Ἀριθμ. κατ. Μ86/πγ. 423-424.

37. Ἔργον 1986, 122.

38. Ἔργον 1984, 87-88 καὶ ΠΑΕ 1984 Β' (ὑπὸ ἐκτύπ.).

39. Τὰ ὅστρακα ἀριθμ. κατ. Μ86/πγ. 419-420 εἶναι τὰ παλαιότερα· τὰ νεώτερα ἀνάγονται στὴν περίοδο μεταξὺ 1ου π.Χ. καὶ 1ου μ.Χ. αἰ. Ποσοτικὰ ὑπερτεροῦν λύχνοι καὶ ἀγγεῖα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων.

40. ΠΑΕ 1984 Β' (ὑπὸ ἐκτύπ.).

σεις φαίνεται ότι χρονολογείται στην έλληνιστική περίοδο και σώζει λείψανα ζωής έως τούς πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Τα περισσότερα εύρηματα, κεραμική, λύχνοι και άλλα μικροαντικείμενα από διάφορα υλικά χρονολογούνται μεταξύ τοῦ 3ου π.Χ. και τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.⁴¹. Ξεχωριστή θέση μεταξύ τῶν εὐρημάτων ἔχει ἓνα μολύβδινο ἀγαλμάτιο 'Αρτέμιδος⁴² (πίν. 90β).

Δ4 (κλίβανος)

'Εφέτος ολοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ κεραμικοῦ κλιβάνου στοῦ Δ4 ποῦ εἶχε ἐν μέρει ἀνασκαφεῖ τὸ 1984⁴³ (εἰκ. 2). 'Ο κυκλικὸς θάλαμος τοῦ κλιβάνου (διαμ. 1.20 μ. - 1.30 μ.) καὶ τὸ στόμιο πυροδοτήσεως εἶναι λαξευμένα στὸν φυσικὸ βράχο, στὸν πάσπαρο (πίν. 91α-β). 'Απὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα, κυρίως τῇ χρονολογήσιμῃ ἀνάγλυφῃ κεραμικῇ, διαπιστώνονται ἡ ἐγκατάλειψή τοῦ κλιβάνου καὶ ἡ μετασκευὴ του στοὺς ἐλληνιστικoὺς χρόνους. Σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ κλιβάνου παρέχουν καὶ τὰ ὀργανικὰ κατάλοιπα, ὅπως οἱ ἑκατοντάδες ἐλαιοπυρῆνες ποὺ βρέθηκαν στοῦ στόμιο πυροδοτήσεως τοῦ θαλάμου.

Πρόσθετες μαρτυρίες γιὰ τὴ ζωὴ στὴν Κάτω πόλὴ ἀποτελοῦν καὶ οἱ στρώσεις τῶν ὀστράκων ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα, κυρίως πίθους, τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸν θάλαμο καὶ τὸ στόμιο τοῦ κλιβάνου. Γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ κλιβάνου καὶ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἐργαστηριακοῦ συγκροτήματος σημαντικὰ στοιχεῖα ἀποτελοῦν τὰ λαξεύματα στὸν φυσικὸ βράχο - δάπεδο τοῦ Δ4, πλησίον τοῦ κλιβάνου (πίν. 91β), τὰ «πυρότουβλα», οἱ καμένες καὶ ἄψητες, διαμορφωμένες καὶ ἄμορφες μάζες πηλοῦ, τὰ ὑπολείμματα κοσκινισμένου χρώματος καὶ ἀκάθαρτου πηλοῦ ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὸν

41. 'Οστίανα, γυάλινα, λιγοστὰ θραύσματα πήλινων εἰδωλίων, πινάκια «σάμια» καὶ «περγαμηνὰ» καθὼς καὶ ὀστρακα γεωμετρικῶν καὶ κλασικῶν χρόνων, ἀρκετὰ μελαμβραφὴ μὲ στιλπνὸ μελανὸ γάνωμα, λιγοστὰ μεταλλικὰ καὶ ἄλλα. Πρόκειται γιὰ στρώμα διαταραγμένο καὶ κατὰ τόπους ἀδιατάρακτο μὲ ἐνδιαφέρουσα στρωματογραφία καὶ κατανομὴ εὐρημάτων.

42. Ὑψ. 0.03 μ., ἀριθμ. κατ. Μ86/Δ5/μ. 1. Τὸ ἀγαλμάτιο καθαρίστηκε καὶ συντηρήθηκε στοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (πρβ. σημ. 3).

43. *Έργον* 1984, 88 καὶ *ΙΑΕ* 1984 Β' (ὑπὸ ἐκτύπ.).

θάλαμο, τὸ στόμιο, τὸ ὀκτώσχημο λάξευμα καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα, κυρίως κυκλικά ἀβαθὴ λαξεύματα.

Ἡ ἀνάλυση τῶν πηλῶν, ἡ μελέτη ὅλων τῶν εὐρημάτων καὶ τῆς στρωματογραφίας, ἐλπίζεται ὅτι θὰ δώσουν πρόσθετες πληροφορίες ὅχι μόνον γιὰ τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας τοῦ κλιβάνου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς λάξευσης καὶ τῆς πρώτης χρήσης του.

Ἀπὸ τὴ συνεξέταση τῶν στοιχείων τῆς οἰκιστικῆς εἰκόνας ποὺ παρουσιάζει ἡ πόλη τῆς Μινώας στὴ γεωμετρικὴ περίοδο, στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια καὶ στὴ ρωμαιοκρατία, ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ κλιβάνου καὶ τὴ μαρτυρία τῶν κινήτων εὐρημάτων, κυρίως τῆς κεραμεικῆς, φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἡ κατασκευή καὶ ἡ παλαιότερη χρήση του ἀνάγονται στοὺς ὀψίμους γεωμετρικοὺς χρόνους.

Τομέας ἐλληνιστικοῦ ἀναλήμματος

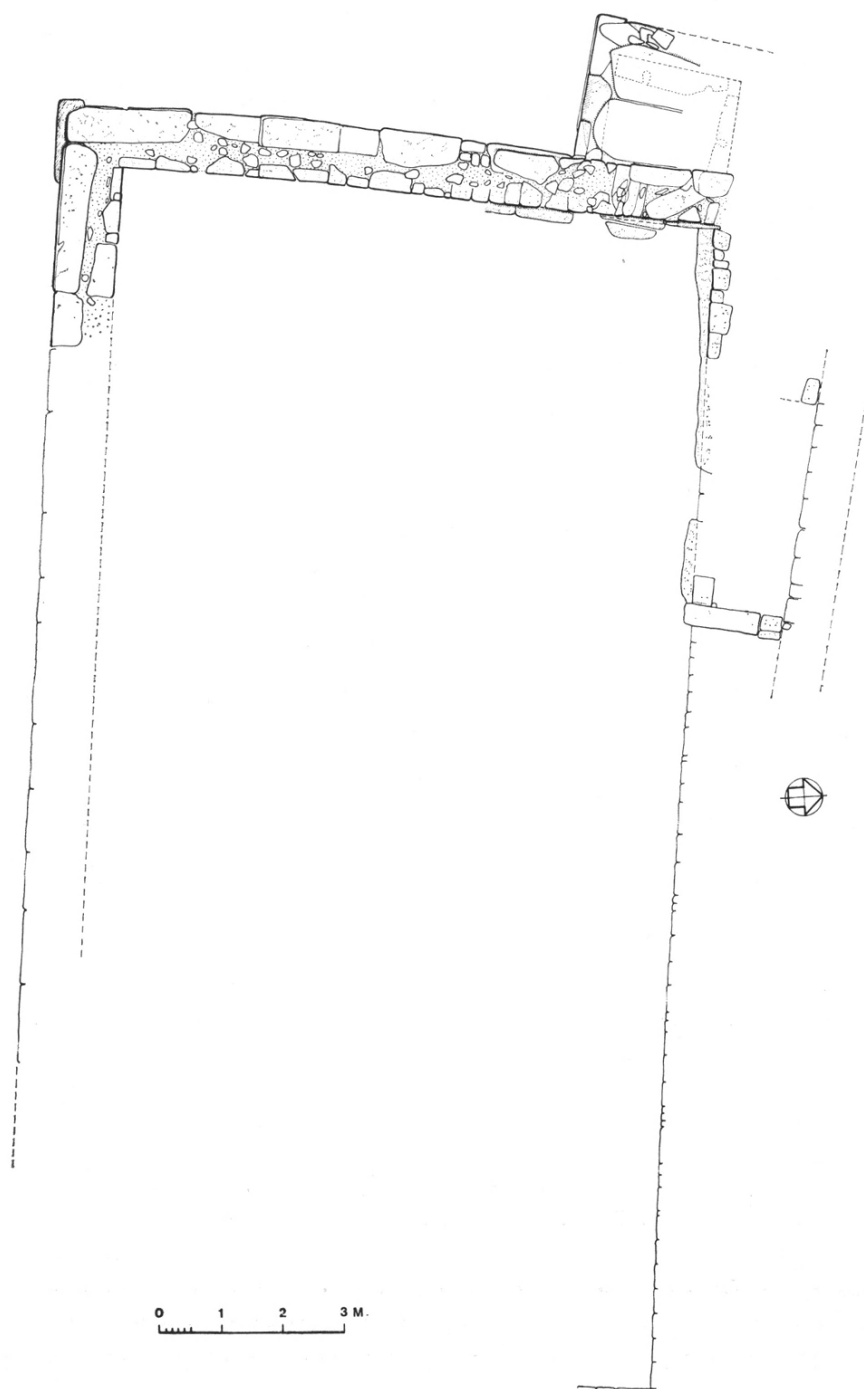
Μὲ τὴν πολὺτιμη βοήθεια τῶν φυλάκων Μ. Δεσποτίδη καὶ Σ. Γιαννακοῦ ἄρχισαν ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοί, μετατόπιση λίθων ἀπὸ τοὺς μισοκρημνισμένους χωραφότοιχους, τὶς ξερολιθιές, στὸν σημερινὸ «δρόμο» (πίν. 92α) ποὺ ὁδηγεῖ στὸν τομέα τοῦ ναοῦ καὶ στὴν ἀκρόπολη τῆς Μινώας. Ἀπὸ τοὺς ἐπιφανειακοὺς καθαρισμοὺς καὶ τὴν περιορισμένη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ταύτιση τοῦ «ἐλληνιστικοῦ τείχους»⁴⁴ στὴ ΝΑ κλιτὶ τοῦ ὅρους τῆς Μινώας μὲ μνημειακὸ δημόσιο οἰκοδόμημα⁴⁵.

Οἱ ὁρατὲς διαστάσεις τῶν τοίχων τοῦ οἰκοδομήματος (ἀνατ: μῆκ. 15.90 μ., πᾶχος 0.90 μ., μέγ. ὕψ. 2.15 μ., νότιος: μῆκ. 11.20 μ. καὶ μέγ. ὕψ. 2.50 μ.) (πίν. 93α, εἰκ. 3, 4) καὶ κυρίως ἡ ἀποκάλυψη στὴ ΝΔ γωνία ἐνὸς λιθόκτιστου, σχεδὸν ἀκέραιου, στεγασμένου οἰκίσκου «Βεσπασιανῶν» (πίν. 93-95), ὁδήγησαν στὴν ταύτιση τοῦ κτιρίου μὲ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων Γυμνάσιο τῆς πόλεως⁴⁶. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ οἰκίσκου

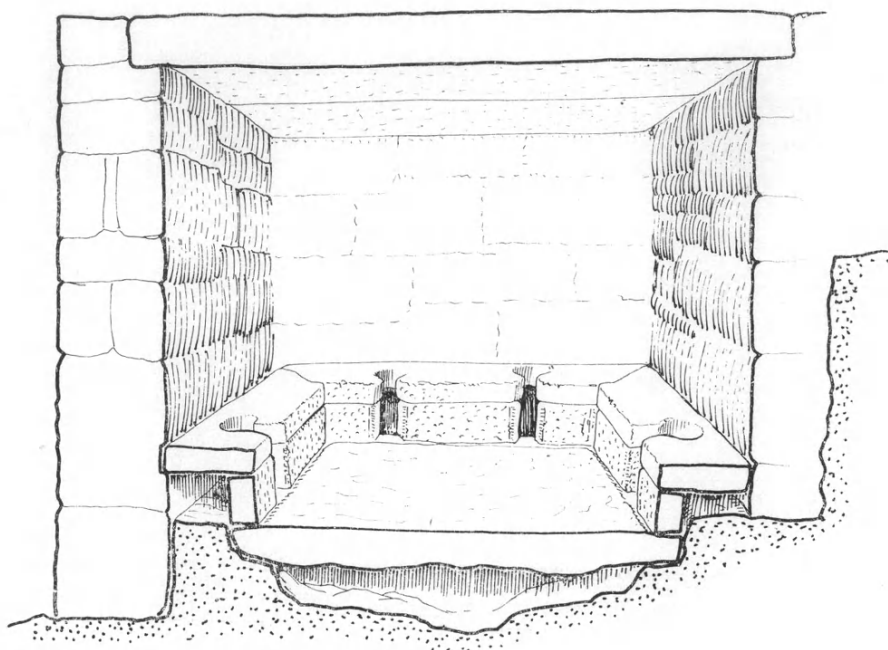
44. *ΠΑΕ* 1981, 322 πίν. 229 καὶ *ΠΑΕ* 1982, πίν. 197β καὶ 198.

45. *ΠΑΕ* 1984 Β' (ὑπὸ ἐκτύπ.).

46. *IG* XII, 7. 235. 254. κἀ. πρβ. καὶ *ΠΑΕ* 1981, 316. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι ὁ στεγασμένος οἰκίσκος ὡς τὸ 1986 ἦταν ὑπόγειος, κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δρόμου πρὸς τὴ Μινῶα (πίν. 92α) ἦταν προσிடὸς ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ χρησίμευε ὡς χειμερινὸ καταφύγιο γιὰ προφύλαξη ἀπὸ τὴ βροχὴ. Προφορικὲς μαρτυρίες τῶν κατοίκων, ἀρχικὰ ὀνομάτων χαραγμένα στοὺς τοίχους καὶ λείψανα φωτιᾶς στοὺς τοίχους καὶ στοὺς ἀποπάτους μαρτυροῦν γιὰ τὴ χρήση τοῦ οἰκίσκου στὰ νεώτερα χρόνια· σημαντικὴ μαρτυρία

Εἰκ. 3. Κάτοψη τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Γυμνασίου καὶ τοῦ ἀποχωρητηρίου.

Εἰκ. 4. Ὁ οἰκίσκος τοῦ ἀποχωρητηρίου τοῦ Γυμνασίου (σκαρίφημα Μ. Κορρές).

τῶν «Βεσπασιανῶν»⁴⁷ (διαστάσεων 2.10 μ.×1.60 μ.) σώζονται στήν ἀρχική τους θέση, κατὰ μῆκος τῶν τυφλῶν τοίχων δυτικοῦ καί νότιου, δυὸ μαρμαρόπλακες (μεγ. μήκ. 1.84 μ. καί μεγ. πλ. 0.38 μ.) μέ δύο ἀφοδευτήριες ἡμικυκλι-

γιά τῇ διαρκῇ ἀνθρώπινη παρουσία ἀποτελοῦν τὰ εὐρήματα πού συγκεντρώθηκαν κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου: ὄστρακα ἀρχαίων ἀγγείων (γεωμετρικά, κλασικά, ἐλληνιστικά), ἀργιλῆδες, γυάλινες φιάλες γάλατος, μεταλλικά κουτιά καί ἐλάχιστα πλαστικά θραύσματα.

47. Ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ τὸ «παράξενο, ὑπόγειο οἶκημα» πού προβλημάτισε τὸν J. TH. BENT κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴ Μινῶα τὸ 1885: βλ. *The Cyclades, or Life among Insular Greeks* (1885) 494: «one curious subterranean building puzzled us much; it has been approached by two doors and steps downwards» [φαίνεται ὅτι ἀναφέρεται στὴ θύρα τῆς βόρειας πλευρᾶς καί στὸ ἀνοιγμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου]. «The chamber to which they conducted was six feet high, about two yards square, and roofed in by two huge slabs. Over the doors were two deep recesses and on two sides of this chamber were stone benches raised about a foot and a half from the floor, and in those benches were round holes, open at the outer edge, which looked as if they had been intended for holding those large amphorae. Below this chamber was another, of apparently

κὲς ὁπὲς σὲ κάθε πλάκα (διαστ. 0.24 μ.×0.12 μ.) (πίν. 94α). Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο σῶζεται *in situ* μόνον ὁ κατεργασμένος λίθος ἐπάνω στὸν ὁποῖο «πατοῦσαν» οἱ κατακόρυφες ὀρθιες πλάκες ποὺ θὰ σχηματίζουν τὴν ὕψη τοῦ θρανίου (ὕψ. 0.45 μ.) μὲ τοὺς «θῶκους»· καμία ἀπὸ τὶς κατακόρυφες πλάκες τῆς ὕψους τοῦ θρανίου δὲν βρέθηκε στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης⁴⁸.

Τὸ δάπεδο τοῦ οἰκίσκου ἀποτελεῖ μονοκόμματη μαρμαρόπετρα (σῶζ. διαστ. 1.80 μ.×1.50 μ.), σπασμένη στὴ νότια καὶ ἀνατολικὴ ἀπόληξη. Στὸν φυσικὸ βράχο, στὸν πάσπαρο, λαξευμένες ὁπὲς, δύο σὲ κάθε πλευρὰ (νότια καὶ δυτικὴ), ὁρατὲς κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες μὲ τὶς ἀφοδευτήριες ὁπὲς στὴ νότια καὶ δυτικὴ πλευρὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὴν πλάκα τοῦ δαπέδου, ἐπικοινωνοῦσαν μὲ τὴν τάφρο ἀποχετεύσεως.

Οἱ δύο τυφλοὶ τοῖχοι, δυτικὸς καὶ νότιος, διατηροῦνται σὲ ἄριστη κατάσταση, ἐνῶ στὸν ἀνατολικὸ λείπουν οἱ ἀνώτεροι δόμοι. Σὲ καλὴ κατάσταση σῶζεται καὶ ὁ βόρειος τοῖχος μὲ τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας (πλ. 0.52 μ. καὶ ὕψ. 1.70 μ. καὶ τὴ δυτικὴ παραστάδα *in situ*⁴⁹ (πίν. 94β).

the same nature, but so filled with rubbish that we could make no observations. Ἡ περιγραφή τοῦ Bent εἶναι μοναδικὴ καὶ ἀποδίδει μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια τὴν κατάσταση τοῦ οἰκίσκου ὡς τὸ 1986.

48. Κατὰ τὴ διαλογὴ τῶν κατεργασμένων λίθων μετὰ ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ χωραφότοιχου ποὺ ἦταν κτισμένος ἐπάνω στὴ στέγη καὶ στὴν εἴσοδο τοῦ οἰκίσκου (πίν. 92β), φαίνεται ὅτι, δύο τουλάχιστον, προέρχονται ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο, ἀπὸ τὰ «θρανία» τοῦ ἀποχωρητηρίου. Γιὰ τὴ διαρρύθμιση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου στὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ ἀποχωρητήρια βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ὁ προσωρισμὸς τοῦ βορείως τοῦ Ὀρολογίου Ἀνδρονίκου τοῦ Κυρρήστου ρωμαϊκοῦ κτίσματος, *ΠΑΑ* 15, 1940, 251 κέ. Γιὰ τὴν ἀρχαία ὁρολογία (ἀπόπατος, ἀποχωρητήριο, κοπρῶν κλπ.) βλ. *Kleine Pauly* 1 (1975) στ. 851, λ. *Bedürfnisanstalten*. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ-Ι. Ν. ΤΡΑΥΛΟΥ, *Λεξικὸν Ἀρχαίων Ἀρχιτεκτονικῶν Ὁρῶν* (Ἀθήναι 1986) λ. ἀπόπατος (πηγὲς καὶ βιβλ.).

Γιὰ τὰ ἀποχωρητήρια στὰ Γυμνάσια βλ. D. ROBINSON, *Olynthus* XII (1946) 178 κέ. J. DELORME, *Gymnasion* (1966) 154-155, 157, 158 καὶ ἄλλοι (latrines). βλ. ἐπίσης J. AUDIAT, *Délos XXVIII*, *Le Gymnase* (1970).

Γιὰ τὸ ὑδραυλικὸ σύστημα βλ. γενικὰ K. D. WHITE, *Greek and Roman Technology* (Λονδίνο 1984) 157 κέ. (hydraulic engineering) 168 κέ. (public latrines) 253 κέ. (εἰδικὴ βιβλιογραφία).

49. Ὁ λίθος ποὺ κλείνει σήμερα τὴ θύρα (πίν. 94β) δὲν φαίνεται ὅτι ἀνήκει στὴ βόρεια παραστάδα.

Στὸ λίθινο κατώφλι σώζεται καὶ ἡ ὀπὴ μὲ μολυβδοχόηση γιὰ τὸν στρόφον τοῦ θυροφύλλου. Ἡ θύρα τοῦ ἀποχωρητηρίου βρίσκεται στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ «ἐλληνιστικοῦ ἀναλήμματος», ὅπως ὀνομάσαμε ἀρχικὰ τὸν νότιο καὶ ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Γυμνασίου. Ἡ τοιχοδομία τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ νότιου τοίχου τοῦ «ἀναλήμματος» μὲ τὴ θύρα τοῦ ἀποχωρητηρίου εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ, χωρὶς κύφωση.

Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ διατήρηση τῆς στέγης τοῦ οἰκίσκου (πίν. 95α) καὶ εἰκ. 3, 4), ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μονοκόμματα πλάκες, ὁρατῶν διαστάσεων 1.55×1.08 μ. ἡ βόρεια, καὶ 1.28×1 μ. ἡ νότια. Οἱ πλάκες ἐδράζονται σήμερα στοὺς τρεῖς σωζόμενους τοίχους χωρὶς συνδετικὸ ὕλικό (ἐν ξηρῷ). Ἐπάνω στὶς πλάκες τῆς στέγης, στὴ δυτικὴ κυρίως πλευρά, ἐκεῖ ὅπου ὁ νεώτερος χωροφύτοιχος δὲν εἶχε καταστρέψει τὴν ἀρχικὴ ἐπίχωση, ἀποκαλύφθηκε στρώση (πάχ. 0.03 ὡς 0.05 μ.) λεπτῶν ἀποπελεκημάτων ἰωχρώμου σχιστόλιθου. Κατὰ τὴ διάγνωση τοῦ φύλλακα Σ. Γιαννακοῦ πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος μονωτικοῦ, στεγανωτικοῦ ὕλικου, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖται καὶ σήμερα στὴν Ἀμοργὸ στὶς ἐπίπεδες στέγες, κυρίως στὶς πλακόστρωτες, καὶ ὀνομάζεται στὴν τοπικὴ γλῶσσα «λεπουριά».

Στὴ βόρεια πλάκα τῆς στέγης, ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς θύρας, εἶναι λαξευμένη ὀρθογώνια θυρίδα (διαστ. 0.20×0.27 μ. καὶ βάθους 0.06 μ.) πιθανῶς γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ξύλινου ἢ ἄλλου κινητοῦ πίνακος γιὰ τὸν ἀερισμὸ ἢ τὸν φωτισμὸ τοῦ ἀποχωρητηρίου.

Στὸ μέσον τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ νότιου τοίχου τοῦ οἰκίσκου ἀποκαλύφθηκε τριγωνικὸ διαμπερὲς ἄνοιγμα (μεγ. διαστ. 0.44 καὶ ἐλάχ. 0.15 μ.) κλεισμένο πρόχειρα μὲ λίθο ἐπίσης τριγωνικοῦ σχήματος (πίν. 95β). Τὸ ἄνοιγμα συνδέεται μὲ τὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ οἰκίσκου καὶ συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὴν πλάκα τοῦ δαπέδου. Προφανῶς πρόκειται γιὰ τὸν ἀποχετευτικὸ ἀγωγὸ γιὰ τὴν ἀπορροή τῶν λυμάτων. Γιὰ τὸ σύστημα παροχῆς καὶ διοχετεύσεως ὕδατος στὸ ἀποχωρητήριό δὲν ὑπάρχουν ἀκόμα ἐπαρκὴ στοιχεῖα γιατί ἡ φετινὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἶχε σωστικὸ χαρακτῆρα καὶ περιορίστηκε στὴν ἀποκάλυψη τῶν τοίχων καὶ σὲ καθαρισμούς.

Ἀπὸ τὴν ἔρευνα κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ νότιου τοίχου

τοῦ «ἀναλήμματος»⁵⁰ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἀποχωρητηρίου διαπιστώθηκε ὅτι οἱ λίθοι τῶν δύο τοίχων μὲ κύφωση συμπλέκονται (πίν. 96β). Ἡ διαπίστωση αὕτη ἀποτελεῖ στοιχεῖο σημαντικὸ γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς τοῦ οἰκίσκου στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια, συγχρόνως μὲ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ οἰκοδομήματος.

Ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν χωραφότοιχων καὶ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἀποχωρητηρίου καὶ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Γυμνασίου συγκεντρώσαμε πλῆθος κινήτων εὐρημάτων. Δὲν εἶναι βέβαια δυνατόν ἀκόμη νὰ γίνεῖ λόγος γιὰ ἀδιατάρακτα στρώματα, γιατί ὁ χῶρος τῆς τομῆς ἀποτελοῦσε τὸν μοναδικὸ δρόμο (μονοπάτι) προσπέλασης στὴν Κάτω πόλη καὶ στὴν ἀκρόπολη τῆς Μινώας καὶ ἔχει ὑποστεῖ σημαντικὲς ἀλλοιώσεις ἀπὸ τὴν ἀναμόχλευση τῶν λίθων γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ τὶς ἐπισκευὲς τῶν χωραφότοιχων.

Ὡστόσο τὸ εἶδος τῶν εὐρημάτων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ὅπως οἱ λύχνοι, τὰ μελαμβαφὴ ἀγγεῖα καὶ ἄλλα, χρονολογοῦνται μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια, παρέχει σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν οἰκίσκο τοῦ ἀποχωρητηρίου. Ἐνδεικτικὰ σημειώνονται μεγάλος ἀριθμὸς θραυσμάτων κονιάματος μὲ ἐπίχρισμα ἐρυθρό, πράσινο, λευκὸ καὶ κίτρινο· μερικὰ κομμάτια σώζουν λείψανα αἰθάλης. Ἀπὸ τὴ θέση εὕρεσης τῶν κονιαμάτων, κυρίως ἐκτὸς ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τοῦ οἰκίσκου, συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ διάκοσμο τῶν τοίχων τοῦ ἀποχωρητηρίου.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ παρουσία πολλῶν λύχνων τῶν ὕστερων κλασικῶν καὶ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων καθὼς καὶ λιγοστῶν σχετικὰ τῶν πρώιμων ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἡ κεραμεικὴ ἀνάγεται σὲ διάφορες ἐποχές, ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ὡς τὴν πρώιμη ρωμαϊοκρατία. Τὰ περισσότερα ὕστρακα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνανήκουν καὶ συγκολλῶνται, χρονολογοῦνται στὸν 2ο π. Χ. αἰ. Με-

50. Τὰ ὅρια τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Γυμνασίου δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀποσαφηνιστεῖ (πίν. 93)· κατὰ τὴ διάλυση τῶν μισοκρημνισμένων, ἐπικίνδυνων χωραφότοιχων (πίν. 95α), οἱ ὁποῖοι φαίνεται ὅτι μετασκευάστηκαν δύο φορές τουλάχιστον στὰ νεώτερα χρόνια, συγκεντρώθηκε σημαντικὸς ἀριθμὸς κατακομματασιμένων ἀρχαίων καὶ νεώτερων ἀντικειμένων καὶ ἀποκαλύφθηκαν ἐν μέρει ἀρχαῖοι τοῖχοι διαφορετικῆς τοιχοποιίας καὶ προφανῶς διαφόρων ἐποχῶν. Ἡ ἔρευνα στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ Γυμνασίου προγραμματίζεται γιὰ τὸ 1987.

ταξὶ τοῦ πλήθους τῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ τῶν ὀργανικῶν καταλοίπων, ὅπως τὰ ὅστὰ ζῶων, συγκαταλέγονται καὶ θραύσματα εἰδωλίων διαφόρων ἐποχῶν (πίν. 90γ), ἀγνύθες, κεραμίδια, μεταλλικά ἀντικείμενα καὶ ἄλλα.

Κατὰ τὴ μελέτῃ τῶν ἐπιφανειακῶν ὁρατῶν κτιριακῶν λειψάνων, κάτω ἀπὸ τοὺς σύγχρονους χωραφότοιχους καὶ στοὺς ἄμορφους λιθοσωροὺς στὸν χῶρο ΒΑ τοῦ Γυμνασίου, πιστεύω, ὅτι ἐντοπίζονται καὶ ἄλλα δημόσια κτίρια, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ θέατρο, γνωστὸ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές⁵¹ καὶ ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ L. Ross.

Κατὰ τὸ 1986, παράλληλα μὲ τὶς ἐργασίες στοιχειώδους προστασίας τῶν ἀνεσκαμμένων κτισμάτων, ὁλοκληρώθηκε καὶ τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο (εἰκ. 1-2) καὶ ὁ κἀνάβος τῶν τετραγώνων τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς στὴν Κάτω πόλῃ καὶ στὴν ἀκρόπολῃ ἀπὸ τοὺς τοπογράφους Γεώργιο Μακρῇ καὶ Σοφία Ν. Μαραγκοῦ.

Τέλος, σημαντικὴ συμβολὴ γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῶν ἐπιφανειακῶν ἐρευνῶν ἀποτελεῖ ἡ συστηματικὴ ταξινόμηση καὶ καταγραφή τῶν χιλιάδων ἀντικειμένων στὴν ἀποθήκη τῶν εὐρημάτων τῆς Μινώας μὲ τοὺς ἐπιστημονικοὺς συνεργάτες καὶ ὁμάδα φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Ἐφέτος ὁλοκληρώθηκε ἡ καταγραφή, ἡ σχεδίαση καὶ ἡ φωτογράφιση τῆς ἀνάγλυφης ἐλληνιστικῆς κεραμεικῆς ὅλων τῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων (1981 - 1986), ἡ ὁποία θὰ δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὴ Βασιλικὴ Παππᾶ. Σημαντικὰ προχώρησε καὶ ἡ καταγραφή καὶ μελέτῃ τῆς γραπτῆς γεωμετρικῆς κεραμεικῆς ἀπὸ τὸν Ἀρίστιππο Μπλανᾶ. Συμπληρώθηκε καὶ ὁ κατάλογος τῶν ἐνσφράγιστων λαβῶν ἀμφορέων καὶ ὁλοκληρώθηκε ἡ ἐργασία γιὰ τὰ ταφικὰ μνημεῖα καὶ τὶς ἐπιγραφὰς τῆς Μινώας ἀπὸ τὸν Δημήτρη Κοκκῶνη.

ΛΙΛΙΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

51. IG XII 7, 221.228 καὶ 237. ΠΑΕ 1981, 322.

22. ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΤΑΞΙΑΡΧΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΝΩ ΚΟΡΑΚΙΑΝΑΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

(Πίν. 97-98)

Ἡ συντήρηση τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ στὴν Ἀνω Κορακιάνα Κερκύρας, ποὺ χρονολογεῖται στὴ δεύτερη πενηνταετία τοῦ 11ου αἰ., δὲν προχώρησε μὲ τὸν ἐπιθυμητὸ ρυθμὸ, διότι καθυστερεῖ ἡ σύνταξη μελέτης στερεώσεως τοῦ κτηρίου, ἡ ὁποία πρέπει νὰ προηγηθεῖ τῶν ἐργασιῶν συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ οἱ φετινὲς ἐργασίες, ποὺ χρηματοδότησε καὶ πάλι τὸ Ἰδρυμα Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου, περιορίσθηκαν στοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ Ἱεροῦ Βήματος καὶ τὴν κόγχη τῆς προθέσεως¹.

Ὁ ζωγράφος - συντηρητὴς κ. Πέτρος Καράγιαννης συνέχισε τὴν ἀποκάλυψη καὶ τὸν καθαρισμὸ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ βορείου τοίχου τοῦ Ἱεροῦ, ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1985. Παριστάνονται συνολικὰ τέσσερις ὀρθιες μορφές, ἀπὸ τίς ὁποῖες διατηροῦνται σχετικὰ καλύτερα ἢ δεύτερη ἀπὸ τὰ ἀριστερά—ἱαματικὴ μάλλον ἀγία²—καὶ λευκογένειος ἅγιος κοντὰ στὴ ΒΑ γωνία (πίν. 98). Συνεχίσθηκε ὁ καθαρισμὸς τῆς δυσδιάκριτης τοιχογραφίας τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Ἱεροῦ, ποὺ καλύπτεται ἀπὸ πολὺ σκληρὰ ἄλατα. Ὁλοκληρώθηκε τέλος ἡ ἀποκάλυψη καὶ ἡ στερέωση ἀδιάγνωστου μυστακοφόρου μάρτυρος στὴν κόγχη τῆς προθέσεως (πίν. 97).

Ἐλπίζεται, μετὰ τὴ σύνταξη μελέτης στερεώσεως τοῦ κτηρίου, ποὺ ἀνέλαβε τελικῶς ὁ φιλόρχαιος κερκυραῖος μηχανικὸς κ. Σπ. Βερβιτσιώτης, νὰ προχωρήσουν παράλληλα καὶ μὲ ταχὺ ρυθμὸ οἱ ἐργασίες ἀναστηλώσεως τοῦ ναοῦ καὶ συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν του.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

1. Γιὰ τὸν ναὸ καὶ τὸν γραπτὸ του διάκοσμο βλ. κυρίως Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἑπτάνησα, *Κερκ. Χρονικά* XV, 1970, 155, 172, 174. Γιὰ τίς ἐργασίες ποὺ προηγήθηκαν βλ. ΑΔ 31, 1976, Β' 2, 233-234· ΠΑΕ 1984, 107-8· ΠΑΕ 1985, 216.

2. Βλ. ΠΑΕ 1985, 216, πίν. 108.

23. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΘΑΚΗΣ

(Πίν. 99-104)

Στην έρευνα τοῦ 1986 ἐργάστηκαν ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου ἡ Ἀλίκη Σαμαρᾶ - Kauffmann (κεραμεικὴ), οἱ Michael Fuller καὶ Georges Guigues (ἀρχιτέκτονες), Neathery Fuller (βοτανολόγος / ἀρχαιολόγος), Douglas Gaubatz (φωτογράφος), Μιχάλης Κοσμόπουλος καὶ Nancy Wamser (ἀρχαιολόγοι), Ἀλίκη Πατεράκη καὶ Suzanne Hargrove (συντηρήτριες) καὶ Valerie Haskins (ζωολόγος / ἀρχαιολόγος). Τὸ ζεῦγος J. Wilson Myers καὶ Eleanor Myers ἐτοίμασαν ἀεροφωτογραφίες τοῦ Ἀετοῦ καὶ ὁ Tom Nakos κινηματογράφησε τὸ νησί καὶ τὴν ἀνασκαφὴ. Δώδεκα ἐθελοντὲς διαφόρων εἰδικοτήτων πῆραν ἐπίσης μέρος στὴν ἀνασκαφὴ. Στὴ χρηματοδότηση τῆς ἔρευνας συνέβαλαν τὸ Explorer's Club καὶ πολλοὶ ἐνδιαφερόμενοι ἰδιῶτες μέσω τοῦ Washington University στὸ St. Louis.

Οἱ φετινὲς ἔρευνες ἀποτελοῦν τὴν τρίτη καὶ τελευταία περίοδο τῶν προκριματικῶν ἀνασκαφῶν Ἰθάκης καὶ ἔγιναν κυρίως στὸν δυτικὸ χῶρο τοῦ διάσελου Ἀετοῦ ὅπου κατὰ τὸ 1985 εἶχαν ἐντοπισθεῖ βαθιὰ στρώματα (πίν. 99 δεξιὰ τοῦ σχοιnioῦ ἀεροφωτογράφησης). Τὰ φετινὰ εὐρήματα ἦταν πολὺ χρήσιμα γιὰ τὴ χρονολόγηση καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀρχαίας πόλης. Ὁ δυτικὸς χῶρος τοῦ διασέλου (πίν. 100α, ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου Ἀετοῦ) δὲν εἶχε ποτὲ ἐρευνηθεῖ πρὶν τὸ 1985 καὶ δὲν ἦταν μέχρι τῶρα γνωστὸ ὅτι τὸ κέντρο τῆς ἀρχαίας πόλης βρισκόταν ἐκεῖ. Τὰ εὐρήματα θὰ περιγραφοῦν κατὰ χρονολογικὴ σειρά.

Τὰ ἀρχαιότερα εὐρήματα ἀνάγονται ἴσως στὴν πρωτοελλαδικὴ καὶ μεσοελλαδικὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ λίγα μόνο ὄστρακα ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμα μελετηθεῖ. Ἡ πιὸ σημαντικὴ ἐνδειξὴ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πόλης ἦταν ἡ ἀνέυρεση μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς καὶ στίς τρεῖς κύριες τομέας μας (I151A, I153A, J15). Τὰ ὄστρακα δὲν βρέθηκαν δυστυχῶς σὲ καθαρά στρώματα, ἀλλὰ ἦταν ἀναμειγμένα με ὕστερότερα. Πολλὰ εἶναι ἀδιακρίσιμα ἐντόπια παραγωγῆς καὶ ἡ χρονολόγησή τους θὰ γίνῃ γνωστὴ ὕστερα ἀπὸ λεπτομερὴ μελέτη. Ἀπὸ

τὰ διακοσμημένα ὄστρακα, διακρίνουμε εὐκόλα μερικὰ τῆς ὙΕ ΠΙΓ, ὅπως ἓνα μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν περιοχὴ δικτυωτὴ διακόσμηση (πίν. 101α), γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Goekoop στὴν Κεφαλληνία¹. Ἐνα ἄλλο ὄστρακο ἀνήκει σὲ ζωγραφισμένη κύλικα (ἡ διακόσμηση διακρινόταν ὅταν πρωτοβρέθηκε) καὶ πιθανὸν νὰ χρονολογεῖται στὴν ὙΕΠ Β1 (πίν. 101β). Μὲ τὴν ἀνέυρεση αὐτῆς τῆς κεραμεικῆς, θεμελιώνεται ἡ μυκηναϊκὴ παρουσία στὸν Ἀετό. Τόσο ἡ σπανιότητα τῆς κεραμεικῆς ὅσο καὶ ὁ τρόπος τῆς εὕρεσής της (φθαρμένα ὄστρακα σὲ ἀναμειγμένα στρώματα) ἀποτελοῦν ἐνδείξεις ὅτι ὁ μυκηναϊκὸς οἰκισμὸς τῆς Ἰθάκης ὑπέστη μεγάλες ζημιές ἀπὸ διάφορες αἰτίες, ἀλλὰ κυρίως λόγῳ τοῦ ἐπικλινοῦς ἐδάφους καὶ τῆς συνεχοῦς κατοίκησης τοῦ χώρου.

Σημαντικὴ ἐπίσης ἦταν ἡ ἀνέυρεση πρωτογεωμετρικῶν ὀστράκων σὲ μεγαλύτερη ποσότητα ἀπὸ τὰ μυκηναϊκά, ἀλλὰ μὲ τὶς ἴδιες συνθῆκες στρωματογραφίας καὶ διατήρησης. Ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ ἦταν καλῆς ποιότητος, ὅπως ἓνα ἀπὸ μελαμβαφὴ κρατηρίσκο (πίν. 101γ). Ἀκόμη πιὸ πολυάριθμη καὶ σὲ καλὴ ποιότητα ἦταν ἡ γεωμετρικὴ κεραμεικὴ (πίν. 102δ-ε), ἡ ὁποία συγγενεῖει ἰδιαίτερα πρὸς τῆς Κορίνθου. Ἡ περισσότερὴ κεραμεικὴ εἶναι ἐντόπια παραγωγῆς καὶ διακρίνεται ἀπὸ τὴν ποιότητα τοῦ πηλοῦ (συνήθως χρώματος Munsell 7. 5YR, 8/4 ἢ 7/6), τὴν τεχνικὴ παραγωγῆς καὶ τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα. Ἡ κεραμεικὴ μας εἶναι πολὺ παρόμοια μὲ ἐκείνη ποὺ βρῆκαν οἱ Βρετανοὶ στὸ ὑπαίθριο ἱερὸ νότια τοῦ Ἀι-Γιῶργη², δηλαδὴ σὲ ἀπόσταση μόλις 100 μέτρων ἀπὸ τὸν χώρῳ τῶν φετινῶν ἀνασκαφῶν.

Πολυάριθμα ἦταν ἐπίσης τὰ εὐρήματα τῆς ἀνατολίζουσας ἐποχῆς, ἰδιαίτερα τὰ ἀγγεῖα πρωτοκορινθιακοῦ ρυθμοῦ. Τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα τῶν πρώιμων ἐποχῶν εἶναι γενικὰ πολὺ σπάνια στὸν Ἀετό. Πέρυσι εἴχαμε βρεῖ ἓνα γεωμετρικὸ σπίτι, ἀλλὰ φέτος τὰ ἀρχαιότερα λείψανα ἀνῆκαν στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχῇ. Στὸ τετράγωνο J15/4β ὑπῆρχε ἡ κουζίνα ἐνὸς σπιτιοῦ, μὲ τὴν ἐστία του, μαγειρικὰ σκεύη καὶ ὑπολείμματα τροφῶν. Ἐνα μεγάλο κτίριο παρουσιάστηκε στὶς γειτονικὲς τομὲς I151A καὶ I153A (πίν. 100β). Διατηροῦνταν μόνο οἱ κατώτερες στρώσεις τῶν θεμελίων του σὲ μῆκος πάνω ἀπὸ 12 μέτρα. Τὰ

1. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Αἱ ἀνασκαφαὶ Goekoop ἐν Κεφαλληνίᾳ, *AE* 1931, Λακκίθρα τάφος Δ, πίν. 4 ἀρ. 5.8, πίν. 6 ἀρ. 25, 27, 42.

2. M. ROBERTSON, The Geometric and later finds at Aetos, *BSA* 43, 1948, 9-124. S. BENTON, Further excavations at Aetos, *BSA* 48, 1953, 255-361.

θεμέλια, κτισμένα ἀπὸ ἀκανόνιστες πέτρες, φαίνεται ὅτι εἶχαν μετακινηθεῖ ἀπὸ σεισμούς καὶ ἡ στρωματογραφία ἦταν τόσο διαταραγμένη ὥστε δὲν διακρίναμε πουθενὰ τὴν ὑπαρξὴ πατωμάτων. Δύο παράλληλοι τοῖχοι σχημάτιζαν ἓναν στενὸ διάδρομο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο. Ὁ χώρος τῶν θεμελίων ἦταν γεμάτος ἀπὸ κεραμεικὴ καλῆς ποιότητος τοῦ τέλους τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Ἡ ἔλλειψη ἀντικειμένων οἰκιακῆς χρήσης καὶ τὸ μεγάλο μῆκος τοῦ διαδρόμου ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ δημόσιο κτίριο τὸ ὁποῖο κτίστηκε προφανῶς στὸ τέλος τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. Ἐνα στρῶμα καταστροφῆς ἀπὸ φοβερὸ σεισμὸ βρέθηκε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ κτιρίου (τομὴ I153A) μαζὶ μὲ κεραμεικὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Περίεργη ἦταν ἡ ἀνακάλυψη κιβωτιόσχημου τάφου κτισμένου ἐγκάρσια πρὸς τὸ ἀνατολικὸ θεμέλιο τοῦ κτιρίου (πίν. 102α). Ὁ τάφος ἦταν σκεπασμένος μὲ τρεῖς μεγάλες κεράμους ποὺ εἶχαν σπάσει μὲ τὴν κατάρρευση τοῦ κτιρίου συμπιέζοντας ἔτσι τὸν σκελετό. Ὁ τάφος ἦταν ἄθικτος, ἀλλὰ δὲν περιεῖχε κανένα κτέρισμα. Ἡ πρώτη μελέτη τῶν ὀστέων δείχνει ὅτι ἀνῆκαν σὲ ἄνδρα μεσήλικα, ὕψους 1.75 - 1.78 μ. περίπου, ὁ ὁποῖος ἔπασχε, ἴσως, ἀπὸ τὴν κοινὴ ἀσθένεια μεσογειακῆς ἀναιμίας (Thalassaemia).

Κοντὰ στὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἀι-Γιώργη ἐρευνήσαμε μὲ μικρὴ τομὴ (τετράγωνο D 19) τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάλου κτιρίου τὸ ὁποῖο εἶχαν ἀποκαλύψει κατὰ μέρος οἱ Βρετανοί³. Σὲ βάθος μόλις 0.15 μ. ἐμφανίστηκε ἓνα σταυροειδὲς θεμέλιο (πίν. 102β) τὸ ὁποῖο σχηματίζει σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ κτιρίου τὰ θεμέλια ἐνὸς ναοῦ. Τὸ ἔδαφος μεταξὺ τῶν θεμελίων εἶχε ἰσοπεδωθεῖ προσεκτικὰ μὲ πέτρες καὶ πήλινες πλάκες μεγέθους 0.30 μ. περίπου. Ἡ λιγοστὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὰ θεμέλια χρονολογεῖ τὴν κατασκευὴ τοῦ κτιρίου στὸ τέλος τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. ἢ στὴν ἀρχὴ τοῦ 5ου. Δὲν ὑπάρχουν πρὸς τὸ παρὸν ἐνδείξεις γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς καταστροφῆς του. Ὅσο γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ κτιρίου, τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε εἶναι ἀρκετὰ πειστικά. Καταρχήν, ἡ κατασκευὴ τῶν θεμελίων ἀπὸ μεγάλους ὀρθογωνισμένους δόμους δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ πιὸ σημαντικὸ κτίριο ποὺ γνωρίζουμε μέχρι σήμερα ἀπὸ τὸ νησί. Ὁ προσανατολισμὸς ποὺ εἶναι ἀκριβῶς πρὸς τὸν ἀληθινὸ Βορρά,

3. W. HEURTLEY, Excavations in Ithaca I, BSA 33, 1932-1933, 25, πίν. 1, πίν. 2, ἀρ. 5, εἰκ. 2. Τὸ κτίριο ταυτίστηκε ὡς «ἐλληνικὸς πύργος».

δείχνει τήν προσεκτική κατασκευή πού χαρακτηρίζει δημόσια ή θρησκευτικά κτίρια. 'Αλλά τήν ταύτιση βοηθεῖ ἀποφασιστικά μία ἀποσπασματική ἐπιγραφή σέ ὄστρακο ἀπό μεγάλο ἴσως ἀμφορέα, πού βρέθηκε ἐπίσης στά θεμέλια (πίν. 104α) ... ΣΑΠΟ/ΛΙΩΝΙ. Πρόκειται δηλαδή γιά ἀφιέρωμα στὸν ναό τοῦ 'Απόλλωνα. 'Ο ναὸς δὲν ἀναφέρεται σὲ καμία ἀρχαία πηγὴ⁴, ἀλλὰ ἓνα ἄλλο ἀρχαιότερο ἱερὸ τοῦ θεοῦ εἶναι γνωστὸ στὸν "Ὅμηρο ὡς ἄλσος σκιερὸν ἑκατηβόλον 'Απόλλωνος (θ 278) καὶ πρόκειται γιά τὸ ὑπαίθριο ἱερὸ πού βρῆκαν οἱ Βρετανοὶ σὲ ἀπόσταση μόλις εἴκοσι μέτρων πρὸς Νότο⁵. Μέχρι τώρα, δὲν ἔχουμε διαπιστώσει τὴν ὑπαρξὴ ἀρχιτεκτονικῶν ὑπολειμμάτων ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ ἐλπίζουμε ὅτι ἡ ἔρευνα κάτω ἀπὸ τὸ παρεκκλήσιο τοῦ 'Αι-Γιώργη, τὸ ὁποῖο εἶναι κτισμένο ἀκριβῶς πάνω στὸν ναό, θὰ ἀποδώσει μερικὰ τέτοια στοιχεῖα.

Τὰ κλασικὰ εὐρήματα περιορίστηκαν φέτος σὲ κεραμεικὰ καὶ ἄλλα μικροαντικείμενα. 'Ενδιαφέρουσα κεραμεικὴ βρέθηκε κυρίως στά δημόσια κτίρια. Πολλὰ ἦταν, ἀντιθέτως τὰ εὐρήματα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Δίπλα στὸ δημόσιο κτίριο μὲ τὸν τάφο, βρέθηκε τμῆμα ἄλλου μεγάλου κτιρίου (τετράγωνο Ι153Α). Τὰ θεμέλιά του ἦταν κτισμένα μὲ οἰκοδομικὰ ὕλινὰ σὲ δεύτερη χρῆση, κυρίως θραύσματα ἀπὸ τετραγωνισμένες πέτρες καὶ τοῦβλα (πίν. 103α). 'Ο ἰσχυρὸς αὐτὸς τοῖχος εἶχε συγκρατήσῃ πολλὰ χῶματα ἀπὸ κατολισθήσεις καὶ ἡ τομὴ ἔφτασε στὸ μεγάλο γιά τὸν 'Αετὸ βάθος τῶν 4 μ. Στὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ κτιρίου ὑπῆρχαν πολλὰ θραύσματα ἀπὸ κεράμους, ἄφθονα ὄστρακα, γυάλινα ἀγγεῖα, λίγα νομίσματα καὶ ἄλλα μικροαντικείμενα πού χρονολογοῦν τὸ τέλος τοῦ κτιρίου στὸν 1ο π.Χ. αἰ. Πρόκειται γιά δημόσιο κτίριο, τοῦ ὁποῖου ἡ χρῆση δὲν εἶναι πρὸς τὸ παρὸν γνωστή.

Μία ἐλληνιστικὴ οἰκία βρέθηκε στὸ τετράγωνο J15. Τμῆμα τοῦ δαπέδου ἀπὸ χαλίκια διατηροῦνταν σχετικὰ καλὰ (πίν. 103β). 'Απὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς εἶχαμε ἀρκετὰ ἀντικείμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο χάλκινα νομίσματα 'Ιθάκης, μία μολύβδινη ζυγαριά, ἓνα σιδερένιο κλειδί (πίν. 104β), καὶ πολλὰ ὄστρακα. 'Ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά πολλὰ μέλη τῆς ομάδας μας παρουσίασε

4. Εἶναι πιθανὸν νὰ καταστράφηκε τὸ κτίριο νωρίς, ἴσως ἀπὸ τὸν φοβερὸ σεισμὸ στὴν ἀρχὴ τοῦ 4ου αἰ. πού διαπιστώσαμε σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἀνασκαφῆς.

5. Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, 'Αρχαιολογικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν 'Ιθάκη, *Κεφαλληνιακὰ Χρονικά* 3, 1979, 45-69, εἰδικότερα 61-62 ὅπου γιά πρώτη φορὰ προτείνεται ἡ ταύτιση τοῦ ἱεροῦ.

μία καλὰ διατηρημένη μυλόπετρα οἰκιακῆς χρήσης ἀπὸ μαῦρο ἡφαιστεικὸ ὑλικό (πίν. 104γ). Μία ἄλλη ἐλληνιστικὴ οἰκία βρέθηκε στὸ τετράγωνο J18 ἀλλὰ σὲ πολὺ κακὴ διατήρηση. Ἀπέδωσε μόνο λίγα ὄστρακα, τέσσερα νομίσματα καὶ μία γεωμετρικὴ πόρπη ποὺ εἶχε κυλίσσει ἀπὸ ψηλότερα.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν ἐργάστηκε ἐπίσης ἡ εἰδικευμένη ομάδα τῶν J. Wilson καὶ Eleanor Myers ἡ ὁποία ἀεροφωτογράφησε τὸν χῶρο γιὰ μελέτη καὶ διατήρηση στοιχείων (πίν. 99).

Συμπεράσματα

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν προκριματικῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν κατὰ τὴν τελευταία τριετία μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν ἐδῶ σὲ κάποια ἀρχικὴ μορφή. Εἶναι βέβαια πιθανὸν ὅτι ἡ λεπτομερὴς μελέτη τῶν εὐρημάτων, ποὺ ἔχει ἤδη ἀρχίσει θὰ παρουσιάσει νέα στοιχεῖα καὶ θὰ ὀδηγήσει σὲ μερικὴ ἀναθεώρηση τῶν ἀρχικῶν μας συμπερασμάτων. Ἀρκετὰ ὅμως στοιχεῖα προκύπτουν μὲ μεγάλη σαφήνεια ἀπὸ τώρα. Πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα κάλυψε λίγο σχετικὰ χῶρο (450 τετραγωνικὰ μέτρα περίπου) καὶ ὅτι οἱ συνθῆκες τῆς ἀρχαιολογικῆς διατήρησης παρουσίασαν εἰδικὰ προβλήματα στὸν ἀνασκαφέα. Γιὰ καλὴτερη κατανόηση τοῦ ἔργου ἀπὸ τοὺς συναδέλφους καὶ τὸ κοινό, χρειάζονται δύο λόγια σχετικὰ μὲ τὴ στρωματογραφία τοῦ Ἀετοῦ.

Τὰ στρώματα ποὺ σκάπτονται στὸν Ἀετὸ δὲν μοιάζουν καθόλου μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ εἰκόνα ποὺ ἔχει κανεὶς σὲ ἄλλες ἀνασκαφές ὅπου κάθε στρώμα ἀντιπροσωπεύει συνήθως ἄλλη ἐποχή, ὅσο βαθύτερα τόσο ἀρχαιότερα. Στὸν Ἀετὸ ὑπάρχει τέτοια ἀκαταστασία, ὥστε εἶναι πολὺ σπάνιο νὰ βρεθοῦν δύο στρώματα ἀλλεπάλληλα τὰ ὁποῖα νὰ ἀντιπροσωπεύουν καθαρά δύο διαφορετικὲς ἐποχές. Ἀλλὰ ἔστω καὶ ἓνα ἀπείρακτο στρώμα εἶναι σπάνιο, πιὸ σύνθητες φαινόμενο ἀποτελοῦν ἀναμεμιγμένα στρώματα μὲ μικρὰ τμήματα καλὰ διατηρουμένων ὑπολειμμάτων. Διατήρηση σὲ βάθος εἶναι ἐπίσης σπάνια. Τὸ μέσο βάθος τῶν τομῶν εἶναι 0.80 μ. περ. καὶ ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι, ἀν δὲν εἶχαν κτιστεῖ λίγα πέτρινα θεμέλια ποὺ κρατοῦν τὰ χῶματα, δὲν θὰ εἶχε μείνει τίποτε ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη.

Οἱ λόγοι γιὰ τέτοια κακὴ διατήρηση ὀφείλονται καταρχὴν στὴν κλίση τοῦ ἐδάφους (πίν. 100α). Ὁ οἰκισμὸς κτίστηκε σὲ πολὺ ἐπικλινὲς μέρος τὸ ὁποῖο εἶναι γενικὰ ὁ ἐχθρὸς τοῦ ἀρχαιολόγου. Πρέπει βέβαια νὰ λάβει κανεὶς ὑπόψη του καὶ ἄλλα στοιχεῖα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἐπικλινὲς τοῦ χώρου. Τὸ ἔδαφος

είναι πολύ σεισμογενές και έχει προξενήσει με την πάροδο του χρόνου τη μετακίνηση ή ακόμη και την τέλεια καταστροφή αρχαίων λίθινων θεμελίων (πίν. 100β). 'Η καταστροφή των έρειπίων χειροτέρευσε ακόμη περισσότερο από τη συνεχή κατοίκηση του χώρου και τις διάφορες ανάγκες για οικοδόμηση, ούτως ώστε οι αρχαιότεροι οικισμοί να αντιπροσωπεύονται ποσοτικά με λιγότερα εγρήματα. 'Η καταστροφή των αρχαίων στρωμάτων συνεχίστηκε και μετά την εγκατάλειψη του οικισμού όταν ο χώρος αποδόθηκε σε έντατική καλλιέργεια του εδάφους.

Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι οι αρχαιολόγοι που έρευνησαν τον χώρο στο παρελθόν δεν μπόρεσαν να αναγνωρίσουν παρά τις τελευταίες μόνο περιόδους κατοίκησης (κυρίως την κλασική και έλληνιστική). 'Ο οικισμός του 'Αετού παρουσιάζει ένα πολύ ιδιόμορφο αρχαιολογικό πρόβλημα: την αντισταθμισμένης αποτελεσματικῆς ανασκαφῆς πρὸς ένα πενιχρά διατηρημένο χώρο. Τέτοια προβλήματα θα αντιμετωπίσουν συχνά οι αρχαιολόγοι του μέλλοντος, όταν δεν θα υπάρχουν πιά καλά διατηρημένοι χώροι.

'Η ιστορική σημασία του χώρου αποτελεί τὸ πιὸ σπουδαῖο κριτήριο για την απόφαση ἢ μὴ τῆς ανασκαφῆς του. 'Η ταύτιση του οικισμού με τὸ ὄδυσειακὸ ἄστυ ἐνισχύεται τώρα ἀπὸ πολλὰ στοιχεῖα. Καταρχήν, ἡ θέση του οικισμού στὸν ἰσθμὸ τῆς 'Ιθάκης συμφωνεῖ με τὴν ἀνάλυση του ὁμηρικοῦ κειμένου⁶. Εἶναι ἐπίσης βέβαιο ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀγροτική μικροεγκατάσταση στὰ Τριλάγκαδα⁷, δὲν ὑπάρχει ἄλλος οικισμὸς στὸ νησὶ πού νὰ χρονολογεῖται στὴν περίοδο ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ἕως τὰ χρόνια τοῦ 'Ομήρου. 'Επὶ πλέον, ἡ ταύτιση τοῦ ἱεροῦ τοῦ 'Απόλλωνος συνδέει ἅμεσα τὸν οἰκισμὸ με τὸ ὄδυσειακὸ ἄστυ. "Ενα ἀκόμα σημαντικὸ στοιχεῖο προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς. Διαπιστώσαμε τὴν ὕπαρξη πρωτογεωμετρικῆς καὶ γεωμετρικῆς κεραμεικῆς σὲ πολλὰ σημεία τοῦ διάσελου τοῦ 'Αετοῦ. 'Η διαπίστωση αὐτὴ ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ χώρος κατοικήθηκε συνεχῶς μετὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ καί, ἐπομένως, ὅτι εἶναι πιθανὸν νὰ διατηρήθηκε ἐπὶ τόπου ἡ προφορικὴ παράδοση για τὴν 'Οδύσεια. 'Ο οἰκισμὸς αὐτός, λοιπόν, ὑπόσχεται νὰ ἀποδώ-

6. Σ. ΣΥΜΕΩΝΟΓΛΟΥ, 'Η ὁμηρικὴ γεωγραφία τῆς 'Ιθάκης, *Πρακτικά τοῦ Δ' Συνεδρίου γιὰ τὴν 'Οδύσεια*, 9-15 Σεπτ. 1984 ('Ιθάκη 1986) 91-109.

7. S. BENTON καὶ H. WATERHOUSE, Excavations at Ithaca, Tris Langadas. *BSA* 68, 1973, 1-24.

σει πολλά καὶ ἴσως μοναδικὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς λεγόμενους σκοτεινοὺς χρόνους. Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ἀποκτοῦν μεγαλύτερη σημασία ἂν σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι ἡ Ἰθάκη κατατάσσεται μεταξὺ τῶν λιγοστῶν μυκηναϊκῶν κέντρων γνωστῶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, τὰ ὁποῖα δείχνουν σημεῖα κατοίκησης μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ πολιτισμοῦ ἐκείνου⁸.

Μὲ βάση ὅλα αὐτὰ τὰ δεδομένα, συμπεραίνουμε ὅτι ὁ οἰκισμὸς τοῦ Ἀετοῦ κρύβει πολλά σημαντικὰ στοιχεῖα σχετιζόμενα μὲ τὸν κόσμον τοῦ Ὀμήρου, δηλαδὴ ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ χρόνια ἕως καὶ τὸν 8ο π. Χ. αἰ. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ νεώτερη πόλη τῆς Ἰθάκης κάλυψε καὶ ἐξαφάνισε πολλά ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα ἐρείπια (ιδιαίτερα μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς ἀκρόπολης τῶν Ἀλαλκομενῶν στὴν κλασικὴ ἐποχὴ, βλ. *ΙΑΕ* 1985) δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἀποθαρρύνει. Εἶναι σχεδὸν βέβαιον ὅτι ἐκτεταμένη καὶ προσεκτικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου θὰ ἀποδώσει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα καὶ σημαντικὰ εὐρήματα ὅλων τῶν ἐποχῶν τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τοῦ ἀντίστοιχου νεκροταφείου του.

8. V. R. D' A. DESBOROUGH, *The Last Mycenaeans and their Successors* (Oxford 1964) 258-259, ὅπου ἀναφέρονται ἡ Ἀθήνα, ἡ Ἰωλκός, ἡ Ἰθάκη, ἡ Ἀργολίδα, ἡ ΒΔ καὶ Ν Κρήτη, καὶ ἡ Νάξος. Βλ. ἐπίσης A.M. SNODGRASS, *The Dark Age of Greece* (Edinburgh 1971) 360-367 γιὰ τὴν κατάστασιν στὴν Ἑλλάδα γύρω στὰ 1100 π.Χ. Σημειωτέον ὅτι οἱ περισσότερες πληροφορίες μας προέρχονται ἀπὸ νεκροταφεῖα· οἱ οἰκισμοὶ ὅπως τῆς Ἰθάκης εἶναι πολὺ σπάνιοι.

ΣΑΡΑΝΤΗΣ ΣΥΜΕΩΝΟΓΛΟΥ

24. ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ

Και τὸ 1986 δὲν χρηματοδοτήθηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη τῆς Βιάννου ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Οὐτε ἐπιδιώχθηκε ἡ πραγματοποίησις τῆς ἀνασκαφῆς μετὰ ξένους οἰκονομικοὺς πόρους, ὅπως τὸ 1985, γιατί οἱ χρονοβόρες διαδικασίες, ποὺ ἀπαιτοῦν οἱ σχετικές αἰτήσεις, θὰ ἀπέβαιναν σὲ βάρος τῆς μελέτης τοῦ πλούσιου ὕλικου ἀπὸ τὸ ἱερό.

Ἀλλὰ ἡ μελέτη ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου χωρὶς οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις γιὰ τὴν κατάρτιση σχεδίων καὶ τὴ λήψη φωτογραφιῶν δὲν μπορεῖ νὰ ὁλοκληρωθεῖ καὶ νὰ φθάσει τὸ τελικὸ στάδιο τῆς δημοσίευσής. Γι' αὐτὸ καὶ περιορίστηκε στὰ προκαταρκτικὰ στάδια τῆς ἐργαστηριακῆς ἐπεξεργασίας καὶ τῶν παρατηρήσεων γιὰ ὀρισμένες κατηγορίες ἀναθημάτων καὶ ἀγγείων, ποὺ δίνουν τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα γιὰ τὴ σύνταξη περιγραφικοῦ καταλόγου καὶ κεφαλαίου σχετικοῦ μετὰ τὴν τεχνικὴ κάθε κατηγορίας.

Συγκεκριμένα τρεῖς ἦταν οἱ ομάδες ἔργων ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Σύμης, ποὺ μελετήθηκαν τὸ 1986 ἀπὸ τὴν ὑπογραφομένη καὶ τίς συνεργάτριες Πολύμνια Μεταξᾶ - Muhly καὶ Ἀθανασία Κάντα κατὰ τὴν ἀντίστοιχὴ σειρά.

α. Τὰ χάλκινα εἰδώλια ἀνθρώπων μορφῶν, ποὺ ἀριθμοῦν 42 παραδείγματα — ἀκέραια καὶ ἀποσπασματικὰ διατηρημένα — καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴ νεοεσσανακτορικὴ ἕως τὴ μετανακτορικὴ περίοδο καὶ ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἕως καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ.

β. Τὰ πήλινα συμπαγῆ τετράποδα ποὺ φθάνουν τὸν ἀριθμὸ τῶν 360 καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ ἕως καὶ τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδο.

γ. Τὰ πήλινα τροχήλατα τετράποδα — κυρίως ταῦροι — τῆς μετανακτορικῆς περιόδου, ποὺ ἀριθμοῦν μερικὲς ἑκατοντάδες θραυσμάτων καὶ δίνουν στοιχεῖα γιὰ τὸ ἰδιαίτερα μεγάλον μέγεθος ὀρισμένων παραδειγμάτων (μῆκος 1 μ.), γιὰ τὴ στήριξή τους σὲ ἰδιότυπες βάσεις καὶ τὸν τρόπο τῆς ἀνάθεσής τους στὸ ἱερό.

Παράλληλα προχώρησε τὸ ἐπίπονο ἔργο τῆς μελέτης τῆς κεραμεικῆς τοῦ ἔτους 1984, πὺ προϋποθέτει τὴ διαλογὴ ὅλων τῶν ομάδων, τὸν χρονολογικὸ προσδιορισμὸ τους, τὴ σχεδίαση χαρακτηριστικῶν ὀστράκων καὶ τὴ φωτογράφηση κάθε ομάδας χωριστὰ μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἀχρηστων θραυσμάτων.

Τέλος ὁλοκληρώθηκε ἡ καταγραφή τῶν εὐρημάτων στοὺς καταλόγους τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ἡ ὁποία ἐκκρεμοῦσε ἀπὸ τὸ 1981. Τὸ σημαντικότερο ὡστόσο ἔργο τοῦ 1986 εἶναι ἡ «προκήρυξη ἐνδιαφέροντος» ἀπὸ τὸ ΤΑΠΑ γιὰ τὴ σύνταξη μελέτης ὑδρομάστευσης τῆς γεωλογικῆς ὑδροφόρου λεκάνης, ὅπου ἔχει ἰδρυθεῖ τὸ ἱερό. Ἐν ὑλοποιηθεῖ αὐτὸ τὸ ἔργο στὴ διάρκεια τοῦ 1987 θὰ εἶναι δυνατόν νὰ συνεχιστεῖ ἡ ἀνασκαφὴ σὲ καίρια σημεία τοῦ ἱεροῦ καὶ θὰ διασωθοῦν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα πὺ ἔχουν ἔως τώρα ἀποκαλυφθεῖ.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

25. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 105-114)

Ἡ ἀνασκαφή στὴ Ζάκρο συνεχίσθηκε κατὰ τὸ ἔτος 1986 γιὰ εἰκοστὴ τέταρτη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Πῆραν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀναστασία Πλάτωνος, Κατερίνα Κόπακα, Μαρία Πλάτωνος, Στέλλα Χρυσουλάκη, Κέλλυ Χριστοφῆ καὶ Λευτέρης Πλάτων, οἱ ἀρχιτέκτονες Θανάσης καὶ Κατερίνα Νανάση καὶ ὁ ἐπιστάτης Νίκος Δασκαλάκης, ὑπὸ τὴ γενικὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ Νικολάου Πλάτωνος. Γιὰ τὴν ἀποκόμιση τῶν χωμάτων χρησιμοποιοῦντο ἀνατρεπόμενα φορτηγὰ αὐτοκίνητα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν ποὺ χρησιμοποιήθηκαν κυμαίνονταν μεταξὺ 30 καὶ 40, μὲ δύο ἐργάτριες καὶ μία οἰκονόμο-λογίστρια.

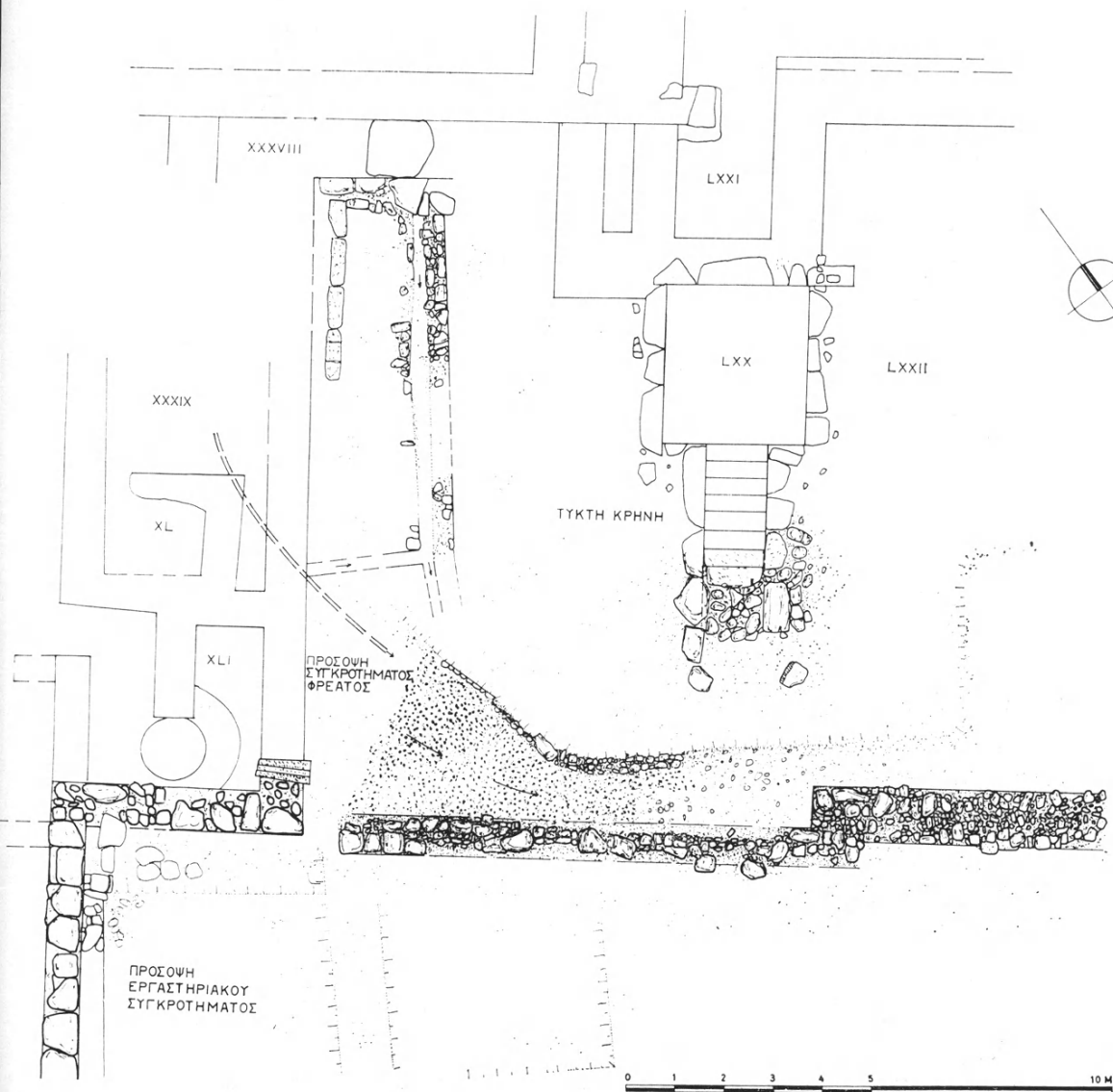
Ἀνασκαφικὴ ἐργασία ἔγινε στοὺς ἀκόλουθους 6 τομεῖς: α) Στὸν ΝΑ τομέα τοῦ ἀνακτόρου, β) στὸ Σπίτι F τοῦ Hogarth, γ) στὸ Σπίτι Δα τοῦ λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου, δ) στὸ Σπίτι Θ τοῦ ἴδιου λόφου, ε) στὸ Σπίτι Ξ τοῦ ΒΔ λόφου, στ) στὸ Σπίτι Ν τοῦ ἴδιου λόφου. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στοὺς παραπάνω τομεῖς ἦταν ἀναλυτικὰ τὰ ἀκόλουθα:

Νοτιοανατολικὸς τομέας τοῦ ἀνακτόρου (εἰκ. 1)

Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Κατερίνας Κόπακα συνεχίσθηκε καὶ κατὰ τὸ 1986 ἡ ἔρευνα στὴ νοτιοανατολικὴ περιοχὴ τοῦ ἀνακτόρου. Ἀμέσως ἀνατολικά καὶ παράλληλα μὲ τὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης τοῦ ἐργαστηριακοῦ συγκροτήματος ἀφαιρέθηκε ἡ μεγάλη ἐπίχωση γιὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ τοίχου ὡς τὰ θεμέλιά του καὶ τὴ στρωματογραφικὴ μελέτη τῆς περιοχῆς αὐτῆς. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς ὁλοκληρωτικῆς ἀποχωμάτωσης τοῦ χώρου τοῦ ὀπωρόκηπου, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Τυκτῆς κρήνης ὡς τὸ νότιο σκέλος τοῦ περιβόλου καὶ τὸ κτιστὸ πηγάδι τοῦ ποτίσματος στὴ ΒΔ του γωνία. Στὸν χώρο ποὺ ἀνασκάφηκε δὲν ἀποκαλύφθηκαν ἔχνη κτιρίων. Τὸ ἔργο ἀντιμετώπισε δυσκολίες ἐξαιτίας τῆς παρουσίας ριζῶν καλαμοειδῶν καὶ θάμνων στὴν περιοχὴ αὐτή.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἀνατολικά τῆς πρόσοψης τοῦ ἐργαστηριακοῦ συγκροτήματος, ποὺ ἦταν ἀναμοχλευμένο καὶ δὲν περιεῖχε κεραμεικὴ παρὰ μόνο μερικὰ κομμάτια ἐπιχρισμάτων, σὲ βάθος 0.65 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ τοίχου τῆς πρόσοψης, φάνηκε στρῶμα ἀπὸ κοκκινωπὸ χῶμα μὲ μικρὰ βότσαλα καὶ πεσμένες πέτρες. Φαίνεται ὅτι τὸ στρῶμα αὐτὸ ἀποτελέσσε τὸ δάπεδο τοῦ χώρου αὐτοῦ κατὰ τὴν τελικὴ φάση τοῦ ἀνακτόρου. Τὸ στρῶμα περιεῖχε ἐλάχιστη κεραμεικὴ καὶ μερικὰ κόκαλα καὶ δόντια ζώων, ὅπως καὶ ἓνα κέρατο βοοειδοῦς. Τὸ δάπεδο ἀποτελέσθηκε ἀπὸ στιβακτὸ πηλόχωμα καὶ περιεῖχε κομματάκια πλίνθων ποὺ ἴσως εἶχαν πέσει ἀπὸ τὰ διαχωρίσματα τοῦ πάνω ὀρόφου. Στὸ στρῶμα ποὺ σκέπαζε τὸ δάπεδο ὑπῆρχαν ἐπίσης κομμάτια ἀπὸ πλίνθους καὶ ἀπὸ πηλώδεις μάζες μὲ λευκωπὲς προσμίξεις. Ἡ σκαφὴ κοντὰ στὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης προχώρησε καὶ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο γιὰ νὰ φανεῖ ἂν τὸ θεμέλιό του πλευριζόταν ἀπὸ ἀποχετευτικὸ ὀχετό. Κάτι τέτοιο ὅμως δὲν ἐπαληθεύθηκε. Στὸ βάθος αὐτὸ (0.80 μ.) τὸ στρῶμα ἦταν κιτρινωπὸ, χαλαρό, μὲ ἄφθονη πρόσμιξη κομματιῶν κεραμεικῆς διαλυμένης ἀπὸ τὴν ὑγρασία. Λίγο νοτιότερα καὶ σὲ βάθος 0.75 μ. βρέθηκαν πεσμένα ἀπὸ τὴν πρόσοψη ἄρκετὰ κομμάτια πωρολίθων, πλίνθων καὶ ἀσβεστοκονιαμάτων ἀνοικτοῦ γαλάζιου χρώματος. Ἐκεῖ τὸ χῶμα ἦταν κοκκινωπὸ καὶ σκληρὸ καὶ περιεῖχε πολλὰ κομμάτια πρασινωπῶν σχιστολίθων.

Τὰ εὐρήματα στὴν περιοχὴ αὐτὴ δὲν ἦταν πολὺ σημαντικά. Στὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα συλλέχθηκαν ὅστρακα κοινῆς κεραμεικῆς καὶ κομμάτια κονιαμάτων. Ἀρκετὲς ἦταν οἱ τοξωτὲς λαβὲς ἀπὸ μικρὲς καὶ μεγάλες πρόχους. Ἀπὸ βαθύτερο στρῶμα προέρχεται μακρὰ χάλκινη περόνη ποὺ εἶχε καμφθεῖ σὲ σχῆμα ἄγκιστρου. Εἶχε κωνικὴ κεφαλὴ μὲ χαραγὲς καὶ τὸ μῆκος της ἐφθανε τὰ 0.103 μ. Βρέθηκε πολὺ κοντὰ στὴν παρειὰ τοῦ τοίχου τῆς πρόσοψης, σὲ ἀπόσταση 3 μ. ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος τοῦ πηγαδιοῦ τῆς Κεντρικῆς αὐλῆς. Ἀνάμεσα στὰ λίγα εὐρήματα τοῦ δαπέδου ἀπὸ πηλόχωμα σημειώνονται μικρὴ τοξωτὴ κυλινδρικὴ λαβή, λαβὲς πρόχων καὶ ἀμφορέων, δύο ὅστρεα πορφυρῶν καὶ μικρὰ κομμάτια κονιαμάτων μὲ ἔχνη κόκκινου χρώματος. Ἀνατολικά τοῦ δωματίου XLIII τοῦ ἐργαστηριακοῦ συγκροτήματος συλλέχθηκαν κομμάτια ἀγγείων μέσου μεγέθους, τμῆμα πήλινου δισκίου μὲ πλευρικὲς ἐμπιέσεις καὶ λεπτὴ γύρω ἀναθύρωση, τμῆμα ἀμφίκυρτης δισκόμορφης ἀγνύθας, χειλὸς πέτρινου ἀγγείου ἀπὸ πέτρα ἐξωτερικὰ μελανωπὴ καὶ ἐσωτερικὰ κιτρινωπὴ ἀπὸ σκεῦος σφαιρικὸ μέσου μεγέθους μὲ ἐλαφριά

Είχ. 1. Νοτιοανατολικός τομέας ἀνακτόρου.

ἀναθύρωση καὶ τέλος κομμάτι ἀπὸ πέτρινο ἀντικείμενο ποὺ μιμεῖται κέρατο ζώου (ἀπὸ κιτρινωπὴ πέτρα). Ἀνατολικά τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ περιβόλου τοῦ ὀπωρόκηπου, ἀνάμεσα σ' ἄλλα κοινὰ ὄστρακα, συλλέχθηκε τμῆμα λεπτοῦ ἀγγείου μὲ διακόσμηση συνεχόμενων σπειρῶν καὶ σειρᾶς κουκίδων, μάλλον τῆς ΥΜ IB περιόδου.

Ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ συγκρότημα τοῦ πηγαδιοῦ τῆς ΝΑ γωνίας τῆς Κεντρικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου ἔγινε ἔρευνα σὲ βάθος, συμπληρωματικὴ αὐτῆς ποὺ εἶχε γίνῃ στοῦ ἴδιο σημείου κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐκεῖ βρέθηκαν πεσμένοι πολλοὶ λαξευμένοι πωρόλιθοι ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ συγκροτήματος, φαινόμενο ποὺ παρατηρήθηκε καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου. Ἡ πτώση τῶν μεγάλων κυβολίθων σὲ τέτοιο βάθος ἔδειχνε ὅτι τὸ ἀρχικὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου κατὰ τὸν χρόνον τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου ἦταν πολὺ χαμηλὰ. Ἀνάμεσα στὶς πεσμένες πέτρες ἀνακαλύφθηκε μεγάλη πλάκα, διαστάσεων 0.82×0.40 μ., πάχους 0.10 μ., ἴσως κατώφλι.

Στῇ βαθιᾷ τομῇ ΝΑ τοῦ συγκροτήματος τοῦ πηγαδιοῦ συλλέχθηκε μεγάλο τμῆμα καδοειδοῦς σκεύους μὲ τρεῖς φαριδιές ταινίες καὶ πάνω ἀπ' αὐτὲς συστήματα λοξῶν γραμμῶν, φανερά τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. Ἀπὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα τῆς ἴδιας τομῆς προῆλθαν κόκαλα ζώων (δύο κατεργασμένα) καὶ μερικὰ κονιάματα (δύο μὲ ἔγχνη κόκκινου χρώματος). Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν πεσμένων πωρολίθων στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος συλλέχθηκαν ἀρκετὰ κομμάτια ἀγγείων, μερικὰ παλαιοανακτορικά, ταινιωτὴ λαβὴ κυπέλλου ποὺ στένευε στοῦ ἄκρου, μερικὰ ὄστρεα πορφυρῶν, κόκαλα ζώων καὶ ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ.

Στὰ ἀναμοχλευμένα χώματα ἀνατολικά ἀπὸ τὸ συγκρότημα τοῦ πηγαδιοῦ βρέθηκε τμῆμα πέτρινου ἀγωγοῦ, ποὺ ἀρχικὰ φαίνεται ὅτι ἦταν τοποθετημένο ἀμέσως ἀνατολικά τοῦ πηγαδιοῦ καὶ πάνω στὸν τοῖχον τοῦ συγκροτήματος. Χρησίμευε προφανῶς γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ νεροῦ κατὰ τὴν ὑπερχείλιση. Μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς ἐπανατοποθετήθηκε στὴν ἀρχικὴ τοῦ θέση (πίν. 105α).

Ἀμέσως νότια τῆς περιοχῆς τῆς Τυκτῆς κρήνης ἀποκαλύφθηκε ἔντονα ἐπικλινῆς ἀνάβαση τριγωνικῆς μορφῆς ἀνάμεσα σὲ τοῖχον ἀπὸ $\Delta \rightarrow A$ (τοῖχος 1) καὶ ἄλλον ποὺ προχωροῦσε λοξὰ σχετικὰ μ' αὐτόν (τοῖχος 2). Ὁ τοῖχος 1 διασωζόταν ἀρκετὰ καλὰ στὴ βόρεια ὀψῇ του, ἐνῶ ἡ νότια βρέθηκε πολὺ κατεστραμμένη στοῦ ἀρχικοῦ τῆς τμῆμα. Ὁ τοῖχος ἀποτελέσθηκε ἀπὸ δύο

σειρές μεγαλωπῶν λίθων πού πατοῦσαν πάνω στο δάπεδο ἀπὸ στιβακτὸ πηλό-
χωμα. Ἡ κατεύθυνση τοῦ τοίχου 2 στὸ πλευρὸ τοῦ ἀνοδικοῦ δρόμου ἦταν
ἀπὸ ΒΔ→ΝΑ καὶ σὲ ἀπόσταση 9.5 μ. συναντοῦσε τὸν τοῖχο 1. Ἀπὸ τὸ σημεῖο
αὐτὸ ὁ τοῖχος 1 ἐξακολουθοῦσε τὴν πρὸς τὰ ἀνατολικά πορεία του, ἀφοῦ σχη-
μάτιζε στὴ βόρεια πλευρὰ του προεξοχή (δόντι). Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα ἡ διατή-
ρηση τοῦ τοίχου καὶ στὶς δύο παρειές του ἦταν πολὺ καλύτερη. Τὸ μέσο πᾶχος
του ἦταν περίπου 0.50-0.60 μ., ἐνῶ στὸ ἀνατολικότερο τμήμα του ἔφθανε τὰ
0.95 μ. Ἀποτελοῦσε εἶδος ἀντερεισματικοῦ τοίχου τοῦ ἀνωφερικοῦ ἰσοπέδου.
Τὸ δάπεδο ἀπὸ στιβακτὸ πηλόχωμα εἶχε κατὰ μεγάλο μέρος καταστραφεῖ
ἀπὸ τὴ βαθιὰ καλλιέργεια (σώθηκε καλύτερα τὸ ΒΔ του τμήμα). Γιὰ τὴν πε-
ραιτέρω παρακολούθηση τοῦ τοίχου 1 χρειάσθηκε νὰ διαλυθοῦν μεγάλοι λιθο-
σωροὶ πού τὸν σκέπαζαν, ὁ πρῶτος 9 μ. ἀπὸ τὴν ἀρχή του. Κάτω ἀπὸ τὸν
λιθосωρὸ αὐτὸν ἀποκαλύφθηκε ἡ προεξοχή (δόντι) πού ἤδη περιγράφηκε, ἀκρι-
βῶς στὸ σημεῖο πού ἔφθανε ἡ τριγωνικὴ ἀνάβαση νότια ἀπὸ τὴν Τυκτὴ κρήνη.
Στὸ σημεῖο τῆς προεξοχῆς τὸ πλάτος τῆς ἀνάβασης φθάνει τὰ 1.50 μ. καὶ
ἀνατολικότερα μειώνεται σὲ 1.15 μ. Στὸ σημεῖο πού τὸ πλάτος ἦταν μεγαλύ-
τερο βρέθηκε τοποθετημένη σιδερόπετρα, μήκους 0.85 μ., εἶδος κατωφλίου.
Ὁ τοῖχος, πού παρακολουθήθηκε συνολικὰ ἐπὶ 15.5 μ., ἦταν καλύτερα διατη-
ρημένος στὸ ἀνατολικό του τμήμα, ἂν καὶ ἡ τοιχοδομία του ἦταν μάλλον ἀκα-
νόνηστη. Ὁ δεῦτερος λιθосωρὸς πού σκέπαζε τὸν τοῖχο διαλύθηκε ἐξολοκλή-
ρου. Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ ἡ ἔρευνα δὲν πρόλαβε νὰ ὁλοκληρωθεῖ.

Ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ λιθосωροῦ πάνω ἀπὸ τὸν τοῖχο 1 προῆλθαν ἀρκετὰ
κομμάτια ἀγγείων: σημειώνονται τριγωνικὸ πόδι χύτρας μὲ σχοινοειδὴ ταινία,
κομμάτια ἀγγείων μὲ χονδρὰ τοιχώματα, μεγάλες τοξωτὲς κυλινδρικές λαβὲς
ἀμφορέων καὶ πρόχων, πάτοι χυτρῶν μὲ τὸ ξεκίνημα ποδιῶν, βάση μικροῦ
κυλινδρικοῦ ἀνθοδοχείου σὲ δύο-τρία κομμάτια, τμήμα λεπτοῦ ἀγγείου ἀπὸ
μελανωπὴ πέτρα μὲ μικροὺς κρυστάλλους, ἀκατέργαστος πυρήνας ἀπὸ ὅμοιο
ὕλικό, στάθμη ἀπὸ φυσικὰ τρυπημένη πέτρα, ἀλλὰ καὶ ρωμαϊκὰ ὄστρακα
κτενιστῆς κεραμεικῆς, ἄλλα ἀκόμη μεταγενέστερα, κομμάτια ἀπὸ ρωμαϊκὰ
γυάλινα ἀγγεῖα, κομμάτι ἀμφίκυρτης δισκόμορφης ἀγνύθας, τριπτῆρας ἀπὸ
βότσαλο, ἄλλος σφαιρικός ἀπὸ ὀφείτη καὶ κολουροκωνικὸ ἀντικείμενο ἀπὸ
ψαμμόλιθο, ἴσως πόδι ἢ τμήμα πλευρᾶς τράπεζας προσφορῶν, μὲ δύο ἐπεξερ-
γασμένες ὀψεις, μὲ σπασμένη τὴν κορυφή καὶ τὸ ὑπόλοιπο τῆς πλευρᾶς.

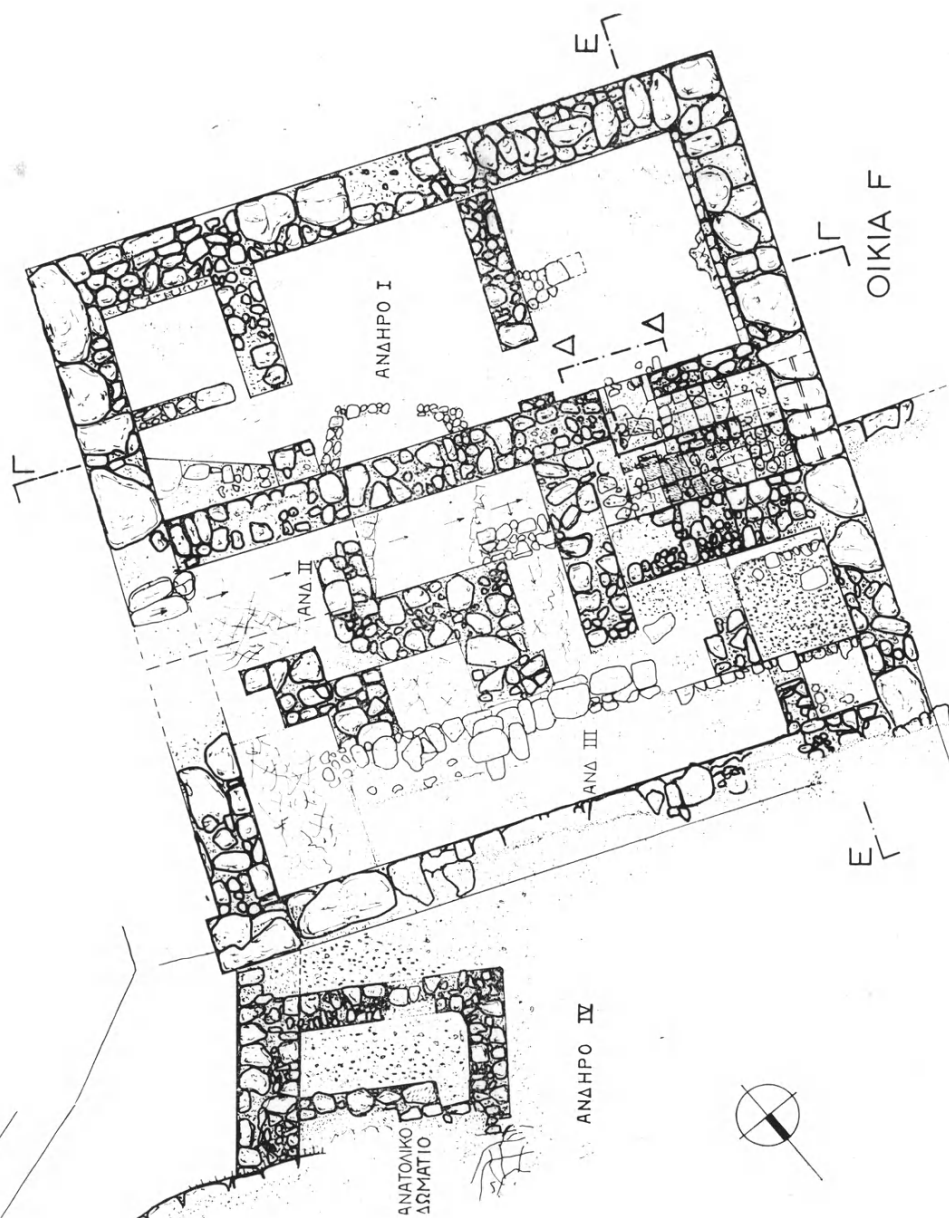
Ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ ἀνατολικότερου λιθосωροῦ προῆλθαν 16 βαρίδια

ἀπὸ ἀκατέργαστες τρυπημένες ψαμμολιθινὲς πέτρες διαφόρων μεγεθῶν καὶ σχημάτων. Μερικὰ εἶχαν τέσσερις τρύπες καὶ χρησίμευσαν πιθανῶς ὡς βαρίδια γιὰ δίκτυα ψαράδων. Ἐπίσης βρέθηκαν μισὴ γουρνίτσα ἀπὸ ψαμμόλιθο (σῶζ. μῆκος: 0.14 μ.), τμήμα φυσικοῦ τρίτωνα, ἀρκετὲς λαβὲς ἀμφορέων καὶ πρόχων, πόδια χυτῶν, τὸ κάτω μέρος tumbler με λευκὲς ὀριζόντιες ταινίες πάνω σὲ καστανὸ βάθος καὶ μερικὰ ὄστρακα ρωμαϊκῶν ἀγγείων. Ἀπὸ τὴν ἀνατολικότερη ἐπίχωση τοῦ τοίχου 1 συλλέχθηκε κολουροπυραμιδικὴ ἀγνύθα με τέσσερις τρύπες στὶς ἀκμὲς καὶ τρία ἀκόμα βαρίδια ἀπὸ δίκτυα ψαράδων.

Καθαρίσθηκε ἡ ἀνάμεσα σὲ δύο παράλληλους τοίχους κἀθοδος στὴν Τυκτὴ κρήνη γιὰ νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἂν ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα σκαλοπάτια τῆς καθόδου σ' αὐτὴν (πίν. 105β). Φάνηκε τὸ ὑπόστρωμα τῆς κλίμακας καὶ ὑπολογίσθηκε ὅτι θὰ ὑπῆρχαν τέσσερα ἢ πέντε σκαλοπάτια ἀκόμα ποὺ δυστυχῶς δὲν σώθηκαν. Τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὶς δύο παράλληλες πλευρὲς τῆς καθόδου εἶχε πλάτος 1.05 μ. Ἀνάμεσα στὶς πέτρες βρέθηκε γέμισμα ἀπὸ χαλίκια, πετραδάκια καὶ κομμάτια ἀγγείων. Ἀνάλογο ὑπόστρωμα παρατηρήθηκε καὶ ἀνατολικά τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τῆς καθόδου. Στὸ ὑπόστρωμα βρέθηκε τριπτήρας ἀπὸ ὀφείτη κορυνοειδοῦς σχήματος. Ἀμέσως ἀνατολικά τῆς βόρειας πέτρας τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς καθόδου φάνηκε τὸ χεῖλος ἀρκετὰ μεγάλου πιθαριοῦ ποὺ εἶχε ἀνακαλυφθεῖ καὶ κατὰ τὴν πρώτη ἔρευνα τοῦ χώρου (τὰ ἔτη 1966-1967).

Τομέας τοῦ Σπιτιοῦ F τοῦ Hogarth (εἰκ. 2)

Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Στέλλας Χρυσουλᾶκη συνεχίσθηκε καὶ κατὰ τὸ 1986 ἡ ἔρευνα στὸ Σπίτι F τοῦ Hogarth. Στὸ κατώτερο ἄνδρo ἐξακολούθησε ἡ ἔρευνα στὸ δωμάτιο 3, πρῶτα στὸ βόρειο μισὸ τοῦ χώρου, ἀφοῦ μετατοπίσθηκαν τὰ δύο κομμάτια τοῦ μεγάλου πεσμένου κατωφλίου τῆς ἀνατολικῆς εἰσόδου στὸ νότιο τμήμα (πίν. 106α). Οἱ διαστάσεις τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ δωματίου ἦταν 1.80×1.30 μ. Σὲ βάθος ἀποκαλύφθηκε κἀπως λοξὸς τοῖχος, μήκους 2 μ. καὶ πλάτους 0.70 μ. Βόρεια ἀπ' αὐτὸν εἶχαν πέσει πολλὲς πέτρες σὲ τριγωνικὸ σχηματισμὸ ἀπὸ τὸν διαχωριστικὸ τοῖχο ἀνάμεσα στὰ ἄνδρa I καὶ II. Βαθύτερα φάνηκε δάπεδο ἀπὸ στιβακτὸ πηλόχωμα (1.60 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου). Στὸ ἴδιο βάθος ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τοῦ δαπέδου στὸ νότιο τμήμα τοῦ δωματίου. Ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος τῶν ἀνδρῶν I καὶ II ἦταν διπλός. Τὸ μεγάλο κατώφλι τῆς ἀνατο-

Εἰκ. 2. Τομέας τοῦ Σπυτιοῦ F τοῦ Hogarth.

λικῆς εἰσόδου, ὅπως ἀποδείχθηκε, ἦταν ἀρχικά τοποθετημένο σὲ κόγχη ποῦ σχηματιζόταν ἀνάμεσα στὰ ἀνδρὰ I καὶ II. Ἡ κόγχη πλασιωνόταν ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ εἶχε διαστάσεις 1.70×0.88 μ. Τὸ κατώφλι, πάχους 0.36 μ., θὰ ἦταν τοποθετημένο λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο τοῦ κλιμακωτοῦ δρόμου ποῦ ἀνέβαινε ἀνατολικά τοῦ κτιρίου.

Ἀκολούθως ἀνοίχθηκε ἡ φραγμένη πόρτα στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου 1 τοῦ κάτω ἀνδρῶν (πίν. 106β). Ἡ πόρτα ὡδηγοῦσε σὲ σκάλα μὲ δύο παράλληλα σκέλη ποῦ ἔφερεν σὲ ἐπικοινωνία τὰ δύο ἀνδρὰ. Τὸ ἀνοιγμα τῆς εἰσόδου εἶχε πλάτος 1 μ. Τὸ φράγμα εἶχε γίνει μὲ πλίνθους, μάζες πηλοχώματος, κομμάτια δαπέδου ἀπὸ χαλικιάσβεστο καὶ ἀσβεστοποιημένες πέτρες. Ὡς ὑπόστρωμα χρησιμοποιήθηκε μίγμα ἀσβεστοκονιάματος μὲ βοτσαλάκι στὰ πρῶτα 0.30 μ. τοῦ ἀνοιγματος. Μερικὰ κομμάτια ἀπὸ πλακάκια ἀνάμικτα μὲ πλινθόχωμα φαίνεται ὅτι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἐπένδυση τῶν παραστάδων. Τὸ πλάτος τῶν παραστάδων τῆς εἰσόδου τῆς σκάλας ἦταν 0.70 μ. καὶ σῶθηκαν σὲ ὕψος 1.70 μ. Καθαρίσθηκε ἀρχικά ἡ δυτικὴ παραστάδα καὶ φάνηκε ἡ θέση τῆς κάθετης ξυλοδεσιᾶς, μὲ τὸ κούφωμα χωρὶς ἔχνη καψίματος. Εἶχε βάθος 0.10 μ. καὶ ἀπεῖχε 0.30 μ. ἀπὸ τὶς ἀκμὲς τῆς παραστάδας. Ὁ νότιος τοῖχος ποῦ στηρίχθηκε ἡ σκάλα ἦταν πλίνθινος, διπλός, μὲ ἐσωτερικὸ γέμισμα καὶ σῶζεται σὲ ὕψος 0.60 μ. Τὸ κεφαλόσκαλο εἶχε διαστάσεις 0.80×0.60 μ. Ἡ πάνω ἐπίχωση τοῦ κλιμακοστασίου περιεῖχε πολλὰς πέτρες καὶ κομμάτια πλίνθων. Στὸν χώρο τοῦ βορειότερου σκέλους τῆς σκάλας βρέθηκαν πεσμένα τρία πωρολιθικά σκαλοπάτια ποῦ ἐπικάλυπταν τὸ ἓνα τὴν ἀκμὴ τοῦ ἄλλου (πίν. 107α-β). Κάθε σκαλοπάτι ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δύο πλάκες κατὰ πλάτος. Εἶχαν πέσει κατὰ τέτοιον τρόπο ποῦ φαινόταν ὅτι τὸ σκέλος τῆς σκάλας εἶχε φορὰ ἀπὸ Δ πρὸς Α. Στὴν ἐπίχωση τοῦ βόρειου σκέλους βρέθηκαν ἐπίσης πολλὰς πεσμένες πλίνθοι, κομμάτι καμένου ψαμμόλιθου καὶ συμπαγὴ κομμάτια καμένης ἀσβεστόμαζας. Τὸ πεσμένο σκέλος μὲ τὰ σκαλοπάτια εἶχε μῆκος 3.50 μ. Ὡς τὴν ἰσχυρὴ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ κτιρίου καὶ τὸ πλάτος του ἦταν 0.80 μ. Κάτω ἀπ' αὐτό, τὸ δάπεδο πάνω ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο σκεπαζόταν ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα. Ὁ χώρος κάτω ἀπὸ τὴ σκάλα θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριθεῖ ὡς sotto-scala. Ξυλοδεσιὰ ποῦ δὲν σῶθηκε θὰ συνέδεε τοὺς δύο παράλληλους τοίχους στὰ δύο σκέλη τῆς σκάλας στηρίζοντάς την. Ἡ ἀνωδομή, ποῦ θὰ ἦταν στιβαρὴ, στηριζόταν στὸ ἰσχυρὸ αὐτὸ φέρον στοιχεῖο. Τὰ ὑλικά ποῦ ἔπεσαν ἀπὸ τὴν ἀνωδομή ἦταν κομμάτια πλακόστρωτου δαπέδου, γυψολι-

θικὲς βάσεις παραστάδων καὶ ἄλλα βαριὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα. Τὸ νότιο σκέλος τῆς σκάλας στηρίχθηκε μὲ δοκοὺς πάνω σὲ τρία διαδοχικὰ ἐπίπεδα, ὅλο καὶ ψηλότερα ὅσο προχωροῦσαν πρὸς τὰ δυτικά. Τὰ διαδοχικὰ αὐτὰ ἐπίπεδα ἦταν σχετικὰ στενὰ καὶ εἶχαν ὕψος 0.40 μ. Ὁ πλίνθινος διαχωριστικὸς τοῖχος τῆς σκάλας, μήκους 1.80 μ. καὶ πλάτους 0.40 μ. εἶχε ἀποκλίνει ἀπὸ τὴν κατακόρυφο πρὸς τὰ νότια.

Παρακάτω δίνεται μία πρώτη ἐρμηνεία τῆς μορφῆς τοῦ κλιμακοστασίου: ἀμέσως μετὰ τὴν εἴσοδο, ἀριστερά, βρισκόταν τὸ πρῶτο σκέλος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ, ξύλινο καὶ στηριγμένο πλευρικὰ σὲ ξυλοδοκοὺς καὶ πάνω σὲ τρία ἀνισόπεδα ἐπίπεδα τοῦ κομμένου βράχου. Τὸ πρῶτο (νότιο) σκέλος ἔφθανε σὲ πλατύσκαλο, στὴ βάση τοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ σπιτιοῦ. Ἀκολουθοῦσε τὸ δεύτερο (βόρειο) σκέλος μὲ τὰ πέτρινα σκαλοπάτια, ποὺ προχωροῦσε παράλληλα μὲ τὸ ἐνδιάμεσο πλίνθινο διαχώρισμα, ἀπὸ Δ πρὸς Α. Κάτω ἀπ' αὐτὸ ἦταν ἡ *sotto-scala*. Τὸ κλιμακοστάσιο ἔφθανε σὲ κεφαλόσκαλο στὸ ἐπίπεδο τοῦ δεύτερου ἀνδῆρου καὶ ἀπὸ ἐκεῖ θὰ γινόταν προσιτὸ τὸ δωμάτιο πάνω ἀπὸ τὸ δωμάτιο 1 τοῦ ἀνδῆρου I. Μεγάλῃ τετραγωνικῇ πλάκῃ *in situ* ἀποτελέσει τὴν κρηπίδα στηρίξης τοῦ δεύτερου σκέλους. Ὅταν ἡ σκάλα γκρεμίσθηκε ἀπὸ σεισμὸ τὰ σκαλοπάτια ἔπεσαν σκεπάζοντας τὸ ἓνα τὴν ἄκρῃ τοῦ ἄλλου.

Στὸ φράγμα τῆς εἰσόδου τοῦ κλιμακοστασίου βρέθηκαν ἀρκετὰ κομμάτια ΥΜ ΙΑ ἀγγείων. Σημειώνονται, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, βάση ἀγγείου μὲ κάθετα τοιχώματα, βάση μικροῦ κυπέλλου, χεῖλη κυάθου μὲ δύο σκοτεινὲς ταινίες, ὀριζόντια τοξωτὴ πεπλατυσμένη ὑπερυψούμενη λαβή, κομμάτι σκυφοειδοῦς μελανογάνωτου ἀγγείου καὶ κομμάτι ἀπὸ μεγάλο ἀγγεῖο, πιθοειδές. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν λίθων πάνω ἀπὸ τὸν κομμένο βόρειο τοῖχο τοῦ κλιμακοστασίου συλλέχθηκαν τὸ κάτω μέρος μικρῆς ΥΜ ΙΑ πρόχου μὲ στιλπνὴ ἐπιφάνεια καὶ ἐπιπεδόκυρτο πῶμα ἀπὸ λευκωπὸ σχιστόλιθο μὲ κομβιόσχημη λαβή, τρεῖς ὁμόκεντρες αὐλακώσεις στὴν ἄνω ἐπιφάνεια καὶ ἀναθύρωση προσαρμογῆς στὴν κάτω (διαμ. 0.11 μ.). Κάτω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν βάση παραστάδας στὸ βόρειο σκέλος τῆς σκάλας συλλέχθηκε ὁμάδα κομματιῶν ἀγγείων: κομμάτι πιθαριοῦ μὲ ὀριζόντια τοξωτὴ ἀνυψωμένη λαβή, κομμάτια πρόχων, λοπαδίων καὶ κυπέλλων. Στὴν ἐπίχωση συλλέχθηκαν κομμάτια ἀγγείων μὲ λεπτὰ τοιχώματα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὅποια περιεῖχαν ἀσβέστη, ὀλόκληρα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τμῆμα πρόχου μὲ μαστοειδὴ ἀπόφυση κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος,

ταινιόσχημες λαβές κυάθων καὶ τμήμα τοιχώματος πιθίσκου μὲ σχοινοειδῆ ἐμπύεστη ταινία.

Παράλληλα ἔγινε ἔρευνα στὸ ἀνδρὸν III, ἀνάμεσα στὸν τοῖχο 2, τὸν ἀντερεισματικὸ τοῦ ἀνδρὸν IV καὶ τὸν σχεδὸν παράλληλο πρὸς αὐτὸν τοῖχο 1. Ὁ τελευταῖος ἀποδείχθηκε προχειροκτισμένος μὲ μεγάλες πέτρες χωρὶς βαθιὰ θεμέλια, ἀφοῦ κάτω ἀπ' αὐτὸν ὑπῆρχε παχὺ στῶμα χώματος. Ἦταν πολὺ πῶς χαμηλὸς ἀπὸ τὸν τοῖχο 2 ποὺ προχωροῦσε δυτικὰ καὶ συναντοῦσε σὲ ὀρθή γωνία τὸν τοῖχο τῆς δυτικῆς πρόσοψης. Πάνω στὸν τοῖχο 1 εἶχαν πέσει πολὺ μεγάλες πέτρες, φανερά ἀπὸ τὸν εὐρισκόμενο σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο τοῖχο 2. Τὸ ἀνατολικὸ τοῦ ἄκρου ἦταν κατεστραμμένο. Ὁ τοῖχος 2 κτίσθηκε μὲ πέτρες μετρίου μεγέθους μὲ γέμισμα μικρότερων, ποὺ βάσταξαν πάνω πολὺ ὀγκωδέστερες πέτρες. Ἡ ἐπίχωση ἀνάμεσα στοὺς δύο τοίχους ἀφαιρέθηκε κατὰ διαδοχικὰ στρώματα (5 συνολικά). Στὸ μέσο τοῦ ἀνδρὸν III ἔπεσαν μικρὲς πέτρες καὶ παρατηρήθηκαν πολλὰ ἔχνη φωτιᾶς. Στῶμα σπαστῆς πέτρας σκέπασε τὸ ἀρχικὸ δάπεδο τοῦ ἰσοπέδου καὶ χρησίμευσε ὡς ὑπόστρωμα ἄλλου ὑστερότερου δαπέδου ποὺ καταστράφηκε χωρὶς νὰ ἀφήσει ἔχνη. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ βρέθηκε στῶμα κεραμεικῆς ἀνάμικτο μὲ πολλὰ κομμάτια πλίνθων ποὺ ἔπεσαν σὲ ὀριζόντια, κάθετη ἢ λοξή θέση κοντὰ στὴν κρηπίδα τοῦ τοίχου 2. Πρόκειται γιὰ τὸ στῶμα καταστροφῆς. Ὁ τοῖχος 1 κόβεται ἀπότομα δυτικὰ, σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς δυτικῆς πρόσοψης.

Διαλύθηκε ὁ λιθοσωρὸς ποὺ σκέπαζε τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ἀνδρὸν καὶ φάνηκε ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πρόσοψης. Ἀπὸ τὸν τελευταῖο εἶχαν πέσει ἀρκετοὶ ὀγκόλιθοι. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσή τους φάνηκε στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ἀνδρὸν εἶδος κόγχης ἢ ὀρθογωνίου περιφράγματος (πίν. 108α), ποὺ σχηματίσθηκε ἀνάμεσα στὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ παράλληλο τοιχίον σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. ἀπ' αὐτόν. Σὲ ἀπόσταση 1.60 μ. ἀπὸ τὴν παρειὰ τοῦ τοίχου 2 ἀνακαλύφθηκε ὁμάδα ἀγγείων πάνω στὸ χαλικιάσβεστο δάπεδο νότια τῆς κόγχης. Στὴν ἐπίχωση τῆς κόγχης βρέθηκε τριγωνικὸ κομμάτι δαπέδου ἀπὸ χαλικιάσβεστο πεσμένο ἀπὸ τὸ ἀνδρὸν IV. Μερικὲς πλάκες προέρχονταν ἀπὸ πλακόστρωτο ἢ ἀπὸ σκαλοπάτια. Στὴν ἴδια ἐπίχωση βρέθηκαν τριπτῆρες καὶ ἀρκετὲς ἀσβεστοποιημένες πέτρες. Τὸ στῶμα καταστροφῆς ἦταν φανερό σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ ἀνδρὸν III, ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο ἀπὸ στιβακτὸ πηλόχωμα ποὺ παρουσίαζε κλίση ἀπὸ Δ πρὸς Α. Κατὰ διαστήματα βρέθηκαν καμένες πλίνθοι, ἐπίχριστοι στὴ μία τοὺς ὄψη, κοκκινόχωμα ἀπὸ διαλυμένες πλίν-

θους, καμένες μάζες πηλοχώματος καὶ μικρὲς πέτρες. Στὸ δυτικὸ ἄκρο καὶ σὲ ἀπόσταση 2.20 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο, τὸ κοκκινωπὸ στρώμα ἐξαφανιζόταν καὶ στὴ θέση τοῦ ὑπῆρχε στρώμα κιτρινωπὸ, ἐξαιρετικὰ σκληρό, χωρὶς ὄστρακα. Τὸ ἀνατολικὸ τοιχίον τῆς κόγχης ἀποτελέσθηκε ἀπὸ διπλὴ σειρὰ μικρῶν λίθων. Τὸ δάπεδο ἀμέσως ἀνατολικά τῆς κόγχης παρουσίαζε μικρὴ κλίση ἀπὸ Β πρὸς Ν. Καὶ ἐκεῖ τὸ καμένο στρώμα εἶχε πάχος 0.20 μ. Τὸ ἀμέσως κατώτερο στρώμα κλεινόταν νότια μὲ τοιχάριον ἀπὸ Α πρὸς Δ, σὲ ἀπόσταση 1.20 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο 2. Ἦταν καλοκτισμένο, μὲ μήκος 1.45 μ. καὶ προχωροῦσε καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ διαχωριστικὸ τοιχάριον τῆς κόγχης. Ἀμέσως νότια τοῦ τοιχαρίου ὑπῆρχε διπλὸς τοῖχος ἀπὸ Β πρὸς Ν ποὺ δὲν σώθηκε σὲ μεγάλο ὕψος. Σωζόταν σὲ μήκος 0.80 μ., μὲ μέγιστο πλάτος 0.70 μ. καὶ ἀποτελέσθηκε ἀπὸ δύο σειρὲς πέτρες μὲ ἐσωτερικὸ γέμισμα. Περιόριζε τὸ ἐκτεταμένο δυτικὸ χαλικωτὸ δάπεδο ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πλευρά του. Ὁ ἀνατολικὸς διαχωριστικὸς τοιχίσκος τῆς κόγχης εἶχε σωζόμενο ὕψος 0.40 μ., μήκος 0.80 μ. καὶ πλάτος 0.40 μ. Οἱ διαστάσεις τῆς κόγχης ἦταν 0.90×1.10 μ. μὲ ἐλεύθερο ἄνοιγμα πρὸς τὰ νότια. Ὁ τοῖχος 2 ποὺ ἐκλείνει τὴν κόγχη πρὸς τὸν Βορρὰ διατηροῦσε τὴν ἐπένδυσή του ἀπὸ τέσσερις σειρὲς λεῖες πέτρες ποὺ ἔδιναν τὴν ἐντύπωση πεζουλιού. Ὁρθογώνια πέτρα μὲ λεία ἐπιφάνεια ποὺ ἔδινε ἐπίσης τὴν ἐντύπωση πεζουλιού ἐξεῖχε ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο. Μέσα στὴν κόγχη βρέθηκαν τοποθετημένα δύο μεγάλα ἀγγεῖα ποὺ θὰ περιγραφοῦν πιὸ κάτω (πίν. 108β) καὶ μερικὰ ἄλλα μικρότερα. Ὅλα πατοῦσαν πάνω σὲ ἐπίχριστο δάπεδο ποὺ σωζόταν καλύτερα στὴ ΒΑ γωνία. Τὸ κονίαμα σκέπαζε λίγο καὶ τὴ δυτικὴ παρεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχαρίου. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο φάνηκε στρώμα κομματιῶν ἀγγείων, πάχους 0.20 μ. Τὸ δάπεδο παρουσίαζε μικρὴ κλίση ἀπὸ Β πρὸς Ν. Στὸ νότιο ἄκρο τῆς κόγχης σειρὰ πέντε μικρῶν πλακῶν τὴν χώριζε ἀπὸ τὸ τετραγωνικὸ χαλικωτὸ δάπεδο ποὺ βρισκόταν σὲ λίγο χαμηλότερο ἐπίπεδο. Ἡ σειρὰ αὕτῃ εἶχε μήκος 0.90 μ. καὶ πλάτος 0.15 μ. Τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα περιεῖχε λεπτότατο χῶμα καὶ μικρὰ πλακάκια ἀραιὰ τοποθετημένα πάνω σὲ ἀσβεστοκονίαμα.

Στὴν ἐπίχωση τῆς κόγχης τοῦ ἀνδῆρου III συλλέχθηκαν ὄστρακα κοινῆς κεραμεικῆς, ταινιωτὴ λαβὴ ἀπὸ τρία συνενωμένα ραβδιά μὲ μίμηση καρφιοῦ στὴν κορυφή, πόδια τριποδικῶν ἀγγείων, βάσεις κυπέλλων, ἐνὸς μελανογάνωτου, κ.ἄ. Τὸ κύριο περιεχόμενο τῆς κόγχης ἦταν δύο μεγάλα ἀγγεῖα ποὺ πατοῦσαν πάνω στὸ δάπεδο ἀλλὰ βρέθηκαν πεσμένα στὸ πλάι. Τὸ ἓνα ἦταν ἀμφορέας

ὑψους 0.40 μ., με διάμετρο κοιλιᾶς 0.70 μ. Τὸ δεύτερο ἦταν πιθαράκι με δύο ὀριζόντιες τοξωτὲς λαβὲς κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος (ὑψος 0.45 μ., διάμ. κοιλιᾶς 0.70 μ.). Καὶ τὰ δύο ἀγγεῖα εἶχαν μελανὸ ἐπίχρισμα. Τὰ κομματιασμένα ἀγγεῖα κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ἦταν κυρίως κύαθοι καὶ κύπελλα, ὅπως καὶ σκυφοειδῆ ἀγγεῖα. Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ἔφεραν ἴχνη καψίματος. Στῇ ΒΑ γωνία τῆς κόγχης συλλέχθηκαν κωνικὸ κύπελλο ἀνάστροφο καὶ ἄλλο σκυφοειδὲς κολλημένο στὴν παρεῖα τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Ἀνάμικτα με τὰ κομμάτια τῶν ἀγγείων ἦταν πολλὰ πλακοειδῆ βότσαλα. Στὸ στρῶμα κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο συλλέχθηκαν μία δωδεκάδα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, κομμάτια ἡμισφαιρικῶν κυάθων με ἐλαφρὰ γυρτὸ χεῖλος, τρία κομμάτια ρηγῶν λεκανίδων, κάθετη τοξωτὴ λαβὴ προχοῖδίου, κάτω μέρη μεγάλων πρόχων, μεγάλο τμήμα καδοειδοῦς σκεύους με ὀριζόντια τοξωτὴ λαβὴ καὶ κομμάτι ἀπὸ τὸ στόμιο προχοῖδίου με ἀπόφυση. Σὲ κατώτερο στρῶμα, ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο, συλλέχθηκαν ἄλλα 5-6 ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τὸ κάτω μέρος μικρῆς χύτρας με τὴν ἀρχὴ δύο ποδιῶν, τοιχώματα χυτρῶν με ὀριζόντιες τοξωτὲς λαβές, τὸ κάτω μέρος ἀγγείου με ἔντομὲς γύρω ἀπὸ τὸν πάτο, κομμάτι πιθαριοῦ με ἐμπέστη σχοίνινη ταινία, κύαθος με τροχαλιόσχημη βάση καὶ χεῖλη ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ ἔξω, γεφυρόστομη προχοὴ πρόχου καὶ τμήματα ἄλλων πρόχων. Ἀμέσως ἀνατολικά τῆς κόγχης, στὴν κάτω ἐπίχωση, συλλέχθηκαν λίγα ὅστρακα ποὺ μερικὰ φαίνονταν παλαιοανακτορικά, ὅπως τμήμα μελανογάνωτου σκύφου με ὀριζόντια τοξωτὴ ὑπερυψωμένη λαβὴ καὶ ἄλλη ταινιωτὴ λαβὴ κυπέλλου. Στὸ σημεῖο συνάντησης τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχαρίου τῆς κόγχης καὶ τοῦ νότιου τοίχου, νότια ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ βρέθηκαν τὰ δύο μεγάλα ἀγγεῖα, βρέθηκαν τὰ κομμάτια ἄλλου ἀμφορέα καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἄλλου ἀγγείου καὶ ἀμέσως δυτικότερα ὁ πάτος τρίτου, ἀναποδογυρισμένος. Ἡ ὁμάδα αὐτὴ πατοῦσε πάνω στὸν διπλὸ τοῖχο ποὺ βρίσκεται στὸ σημεῖο αὐτό.

Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ τέταρτου στρώματος τοῦ ἀνδῆρου III, στὸ ἀνατολικὸ τμήμα, παρατηρήθηκε στρῶμα με χῶμα ἔντονα κοκκινωπὸ ἀπὸ τὴ διάλυση καμένων πλίνθων. Στὸ χαμηλότερο τμήμα τοῦ 4ου στρώματος ἡ ἐπίχωση ἦταν συμπαγὴς με κοκκινόχωμα καὶ πλῆλεις πεσμένες πέτρες. Ἀνάλογο ἦταν καὶ τὸ πέμπτο στρῶμα, τὸ τελευταῖο πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο, ποὺ βρέθηκε σὲ βάθος 1.50 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ τοίχου 2. Ὁ τοῖχος προχωροῦσε βαθύτερα ἀπ' αὐτὸ με ὑποθεμελίωση ἢ παλαιότερη κρηπίδα. Τὸ δυτικότερο μέρος τοῦ στρώματος πρὸς τὴν κόγχη ἦταν λευκωπὸ καὶ σκληρὸ με ἐλάχιστα

ὄστρακα. Ἴσως στὸ σημεῖο αὐτὸ σχηματιζόταν ἀναβαθμὸς πρόσβασης στὸ ἄνδρo IV. Τὸ τοιχίο τῆς κόγχης πάτησε πάνω σὲ παραστάδες ἀρχικῆς εἰσόδου πρὸς τὸ δυτικότερο τμῆμα τοῦ ἀνδρoυ, πράγμα πού ἔδειχνε ὅτι προστέθηκε στὴν τελικὴ φάση.

Στὸ μέσο τοῦ εἰσαγωγικοῦ χώρου τοῦ ἀνδρoυ III φάνηκε κυκλικὸ κόψιμο, διαμ. 0.20 μ., ἴσως ὑπόλειμμα κάθετης δοκοῦ στήριξης τῆς ὀροφῆς. Ἀνάλογα κοψίματα ἀνακαλύφθηκαν κατὰ διαστήματα στὸ δάπεδο, κατὰ τὸν ἴδιο ἄξονα. Ἴσως στὶς ἐσοχὲς πού παρατηρήθηκαν κατὰ διαστήματα στὸν τοῖχο 2 ὑπῆρχαν ἀνάλογες κάθετοι δοκοί, ἀντίστοιχες μὲ τὶς δοκοὺς τῆς στήριξης. Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ ἀνδρoυ τρεῖς σειρὲς ἀπὸ μικρὲς πέτρες σὲ ἀκτινωτὴ διάταξη καὶ σὲ ἄνιση στάθμη ἔδειχναν εἶδος βαθμιδωτῆς ράμπας, πού πρέπει νὰ ἀποτελέσει τὴν κύρια προσπέλαση στὸ ἄνδρo III ἀπὸ τὰ ΝΑ ἀπὸ τὸ χαμηλότερο ἄνδρo II. Εἶναι ἄδηλο ἂν οἱ παλαιοανακτορικοὶ τοῖχοι τοῦ τελευταίου προχωροῦσαν καὶ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἀνδρoυ III. Ὅπως-δήποτε κατὰ τὴν περίοδο χρησιμοποίησέως του ὁλόκληρος ὁ χώρος τοῦ ἀνδρoυ II ἦταν ἐπιχωσμένος. Τέσσερις διερευνητικὲς τομὲς ἔγιναν κατὰ μῆκος τῆς κρηπίδας τοῦ τοίχου 1. Ἡ πρώτη, σὲ βάθος 0.15 μ. κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ἀνδρoυ III, ἔδειξε τὴν ὑποθεμελίωση τοῦ τοίχου πάνω στὸν φυσικὸ βράχο. Οἱ ἄλλες τρεῖς ἔδειξαν ὅτι οἱ πέτρες τῆς ὑποθεμελίωσης πατοῦσαν πάνω σὲ χῶμα. Σὲ ὅλες τὶς τομὲς τὸ χῶμα ἦταν ἔντονα καμένο καὶ περιεῖχε ἐλάχιστη κεραμεικὴ. Ἔτσι δείχθηκε ὅτι ὁ τοῖχος 1 ἦταν ὑστερότερος καὶ θεμελιώθηκε πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο σὲ κάπως λοξὴ θέση σχετικὰ μὲ τὸν τοῖχο 2. Ἀποτελέσει εἶδος ἀντερείσματος τῆς μεταγενέστερης ἐπίχωσης τοῦ ἀνδρoυ. Τὰ κατὰ διαστήματα περιφερικὰ κοψίματα στὸ δάπεδο μαρτυροῦσαν ὅτι οἱ δοκοὶ στήριξης τῆς ὀροφῆς ἦταν τουλάχιστον τρεῖς. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀνδρoυ ὁ βράχος ἱσοπεδώθηκε καὶ πρὸς τὸ νότιο καὶ δυτικὸ ἄκρο συμπληρώθηκε μὲ πηλόχωμα γιὰ νὰ ἱσοσταθμισθεῖ τὸ δάπεδο. Ἀνάμεσα στὴν ἀπόληξη τοῦ τοίχου 1 καὶ στὸν τοῖχο 2, στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ ἀνδρoυ, κατασκευάσθηκε ἀναβαθμὸς, ὕψους 0.20 μ., πού διατηροῦσε τὸ ἀσβεστοκονίαμα τῆς ἐπικάλυψής του. Οἱ πέτρες τῆς κατασκευῆς του διακρίνονταν στὰ δύο τοῦ ἄκρα. Ἡ ΒΑ ἀνάβαση, εἶδος χαμηλῆς ράμπας, ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴ μεγάλη ἀνατολικὴ εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ καὶ προχωροῦσε πρὸς τὰ δυτικὰ στρεφόμενη μὲ ἐγκάρσιες βαθμίδες.

Στὴν περιοχὴ τοῦ κατωφλίου τῆς ἀνατολικῆς εἰσόδου καὶ ἀμέσως βόρεια

ἀπ' αὐτὸ ἀνακαλύφθηκε βαθύτερο δάπεδο, 0.10 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφὴ τοῦ τοίχου τῆς, ἐπίχριστο μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Στὸ ὕψος τῶν ἀνδρῶν II καὶ III καθαρίσθηκε ἡ παρειὰ τοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πρόσψης. Τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ τοίχου ἦταν 1.10 μ. καὶ τὸ πλάτος του 0.90 μ. Ἀποτέλεσθηκε ἀπὸ ὀγκόλιθους ὁμοίους μὲ ἐκείνους τοῦ τοίχου 2 καὶ εἶχε ἐπενδυτικὸ τοῖχο στὴν περιοχὴ τῆς κόγχης ἀπὸ ἀσβεστολιθινὰς πέτρες, πάχους 0.30 μ.

Τὰ εὐρήματα τοῦ τομέα τοῦ Σπιτιοῦ F, ἐκτὸς ἀπ' ἐκεῖνα ποὺ ἀναφέρθηκαν πρὶν πάνω, ἦταν τὰ ἀκόλουθα: στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα 1 τοῦ ἀνδρῶν III συλλέχθηκαν κομμάτια κοινῶν ἀγγείων, ἓνα μὲ δύο ἐμπέστες σχοινοειδεῖς ταινίες, δύο πόδια χυτῶν, τοξωτὴ λαβή, κομμάτι πρόχυσης καὶ τμήματα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων. Στὸ δεύτερο στρώμα ἀνάμεσα στοὺς τοίχους 1 καὶ 2 βρέθηκαν πολλὰ κομμάτια κοινῆς κεραμεικῆς, χονδρὴ τοξωτὴ κυλινδρική λαβή, βάσεις μικρῶν ἀγγείων, λαιμοὶ καὶ προχύσεις πρόχων, δύο τριπτῆρες, ὁ μικρότερος ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔμοιαζε μὲ παλέτα, καὶ λίγο βαθύτερα κομμάτι καδοειδοῦς σκεύους μὲ ἐσωτερικὴς αὐλακώσεις καὶ λεπίδα ὀψιανοῦ μὲ ὀδοντωτὴ ἀκμή. Ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ἀνδρῶν συλλέχθηκαν κομμάτια ἀγγείων χειροποίητων, ταινιόσχημη λαβὴ κυάθου καὶ τὸ κάτω μέρος ἄλλου κυάθου μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα. Ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα προέρχονται κομμάτια χυτῶν μὲ ὑπερυψωμένες τοξωτὲς λαβὲς καὶ λεπτὸ ὄστρακο μὲ ἀνοικτὴ σὲ σκοτεινὸ βάθος διακόσμηση φυλλιδίων. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς λατύπης βρέθηκαν ἄρκετὰ κομμάτια κοινῆς κεραμεικῆς: τμήμα χεῖλους κάδου ποὺ τὸ περιχέλωμά του εἶχε διακοσμητικὰς μικρὰς τρύπες, πόδια χυτῶν καὶ τὸ κάτω μέρος ψηλοῦ κυπέλλου μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση. Κατὰ τὴν παρακολούθηση τοῦ τοίχου 1 συλλέχθηκε ὡσειδῆς τριπτῆρας. Κατὰ τὴ διάλυση τοῦ ΒΔ λιθοσωροῦ συλλέχθηκαν τοξωτὲς κυλινδρικὲς λαβὲς, πάτοι ἀγγείων, τμήμα σκυφιδίου, ταινιόσχημη λαβὴ ποὺ λεπτύνεται στὸ κάτω μέρος, μικρὸ κομμάτι σταλακτίτης καὶ κομμάτια δαπέδου ἀπὸ χαλικάσβεστο.

Στὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ἀνδρῶν ἀνακαλύφθηκε ὁμάδα πεσμένων καὶ θρυμματισμένων ἀγγείων, ἴσως ἀπὸ ἐρμάρι ἢ ράφι: δωδεκάδα κυπέλλων καὶ κυάθων καὶ κομμάτια ἄλλων ἀγγείων μὲ λεπτὰ τοιχώματα. Μαζί συλλέχθηκαν πέτρινο σφαιρικὸ σφονδύλι καὶ δύο πεταλίδες. Ἀπὸ τὸ τέταρτο στρώμα τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος συλλέχθηκαν κομμάτια πολλῶν ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων καὶ κυάθων, τρία πόδια χυτῶν, γλωσσοειδῆς λαβὴ ποὺ ἐξέχει ἀπὸ τὸ τοίχωμα τοῦ ἀγγείου, χεῖλος λεκανίδας μὲ πρόχυση,

κάθετη μελανογάνωτη λαβή ἑλλειπτικῆς διατομῆς, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα στὸ ἐσωτερικόν, λαιμὸς πρόχου μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα, τοίχωμα ἀγγείου μὲ μαῦρες καταλειβάδες καὶ κομμάτια μὲ μαῦρη ταινία σὲ σκοτεινὸ βάθος. Σὲ βαθύτερο στρώμα τοῦ ἀνδῆρου III συλλέχθηκαν ἐπίπεδο χεῖλος μικροῦ ἀγγείου μὲ ἀναθύρωση, κομμάτια κυάθων καὶ μέρη τριποδικῶν χυτρῶν. Στὸ κεντρικὸ τμήμα μαζεύθηκαν τοξωτὲς πεπλατυσμένες καὶ κυλινδρικές λαβές, μέρος μικρῆς λεκανίδας μὲ κάθετα τοιχώματα, τὸ πάνω μέρος πρόχου καὶ λίγα κόκαλα ζώων. Κοντὰ στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τοίχου 2 συλλέχθηκαν ἀνάμεσα σὲ κομμάτια κοινῶν ἀγγείων πόδι τριποδικοῦ σκεύους καὶ μία τραπεζοειδὲς πεπιεσμένη ἀγνύθα μὲ δύο τρύπες ἀνάρτησης. Ἄφθονη ἦταν ἡ κεραμεικὴ τοῦ βαθύτερου τμήματος τοῦ τέταρτου στρώματος τοῦ ἀνδῆρου: τοιχώματα χονδρῶν ἀγγείων μὲ διασταυρούμενες ἐγχαράξεις, πολὺ πλατιά ταινιωτὴ κάθετη λαβή, διάφορες τοξωτὲς λαβές καὶ τμήματα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων. Ἡ κεραμεικὴ τοῦ τελευταίου στρώματος πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ ἀνδῆρου III δὲν ἦταν οὐσιαστικὰ διαφορετικὴ: τοιχώματα κοινῶν χονδρῶν ἀγγείων, τμήμα λεκανίδας, λαιμὸς πρόχου μὲ στολίδωση ἀνάγλυφων ὀριζόντιων ταινιῶν, κάθετες τοξωτὲς λαβές, μέρη ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων καὶ κάτω τμήμα τριποδικοῦ σκεύους μὲ ἐντομὲς γιὰ τὴν καλὺτερη προσαρμογὴ τῶν ποδιῶν. Ἡ κεραμεικὴ τῶν ἐγκάρσιων ἀκτινωτῶν σκαλοπατιῶν τῆς ἀνόδου πρὸς τὸ ἀνδρὸ III ἦταν λίγη καὶ ἀκόσμητη: κάτω μέρος ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου, κάτω μέρος μικκύλου ἀγγείου καὶ μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὸν πυθμένα πυραύνου μὲ μικρὲς ὀπὲς ἀερισμοῦ.

Τέλος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ πού σημειώθηκε ὅτι βρέθηκε στὸ φράγμα τῆς εἰσόδου πρὸς τὴν κλίμακα τοῦ ἀνδῆρου II καὶ τῆς ὁμάδας ἀγγείων στὴ βάση τῆς παραστάδας, σημειώνονται ἐδῶ τὰ λίγα κομμάτια πού συλλέχθηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ βόρειου σκέλους τῆς σκάλας: ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, κομμάτια δύο προχοϊδίων, τοῦ ἑνὸς μὲ τρίφυλλο στόμιο, πόδι τριποδικοῦ σκεύους, δύο μεγάλα κομμάτια κάδου καὶ μαζί μ' αὐτὰ συσσωμάτωμα πέτρινου ἀνθρώπινης μορφῆς.

Πραγματοποιήθηκε ἐπίσης ἡ διερεύνηση τῶν παλαιῶν κτιρίων πού ἀποκόπηκαν, ἰσοπεδώθηκαν καὶ ἐπιχώσθηκαν κατὰ τὸ τέλος τῆς ὙΜ ΙΑ περιόδου στὸ ἀνατολικὸ τμήμα, τοῦ ἀνδῆρου II, ἀμέσως βόρεια τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν I καὶ II. Ἡ ἐπίχωση ἀποτελέσσε ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου ὑπαιθρου χώρου νότια ἀπὸ τὸν τοῖχο 1 τοῦ ἀνδῆρου

III. Στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ ἀνδῆρου ὁ βράχος φάνηκε σὲ βάθος 2.70 μ., κοντὰ στὴν ἐξωτερικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3 τοῦ κάτω ἀνδῆρου, ὅπου φάνηκε κάθετο πρὸς τὸν ἀντερεισματικὸ τοῖχο λάξευμα. Ὁ βράχος παρουσίαζε ἀρκετὴ κλίση ἀπὸ Β πρὸς Ν. Κάτω ἀπὸ τὸ στῤῥωμα λατύπης βρέθηκε δεύτερο πού σκέπαζε τὸν φυσικὸ βράχο ὡς τὸν ἀντερεισματικὸ τοῖχο. Μέσα στὴ σπαστὴ πέτρα τοῦ ὑποστρώματος βρέθηκαν κομμάτια δαπέδου ἀπὸ χαλικάσβεστο καὶ σπασμένες πλάκες. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση καὶ τοῦ δευτέρου στρώματος τῆς σπαστῆς πέτρας ἀποκαλύφθηκαν οἱ διασταυρούμενοι τοῖχοι παλαιοῦ κτιρίου πού σχημάτιζαν πολὺ μικροὺς χώρους. Τὸ κτίριο χωριζόταν ἀπὸ ἄλλο δυτικότερο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο φάνηκε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα μὲ τὸν ἀνατολικὸ του τοῖχο. Ἀνάμεσα στὰ δύο περνοῦσε, λίγο ψηλότερα ἀπὸ τοὺς κομμένους τοίχους, πλακόστρωτος δρόμος μὲ μικρὲς ἀκανόνιστες πλάκες ἀπὸ βαθυκόκκινο ἀσβεστόλιθο. Ἀπὸ τὸν δρόμο σώθηκε μόνο τμήμα μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν→Β. Οἱ κομμένοι τοῖχοι προχωροῦσαν πρὸς τὰ βόρεια καὶ χάνονταν κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο 1 τοῦ ἀνδῆρου III.

Γιὰ τὴν πληρέστερη διερεύνηση τῶν τοίχων τοῦ συγκροτήματος καὶ τὴ διαπίστωση τυχὸν ὑπαρξῆς ἀκόμα παλαιότερων κατασκευῶν ἔγιναν πέντε δοκιμαστικὲς τομές: ἡ πρώτη στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου 1 (τομὴ 3), ἡ δευτέρη μεταξὺ τῶν τοίχων Α καὶ Β τοῦ παλαιοῦ συγκροτήματος (τομὴ 2), ἡ τρίτη ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο τοῦ δρόμου (τομὴ 1), τέταρτη βόρεια ἀπὸ τὴν γωνία τοῦ δωματίου 3 τοῦ ἀνδῆρου I (τομὴ 4) καὶ τέλος πέμπτη ἀμέσως ἀνατολικά τοῦ τοίχου Β (τομὴ 5). Τὰ ἀποτελέσματα ἦταν ἀναλυτικὰ τὰ ἀκόλουθα:

Ἡ τομὴ 1 ἀμέσως νότια τοῦ πλακόστρωτου δρόμου ἔδειξε ὅτι στὸ γέμισμα ἀπὸ σπαστὴ πέτρα περιέχονταν τμήματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν: κομμάτια ἀπὸ πωρολιθικὲς πλάκες, ἄλλα ἀπὸ βαθυκόκκινο ἀσβεστόλιθο, ὅπως καὶ μία μισοεπεξεργασμένη βάση κολόνας, διαμ. 0.26 μ. καὶ πάχους 0.08 μ. Μία εὐθεία χαραγὴ στὴν πάνω τῆς ἐπιφάνεια τὴ χωρίζε σὲ δύο μέρη· ἕχνη πλευρικῆς λάξευσης ἔδειχνε ὅτι κόπηκε κατὰ τὴν ἐπεξεργασία καὶ γι' αὐτὸ τὴν πέταξαν στὸ μπάζωμα ὡς ἄχρηστο ὑλικό. Στὴν τομὴ 2, ἀνατολικότερα, βρέθηκαν στὸ μπάζωμα μικρὲς πέτρες μὲ φυσικὴ τρύπα πού ἴσως χρησιμοποιοῦντο ὡς βαρίδια γιὰ τὰ δίχτυα, πολλὰ κομμάτια ἀπὸ πλάκες διαφόρων διαστάσεων ἀπὸ γκριζωπὸ ἀσβεστόλιθο μὲ σκοτεινὲς φλεβώσεις, ἀρκετὲς ἀσβεστοποιημένες πέτρες, πλάκα μὲ ἕχνη ἐπιφανειακῆς λάξευσης, εὐθρυπτο δωματόχωμα σὲ βῶλους, καμένο κομμάτι ψαμμολίθου καὶ κομμάτια δαπέδου

ἀπὸ χαλικάσβεστο. Οἱ τοῖχοι Α καὶ Β εἶχαν σωζόμενο υῦψος 0.90 μ. Στὴ δυτική πλευρὰ τῆς τομῆς, σὲ βάθος 0.80-0.90 μ., βρέθηκε στρώμα κεραμεικῆς. Στὸ βόρειο μισὸ τῆς τομῆς τὸ χῶμα ἦταν κοκκινωπὸ, ἐνῶ στὸ νότιο ἐμφανίζεται πρασινωπὸς σχιστόλιθος. Ὁ τοῖχος Α ἦταν λίγο λοξὸς σχετικὰ μὲ τὸν διαχωριστικὸ τοῖχο τῶν ἀνδρῶν Ι καὶ ΙΙ καὶ ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τρεῖς ἐπάλ-ληλες σειρὲς δόμων. Ὁ σχεδὸν κάθετος πρὸς αὐτὸν τοῖχος Β ἦταν στὴν ἀνατολική πλευρά του μὲ ἐπιμέλεια κτισμένος καὶ ντυμένος μὲ πλάκες. Θεμελιώθηκε μέσα σὲ χαντάκι σκαμμένο στὸν φυσικὸ βράχο (βάθους 0.20-0.25 μ.) καὶ ἡ δυτικὴ πλευρά του ἦταν προχειροκτισμένη. Σώθηκε σὲ μῆκος 1.80 μ. Στὴ γωνία μεταξύ τῶν τοίχων Α καὶ Β, σὲ βάθος 0.60 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφὴ τοῦ πρώτου, φάνηκε μία ὀρθογώνια προεξοχὴ μὲ ἐπίπεδη τὴν πάνω ἐπιφάνεια. Ὁ τοῖχος Β διακοπτόταν σὲ ἀπόσταση 0.60 μ. ἀπὸ τὸν διπλὸ ἀντερεισματικὸ τοῖχο μεταξύ τῶν ἀνδρῶν Ι καὶ ΙΙ. Ὁ βράχος τοῦ ἀνδρῶν ΙΙ εἶχε λαξευθεῖ σὲ πολλὰ σημεῖα μὲ τομὲς βάθους 0.20 μ. γιὰ νὰ συγκρατήσῃ τὸ γέμισμα τῆς σπαστῆς πέτρας. Ἡ τομὴ 2 ἔφθασε σὲ βάθος 1 μ. Πρὸς τὰ δυτικὰ ὑπῆρχε συμπαγὲς γέμισμα πάχους 0.20 μ. καὶ κάτω ἀπ' αὐτὸ στρώμα σπαστῆς πέτρας· χαμηλότερα ὑπῆρχε καθαρὸ κουσκουρόχωμα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ συνολικὸ πάχος τῆς ἐπίκωσης ἔφθανε τὰ 0.60 μ. Σὲ ἀπόσταση 1 μ. ἀπὸ τὸν διπλὸ ἀντερεισματικὸ τοῖχο καὶ σὲ βάθος 0.30 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνειά του, φάνηκε ἀσβεστόμαζα πάχους 0.60 μ. καὶ ὁρατοῦ μήκους 0.30 μ.

Στὴν τομὴ 1, νότια ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο τοῦ δρόμου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν→Β, ἀφαιρέθηκε συνολικὰ στρώμα σπαστῆς πέτρας πάχους 0.80 μ. Σὲ βάθος 0.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δρόμου καὶ 0.20 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου μεταξύ τῶν ἀνδρῶν Ι καὶ ΙΙ ἀποκαλύφθηκε μεγάλη ὀρθογώνια ἀσβεστολιθικὴ πέτρα μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν→Β, διαστάσεων 0.60×0.40 καὶ πάχους 0.25 μ., εἶδος κατωφλίου. Στὴ βάση τοῦ τοίχου Β φάνηκε λοξὴ παλαιότερη κρηπίδα τοίχου καὶ παράλληλα σ' αὐτήν, κάτω ἀπὸ τὸ λιθόστρωτο τοῦ ἐνδιάμεσου δρόμου, ἄλλη μισοκατεστραμμένη, ὁρατοῦ μήκους 0.80 μ., μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΝΔ→ΒΑ. Ἡ πρώτη βρισκόταν σὲ βάθος 0.50 - 1.10 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφὴ τοῦ τοίχου Β. Ἡ παράλληλη σ' αὐτήν κρηπίδα βρισκόταν σὲ ἀπόσταση 0.40 μ. Καὶ οἱ δύο τοῖχοι πατοῦσαν πάνω στὸν φυσικὸ βράχο. Στὴν τομὴ 5, ἀνατολικά τοῦ τοίχου Β ὁ μαλακὸς βράχος φάνηκε σὲ μικρὸ βάθος.

Κατὰ τὴ διερεύνηση τῶν κομμένων τοίχων τῶν παλαιῶν κτιρίων τοῦ ἀν-

δῆρου II καὶ στὶς πέντε τομεῖς βρέθηκαν τὰ ἀκόλουθα: Στὴν ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὴν πρόσβαση στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ἀνδῆρου II συλλέχθηκε κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα χονδροῦ ἀγγείου μὲ διακόσμηση δύο καστανῶν ταινιῶν καὶ στολίδωσης, τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. Στὸ στρῶμα τῆς σπαστῆς πέτρας ἀμέσως βόρεια τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῶν δύο ἀνδῆρων, συλλέχθηκε τὸ χεῖλος μικρῆς χύτρας καὶ τμῆμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος πήλινου κιβωτίου μὲ χονδρὰ τοιχώματα. Στὸ μπάζωμα τῆς τομῆς 1 συλλέχθηκαν κομμάτια μεγάλων ἀγγείων μὲ σχετικὰ λεπτὰ τοιχώματα, τμῆμα λεκανίδας μὲ παχιά τοιχώματα, τμῆμα μεγάλου ἀγγείου μὲ δύο ἐμπίστες σχοινοειδεῖς ταινίες, 4-5 κομμάτια μελανογάνωτων κυπέλλων, ἓνα μὲ πλαστικὴ ταινία, μεγάλο τμῆμα πήλινου ἀγωγοῦ μὲ μέρος τοῦ καταληκτικοῦ δίσκου καὶ τριπτῆρας μὲ ἔντονα ἔχνη φωτιᾶς. Στὴν τομὴ 2, στὸ μπάζωμα, βρέθηκαν κομμάτια κυάθων καὶ ἀνοικτῶν κυπέλλων, σχεδὸν ὁλόκληρο λοπάδιο μὲ γυρτὰ χεῖλη, τριπτῆρες καὶ μύλη θύρας. Στὴν ἴδια τομῇ, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου Β, σὲ βάθος 0.80-0.90 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφή του, βρέθηκε στρῶμα ἀναποδογυρισμένων ἀγγείων, κομμάτια πρόχου ἢ ἀμφορέα, τμῆμα ἄλλου ἀνάλογου ἀγγείου, κ.ἄ. Μαζὶ συλλέχθηκαν κομμάτια πλίνθινων πλακῶν, πάχους 0.02 μ. καὶ διάτρητη φυσικὴ πέτρα ποὺ ἴσως χρησίμευσε ὡς στάθμη. Λίγο βαθύτερα στὴν ἴδια τομῇ συλλέχθηκαν καὶ ἄλλα τμήματα πήλινων ἀγωγῶν, τμῆμα σκυφωτοῦ ἀγγείου μὲ στολιδωτὴ γραπτὴ διακόσμηση, πέτρινα πλακάκια πάχους 0.03 μ. καὶ ψήμενη πλίνθος. Ἀκόμα βαθύτερα βρέθηκαν κομμάτια τοιχωμάτων χονδρῶν ἀγγείων, κάθετη τοξωτὴ λαβὴ ἀμφορέα μὲ ἔντομή στὴ βάση, κάτω μέρος πρόχου, πόδι τριποδικοῦ σκεύους, τμῆμα ἀγγείου μὲ σχοινοειδὴ ἐμπίστη ταινία, τμήματα λεπτῶν κυαθίων καὶ κυπέλλων, τμήματα λοπαδίων μὲ ἐπιπεδούμενα χεῖλη, μερικὰ μὲ κοκκινωπὸ ἢ μελανωπὸ ἐπίχρισμα καὶ κομμάτια πήλινου ἀγωγοῦ. Στὸ καθάρισμα τοῦ βαθιοῦ λοξοῦ τοίχου κάτω ἀπὸ τὴ γωνία τοῦ τοίχου Α βρέθηκαν πολλὲς βάσεις κυπέλλων, τμήματα πρόχων, κομμάτια κυλινδρικῶν τοξωτῶν λαβῶν καὶ ἄλλες λαβές, λεπτές ἢ χονδρότερες. Τέλος στὴν τομὴ 5 ἀμέσως ἀνατολικά τοῦ τοίχου Β, σὲ βάθος 0.30 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφή του, συλλέχθηκαν τὸ κάτω μέρος καδοειδοῦς ἀνάστροφου σκεύους μὲ ἀναθύρωση γύρω ἀπὸ τὴ βάση (διαμ. 0.30 μ.), κομμάτι μικρῆς χύτρας μὲ ὑπερυψωμένη τοῦ χείλους λαβὴ καὶ τμῆμα μεγάλης κυάθου μὲ ταινιωτὴ λαβή.

Στὸ ἄνδρo IV, βόρεια ἀπὸ τὸν τοῖχο 2 τοῦ ἀνδῆρου III, ἀποκαλύφθηκε

ὀρθογώνιο κτίσμα πού ἀποτελοῦσε ἓνα ἐνιαῖο δωμάτιο μὲ μάλλον παχεῖς τοίχους (πίν. 109α). Ὁ νότιος τοῖχος του χαρακτηρίσθηκε 1, ὁ δυτικὸς 2, ὁ βόρειος 3, ἐνῶ ὁ ἀνατολικὸς ἦταν τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης τοῦ κτιρίου. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς τοῖχος στὸ σημεῖο αὐτὸ ἦταν λίγο λοξὸς σχετικὰ μὲ τὸν ἀνερχόμενο ἀνατολικὰ πλακόστρωτο δρόμο. Στὸν τοῖχο 1, σὲ ἀπόσταση 1.55 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου, ὑπῆρχε ἀνοιγμα εἰσόδου, πλάτους 0.60 μ., μὲ δύο στρωμένες πλάκες σὰν κατώφλι. Στρώμα σπαστῆς πέτρας, πάχους 0.40 μ., εἶχε καλύψει τὸ δωμάτιο σ' ὁλόκληρη τὴν ἔκτασή του. Στὸν βόρειο τοῖχο σχηματιζόταν εἶδος κόγχης μὲ κυβόλιθο διαστάσεων $0.40 \times 0.30 \times 0.10$ μ., πού στὴν πάνω του ἐπιφάνεια εἶχε δύο τετραγωνικοὺς τορμίσκους. Δὲν ὑπῆρχε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο πόρτα ἀφοῦ ἀμέσως πίσω ἀπὸ τὸν τοῖχο ὑψώνεται ὁ βράχος. Μεταξὺ τοῦ νότιου τοίχου 1 καὶ τοῦ τοίχου 2 τοῦ ἀνδῆρου III δημιουργοῦνταν εἶδος διαδρόμου μὲ δάπεδο ἀπὸ χαλικάσβεστο στρωμένο πάνω σὲ ὑπόστρωμα ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ ὄστρακα, πού ἔφθανε ὡς τὸ ἐπίπεδο τῆς εἰσόδου τοῦ τοίχου 1. Τὸ λιθόστρωτο τοῦ ἀνερχομένου δρόμου στρώθηκε ἐπίσης πάνω σὲ ὑπόστρωμα σπαστῆς πέτρας. Ἴσως στὴν τελικὴ φάση τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ἀνδῆρου IV εἶχε γίνεи ὑπαιθρος χῶρος, ἀφοῦ κόπηκαν οἱ τοῖχοι τοῦ ἀνατολικοῦ δωματίου καὶ στρώθηκε δάπεδο ἀπὸ στιβακτὸ πηλόχωμα. Τὸ πάχος τοῦ δυτικοῦ τοίχου 2 ἦταν 0.60 μ. Ἡ λατύπη προχωροῦσε ὡς τὸ μέσον τοῦ δωματίου ἀπὸ Δ πρὸς Α καὶ στὴ γραμμὴ αὐτὴ ὑπῆρχε σειρὰ λίθων ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ὡς τὴν ἀνατολικὴ πρόσοψη ἡ ἐπίχωση ἦταν ἀπὸ σκληρό, συμπαγές, λευκωπὸ πηλόχωμα. Τὸ ἀνατολικὸ αὐτὸ τμήμα εἶχε μῆκος 4.80 μ. ὡς τὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης στὸ δυτικὸ τμήμα φάνηκε τὸ ἐπίχριστο δάπεδο πού στρώθηκε πάνω στὴ λατύπη, πού ἔφθανε μέχρι τὴν εἴσοδο. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τὸ στρώμα αὐτὸ πατοῦσε πάνω σὲ πλακόστρωτο, πού οὐσιαστικὰ ἀποτελοῦσε συνέχεια τοῦ πλακόστρωτου δρόμου πρὸς τὰ βόρεια. Στὸ δυτικὸ τμήμα τὸ δάπεδο βρισκόταν σὲ βάθος 0.35 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφὴ τοῦ δυτικοῦ τοίχου 2. Τὸ πλακόστρωτο τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος εἶχε μῆκος ὡς τὴν πρόσοψη 1.75 μ. καὶ ἦταν σὲ βάθος 0.30 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς. Στὴν ἴδια στάθμη βρισκόταν καὶ τὸ πλακόστρωτο τοῦ παρερχομένου δρόμου. Ἐτσι φαίνεται πιθανὸ ὅτι ἡ ἀνατολικὴ πρόσοψη ἦταν μεταγενέστερη τοῦ ἀρχικοῦ πλακοστρώτου καὶ ὅτι τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο κτίσθηκε κατὰ ἓνα μέρος πάνω στὸ ἐκτεινόμενο πλακόστρωτο τοῦ δρόμου. Ἡ λατύπη προστέθηκε γιὰ τὴν ἰσοστάθμιση

μέ τὸν βράχο καὶ τὸν δρόμο καὶ εἶχε πάχος 0.10 μ. βόρεια καὶ 0.35 μ. στὸ νότιο τμήμα. Ἡ ἀκρογωνιαία πέτρα τοῦ τοίχου 2 λαξεύθηκε στὴν ἀνατολική της παρειὰ στὸ σημεῖο πού τέμνεται μέ τὸν τοῖχο τῆς πρόσοψης. Εἶχε ἐλαφρὰ λοξή θέση καὶ προσανατολισμὸ ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ.

Καθαρίσθηκε ἐπίσης ὁ ἀνερχόμενος ἀνατολικά τοῦ σπιτιοῦ δρόμος πού μέ πλάτος 1.70 μ., πλεύριζε τὸ ἄνδρo IV. Βορειότερα διαπλατυνόταν κατὰ 1 μ. μέ συμπλήρωση τοῦ πλακοστρώτου του πρὸς τὰ δυτικά.

Τὰ εὐρήματα στὸ ἄνδρo IV ἦταν τὰ ἀκόλουθα: Ἀμέσως νότια τοῦ τοίχου 1 τοῦ ἀνατολικοῦ δωματίου, στὴν πάνω ἐπίχωση, συλλέχθηκαν ἄφθονα κομμάτια ἀγγείων· σημειώνεται λαιμὸς πρόχου μέ ἀναθύρωση στὴ βάση του, κομμάτι καδοειδοῦς σκεύους μέ σχοινοειδῆ ἐμπέστη διακόσμηση, ὀριζόντιες τοξωτὲς ἀνυψωμένες λαβές, κομμάτια κυπέλλων μέ κάθετα τοιχώματα καὶ κομμάτι πῆλινου κιβωτιδίου. Στὴν πάνω ἐπίχωση τοῦ ἀνατολικοῦ δωματίου συλλέχθηκαν ἄφθονα κομμάτια κυπέλλων καὶ κυάθων, ψηλὸ κύπελλο μέ δισκοειδῆ βάση, μικρὴ τοξωτὴ λαβή, κομμάτια πρόχων μετρίου μεγέθους, κάθετες τοξωτὲς κυλινδρικές ἢ πεπλατυμένες λαβές καὶ τμήμα ρηχῆς λεκανίδας μέ κάθετα τοιχώματα. Νότια τοῦ τοίχου 1 συλλέχθηκε ἀγνύθα δισκοειδῆς ἀμφικυρτὴ μέ μία τρύπα ἀνάρτησης. Στὴ μέση ἐπίχωση τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ δωματίου βρέθηκαν πολλὲς ὀριζόντιες τοξωτὲς λαβές, τροχαλιόσχημη βάση ἀγγείου, γλωσσοειδῆς ἀπόφυση-εἶδος λαβῆς, τμήματα κυπέλλων καὶ κυάθων μέ ταινιόσχημες λαβές, μερικὰ ΥΜ ΙΑ διακόσμητα ὄστρακα μέ καστανὲς σπεῖρες καὶ ταινίες πού ζώνουν τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου, μερικὰ μελανογάνωτα ὄστρακα καὶ ἓνα κόκαλο ζώου ἐπεξεργασμένο μέ κάθετη αὐλάκωση. Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ στὸ ἐπίπεδο τῶν τοίχων τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ δωματίου ξεχωρίζουν κομμάτια τοιχωμάτων χονδρῶν ἀγγείων, κάτω μέρη μικρῶν κάδων, τμήματα κυπέλλων καὶ κυάθων, διάφορες τοξωτὲς λαβές κάθετες ἢ ὀριζόντιες, κυλινδρικές ἢ πεπλατυσμένες, λεπτὴ ταινιωτὴ λαβὴ κυάθου, κομμάτι πίθου μέ ἐμπέστη σχοινοειδῆ διακόσμηση, στρογγυλὸ στόμιο πρόχου μέ ἀναθύρωση κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, λίγα ΥΜ ΙΑ διακόσμητα ὄστρακα, ἓνα μέ γραπτὴ στολίδωση σὲ κοκκινωπὸ βάθος, ἄλλα δύο ὄστρακα μέ κυματιστὲς ταινίες σὲ ἀνοιχτὸ βάθος, μερικὰ μελανογάνωτα ὄστρακα, ἓνα μέ ἄσπρη ταινία, ταινιωτὴ λαβὴ κυπέλλου πού λεπτύνεται στὸ κάτω ἄκρο καὶ τμήμα ἀπὸ τὴν ἀπόληξη πῆλινου ἀγωγοῦ σὲ σχῆμα ἀνάστροφου Π. Ἀπὸ τὴ γωνία ἀνάμεσα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς πρόσοψης καὶ τὸν ἀντερειατικὸ

τοῖχο 2 μεταξύ τῶν ἀνδρῶν III καὶ IV συλλέχθηκε ὁλόκληρο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς σπαστῆς πέτρας τοῦ ἀνατολικοῦ δωματίου προ-ῆλθαν, μέρος τοιχώματος ἀγγείου μὲ ἐντομὲς στὸ ἐσωτερικὸ του, τοξωτὴ ὑπερψωμένη κυλινδρική λαβὴ καὶ λεπτὰ ὄστρακα μὲ σκοῦρες ταινίες ἢ σπεῖρες ἐξωτερικὰ καὶ μελανογάνωτα στὸ ἐσωτερικὸ. Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκε πέτρινο συσσωμάτωμα σὲ μορφή γυνάικας, μὲ μικρότερο πλάτος 0.065 μ. καὶ πλάτος στὸ κάτω ἄκρο 0.055 μ. Στὴν κεραμεικὴ δαπέδου τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ δωματίου περιλαμβάνονται πολλὰ κομμάτια ἀπὸ τὰ τοιχώματα χονδρῶν ἀγγείων, κομμάτι λεκανίδας μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ πλατὺ περιχέλιωμα, πλατὺ χεῖλος χονδροῦ πίθου, τμήμα λαιμοῦ πρόχου, χονδρὲς τοξωτὲς κυλινδρικές λαβές, γλωσσοειδὲς λαβή, τμήμα λαιμοῦ προχοῦ καὶ χεῖλη κυάθων. Τοῦ δυτικοῦ τμήματος ἡ κεραμεικὴ δαπέδου περιλαμβάνει τμήμα πίθου μὲ μέρος τοῦ χείλους τετραγωνικῆς διατομῆς (τύπου jar), μὲ λοξὲς σχοινοειδεῖς ἐμπέστες ταινίες, κάτω μέρος μελανογάνωτου κυπέλλου μὲ κάθετα τοιχώματα, κάτω μέρη ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, ὀριζόντιες τοξωτὲς κυλινδρικές λαβές καὶ μερικὰ διακόσμητα ὄστρακα στὸ dark on light στύλ.

Δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ δωματίο φάνηκε τοῖχος ἀπὸ N→B καὶ κάθετος πρὸς αὐτὸν τοῖχος ἄλλου κτιρίου, ἀλλὰ ἡ ἀνασκαφὴ δὲν προχώρησε δυτικότερα. Ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα συλλέχθηκαν λεπτὴ κυλινδρική τοξωτὴ λαβή, κομμάτι λεκανίδας μὲ δύο μαστοειδεῖς ἀποφύσεις κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τρεῖς ἀναθυρώσεις στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, τμήματα μελανογάνωτων κυπέλλων μὲ δισκοειδὴ βάση καὶ κυρτὰ τοιχώματα, ἄλλο κομμάτι κυπέλλου μὲ ἄσπρη ταινία σὲ σκοτεινὸ βάθος καὶ τμήμα ἀπὸ πῶμα ἀγγείου ἀπὸ βαθυπράσινο ὀφείτη. Στὴν ἐπίχωση ΝΔ τοῦ ἀνατολικοῦ δωματίου συλλέχθηκαν λαιμὸς πρόχου, τοξωτὴ κυλινδρική λαβή, πόδι χύτρας, κομμάτια μικροῦ ἀγγείου, κολουροκωνικὸς πυρήνας ἀπὸ ὀφείτη καὶ ἀπόκρουσμα ἀγγείου μὲ λεπτὰ τοιχώματα ἀπὸ σπαρτιατικὸ βασάλτη. Στὸ ὑπόστρωμα σπαστῆς πέτρας ποὺ σκέπαζε τὴν κορυφὴ τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου μεταξύ τῶν ἀνδρῶν III καὶ IV συλλέχθηκε παραλληλεπίπεδη ἀγνύθα καὶ μερικὰ θαλασσινὰ ὄστρακα.

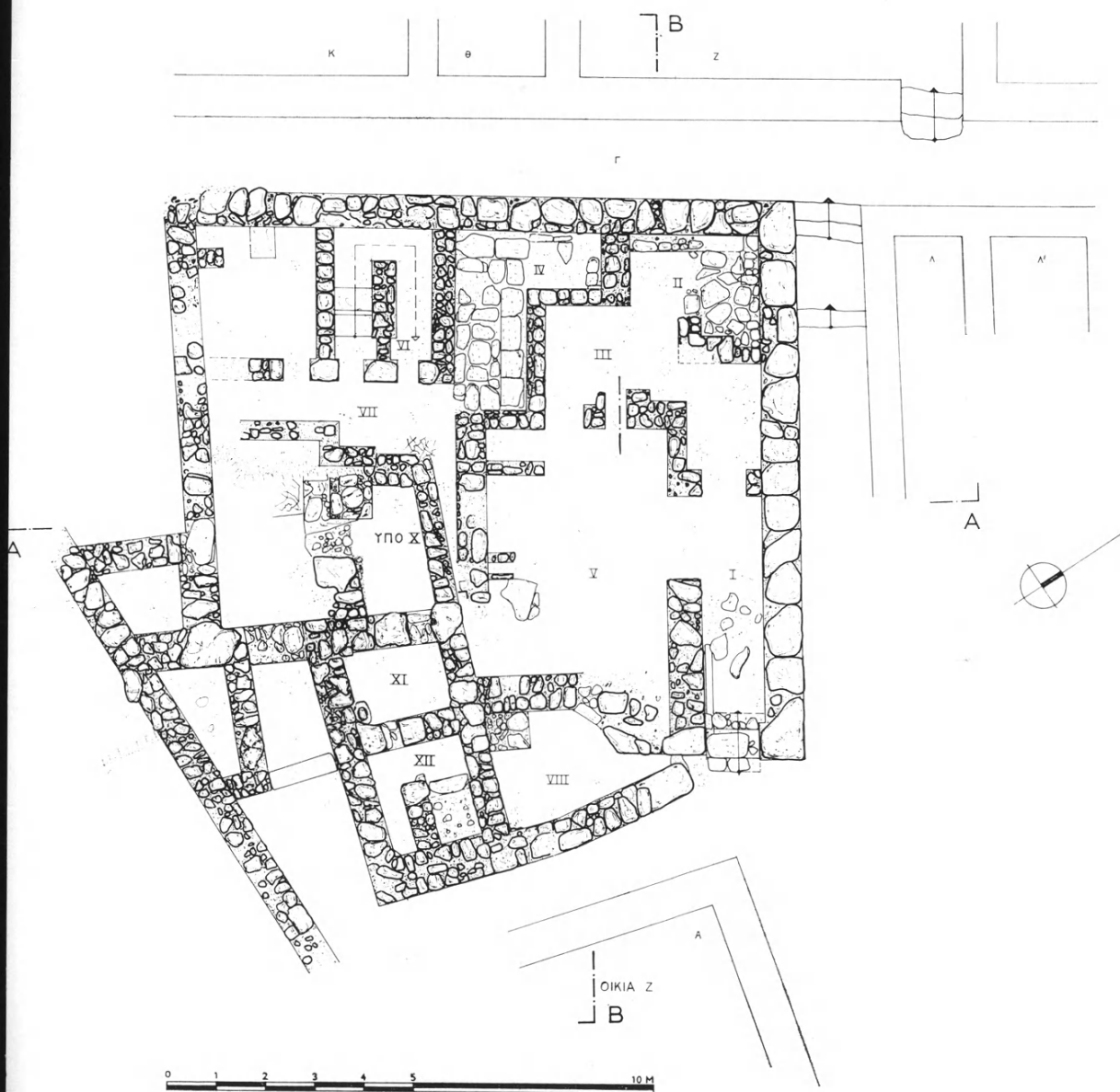
Τομέας τοῦ Σπιτιοῦ Δα τοῦ λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου (εἰκ. 3)

Στὸν τομέα τοῦ Σπιτιοῦ Δα τοῦ λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ἀρχαιολόγου Λευτέρη Πλάτων. Ἡ ἔρευνα ἄρχισε μὲ τὸν ἐπιμελὴ καθαρισμὸ τῶν δωματίων VIII, IV καὶ II

(τοῦ βαθύτερου δωματίου νότια ἀπὸ τὸν διάδρομο εἰσόδου καὶ τῶν δύο πλακόστρωτων χώρων πίσω ἀπὸ τὴ δυτικὴ πρόσοψη). Ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπίχωση ἀνατολικά τοῦ κατωφλίου τῆς ΝΑ εἰσόδου. Στὸ νότιο σκέλος τοῦ κλιμακοστασίου VI ἔγινε συμπληρωματικὴ ἔρευνα γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ὁ χώρος χρησιμοποιήθηκε ὡς ἀποθήκη πρὶν νὰ κατασκευασθεῖ ἡ σκάλα.

Ἡ κύρια ἔρευνα ἐντοπίσθηκε στὸν χώρο XII, ἀμέσως ΝΑ τοῦ πρόσθετου τριγωνικοῦ δωματίου VIII. Ὁ χώρος αὐτὸς μὲ τὸ ἐνδιάμεσο χώρισμα ποὺ κατέλλεγε σὲ μεγάλη σχεδὸν ὀρθογώνια πλάκα ἔδινε στὴν ἀρχὴ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀνῆκε στὸν τύπο τῆς μινωικῆς καθαρτήριας δεξαμενῆς· τελικὰ ὅμως ἀποδείχθηκε ὅτι ἦταν κλιμακοστάσιο ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τὴν πρόσβαση τῶν διαμερισμάτων τοῦ ἄνω ὀρόφου ἀπὸ τὰ ἀνατολικά (πίν. 109β). Τὰ δύο σκέλη του ἦταν ἄνισα στὸ πλάτος, τὸ βόρειο πλατύτερο μὲ μία σειρὰ ἀπὸ πέτρες στὴ βάση τοῦ βόρειου τοίχου. Τὸ πέρασμα ἀνάμεσα στὰ δύο σκέλη ἦταν μάλλον στενό. Ἀρχικὰ ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπίχωση στὸ νότιο σκέλος κατὰ διαδοχικὰ στρώματα. Στὸ βόρειο σκέλος, ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ διαχωρίσματος, φάνηκε πλάκα ποὺ ἴσως χρησίμευσε γιὰ τὴ στήριξη τοῦ πρώτου σκέλους τῆς σκάλας, προσιτοῦ ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. Στὸ κάτω τμήμα τοῦ διαχωρίσματος εἶχαν κτισθεῖ δύο παρωλιθικὲς πέτρες, ὅχι πολὺ καλὰ τοποθετημένες. Οἱ πέτρες κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου ποὺ ἀρχικὰ θεωρήθηκαν πεζούλι πατοῦσαν πάνω σὲ χῶμα, πράγμα ποὺ ἀποδεικνύει ὅτι εἶχαν προστεθεῖ σὲ μία δεύτερη φάση. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος ἦταν βαθιὰ θεμελιωμένος. Χαμηλὰ στὸ βόρειο σκέλος διακρινόταν στρώση πηλοχώματος, ἴσως ὑπόλειμμα δαπέδου.

Τὸ δεύτερο στρώμα ἐπίχωσης στὸ νότιο σκέλος ἦταν καστανό, πολὺ σκληρό, μὲ πεσμένες πέτρες καὶ λίγα ὄστρακα. Βαθύτερα τὸ στρώμα γινόταν μαλακότερο καὶ μελανωπὸ καὶ ἀπλωνόταν βορειότερα καὶ ἀνατολικότερα. Στὸ δυτικὸ τμήμα βρέθηκαν ὁμάδες ἀγγείων ποὺ ἔφθαναν μέχρι τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κλιμακοστασίου. Ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο εἶχαν πέσει πάνω στὰ ἀγγεῖα πολλὲς μεγάλες πέτρες. Στὸ ἀνατολικότερο τμήμα βρέθηκε πλάκα διαστάσεων 0.45×0.22 μ. καὶ πάχους 0.06 μ. Τὸ στρώμα κεραμεικῆς ἐκτείνονταν καὶ ὡς τὸν διαχωριστικὸ τοῖχο καὶ σὲ ὁλόκληρο τὸ νότιο σκέλος ποὺ χρησίμευε ὡς sotto - scala. Εἴσοδος στὴν sotto - scala ὑπῆρχε ἀρχικὰ στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ νότιου σκέλους, ἀλλὰ στὴν τελικὴ φάση φράχθηκε. Οἱ παραστάδες τῆς ἦταν ἀπὸ παραλληλεπίπεδους κυβόλιθους, ποὺ ὁ νότιος εἶχε ἀποκλίνει

Είχ. 3. Τομέας τοῦ Σπιτιοῦ Δα τοῦ λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου.

πρὸς τὸν Βορρὰ ἀπὸ τὴν κατακόρυφο. Τὸ ἄνοιγμα τῆς πόρτας τῆς sotto-scala ἦταν 0.37 μ.

Ἀποδείχθηκε ὅτι ἡ εἴσοδος στὸ κλιμακοστάσιο ἦταν ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, ἀπὸ τὸν παρερχόμενο μεταξὺ τῶν κτιρίων Δα καὶ Ζ πλακόστρωτο δρόμο. Τὸ πλακόστρωτο τοῦ δρόμου βρέθηκε κατεστραμμένο σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ διαταραγμένο ἀπὸ τίς ρίζες μίας μεγάλης ἐλιάς ποὺ φύτρωσε ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ κλιμακοστασίου. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος, ἀπὸ διπλὴ σειρὰ δόμων, εἶχε ξανακτισθεῖ σὲ δεύτερη φάση, ἀφοῦ ἡ ἀρχικὴ εἴσοδος ἦταν πολὺ χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ὁδόστρωμα. Ὁ ἀρχικὸς δρόμος θὰ περνοῦσε σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο μὲ ὁδόστρωμα ποὺ διακρίνεται πλάι στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Σπιτιοῦ Ζ. Ἐτσι τὸ κλιμακοστάσιο εἶχε βόρειο σκέλος μὲ φορὰ ἀπὸ Α→Δ, μὲ ὑποστήριξη πάνω στὴ σχεδὸν τριγωνικὴ πλάκα ποὺ βρέθηκε βόρεια ἀπὸ τὸ διαχώρισμα. Ὑστερα γύριζε πρὸς τὰ νότια μὲ μακρόστενο πλατύσκαλο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἦταν προσιτὸ τὸ νότιο σκέλος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ→Α. Κάτω ἀπὸ τὸ νότιο σκέλος ὁ ἀποθηκευτικὸς χώρος τῆς sotto - scala ἦταν προσιτὸς ἀπὸ τὴ δυτικὴ θύρα ποὺ φράχθηκε στὴν τελικὴ φάση (πίν. 110α). Τὸ δάπεδο στὸ βόρειο σκέλος βρέθηκε σὲ βάθος 1.15 μ. καὶ στὸ νότιο σὲ βάθος 0.90 μ. Ἄνισο ἦταν τὸ πλάτος τῶν δύο σκελῶν, τοῦ βόρειου 0.85 μ. καὶ τοῦ νότιου 0.55 μ.

Τὰ ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὸν καθαρισμὸ στοὺς χώρους τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ Σπιτιοῦ Δα ἦταν: τὸ κάτω μέρος κυάθου μὲ δακτυλιόσχημη βάση καὶ κομβιόσχημη ἀπόφυση, κομμάτια ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος χύτρας ποὺ κλίνει πρὸς τὰ ἔξω, τμήμα ποδιοῦ ἄλλης καὶ σφαιρικὴ λαβὴ δισκόμορφου σκεπάσματος.

Στὸ βόρειο σκέλος τοῦ κλιμακοστασίου XII συλλέχθηκαν, ἀνάμεσα σὲ κομμάτια ἀγγείων κοινῆς χρήσης, τμήμα βάσης ἀγγείου μετρίου μεγέθους, τμήμα χείλους καὶ λαβῆς ρηχῆς λεκανίδας, σχεδὸν ὁλόκληρο ἄωτο κύπελλο, τμήματα δύο κυάθων —ἐνὸς μελανογάνωτου—, μικρὸ κομμάτι μὲ καστανοκόκκινη ταινία, κόκαλο αἰγοειδοῦς καὶ μία πεταλίδα. Ἀνάλογη ἦταν ἡ κεραμικὴ στὸ 2ο στρώμα τοῦ νότιου σκέλους: ξεχωρίζουν ὀριζόντια τοξωτὴ κυλινδρική ὑπερυψωμένη λαβή, γυρτὸ κομμάτι χείλους χύτρας, κομμάτια κυπέλλων καὶ κυάθων μὲ γυρτὰ χεῖλη καὶ μικρὲς κάθετες λαβές. Λίγο βαθύτερα ἀπὸ τὸν ἴδιο χώρο συλλέχθηκαν τμήμα καδοειδοῦς σκεύους, κομμάτια ἀπὸ βάση πιθίσκου, τμήματα ἀπὸ τὸ ἐλλειπτικὸ στόμιο ἀμφορέα, κομμάτια χείλους καὶ τοιχώματος χύτρας, μέρη κυπέλλων καὶ κυάθων, ἓνα μὲ τρεῖς παράλληλες ται-

νίες, δύο ἄωτα κωνικά κύπελλα, μικρὸ σκυφίδιο με ἀνυψωμένη λαβή καὶ προχοή κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, στόμιο ἀγγείου με χεῖλη πού κλίνουν πρὸς τὰ ἔξω μικρὴ τοξωτὴ ἀνυψωμένη κυλινδρική λαβή, μέρη ἀπὸ τὰ τοιχώματα μικρῶν ἀγγείων, τμῆμα τοιχώματος πιθίσκου με κάθετη τοξωτὴ κυλινδρική λαβή καὶ δύο πλαστικές ταινίες πάνω καὶ κάτω ἀπ' αὐτήν, κάτω μέρη ἀγγείων μετρίου μεγέθους με καμπυλούμενα τοιχώματα, ἴσως πρόχων, μεγάλη τοξωτὴ λαβή ἐλλειπτικῆς διατομῆς, κομμάτι χείλους λεκανίδας πού προεκτείνεται σὲ γλωσσοειδῆ προεξοχή, τμήματα χυτρῶν, ἓνα με ὀριζόντια τοξωτὴ καὶ ἄλλο με κάθετη λαβή, πεπλατυσμένο πόδι χύτρας, κομμάτια ἐπιχρισμάτων, κόκαλα αἰγοειδῶν καὶ μερικὰ θαλασσινὰ ὄστρεα. Ἀκόμα βαθύτερα, στὸ ἴδιο στρώμα τοῦ νότιου σκέλους, συλλέχθηκαν κομμάτια ἀπὸ τρεῖς διαφορετικὲς πρόχους μετρίου μεγέθους, τῆς πρώτης μόνο τὸ κάτω μέρος, τῆς δεύτερης τὸ κατώτερο τμῆμα καὶ ἄρκετὸ μέρος ἀπὸ τὸ τοίχωμα με τὴν ἀρχὴ τῆς λαβῆς, τῆς τρίτης τὰ τοιχώματα ἀπὸ πρασινωπὸ πηλὸ καὶ ἡ τοξωτὴ κυλινδρική λαβή, κομμάτια ἀπὸ τὰ τοιχώματα ἄλλων μεγάλων ἀγγείων πρόχων καὶ χυτρῶν, 4 ἄωτα κωνικά κύπελλα διαφόρων μεγεθῶν, κομμάτι ἀπὸ τὸ κάτω μέρος πιθίσκου με ἀναθύρωση καὶ κομμάτια κυπέλλων καὶ κυάθων με γυρτὰ χεῖλη. Ἀνατολικότερα βρέθηκε σὲ πλαγιαστὴ θέση, σπασμένη ἀλλὰ με τὰ κομμάτια της στὴ θέση τους, στάμνος με πλατὺ στόμιο, ὕψους 0.45 μ., μέγ. διαμέτρου 0.40 μ., με δύο τοξωτὲς ὀριζόντιες κυλινδρικές λαβὲς στοὺς ὤμους, στερεωμένη ἀνάμεσα σὲ πέτρες. Στὸ ἴδιο στρώμα ἀλλὰ στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ κλιμακοστασίου ἀνακαλύφθηκε, κολλημένο στὴν παρειὰ τοῦ νότιου τοίχου, κομμάτι ὀρθογώνιας τράπεζας προσφορῶν πού ἔσωζε ἓνα πολὺ χαμηλὸ πόδι στὴ μία γωνία της: ἡ πλευρὰ κυρτώνεται πρὸς τὰ πάνω· στὶς ἄκρες τῶν πλευρῶν ὑπῆρχε ἀναθύρωση, πλάτους 0.01 μ. Ἦταν ἀπὸ γκριζωπὸ σχιστόλιθο καὶ εἶχε σωζόμενες διαστάσεις 0.20×0.14 μ. καὶ πᾶχος 0.025 μ. Κοντὰ βρέθηκαν κομμάτια λευκῶν ἐπιχρισμάτων.

Στὴν κατώτερη ἐπίχωση τοῦ νότιου σκέλους συλλέχθηκαν 4 ἄωτα κωνικά κύπελλα σχεδὸν ἀκέραια καὶ κομμάτια ἄλλων, τμήματα κυπέλλων καὶ κυάθων με γυρτὰ χεῖλη, κομμάτια τοιχωμάτων ἀγγείων μέσου μεγέθους, τμῆμα ρηχῆς λοπάδας με πλατὺ περιχεῖλωμα, τμῆμα ἄλλης με ρομβοειδὲς σχῆμα καὶ ἐλαφρὰ κυρτὰ τοιχώματα, μεγάλο κομμάτι πίθου με σχοινοειδῆ ἐμπέστη ταινία, δισκοειδῆς ἀμφικυρτὴ ἀγνύθα με δύο τρύπες ἀνάρτησης, ραβδόσχημο τριπτυγράκι καὶ κόκαλα αἰγοειδῶν. Ἀνάλογη ἦταν ἡ κεραμεικὴ στὸ κατώτατο στρώμα

(στρῶμα δαπέδου) τοῦ ἴδιου σκέλους. Ξεχωρίζουν σχεδὸν ὁλόκληρο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, κομμάτια ποικίλων κυπέλλων καὶ κυάθων, ταινιωτὴ λαβὴ ποὺ λεπτύνεται στὸ κάτω ἄκρο, κομμάτια τοξωτῶν λαβῶν ἀγγείων μετρίου μεγέθους, ἄλλα κομμάτια τῆς λοπάδας μὲ τὸ ρομβοειδὲς σχῆμα καὶ πάτος μικροῦ κάδου. Στὸ φράγμα τῆς εἰσόδου στὴ sotto - scala βρέθηκαν τμῆμα ἀδιακόσμητου κυπέλλου καὶ τμῆμα τοιχώματος ἀγγείου μέσου μεγέθους μὲ ὀριζόντια τοξωτὴ λαβή.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ λιθόστρωτου δρόμου ἀνατολικά τοῦ κλιμακοστασίου συλλέχθηκαν κομμάτια χονδρῶν κοινῶν ἀγγείων, κομμάτι πιθίσκου μὲ δύο παράλληλες σχοινοειδεῖς ταινίες, πόδι χύτρας, κάθετη τοξωτὴ λαβὴ ἀγγείου μετρίου μεγέθους καὶ τμῆμα περιχειλώματος λεκανίδας. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ λιθόστρωτου ἀνατολικά τοῦ πρόσθετου τριγωνικοῦ χώρου VIII συλλέχθηκαν τροχαλιόσχημη βάση κυάθου μὲ μέρος τοῦ τοιχώματος, ταινιόσχημη ὑπερφωμένη λαβὴ καὶ μεγάλη τοξοειδῆς ἐλαφρὰ γυρτὴ λαβὴ μεγάλου πιθοειδοῦς ἀγγείου.

Ἀμέσως δυτικὰ τοῦ κλιμακοστασίου XII βρισκόταν τὸ ὑπόγειο δωμάτιο XI ποὺ ἡ πόρτα του, στὴν τελικὴ φάση φραγμένη, ἔδινε πρόσβαση στὴ sotto - scala τοῦ νότιου σκέλους τοῦ κλιμακοστασίου. Τὸ δωμάτιο XI βρέθηκε γεμισμένο μὲ παχὺ στρῶμα σπαστῆς πέτρας, ὑπόστρωμα δαπέδου ἑνὸς ὑστερότερου δωματίου ποὺ κτίσθηκε πάνω σ' αὐτὸ ἴσως κατὰ τὴν τελικὴ φάση τοῦ σπιτιοῦ. Τὸ κατώτερο στρῶμα τῆς ἐπίχωσης εἶχε διαφορετικὴ σύσταση, μὲ μαλακότερο χῶμα καὶ ἄφθονη κεραμεικὴ, ὅχι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ. Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου ὑπῆρχε μικρὴ χαμηλὴ τετραγωνικὴ γουρνίτσα. Στὸ κάτω στρῶμα συλλέχθηκαν μικρὴ ταινιόσχημη ἰσοπλατῆς λαβὴ κυπέλλου, τὸ κάτω μέρος πρόχου μὲ σφαιρικὴ κοιλιά, διάφορα κομμάτια κυπέλλων καὶ κυάθων καὶ τμῆμα ἀπὸ τὸ χεῖλος σκυφοειδοῦς ἀγγείου μὲ πεπλατυσμένο περιχειλῶμα.

Δυτικὰ τοῦ δωματίου XI φάνηκε ἄλλο ὑπόγειο δωμάτιο, κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ δωματίου X, ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ δωμάτιο V. Ὁ βόρειος τοῖχος του ἀποτελοῦσε ἐπέκταση πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ βόρειου, λίγο λοξοῦ, τοίχου τοῦ δωματίου XI. Οἱ δύο χῶροι ἐπικοινωνοῦσαν μὲ πόρτα ποὺ βρέθηκε φραγμένη. Παχὺ ὑπόστρωμα σπαστῆς πέτρας πάνω στὸ ὁποῖο σχηματίσθηκε τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου X γέμιζε ὁλόκληρο τὸν ὑπόγειο χῶρο. Μέσα σ' αὐτὸ βρέθηκε ἄφθονη κεραμεικὴ τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου, κόκαλα ζώων

καὶ θαλασσινὰ ὄστρεα. Ὁ χώρος δυτικὰ περιοριζόταν μὲ τοῖχο κάθετο πρὸς τὸν βόρειο καὶ ἀνατολικὰ μὲ τὸν τοῖχο ποὺ εἶχε τὴν φραγμένη εἴσοδο (δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου XI). Νότια, σειρὰ μεγάλων λίθων μὲ ἄνοιγμα στὴ μέση, ἴσως γιὰ τὴν ἄνοδο μὲ ξύλινη σκαλίτσα στὸ νότιο ψηλότερο τμῆμα τοῦ δωματίου X, περιόριζε τὸν μακρόστενο ὑπόγειο χώρο ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτῇ (πίν. 110β). Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα αὐτοῦ τοῦ πρόχειρου τοίχου στηρίχθηκε βάση κολόνας σὲ μία ἐνδιάμεση φάση, ὅταν ὁ ὑπόγειος χώρος εἶχε ἤδη ἐπιχωσθεῖ μὲ τὸ ὑπόστρωμα τῆς σπαστῆς πέτρας. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς σπαστῆς πέτρας καὶ λίγο πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο τὸ χῶμα ἦταν μαλακὸ μὲ ἐλάχιστα ὄστρακα. Τὸ πλήρωμα τοῦ δωματίου φαινόταν ἐνιαῖο καὶ ἡ κεραμεικὴ δὲν παρουσίαζε καμμία διαφορὰ στὸ ἀνώτερο, τὸ μέσο καὶ τὸ κατώτερο στρώμα. Ὁ βόρειος τοῖχος ἦταν βαθύτερα θεμελιωμένος ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο τοῦ δωματίου XI. Ἡ πάνω ἐπίχωση ἦταν ἀπὸ καστανό, μᾶλλον μαλακὸ, χῶμα χωρὶς πέτρες. Ἐξω ἀπὸ τὸ δωμάτιο βόρεια καὶ δυτικὰ, ὁ σχιστολιθικὸς βράχος ἦταν ἐπιφανειακός, πράγμα ποὺ ἔδειχνε ὅτι δὲν ὑπῆρχαν ἄλλα ὑπόγεια δωμάτια πρὸς τίς πλευρὲς αὐτές. Τὸ δάπεδο στρώθηκε πάνω στὸν φυσικὸ ἰσοπεδωμένο βράχο μὲ στιβακτὸ πηλόχωμα. Πάνω στὸ δάπεδο αὐτὸ θεμελιώθηκε βόρειος τοῖχος, καλοκτισμένος, μὲ δύο σειρὲς δόμων κατὰ τὸ πλάτος του. Τὸ μῆκος του ἦταν 2.60 μ. ὡς τὸν δυτικὸ τοῖχο. Σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τελευταῖο καὶ σὲ ἀπόσταση 1.15 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο εἶχε τοποθετηθεῖ, στερεωμένη πάνω σὲ βάθρο ἀπὸ ἀργεῖς πέτρες, ἡ βάση τῆς κολόνας (πίν. 110β). Κάτω ἀπ' αὐτὴν ὑπῆρχε λεπτὸ στρώμα χώματος καὶ σπαστῆς πέτρας. Ἡ κολόνα ἦταν λαξευμένη σὲ λευκωπὴ πέτρα ποὺ παρουσίαζε ραγίσματα καὶ ἦταν τοποθετημένη σὲ ἐντελῶς ὀριζόντια θέση (ἄνω διάμ.: 0.42 μ., ὕψος: 0.16 μ.).

Ἡ φραγμένη θύρα, ἀνάμεσα σὲ δύο μονολιθικὲς παραστάδες, μὲ πλάτος 0.50 μ. περίπου εἶχε ἓνα καλὰ διατηρημένο κατώφλι. Στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ δωματίου ἀφαιρέθηκαν δύο πέτρες τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου V γιὰ νὰ διερευνηθεῖ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ πρώτου. Βρέθηκε καὶ ἐκεῖ τὸ ὑπόστρωμα τῆς σπαστῆς πέτρας. Ὁ νότιος πρόχειρος τοῖχος προχωροῦσε λίγο λοξὰ σχετικὰ μὲ τὸν βόρειο, μὲ ἀπόκλιση πρὸς τὰ ΝΔ (πίν. 111β). Μία μεγάλη πέτρα στὸ ἀνατολικὸ του ἄκρο λαξεύθηκε σὲ δύο πλευρὲς, τὴ βόρεια καὶ τὴ νότια, ἔτσι ποὺ πῆρε τὴ μορφὴ παραστάδας. Πάνω σ' αὐτὴν ἔπесαν πολλὲς πέτρες ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Αὐτὴ καὶ ἄλλη σειρὰ λίθων δυτικότερα, πάνω στὴν ὁποία στηρίχθηκε ἡ βάση τῆς κολόνας, ἀποτελέσαν τὸ νότιο φράγμα τοῦ ὑπό-

γειου στενόμακρου δωματίου ὑπὸ τὸ δωμάτιο X. Τὸ κενὸ στὸ μέσον του χρησίμευσε, ὅπως σημειώθηκε ἤδη, γιὰ τὴν ἀνάβαση στὸ νότιο ψηλότερο τμήμα τοῦ δωματίου X. Ἔτσι μποροῦν νὰ διακριθοῦν τρεῖς διαδοχικὲς κατασκευαστικὲς φάσεις: α) Ἡ φάση τοῦ θεμέλιου δωματίου μὲ τὴν πόρτα ἐπικοινωνίας ἀνοιγτὴ πρὸς τὸ δωμάτιο XI, β) Ἡ φάση μὲ τὸ μπάζωμα τῆς σπαστῆς πέτρας, τὸ φράξιμο τῆς ἀνατολικῆς πόρτας καὶ τὴν κατασκευὴ τοῦ εὐρύχωρου τετραγωνικοῦ δωματίου X μὲ τὴ βάση τῆς κολόνας στὸ μέσον του, γ) Ἡ φάση στὴν ὁποία ἡ κολόνα ἐπιχώσθηκε καὶ κατασκευάσθηκε λίγο ψηλότερα νέο δάπεδο· ἡ εἴσοδος τότε γινόταν ἀπὸ τὰ ἀνατολικά, ἀπὸ τὴ θύρα μὲ τὸ μονολιθικὸ κατώφλι, μὲ σύντομο διάδρομο (Πίν. 112α). Στὸ ἄκρο τοῦ τελευταίου πρὸς τὰ ΝΑ ὑπῆρχε τὸ ὑπόστρωμα κατωφλίου ἀπὸ δύο πλάκες.

Μετὰ τὴν ἀποτοίχιση τῆς ἀνατολικῆς πόρτας φάνηκε ὅτι οἱ δύο παραστάδες ἦταν πολὺ ὀγκώδεις. Ἡ βόρεια στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶχε δύο βαθιὲς τρύπες, μία ὀριζόντια, βάθους 0.10 μ. καὶ διαμέτρου 0.05 μ., καὶ μία ἀμέσως ἀνατολικότερα καὶ λίγο χαμηλότερα μικρότερης διαμέτρου, ποὺ χρησίμευσε ἴσως γιὰ τὴ στερέωση μιᾶς μπάρας μὲ στέλεχος ποὺ θὰ σφηνωνόταν στὴν πρώτη. Τὸ φράγμα στὸ ἀνοιγμα τῆς πόρτας ἦταν ἀπὸ μεγάλες πέτρες στερεὰ κτισμένες, μὲ σφῆνες ἀνάμεσά τους.

Στὸ μπάζωμα τῆς σπαστῆς πέτρας τοῦ θεμέλιου δωματίου κάτω ἀπὸ τὸ δωμάτιο X συλλέχθηκαν τὰ ἀκόλουθα: ἄφθονα ποικίλα κομμάτια ἀπὸ τὸ τοίχωμα μεγάλου ἀγγείου, μάλλον στάμνου, μὲ ὀριζόντια τοξωτὴ λαβή, κομμάτι ἀπὸ τὴ βάση πιθοειδοῦς μὲ ἐμπίστη σχοινοειδῆ ταινία ἀμέσως πάνω ἀπ' αὐτήν, τμήμα ἀπὸ τὴ βάση κάδου ἢ πιθίσκου, μεγάλη κάθετη πεπλατυσμένη λαβὴ ποὺ λεπτύνεται στὸ κάτω μέρος καὶ ἔχει ἐντομὴ στὸ ἀνώτερο, πόδια χυτρῶν μεγάλου μεγέθους, ἓνα μὲ μυτερὴ ἀπόληξη, τμήμα χείλους πίθου τύπου jar τριγωνικῆς διατομῆς μὲ στενὴ ἀναθύρωση κάτω ἀπ' αὐτήν, κομμάτι ἀπὸ τὸν λαιμὸ ἀμφορέα μὲ ἐλλειπτικὸ στόμιο, κομμάτια πρόχων διαφόρων μεγεθῶν, τροχαλιόσχημη βάση κυάθου καὶ κομμάτια ἀπὸ τὰ χεῖλη καὶ τὰ τοιχώματα ἄλλων, τμήμα ἡμισφαιρικοῦ κυάθου μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα στὸ ἐσωτερικόν, κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος δισκοειδοῦς καλύμματος μὲ τὴν ἀρχὴ τοξωτῆς λαβῆς, δύο χαρακτηριστικὰ ΥΜ ΙΑ ὅστρακα dark on light, ἓνα μὲ διακόσμηση σὰν πτερύγιο διπλοῦ πέλεου μέσα σὲ κύκλο, τὸ ἄλλο μὲ μεγάλη σπείρα μὲ κεντρικὴ βούλα· στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκαν δισκόμορφη ἀμφίκυρτη ἀγνύθα μὲ μία τρύπα ἀνάρτησης, κυλινδρικός στενόμακρος τριπτῆρας καὶ κόκαλο αἰγο-

ειδοῦς. Στὸ ἀμέσως βαθύτερο στρώμα ἡ κεραμεικὴ ἦταν ἀνάλογη: κομμάτια ἀγγείων κοινῆς χρήσης, βάσεις πιθοειδῶν ἀγγείων, μία μὲ δύο σχοίνινες ἐμπίστες ταινίες σὲ κυκλικὴ διάταξη, κομμάτι τοιχώματος ἀγγείου μὲ λοξὲς ἀντιθετικὲς ἐντομὲς ἀνάμεσα σὲ δύο ἀναθυρώσεις, κομμάτι ἐπιπεδούμενου χείλους πίθου τύπου jar, τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα πιθοειδοῦς ἀγγείου μὲ κάθετη λαβὴ ἐλλειπτικῆς διατομῆς, ἄλλα κομμάτια πίθων μὲ σχοίνινες ἐμπίστες ταινίες, πόδια χυτρῶν διαφόρων μεγεθῶν καὶ τύπων, τμήμα ἀπὸ τὸ στόμιο ἄλλης χύτρας μὲ ὀριζόντια τοξωτὴ λαβὴ ἐλαφρὰ γυρτή, κομμάτια λαιμοῦ ἀμφορέα καὶ ἡ βάση ἄλλου μὲ ἀναθύρωση στὸ κάτω μέρος της, τὸ μισὸ τοῦ στομίου μεγάλου πιθαμφορέα μὲ χεῖλος παραλληλόγραμμης διατομῆς καὶ ἀναθύρωση στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸν λαιμὸ μικρότερου πιθαμφορέα, κομμάτι λεκανίδας μὲ κάθετα τοιχώματα, κομμάτι καθοειδοῦς μὲ ἀκανόνιστες αὐλακώσεις στὸ ἐσωτερικόν, τμήμα πρόχου μὲ ὠσειδὲς σῶμα, τμήμα ἀπὸ τὸν λαιμὸ πρόχου μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς πεπλατυσμένης λαβῆς, κομμάτι μεγάλης σφαιρικῆς πρόχου, κομμάτι ἀπὸ ἀγγεῖο μὲ αὐλακωτὴ στολίδωση, τμήματα κυπέλλων καὶ κυάθων, ἓνα κύπελλο σχεδὸν ὀλόκληρο, τὸ κάτω μέρος στενοῦ κυλινδρικοῦ κυπέλλου τύπου tumbler, κομμάτι πέτρινης λοπάδας ἀπὸ ὑπόλευκη πέτρα μὲ ἴσο χεῖλος καὶ γλωσσοειδὴ λαβὴ κάτω ἀπ' αὐτὸ καὶ κομμάτι πήλινου ἀγωγοῦ μορφῆς ἀνάστροφου Π. Ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα προέρχονται τὸ πᾶν χεῖλος φυσικοῦ τρίτων, κόκαλο αἰγοειδοῦς καὶ κομμάτι ἀπὸ κόκκινο ἐπίχρισμα. Λίγο βαθύτερα συλλέχθησαν τὰ ἀκόλουθα: μεγάλο κομμάτι πιθαριοῦ μὲ κάθετη τοξωτὴ λαβὴ καὶ λοξή, λίγο καμπύλη, σχοινοειδὴ ἐμπίστη ταινία, κάτω μέρη χυτρῶν διαφόρων μεγεθῶν καὶ τύπων, τμήματα ἀπὸ τὰ τοιχώματα ἄλλων μεγάλων ἀγγείων μὲ σχοίνινες ταινίες καὶ ἄλλα μὲ πλαστικὲς ζῶνες, τοξωτὲς ὀριζόντιες κυλινδρικές λαβές ἐλαφρὰ ἀνυψωμένες, χεῖλη σκυφοειδοῦς ἀγγείου, ἄλλη λαβὴ μὲ ἐντομὴ στὸ κάτω της ἄκρο, τμήματα πρόχων διαφόρων μεγεθῶν, τμήματα κυάθων καὶ κυπέλλων, πλατιά ταινιωτὴ λαβὴ ποὺ λεπτύνεται πρὸς τὸ κάτω ἄκρο καὶ ὑπερυψώνεται τοῦ χείλους, δύο κοσμημένα ὄστρακα, τὸ ἓνα μὲ γραπτὴ στολίδωση μεταξὺ ταινιῶν, τὸ ἄλλο μὲ συνδεόμενες σπεῖρες, μὲ παχιά περιφέρεια καὶ κεντρικὴ βούλα, τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου, κομμάτι κυάθου μὲ διακόσμηση παραλλήλων ταινιῶν, ἄλλο μὲ παχύτερη ταινία πᾶν ἀπὸ φυλλίδια, κομμάτι ἄλλου κυάθου μὲ ταινιωτὴ λαβὴ μὲ δήλωση καρφιοῦ στὴν κορυφή, κομμάτι ἀπὸ τὸν πάτο πιθοειδοῦς ἀγγείου, τμήμα κυπέλλου μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ ἄλλου ψηλοῦ καὶ ἄωτου· μαζί μ'

αὐτὰ βρέθηκαν κομμάτι πήλινου ἀγωγοῦ μορφῆς ἀνάστροφου Π, ἀρκετὰ κόκαλα αἰγοειδῶν, δόντι ζώου μὲ νεύρωση καὶ μερικὰ κογχύλια. Σὲ ἐπαφή μὲ τὴ φραγμένη πόρτα συλλέχθηκε χάλκινος ὀπέας τετραγωνικῆς διατομῆς μὲ λεπτὸ κυλινδρικό ἄκρο, λίγο σπασμένο. Εἶχε σωζόμενο μῆκος 0.078 μ., πᾶχος στὸ μέσον 0.007 μ., στὴ μύτη 0.003 μ. καὶ στὸ πίσω ἄκρο 0.004 μ. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση βρέθηκαν κομμάτι λαίμοῦ προχοϊδίου ἀπὸ σκούρα σχιστολιθικὴ πέτρα καὶ ταινιωτὴ λαβὴ κυάθου ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικό.

Ἀπὸ τὸ κατώτερο στρώμα σπαστῆς πέτρας ποὺ γέμισε τὸ θεμέλιο δωμάτιο ὑπὸ τὸ δωμάτιο Χ συλλέχθηκαν ἀνάμεσα σὲ ἄλλα κομμάτια τὰ ἀκόλουθα: μεγάλο πόδι χύτρας, κάθετη τοξωτὴ λαβὴ ἐλλειπτικῆς διατομῆς, ἄλλη μὲ τρεῖς ἐντομές στὸ κάτω μέρος, κυλινδρική λαβὴ πρόχου, κομμάτι τοιχώματος πιθοειδοῦς ἀγγείου μὲ σχοίνινη ἐμπέστη ταινία, τμήμα χεῖλους καὶ γεφυρόστομης προχοῆς, κυρτὸ δισκοειδὲς κομμάτι ἴσως ἀπὸ τὸ στόμιο ψευδόστομου ἀμφορέα, κομμάτι πιθοειδοῦς μὲ σχοινοειδῆ ταινία, τμήμα μικρῆς λεκανίδας, στόμιο πιθαμφορέα μὲ χεῖλος ποὺ κλίνει ἔντονα πρὸς τὰ ἔξω καὶ κομμάτι ἀπὸ τὸν λαίμο τοῦ ἴδιου ἀγγείου μὲ δύο παράλληλες ἀναθυρώσεις, μεγάλη κάθετη λαβὴ μὲ δύο νευρώσεις, κομμάτια ἀπὸ τὸ τοίχωμα πρόχων καὶ ἄλλων μεγάλων ἀγγείων, κομμάτι ἀπὸ τὸν πάτο πιθοειδοῦς μὲ ἀναθύρωση γύρω ἀπὸ τὴ βάση, κομμάτια ἀπὸ πόδια ποικίλων μεγεθῶν καὶ τύπων, κομμάτια ἀπὸ γυρτὰ πρὸς τὰ ἔξω χεῖλη χυτρῶν μὲ ὀριζόντια ἐλαφρὰ ἀνυψωμένη λαβὴ κάτω ἀπ' αὐτά, τοξωτὲς κυλινδρικές λαβές μία μὲ ἐντομὴ στὸ κάτω ἄκρο, τὸ κάτω μέρος γλάστρας μὲ σχεδὸν κυλινδρική βάση ποὺ ἀνοίγει πρὸς τὰ πάνω καὶ μικρὴ τρύπα ἐκροῆς στὸν πυθμένα, κάτω μέρος πρόχου μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς κάθετης λαβῆς καὶ κάθετη σκοτεινὴ ταινία, κομμάτια λεκανίδων, μιᾶς μὲ σχοινοειδῆ ταινία γύρω ἀπὸ τὴ βάση καὶ ἄλλης μὲ δύο παράλληλες ἀναθυρώσεις, ὄστρακο μὲ φυτικὸ θέμα διακόσμησης, μεγάλη ὀριζόντια ἀνυψωμένη λαβὴ ἴσως στάμνου, κάτω μέρος ἀγγείου μὲ λοξὰ τοιχώματα, κάτω μέρη δύο πρόχων, τμήματα λοπαδίων μὲ λοξὰ τοιχώματα, κομμάτι ἀπὸ τὸν λαίμο πρόχου μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς λαβῆς, μεγάλο τμήμα λαίμοῦ ἀμφορέα μὲ ἐλλειπτικὸ στόμιο, κομμάτι πιθίσκου μὲ ἐπίπεδο χεῖλος καὶ στενὴ σχοινοειδῆ ταινία κάτω ἀπ' αὐτό, χεῖλη χυτρῶν ποὺ κλίνουν πρὸς τὰ ἔξω, τμήμα ἀρκετὰ βαθιοῦ σκύφου μὲ γυρτὸ χεῖλος, σιγμοειδῆς πεπλατυσμένη λαβὴ κυάθου, κομμάτι γεφυρόστομης προχοῆς, κάτω μέρος κυάθου μὲ δισκοειδῆ βάση, διάφορα κομμάτια κυπέλλων καὶ κυάθων, κομμάτια πιθοειδοῦς μὲ πλαστικὲς ταινίες διακοσμημένες μὲ γωνιούμενες ἐντομές, τμήμα

μεγάλου κυπέλλου με γυρτά τοιχώματα, μικρό θστρακο με διακόσμηση σπείρας της ΥΜ ΙΑ περιόδου, τὸ κάτω μέρος κυλινδρικοῦ ποδιοῦ ἀνθοδοχείου ἢ ψηλοῦ πυραύνου με σταυρωτὸ διαχώρισμα, κομμάτι ἀπὸ κύαθο με σχεδὸν κάθετα τοιχώματα, τμῆμα ἀνοικτῆς λοπάδας με ἐπίπεδα χεῖλη, τμῆμα προχοϊδίου με τροχαλιόσχημο λαιμό, ὀλόκληρος ὁ λαιμὸς μικροῦ ἀμφορέα με λαβὲς ἐλλειπτικῆς διατομῆς, δύο λεπτὰ θστρακα με ταινίες κάθετες ἢ ὀριζόντιες κ.ἄ. Ἀμέσως νότια τοῦ λοξοῦ νότιου τοίχου συλλέχθηκε ψηλὸ πόδι ἀνθοδοχείου ἢ πυριατηρίου, ὅμοιο με τὸ προηγούμενο.

Μαζί με τὴν κεραμεικὴ πού βρέθηκε στὸ θεμέλιο δωμάτιο κάτω ἀπὸ τὸ δωμάτιο Χ συλλέχθηκε στὸ κατώτερο στρώμα σημαντικὴ πήλινη βαθμιδωτὴ βάση διπλοῦ πέλεκυ: ἡ πρώτη βαθμίδα εἶχε σχεδὸν κάθετες πλευρὲς καὶ ὕψος 0.028 μ. Τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ ἀντικειμένου ἦταν 0.88 μ. Εἶχε ἐλαφρὰ κυρτὲς ἔδρες καὶ στρογγυλεμένες ἀκμὲς καὶ εἶχε ριχθεῖ ὡς ἄχρηστο ὑλικὸ στὸ μπάζωμα τοῦωματίου. Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκαν ἀκόμα πολλὰ κόκαλα αἰγοειδῶν, δόντι ζώου με νεύρωση, μερικὰ κογγύλια καὶ κομμάτια ἐπιχρισμάτων. Ἐπίσης βρέθηκαν δισκοειδὲς τριπτηράκι, κομμάτια πῆλινων ἀγωγῶν σὲ σχῆμα ἀνάστροφου Π, τμῆμα κυλινδρικοῦ πεπλατυσμένου τριπτήρα, ἄλλο αὐγόσχημο τριπτηράκι καὶ κολουροπρισματικὴ ἀγνύθα με χάραγμα σταυροῦ στὴ στενὴ πλευρά.

Διερεύνηση ἔγινε καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ νότιου μακροῦ λοξοῦ τοίχου τῆς πρόσοψης τοῦ Σπιτιοῦ Δα (πίν. 111α). Ἀρχικὰ παρακολουθῆθηκε ὁ τοῖχος στὴν πρὸς τὰ ἀνατολικά πορεία του· χανόταν κάτω ἀπὸ μεγάλο λιθοσωρὸ πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ὀγκόλιθους μινωικῶν κτιρίων. Τὸ μῆκος τοῦ τοίχου πού ἀποκαλύφθηκε ξεπερνοῦσε τὰ 8 μ. Γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς χρονολογικῆς διαδοχῆς τῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ γιὰ τὴν καλύτερη μελέτη τῆς στρωματογραφίας ἀποφασίσθηκε ἡ διενέργεια δοκιμαστικῆς τομῆς 5×5 μ. ἀμέσως νότια τοῦ μακροῦ τοίχου. Τὸ πρῶτο στρώμα ἦταν σκληρό, βαθυκάστανο, με λίγα θστρακα. Διακριβώθηκε ὅτι ὁ μακρὸς λοξὸς τοῖχος ἔσωζε κατὰ τὸ ὕψος δύο σειρὲς πέτρες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ ἀνώτερη εἶχε ἀποκλίνει ἀπὸ τὴν κατακόρυφο πρὸς τὰ νότια. Ἡ ἀφαίρεση τοῦ 1ου στρώματος ἔφερε τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους 0.20 μ. κάτω ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου. Τὰ λίγα θστρακα πού βρέθηκαν σ' αὐτὸ τὸ στρώμα φαίνονταν ΥΜ ΙΑ. Τὸ 2ο στρώμα ἦταν πιὸ μελανὸ καὶ βαθύτερα ἀκόμα πιὸ σκοῦρο, ὡς 0.30 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου. Στὸ βάθος αὐτὸ φάνηκε δάπεδο ἀπὸ στιβακτὸ πηλόχωμα. Ὁ

τοῖχος εἶχε θεμελιωθεῖ ἀκόμα βαθύτερα. Στὸ 2ο στρώμα ὑπῆρχαν λίγες πεσμένες πέτρες καὶ λίγα διακόσμητα ΥΜ ΙΑ ὄστρακα. Τὸ 3ο στρώμα ἦταν ἐπίσης σκληρὸ καὶ καστανό, μὲ ἐλάχιστες πέτρες. Τὸ στρώμα μέχρι βάθος 1.15 μ. ἀπὸ τῇ σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ λοξοῦ τοίχου περιεῖχε κυρίως ΥΜ ΙΑ ὄστρακα, ἀλλὰ καὶ λίγα παλαιοανακτορικά. Ὁ λοξὸς τοῖχος ἦταν θεμελιωμένος βαθιά, σὲ βάθος 0.75 μ., ἀλλὰ τὸ σωζόμενο ὕψος του πάνω ἀπὸ τὰ θεμέλια δὲν ξεπερνοῦσε τὰ 0.50 μ. κατὰ μέσο ὄρο. Ἡ κάτω σειρὰ δόμων ἦταν καλὰ κτισμένη παρουσιάζοντας ὁμοιόμορφη ἐπιφάνεια. Τὸ 3ο στρώμα ἔφθανε σὲ βάθος 1.30 μ. καὶ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ κάτω τὸ τέταρτο στρώμα εἶχε χρῶμα ἀνοικτὸ καστανό, ἦταν μαλακότερο καὶ δὲν περιεῖχε πέτρες. Χαμηλότερα 0.10 μ. βρέθηκε ὁ φυσικὸς βράχος. Στὸ 4ο στρώμα ἡ κεραμεικὴ ἦταν ΠΑ, καμαραϊκὴ τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης, ὑπῆρχαν ὅμως καὶ ἐλάχιστα ὄστρακα τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου, πράγμα πού ἔδειχνε ὅτι ὁ χώρος μπαζώθηκε σ' αὐτὴν τὴν περίοδο. Κανένα ἰδιαίτερο ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο δὲν ἀποκαλύφθηκε στὸν χώρο τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς.

Στὸ πρῶτο στρώμα ἐπίχωσης ἡ κεραμεικὴ δὲν ἦταν πολὺ χαρακτηριστικὴ. Σημειώνονται πεπλατυσμένο πόδι χύτρας, ἀκέραιο κωνικὸ κύπελλο, κομμάτια ἄλλων κυπέλλων καὶ κυάθων μὲ γυρτὰ πρὸς τὰ ἔξω χεῖλη, ἓνα μὲ πρόχυση, κομμάτι ἡθμοῦ μικροῦ σκεύους, τμῆμα ἀπὸ τὸν λαιμὸ πρόχου μετρίου μεγέθους μὲ διακόσμηση ἡμικυκλικῆς χρώσης κάτω ἀπὸ τὰ χεῖλη καὶ μία παχύτερη ταινία στῇ βάση τοῦ λαιμοῦ, ΥΜ ΙΑ. Μαζί βρέθηκαν δύο κόκαλα αἰγοειδῶν. Λίγο βαθύτερα στὸ ἴδιο στρώμα συλλέχθηκαν τὸ κάτω μέρος κυάθου μὲ καστανὸ ἐπίχρισμα καὶ ταινιόσχημη λαβὴ πού λεπτύνεται στὸ κάτω ἄκρο, ἄλλο κομμάτι ταινιόσχημης λαβῆς μὲ καστανὸ ἐπίχρισμα, κομμάτια κωνικῶν κυπέλλων, ὀριζόντια τοξωτὴ κυλινδρική λαβὴ ἐλαφρὰ γυρτή, μέρος ἀπὸ στόμιο πρόχου, μικρὸ μελανογάνωτο κομμάτι διώροφου κυπέλλου, κομμάτι κυάθου μὲ ἔντονα γωνιούμενα τοιχώματα κ.ἄ. Χαμηλότερα στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκαν κομμάτια μεγάλου κυάθου ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ τοίχωμα μὲ διακόσμηση ἐρπυζόντων βλαστῶν πού τὰ ἄκρα τους ἐλίσσονται καὶ παχαίνουν καταλήγοντας σὲ ὀξεία ἄκρη· γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος καστανὴ ταινία καὶ ἄλλη κάτω ἀπὸ τοὺς βλαστοὺς συμπληρώνουν τὸ διακοσμητικὸ θέμα. Κομμάτι ἄλλου κυάθου μὲ τὸ ἴδιο θέμα εἶχε ἐσωτερικὰ διακόσμηση κλαδιοῦ μὲ λοξὰ φυλλίδια στὶς δύο πλευρές· ἄλλο κομμάτι ἀνάλογου κυάθου διακοσμοῦνταν ἐπίσης μὲ ἐρπύζοντες βλαστοὺς, ἐνῶ ἄλλης κομμάτι ἀπὸ τὸ γυρτὸ χεῖλος ἔφερε

ταινία με λοξὰ φυλλαράκια ἀνάμεσα σὲ δύο καστανὲς ταινίες. Ἐνα ἀκόμα κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος κυάθου εἶχε κάτω του ὀριζόντιες ἀνάγλυφες στολιδώσεις καὶ ἄλλα διακοσμοῦνταν με σκοτεινὲς ταινίες. Ὅλα τὰ κομμάτια ἦταν χαρακτηριστικὰ τῆς ΥΜΙΑ περιόδου. Ὅμως στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκαν κομμάτια μελανογάνωτων κυάθων, ἐνὸς με δύο παράλληλες λευκὲς ταινίες ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ γυρτὸ πρὸς τὰ ἔξω χεῖλος· ἴσως στὸ ἴδιο ἀγγεῖο ἀνῆκαν δύο μελανογάνωτα κομμάτια ἀπὸ τὸ γωνιούμενο τοίχωμα κυάθου. Μερικὰ ἀπὸ τὰ κομμάτια ἔφεραν κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα. Τὰ τελευταῖα ἦταν φανερά παλαιοανακτορικά. Στὸ ἴδιο στρώμα συλλέχθηκαν κομμάτια λεπτῶν ἀκόσμητων ἀγγείων καὶ πολλῶν ἄωτων κυπέλλων. Μαζί τους τριεδρική λεπίδα ὀψιανοῦ, μήκους 0.018 μ. καὶ δύο κογχύλια.

Στὸ δεῦτερο στρώμα συλλέχθηκαν: παχὺ κομμάτι κυάθου με διακόσμηση ἐρπυζόντων βλαστῶν, μικρὸ κομμάτι κυάθου με γραπτὴ στολίδωση, ἕνα-δύο κομμάτια κυάθων με καμπύλες ταινίες ἴσως ἐρπυζόντων βλαστῶν, κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα πρόχου με παράλληλες ταινίες σκοτεινὲς σὲ ἀνοικτὸ βάθος καὶ συνδεόμενες κοκκινωπὲς σπεῖρες, κομμάτι κυάθου με ἐσωτερικὸ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα, τμήματα κάθετων τοξωτῶν κυλινδρικών λαβῶν καὶ μίας πεπλατυσμένης ἀπὸ κυάθους, ὄστρακα με κοκκινωπὸ ἢ μελανωπὸ ἐπίχρισμα, μερικὰ ἀπὸ κυάθους καμαραῖκοῦ ρυθμοῦ με κοκκινωπὲς ἢ ἄσπρες ταινίες σὲ σκοτεινὸ βάθος, κομμάτι κυπέλλου με γωνίωση τοῦ τοιχώματος, πολλὰ κομμάτια ἄλλων ἀκόσμητων κυπέλλων καὶ κυάθων, τμήματα ὀριζόντιων τοξωτῶν κυλινδρικών λαβῶν, πόδια χυτρῶν καὶ κομμάτια ἀπὸ τὰ τοιχώματα ἀγγείων μέσου μεγέθους. Μαζί βρέθηκαν μερικὰ κόκαλα ζῶων καὶ κογχύλια. Λίγο βαθύτερα συλλέχθηκαν κομμάτια λεπτῶν κυπέλλων καὶ κυάθων, μερικὰ με γραπτὴ διακόσμηση ΥΜΙΑ, ὅπως καὶ δύο ὄστρακα με δύο συστήματα ἐπάλληλων καμπυλῶν σὲ ζώνη ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ ταινίες, δύο κομμάτια κυάθων με διακόσμηση ἐρπυζόντων βλαστῶν, ἄλλο κομμάτι κυάθου με σπείρα, μεγάλο κομμάτι με δύο ἄσπρες ταινίες, τὴ μία στὸ χεῖλος καὶ τμήματα ἡμισφαιρικών κυάθων με γωνιούμενο χεῖλος. Ἡ ὑπόλοιπη κεραμεικὴ δὲν ἦταν χαρακτηριστικὴ. Μαζί συλλέχθηκαν δύο μικρὰ κόκαλα ζῶων καὶ κογχύλια.

Ἡ κεραμεικὴ τοῦ τρίτου στρώματος ἦταν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος λεπτὴ, καλῆς ποιότητος: κύαθοι με κύρια διακόσμηση ἐρπυζόντων βλαστῶν ἀνάμεσα σὲ ταινίες ἢ παράλληλες ταινίες καὶ πολλὰ κομμάτια κυπέλλων καὶ πρόχων με ζώνουσες ταινίες. Δὲν ἦταν λίγα ἐπίσης τὰ κομμάτια λεπτῶν πα-

λαιοανακτορικῶν ἀγγείων, ὅπως κύπελλα καὶ κύαθοι μὲ ἀμυδρὰ διακρινόμενη λευκὴ διακόσμηση σὲ σκοτεινὸ βάθος· ἓνα μελανογάνωτο κομμάτι λύχνου ἔσωζε τμῆμα τῆς μύξας. Ἐνα κομμάτι ἦταν ἀπὸ μικρὸ τριποδικὸ ἀγγεῖο καὶ ἔσωζε τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐνὸς ποδιοῦ. Συλλέχθηκαν ἀκόμα: τροχαλιόσχημη βάση κυάθου, τὸ πάνω μέρος χύτρας μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση, πόδι ἄλλης χύτρας καὶ ὀριζόντια τοξωτὴ κυλινδρική λαβὴ μικροῦ ἀγγείου. Μικρὸ κομμάτι σκύφου μὲ κυλινδρικὸ περιχέλιωμα ἦταν ἀπὸ ὀφείτη. Μαζί συλλέχθηκαν μερικὰ κόκαλα ζώων καὶ λίγα κάρβουνα.

Στὸ κατώτερο μέρος τοῦ τρίτου στρώματος συλλέχθηκαν ἄλλα κομμάτια λεπτῶν ἀγγείων μὲ γραπτὴ διακόσμηση ἢ μονόχρωμο ἐπίχρυσμα, τόσο τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου, ὅσο καὶ τῆς παλαιοανακτορικῆς. Χαρακτηριστικὰ ἦταν: κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀγγείου μέτριου μεγέθους μὲ γραπτὴ στολίδωση μετὰξὺ παχιῶν ταινιῶν, κομμάτι σκύφου μὲ εὐθὺ χεῖλος, γραπτὴ στολίδωση μετὰξὺ ταινιῶν ἐσωτερικὰ καὶ ταινία ποὺ ζώνει ἐξωτερικὰ, ἄλλο κομμάτι μὲ συνδεδεμένες σπεῖρες ἀνάμεσα σὲ δύο ζεύγη ταινιῶν, τμῆμα κυάθου ἀπὸ τὴ βάση μὲ ταινιωτὴ λαβὴ καὶ κοκκινωπὸ ἐπίχρυσμα, τμῆμα λοπαδίου μὲ ἐπιπεδούμενο χεῖλος καὶ μέρος μικκύλου προχοῦδίου μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση στὸ σῶμα. Ἀπὸ τὰ παλαιοανακτορικὰ ὄστρακα ξεχώριζε κομμάτι κυπέλλου μὲ ἄσπρη διακόσμηση σὲ σκοτεινὸ βάθος.

Στὸ τέταρτο στῶμα τῆς τομῆς συλλέχθηκαν τὰ ἀκόλουθα: κομμάτια κυπέλλων καὶ κυάθων μὲ ἀνοικτὴ σὲ σκοτεινὸ βάθος διακόσμηση ἄσπρων καὶ κόκκινων ταινιῶν· ἐνὸς κυπέλλου ἡ διακόσμηση ἦταν λοξὴ κυρτὴ ζώνη μὲ κόκκινη ταινία πλαισιούμενη ἀπὸ ζεύγη ἄσπρων λεπτῶν ταινιῶν. Βρέθηκαν ἀκόμα κομμάτια ἄλλου κυπέλλου μὲ κόκκινες ἢ ἄσπρες καμπυλούμενες ταινίες καὶ ἓνα ἄλλο κομμάτι μὲ τὸ ἴδιο θέμα στὸ ἐσωτερικόν. Συλλέχθηκαν ἐπίσης ταινιόσχημες λαβὲς κυπέλλων καὶ κυάθων διαφόρων τύπων, τοξωτὲς κυλινδρικές λαβὲς καὶ βάσεις ψηλῶν κυπέλλων μὲ κάθετα ἢ λοξὰ τοιχώματα, κομμάτι κυάθου μὲ ταινία μαῦρη σὲ κοκκινωπὸ βάθος (ἀρχικὰ ἄσπρη ἀλλὰ τὸ χρῶμα ἀπολεπίσθηκε), κομμάτια πρόχων διακοσμημένων ἢ ἀκόσμητων καὶ τμήματα χυτρῶν· μαζί βρέθηκε ψηλὸ τραπεζοειδὲς ἐξάρτημα, ἴσως στάθμη. Ἀπὸ τὸ ἴδιο στῶμα μαζεύτηκαν λίγα θαλασσινὰ ὄστρακα, κοχλίας, κόκαλα αἰγοειδῶν καὶ μικρὰ κάρβουνα.

Ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο συλλέχθηκαν τὰ ἀκόλουθα: κομμάτια μελανογάνωτου σκυφωτοῦ λύχνου μὲ τοξωτὴ λαβή, κομμάτι μελανογάνωτου

άγγείου με διακοσμητικό θέμα διπλοῦ πέλεκου ἄσπρου με στίγματα, κομμάτια λεπτῶν ἄγγείων με κόκκινες ἢ ἄσπρες ταινίες σὲ σκοτεινὸ βάθος, ἓνα μελανογάνωτο κομμάτι με δύο παχύτερες συγκλίνουσες ταινίες καὶ τρεῖς λεπτότερες παράλληλες ἄσπρες, μικρὲς τοξωτὲς κυλινδρικές λαβές, μία ταινιωτὴ πλατιά λαβὴ ποὺ στένευε στὸ κάτω της ἄκρο, τμῆμα ἀπὸ τὸ στόμιο λεπτοῦ προχοϊδίου, κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος καμαραῖκοῦ κυπέλλου, τμῆμα ἀνοικτοῦ κυπέλλου με κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα καὶ δύο παράλληλες καστανὲς ζῶνες ἐσωτερικά, μικρὸ κομμάτι ἀπὸ κύπελλο με ἀνάγλυφη στολίδωση καὶ τμῆμα ταινιωτῆς λαβῆς με μίμηση καρφιοῦ.

Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς νότιας παρειᾶς τοῦ μακροῦ λοξοῦ τοίχου συλλέχθηκαν κομμάτι κυάθου με διακόσμηση ἐρπυζόντων βλαστῶν σὲ καστανέρυθρο χρῶμα καὶ μαζί, ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα, λίγα κογχύλια καὶ κόκαλο αἰγοειδοῦς.

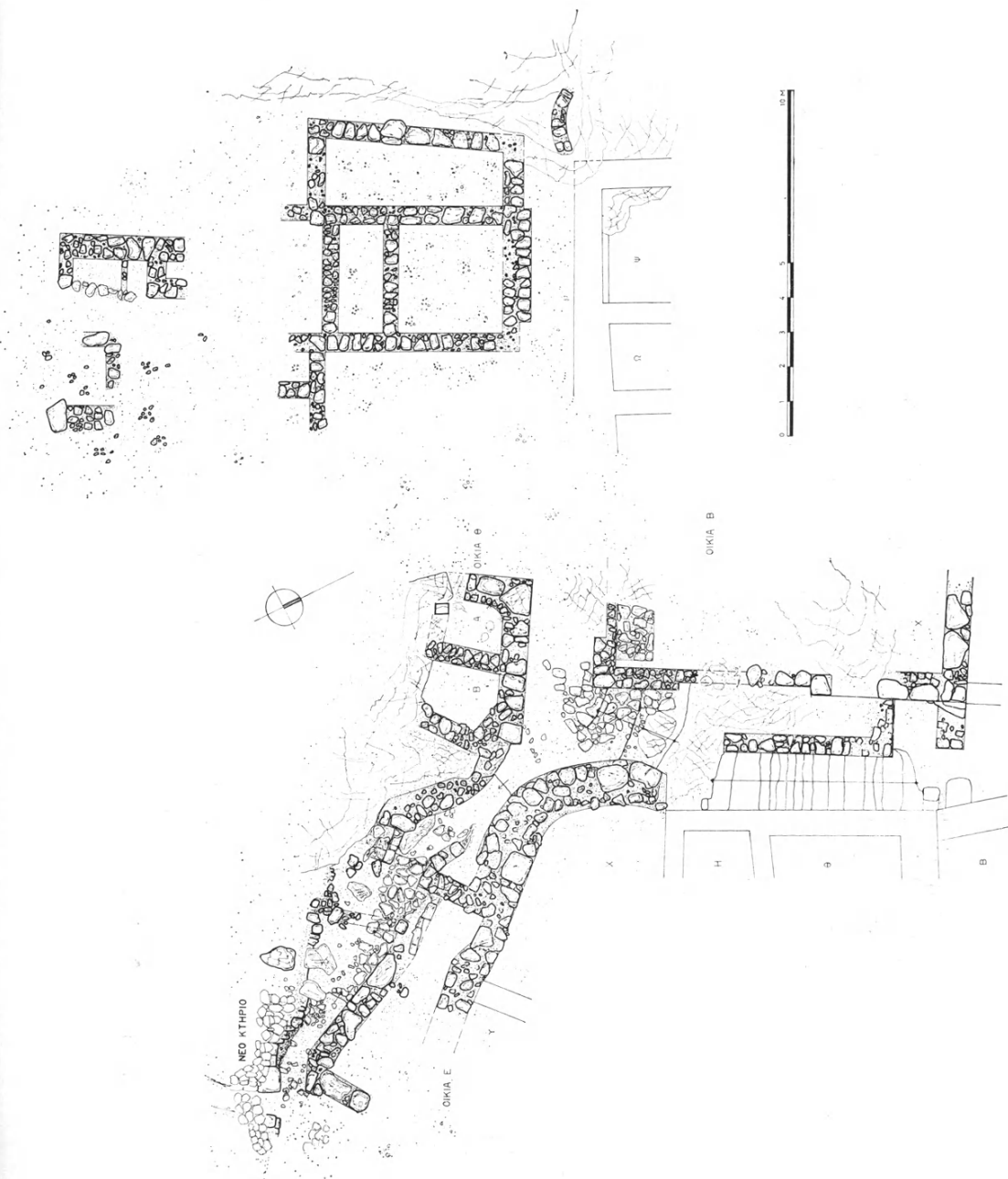
Στὸν τριγωνικὸ χῶρο ποὺ διαμορφώνεται ἀμέσως βόρεια τοῦ μακροῦ λοξοῦ τοίχου τῆς νότιας πρόσοψης καὶ ἀμέσως νότια τοῦ δωματίου Χ ἀφαιρέθηκαν πέτρες ποὺ εἶχαν πέσει ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς τοίχους. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ χώρου ἔκλεινε με πρόχειρο ὑστερότερο τοῖχο ποὺ ἦταν κάθετος στὸ νότιο κατώφλι τῆς εἰσόδου ἐμποδίζοντας τὴν προσπέλαση. Σὲ βάθος 0.55 μ., στὴ ΝΔ γωνία τοῦ χώρου, φάνηκε στρώμα στάχτης με λίγα κάρβουνα καὶ σπασμένο κομμάτι ἄγγείου. Ὁ βόρειος τοῖχος με τὸ κατώφλι εἰσόδου εἶχε μῆκος 1.25 μ. καὶ ὁ νότιος (ποὺ ἦταν τμῆμα τοῦ μακροῦ λοξοῦ τοίχου) 1.35 μ. Τὰ περισσότερα κομμάτια ἄγγείων ἀπὸ τὸν χῶρο αὐτὸν ἦταν κοινά, με ἔντονα ἔχνη φωτιᾶς, ἰδιαίτερα σ' αὐτὰ ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ στρώματος τῆς στάχτης. Πολλὰ ἦταν τὰ ἄωτα κωνικά κύπελλα· μία κυλινδρική βάση ποὺ ἀνοίγε πρὸς τὰ πάνω ἴσως ἀνῆκε σὲ ἀνθοδοχεῖο ἢ πυριατήριο. Συλλέχθηκαν ἐπίσης πόδι χύτρας, κομμάτια ἀπὸ τὰ τοιχώματα ἄγγείου μετρίου μεγέθους, κομμάτι ἡμισφαιρικοῦ κυάθου καὶ τμῆμα κυλινδρικῆς πυξίδας με ἐσωτερικὸ περιχέλωμα γιὰ τὴν προσαρμογὴ τοῦ σκεπάσματος, με ταινία κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος.

Ὁ μακρὸς λοξὸς τοῖχος τῆς νότιας πρόσοψης παρακολουθήθηκε πρὸς τὰ ἀνατολικά μέχρι ἓναν μεγάλο νεωτερικὸ τοῖχο φτιαγμένο ἀπὸ ὀγκολίθους-δόμους μινωικῶν κτιρίων. Πρὸς τὸ μεγάλο κατώφλι τῆς ἀνατολικῆς εἰσόδου τοῦ Σπιτιοῦ Δα σειρὰ ἀπὸ πέτρες ἔκλεισε τὴν προσπέλαση σὲ μεταγενέστερη φάση. Στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ εἰσαγωγικοῦ διαδρόμου, ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου ΧΙ, σχιστολιθικὴ πλάκα, διαστάσεων 0.46×0.36 μ.,

ἀποτέλεσε ὑπόστρωμα κατωφλίου. Ἀμέσως ἀνατολικά ἀπ' αὐτὸ συλλέχθηκαν κομμάτια ἀγγείου μετρίου μεγέθους.

Κτίριο Θ τοῦ λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου (εἰκ. 4)

Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἀρχαιολόγων Μαρίας Πλάτωνος καὶ Κέλλυς Χριστοφῇ ἐρευνήθηκε τὸ Σπίτι Θ, ποὺ ἀνακαλύφθηκε κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο νότια ἀπὸ τὸ Σπίτι Β, ὅπως ἐπίσης καὶ ἀνερχόμενος δρόμος μεταξὺ τῶν Σπιτιῶν Β καὶ Ε. Τὸ Σπίτι Θ ἀποτελοῦσαν δύο δωμάτια, τὸ δυτικὸ Α καὶ τὸ ἀνατολικὸ Β. Οἱ τοῖχοι (πίν. 112β) δὲν διατηρήθηκαν σὲ μεγάλο ὕψος καὶ μερικὲς πέτρες ποὺ ἔλειπαν ἀπὸ τὸν βόρειο καὶ τὸν δυτικὸ δὲν ἐπέτρεψαν, τὴν ἀναγνώριση τῆς εἰσόδου στὸ σημεῖο αὐτό. Τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ βρισκόταν στὸ Ν τμήμα τοῦ Δ τοίχου, ὅπου ξεχώριζε εἶδος κατωφλιοῦ ἀπὸ τετραγωνικὴ πλίνθο. Καὶ στὰ δύο δωμάτια ὑπῆρχε στρώμα σπαστῆς πέτρας, φανερά ὑπόστρωμα ὑψηλότερου δαπέδου σὲ μεταγενέστερη φάση. Ὁ Α τοῖχος τοῦ δωματίου Β ἦταν λοξὸς σχετικὰ μὲ τὸν δυτικόν. Τὰ δωμάτια Α καὶ Β δὲν συνεχίζονταν πρὸς τὸ Νότο, ὅπου ἐκτεινόταν εἶδος πλατείας στὸν ἐπιπεδωμένο βράχο. Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου Α παρατηρήθηκε ἰσχυρὸ κάψιμο καὶ ἀσβεστοποίηση τῶν λίθων. Ἀνατολικά ἀπὸ τὸ δωμάτιο Β ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπίχωση καὶ φάνηκαν δύο σκαλοπάτια ἀνάμεσα σὲ 2 παράλληλα τοιχία, τὰ ὁποῖα ὀδηγοῦσαν ψηλότερα στὸν ἰσοπεδωμένο βράχο. Πρὸς τὴ Β πλευρὰ τοῦ δωματίου Α βρέθηκαν πεσμένες πλάκες, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελοῦσαν πλακόστρωτο δάπεδο. Πολλὲς πέτρες ἔπεσαν καὶ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου Β. Τὸ πλάτος τοῦ διαχωριστικοῦ μεταξὺ τῶν δύο δωματίων τοίχου ἦταν 0.55-0.70 μ. Τὸ δάπεδο στὸ δωμάτιο Β ἦταν ἀπὸ στιβαχτὸ πηλόχωμα στρωμένο πάνω στὸν λαξευμένο βράχο. Οἱ διαστάσεις τοῦ δωματίου Β ἦταν 2.30×1.70 μ. μὲ Β πλευρὰ 1.50 μ. Ἡ πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ Θ ἀκολούθοῦσε τὸν βράχο ποὺ εἶχε κλίση πρὸς τὸν Νότο. Μπροστὰ στὴν πρόσοψη δημιουργοῦνταν μικρὴ πλατεία προσιτὴ μὲ δύο ἀναβαθμούς. Ἀπέναντι στὸ Σπίτι Θ, ἀνατολικά, ἡ διάβαση μὲ τὰ σκαλοπάτια χώριζε ἄλλο σπίτι ποὺ βρισκόταν ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Σπίτι Ε. Φάνηκαν οἱ ἐξωτερικοὶ τοῦ τοίχου, ὁ δυτικὸς καὶ ὁ βόρειος. Μπροστὰ περνοῦσε ὁ δρόμος, παρακάμπτοντας τὴ ΝΑ γωνία τοῦ Σπιτιοῦ Θ καὶ περνώντας ἀνάμεσα στὸ ἀνατολικὸ σπίτι καὶ τὸ σπίτι Ε (πίν. 112α). Οἱ πλάκες τοῦ λιθόστρωτου δρόμου σώζονταν στὰ περισσότερα σημεῖα, ἐνῶ ἄλλοι εἶχαν διαταραχθεῖ ἢ εἶχαν ἀφαιρεθεῖ. Ἐνα διατοίχισμα ἔφραζε τὸν

Εἰκ. 4. Κτίριο Θ τοῦ λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου.

δρόμο λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ κτίριο. Προστέθηκε, φαίνεται, σὲ μεταγενέστερη φάση. Κάτω ἀπὸ τὶς πέτρες ποὺ πλασιῖωναν τὰ δύο σκαλοπάτια τὸ πλακόστρωτο συνεχιζόταν· γι' αὐτὸ δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ἀποτελοῦσαν πραγματικὰ τοιχώρια. Τὸ πλάτος τοῦ δρόμου μπροστὰ ἀπὸ τὰ σκαλοπάτια ἦταν 0.90 μ., στὴ συνέχεια ὅμως πλάταινε, σχηματίζοντας μικρὴ πλατεία πλάτους 1.40 μ. Τὸ ἐγκάρσιο τοιχίον ποὺ ἔφραζε τὸν δρόμο εἶχε μῆκος 1.40 μ. καὶ πλάτος 0.30 μ. Ὁ πλακόστρωτος δρόμος πέρα ἀπ' αὐτὸ συνεχιζόταν πρὸς τὰ ἀνατολικά περνώντας μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ κτίριο, ποὺ ἡ κρηπίδα του σχηματιζόταν ἀπὸ μεγάλους ὀρθοστάτες. Βόρεια μπροστὰ στὸ κτίριο Ε, ὁ βράχος κόπηκε ἔτσι ποὺ νὰ ἀποτελεῖ χαμηλὴ κρηπίδα, ἡ ὁποία στήριξε τοῖχο παρά-πλευρο στὸν δρόμο. Ὁ πλακόστρωτος δρόμος παρακολουθήθηκε στὴν πρὸς τὰ ἀνατολικά πορεία του, πάνω ἀπὸ 10 μ. Πέρα ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ οἱ περισσότερες πλάκες τοῦ πλακοστρώτου εἶχαν ἐξαφανισθεῖ. Μεγάλος λιθοσωρὸς ἐμπόδιζε τὴν περαιτέρω παρακολούθησή του. Μετὰ τὸ ἐγκάρσιο φράγμα τὸ πλάτος τοῦ δρόμου ἦταν 0.80 μ. στὸ στενότερο μέρος. Τὸ κτίριο μὲ τοὺς ὀρθοστάτες δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐρευνηθεῖ προτοῦ διαλυθεῖ ἕνα σύγχρονο πετροκάλυβο ποὺ κτίσθηκε πάνω σ' αὐτό. Παρακολουθήθηκε ὅμως ἐξωτερικὰ ὁ τοῖχος τῆς πρόσ-οψης μὲ τοὺς ὀρθοστάτες ὡς τὴ ΒΑ γωνία καὶ κατὰ ἕνα μέρος καὶ ἡ Α πλευρά του, ποὺ προχωροῦσε ἀρκετὰ πρὸς τὸν Νότο. Ἀπέναντι, ἀνατολικά, φάνηκε ἄλλο στιβαρὸ κτίριο, ἀλλ' ἀπ' αὐτὸ μόνο ἡ ΒΔ γωνία ἀπελευθερώθηκε.

Παράλληλα ἐγίνε ἐρευνα στὸ ὀρθογώνιο κτίσμα ποὺ πρόβαλλε ὡς κρηπίδα στὸν κλιμακωτὸ δρόμο ἀνάμεσα στὰ σπίτια Β καὶ Ε, ἀμέσως μετὰ τὴν Α εἴσοδο τοῦ πρώτου. Ἐδίνε τὴν ἐντύπωση ὅτι προστέθηκε σὲ δεύτερη φάση γιὰ νὰ στηρίξει πάνω εἶδος ἐξώστη ἢ βεράντας. Ἀμέσως μετὰ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ Σπιτιοῦ Β ὑπῆρχε ἐσωτερικὰ εἶδος κρηπίδας, ἡ ὁποία πιθανῶς στήριξε ὑπηρεσιακὸ κλιμακοστάσιο. Ἀμέσως δυτικὰ ἀπ' αὐτὸν ὁ τοῖχος τῆς Ν πρόσ-οψης βρέθηκε κατεστραμμένος καὶ ὁ ἰσοπεδωμένος βράχος ἦταν στὴν ἐπιφάνεια.

Τὰ εὐρήματα τῆς περιοχῆς ποὺ ἐρευνήθηκε ἦταν τὰ ἀκόλουθα: στὸ δωμάτιο Α τοῦ κτιρίου Θ βρέθηκαν δύο ἐλλειπτικὰ τριβεῖα καὶ τριπῆρες κωνικοῦ σχήματος μὲ ἐλαφρὰ κυμαινόμενες πλευρές, κομμάτι πίθου μὲ σχοινοειδεῖς ταινίες, κομμάτια κωνικῶν κυπέλλων, πολλὰ κομμάτια ἀπὸ τὰ τοιχώματα ἀγγείων κοινῆς χρήσης, κομμάτια κυαθίων, πρόχων, σταμνίων καὶ χυτρῶν· μερικὰ ὄστρακα ἦταν διακοσμημένα μὲ τεθλασμένες, σπεῖρες, γιρλάνδες, ταινίες καὶ

γραπτές στολιδώσεις. Βρέθηκαν ακόμη τμήμα χείλους κυλινδρικής πυξίδας με τρύπες για τη στερέωση του σκεπάσματος με διακόσμηση δύο ταινιών και ρομβοειδών που σχημάτιζαν κυματιστές ταινίες και κάτω μέρος πρόχου με άκτινωτό κόσμημα κάτω από τον πάτο, έξωτερικά με ταινίες και έσωτερικά με κάθετη γραπτή στολίδωση. Ἡ κεραμεική φαινόταν μάλλον τῆς ΥΜ IB περιόδου. Μαζί ἦταν κόκαλα ζώων καὶ ὄστρεα. Στὸ στρῶμα καταστροφῆς βρέθηκαν κυλινδρική στάθμη, τραπεζοειδῆς ἀγνύθα, φυσική τρυπημένη πέτρα με μία μεγαλύτερη καὶ μία μικρότερη τρύπα, πού χρησιμοποιήθηκε ἴσως ὡς στάθμη, πλακωτὸς τριπτῆρας, πέτρα ἀπὸ μαρμαρυγία καὶ μία ὀρθογώνια πλίνθος. Στὸ δωμάτιο Β συλλέχθηκαν λίγα κομμάτια ἀπὸ κύπελλα καὶ κυάθους. Στὴν ἐπίχωση ἀνατολικά τοῦ Σπιτιοῦ Θ βρέθηκαν ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ πολλὰ κομμάτια κυπέλλων, κυάθων, πρόχων καὶ χυτρῶν. Στὰ χώματα τῆς ἐπίχωσης νότια τοῦ κτιρίου Θ συλλέχθηκε κομμάτι μαρμαρυγία. Ἐξ ἀπὸ τῆ ΒΑ γωνία τοῦ σπιτιοῦ καὶ στὴ διάβαση συλλέχθηκαν κομμάτια κιβωτιόσχημου σκεύους ἄλλων κιβωτιόσχημων σκευῶν, βάσεις κυπέλλων με λοξὰ τοιχώματα, κομμάτια κυάθου καὶ ἄλλα κομμάτια ἀγγείων κοινῆς χρήσης. Μπροστὰ στὴ Δ πρόσοψη κομμάτι πύραυλου, βάση μεγάλου ἀγγείου καὶ χεῖλος πιθαρῖοῦ. Στὸν πλακόστρωτο δρόμο πού προχωροῦσε πρὸς τὰ ἀνατολικά στὴν περιοχή τοῦ ἀνατολικοῦ κτιρίου με τοὺς ὀρθοστάτες συλλέχθηκαν 4 τριπτῆρες, στρογγυλοὶ καὶ ἑλλειψοειδεῖς. Πιὸ ἀνατολικά, κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τελευταίου τμήματος τοῦ πλακόστρωτου δρόμου, συλλέχθηκε παραλληλεπίπεδη ἀγνύθα καὶ κατὰ τῆ γωνία τοῦ ἰσχυροῦ νέου κτιρίου κομμάτια ἐφυαλωμένης κεραμεικῆς, μεταβυζαντινά.

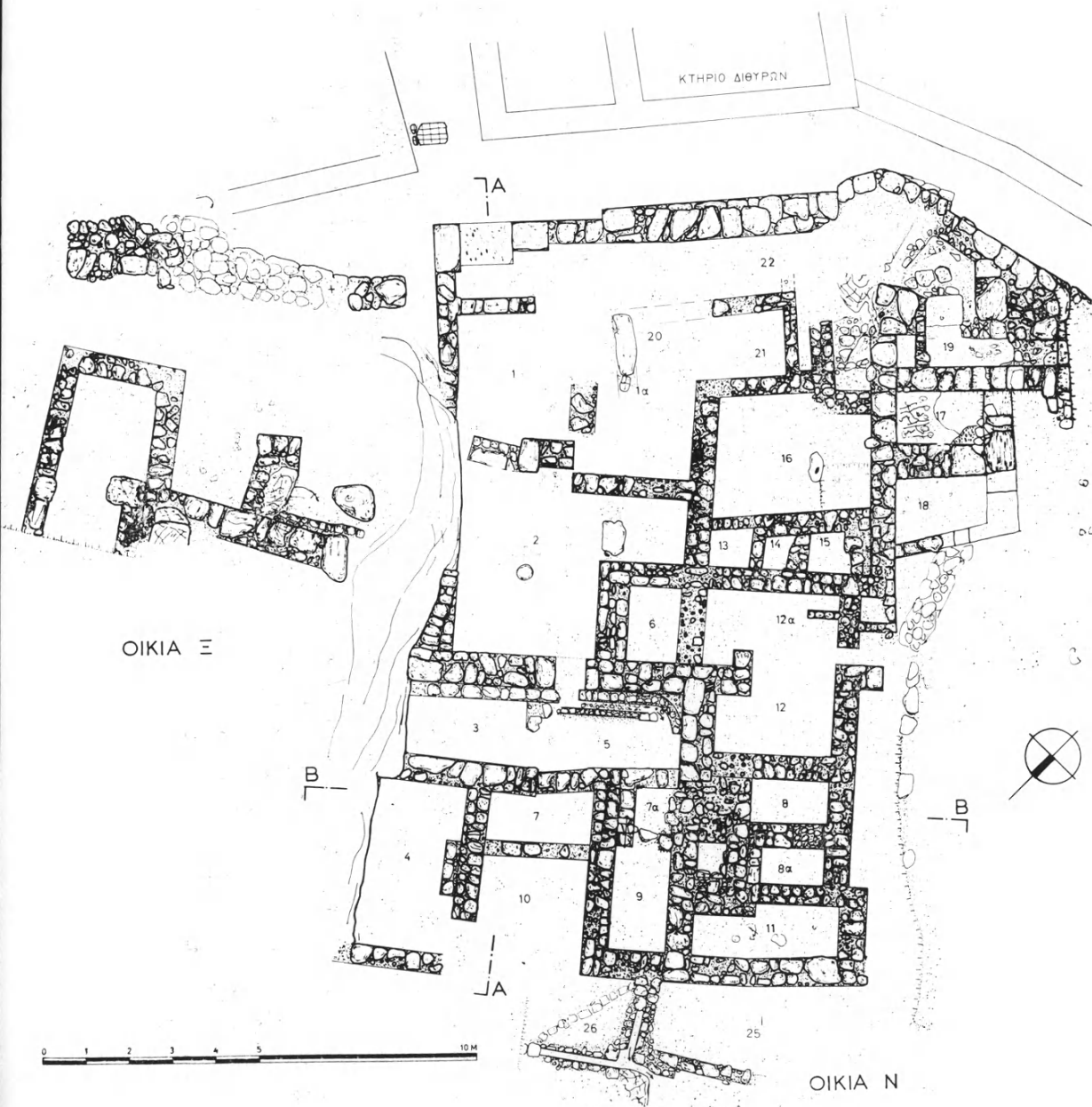
Στὴν ἐπίχωση τῆς πρόσθετης ὀρθογώνιας κρηπίδας τῆς Δ πλευρᾶς τοῦ Σπιτιοῦ Β συλλέχθηκαν πολλὰ ἄωτα κωνικά κύπελλα, τοξωτὲς κυλινδρικές λαβές, κομμάτια πρόχων, τμήματα πίθων, τραπεζιόσχημη ἀγνύθα καὶ λίγο βαθύτερα πολλὰ κομμάτια ἀγγείων τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου ἀπὸ κύπελλα, κυάθους με πόδι, τμήματα πρόχων, κάδων, διωρόφων κυπέλλων, κομμάτια χυτρῶν καὶ πόδια με κάθετη σχοινοειδῆ νεύρωση.

Σπίτι Ε τοῦ ΒΔ λόφου (εἶκ. 5)

Ἵστερα ἀπὸ τὴ διακοπὴ τῆς ἔρευνας στὴν περιοχή τοῦ Σπιτιοῦ Θ καὶ τῶν γειτονικῶν δρόμων τὸ συνεργεῖο μεταφέρθηκε στὸν ΒΔ λόφο, στὸν τομέα τοῦ Σπιτιοῦ Ε καὶ τοῦ ἀνερχόμενου ἀνατολικά ἀπ' αὐτὸ δρόμου. Ἡ ἔρευνα

ἔγινε μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἀρχαιολόγων Μαρίας Πλάτωνος καὶ Κέλλυς Χριστοφῆ μὲ τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα:

Ἀφαιρέθηκαν οἱ βαθιὲς ἐπιχώσεις, κυρίως γύρω ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ Σπιτιοῦ Ξ, ἀπὸ ὅπου προχωροῦσε ἡ δίοδος πρὸς τὴν εἴσοδο τοῦ οἰκήματος. Ἔτσι ἀποκαλύφθηκαν οἱ περιμετρικοὶ τοῖχοι τοῦ σπιτιοῦ καὶ ἀμέσως κατόπιν τὰ δωμάτιά του. Ἀφαιρέθηκαν ἐπίσης οἱ πολυάριθμες πεσμένες ἀπὸ τοὺς τοίχους πέτρες καὶ διαλύθηκαν λιθοσωροὶ ποὺ σκέπαζαν κυρίως τὸν δυτικὸ καὶ τὸν νότιο τοῖχο. Ὁ δυτικὸς τοῖχος (τοῖχος 1) ἀπὸ Β→Ν ἦταν πολὺ ἰσχυρὸς, κτισμένος μὲ πολὺ μεγάλες πέτρες. Ἐσωτερικά, πρὸς τὴν Α πλευρά του σειρὰ λίθων σχημάτιζε εἶδος κρηπίδας (τοῖχος 3) ποὺ προεξείχε 0.35 μ. Τὸ πλάτος τοῦ τοίχου 1 ἦταν 0.70 μ. καὶ πρὸς τὸ Βορρά, ὡς 0.45 μ. Τὸ μῆκος του ξεπερνοῦσε τὰ 5 μ. καὶ ἔφθανε ὡς τὴ Δ πλευρὰ τοῦ δωματίου 2 (πίν. 113α), ποὺ τὸ σχημάτιζαν οἱ περιμετρικοὶ τοῖχοι 2 (βόρειος), 4 (ἀνατολικός), καὶ 5 (νότιος). Καὶ οἱ τρεῖς ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μονὴ σειρὰ δόμων καὶ δὲν εἶχαν βαθιὰ θεμέλια. Τῆς Δ πλευρᾶς φάνηκαν μόνο μερικὲς μεγάλες πέτρες, ποὺ βρίσκονταν λίγο ἀνατολικότερα ἀπὸ τὴν προέκταση τοῦ τοίχου 1. Οἱ διαστάσεις τοῦ δωματίου 2, μαζὶ μὲ τοὺς περιμετρικοὺς τοίχους ἦταν 4.80×3.00 μ. Ἡ εἴσοδος στὸ δωμάτιο ἦταν ἀπὸ τὸν Νότο, ἀφοῦ κοντὰ στὴ ΝΑ γωνιά φάνηκε πλάκα ποὺ ἔδινε τὴν ἐντύπωση κατωφλιοῦ. Τὸ πολὺ εὐρύχωρο δωμάτιο 1 ποὺ σχηματιζόταν μεταξὺ τοῦ Ν τοίχου 6 καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ Ν→Β τοίχου, δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ἦταν στεγασμένο, ἀφοῦ δὲν φάνηκε κανένα κεντρικὸ στήριγμα. Ἴσως ἦταν ἐσωτερικὴ αὐλή. Κατὰ τὴ στρωματογραφικὴ ἔρευνα ποὺ ἔγινε στὸ δωμάτιο 2 ἀποκαλύφθηκαν 2-3 ἀκανόνιστες πλάκες ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελέσαν πλῆρες πλακόστρωτο. Βαθύτερα, στὸ μέσον τοῦ δωματίου, φάνηκε βαθιὰ μιὰ σειρὰ μεγάλων λίθων μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν→Β ποὺ ἴσως ἀνήκαν σὲ τοῖχο τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ ὅστρακα ποὺ τὸν συνόδευαν. Γιὰ τὴν ἀποκάλυψή του χρειάστηκε νὰ ἀπομακρυνθοῦν πολὺ ὀγκώδεις πέτρες ποὺ εἶχαν πέσει μάλλον ἀπὸ τὸν Δ τοῖχο 1. Στὸ Δ τμήμα τοῦ δωματίου 2 βρέθηκαν ἀρκετὰ κομμάτια δαπέδου ἀπὸ χαλικιάσβεστο. Ἐξαιρετικὰ ὀγκώδεις πέτρες στὸ Δ τμήμα ἔπεσαν πολὺ βαθιὰ καὶ σφηνώθηκαν, ἴσως ἀπὸ σεισμό. Δάπεδο ἀπὸ στιβακτὸ πηλόχωμα σχηματίσθηκε μετὰ τὴν ἐπίχωση στὴν ἀρχὴ τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου τοῦ παλαιοανακτορικοῦ τοίχου, σὲ βάθος 0.80 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῶν περιμετρικῶν τοίχων. Ἀνάλογο δάπεδο στὴν ἴδια στάθμη ὑπῆρχε στὸν χῶρο 1, ὅπου ὁ βράχος ἦταν σὲ πολλὰ σημεῖα

Εἰκ. 5. Τὰ Σπίτια Ε καὶ Ν τοῦ ΒΔ λόφου.

όρατός. Μεγάλο ἄνοιγμα δημιουργήθηκε ἀνάμεσα στίς ὀγκώδεις πέτρες τῆς Δ πλευρᾶς τοῦ δωματίου 2, δημιουργώντας πρόσβαση ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτῆν. Οἱ ἐσωτερικὲς διαστάσεις τοῦ δωματίου ἦταν $3.85 \times 2.05 - 2.50$ μ. Στὸ Β τοῖχο 2 διακρινόταν ἡ διαφορὰ κτισίματος ἀνάμεσα στίς μεγάλες κάτω πέτρες τῆς 1ης φάσης καὶ τὶς μικρὲς τῆς πάνω σειρᾶς τῆς 2ης, ποὺ ἦταν μάλλον πρόχειρα κτισμένες.

Ἀμέσως νότια τοῦ δωματίου 2 ὑπῆρχε ἄλλο μικρὸ δωμάτιο, τὸ 3, μὲ περιμετρικοὺς τοίχους, ἀνατολικά τὸν 8, νότια τὸν διπλὸ τοῖχο 9, δυτικά τὸν παράπλευρο τοῦ τοίχου 1 τοῖχο 3 καὶ βόρεια τὸν διαχωριστικὸ πρὸς τὸ δωμάτιο 2 τοῖχο 5. Ἀμέσως νότια ὁ βράχος ἦταν στὴν ἐπιφάνεια. Τὸ συνολικὸ πλάτος τοῦ δωματίου 3 ἦταν 0.87 μ., ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν λίθων τῆς παράπλευρης κρηπίδας. Πολλὲς πέτρες εἶχαν πέσει ἀπὸ τὸν Α τοῖχο. Τὸ νεοανακτορικὸ δάπεδο ἦταν ψηλὰ καὶ κάτω ἀπ' αὐτὸ ὑπῆρχε ὑπόστρωμα ἀπὸ πέτρες. Ὁ νότιος τοῖχος 6 τοῦ χώρου 4 ἀποτελέσθηκε ἀπὸ ὀγκώδεις πέτρες, ποὺ ἄφηναν ἄνοιγμα εἰσόδου, πλάτους 0.56 μ., κοντὰ στὴ ΝΔ γωνία ποὺ σχηματιζόταν μὲ τὸν Δ τοῖχο 1. Ἐξωτερικὰ ἀποκαλύφθηκε ἡ παρειά τοῦ τοίχου 6. Κατὰ τὸ μέσο, στὴ Β παρειά του, δύο μεγάλες πέτρες ἀποτέλεσαν εἶδος πεζουλοῦ ἢ παρατοίχιου θρανίου μὲ μῆκος 2 μ. καὶ πλάτος 0.60 μ.

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος 7 τοῦ Σπιτιοῦ Ξ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν→Β, ἀποδείχθηκε πολὺ διαταραγμένος (πίν. 113β)· καὶ οἱ δύο πλευρὲς του εἶχαν πέτρες ποὺ ξέφυγαν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση. Ἔδινε τὴν ἐντύπωση διπλοῦ τοίχου καὶ τὸ πλάτος του ἦταν δύσκολο νὰ καθορισθεῖ. Ἀποτελέσθηκε ἀπὸ δύο παράπλευρες σειρὲς δόμων μεγάλων καὶ μικρῶν. Ἡ δυτικὴ σειρὰ εἶχε πλάτος 0.65 μ. καὶ ἡ ἀνατολικὴ 0.45 μ., συνολικῶς περίπου 1.25 μ. Ἐξω ἀπ' αὐτὸν περνοῦσε ὁ ἀνερχόμενος ἀπὸ Ν→Β δρόμος. Σειρὰ ἀπὸ πέτρες ποὺ καμπυλωνόταν πρὸς τὰ ἀνατολικά ἀποτέλεσε ἴσως ἀντερεισματικὸ τοῖχο. Ἡ διακοπὴ τῆς ἀνασκαφῆς δὲν ἐπέτρεψε τὴν πλήρη διασάφηση τῆς κατασκευῆς.

Τὰ εὐρήματα ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς στὸ Σπίτι Ξ ἦταν τὰ ἀκόλουθα: σὲ ἐπιφανειακὸ στρώμα ἐπίχωσης συλλέχθηκαν ἄρκετὰ κομμάτια ἀπὸ λεπτὰ κύπελλα καὶ κυάθια, μερικὰ μὲ σκουῖρο γκριζωπὸ ἐπίχρισμα. Στὴ Ν ἐπίχωση βρέθηκαν πολλὰ κομμάτια ἀγγείων κοινῆς χρήσης, κομμάτια κυπέλλων καὶ κυάθων, πρόχων, λεκανίδων, μερικὰ μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα, τμῆμα ἀπὸ τοιχώματα μεγαλυτέρων ἀγγείων, ἀμφορέων καὶ σταμνιδῶν, ΥΜ ΙΑ περιόδου. Πάνω ἀπὸ τὴν κρηπίδα καὶ ἐσωτερικὰ τοῦ τοίχου 1 βρέθηκαν μερικὰ κομμάτια κυπέλλων

καὶ κυάθων, ὅπως καὶ τμήμα μιᾶς πρόχου ΥΜ ΙΑ περιόδου. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν πρώτων περιμετρικῶν τοίχων συλλέχθηκαν κομμάτια ἀκόσμητων ἢ μὲ σκοῦρο ἐπίχρισμα ἀγγείων, κυρίως λεπτῶν κυπέλλων καὶ κυάθων, πρόχων καὶ σκύφων, ὅπως καὶ κομμάτια ἐπιχρισμάτων. Ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὸν τοῖχο 2 τοῦ δωματίου 2 πρὸς τὰ ΒΔ φάνηκε στρῶμα ἀγγείων μὲ κομμάτια χυτρῶν, κυάθων καὶ κυπέλλων. Ἐπίσης, Β τοῦ τοίχου 2 συλλέχθηκε κυρτὸς χαυλιόδοντας κάπρου. Κομμάτια κονιαμάτων βρέθηκαν καὶ κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τοίχου 5. Στὸ Δ τμήμα τοῦ δωματίου 2, συλλέχθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ κομμάτια ἀγγείων κοινῆς χρήσης, τμήματα χυτρῶν, ἰδιαίτερα ποδιῶν λάβες πυραύλων, μέρη κυπέλλων καὶ κυάθων ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ τὸ χεῖλος, καὶ σὲ βάθος 0.45-0.68 μ. ἀρκετά κομμάτια κυπέλλων, κυάθων, πρόχων καὶ χυτρῶν. Μαζὶ συλλέχθηκε στάθμη ἀπὸ φυσικὰ τρυπημένη πέτρα. Στὸν βαθὺ Ν→Β τοῖχο τοῦ μέσου τοῦ δωματίου 2 συλλέχθηκαν παλαιοανακτορικὰ ὄστρακα μὲ ἄσπρες ταινίες σὲ σκοτεινὸ βάθος.

Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ παρατοίχιου θρανίου τοῦ Ν τοίχου 6 συλλέχθηκαν 6 ἀμφίκυρτες δισκοειδεῖς ἀγνύθες καὶ τμήμα λεπίδας ὀψιανοῦ. Στὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου τοῦ ἴδιου τοίχου βρέθηκαν πολλὰ κομμάτια, ἰδιαίτερα κυπέλλων. Ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ χώρου 1 συλλέχθηκαν κομμάτια κυάθων καὶ κυπέλλων, χυτρῶν καὶ ἄλλων ἀγγείων. Κομμάτια πέτρινου ἀγγείου ἴσως φωλεόσχημου, βρέθηκε στὰ ριγμένα μπάζα ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸ σπίτι. Τέλος, κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τοίχου 7 συλλέχθηκαν πολλὰ κομμάτια κοινῆς κεραμεικῆς, τὰ περισσότερα ἀκόσμητα, μέρη χυτρῶν ἀπὸ τὰ χεῖλη, τὰ τοιχώματα καὶ τὰ πόδια, κομμάτι πιθαριοῦ μὲ σχοινοειδῆ ἐμπέστη ταινία καὶ τοξωτὲς λαβὲς πρόχων.

Σπίτι Ν τοῦ ΒΔ λόφου (εἰκ. 5)

Στὸ Σπίτι Ν (εἰκ. 5) τοῦ ΒΔ λόφου μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Ἀναστασίας Πλάτωνος ἔγιναν οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες: ἀνατολικά τοῦ δωματίου 12α ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση. Φάνηκαν οἱ περιμετρικοὶ τοῖχοι τῶν μικρῶν ὀρθογώνιων δωματίων, τῶν 13, 14 καὶ 15, ποὺ ἴσως ἀνῆκαν σὲ κλωβὸ κλιμακοστασίου. Καθαρίσθηκε ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος τῶν δωματίων 12 καὶ 12α, ἀκόμα δύο ἀποθέτες ἀπὸ κάθετες μικρὲς πλάκες ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ δωματίου 12α. Παρακολουθήθηκε στὴν πορεία του πρὸς τὰ ἀνατολικά ὁ Ν τοῖχος, ποὺ ἀρχικὰ εἶχε θεωρηθεῖ

ὡς Ν πρόσοψη τοῦ κτιρίου. Πάνω στὸν Ν τοῖχο τοῦ δωματίου 6 διακρινόταν κατώφλι εἰσόδου στὸ πάνω πάτωμα τῆς σειρᾶς τῶν δωματίων ποὺ ἐκτείνονταν νότια. Οἱ διαστάσεις τοῦ κατωφλίου ἦταν 0.60×0.50 μ. Λοξὸς νεωτερικὸς ἀντερεισματικὸς τοῖχος περιόριζε τὸν χώρο πρὸς τὰ νοτιοδυτικά. Δὲν φάνηκε δάπεδο στὸ ὕψος τοῦ κατωφλίου πρὸς τὸν Βορρὰ ἢ πρὸς τὸν Νότο. Τὸ ἀμέσως πρὸς τὰ νότια ὑπόγειο δωμάτιο ἦταν τὸ 17, μὲ ἄνοιγμα εἰσόδου στὸν Ν τοῖχο του. Πολλὲς πέτρες, ποὺ εἶχαν πέσει ἀπὸ τοὺς τοίχους στὸ ἐσωτερικὸ του ἀφαιρέθηκαν μαζὶ μὲ τὴν ἐπίχωση. Οἱ ἐσωτερικὲς διαστάσεις τοῦ δωματίου ἦταν 2.18×1.75 μ. Ἡ ΝΔ εἰσοδος εἶχε πλάτος 0.62 μ. Ἄλλη θύρα ἐπικοινωνίας πρὸς τὸ γειτονικὸ πρὸς τὰ ἀνατολικά θεμέλιο δωμάτιο 19 εἶχε πλάτος 0.42 μ. Βρέθηκε φραγμένη μὲ μεγάλες πέτρες. ΒΔ τοῦ δωματίου 17 φάνηκε τὸ θεμέλιο δωμάτιο 18 ποὺ ἐπικοινωνοῦσε μὲ θύρα, φραγμένη καὶ αὐτὴ στὴν τελικὴ φάση, μὲ τὸ δωμάτιο 17. Ἡ ἀποχωμάτωση καὶ στὰ τρία νότια θεμέλια δωματία γίνηκε κατὰ διαδοχικὰ στρώματα. Στὸ δωμάτιο 17 τὸ δάπεδο πάνω ἀπὸ τὸν ἰσοπεδωμένο βράχο βρέθηκε σὲ βάθος περίπου 1 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῶν τοίχων. Πρὸς τὴ Δ γωνία του καὶ σὲ βάθος 1.16 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ ΒΔ τοίχου, καθαρίσθηκε μεγάλο τμῆμα τοῦ βοτσαλωτοῦ δαπέδου· θὰ ἐκτείνονταν σ' ὅλοκληρο τὸ δωμάτιο, ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του ἦταν κατεστραμμένο. Ἀποτελοῦσε τὸ δάπεδο τῆς 1ης φάσης. Σὲ ὑστερότερη φάση ἐπιχώθηκε ὡς τὸ ὕψος τοῦ κατωφλίου τῶν τριῶν θυρῶν τοῦ δωματίου καὶ κατασκευάσθηκε νέο δάπεδο ἀπὸ στιβακτὸ πηλόχωμα. Οἱ πόρτες φράχθηκαν καὶ χρησιμοποιοῦντο μόνο τὸ πάνω δωμάτιο ποὺ εἶχε εἴσοδο μὲ κατώφλι πάνω στὸν Β τοῖχο. Οἱ δυὸ θύρες ἐπικοινωνίας, ἐκείνη στὸν ΝΑ τοῖχο πρὸς τὸ δωμάτιο 19 καὶ ἐκείνη στὸ ΒΔ τοῖχο πρὸς τὸ 18, εἶχαν διατηρήσει τὸ ἀνώφλι στὴ θέση του. Ἡ διαφορὰ στάθμης τῶν δυὸ δαπέδων ἦταν 0.45 μ. Παρὰ τὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο τῆς Δ γωνίας τὸ ἔδαφος βάθαινε 0.20 μ. ἀπὸ καθίζηση.

Τὸ δωμάτιο 19, ἀνατολικά τοῦ 17, εἶχε μπροστὰ στὸν Β τοῖχο ὀρθογώνιο περίφραγμα, ὄχι βαθιὰ θεμελιωμένο, ποὺ φάνηκε, ὅπως καὶ ὁ ΒΔ τοῖχος μὲ τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας, ἀφοῦ ἀφαιρέθηκε σὲ βάθος ἡ ἐπίχωση καὶ πολλὲς πεσμένες μεγάλες πέτρες. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ φάνηκε βαθμιδωτὴ, μὲ πλατιά ἐπίπεδα, ἀνάβαση, ποὺ προχωροῦσε ἀνατολικά καὶ γύριζε ὕστερα πρὸς τὰ βόρεια ὀδηγώντας σὲ διαμερίσματα τοῦ ψηλότερου ἀνδρου. Μιὰ μεγάλη ἐλιά, ποὺ φύτρωσε ἀκριβῶς πάνω στὴν καμπὴ διατάραξε καὶ κατὰ ἓνα μέρος κατέστρεψε τὴν ἀνάβαση. Ἡ Ν πλευρὰ τῆς στηρίχθηκε σὲ Ν τοῖχο

πού ή κορυφή του ἀποκόπηκε, ἐνῶ ή Α πλευρά ἀποτελέσθηκε ἀπό τόν ἐξωτερικό κάπως καμπυλούμενο τοῖχο τῆς Α πρόσοψης πρὸς τόν ἀνερχόμενο κλιμακωτὸ δρόμο. Τὸ χῶμα τῆς ἐπίχωσης ἦταν μάλλον σκληρό. Χαμηλά, σὲ βάθος 0.80 μ. ἀπὸ τὴν κορυφή τοῦ Β τοίχου, φανερώθηκε σ' ὅλη τὴν ἔκταση στρώμα στάχτης, πάχους 0.10 μ. περίπου, κάτω ἀπὸ τὶς μεγάλες πεσμένες πέτρες. Στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ ΝΔ τοίχου ὑπῆρχε ἄνοιγμα θύρας πρὸς τὸ κατώτερο Ν ἄνδρo, ἀκριβῶς ὅπως συνέβαινε καὶ στὰ δωμάτια 17 καὶ 18. Ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ δωματίου 19 προχώρησε ὡς 0.50 μ. κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ κατωφλιοῦ τῆς ΒΔ θύρας. Ὁ Β τοῖχος πού στηριζόταν τὸ ὀρθογώνιο περίφραγμα θὰ κόπηκε στὴν πρὸς τὰ ἀνατολικά ἀρχικὴ πορεία του γιὰ νὰ περάσει ή βαθμιδωτὴ στρεφόμενη ἀνάβαση. Στὴ βάση τῆς τελευταίας ἀφαιρέθηκε τὸ βαθύτερο στρώμα ἐπίχωσης ὡς βάθος 1 μ. κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς 2ης φάσης, πού τὸ ἐπίπεδό του διακρινόταν ἀπὸ ἐξέχουσες πέτρες τοῦ ΒΔ τοίχου. Τὸ δάπεδο αὐτὸ ἐκτεινόταν ὡς τὴν ἐπιφάνεια τῆς πρώτης βαθμίδας τῆς στρεφόμενης ἀνάβασης καὶ ὡς τὸ κατώφλι τῆς ΝΔ θύρας πρὸς τὸ κατώτερο Ν ἄνδρo. Ὁ ΝΔ τοῖχος γινόταν διπλὸς στὸ τμήμα πού πλεύριζε τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνάβασης. Τὸ δάπεδο ἦταν κατὰ ἓνα μέρος πλακόστρωτο καὶ κατὰ τὸ ἄλλο, ΒΔ καὶ ΝΑ, ἀπὸ στιβακτὸ πηλόχωμα. Στὸ δωμάτιο 18, ΒΔ τοῦ 17, ἀφαιρέθηκαν οἱ ἐπιχώσεις κατὰ διαδοχικὰ στρώματα. Στὴ Ν γωνία του ἀνακαλύφθηκε μεγάλος πίθος μὲ σχοῖνινη διακόσμηση. Σὲ βάθος 0.70 - 0.90 μ. τὸ χῶμα ἦταν πολὺ σκληρὸ μὲ λίγα ὄστρακα. Ὅπως στὰ δωμάτια 17 καὶ 19, θύρα τοῦ ΝΔ τοίχου ἔφερε στὸ νότιο, λίγο χαμηλότερο, ἄνδρo. Ἀπὸ τὸ φράγμα τῆς θύρας αὐτῆς ἀφαιρέθηκε μεγάλος ὀγκόλιθος. Τὸ κατώτερο στρώμα τοῦ δωματίου εἶχε σταχτὶ χρῶμα. Στὸ κατώφλι τῆς πόρτας ὑπῆρχε ὑπόστρωμα ἀπὸ ἀργές πέτρες πού σκεπαζόταν ἀπὸ τὸ σταχτὶ στρώμα. Γιὰ νὰ ἀποκαλυφθεῖ τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ ΝΔ τοίχου χρειάσθηκε νὰ διαλυθεῖ μέρος τοῦ λοξοῦ νεωτετικοῦ ἀντερεισματικοῦ λιθοσωροῦ πού καθόταν πάνω σ' αὐτόν. Σὲ βάθος 1.10 μ. ἀπὸ τὴν κορυφή τοῦ ΒΔ τοίχου καὶ 0.90 μ. ἀπὸ τὴν κορυφή τοῦ ἀνωφλίου τῆς ΝΑ θύρας φάνηκε τὸ δάπεδο τῆς ἀρχικῆς φάσης πάνω στὸν ἰσοπεδωμένο σχιστολιθικὸ βράχο.

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῶν τριῶν νότιων θεμελίων δωματίων 17, 19 καὶ 18 σημειώνονται τὰ ἀκόλουθα πρὸ σημαντικὰ ἀντικείμενα: στὴν πάνω ἐπίχωση συλλέχθηκαν κομμάτι κάδου μὲ διπλὴ ἐμπέστη ταινία κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, τὸ κάτω μέρος πρόχου, ταινιωτὴ λαβὴ κυάθου καὶ λεπίδα ὀφισανοῦ. Πρὸς τὸ

ΝΔ ἄκρο τοῦ ΒΔ τοίχου βρέθηκαν σκόρπια κομμάτια μεγάλων ἀγγείων, ὅπως χοντροῦ κάδου μὲ σχοϊνίνη ταινία κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, χεῖλος λεκανίδας καὶ ἑλλειπτικὸ στόμιο ἀμφορέα. Πρὸς τὸ κέντρο τοῦ δωματίου, στὸ 2ο στρώμα, βρέθηκαν μεγάλη πρόχους πεσμένη λοξά, σπασμένη *in situ*, μὲ τοξωτὴ λαβὴ ἀλλὰ χωρὶς τὸ στόμιο, καὶ κάτω ἀπ' αὐτὴν κυρτὸ τριβεῖο διαστάσεων 0.40 μ. \times 0.16 μ. καὶ διάφοροι τριπτῆρες μὲ ἔχνη τριβῆς στὴ μία ἐπιφάνεια ἀπὸ μελανωπὴ ἢ ἀπὸ γκριζωπὴ πέτρα. Σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ δωματίου βρέθηκαν κομμάτια ἀγγείων, ὅπως πόδια χυτῶν, τμήματα μικρῆς πρόχου μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρυσμα, ἄλλο κομμάτι μεγάλης πρόχου καὶ τμῆμα διώροφου παλαιοανακτορικοῦ κύπελλου. Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκαν πολλὰ κόκαλα καὶ σιαγόνες ζώων, καὶ κομμάτια μικροῦ ὄστρεου μὲ μάργαρο. Διάφορα ὄστρακα, ἕνα μὲ διακόσμηση χαρακτοῦ ψαροκόκαλου, βρέθηκαν πάνω στὸν ΒΔ τοῖχο καὶ πλάι σ' αὐτόν. Βαθύτερα στὸ δωμάτιο 17 συλλέχθηκαν τμῆμα ἀπὸ τὴ βάση καὶ τὸ τοίχωμα κυλινδρικοῦ ἀγγείου, μικρὸ δισκοειδὲς πῶμα ἀγγείου, διαμ. 0.04 μ. καὶ πάχους 0.005 μ. καὶ ἀπὸ τὴν Α γωνία μεγάλος κυλινδρικός τριπτῆρας ἀπὸ γκριζὰ πέτρα. Στὸ ἴδιο στρώμα συλλέχθηκαν μερικὰ ὄστρακα χαρακτηριστικὰ τῆς ΥΜ ΙΑ καὶ τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου. Στὴ Β γωνία βρέθηκε κομμάτι ἀπὸ τὸ πάνω μέρος πιθίσκου μὲ ἐπιτεδοῦμενο χεῖλος, μὲ ἀναθύρωση κάτω ἀπ' αὐτό, ὅπως καὶ κομμάτι βοτσαλωτοῦ δαπέδου καὶ στὴν ἐπίχωση τοῦ ΒΑ τοίχου ἄωτο κωνικὸ κύπελλο σὲ κομμάτια. Σὲ βάθος 0.70-0.95 μ. στὸ ἴδιο δωμάτιο, κοντὰ στὸν ΝΑ τοῖχο, συλλέχθηκαν ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ τμῆμα ἄλλου στενότερου καὶ βαθύτερου, κομμάτια ἀπὸ ψαμμολιθικὸ δάπεδο καὶ μισὸ στενόμακρο τριβεῖο. Ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς ΝΔ θύρας ποὺ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ Ν ἄνδρρο προῆλθαν ἐπίπεδο τμῆμα κρανίου ζώου καὶ κέρατο αἰγοειδοῦς. Περὶ τὸ κέντρο τοῦ δωματίου, σὲ βάθος 0.95 μ., συλλέχθηκαν κομμάτι πέτρινης λοπάδας μὲ μικρὴ κωνικὴ ἀπόφυση κάτω της, σωζ. ὕψους 0.08 μ., καὶ λίγο ἀνατολικότερα δισκοειδὲς πάτος πιθίσκου, διαμ. 0.19 μ., καὶ τμῆμα ἄλλου ὁμοίου. Στὴν ἴδια γραμμὴ, κοντὰ στὸν ΝΑ τοῖχο, συλλέχθηκε βάση πρόχου καί, πρὸς τὸ στενὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας πρὸς τὸ γειτονικὸ δωμάτιο 19, ἀκέραιος ἄωτος κύαθος μὲ μόλις διακρινόμενο χεῖλος, καὶ ἐλαφρὴ πρόχυση. Κατὰ τὸ καθάρισμα τῆς ΝΔ θύρας πρὸς τὸ Ν ισόπεδο συλλέχθηκαν 2 κυρτὰ τριβεῖα, τὸ ἕνα διαστ. 0.37×0.18 μ. καὶ τὸ ἄλλο 0.27×0.21 μ. Σὲ βάθος 0.30 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ ΝΑ τοίχου καὶ σὲ ἀπόσταση 1.70 μ. ἀπὸ τὴν πόρτα συλλέχθηκε τὸ μεγαλύτερο τμῆμα εὐρύχωρου ἀγγείου, ἴσως στά-

μνου, με κυρτά τοιχώματα κυλινδρικό χεῖλος και 2 τοξωτὲς ὀριζόντιες κυλινδρικές, λίγο ἀνυψωμένες, λαβές (σώθηκε ἡ μία), με σωζ. ὕψος 0.26 μ. Ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο συλλέχθηκαν φυσικά διάτρητη πέτρα, ἴσως στάθμη, και μεγαλύτερη σφαιρική πέτρα, με βαθύσματα στὶς δυὸ πλευρὲς. Πρὸς τὴ Ν γωνία συλλέχθηκε μύλη θύρας ἐλαφρὰ ἐλλειπτικοῦ σχήματος με ἀμφίπλευρα βαθύσματα, διαστ. 0.085×0.075 μ. Ἀπὸ τὰ κομμάτια τῆς ΝΑ πλευρᾶς ξεχώριζαν βάση πρόχου μεγέθους και τμήματα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος στενῶν κυπέλλων, με ἐξέχουσα βάση, ἐπίπεδη ἢ κοίλη. Στὴ Ν γωνία, σὲ βάθος 0.30 μ. ἀπὸ τὴν κορυφή τοῦ τοίχου, συλλέχθηκαν τμήματα ἀπὸ τὸν τροχαλιόσχημο λαιμὸ και τὰ τοιχώματα πιθίσκου με σχοίνινη διακόσμηση ἴσως τοῦ ἴδιου ποῦ κομμάτια του συλλέχθηκαν στὴν ἴδια περιοχὴ σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο τῆς ἐπίχωσης. Τὸ στόμιο εἶχε διάμ. 0.26 μ. και ὁ λαιμὸς ὕψος 0.19 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος τοῦ χεῖλους ἦταν 0.035 μ. Στὴν ἴδια περιοχὴ βρέθηκαν τὰ κομμάτια μεγάλου ἀγγείου με γυρτὰ χεῖλη, πόδι τριποδικῆς χύτρας, βάση και κομμάτια τῶν τοιχωμάτων πρόχου μέσου μεγέθους και σπασμένοι μακρουλὸς τριπτῆρας, ὅπως και μερικὰ κόκαλα και σιαγόνα ζῶου. Στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ δωματίου, σὲ βάθος 0.95 μ. ἀπὸ τὴν κορυφή τοῦ ΒΑ τοίχου, συλλέχθηκαν κομμάτια ἀπὸ τὰ χεῖλη και τὸ τοίχωμα δύο πιθίσκων, ἐνὸς με τριπλὴ σχοίνινη διακόσμηση, τοῦ ἄλλου με ἀναθύρωση γύρω στὸν λαιμὸ κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Πρὸς τὸ κέντρο τοῦ δωματίου βρέθηκαν κάλυμμα μικροῦ ἀγγείου, ἴσως ψευδόστομου ἀμπορέα, σὲ μορφή ζεμπιλιού με τοξοειδὴ λαβή (διατηρεῖται ἡ μισή), με ἄτρητη, δισκοειδὴ λίγο καμπύλη βάση και ἔχνη μαύρου ἐπιχρίσματος ἢ ταινίας γύρω ἀπ' αὐτὴ και τμήμα μικροῦ τριποδικοῦ σκυφωτοῦ ἀγγείου με καμπυλόμενα τοιχώματα· λίγο πρὸς τὰ ΝΔ, πρὸς τὸ ἀνοιγμα τῆς πόρτας, βρέθηκε λαβή, με δυὸ κυλινδρικά σκέλη ποῦ συμπλησιάζουν ἀπὸ ἀρύταινα· και λίγο μακρύτερα ἄλλο κομμάτι τῆς ἴδιας λαβῆς· ἐπίσης συλλέχθηκαν κομμάτια καδίσκου, ὕψους 0.13 μ., με κυλινδρικό σῶμα ποῦ πλαταίνει πρὸς τὰ πάνω, με διακόσμηση σκούρων ταινιῶν σὲ κιτρινωπὸ βάθος και πολλὰ ἄλλα κομμάτια ἀγγείων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα τὸ μεγαλύτερο μέρος κυάθου με μόλις διακρινόμενο χεῖλος, με ἐλαφρὴ πρόχυση και ὕψος 0.07 μ., δισκοειδὴς βάση ἀγγείου με ἐσωτερικὴ κυκλικὴ ἀναθύρωση και πολλὰ κομμάτια λεκανίδας με μόλις διακρινόμενο χεῖλος, γυρτὸ πρὸς τὰ ἔξω, ὕψους 0.135 μ.

Ἀπὸ τὸ στρῶμα δαπέδου τοῦ ἴδιου δωματίου συλλέχθηκαν σχεδὸν ἀκέραιος κωνικὸς κύαθος με μόλις διακρινόμενο χεῖλος, γυρτὸ πρὸς τὰ ἔξω και

κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα, ὕψους 0.085 μ.· σώθηκε ἡ ἀρχὴ ἐλαφριᾶς πρόχυσης, κομμάτια ἄλλων ἀγγείων, ἀνάμεσά τους τμῆμα καδίσκου μὲ διακόσμηση καστανοκόκκινης ταινίας σὲ κιτρινωπὸ βάθος, κάτω τμῆμα πρόχου μέσου μεγέθους, πολλὰ κομμάτια ἄλλων πολὺ λεπτῶν κυάθων, τμήματα ἀγγείου μέσου μεγέθους καὶ κέλυφος κοχλίας. Παρὰ τὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο στὸ Δ τμῆμα τοῦ δωματίου, στὸ βάθυσμα, βρέθηκαν 2 ἄνωτα κωνικά κύπελλα ἀκέραια ὅπως καὶ ἀκέραιη προχοῖσκη, ἀρυβαλλοειδῆς. Στὸ ἴδιο βάθος, κοντὰ στὸν ΝΑ τοῖχο, συλλέχθηκε τραπεζοειδῆς ἀγνύθα μὲ 2 τρύπες ἀνάρτησης καὶ λίγο πιὸ πάνω μικρὸ τμῆμα λοπάδας μὲ σχετικὰ παχιά τοιχώματα ἀπὸ μελανωπὴ στικτὴ πέτρα.

Στὸ δωμάτιο 19, πρὸς τὸ ΝΑ ἄκρο τοῦ ὀρθογωνίου περιφράγματος ποὺ πλεῦριζε τὸν ΒΑ τοῖχο, συλλέχθηκαν σχεδὸν ὁλόκληρη, ἀλλὰ σὲ κομμάτια, ἀπιδόσχημη ραμφόστομη πρόχους, ὕψους 0.13 μ. καὶ διαμ. κοιλίας 0.17 μ., καὶ καμπύλο κομψὸ σκυφίδιο, ἀκέραιο, ἰσχυρὰ καμένο, ὕψους 0.15 μ., διαμ. βάσης 0.037 μ. καὶ διαμ. στομίου 0.023 μ. Στὴν ἴδια περιοχὴ, σὲ βάθος 0.45 μ., βρέθηκε μεγάλη ποσότητα πεταλίδων καὶ πολλὰ ὀρθογώνια μὲ δυὸ πλευρικές ἐγκοπὲς πῆλινα ἴσως γιὰ περιτύλιξη νημάτων. Ἰδιαίτερα αὐτὰ πλακίδια βρέθηκαν καὶ βαθύτερα, ὡς βάθος 0.80 μ. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα κομμάτια ἀγγείων ὑπῆρχαν ὄστρακα χαρακτηριστικὰ τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου, διακοσμημένα μὲ γραπτὴ στολίδωση μεταξὺ ταινιῶν σὲ στιλπνὸ βάθος, μὲ συνδεόμενες σπεῖρες σὲ πορτοκαλὶ βάθος ἢ μὲ παράλληλες καστανόμαυρες ταινίες σὲ ὠχρὸ βάθος. Στὸ ἴδιο στρώμα συλλέχθηκαν 2-3 τριπτῆρες πεπιεσμένοι, ἕνας σφαιρικός, ἀπὸ γκριζωπὴ πέτρα καὶ τμῆμα ἀμφίκυρτης ἀγνύθας μὲ κεντρικὴ τρύπα ἀνάρτησης. Ἀπὸ τὸ σταχτὶ στρώμα συλλέχθηκε μικκύλο ὁμοίωμα μακρουλοῦ ἐλλειψοειδοῦς κέρνου ἀπὸ πηλὸ μὲ 4 βαθιὲς κοιλότητες, ποὺ στὶς δυὸ ἀπολήξεις του εἶχε κεφαλὴ καὶ οὐρὰ τὰυρου. Εἶχε μῆκος 0.04 μ. καὶ ὕψος 0.015 μ. Ὁ πηλός, μαῦρος καὶ καμένος, ἔδινε τὴν ἐντύπωση πέτρας. Ἀπὸ τὰ κομμάτια ἀγγείων τοῦ ἴδιου στρώματος ξεχωρίζαν τμῆμα λαιμοῦ ραμφόστομης πρόχου μὲ γλωσσωτὴ μελανωπὴ διακόσμηση σὲ στιλπνὸ βάθος, κομμάτι ἀπὸ τὸν λαιμὸ ἄλλης πρόχου ποὺ εἶχε στὸ ράμφος ἡμισφαιρικὴ προεξοχὴ σὰν μάτι πουλιοῦ, κομμάτια μεγάλου ἀγγείου, ἴσως πιθίσκου καὶ κομμάτια κυάθου μὲ πολὺ λεπτὰ τοιχώματα καὶ μὲ μόλις διακρινόμενη σκοτεινὴ διακόσμηση σὲ ἀνοιχτὸ βάθος. Κάτω ἀπὸ τὸν ὀγκόλιθο τοῦ φράγματος τῆς ΝΔ θύρας βρέθηκαν κομμάτια ἀγγείων μέσου μεγέθους, κυρίως χυτρῶν καὶ πρόχων καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ πλα-

κίδια με τις πλευρικές ἐγκοπές. Ἀπὸ τὸ σταχτὶ στρώμα συλλέχθηκαν καὶ ἄλλα κομμάτια λεπτῶν ἀγγείων, κυρίως κυάθων με κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα. Ἀπὸ τὴν κάτω ἐπίχωση, μπροστὰ στὴν ἀνάβαση, συλλέχθηκαν κομμάτια μεγάλου ἄωτου κυάθου καὶ μέρος ἀπὸ τὴ στενὴ βάση κυπέλλου με μελανωπὸ ἐπίχρισμα. Ἀπὸ τὰ ἐπίπεδα τῆς ἀνάβασης συλλέχθηκαν πολλὰ κομμάτια ἀγγείων, ἀνάμεσά τους μέρος ἐπίπεδου περιχειλώματος, ποὺ ἐξεῖχε ἀπὸ τὸ κυρτὸ τοίχωμα ἴσως ἀπὸ τὸ χεῖλος πιθαμοφορέα, καὶ ἀπὸ τὸν τελευταῖο πρὸς τὰ ΒΑ ἀναβαθμὸ, μακρουλὸ τριβεῖο, κοῖλο, διαστ. 0.33×0.14 μ. Σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ δωματίου 19 βρέθηκαν πολλὰ κόκαλα ζώων καὶ ὄστρεα.

Στὸ θεμέλιο δωμάτιο 18, δυτικὰ τοῦ δωματίου 17, ἡ ἔρευνα ἔγινε δυνατὴ μόνο μετὰ τὴ μερικὴ διάλυση τοῦ νεωτερικοῦ λοξοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου, ποὺ καθόταν πάνω στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ δωματίου. Μέσα σ' αὐτὸν βρέθηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα κομμάτια ἀπὸ τὰ χεῖλη δυὸ πιθίσκων, ἀρκετὰ κομμάτια κυπέλλων καὶ κυάθων, τμήματα μικρῶν πρόχων, κομμάτι λεπτοῦ διώροφου κυπέλλου καὶ σφαιρικὸς τριπτῆρας ἀπὸ ἄσπερη, ἀδρὰ ἐργασμένη, πέτρα. Στὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου συλλέχθηκαν τμήματα πρόχων μέσου μεγέθους, λεπτὰ κομμάτια μικρότερων ἀγγείων, ἰδιαίτερα κυπέλλων καὶ κυάθων με διακόσμηση ταινιῶν, μέρος ἀπὸ τὸ τοίχωμα μεγάλης λεκανίδας, πολλὰ κόκαλα ζώων καὶ θαλασσινὰ ὄστρεα. Ἀπὸ τὸ χαμηλότερο μέρος τοῦ νεωτερικοῦ τοίχου συλλέχθηκε μικρὴ παραλληλεπίπεδη ἀγνύθα με τις συνηθισμένες τρύπες στὶς ἀκμές. Στὴ Ν γωνία τοῦ δωματίου 18 βρέθηκε σπασμένο, ἀλλὰ με τὰ κομμάτια στὴ θέση τους, μεγάλο πιθοειδὲς ἀγγεῖο με πλατὺ στόμιο, κυλινδρικό χεῖλος, τροχαλιόσχημο λαιμὸ, δυὸ τοξοειδεῖς λαβές, ὀριζόντιες, γυρτές πρὸς τὰ ἐπάνω καὶ σχοίνινη ἐμπίστη διακόσμηση. Ἦταν στὸ ἄνοιγμα τῆς ΝΔ θύρας. Στὸν ἴδιο χῶρο συλλέχθηκαν ἀκανόνιστη πέτρα με φυσικὴ τρύπα ποὺ χρησιμοποιήθηκε ὡς στάθμη καὶ ἄλλη σφαιρικὴ πεπιεσμένη με δυὸ βαθύσματα, σὰν μύλη πόρτας. Μαζὶ συλλέχθηκαν καὶ κομμάτια δυὸ ἄλλων μικροτέρων. Κατὰ μῆκος τῆς ΝΑ πλευρᾶς συλλέχθηκαν βάση πρόχου μέσου μεγέθους καὶ δωδεκάδα μικρῶν στενῶν κωνικῶν κυπέλλων. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ πιθίσκου συλλέχθηκαν τὰ κομμάτια ἄλλου μεγάλου ἀγγείου με γυρτὸ πρὸς τὰ ἔξω χεῖλος, πόδι τριποδικῆς χύτρας, βάση καὶ μέρος ἀπὸ τὸ τοίχωμα πρόχου μέσου μεγέθους, σπασμένος μακρουλὸς τριπτῆρας, κόκαλα καὶ σιαγόνα ζώου. Σὲ βάθος 0.70-0.90 μ. ἡ ἐπίχωση ἦταν σκληρὴ με λιγοστὰ ὄστρακα. Συλλέχθηκαν κομμάτια μεγάλου ἀγγείου καὶ ἄλλα ἀπὸ

κυάθους καὶ κύπελλα, πού μερικὰ ἔσωζαν τὸ μαῦρο ἐπίχρυσμα ἢ διακόσμηση μὲν διακρινόμενη, σκοτεινὴ σὲ ἀνοικτὸ βάθος.

Βόρεια τοῦ θεμέλιου δωματίου 17 βρισκόταν τὸ εὐρύχωρο δωμάτιο 16. Ἀπὸ τὸν Ν τοῖχο του καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους περιμετρικοὺς εἶχαν πέσει μέσα σ' αὐτὸ πολλοὶ δόμοι. Δυτικὰ τοῦ ΒΔ τοίχου ὑπῆρχαν τρεῖς μικροὶ ὀρθογώνιοι χώροι πού ἀνῆκαν πιθανῶς σὲ κλιμακοστάσιο (13, 14 καὶ 15). Ἀφαιρέθηκε διαδοχικὰ ἡ ἐπίχυσή τους. Ὁ μεσαῖος εἶχε διαστάσεις 0.55×0.63 μ., μὲ βάθος ὡς τὸν βράχο $0.30-0.35$ μ. Ὁ ΒΑ τοῖχος του ἦταν συνέχεια τοῦ διαχωριστικοῦ ἀνάμεσα στὰ δωμάτια 17 καὶ 19 καὶ εἶχε μῆκος 4.20 μ. Ὁ χώρος 15 τῆς sotto - scala ἐκκενώθηκε ὡς τὸν φυσικὸ βράχο· εἶχε διαστάσεις 0.85×0.90 μ. Στρώμα σπαστῆς πέτρας εἶχε γεμίσει τὸ δωμάτιο 16, φανερά ὑπόστρωμα δαπέδου τῆς τελικῆς φάσης ἀπὸ στιβακτὸ πηλόχωμα. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσή του διαπιστώθηκε ὅτι δὲν ὑπῆρχε θεμέλιο δωμάτιο, ἀφοῦ ὁ φυσικὸς βράχος βρισκόταν στὸ ΒΑ τμήμα σὲ μικρὸ βάθος. Ὅμως στὸ νότιο τμήμα πού ἦταν βαθύτερο ἀποκαλύφθηκε μεγάλη πλάκα, εἶδος κατωφλιοῦ, διαστάσεων 0.68×0.34 μ. σὲ ἀπόσταση 1.10 μ. ἀπὸ τὸν ΒΔ τοῖχο καὶ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ → ΝΑ (πίν. 114β). Στενὸ ἀνοιγμα θύρας ὁδηγοῦσε στὸ δωμάτιο 15 τῆς sotto - scala, ἐνῶ ἄλλη στενὴ εἴσοδος στὸ Ν τμήμα τοῦ ΝΑ τοίχου ἔφερε στὴν περιοχὴ τοῦ τέλους τῆς βαθμιδωτῆς ἀνάβασης ἀπὸ τὸ δωμάτιο 19. Ὁ ΝΑ τοῖχος τοῦ πλατύτερου πλατύσκαλου διακοπτόταν, ἴσως κατεστραμμένος ἀπὸ τὴν καλλιέργεια. Ἡ ἀρχὴ τῆς σκάλας πρὸς τὸν πάνω ὄροφο θὰ ἦταν ἀπὸ τὸ δωματιάκι 13. Στὸ σημεῖο πού ἡ βαθμιδωτὴ ἀνάβαση ἔφθανε στὸ ψηλότερο ἄνδρo ὑπῆρχε τὸ ἴδιο στρώμα τῆς σπαστῆς πέτρας, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο διακρίνονταν δυὸ ἀκόμη ἀναβαθμοὶ πού σχηματίσθηκαν λίγο λοξὰ μὲ σειρὰς λίθων. Ἐκεῖ ἔδινε πρόσβαση ἡ στενὴ ΝΑ εἴσοδος τοῦ δωματίου 16. Πίσω ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸ τοῖχο τῆς Α πρόσοψης πρὸς τὸν παρερχόμενο κλιμακωτὸ πλακόστρωτο δρόμο εἶχαν πέσει στὸν χώρο 21, ἀμέσως νότια ἀπὸ τὴν κύρια εἴσοδο, πολλὲς ὀγκώδεις πέτρες πού ἐκτοπίσθηκαν μὲ δυσκολία. Σὲ ἀπόσταση 1.55 μ. ἀπὸ τὸ κομμάτι τοῦ ΝΑ τοίχου τοῦ δωματίου 21 (τὸ ὑπόλοιπο καταστράφηκε) ἀνακαλύφθηκε μεγάλο μονολιθικὸ κατώφλι ἀπὸ σιδερόπετρα, διαστ. 0.44×0.22 μ. μὲ πᾶχος $0.10-0.13$ μ. καὶ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ (πίν. 114β). Στῆρίχθηκε μὲ μικρὰς πέτρες πάνω στὸν ἰσοπεδωμένο βράχο. Μόλις σώθηκαν μερικὲς πέτρες τῶν συνεχόμενων στὶς δυὸ πλευρὲς τοίχων. Χωρὶς

ἄλλο ἀνῆκε στὴν ἀρχικὴ φάση· στὴν ἐπόμενη φάση ὁ προθάλαμος χωρίσθηκε μὲ ἄλλον τοῖχο, ποὺ θὰ εἶχε ἄλλη εἴσοδο.

Τὰ εὐρήματα στοὺς παραπάνω χώρους ἦταν τὰ ἀκόλουθα: σὲ ἐπιφανειακὸ στρώμα τοῦ δωματίου 16, βόρεια ἀπὸ τὸν Ν τοῖχο μὲ τὸ κατώφλι, συλλέχθηκε βάση καὶ μέρος κυάθου μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα. Στὴ στενὴ ΝΑ εἴσοδο βρέθηκαν κομμάτι φυσικοῦ τρίτωνα καὶ ἀχιβάδα. Στὸ μπάζωμα τοῦ δωματίου συλλέχθηκαν ἄρκετὰ κομμάτια μικρῶν καὶ μεγάλων ἀγγείων, κομμάτι πιθίσκου μὲ σχοίνινη ἐμπέστη διακόσμηση σὲ ὀριζόντιες καὶ λοξὲς ταινίες, βάση tumbler μὲ ὀριζόντιες αὐλακώσεις, βάση πρόχου μὲ λεπτὰ τοιχώματα, τμήμα κυάθου, κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα λοπάδας ἀπὸ γκριζωπὴ πέτρα καὶ τμήμα φυσικοῦ τρίτωνα. Βαθύτερα συλλέχθηκαν ἀνάμεσα σὲ σκόρπια ὄστρακα μικρῶν καὶ μεγάλων ἀγγείων, κομμάτια ἀπὸ χεῖλη πιθίσκων (ἓνα πάνω ἐπίπεδο, μὲ ὀρθογώνια προεξοχή, ποὺ κάτω της σώθηκε ἡ ἀρχὴ τοξωτῆς λαβῆς), καὶ μέρος ἀπὸ τὸ χεῖλος μάλλον πλατιᾶς λεκανίδας, τμήματα λεπτῶν κυπέλλων καὶ κυάθων καὶ κομμάτια μεγάλων πίθων μὲ χοντρά τοιχώματα. Πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ συλλέχθηκαν μερικὰ παλαιοανακτορικὰ ὄστρακα καὶ κομμάτια ἀγγείων, ὅπως ἀπὸ κύπελλο μὲ ἄσπρη ταινία σὲ μελανωπὸ βάθος, ἀπὸ διώροφο κύπελλο μὲ γκριζωπὸ ἐπίχρισμα καὶ ἔχνη ἄσπρης διακόσμησης, ταινιωτὴ λαβὴ ποὺ πλαταίνει κάτω, πάνω μέρος ραμφόστομης πρόχου μὲ τοξωτὴ κυλινδρική λαβὴ καὶ τμήματα πήλινου ἀγωγοῦ μορφῆς ἀνάστροφου Π. Στὴν κατώτερη ἐπίχωση τοῦ ἴδιου δωματίου τὰ ὄστρακα καὶ κομμάτια ἀγγείων ἦταν κυρίως τῆς παλαιοανακτορικῆς καὶ τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου. Τὰ παλαιοανακτορικὰ ἦταν περισσότερα στὸ ΝΔ τμήμα, ὅπου ἡ ἐπίχωση ἦταν βαθύτερη. Ἀπὸ τὰ κομμάτια ξεχώριζαν μακρό, λίγο λειψό, κύπελλο μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα καὶ ἔχνη ἄσπρης διακόσμησης, δισκοειδὲς βάση ΜΜ Ι κυπέλλου τύπου αὐγοθήκης μὲ ἕξαρχα στὸν πυθμένα, τοίχωμα μικροῦ πυριατηρίου μὲ ἐσωτερικὰ ἀνάγλυφα δισκάρια καὶ λιγότερα στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια στὶς δύο πλευρὲς ἀνάγλυφης ταινίας, τμήμα ἀπὸ τὸν πυθμένα ἄλλου μεγαλύτερου πυράννου μὲ ἀνάγλυφα κυκλάκια, ταινιόσχημη λαβὴ κυπέλλου, μέρος ἀπὸ τὸ ἐπιπεδούμενο περιχέλωμα μεγάλου πήλινου λύχνου, ποὺ ἔσωζε μέρος τῆς μύξας, παραλληλεπίπεδη ἀγνύθα μὲ δυὸ τρύπες ἀνάρτησης καὶ τμήμα ἄλλης κυβικῆς ἢ παραλληλεπίπεδης καὶ κομμάτια πήλινων ἀγωγῶν στενότερων ἢ πλατύτερων, διαφορετικοῦ πάχους καὶ ὕψους, τοῦ τύπου ἀνάστροφου Π. Ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς ΝΔ πόρτας προῆλθαν τμήμα πολὺ μεγάλου τριποδικοῦ πυράννου μὲ ἀνάγλυφα πυκνὰ φυλ-

λίδια στὸν πυθμένα καὶ πυκνὲς ἀνάγλυφες ζῶνες καὶ κοντὰ στὴν παραστάδα μικρὸς κομψὸς νεολιθικὸς πέλεκυς, διαστ. 0.05×0.035 μ. Πρὸς τὴ Δ γωνία τοῦ δωματίου συλλέχθηκε μικρὸς δισκοειδὴς τριπτῆρας ἀπὸ λευκωπὴ πέτρα.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ χώρου 14 τῆς sotto - scala ἀπὸ σπαστὴ πέτρα συλλέχθηκαν μερικὰ κομμάτια πίθου μὲ κυλινδρικό χεῖλος, μάλλον κάθετα τοιχώματα καὶ διακόσμηση σχοίνινης ἐμπέστης ταινίας καὶ κομμάτια τοξωτῶν λαβῶν μεγάλων ἀγγείων. Στὴν ἀνάλογη ἐπίχωση τοῦ δωματίου 15 συλλέχθηκαν κομμάτια ἀγγείων μέσου μεγέθους, μέρος τῆς καμπυλούμενης ἄκρης πῆλινου ἀγωγοῦ τύπου ἀνάστροφου Π, τρεῖς τριπτῆρες, ἓνας βαρὺς κυρτεπίπεδος, σχεδὸν σφαιρικός, ἄλλος σφαιρικός πεπιεσμένος καὶ τρίτος πλακωτὸς ἀπὸ βότσαλο ἐπίσης δύο δόντια μεγάλου ζώου, μάλλον βοειδοῦς.

Στὸν χώρο ἀνάμεσα στὴν Α πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ καὶ στὸν χώρο στὸν ὁποῖον κατάληγε ἡ ἀνάβαση, συλλέχθηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα: κάτω μέρος καὶ τοίχωμα πρόχου μέσου μεγέθους μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα, κομμάτια ἀπὸ χεῖλος πίθου τριγωνικῆς διατομῆς μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα, δύο κομμάτια ρηχῆς λεκανίδας, ὕψους 0.04 μ., τμῆμα ἄτου μελανογάνωτου κωνικοῦ κυπέλλου, τὸ τριφυλόσχημο στόμιο μὲ κομβίόσχημο ἔξαρμα προχοΐσκης, ἀντίγραφο μεταλλικοῦ προτύπου, μισὸ κυρτεπίπεδο ἑλλειψοειδὲς τριβεῖο, διαστ. 0.20×0.20 μ., σφαιρικός τριπτῆρας ἀπὸ μελανωπὴ πέτρα καὶ ἄλλος αὐγοειδὴς ἀπὸ ἄσπρη πέτρα. Στὸν ἀναβαθμὸ πρὸς τὴ ΝΑ εἴσοδο τοῦ δωματίου 16 συλλέχθηκαν μερικὰ κομμάτια μελανογάνωτων ἀγγείων. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῶν δύο χώρων τοῦ δωματίου 21 καὶ τοῦ παρακειμένου πρὸς τὰ ΒΔ συλλέχθηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα κομμάτια ἀπὸ πίθους, ἓνα μὲ ταινία μὲ χαρακτὸ ψαροκόκαλο καὶ ἄλλο μὲ σχοίνινες ἐμπέστες ταινίες, κάτω μέρη κυάθων καὶ κυπέλλων, κομμάτια σκυφοειδοῦς σκεύους, λεπτὰ ὄστρακα μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ κατωφλιοῦ ἀπὸ σιδερόπετρα τραπεζοειδὴς ἀγνύθα μὲ δυὸ τρύπες ἀνάρτησης καὶ μαῦρο ἐπίχρισμα καὶ σφαιρικός πεπιεσμένος τριπτῆρας ἀπὸ πρᾶσινωπὸ ὀφείτη.

Στὸν ΝΔ χώρο τοῦ δωματίου 16, νότια ἀπὸ τὸ κατώφλι, συλλέχθηκαν πολλὰ κομμάτια μεγάλων ἀγγείων, πίθων, χυτρῶν, μεγάλο πόδι μὲ σχοίνινη νεύρωση, κομμάτια κάδων, δύο κομμάτια ἀπὸ τὸ περιχέλιωμα λύχνου καὶ μισὴ στάθμη ἀπὸ παρωλιθικὴ πέτρα μὲ κεντρικὴ τρύπα, μάλλον ἑλλειπτικοῦ σχήματος.

Ἡ ἔρευνα στράφηκε κατόπιν στὸ Δ τμῆμα τοῦ κτιρίου Ν, πέρα ἀπὸ τὸν διάδρομο 3-4, ὅπου κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο, ψηλότερα

ἀπὸ τῇ Β γωνία τοῦ εἶχε ἀνακαλυφθεῖ ὁ Β τοῖχος ἀκραίου δωματίου, τοῦ 4, ποὺ στηρίχθηκε πάνω στὸν κομμένο βράχο. Μέσα στὸ δωμάτιο ὁ βράχος ἦταν σχετικὰ ψηλά, ἀφοῦ ἡ ἐπίχωσή του ἦταν μόλις 0.10-0.15 μ. Τὸ δωμάτιο ἦταν ὀρθογώνιο, ἐπιμηκέστερο ἀπὸ Α→Δ, μὲ εἴσοδο στὸ Δ ἄκρο τοῦ Ν τοίχου, ποὺ εἶχε πλάι τοῦ ὀρθογώνιου κρηπίδα, ὡς θρανίο. Νότια τοῦ ὑπῆρχαν τὰ δωμάτια 10 καὶ 7, ποὺ δὲν ἐρευνήθηκαν. Ἀμέσως δυτικὰ τοῦ δωματίου 10 καὶ τοῦ νότια ἀπ' αὐτὸ διαδρόμου 9 ὑπῆρχε χώρος ὅπου βρέθηκαν δυὸ κάθετοι ὁ ἓνας πρὸς τὸν ἄλλον ἀποχετευτικοὶ ἀγωγοί· μία ἐνδιάμεση λοξὴ σειρὰ πλακοειδῶν λίθων νομίσθηκε ἀρχικὰ πλάγιος κλάδος τοῦ ἀποχετευτικοῦ δίκτυου. Ἀποδείχθηκε ὅμως ὅτι ἦταν χαμηλὸ ἀντερεισματικὸ τοιχίο τοῦ ψηλότερα ἐκτεινόμενου βοτσαλωτοῦ δαπέδου. Ἡ διακοπὴ τῆς ἐργασίας δὲν ἐπέτρεψε τὴν πλήρη διασάφηση. Τῶν ἀγωγῶν, κτισμένων μὲ διπλὴ σειρὰ λίθων καὶ σκεπασμένων σὲ πολλὰ σημεῖα μὲ πλάκες, δὲν βρέθηκε κάτω στρώση πλακῶν.

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα στὴ δυτικὴ αὐτὴ περιοχὴ τοῦ Σπιτιοῦ σημειώνονται τὰ ἀκόλουθα: στὴ λεπτὴ ἐπίχωση τοῦ χώρου τοῦ δωματίου 10 συλλέχθηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα μεγάλο κομμάτι πιθαριοῦ μὲ στρογγυλεμένο χεῖλος ποὺ κλίνει πρὸς τὰ ἔξω, μὲ κάθετη τοξωτὴ κυλινδρική λαβή, ἄλλο κομμάτι πίθου χωρὶς τὸ χεῖλος ἀλλὰ μὲ τοξωτὴ λαβή, καὶ λίγο πρὸς τὰ ΒΔ κυβικὴ ἀγνύθα μὲ διαμπερεῖς τρύπες στὶς ἀκμὲς καὶ μικρὸ τμῆμα ἄλλης παραλληλεπίπεδης. Βρέθηκαν ἐπίσης τμῆμα χυτρίδιου, τμήματα ἀπὸ τὸν πυθμένα τριποδικῶν πυραύνων μὲ σειρὲς ἀπὸ τρυπίτσες σὲ ἐπ'ἀλληλές ζῶνες, κυλινδρικές βάσεις κυπέλλων, τμῆμα ἀπὸ τὴν παρειὰ πολυγωνικοῦ σκεύους (ἀπὸ δύο ἐπιφάνειες) μὲ λεπτὴ κάθετη ταινία, μὲ λακάκια ἀνάμεσα σὲ στενὲς αὐλακώσεις καὶ γωνιούμενες διακοσμητικὲς χαραγές, κομμάτι ρηχῆς λεκανίδας ἀπὸ λευκωπὴ πέτρα καὶ λεπτὰ ὄστρακα κυπέλλων καὶ πρόχων. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ λοξοῦ τοίχου τοῦ δωματίου Δ τοῦ δωματίου 9, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὅλη τὴ γύρω περιοχὴ, συλλέχθηκαν τμῆμα κυπέλλου τύπου tumbler μὲ ὀριζόντιες ἀνάγλυφες στολιδώσεις ψηλότερο ἀπὸ τὰ συνηθισμένα, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, τμῆμα ἄλλων κυπέλλων μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα, ἓνα μὲ λοξὲς ἄσπρες ταινίες, λεπτὰ κομμάτια διώροφων κυπέλλων, μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ τοίχωμα κυπέλλου ἀκιδωτοῦ μὲ λοξὴ ὀδοντωτὴ ταινία σὲ μαῦρο βάθος, κομμάτι ἀπὸ τὴ βάση λεπτοῦ τριποδικοῦ σκεύους, προχοὴ ραμφόστομης πρόχου μὲ κομβιόσχημο ἔξαρμα, πολλὰ ἄλλα κομμάτια ἀπὸ τὰ τοιχώματα ἀγγείων μέσου καὶ μεγάλου μεγέθους, χυτρῶν, κάδων καὶ πιθίσκων καὶ ἓνα πόδι τραπεζοειδές, ἐλαφρὰ κυρ-

τό, μὲ μικρὸ πάχος. Στὸ δωμάτιο 25, δυτικὰ τοῦ δωματίου 11, συλλέχθηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα κομμάτια ἀπὸ τὸ γυριστὸ στρογγυλούμενο χεῖλος μεγάλου πιθαρῖου, τμήματα λεπτῶν διώροφων κυπέλλων μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα καὶ ἄλλων ἐπίσης μελανογάνωτων καὶ κοντὸ πόδι μικροῦ τριποδικοῦ ἀγγείου. Τὸ κτίριο Ν δὲ φαίνεται νὰ ἐκτείνεται ἔξω ἀπὸ τὸν ἀκραῖο δυτικὸ τοῖχο, ἀφοῦ ὁ βράχος ἐκεῖ εἶναι ἐπιφανειακός.

Στὸ δωμάτιο 12α συλλέχθηκαν κομμάτια δύο ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων καὶ δόντια μεγάλου ζώου. Πρὸς τὸ κέντρο του βρέθηκαν πολλὰ κομμάτια ἀγγείων μικροῦ καὶ μέσου μεγέθους, ὅπως κυπέλλων, κυάθων, σκύφων, τμήμα πάτου, ἴσως κάδου, μὲ γύρω ἐμπέστη σχοινοειδῆ ταινία, καὶ δύο προχοὲς πρόχων, ἡ μιὰ ραμφόστομη, καὶ οἱ δύο μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα. Πρὸς τὸ Β ἄκρο συλλέχθηκαν τρεῖς πάτοι ἀγγείων καὶ τὸ κάτω τμήμα πρόχου μέσου μεγέθους. Δύο κομμάτια ἀγωγοῦ σὲ σχῆμα ἀνάστροφου Π μαζεύτηκαν στὴ μέση τοῦ δωματίου.

Ἀρχισε ἐπίσης ἡ ἔρευνα στὸ κατώτερο ἀνδρῶ, νότια τῶν θεμελίων δωματίων 19, 17 καὶ 18. Ἐξω ἀπὸ τὴ ΝΔ θύρα τοῦ δωματίου 19 τρεῖς σὲ συνέχεια πωρολιθικὲς πλάκες ἔδιναν τὴν ἐντύπωση κρηπίδας ἢ σκαλοπατιοῦ. Δείχθηκε ὅτι ἀποτελοῦσαν τὴ βάση τοῖχου ποὺ κατευθυνόταν λίγο λοξὰ ἀπὸ Α→Δ. Πρὸς τὰ ἀνατολικά, πρὸς τὴν περιοχὴ τοῦ παρερχομένου κλιμακωτοῦ δρόμου, τὸ πλάτος του ἐλαττωνόταν σὲ 0.30 μ. καὶ τελικὰ σὲ 0.10 μ. Σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ νότιου ἀνδρῶ ἀφαιρέθηκαν διαδοχικὰ δύο στρώματα ἐπίχωσης, τὸ δεύτερο μὲ λίγες πέτρες καὶ λίγα ὄστρακα. Στὴ βάση τῆς κρηπίδας - τοῖχου ἀποκαλύφθηκε τοῖχος πλατύτερος ποὺ κατευθυνόταν πρὸς τὰ δυτικά. Ἡ κατεύθυνσή του ἦταν λίγο λοξὴ σχετικὰ μὲ τὴν πρόσοψη τῶν θεμελίων δωματίων. Μὲ τὸν τοῖχο αὐτὸν συναντιόταν ἄλλος κάθετος ἀπὸ Β→Ν, ὡς τὸν τοῖχο ἀντιστήριξης τοῦ ἀνδρῶ. Ἡ ἀρχὴ του ἦταν στὴ Δ παραστάδα τῆς ΝΔ θύρας τοῦ δωματίου 17. Τὸ χῶμα τῆς ἐπίχωσης στὸ 3ο στῶμα ἦταν σκληρότερο καὶ σ' αὐτὸ οἱ πεσμένες πέτρες ἦταν μεγάλες.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς κρηπίδας τοῖχου ἔξω ἀπὸ τὸ δωμάτιο 19 συλλέχθηκαν πολλὰ σκόρπια ὄστρακα μικρῶν καὶ μεγάλων ἀγγείων, ἀνάμεσά τους τμήματα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων καὶ μέρος μελανογάνωτης πρόχου. Μπροστὰ στὴν κρηπίδα συλλέχθηκε κομμάτι ἀγγείου μὲ παράλληλες ζῶνες καὶ καμπύλο θέμα πάνω ἀπ' αὐτές. Λίγο δυτικότερα, πρὸς τὸν πλευρικὸ τοῖχο, βρέθηκε μικρὸς σφαιρικὸς πεπιεσμένος τριπτήρας ἀπὸ ἄσπρη πέτρα. Ἀπὸ τὴν βάση τῆς

Δ γωνίας τοῦ δωματίου 17 συλλέχθηκαν μερικά κομμάτια μελανογάνωτων παλαιοανακτορικῶν κυπέλλων. Ἡ κεραμεικὴ στὸ 2ο καὶ 3ο στρώμα τοῦ νότιου ἀνδρου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κομμάτια κοινῆς χρήσης ἀγγείων, περιλάμβανε λίγα διακόσμητα ὄστρακα μὲ καστανὲς ταινίες σὲ ἀνοιχτὸ βάθος καὶ ἄλλα μὲ διακόσμηση ἀνοιχτοῦ χρώματος σὲ σκοτεινὸ βάθος. Μερικὰ ἦταν ἀπὸ λεπτὰ κύπελλα καὶ κυάθους μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα. Ἐνα κομμάτι ἀνῆκε σὲ πρόχου ἢ πιθίσκο, μὲ ἀναθύρωση στῇ βάσει τοῦ λαιμοῦ καὶ διπλὴ σχοινοειδὴ ἐμπίσση ταινία στὸν ὄμο. Στὸ λιθωρὸ τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου τοῦ νότιου ἀνδρου, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ΝΔ τοῖχο τοῦ θεμελίου δωματίου 18, συλλέχθηκε παραλληλεπίπεδη ἀγνύθα μὲ τὶς συνηθισμένες τρύπες στὶς ἀκμές, μέσου μεγέθους. Ἐξω ἀπὸ τὸ δωμάτιο 17 συλλέχθηκε μικρὴ φυσικὰ τρυπημένη πέτρα, ποὺ χρησιμοποιήθηκε ὡς στάθμη.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ

26. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΚΑΡΔΑΜΑΙΝΑ (ΑΡΧΑΙΑ ΑΛΑΣΑΡΝΑ) ΤΗΣ ΚΩ

(Πίν. 115-118)

Κατά τή δεύτερη ανασκαφική περίοδο (μέσα Αυγούστου-μέσα Σεπτέμβρη τοῦ 1986) συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφή ἀνατολικά καί δυτικά τοῦ σκελετοῦ τοῦ ξενοδοχείου Πατέρα-Τσαγκαρούλη στήν Καρδάμαινα τῆς Κῶ σέ τομεῖς τοῦ ἀνασκαφικοῦ κανάβου πού ἔχει χαραχθεῖ στό οἰκόπεδο ἀπό τήν α' περίοδο τῆς πανεπιστημιακῆς ἀνασκαφῆς¹.

1. Ἐκθεση τῶν ἐργασιῶν τῆς α' ἀνασκαφικῆς περιόδου (1985) δημοσιεύεται στήν ΑΕ 1985 (1987) Ἀρχαιολογικά Χρονικά, 1 - 18, πίν. Α - Δ, παρένθ. πίν. Α. Σύντομη ἐκθεση τῶν πορισμάτων τῶν δύο πρώτων ἀνασκαφικῶν περιόδων παρουσιάσθηκε στό *Colloquium on the Archaeology of the Aegean Islands on 20 - 22 February 1987 at the Canadian Archaeological Institute of Athens* καί πρόκειται νά δημοσιευθεῖ στό Πρακτικά τοῦ Συμποσίου.

Γιά τίς πρὸ τῆς πανεπιστημιακῆς ἀνασκαφῆς ἐργασίες στόν χώρο πού πραγματοποιήσε ἡ ἀρχαιολόγος Χ. Κάντζια βλ. Τὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στήν Ἀλασσάρνα τῆς Κῶ (Κῶς 1987), πού δημοσιεύθηκε μετὰ ἀπὸ τήν ἀνακοίνωση τῆς πανεπιστημιακῆς ὁμάδας στό Συμπόσιο τῆς Καναδικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς. Κατά τήν ἀνασκαφική περίοδο τοῦ 1986 τήν ΚΒ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καί Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων ἐκπροσώπησε ἡ ἀρχαιολόγος Χ. Κάντζια. Τήν ἴδια περίοδο συνεργάσθηκε μὲ τήν πανεπιστημιακή ὁμάδα ὁ φοιτητῆς τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Γ. Ἀντωνίου σὺν ὁποῖο ὀφείλονται τὰ ἀρχιτεκτονικά σχέδια· ἔλαβαν ἐπίσης μέρος οἱ φοιτητῆς τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καί Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν: Ἀρώνη Μ., Ἀνεζίρη Σ., Γιαλλελῆς Ν., Καλαμαρά Π., Καλλέγια Α., Κανελλοπούλου Α., Κόμβου Μ., Στρατηγάκη Κ., Περράκη Ί., Πετρίδης Π., Πετροχείλου Στ., Πιάντζος Δ., Σκαρλάτου Α., Χριστοφοράκη Ι. Ὑπεύθυνοι κατὰ τομεῖς ἦταν: Σ. Καλοπίση Βέρτη γιὰ τὸν τομέα Κ21· Γ. Κοκκοροῦ Ἀλευρά γιὰ τὸν χώρο V (τομεῖς Γ20+Γ21+Δ20+Δ21) καί γιὰ τὸν τομέα Ι23· Α. Λαιμοῦ γιὰ τοὺς τομεῖς Ι19 καί Κ19· Μ. Παναγιωτίδης γιὰ τήν παλαιοχριστιανική δεξαμενὴ καί τὸ πηγάδι (τομεῖς Γ19, Δ19, Δ20) καί τὸν τομέα Κ22. Εὐχαριστοῦμε τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καί τὸν τότε Ἐπαρχο τῆς Κῶ κ. Π. Φερεντίνου γιὰ τήν ἡθική καί ὕλική συμπαράστασή τους καθὼς καί τήν Κοινότητα καί τὸν Πολιτιστικὸ Σύλλογο τῆς Καρδάμαινας τῆς Κῶ γιὰ τήν ὑποστήριξή τους καθὼς καί τήν ἀρχαιολόγο Ἡ. Ἀνδρεάδη γιὰ τὴν συνεργασία της.

Α. ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΦΑΣΗ*

Χῶρος V, τομεῖς Δ20-21 καὶ Γ20-21

Ἡ ἀνασκαφή στὰ ἀνασκαφικὰ τετράγωνα Δ20, Δ21, Γ20, Γ21 τοῦ κανάβου τῆς πανεπιστημιακῆς ἀνασκαφῆς (χῶρος V τοῦ σκάμματος τῆς σωστικῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ἑφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, εἰκ. 1) ἀπέβλεπε στὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῶν παλαιοχριστιανικῶν τοίχων 35, 33, 30+36 ποὺ μαζὶ μὲ τὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ σκάμματος τῆς Ἑφορείας ὀρίζουν τὸν χῶρο V καθὼς καὶ τοῦ τμήματος τοῦ ἐλληνιστικοῦ κτιρίου ποὺ πιθανότατα σωζόταν κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους αὐτοῦς². Ἀποσκοποῦσε παράλληλα στὴ συστηματικὴ μελέτῃ τῆς στρωματογραφίας.

Οἱ παλαιοχριστιανικοὶ τοῖχοι 30+36, 35 καὶ 33 μαζὶ μὲ τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ ἐλληνιστικοῦ κτιρίου (ὡς τὸν ἀνώτερο δόμο τῶν θεμελίων) εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὴ σωστικὴ ἀνασκαφή τῆς Ἑφορείας. Ἡ τομὴ α τῆς πανεπιστημιακῆς ἀνασκαφῆς τὸ 1985 στὸν χῶρο αὐτὸ ἐξάλλου (ἀνασκ. τετρ. Δ21, εἰκ. 1) εἶχε ἀποκαλύψει καὶ τὸν κατώτερο δόμο τῆς θεμελίωσης φθάνοντας στὸ στρώμα τῆς καθαρῆς ἄμμου ποὺ ἀπαντᾷ σὲ βάθος περίπου +2.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, κατὰ 0.10 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὰ θεμέλια³.

Στὴν πορεία τῶν ἐργασιῶν τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου 1986 ποὺ ἄρχισαν στὸν χῶρο V ἀπὸ βάθος +5.57 μ. ἀποκαλύφθηκαν δύο ἀκόμη παλαιοχριστιανικοὶ τοῖχοι, ὁ τοῖχος 33α θεμελιωμένος σὲ ἀπόλυτο βάθος +4.85 μ. καὶ ὁ 35α θεμελιωμένος σὲ ἀπόλυτο βάθος +4.61 μ. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ συναντοῦν κάθετα τοὺς τοίχους 33 καὶ 35 ἀντίστοιχα καὶ σὲ ἀπόσταση 2.50 μ. ὁ 33α καὶ 1.25 μ. ὁ 35α ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ χώρου V. Εἶναι χτισμένοι μὲ ἀργοὺς λίθους μικροῦ μεγέθους καὶ ἔχουν λάσπη ὡς συνδετικὸ ὑλικό, σώζονται δὲ σὲ μικρὸ μῆκος (μέγ. σωζόμενο μῆκος τοῖχου 33α: 0.45 μ., μέγ. σωζόμ. μῆκος

*Γιὰ λόγους σαφήνειας τὸ κείμενο διορθώνεται α' σὲ ἐλληνιστικὴ καὶ β' σὲ παλαιοχριστιανικὴ φάση, ποὺ ἀποτελοῦν τίς κύριες περιόδους ἀκμῆς τοῦ χώρου. Ὡστόσο πληροφορίες καὶ γιὰ τίς δύο φάσεις περιλαμβάνονται καὶ στὰ δύο τμήματα τοῦ κειμένου ὅπως ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν πορεία τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν.

2. Οἱ τοῖχοι ἔχουν χρονολογηθεῖ στοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους ἀπὸ τὴν κ. Κάντζια ποὺ τοὺς ἀποκάλυψε κατὰ τὴ σωστικὴ ἀνασκαφή: ΚΑΝΤΖΙΑ, ὅ.π. 14.

3. ΑΕ 1985, ὅ.π. 3 κέ.

τοίχου 35α: 1.34 μ.) καθὼς καὶ σὲ μικρότερο ὕψος ἀπὸ τοὺς τοίχους 33 καὶ 35 (ὕψ. 0.35 μ. ὁ 33α, ὕψ. 0.48 μ. ὁ 35α).

Ὁ τοῖχος 33α ἔδειχνε ἀρχικὰ ὅτι ἀποτελοῦσε συνέχεια τοῦ τοίχου 34, ὁ ὁποῖος συναντᾷ ἐπίσης κάθετα τὸν τοῖχο 33, ὥστόσο ὁ τοῖχος 33α εἶναι πρὸ πλατὺς ἀπὸ τὸν τοῖχο 34 καὶ προχειρότερα κατασκευασμένος. Τὸν τοῖχο 34 χαρακτηρίζει ἡ εὐρύτατη χρῆση παλαιότερων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ὡς οἰκοδομικοῦ ὕλικου, γεγονὸς πού δὲν παρατηρεῖται στοὺς δύο νεοαποκαλυφθέντες τοίχους 33α καὶ 35α, οἱ ὁποῖοι εἶναι ὁπωσδήποτε ἀμελέστερα κατασκευασμένοι. Πάντως οἱ τοῖχοι 33α καὶ 35α φαίνονται σύγχρονοι μὲ τοὺς τοίχους 30+36, 35 καὶ 33 ἐφόσον τὰ θεμέλια ὧν βρίσκονται στὸ ἴδιο περίπου βάθος, ± 0.10 μ. πάνω ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου τοῦ ἐλληνιστικοῦ κτιρίου πού ἀποκαλύφθηκε βαθύτερα. Ἐπιπλέον οἱ τοῖχοι 33α καὶ 35α συναντοῦν κάθετα τοὺς τοίχους 33 καὶ 35 ἀντίστοιχα χωρὶς νὰ «κόβονται» ἀπὸ αὐτοὺς. Ἡ διαφορὰ στὴν κατασκευὴ τους πού ἐπισημάνθηκε παραπάνω, ὀφείλεται πιθανὸν στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ τοῖχοι 33α καὶ 35α ὄριζαν ἓναν μικρὸ ἐσωτερικὸ ὀρθογώνιο χῶρο τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ οἰκοδομήματος, στὸ ὁποῖο ἀνήκουν ἴσως ὡς ἐξωτερικοὶ οἱ τοῖχοι 30+36, 33 καὶ 35. Τὴν ὑπόθεση αὕτη ἐνισχύει τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνάμεσα στοὺς τοίχους 33α καὶ 35α βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ πάρα πολλὰ κομμάτια χρωματιστοῦ ἀσβεστοκονιάματος, μὲ τὸ ὁποῖο ἦταν προφανῶς ἐπιχρισμένοι οἱ τοῖχοι αὐτοῦ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἐπιχρισμένοι μὲ ἀσβεστοκονίαμα εἶναι καὶ ὁ τοῖχος 34 στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ παρειὰ του καθὼς καὶ ὁ τοῖχος 30+36 στὴ βόρεια παρειὰ του (σώζεται τὸ ἀσβεστοκονίαμα σὲ μερικὰ μόνο σημεῖα).

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου V ἀποκαλύφθηκε βαθύτερα τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου τοῦ ἐλληνιστικοῦ κτιρίου, πού ἔχει ἀποκαλυφθεῖ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα ἀπὸ τὴ σωστικὴ ἀνασκαφή. Ἀποτελεῖται καὶ ἐδῶ ἀπὸ μεγάλες ὀρθογωνίου παραλληλεπιδέου σχήματος λιθοπλίνθους ἀπὸ ἐρυθρωπὸ πῶρο τῆς Κεφαλῆ καὶ ἀπαντᾷ σὲ ἀπόλυτο βάθος +4.56 μ. Πουθενὰ δὲν σώζονται οἱ πλάκες τοῦ δαπέδου τοῦ κτιρίου πού θὰ ἦταν πιθανότατα μαρμάρινες. Στὴ βορειοδυτικὴ μάλιστα γωνία τοῦ οἰκοδομήματος δὲν σώζονται οὔτε οἱ λιθοπλίνθοι τοῦ ὑποστρώματος τοῦ δαπέδου τοῦ ἀλλὰ μόνο τὸ «γέμισμα» ἀπὸ ἀργοὺς λίθους πού ὑπάρχει κάτω ἀπὸ τὶς λιθοπλίνθους τοῦ ὑποστρώματος καὶ ἔχει ἐπίσης ἀποκαλυφθεῖ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ κτιρίου⁴. Ἀξίζει νὰ ση-

4. KANTZIA, ὅ.π. 10.

μειωθεί ἑλαφρὰ βάθυνση (βάθους 0.10 περίπου μ.) σὲ σχῆμα Γ ποὺ διακρίνεται καθαρὰ σὲ τμήμα τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ὑποστρώματος τοῦ δαπέδου, ὅπου θὰ πρέπει νὰ πατοῦσε κάποια βάση ἢ ἀρχιτεκτονικὸ μέλος (πίν. 115α).

Βαθύτερα ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου καὶ στὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὸ «γέμισμα» τοῦ ὑποστρώματος ἀποκαλύφθηκε ὁ κατώτερος δόμος τῆς ἀνωδομῆς τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ἐλληνιστικοῦ κτιρίου, ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει σωθεῖ στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ οἰκοδομήματος. Ὁ δόμος αὐτὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ μαρμάρινες λιθοπλίνθους τῶν ὁποίων μόνον ἡ ἐξωτερικὴ, ἀπὸ βόρεια ὁρατὴ, πλευρὰ τοὺς ἔχει κανονικὸ σχῆμα ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου καὶ εἶναι ἄπεργη, ὅπως καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν μαρμάρινων λιθοπλίνθων τῶν ἄλλων σωζόμενων τοίχων, νότιου καὶ δυτικοῦ, τοῦ ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος⁵. Ὡστόσο οἱ λιθοπλίνθοι τῶν νότιου καὶ δυτικοῦ τοίχων ἔχουν μεγαλύτερες διαστάσεις, κανονικότερα δουλεμένο ἄπεργο καὶ οἱ δύο ὁρατὲς πλευρὲς τοὺς σχηματίζουν, καθὼς τέμνονται, ὀξεία ἀκμὴ προσεκτικὰ δουλεμένη, πρᾶγμα ποὺ δὲν διαπιστώνεται στὶς λιθοπλίνθους τοῦ βόρειου τοίχου.

Κάτω ἀπὸ τὸν πρῶτο, κατώτερο δόμο τῆς ἀνωδομῆς τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος ὑπάρχουν δύο δόμοι ἀπὸ μεγάλες, ὀρθογωνίου παραλληλεπιδέδου σχήματος, λιθοπλίνθους ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸν ἕνα δόμο τῶν νότιου καὶ δυτικοῦ τοίχων ποὺ ὀνομάσαμε συμβατικὰ «εὐθυνητήρια» τοῦ κτιρίου⁶. Ἡ «εὐθυνητήρια» στοὺς νότιο καὶ δυτικὸ τοίχους ἔχει ὕψος λίγο μικρότερο (0.34 μ.) ἀπὸ τὸ ὕψος καὶ τῶν δύο αὐτῶν δόμων τοῦ βόρειου τοίχου μαζὶ (0.49 μ.). Ἀκόμη μιὰ διαφορὰ σημειώνεται ἀνάμεσα στοὺς βόρειο ἀφενὸς καὶ νότιο καὶ δυτικὸ τοίχους ἀφετέρου: τὰ θεμέλια δηλαδὴ τοῦ βόρειου τοίχου ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους σχετικὰ μικροῦ μεγέθους ἀντὶ τῶν μεγάλων κανονικῶν πώρινων λιθοπλίνθων ποὺ ἀποτελοῦν τὰ θεμέλια τῶν νότιου καὶ δυτικοῦ τοίχων. Ἐκτὸς αὐτοῦ τὰ θεμέλια αὐτῶν τῶν δύο τοίχων βρίσκονται κατὰ 0.88 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ βόρειου τοίχου. Αὐτὲς οἱ διαφορὲς στὴν κατασκευὴ τῆς «εὐθυνητήριας», τῶν θεμελίων καὶ τοῦ πρώτου δόμου ἀνωδομῆς τοῦ βόρειου τοίχου ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τῶν νότιου καὶ δυτικοῦ τοίχων τοῦ κτιρίου, κἀνουν πολὺ πιθανὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος ἀποτελοῦσε τοῖχο πτεροῦ καὶ ὅτι δὲν

5. Βλ. *AE* 1985, ῥ.π. 4 κέ.

6. Βλ. *AE* 1985, ῥ.π. 3 σημ. 10α.

εἶχε ἐπομένως ἀνάγκη τόσο γερῶν θεμελίων, ὅσο οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι. Τὰ δεδομένα αὐτὰ ὁδήγησαν σὲ προσεκτικὴ μελέτη τοῦ στυλοβάτη τῆς «στοᾶς» ποὺ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ βορειότερα ἀπὸ τὴ σωστικὴ ἀνασκαφή. Ἡ μελέτη ἔδειξε ὅτι ἡ «στοὰ» ἦταν στραμμένη πρὸς Βορρὰ καὶ ὄχι πρὸς Νότο, διαπίστωση ποὺ μᾶς ὁδήγησε στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ κιονοστοιχία αὐτὴ ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 4.80 μ. βόρεια ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἑλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος καὶ ἔχει φορὰ παράλληλη μὲ αὐτὸν δὲν ἀνῆκε σὲ ξεχωριστὸ οἰκοδόμημα ποὺ θὰ πλαisiῶνε τὸ ἑλληνιστικὸ κτίριο ἀλλὰ στὸ ἴδιο τὸ ἑλληνιστικὸ κτίριο⁷. Δὲν μπορεῖ πρὸς τὸ παρὸν πάντως νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι τὰ προχειρότερα θεμέλια προέρχονται ἀπὸ κάποια ἄλλη οἰκοδομικὴ φάση. Αὐτὲς οἱ ὑποθέσεις θὰ διερευνηθοῦν σὲ προσεχεῖς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες.

Στρωματογραφία - εὐρήματα

Στὴ στρωματογραφικὴ τομὴ ποὺ ἔγινε στὴ βόρεια παρειὰ τοῦ χώρου V διαπιστώθηκαν ἀπὸ τὸν παλαιοχριστιανικὸ τοῖχο 33 καὶ κάτω (+4.61 μ.) ἕως ἐκεῖ ποὺ τελειώνει τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου τοῦ ἑλληνιστικοῦ κτιρίου (+4.23 μ.), τέσσερα στρώματα.

Τὸ στρῶμα I, ποὺ φθάνει ὡς τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ ὑποστρώματος τοῦ δαπέδου (+4.56 μ.), εἶναι τὸ στρῶμα στὸ ὁποῖο θεμελιώνονται οἱ παλαιοχριστιανικοὶ τοῖχοι τοῦ χώρου V. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀνοιχτόχρωμο, ὑποκάστανου χρώματος χῶμα καὶ χαλικάκι. Τὸ ἐπόμενο στρῶμα II βαίνει περίπου παράλληλα μὲ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου τοῦ ἑλληνιστικοῦ κτιρίου καὶ τὸν δεύτερο ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω δόμο τῆς ἀνωδομῆς τοῦ βόρειου τοίχου (+4.56 μ., ὡς +4.28 μ.) καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ κιτρινωπὸ χῶμα μὲ πέτρες καὶ κεραμίδια. Παράλληλα μὲ τὸ στρῶμα II καὶ ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸν τοῖχο 33α ὡς καὶ τὸν τοῖχο 35 διαπιστώθηκε τὸ στρῶμα IV, ἴδιου πάχους μὲ τὸ στρῶμα II καὶ χρώματος βαθέος καστανοῦ ποὺ περιέχει μικρὲς πέτρες, κεραμίδια καὶ κονιάματα. Ἡ διαφορὰ στὸ χρῶμα αὐτῶν τῶν δύο παράλληλων στρωμάτων, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονα, ἐφόσον βαίνουν παράλληλα, ἔχουν τὸ ἴδιο πάχος καὶ δὲν παρατηρεῖται χρονολογικὴ διαφοροποίηση στὰ εὐρήματά τους,

7. Ἡ μελέτη τοῦ στυλοβάτη τῆς «στοᾶς» καὶ τὸ συμπέρασμα ὅτι ἦταν στραμμένη πρὸς Βορρὰ ἔγινε ἀπὸ τὸν φοιτητὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς Γ. Ἀντωνίου ποὺ συνεργάζεται μὲ τὴν πανεπιστημιακὴ ομάδα ἀνασκαφῆς.

εἶναι δύσκολο νὰ ἐρμηνευθεῖ στὴν παρούσα φάση τῶν ἐργασιῶν. Εἶναι πάντως πιθανὸ τὸ βαθὺ καστανὸ χρῶμα τοῦ στρώματος IV νὰ ὀφείλεται σὲ κατάρρευση στέγης σὲ ἐσωτερικὸ χῶρο, ὅπως ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ κεραμιδιῶν καὶ κονιαμάτων.

Μικρὸ σὲ πᾶχος καὶ σὲ ἔκταση εἶναι τὸ στρώμα III ποὺ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὸ στρώμα I καὶ IV. Ἔχει κοκκινωπὸ χρῶμα καὶ περιέχει τρίμματα κεραμιδιῶν καὶ κονιάματα· πιθανὸν σχηματίσθηκε ἀπὸ μεγάλη συσσώρευση κεραμιδιῶν ἀπὸ κατάρρευση στέγης.

Κανένα ἀπὸ τὰ παραπάνω στρώματα δὲν εἶναι ἀδιατάρακτο. Τὰ ὄστρακα ποὺ προέρχονται καὶ ἀπὸ τὰ τέσσερα αὐτὰ στρώματα εἶναι ἀνάμικτα διαφόρων ἐποχῶν, ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ὥς καὶ τὴν παλαιοχριστιανικὴ. Ἐλάχιστα ἀνήκουν στὴν ἀρχαϊκὴ καὶ κλασικὴ ἐποχὴ, ἀρκετὰ προέρχονται ἀπὸ ἑλληνιστικὰ μελαμβαφὴ ἀγγεῖα, ἐνῶ πολλὰ εἶναι τῆς κατηγορίας ἀνατολικῆ *terra sigillata* (πίν. 116α). Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει θραῦσμα *terra sigillata* μὲ τὸ σφράγισμα *EPΩC*⁸ καθὼς καὶ τμῆμα βάσης πινακίου τῆς κατηγορίας *African red slip* ποὺ ἀπαντᾷ κυρίως στὰ τέλη τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.⁹ (στρώμα I, ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ δαπέδου). Τὰ περισσότερα ὄστρακα προέρχονται ἀπὸ ἀκόσμητα χρηστικὰ ἀγγεῖα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρουν διακόσμηση ἀπὸ χτένι καὶ ἀνῆκουν στοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς χρόνους. Μαζὶ μὲ τὰ ὄστρακα αὐτὰ βρέθηκαν λαβὲς «κώϊων» ἢ «κνιδίων» κυπέλλων ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 2ο π.Χ. ἕως καὶ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ.¹⁰ (στρώμα I), καθὼς καὶ λίγα θραύσματα ὅστε-

8. Ἀρ. εὐρ. Δ20+Δ21 - A 184/1986, πρβ. σφράγισμα *EPΩC* σὲ περγαμηνὴ *terra sigillata* μὲ διαφορετικὸς χαρακτῆρες γραμμάτων: J. SCHÄFER, *Terra sigillata aus Pergamon*, AA 77, 1962, 799. Παρόμοιοι χαρακτῆρες γραμμάτων διαβάζονται σὲ graffiti ἀπὸ τὴν Πέργαμο: F. WINTER, *Altertümer von Pergamon* VIII, 2,502 ἀρ. 1329 (*EPΩC*). Πρβ. ἐπίσης graffiti ἀπὸ Κόρινθο: G. R. EDWARDS, *Corinthian Hellenistic Pottery*, *Corinth* VII, III, 1975, ἀρ. 480, πίν. 41 γύρω στὸ 250 π.Χ. (*EPΩTOC*). Τὸ ὄνομα *EPΩTOC* ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἐπιτύμβια στήλῃ ἀπὸ τὸ Κερμέτι τῆς Κῶ: W. R. PATON - E. L. HICKS, *The Inscriptions of Cos* (Oxford 1891) LIV 325 ter.

9. Ἀρ. εὐρ. Δ20 - Δ21 - 163/1986. Πρβ. J. H. HAYES, *Late Roman Pottery* (London 1972) 245 εἰκ. 43, Type 78 B.

10. Ἀρ. εὐρ. Δ20 - Δ21 - A 110/1986· Δ20 - Δ21 - A 123/1986. Γιὰ τὰ «κώϊα» ἢ «κνιδία» κύπελλα βλ. J. W. CROWFOOT-G.M. CROWFOOT-K.M. KENYON, *The objects from Samaria, Samaria - Sebaste* III (London 1954) 266 ἀρ. 3, εἰκ. 57· H. S. ROBINSON,

ροελληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν λυχναριῶν (στρώμα Ι)¹¹. Στὰ εὐρήματα συμπεριλαμβάνεται ἐπίσης μικρὸ θραῦσμα μαρμάρινης ἐπιγραφῆς, ὅπου σώζονται πλήρως τὰ γράμματα *IEPE* μὲ χαρακτηριστὲς ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὰ τέλη τοῦ 2ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.¹² καθὼς καὶ πήλινος δίσκος κιονίσκου ὑποκαύστου (στρώμα Ι).

Στὸ ἐπάνω μέρος (± 4.28 μ.) τοῦ πρώτου (κατώτερου) δόμου τῆς ἀνωδομῆς τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ἐλληνιστικοῦ κτιρίου ἀπαντᾷ τὸ στρώμα V βαθέος καστανοῦ χρώματος μὲ σαφὴ ἴχνη καύσης, μικρὲς πέτρες καὶ κονιόματα. Τὸ στρώμα αὐτὸ πάχους ± 0.10 μ. διακρίνεται σὲ ὁλόκληρο τὸ μῆκος τῆς στρωματογραφικῆς τομῆς ποὺ ἔγινε στὴ βόρεια παρειὰ τοῦ χώρου V κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο 33. Τὸ στρώμα V ἔδωσε ἐλάχιστα ὄστρακα, μερικὰ ἀπὸ ἀκόσμητα χρηστικὰ ἀγγεῖα καὶ ἓνα μελαμβαφὲς πιθανότατα ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Εἶναι πιθανὸ ἡ καύση τοῦ στρώματος V νὰ ὀφείλεται σὲ πυρκαγιά, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἄφησε τὸ μεγάλο ἐλληνιστικὸ οἰκοδόμημα σὲ ἐρείπια ἕως καὶ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου του· ἔτσι, κατὰ τὴν ὑστερορωμαϊκὴ περίοδο θεμελιώθηκαν λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου του (± 0.10 μ.) καὶ πάνω στοὺς μερικῶς σωζόμενους τοίχους του οἱ ὑστερορωμαϊκοὶ παλαيوχριστιανικοὶ τοῖχοι 30+36, 33, 33α, 35, 34, 1, 2, 25 κλπ. (εἰκ. 1). Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἀνέυρεση κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ὑποστρώματος τοῦ

The Athenian Agora V, 1959, F 29 - 31, πίν. 1 καὶ 64· J. W. HAYES, Four Early Roman Groups from Knossos, *BSA* 66, 1971, 258 ἀρ. 8· C. K. WILLIAMS, Corinth 1976: Forum Southwest, *Hesperia* 46, 1977, 78 ἀρ. 38, 39, πίν. 31· K. S. WRIGHT A Tiberian Pottery Deposit from Corinth, *Hesperia* 49, 1980, 135 - 177, ἀρ. 95, 96, 97, πίν. 32· C. K. WILLIAMS καὶ O. H. ZERVOS, Corinth 1981: East of the Theater, *Hesperia* 51, 1982, 130 ἀρ. 43, πίν. 41.

11. Π.χ. βλ. θραῦσμα μύξας λυχναριοῦ, ἀρ. εὐρ. Δ20 - Δ21 - Α 121/1986 συγγενὲς μὲ: R. H. HOWLAND, Greek Lamps and their survivals, *Agora* IV, 1958, πίν. 49 (Type 49 A, τελευταῖο τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἕως καὶ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ.) καὶ μὲ: D. M. BAILEY, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum* I, 1975, Q159, πίν. 30, 31 (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἕως καὶ τὸν 1ο αἰ. π.Χ.). Ἐπειδὴ δυστυχῶς σώζεται μόνον τμήμα τῆς μύξας τοῦ λυχναριοῦ οἱ συγκρίσεις εἶναι ἀπλὰ ἐνδεικτικέες.

12. Ἄρ. εὐρ. Δ20 - Δ21 - Α 1/1986. Εὐχαριστοῦμε τοὺς συναδέλφους Ἄ. Ματθαίου καὶ Λ. Μενδώνη γιὰ τὴ συμβολή τους στὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς.

δαπέδου τοῦ ἑλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος θραύσματος πινακίου τῆς κεραμεικῆς μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρυσμα (African red slip ware) ἀπὸ τὰ τέλη περίπου τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.¹³ καθὼς καὶ ἄλλου συγχρόνου του¹⁴ στὸ ὕψος τοῦ ὑποστρώματος τοῦ δαπέδου. Τὸ γεγονός ὥστόσο ὅτι ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα τῶν στρωμάτων ποὺ βρίσκονται ψηλότερα ἀπὸ τὸ στρώμα V (τῆς κύσεως), ἀπαντοῦν κώια ἢ κνίδια κύπελλα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 2ο π.Χ. ὡς τὸν 1ο μ.Χ. αἰ. φανερώνει ὅτι τουλάχιστον ἕως καὶ τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. ὑπῆρχε ζῶη στὸν χῶρο.

Ἀπὸ τὴν «εὐθυνητήρια» τοῦ κτιρίου καὶ κάτω (+3.94 μ.) ἀπαντᾷ τὸ στρώμα VI ποὺ συνεχίζεται ἐνιαῖο ἕως τὸ κάτω ἄκρο τῶν θεμελίων (+2.77 μ.), ὅπου ἀπαντᾷ τὸ στρώμα VIII ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀμμόχωμα. Κάτω, τέλος, ἀπὸ τὸ στρώμα VIII καὶ σὲ βάθος +2.70 μ. ἀπαντᾷ τὸ στρώμα τῆς καθαρῆς ἄμμου, ποὺ ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ στὶς ἄλλες τομὲς ποὺ ἔγιναν κοντὰ στὰ θεμέλια τοῦ ἑλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος τὸ 1985. Ἡ πλειονότητα τῶν ὀστράκων τοῦ στρώματος VI προέρχεται ἀπὸ ὑπογεωμετρικὰ - ἀρχαῖα ἀγγεῖα μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση¹⁵. Μαζί τους βρέθηκε τμήμα κλειστοῦ ἀγγείου τοῦ ἀρχαῖου ρυθμοῦ τῶν αἰγάρων ἀνατολικοδωρικοῦ ἐργαστηρίου ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴ στροφή τοῦ α' πρὸς τὸ β' τέταρτο τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. (πίν. 116β)¹⁶. Σύγχρονα μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τὰ ὄστρακα τῶν ὑπογεωμετρικῶν - ἀρχαῖων ἀγγείων μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση καὶ πιθανῶς τὰ λίγα ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφὴ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν μαζί. Στὸ ἴδιο στρώμα, βρέθηκαν ἐπίσης πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀκόσμητα χρηστικὰ ἀγγεῖα, κυρίως ντόπια, τῶν ὁποίων ἡ χρονολόγηση ἀπαιτεῖ διεξοδικότερη μελέτη. Ἐτσι δὲν εἶναι δυνατόν πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἰσχυ-

13. Ἀρ. εὐρ. Δ20 - Δ21 - A 163/1986, βλ. παραπάνω σημ. 9.

14. Ἀρ. εὐρ. Δ20 - Δ21 - A 252/1986.

15. Σχετικὰ μὲ τὴν ὑπογεωμετρικὴ - ἀρχαῖα κεραμεικὴ μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση βλ.: *Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident* (CNRS, Paris 1978) πίν. 13, 5α', 82 πίν. 42, 49. Ἐπίσης, J. BOARDMAN, *Greek Emporio. Excavations in Chios 1952 - 1955* (Oxford 1967) 137 πίν. 43 - 47 καὶ J. BOARDMAN - J. HAYES, *Excavations at Tocrá II* (Oxford 1973) 61 κέ., πίν. 32 (2258, 2261, 2267).

16. Ἀρ. εὐρ. Δ20 - Δ21 - A 219/1986. Γιὰ τὸν ρυθμὸ τῶν αἰγάρων ἀνατολικοδωρικῶν ἐργαστηρίων βλ.: X. ΚΑΡΑΡΑ, *Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία* (Ἀθήνα 1963) 276 κέ. (Σχολὴ Νισύρου) καὶ E. WALTER - KARYDI, *Samische Gefässe des 6. Jahrhunderts v. Chr., Samos VI, I* (Bonn 1973) 89 κέ., πίν. 130 - 140.

ρισθεῖ κανεῖς ὅτι τὰ θεμέλια τοῦ μεγάλου ἑλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος (ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα) ἀνοίγονται σὲ καθαρὸ ἀρχαῖκὸ στρώμα.

Τὸ στρώμα VI διακόπτεται στὸ δυτικὸ τμήμα του ἀπὸ ἓνα μικρὸ στρώμα καύσης πάχους 0.10 μ. περίπου (στρώμα VII) ποὺ βρίσκεται στὸ ὕψος τῆς «εὐθυνητηρίας» τοῦ κτιρίου. Τὰ ὀστρακα ἀπὸ τὸ δεύτερο αὐτὸ περιορισμένο στρώμα καύσης ἀνήκουν σὲ χονδροειδῆ χρηστικά ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα ἐπίσης δὲν μποροῦν πρὸς τὸ παρὸν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀκρίβεια. Πάντως βέβαιη εἶναι ἡ ὑπαρξὴ ἀρχαῖκῃς φάσης ζωῆς στὸ ἱερό.

Χῶρος V, Τομέας Γ21

Ἀνασκαφὴ ἔγινε ἐπίσης ἀνάμεσα στοὺς τοίχους 33 καὶ 31 καὶ στὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ σκάμματος τῆς Ἐφορείας στὸν χῶρο V (εἰκ. 1). Σκοπὸς ἦταν νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ σχέση τοῦ τοίχου 31 μὲ τὸ ἑλληνιστικὸ οἰκοδόμημα, νὰ μελετηθεῖ ἡ στρωματογραφία καὶ νὰ ἐνοποιηθεῖ ἀνασκαφικὰ ὁ χῶρος.

Ὁ τοῖχος 31 εἶχε φανεῖ ἤδη κατὰ τὴ σωστικὴ ἀνασκαφή. Ὁ κατώτερος δόμος τῶν θεμελίων του βρίσκεται στὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὴν «εὐθυνητήριαν» τοῦ ἑλληνιστικοῦ κτιρίου, συνεχίζοντας κατὰ κάποιον τρόπο τὸν βόρειο τοῖχο. Τὸ πλάτος του εἶναι ἓνα μέτρο, ἔχει δὲ ἀποκαλυφθεῖ σὲ μῆκος ἐπίσης ἑνὸς μέτρου. Οἱ παρειές του εἶναι χτισμένες ἀπὸ σχετικὰ μεγάλες, κανονικοῦ σχήματος λιθοπλίνθους ἀπὸ ἓνα εἶδος γρανιτόπετρας καὶ ἀμυγδαλόπετρας, ἐνῶ ἀνάμεσά τους ὑπάρχει γέμισμα ἀπὸ μικρότερες πέτρες καὶ χῶμα. Στὸ ἀνατολικὸ του τμήμα ὁ τοῖχος σώζεται σὲ ὕψος πέντε δόμων μαζὶ μὲ τὰ θεμέλια καὶ ἔχει ἀσβεστοκονίαμα ὡς συνδετικὸ ὑλικὸ στοὺς δύο ἀνώτερους δόμους. Στὸ δυτικὸ του τμήμα σώζονται μόνον οἱ δύο ἀνώτεροι δόμοι, ἐνῶ ἀπὸ κάτω τους ἀπαντοῦν μικρὲς πέτρες καὶ χῶμα. Φαίνεται δηλ. ὅτι ὁ τοῖχος 31 θεμελιώθηκε βαθύτερα στὸ ἀνατολικὸ τμήμα του, ἐκεῖ ὅπου συναντᾶ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου.

Ὁ τοῖχος 31 πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερος τοῦ ἑλληνιστικοῦ κτιρίου καὶ προγενέστερος τῶν ὑστερορωμαϊκῶν-παλαιοχριστιανικῶν, τῶν ὁποίων τὰ θεμέλια βρίσκονται πολὺ ψηλότερα. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ τοῖχος 31 εἶναι παράλληλος μὲ τὸν τοῖχο 27 πάχους 0.65 μ., ποὺ εἶναι ἐπίσης θεμελιωμένος στὸ ὕψος τῆς «εὐθυνητηρίας» τοῦ ἑλληνιστικοῦ κτιρίου καὶ κάθετος κοντὰ στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ κτιρίου (εἰκ. 1). Ἡ ἀπόστασις τῶν δύο τοίχων εἶναι 8 μ. Ὁ τοῖχος 27 συγγενεὺς κατασκευαστικὰ μὲ τὸν τοῖχο 31, στὸ δὲ σωζόμενο πάνω τμήμα του ἐδράζεται νεώτερος καὶ στενότερος τοῖχος

πάχους 0.50 μ. με ἴδια κατεύθυνση ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά. Οἱ τοῖχοι 31 καὶ 27 συνεχίζονται ἀσφαλῶς πρὸς τὰ δυτικά, δὲν ἔχει ὅμως ἀνασκαφεῖ ἀκόμη αὐτὸς ὁ χώρος. Ἡ ἀκριβὴς σχέση τῶν δύο αὐτῶν τοίχων θὰ φανεῖ σὲ μελλοντικὲς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες.

Στρωματογραφία - εὐρήματα

Στὴν ἀνασκαφή τοῦ χώρου ἀνάμεσα στοὺς τοίχους 33 καὶ 31 ποὺ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἀνασκαφικοῦ τετραγώνου Γ21, ἐπιβεβαιώθηκαν οἱ στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις ποὺ σημειώθηκαν παραπάνω σχετικὰ μὲ τὸν χώρο V (εἰκ. 1). Τὰ ὅστρακα τῶν στρωμάτων ποὺ βρίσκονται ψηλότερα ἀπὸ τὴν «εὐθυνηρία» τοῦ ἐλληνιστικοῦ κτιρίου καὶ τὸν κατώτερο δόμο θεμελίωσης τοῦ τοίχου 31 (+3.94 μ.) εἶναι ἀνάμικτα ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ὥς καὶ τὴν ὑστερορωμαϊκὴ ἐποχὴ. Ἀπὸ τὴν «εὐθυνηρία» καὶ κάτω ἀπαντοῦν κυρίως ὅστρακα ἀπὸ ὑπογεωμετρικὰ-ἀρχαϊκὰ ἀγγεῖα μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση μαζὶ μὲ ἀκόσμητα χρηστικά. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ σὲ αὐτὸν τὸν χώρῳ διαπιστώθηκαν καύσεις. Ἡ μία ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς συνέχεια τῆς πρώτης, ἀνώτερης καύσης ποὺ διαπιστώθηκε στὴ βόρεια παρειὰ τοῦ χώρου V στὸ ὕψος τοῦ πρώτου, κατώτερου δόμου ἀνωδομῆς τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ἐλληνιστικοῦ κτιρίου (+4.28 μ.). Ἡ καύση αὕτη συνεχίζεται καὶ νοτιότερα ἀπὸ τὸν τοῖχο 31 σὲ ὀλόκληρῃ τῇ δυτικῇ παρειᾷ τοῦ χώρου ἀνάμεσα στοὺς τοίχους 31 καὶ 30+36. Μία ἄλλη καύση διαπιστώθηκε ψηλότερα στὰ +4.69 μ., ἐνῶ μιὰ ἀκόμη σχετικὰ μικρὴ σὲ ἔκταση καύση ἀπαντᾷ χαμηλότερα στὸ ὕψος τῆς «εὐθυνηρίας» τοῦ ἐλληνιστικοῦ κτιρίου σὲ ἀπόλυτο βάθος +3.94 μ. Πρόκειται πιθανὸν γιὰ πυρκαγιὰς ποὺ κατέστρεψαν τὰ οἰκοδομήματα τοῦ χώρου σὲ διάφορες χρονικὲς περιόδους καὶ ἀποτέλεσαν ἀσφαλῶς τὴν αἰτία τῶν ἀλλεπάλληλων οἰκοδομικῶν φάσεων του. Εὐλόγη φαίνεται ἡ σύνδεσή τους μὲ τοὺς γνωστοὺς μεγάλους σεισμοὺς ποὺ ἐπληξάν τὸ νησί, ὁ ἀκριβὴς συσχετισμὸς τους ὅμως μὲ αὐτοὺς θὰ ἐξακριβωθεῖ μελλοντικὰ. Ὡστόσο, φαίνεται ἐλκυστικὴ μία πρώτη σύνδεση τῆς καύσης ποὺ βρίσκεται στὸ ὕψος τῆς «εὐθυνηρίας» τοῦ κτιρίου (+3.94 μ.) μὲ τὸν σεισμὸ τοῦ 6/5 π.Χ. ποὺ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα ἀνασκαφικὰ δεδομένα στὴν πόλη τῆς Κῶ, δὲν ἦταν καὶ τόσο καταστροφικὸς. Ἡ καύση ποὺ ἀπαντᾷ ψηλότερα (+4.28 μ.) θὰ μπορούσε ἐξάλλου νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν μεγάλο σεισμὸ τοῦ 142 μ.Χ. ποὺ θὰ ἄφησε σὲ ἐρείπια τὸ μεγάλο ἐλληνιστικὸ οἰκοδόμημα καὶ τυχὸν ἄλλα ρωμαϊκὰ κτίσματα τοῦ χώρου. Μετὰ ἀπὸ τὸν σεισμὸ αὐτὸ θὰ οἰκοδομήθηκαν πιθανό-

τατα οἱ τοῖχοι στοὺς ὁποίους παρατηρεῖται ἡ εὐρύτατη χρήση ἀρχαίου οἰκοδομικοῦ ὕλικου, κατὰ τοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς πιθανῶς χρόνους ποὺ θὰ ἦταν σὲ χρήση καὶ κατὰ τὴν πρώιμη παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα στὴν πόλη τῆς Κῶ, ὅπου ὁ σεισμὸς τοῦ 142 μ.Χ. φαίνεται ὅτι ἀποτέλεσε ἀφετηρία γιὰ μεγάλης κλίμακας ἀνοικοδόμηση τῆς πόλης κατὰ τὴν ὁποία σημειώνεται εὐρεία χρήση ἀρχαιότερου οἰκοδομικοῦ ὕλικου¹⁷. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι τὸ στρώμα καύσης ποὺ ἀπαντᾷ στὸν τομέα Δ20-Δ21 σὲ βάθος +4.28 μ. διαπιστώθηκε καὶ στὴν τομὴ β τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου 1985 κοντὰ στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ μεγάλου ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος, ὅπου ἔχει μέσο πᾶχος 0.35 μ. Ἀντίστοιχες καύσεις καὶ σὲ ἴδιο περίπου βάθος ἐντοπίσθηκαν φέτος καὶ στὸν τομέα Κ21 ἀνατολικά τοῦ τσιμεντένιου σκελετοῦ τοῦ ξενοδοχείου¹⁸.

Χῶρος V, Τομέας Γ20-Γ21

Ἀνασκάφηκε ἐπίσης ὁ χῶρος ἀνάμεσα στοὺς τοίχους 31 καὶ 30 (εἰκ. 1) ποὺ ἀποτελεῖ τμῆμα τῶν ἀνασκαφικῶν τετραγώνων Γ20 καὶ Γ21. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἐφορείας εἶχε φθάσει στὸν χῶρο αὐτὸ ἕως τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ ἀνωτέρου δόμου τῶν θεμελίων τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐλληνιστικοῦ κτιρίου, ὁ ὁποῖος στὸ σημεῖο αὐτὸ σώζεται σὲ ὕψος πέντε δόμων μαζὶ μὲ τὴν «εὐθυντηρία» καὶ τὰ θεμέλια.

Στρωματογραφία - Εὐρήματα

Διαπιστώθηκαν τέσσερα στρώματα πάνω ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς καθαρῆς ἄμμου ποὺ ἀπαντᾷ βαθύτερα ἀπὸ τὰ θεμέλια σὲ ὅλες τὶς πλευρὲς τοῦ κτιρίου. Καὶ στὰ τέσσερα αὐτὰ στρώματα βρέθηκε λατύπη κοντὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου ποὺ προφανῶς προέρχεται ἀπὸ τὴν κατὰ χώραν ἐπεξεργασία τῶν δόμων θεμελίωσης. Εἶναι ἡ ἴδια εἰκόνα ποὺ διαπιστώθηκε κατὰ τὴν ἀποκά-

17. Γιὰ τοὺς σεισμοὺς τῆς Κῶ βλ. L. MORRICONE, *BdA*, Ser. IV, XXXV, 1950, 56 - 57. Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΑΝΗΣ, *Ὁ βωμὸς τοῦ Διονύσου στὴν Κῶ* (Ἀθήνα 1981) 320 σημ. 26.

18. *AE* 1985, ὅ.π. 5. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι ἡ καύση στὴν τομὴ Γ18 - Γ19 τοῦ 1985 ἐμφανίστηκε σὲ βάθος +4.32 μ. ὅπου εἶχε φθάσει ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἐφορείας. Στὴ δυτικὴ παρειαὶ ὅμως τῆς τομῆς ὅπου μελετήθηκε ἡ στρωματογραφία διαπιστώνεται ὅτι στρώμα καύσης ὑπάρχει καὶ στὰ +4.66 μ.

λυψη τῶν θεμελίων τοῦ οἰκοδομήματος καὶ στὶς ὑπόλοιπες πλευρές του (τομές α, β, γ τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου 1985).

Τὰ ὀστρακα τῶν τεσσάρων αὐτῶν στρωμάτων, ποὺ ἀντιστοιχοῦν, ὅπως εἰπώθηκε, στοὺς δύο δόμους θεμελίωσης τοῦ ἐλληνιστικοῦ κτιρίου, προέρχονται κυρίως ἀπὸ ἀκόσμητα χρηστικά χονδροειδῆ ἀγγεῖα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν δύο μεγάλα κομμάτια ἀποθηκευτικῶν πίθων. Λίγα ἀνῆκαν σὲ ὑπογεωμετρικά - ἀρχαῖα ἀγγεῖα μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση. Ἰδιαίτερα ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ἀνεύρεση λαιμοῦ κώιου ἐλληνιστικοῦ ἀμφορέα μὲ διπλὲς λαβὲς σὲ ἀπόσταση 0.50 μ. ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ κτιρίου¹⁹. Στὸ ἴδιο στρώμα (στρώμα II) βρέθηκαν ὀστρακα καμένων ἀγγείων μαζί μὲ τμῆμα ἐλληνιστικοῦ καμένου λυχναριοῦ²⁰, μάζες καμένου πηλοῦ, ἰδιαίτερα κοντὰ στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου, καθὼς καὶ ἔχνη κάρβουνου. Ἴσως, λοιπόν, ὁ ἐλληνιστικὸς ἀμφορέας νὰ χρησιμοποιήθηκε στὴν τελετὴ θεμελίωσης τοῦ κτιρίου, ὑπόθεση ποὺ διατυπώθηκε γιὰ ἀνάλογο εὑρημα τῆς τομῆς γ στὸν νότιο τοῖχο τοῦ οἰκοδομήματος κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1985²¹.

Καμένα ὀστρακα καὶ κάρβουνα συνέχισαν νὰ βρίσκονται στὸν ἴδιο χώρο καὶ βαθύτερα ἕως τὸ στρώμα τῆς καθαρῆς ἄμμου. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ παρουσία καὶ μάζας καμένου πηλοῦ ὅπου διακρίνονται ἀκίδες ξύλου, χόρτα καὶ σπόροι κριθαριοῦ.

Τομέας II9

Ἀνατολικά τοῦ κεντρικοῦ μπετονένιου ὅγκου, καὶ σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ ὑπογείου, ἐμφανῶς «κομμένη» ἀπὸ τὴν τσιμεντένια οἰκοδομή, φάνηκε στὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἑφορείας ἡ ΝΔ γωνία ἀνεξάρτητης, ὅπως χαρακτηρίσθηκε τότε, ὀρθογώνιας κατασκευῆς. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ, κατὰ τὴ γνώμη τῆς ἐπιτροπῆς ποὺ διενήργησε τὴν αὐτοψία, θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελεῖ τὸν βωμὸ τοῦ ναοῦ²².

Ὅταν τὸ 1985 ἄρχισε ἡ Πανεπιστημιακὴ ἀνασκαφὴ, στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔγινε ἓνας σύντομος καθαρισμὸς τῆς ὑπάρχουσας τομῆς καὶ ἔφθασε σὲ βάθος

19. Ἀρ. εὐρ. Γ20 - Γ21 - Α 310/1986.

20. Ἀρ. εὐρ. Γ20 - Γ21 - Α 302/1986.

21. Βλ. ΑΕ 1985, ὁ.π. 6 καὶ σημ. 15.

22. ΚΑΝΤΖΙΑ, ὁ.π. 12.

περίπου +2.99 μ. ἀποκαλύπτοντας τὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ κατώτερου δόμου θεμελίωσης τοῦ τοίχου 19β²³.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1986 ἡ ἀνασκαφή συνεχίσθηκε νότια τοῦ ὁρατοῦ τοίχου 19β σὲ ὅλο τὸ ὑπόλοιπο τετράγωνο I19 τοῦ ἀρχαιολογικοῦ κανάβου. Ἐφθασε τελικὰ σὲ βάθος +1.46 μ., ὅπου καὶ βρέθηκε καθαρὸ στρώμα ἄμμου, τὸ παρθένο δηλαδὴ ἔδαφος τῆς περιοχῆς.

Στόχος τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας ἐδῶ ἦταν ἀφενὸς νὰ φθάσει στὸ παρθένο ἔδαφος, πράγμα ποὺ ἐπιτεύχθηκε, γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ἀλληλουχία τῶν στρωμάτων καὶ ἡ πιθανὴ ὑπαρξὴ προγενέστερων φάσεων ἀπὸ τὸν ὁρατὸ ἐλληνιστικὸ τοῖχο, καὶ ἀφετέρου νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ πιθανὴ σχέση ἢ ἀντιστοιχία τοῦ τοίχου 19β πρὸς τὸν νότιο τοῖχο τοῦ μνημειακοῦ κτίσματος. Ὁ μπετονένιος σκελετὸς ποὺ μεσολαβεῖ χωρίζει τοὺς δύο αὐτοὺς, ὅμοια δομημένους, τοίχους μὲ μιὰ ἀπόσταση γύρω στὰ 16 μ. Ὁ τοῖχος 19β βρίσκεται 2.90 μ. βορειότερα τοῦ νότιου τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος μὲ τὴν ἴδια πάντα κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ.

Ὁ δεῦτερος δόμος θεμελίωσης ἀποκαλύφθηκε πλήρως ὡς πρὸς τὸ ὕψος, τὸ ὅποιο εἶναι γύρω στὰ 0.52 μ., ἐνῶ κατὰ μῆκος, στὸν ἄξονα ἀπὸ Α πρὸς Δ, φάνηκαν τέσσερις λιθόπλινθοι ἀπὸ τὸν γνωστὸ κοκκινωπὸ πῶρο τῆς Κεφάλου.

Καὶ οἱ δύο δόμοι θεμελίωσης συνεχίζουν πρὸς τὰ δυτικά, *in situ*, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μάλιστα ὁ κατώτερος εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὰ τσιμεντένια πέδιλα καὶ τὸ τελευταῖο στρώσιμο τσιμέντου τῆς οἰκοδομῆς, δηλαδὴ τοῦ πατώματος τοῦ ὑπογείου. Πιὸ ἀναλυτικὰ, ἀπὸ τὸν κατώτερο δόμο σώζονται τέσσερις λιθόπλινθοι, ποὺ προαναφέρθηκαν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ τρίτη πρὸς τὰ δυτικά, μήκους 1.03 μ., ἀκέραιη, εἰσχωρεῖ κάτω ἀπὸ τὸ τσιμέντο στὴ δυτικὴ τῆς πλευρᾶς, ἐνῶ παρακολογήθηκε καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς τέταρτης σὲ μῆκος 0.70 μ. (εἰκ. 115β). Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο νὰ συνεχισθεῖ, διότι ἤδη εἶχε ἀνοίξει μὲ μεγάλη δυσκολία ἓνας ὑπόγειος χώρος μήκους 1.10 μ., ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ διευρυνθεῖ. Εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι ὁ κατώτερος δόμος συνεχίζει ἄθικτος πρὸς τὰ δυτικά καὶ ὅτι πάνω του ἔχει «καθίσει» τὸ τσιμεντένιο πάτωμα, γεγονὸς ποὺ ἐπιβάλλει μελλοντικὰ τὴ διάλυση καὶ ἀπομάκρυνση τοῦ τσιμεντένιου σκελετοῦ. Ἔτσι θὰ εἶναι δυνατὴ ἡ παρακολούθηση τῆς θεμελίωσης τοῦ ἐλληνιστικοῦ πλέον οἰκοδομήματος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ οἴκου Πάτερα - Τσαγκαρούλη, θὰ διαλευκανθοῦν πολλὰ προβλήματα καὶ

κυρίως αὐτὸ θὰ συντελέσει στὴν καλύτερη κατανόηση τῆς ἀντιστοιχίας καὶ σχέσης τῶν τοίχων καὶ τῶν κτιρίων μεταξύ τους.

Ὅτι ὁ τοῖχος 19β εἶναι τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς συνηγοροῦν ἀφενὸς ἡ τοιχοποιία του καὶ ἀφετέρου ἡ κεραμεικὴ ποὺ ἔδωσε τὸ τμῆμα δίπλα στὰ θεμέλια τοῦ τοίχου ἀλλὰ καὶ τὸ εὐρύτερο στρώμα, ποὺ ἔφθασε σὲ βάθος +2.15 μ.

Τὸ στρώμα, πάνω στὸ ὁποῖο ἐδράζεται ὁ κατώτερος δόμος θεμελίωσης, εἶναι ἀμμόχωμα καὶ ὄχι ἐντελῶς καθαρὴ ἄμμος καί, ὅπως ἔχει διαπιστωθεῖ ἤδη, πάνω σὲ ὅμοιο στρώμα ἐδράζεται καὶ τὸ μνημειακὸ οἰκοδόμημα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ μπόρεσε νὰ φθάσει κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια. Στὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκαν, ἀνάμεσα σὲ πληθώρα ὀστράκων χρηστικῶν ἀγγείων, καὶ ὄστρακα ἢ καὶ σχεδὸν ἀκέραια δείγματα κατηγοριῶν καλῆς ποιότητος κεραμεικῆς. Συγκεκριμένα θὰ μπορούσαν νὰ ἀναφερθοῦν:

α) Πινάκια μελαμβαφῇ μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ μεταλλικὸ βερνίκι —δείγματα ἀπὸ σχεδὸν ὅμοιες κατηγορίες ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ ἀλλοῦ²⁴, καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν τρίτο μέχρι τὸν πρῶτο πρῶτο αἰῶνα π.Χ.

β) Τμῆμα φιᾶλης τῆς κατηγορίας τῆς «δυτικῆς κλιτύος» (West Slope)²⁵ μὲ φυτικὴ διακόσμηση καὶ ἐπίθετο ἄσπρο χρῶμα, ποὺ ἴσως ἀνήκει στὸν τρίτο π.Χ. αἰῶνα (εἰκ. 116γ).

24. Ἀρ. εὐρ. I19 - A95, 178, 179/1986 καὶ K19 - A171, 172/1986. H. A. THOMPSON, Two Centuries of Hellenistic Pottery, *Hesperia* III, 1934, 395, E 18 - 21, εἰκ. 82 - 116. Agora P 30939 (περ. 300 - 280 π.Χ.) καὶ P 28407 (περ. 275 π.Χ.) (ἀδημοσίευτα). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα καὶ ἀλλοῦ: EDWARDS, ὁ.π. *Corinth* VII, Part III, 37, ἀρ. 104, πίν. 4 (περ. 200 π.Χ.) καὶ J. TRAVLOS καὶ A. FRANTZ, The Church of St. Dionysios, *Hesperia* XXXIV, 1965, 162, πίν. 42f (πρῶτος 1ος π.Χ.) καὶ A. PAPANICOLAOU - CHRISTENSEN καὶ CH. FRIIS-JOHANSEN, Les Potteries hellénistiques et les terres cuites sigillées orientales, *Hama* III, 2, Fouilles et Recherches de la Fondation Carlsberg, 1931 - 1938 (Copenhagen 1971) 2, εἰκ. 2.

25. Ἀρ. εὐρ. I19 - A142/1986. Στὴν Ἀττικὴ ἡ κατηγορία ἀρχίζει τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. βλ. *Hesperia* III, 1934, ὁ.π. 398 - 403, E59 - 69, εἰκ. 87 - 91 καὶ κυρίως τὸ E66. Στὴν Πέργαμο ἀπὸ τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ ἴδιου αἰ. βλ. J. SCHÄFER, *Hellenistische Keramik aus Pergamon* (Berlin 1968) 2, 59 κέ., πίν. 11 καὶ ἰδιαίτερα τὸ D11, ἐπίσης στὴν Ἀλεξάνδρεια. Στὴ Σάμο καὶ τὴν Ἐρέτρια ὑπάρχουν τοπικὲς μιμήσεις, πρβ. R. TÖLLE - KASTENBEIN, Das Kastro Tigani: Die Bauten und Funde griechischer, römischer und byzantinischer Zeit, *Samos* XIV (Mainz 1974) εἰκ. 250 καὶ J. METZGER, *Die hellenistische Keramik in Eretria* II (Bern 1969) πίν. 39, 47.

γ) Ὁξυπύθμενοι ἀμφορεῖς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους βρέθηκαν κυρίως βάσεις καὶ οἱ χαρακτηριστικὲς διπλὲς λαβὲς τῶν κώων ἀμφορέων, ὅπως ἐπίσης καὶ σφράγισμα λαβῆς ἀμφορέως, ποὺ διατήρησε ἀκέραιο τὸ γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλα παραδείγματα ὄνομα τοῦ ΣΩΠΑΤΡΟΥ²⁶.

δ) Ἑλληνιστικὸ, σχεδὸν ἀκέραια σωζόμενο, λυχνάρι τοῦ τέλους τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα²⁷.

Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ ἀγγεῖα καὶ πῆλινα ἀντικείμενα, ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι ὁ τοῖχος 19β εἶναι ἐλληνιστικὸς καὶ μάλιστα σύγχρονος τοῦ μνημειακοῦ κτιρίου δυτικὰ τῆς οἰκοδομῆς Πατέρα - Τσαγκαρούλη.

Τὸ ἐλληνιστικὸ αὐτὸ στρώμα, ποὺ σταματᾷ 0.36 μ. κάτω ἀπὸ τὸν τελευταῖο δόμο θεμελίωσης, σὲ βάθος +2.15 μ., ἐδράζεται σ' ἓνα λεπτὸ στρώμα ἄμμου, πάχους ±0.11 μ. ἡ ἄμμος εἶναι ἀνάμικτη μὲ χῶμα καὶ ἔχνη στάχτης σὲ ὀρισμένα σημεῖα καὶ περιέχει λίγα, μελαμβαφὴ κατὰ κύριο λόγο, ὅστρακα.

Ἐνα ἄλλο ἐνδιαφέρον καὶ σημαντικὸ στοιχεῖο στὸν τομέα I 19, νότια τοῦ τοίχου 19β, εἶναι ἡ ὑπαρξὴ βαθύτερα στρωμάτων τῆς κλασικῆς καὶ ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ὅπως μαρτυροῦν τὰ σχετικὰ ὅστρακα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπιλέγονται νὰ ἀναφερθοῦν τὰ περισσότερα χαρακτηριστικὰ:

α) Βάσεις καὶ τμήματα τοῦ σώματος ἀττικῶν σκύφων τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα²⁸ μὲ ὁμόκεντρος κύκλους στὴ βάση καὶ διακόσμηση μὲ διαγράμμιση στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου (πίν. 116δ).

26. Ἄρ. εὐρ. II9 - A534/1986. Γιά τὸ ὄνομα ΣΩΠΑΤΡΟΣ βλ. S. SHERWIN - WHITE, *Ancient Cos* (Göttingen 1978) 524, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία, καὶ τελευταῖα P. M. FRAZER - E. MATTHEWS (ἐκδ.), *A Lexicon of Greek Personal Names* (Oxford 1987) 419. Γιά τὰ ὀνόματα, στὴν ὀνομαστικὴ ἢ γενική, τῶν λαβῶν, ποὺ πιστεύεται σήμερα ὅτι εἶναι τῶν κατασκευαστῶν, βλ. V. R. GRACE στὸ *Délos XXVII* (Paris 1970) 278 κέ. μὲ βιβλιογραφία. Γιά τοὺς κώιους ἀμφορεῖς γενικά βλ. V. R. GRACE, *Amphoras and the Ancient Wine Trade* (Princeton N. J. 1979) εἰκ. 56 - 9· τῆς ἰδίας, Standard Pottery Containers στὸ *Hesperia Suppl.* VIII, 1949, 181, πίν. 19.8. Ἐπίσης, R. HESUARD, *Imitations et raisonnement archéologique: à propos des amphores de Rhodes et Cos*, *BCH, Suppl.* XIII, Paris 1986, 75 κέ. Γιά τὸ κρασί τῆς Κῶ καὶ τὸ ἐμπόριό του στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους βλ. SHERWIN - WHITE, ὅ.π. 236 κέ.

27. Ἄρ. εὐρ. II9 - A77/1986. Πρβ. BAILEY, *Catalogue of Lamps*, ὅ.π. πίν. 84, Q452 (β' μισὸ τοῦ 2ου αἰῶνα ἢ α' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.).

28. Ἄρ. εὐρ. II9 - A519/1986. B. A. SPARKES καὶ L. TALCOTT, *Black and Plain Pottery*, *The Athenian Agora* XII (Princeton N. J. 1970) πίν. 15.318 - 20 καὶ πίν.

β) Ἐρυθρόμορφο ὄστρακο τοῦ πρώιμου τέταρτου π.Χ. αἰώνα μὲ διακόσμηση γυναικείας μορφῆς, ἡ ὁποία κρατάει δίσκο ἐδεσμάτων²⁹.

γ) Τμῆμα τοῦ λαιμοῦ καὶ λαβὲς ἀττικῶν ἐρυθρόμορφων κωδωνόσχημων κρατῆρων τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ τέταρτου π.Χ. αἰώνα³⁰.

δ) Δακτυλιωτὲς βάσεις ὀξυπύθμενων ἀμφορέων, πιθανῶς τῆς ὕστερο-κλασικῆς ἐποχῆς.

Τὰ ὄστρακα τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς βρέθηκαν σὲ στρῶμα πάχους μόλις 0.06 μ., σὲ βάθος ἀπὸ + 1.53 ὠς + 1.47 μ. Αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ δύο σαφῶς διακρινόμενες κατηγορίες. Ἡ μία περιέχει θραύσματα κλειστῶν, στὴν πλειονότητά τους, ἀγγείων μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση. Ἡ κατηγορία προσιδιάζει σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ κέντρα τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ὅγδοου, σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἑβδομοῦ καὶ συνεχίζει καὶ τὸν ἕκτο π.Χ. αἰώνα³¹. Ἡ ἄλλη κατηγορία ἔχει λίγα μεμονωμένα ὄστρακα τοῦ γνωστοῦ «ρυθμοῦ τῶν αἰγάρων»³². Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὄστρακο μὲ τὰ ὀπίσθια ἐλαφιοῦ καὶ τὰ πυκνὰ παραπληρωματικὰ κοσμήματα τῶν ἀνατολικοδωρικῶν ἐργαστηρίων, ποὺ χρονολογοῦνται στὴ μετάβαση τοῦ πρώτου πρὸς τὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ ἕκτου π.Χ. αἰώνα³³.

Ἐπιβεβαιώνεται, λοιπόν, καὶ σ' αὐτὴν τὴν πλευρὰ τοῦ οἰκοπέδου ὅτι ἡ ζωὴ τῆς περιοχῆς ἀνέρχεται μὲ σιγουριὰ μέχρι καὶ τοὺς ἀρχαῖκούς χρόνους, ἂν καὶ βέβαια εἶναι ἀκόμα πρόωρο νὰ χαρακτηρισθεῖ τὸ εἶδος τῆς χρήσης τοῦ χώρου ποὺ ἔκαναν οἱ Ἀλασαρνῖτες κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κλασικῆς καὶ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς.

45.1394. Ἐπίσης, R. TÖLLE - KASTENBEIN, Das Kastro Tigani, ὁ.π. 148 - 9, εἰκ. 239.

29. Ἀρ. εὐρ. I19 - A486/1986. Βλ. *Πρακτικά Καναδικοῦ Συμποσίου* (παραπ. σημ. 1).

30. Ἀρ. εὐρ. I19 - A390/1986 (τμῆμα λαιμοῦ) καὶ I19 - A443/1986, οἱ καλύτερα σωζόμενες λαβές. Βλ. P. E. CORBETT, Attic Pottery of the later fifth century from the Athenian Agora, *Hesperia* XVIII, 1949, 308 - 10, πίν. 75 - 7 καὶ W. FELTEN, Attische schwarzfigurige und rotfigurige Keramik, *Alt-Ägina* II, 1 (Mainz a. R. 1982) 38 κέ., πίν. 24, ἀρ. 309 - 11 γιὰ παρόμοιες λαβές.

31. Βλ. σημ. 15.

32. Βλ. σημ. 16.

33. Ἀρ. εὐρ. I19 - A521/1986.

Τομέας K19

Ἡ ἀνασκαφή τὸ 1986 προχώρησε καὶ στὸ τετράγωνο K19 τοῦ ἀρχαιολογικοῦ κανάβου, ποὺ βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ I19 (εἰκ. 1). Ὁ ἐλληνιστικὸς τοῖχος 19β συνεχίζει ἀπὸ Δυσμὰς πρὸς Ἀνατολὰς καὶ στὴν προέκτασή του διακρίνονται ἀλλεπάλληλες οἰκοδομικὲς φάσεις, οἱ ὁποῖες, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθοῦν μὲ μεγάλη χρονολογικὴ ἀκρίβεια. Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους εἶναι ὅτι ἐδῶ ἡ τομὴ τῆς Ἐφορείας εἶχε φθάσει σὲ βάθος παράλληλο περίπου μὲ τὸν ἀνώτερο δόμο θεμελίωσης, περὶ-που δηλαδὴ σὲ βάθος +3 μ., καὶ ἔτσι εἶχαν ἤδη ἀποκαλυφθεῖ δύο ἀκόμα φάσεις τῆς προέκτασης, οἱ ὁποῖες εἶχαν πάρει τὴν ὀνομασία α' καὶ γ'.

Ἡ ἀνασκαφή ἀποκάλυψε καὶ ἐδῶ τοὺς δύο δόμους θεμελίωσης τοῦ ἐλληνιστικοῦ τοίχου 19β, οἱ ὁποῖοι δὲν συνεχίζουν περαιτέρω πρὸς Ἀνατολὰς καὶ σταματοῦν σὲ βάθος +2.51 μ. Ὁ σχηματισμὸς γωνίας δηλωνόταν σαφῶς καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ περιτένειας στὶς δύο τελευταῖες λιθοπλίνθους τῆς ἀνωδομῆς, πάνω ἀπὸ τὴν «εὐθυντηρία»³⁴. Ἐπίσης καὶ στὸν τομέα K19 ἡ γωνία τῶν δόμων θεμελίωσης ἐδραζόταν σὲ στρῶμα ἄμμου μὲ προσμίξεις χώματος καὶ ἐλάχιστα ὄστρακα, κατὰ κανόνα μελαμβαφή.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἤδη ὁρατὰς φάσεις α' καὶ γ' τοῦ τοίχου 19, ποὺ προαναφέρθηκαν, ὑπάρχουν δύο ἀκόμα σὲ βαθύτερα στρώματα. Αὐτὲς εἶναι ἡ 19γ2 καὶ ἡ 19δ. Τὸ τμήμα τοῦ τοίχου, λοιπόν, ποὺ ὀνομάσθηκε 19γ2 ἔχει στοὺς ἄρμους τῶν λίθων τοῦ συνδετικὸ κονίαμα καὶ εἰσέχει τοῦ 19δ, πάνω στὸν ὁποῖον ἐδράζεται, γύρω στὰ 0.20 μ. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ τμήμα, τὸ 19δ, εἶναι περισσότερο ἐπιμελημένα κατασκευασμένο, ἀπὸ ἀμυγδαλόπετρες, ἀργοὺς λίθους καὶ μικρὰ κομματάκια μαρμάρου καὶ ὀψιανοῦ Γυαλιοῦ· δὲν ἔχει συνδετικὸ κονίαμα καὶ τελειώνει σὲ βάθος +2.01 μ., δηλαδὴ 0.50 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὸν ἐλληνιστικὸ τοῖχο 19β.

Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ σκάμματος K19 καὶ σὲ βάθος +3.52 μ. βρέθηκε δάπεδο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς πῆλινες τετράγωνες πλάκες, πλευρᾶς 0.48 μ. καὶ πάχους 0.05 μ. Τὸ σημεῖο τοῦ δαπέδου, ποὺ διατηρεῖται, ἀποτελεῖ γωνία, τῆς ὁποίας ἡ πλευρὰ πρὸς Βορρὰ ἐφάπτεται μὲ τὸν τοῖχο 19γ1 καὶ πρὸς Ἀνατολὰς μὲ τοῖχο προχειρότερης κατασκευῆς, ποὺ φάνηκε μέσα στὴν ἀνατο-

34. Βλ. ΑΕ 1985, ὁ.π. 7 καὶ πίν. Γ9.

λική παρειά τοῦ σκάμματος. Ἡ κατασκευὴ τοῦ τοίχου 19γ1 μὲ τὸ κονίαμα καθὼς καὶ ἡ συνανήκουσα κεραμεικὴ—κυρίως τμήματα πινακίων *terra sigillata*—ὑποδηλώνουν ὅτι τὸ δάπεδο ἀνήκει πιθανῶς στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.

Πάντως ἡ ἀνασκαφὴ στὸ K19 δὲν ὁλοκληρώθηκε ἀκόμα καὶ ἡ συνέχισή της θὰ δώσει σαφέστερα συμπεράσματα.

Στοὺς τομεῖς I19 καὶ K19, νότια τοῦ τοίχου 19, ἡ ποιότητα καὶ τὸ εἶδος τῶν κεραμεικῶν εὐρημάτων—στὴν πλειονότητά τους ὕστρακα ἀπὸ χρηστικά ἀγγεῖα, ἀν καὶ δὲν ἀπουσιάζει καλῆς ποιότητος κεραμεικὴ—θὰ ἀπέτρεπαν πρὸς τὸ παρὸν ἀπόψεις σχετικὲς μὲ λατρευτικὰ ἢ ναϊκὰ οἰκοδομήματα. Ἀντίθετα, θὰ ἐνθάρρυναν τὴ σκέψη ὅτι πρόκειται μᾶλλον γιὰ κάποιο δημόσιο κτίσμα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, τὸ ὁποῖο σὲ μεταγενέστερους χρόνους, τοὺς ρωμαϊκοὺς προφανῶς καὶ τοὺς ὕστερορωμαϊκοὺς—παλαιοχριστιανικοὺς, ὑπέστη ἀλλεπάλληλες προσθήκες καὶ μετατροπὲς σὲ προχειρότερες κατασκευές.

Β. ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΦΑΣΗ

Τομέας K21

Στὸν τομέα K21 (εἰκ. 1) ἀνασκάφηκαν δύο παράλληλοι τοῖχοι (18 καὶ 105) ποὺ βαίνουν ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά καταλαμβάνοντας ὅλο τὸ μῆκος τοῦ σκάμματος καὶ ἄλλοι δύο (102 καὶ 104), μικρότερου μήκους, ποὺ τοὺς συναντοῦν κάθετα. Οἱ τοῖχοι ἐμφανίστηκαν σὲ βάθος ἀπὸ +6.14 μ. ἕως +5.70 μ. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ 18, 105 καὶ 102 συνεχίζουν τοίχους ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο (1985) στὰ ἐφαπτόμενα τετράγωνα I21 καὶ K20 (εἰκ. 1).

Ὁ τοῖχος 105 εἶναι κτισμένος ἀπὸ ἀργοὺς λίθους, ἀραιὲς πλίνθους καὶ λάσπη. Ἐχει πάχος 0.70 μ. περίπου καὶ σώζεται σὲ ὕψος 1.38 μ. Παχὺ στρῶμα ἀσβεστοκονιάματος (πάχους 0.15 μ.) μὲ ἀραιὴ πρόσμιξη κόκκων κεραμιδιοῦ, ἀνάμικτο μὲ πέτρες καὶ πλίνθους καλύπτει τὴ νότια παρειά του σὲ ὕψος 0.35 μ. ἀπὸ τὴν πάνω ἐπιφάνειά του.

Ὁ τοῖχος 18, πάχους 0.76 μ., ἀποκαλύφθηκε σὲ συνολικὸ ὕψος 3.60 μ. ἕως τὴ θεμελίωσή του καὶ παρουσιάζει πολλοὺς τρόπους δόμησης ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ διαφορετικὲς φάσεις³⁵. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς βρί-

35. Βλ. καὶ παρακάτω σ. 321 κέ.

σκεται στὴν ἴδια εὐθεία μὲ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος δυτικὰ τοῦ τσιμεντένιου σκελετοῦ τοῦ ξενοδοχείου (εἰκ. 1) καὶ ὅτι ἡ τομὴ του στὸ Ι21 εἶχε μελετηθεῖ κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο³⁶.

Τὸ πάνω τμήμα τοῦ τοίχου 18, ποὺ ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ μεγάλες λιθοπλίνθους στοὺς ἄρμους τῶν ὁποίων εἶναι τοποθετημένες πλίνθοι, φέρει στὴ βόρεια παρειά, σὲ ὕψος 0.40 μ. περίπου, ἔχνη ἐπιχρίσματος ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα. Κονίαμα χρησιμοποιεῖται καὶ ὡς συνδετικὸ ὕλικό. Ἀκολουθοῦν δύο δόμοι, συνολικοῦ ὕψους 0.40 μ. περίπου, ἀπὸ μικρότερους καὶ μεγαλύτερους κατεργασμένους, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, λίθους ποὺ στοὺς ὀριζόντιους καὶ κατακόρυφους ἄρμους τοὺς παρεμβάλλονται πλίνθοι καὶ συνδετικὸ κονίαμα. Χαμηλότερα ὑπάρχει στρώση ἀπὸ ὀγκώδεις κατεργασμένες λιθοπλίνθους ὕψους περίπου 0.50 μ. ποὺ εἶναι φανερό ὅτι προέρχονται ἀπὸ παλαιότερα—ἐλληνιστικά—οἰκοδομήματα. Ὡς συνδετικὸ ὕλικό χρησιμοποιεῖται καὶ ἐδῶ κονίαμα. Ἡ χρῆση πλίνθων στοὺς ἄρμους εἶναι πολὺ ἀραιή. Ἀκολουθοῦν δύο δόμοι, ὕψους 0.60 μ. περίπου, ἀπὸ λίγο - πολὺ κατεργασμένους λίθους ποὺ θεωρήθηκαν ὡς θεμελίωση γιατί ἐξέχουν ἐλαφρὰ ἀπὸ τὸν ὑπερκείμενο δόμο. Στὴ συνέχεια ὁμοῦς τῆς ἀνασκαφῆς φάνηκε ὅτι συνεχίζουν τοῖχο ὕψους 0.80 μ. ἀπὸ μισοκατεργασμένους ἢ λογάδες λίθους ποὺ συνδέονται μὲ λάσπη. Τὸ τμήμα αὐτὸ ἐδράζεται μὲ τὴ σειρά του σὲ τοῖχο ἀπὸ τέσσερις δόμους, συνολικοῦ ὕψους 0.90 μ., μὲ λίγο - πολὺ κανονικὴ τοιχοποιία. Τὰ θεμέλια τοῦ τοίχου 18, ἀποκαλύφθηκαν σὲ βάθος +2.40 μ. σὲ στρῶμα ἀμμοχώματος μὲ μεγάλη περιεκτικότητα σὲ ἄμμο. Ἀς σημειωθεῖ τέλος ὅτι ὡς ὕλικό τῶν κατεργασμένων λίθων χρησιμοποιεῖται κυρίως ἀμυγδαλόπετρα καὶ λιγότερο μάρμαρο καὶ πῶρος.

Τὸ τμήμα τοῦ τοίχου 104 ποὺ συνδέει τοὺς τοίχους 105 καὶ 18 εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ κατεργασμένους, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, λίθους. Ὡς συνδετικὸ ὕλικό χρησιμοποιεῖται λάσπη. Στὴ δυτικὴ του παρειά καὶ σὲ ὕψος περίπου 0.40 μ. ἀπὸ τὴν πάνω ἐπιφάνειά του φέρει παχὺ στρῶμα ἀσβεστοκονιάματος μὲ πέτρες καὶ κεραμίδια, πάχους 0.20 μ. περίπου.

Ὁ τοῖχος 102, πάχους 0.60 μ., εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους καὶ ἀραιὲς πλίνθους ποὺ συνδέονται μὲ λάσπη καὶ ἔχει τὴ δυτικὴ του παρειά ἐπιχρισμένη μὲ λεπτὴ στρώση ἀσβεστοκονιάματος.

36. Βλ. *AE* 1985, δ.π. 7 - 8.

Μεταξὺ τοῦ τοίχου 105 καὶ τοῦ βόρειου μάρτυρα ἀποκαλύφθηκε δάπεδο ΛΑ' (εἰκ. 1) ἀπὸ πατημένο χῶμα σὲ βάθος +4.94 μ. Τὸ ὕψος τοῦ τοίχου 105 ποὺ σώζεται πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο εἶναι 1.25 μ. Τὸ μικρὸ τμήμα τοῦ τοίχου 104 ἀνάμεσα στὸν τοῖχο 105 καὶ στὸν βόρειο μάρτυρα σώζεται σὲ ὕψος 1.10 μ. πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο. Πρόκειται γιὰ σχετικὰ καλὴ κατασκευὴ ἀπὸ κατεργασμένους, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, λίθους μὲ πλίνθους στοὺς ἄρμους. Ὡς συνδετικὸ ὕλικὸ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ λάσπη.

Ἀνάμεσα στοὺς παράλληλους τοίχους 105 καὶ 18 καὶ στὸν κάθετο 104 ποὺ τοὺς συνδέει ἀνατολικά διαμορφώνεται ἐπίμηκες διαμέρισμα (εἰκ. 1), πλάτους 0.82 μ. στὸν ἀνατολικὸ μάρτυρα καὶ 1.15 μ. στὸ δυτικὸ καὶ μήκους, μέσα στὸ K21, 3.10 μ. Τὸ διαμέρισμα αὐτὸ συνεχίζεται στὸ ἐφαπτόμενο δυτικὰ τετράγωνο I21 (εἰκ. 1) ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀνασκάπτεται τὸ 1985. Τὸ συνολικὸ του μῆκος, ἕως τὸν τοῖχο 110 τοῦ I21 ἀνέρχεται σὲ 6.20 μ. Ἡ ἐνότητα τοῦ στενόμακρου αὐτοῦ δωματίου καὶ ἡ χρῆση του ὡς ἐσωτερικοῦ χώρου—τουλάχιστον στὴν ὀψιμότερὴ του φάση—φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλες οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων ποὺ τὸ συναποτελοῦν (ἡ νότια παρεῖα τοῦ 105, ἡ δυτικὴ τοῦ 104 καὶ ἡ βόρεια τοῦ 18) καλύπτονται μὲ ἀσβεστοκονίαμα στὸ ἀνώτερό τους τμήμα, σὲ ὕψος 0.30-0.40 μ. ἀπὸ τὴν πάνω τους ἐπιφάνεια.

Ἐνας ἄλλος ἐνιαῖος χῶρος διαπιστώθηκε ὅτι διαμορφώνεται ἀνάμεσα στὸν τοῖχο 18 καὶ στὸν κάθετό του 102 (εἰκ. 1) ἐφόσον ἡ νότια παρεῖα τοῦ 18, δυτικὰ τοῦ τοίχου 102, καὶ ἡ δυτικὴ παρεῖα τοῦ 102 καλύπτονται μὲ τὸ ἴδιο ἀσβεστοκονίαμα³⁷. Τὰ ὅρια καὶ οἱ διαστάσεις τοῦ διαμερίσματος αὐτοῦ θὰ διαπιστωθοῦν κατὰ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἐνιαῖος ἐσωτερικὸς χῶρος ὀρίζεται ἐπίσης ἀπὸ τοὺς τοίχους 105 καὶ 104 (εἰκ. 1), ἀφοῦ ἡ βόρεια παρεῖα τοῦ 105 φέρει ἐπίχρισμα ποὺ ἐπικαλύπτει τὴ γωνία μεταξὺ τῶν τοίχων 105 καὶ 104.

Ἐνῶ στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ σκάμματος, ἀνάμεσα στοὺς τοίχους 105 καὶ 18, ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε σὲ βάθος +2.40 μ.—καὶ σὲ μικρὴ τομὴ μάλιστα σύρριζα στὸν τοῖχο 18 ἔφθασε στὰ +2.10 μ.—, ἡ ἀφαίρεση χώματος ἀπὸ τὸν χῶρο ποὺ βρίσκεται μεταξὺ τοῦ νότιου μάρτυρα καὶ τοῦ τοίχου 18 σταμάτησε

37. Ἀντίθετα, ἡ νότια παρεῖα τοῦ τοίχου 18 ἀνατολικά τοῦ 102 δὲν φέρει ἔχνη ἐπιχρίσματος μὲ κονίαμα.

λόγω τῆς στενότητας τοῦ χώρου στὰ +4.60 μ. Ἐπίσης, στὸ τμήμα ἀνάμεσα στὸν βόρειο μάρτυρα καὶ στὸν τοῖχο 105 ἡ ἀνασκαφή δὲν προχώρησε μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ δαπέδου ΛΑ' (+4.94 μ.).

Στρωματογραφία - Εὐρήματα

Ἡ στρωματογραφία τοῦ τομέα K21 ἔδειξε μετὰ ἀπὸ τὸ λεπτὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα (I), πάχους 0.20 μ. περίπου, δύο στρώματα: τὸ ἀνώτερο (II) ἔχει πάχος 0.40-0.50 μ. καὶ τὸ κατώτερο (III) 0.70-0.80 μ.

Στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα βρέθηκαν ὄστρακα ἀνάμικτα διαφόρων ἐποχῶν ἀπὸ ὑστεροκλασικὰ καὶ ἐλληνιστικὰ—κυρίως μελαμβαφή—ἕως ὄψιμα παλαιοχριστιανικά. Τὰ περισσότερα προέρχονται ἀπὸ κλειστὰ χρηστικὰ ἀγγεῖα τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος καὶ εἴτε εἶναι ἀκόσμητα εἴτε φέρουν διάκοσμο ἀπὸ χτένια διαφόρων τύπων. Ὅρισμένα εἶναι ἀπὸ ὠχροκίτρινο κώιο πηλὸ καὶ καλύπτονται μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ ἀνοιχτόχρωμο ἐλαφρὰ κιτρινοπράσινο ἐπίχρυσμα.

Βρέθηκαν ἀκόμα ὄστρακα ἀπὸ πινάκια μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρυσμα καὶ διάκοσμο ρουλέτας στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ τύπους τῆς ὑστερορωμαϊκῆς κεραμεικῆς Δ (Late Roman D) ποὺ θεωρεῖται κυπριακῆς προέλευσης. Μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ τέλος τοῦ 5ου ἢ ἀρχὲς 6ου μ.Χ. αἰ.³⁸ (πίν. 116ς). Ἄλλο ὄστρακο μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρυσμα καὶ διάκοσμο ρουλέτας στὴν ἐξωτερικὴ του πλευρὰ ἀνήκει στὴν ὑστερορωμαϊκὴ κεραμεικὴ Γ (Late Roman C) ποὺ ἡ προέλευσή της τοποθετεῖται στὴ Φώκαια³⁹. Μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου ἢ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου μ.Χ. αἰ.⁴⁰

Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος εἶναι ἀκόμα τμήμα λυχναριοῦ μὲ κόσμημα ἀκτινωτὸ στὸν δίσκο καὶ κληματίδα στὸ πλαίσιο, πιθανότατα ἀττικῆς προέλευσης, τοῦ 3ου ἢ 4ου μ.Χ. αἰ.⁴¹ (εἰκ. 116ε). Ὑπῆρχαν

38. Τουλάχιστον δύο ἀπὸ αὐτὰ τὰ πινάκια (ἀρ. εὐρ. K21 - A21/1986 καὶ K21 - A23/1986) φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στὴ Form 2 κατὰ HAYES, *Late Roman Pottery*, ὁ.π. 373 - 376, ποὺ μιμεῖται βορειοαφρικανικοὺς τύπους.

39. Ὁ ἴδιος, *A Supplement to Late Roman Pottery* (London 1980) 525 κέ.

40. Ἀρ. εὐρ. K21 - A22/1986. Ὁ ἴδιος, *Late Roman Pottery*, ὁ.π. 329, 338, Form 3. Γιὰ τὴ χρονολόγηση, στὸ ἴδιο, 337.

41. Ἀρ. εὐρ. K21 - Π2/1986. J. PERLZWEIG, *Lamps of the Roman Period, Agora VII* (Princeton N. J. 1961) ἀρ. 1474, 1506, πίν. 28, πρβ. καὶ ἀρ. 1544, 1552,

τέλος, θραύσματα ἀπὸ μαγειρικά σκεύη καὶ γυάλινα ἀγγεῖα, κόκαλα καὶ δόντια ζώων, ἀχιβάδες κ.ἄ.

Τὸ δεύτερο στρώμα μετὰ τὸ ἐπιφανειακὸ ἔδωσε παρόμοια εὐρήματα, δηλαδή πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ ὑστερορωμαϊκὰ χρηστικὰ χονδροειδῆ κλειστὰ ἀγγεῖα, εἴτε ἀκόσμητα εἴτε μὲ χτενωτὸ διάκοσμο, τμήματα ἀπὸ μαγειρικά σκεύη, θραύσματα ἀπὸ γυάλινα ἀγγεῖα, τμήματα λυχναριῶν, πάνω καὶ κάτω τμήμα μυλόπετρας⁴² (πίν. 117α-β), διαμ. περίπου 0.35 μ., κόκαλα καὶ δόντια ζώων, κοχύλια κ.ἄ. Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκαν καὶ μερικά ὄστρακα παλαιότερων περιόδων κυρίως ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὅπως τμήμα «μεγαρικοῦ» σκύφου μὲ ἀνάγλυφο κόσμημα ἀπὸ ὠὰ καὶ λόγχες⁴³.

Ἀπὸ τὰ ὄστρακα μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρυσμα αὐτοῦ τοῦ στρώματος ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν: α) Τμῆμα πινακίου βορειοαφρικανικῆς προέλευσης (African red slip ware) ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.⁴⁴. β) Θραῦσμα κεντρικοῦ τμήματος πινακίου κοσμημένο μὲ ἐμπέστα φοινικόφυλλα ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ ὁμόκεντρος κροσσωτοὺς κύκλους. Ἀνήκει στὴν ἴδια κατηγορία κεραμικῆς καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τέλος τοῦ 4ου ἢ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ.⁴⁵. γ) Τμῆμα πινακίου τῆς ὑστερορωμαϊκῆς κατηγορίας Γ (Late Roman C ware) ποὺ φέρει ἐμπέστο κόσμημα μὲ ρομβοειδῆ βάση ἀνάλογα τοῦ ὁποῖου ἀπαντοῦν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ.⁴⁶. δ) Ὅστρακο πινακίου μὲ εὐρὺ χεῖλος διακοσμημένο μὲ ρουλέτα στὴν ἐξωτερικὴ του ἐπιφάνεια, τὸ ὁποῖο ἀνήκει σὲ ἓνα τύπο ἀνοικτοῦ ἀγγείου τῆς ὑστερορω-

πίν. 28. Βλ. τελευταῖα Ν. ΠΟΥΛΟΥ - ΠΑΠΑΔΙΜΙΤΡΙΟΥ, *Lampes paléochrétiennes de Samos*, BCH CX, 1986, 602, ἀρ. 42, εἰκ. 38.

42. Πρβ. L. A. MORITZ, *Grain - Mills and Flour in Classical Antiquity* (Oxford 1958) 103 - 121.

43. Ἀρ. εὐρ. K21 - A125/1986. Γιὰ τοὺς «μεγαρικοὺς» σκύφους ποὺ ἔχουν βρεθεῖ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου βλ. AE 1985, ὁ.π. 6, σὴμ. 16.

44. Ἀρ. εὐρ. K21 - A91/1986. Ἀνήκει στὴ Form 63 κατὰ HAYES, *Late Roman Pottery*, ὁ.π. 109, εἰκ. 18.

45. Ἀρ. εὐρ. K21 - A119/1986. Στὸ ἴδιο, 223, εἰκ. 38, τύπος 4I (Style Aii, περίπου 350 μὲ ἀρχὲς 5ου αἰ. μ.Χ.) καὶ εἰκ. 40, τύπος 36u (Style Aii καὶ Aiii, τέλος 4ου ἕως 3ο τέταρτο 5ου αἰ. μ.Χ.). Βλ. πίνακα στὰ *Πρακτικά Καναδικοῦ Συμποσίου* (παράπνω σὴμ. 1).

46. Ἀρ. εὐρ. K21 - A68/1986. Στὸ ἴδιο, 357, εἰκ. 74, τύπος 34j. Γιὰ τὴ χρονολογία (περ. 440 - 490), στὸ ἴδιο, 349.

μαϊκῆς κεραμεικῆς Γ πολὺ διαδεδομένο κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου μ.Χ. αἰ.⁴⁷.

Ἀπὸ τὰ θραύσματα λυχναριῶν ποὺ βρέθηκαν στὸ στρώμα αὐτὸ ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ μύξα καὶ τμήμα χείλους λυχναριοῦ με κόσμημα ἀπὸ παράλληλες ραβδώσεις καὶ ἀνάγλυφες στιγμές. Ἀνάλογα λυχνάρια μικρασιατικῆς προέλευσης χρονολογοῦνται στὸν 5ο μ.Χ. αἰ.⁴⁸.

Στὸ τρίτο στρώμα βρέθηκαν παρόμοια εὑρήματα, ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο, ὅστρακα δηλαδή, ποὺ στὴν πλειοψηφία τους προέρχονται ἀπὸ χρηστικὰ χονδροειδῆ ἀγγεῖα, μαγειρικά σκεύη καὶ πινάκια ὑστερορωμαϊκῆς κεραμεικῆς, ἀνάμικτα ὅμως με ἄρκετὰ θραύσματα ρωμαϊκῆς⁴⁹ καὶ ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, π.χ. ὅστρακα ἀπὸ «μεγαρικούς» σκύφους, ἀπὸ ἱριδίζοντα μελαμβαφῆ πινάκια⁵⁰ κ.ἄ. Βρέθηκαν ἐπίσης ὅστὰ καὶ δόντια ζώων, κοχύλια κλπ.

Στὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ τομέα K21 ἀνάμεσα στοὺς τοίχους 105 καὶ 18 ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, σὲ βάθος +2.10 μ., ἀποκαλύφθηκαν ἀλλεπάλληλα στρώματα ποὺ τὰ εὑρήματά τους δίνουν μιὰ εἰκόνα τῶν διαδοχικῶν φάσεων ζωῆς τοῦ χώρου ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἕως τὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο. Τὰ στρώματα αὐτὰ ἀντιστοιχοῦν στὶς διαφορετικὲς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ τοίχου 18.

Συγκεκριμένα, τὸ δεύτερο στρώμα πάχους 0.40-0.50 μ. περίπου, ἀντιστοιχεῖ στὸ ἀνώτερο σωζόμενο τμήμα τοῦ τοίχου 18 τὸ ὁποῖο εἶναι ἐπιχρισμένο με κονίαμα. Τὸ ἐπόμενο στρώμα (III), πάχους 0.70-0.80 μ., ἀντιστοιχεῖ σὲ ἐκεῖνο τὸ τμήμα τοῦ τοίχου 18 ὅπου γίνεται χρῆση πλίνθων καὶ συνδετικοῦ ἀβεστοκονιάματος στοὺς ἄρμους. Ἀκολουθεῖ στρώμα (IV), πάχους 0.30-0.40 μ., με ἐμφανὲ ἔχνη καύσης (περίπου +4.80 ὡς +4.40 μ.) ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ ἐκεῖνο τὸν δόμο τοῦ τοίχου 18 ποὺ ἐξέχει ἐλαφρὰ ἀπὸ τοὺς ὑπερ-

47. Ἀρ. εὔρ. K21 - A66/1986. Πρβ. Form 3 κατὰ HAYES, ὁ.π. 329 - 338.

48. Ἀρ. εὔρ. K21 - Π6/1986. F. MILTNER, *Das Coemeterium der sieben Schläfer, Ephesos IV*, 2 (Baden b. Wien 1937) 105, ἀρ. 1687, πίν. IX (5ος αἰ. μ.Χ.). Πρβ. Κατάλογο ἐκθεσης *La Culture byzantine en Roumanie* (Βουκουρέστι 1971) 248, ἀρ. 340 καὶ πίν.

49. Π.χ. τμήμα ἀπὸ λυχνάρι K21 - Π14/1986, πιθανῶς ἐποχῆς Αὐγούστου, πρβ. HOWLAND, *Greek Lamps*, ὁ.π. ἀρ. 737, πίν. 51.

50. Σχετικὰ με αὐτὴ τὴν κατηγορίαν ἀγγείων βλ. παραπάνω, σημ. 24.

κείμενους καὶ θεωρήθηκε ὡς θεμελίωση. Πράγματι εἶναι σαφές ὅτι στὸ στρώμα αὐτὸ θεμελιώνεται ἐκείνη ἡ φάση τοῦ τοίχου 18 ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ χρήση συνδετικοῦ ἀσβεστοκονιάματος τὸ ὁποῖο σταματᾷ στὸ ὕψος αὐτό, ἐνῶ, χαμηλότερα, χρησιμοποιεῖται ὡς συνδετικὸ ὑλικὸ λάσπη. Ὡς σημειοθεῖ ὅτι σ' αὐτὸ τὸ στρώμα καύσης (IV) θεμελιώνεται καὶ ὁ τοῖχος 105. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ στρώματος αὐτοῦ, ποὺ εἶναι στὴν πλειονότητά τους χρηστικά, ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἀκέραη ὑστερορωμαϊκὴ λοπάδα ἀπὸ ἀνοιχτὸ κόκκινο ἡμιχονδροειδὴ πηλὸ μὲ παράλληλες αὐλακώσεις⁵¹. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν εὐρημάτων, γὰρ τὰ ὁποῖα ἔγινε ἐκτενῶς λόγος παραπάνω, τὰ στρώματα ποὺ ἀναφέρθηκαν ἀνήκουν στὴν παλαιοχριστιανικὴ (II-III) καὶ στὴν ὑστερορωμαϊκὴ-παλαιοχριστιανικὴ (IV) περίοδο τοῦ οἰκισμοῦ.

Βαθύτερα ἐντοπίστηκαν δύο στρώματα (V, VI), πάχους 0.15 μ. περίπου τὸ καθένα καθὼς καὶ λεπτὸ στρώμα (VII), πάχους 0.10 μ. (+4.10 ἕως +4 μ.), μὲ ἔντονα ἔχνη καύσης, ποὺ περιεῖχαν ἀρκετὴ λατύπη ἀπὸ μάρμαρο καὶ ἀμυγδαλόπετρα. Ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν εὐρημάτων, κυρίως θραύσματα ρωμαϊκῶν χρηστικῶν ἀγγείων ἀνάμικτων μὲ μερικὰ ἐλληνιστικὰ καὶ κλασικὰ ὄστρακα⁵², συνάγεται ὅτι τὰ στρώματα αὐτά, ποὺ φθάνουν ἕως +4 μ., ἀνήκουν στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.

Ἀκολουθοῦν βαθύτερα δύο στρώματα (VIII, IX), πάχους περίπου 0.30 μ. τὸ καθένα, καὶ τρίτο λεπτότατο στρώμα καύσης (X) στὰ ± 3.40 μ., ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸ τμήμα ἀργολιθοδομῆς τοῦ τοίχου 18. Τὰ εὐρήματα ἦταν ἐδῶ στὴν πλειονότητά τους ὄστρακα ἀπὸ ἐλληνιστικὰ ἀκόσμητα χρηστικά ἀγγεῖα· ἀνάμεσά τους βρέθηκαν πολλὲς διπλὲς λαβὲς κώϊων ἀμφορέων⁵³. Ὑπῆρχαν ἐπίσης θραύσματα ἀπὸ μελαμβαφὴ ἐλληνιστικὰ πινάκια μὲ ἱριδίζον βερνίκι, ὄστρακα μὲ γραπτὴ ταινιωτὴ διακόσμηση τῶν ὑπογεωμετρικῶν-ἀρχαϊκῶν χρόνων⁵⁴, λαβὴ κωδωνόσχημου ἀττικοῦ κρατήρα⁵⁵, θραῦσμα ἀπὸ

51. Ἀρ. εὐρ. K21 - A315/1986.

52. Πρβ. λαβὲς κωδωνόσχημων ἀττικῶν κρατήρων (K21 - A254/1986, K21 - A263/1986) βλ. παραπάνω σημ. 30.

53. Βλ. παραπάνω σημ. 26.

54. Γι' αὐτὴ τὴν κατηγορίαν ἀγγείων βλ. παραπάνω σημ. 15.

55. Ἀρ. εὐρ. K21 - A275/1986, βλ. παραπάνω σημ. 30.

κεντρικὸ τμήμα μελαμβανοῦς πινακίου μὲ κόσμημα ρουλέτας καὶ ἐμπιεστα ἀνθέμια⁵⁶ 5ου / 4ου αἰ. π.Χ. κ.ἄ.

Στὸ τελευταῖο τμήμα τοῦ τοίχου 18 μὲ τὴν ἰσόδομη τοιχοποιία ἀντιστοιχοῦν δύο στρώματα ἀπὸ ἀμμόχωμα (XI, XII) τῶν ὁποίων ἡ περιεκτικότητα σὲ ἄμμο αὐξάνει ὅσο προχωροῦμε σὲ βάθος. Τὸ ἀνώτερο ἔχει πάχος 0.35 μ. καὶ τὸ κατώτερο 0.55 μ. περίπου. Τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν ἐδῶ εἶναι κυρίως χρηστικά ἀκόσμητα. Ὑπῆρχαν ἐπίσης μελαμβανὴ τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου ἀνάμικτα μὲ μερικά κλασικά. Στὸ τελευταῖο στρώμα ἀμμοχώματος καὶ σὲ βάθος +2.40 μ. περίπου, ἀποκαλύφθηκαν τὰ θεμέλια τοῦ τοίχου 18. Σὲ τομὴ ποὺ ἔγινε σύρριζα στὸν τοῖχο μέχρι βάθους +2.10 μ. βρέθηκε, ἀνάμεσα σὲ ἀκόσμητα ὄστρακα χρηστικῶν ἀγγείων καὶ μελαμβανὴ μὲ θαμπὸ βερνίκι, μύξα λυχναριοῦ ποὺ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴν πρώιμη ἐλληνιστικὴ περίοδο⁵⁷. Ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν εὐρημάτων εἶναι δυνατόν ἐπομένως νὰ συναχθεῖ τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ κατώτερα στρώματα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ K21, ἐκπροσωποῦν τὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο ζωῆς τοῦ χώρου. Ἐπομένως, ὁ τοῖχος 18 θεμελιώνεται κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ ἔχει συνέχεια ζωῆς, ἂν καὶ μὲ συνεχεῖς προσθήκες καὶ ἐπεμβάσεις, ὕστερα ἀπὸ κάθε καταστροφή, ἕως τὰ ὅψιμα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Ὡς πρὸς τὴ χρῆση τοῦ στενόμακρου διαμερίσματος ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 105, 104, 18 καὶ 110, οἱ διαστάσεις του (0.82×6.20 μ.), τὸ εἶδος τῶν εὐρημάτων—στὴν πλειονότητά τους χρηστικά—καὶ ἡ πυκνότητά τους ὑποδεικνύουν ἀποθηκευτικὸ χῶρο.

56. Ἀρ. εὐρ. K21 - A296/1986. Πρβ. G. A. SPARKES - L. TALCOTT, *Black and Plain Pottery, Agora XII* (Princeton N. J. 1970) 128 - 9, ἀρ. 800, πίν. 58 (τέλος 5ου αἰ. π.Χ.). R. SMETANA - SCHERRER, *Spätklassische und hellenistische Keramik, Alt-Ägina II*, 1 (Mainz a. R. 1982) 58, ἀρ. 366, πίν. 28 (5ος/4ος αἰ. π.Χ.).

57. Γιὰ τὸν τρόπο σχηματισμοῦ τῆς μύξας, ποὺ εἶναι ἐξάλλου καὶ τὸ μόνο τμήμα ποὺ σώζεται, πρβ. HOWLAND, *Greek Lamps*, ὁ.π. 79, ἀρ. 354, πίν. 39 (Type 25 D prime, 300 - 275 π.Χ.). BAILEY, *A Catalogue of the Lamps*, ὁ.π. I, 28, ἀρ. Q12, πίν. 6 (ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ., πρὸςέλευση: Κρήτη), 172 - 3, ἀρ. Q381, πίν. 78 (1ο μισὸ 3ου αἰ. π.Χ., πρὸςέλευση: Ρόδος), 133, ἀρ. Q 261, 263, πίν. 44, (τέλος 4ου αἰ. π.Χ. ἢ πρῶτο μισὸ 3ου αἰ., πρὸςέλευση: Κνίδος).

Συμπερασματικά, σὲ μία πρώτη προσπάθεια συσχέτισης τῶν στρωμάτων καύσεων καὶ καταστροφῶν μὲ τοὺς μαρτυρημένους σεισμοὺς ποὺ ἐπληξάν τὴν Κῶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα θὰ μπορούσε κανεὶς, λαμβάνοντας ὑπόψη τὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα καὶ τὰ εὐρήματα, νὰ ἐπιχειρήσει τὴ σύνδεση τῆς μεσαίας καύσης (γύρω στὰ +4.15 ὠς +4 μ.) μὲ τὸν σεισμὸ τοῦ 142 μ.Χ. καὶ τῆς ἀνώτερης (γύρω στὰ +4.80 ὠς +4.40 μ.) μὲ τὸν σεισμὸ τοῦ 469 μ.Χ.⁵⁸ Σὲ ἀνάλογα συμπεράσματα ὁδήγησε ἐξάλλου καὶ ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα στὸν ἀνασκαφικὸ χῶρο δυτικὰ τοῦ σκελετοῦ τοῦ ξενοδοχείου (εἰκ. 1, χῶρος V)⁵⁹.

Ἄν ἡ παραπάνω ὑπόθεση ἐργασίας δὲν διαψευσθεῖ κατὰ τὴν πορεία τῆς ἀνασκαφῆς τότε, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὑστερορωμαϊκὴ καὶ παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, διακρίνονται στὸν τομέα K21, τόσο στὴ στρωματογραφία ὅσο καὶ στὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, τρεῖς φάσεις⁶⁰. Τὰ κτίσματα τῆς κύριας—μέσης—φάσης θεμελιώνονται στὸ στρώμα καύσης ποὺ ὑποθέτουμε ὅτι ἀντιστοιχεῖ στὴν καταστροφὴ τοῦ 469 μ.Χ. Ἐδῶ δηλαδὴ ἀρχίζει ἡ νέα οἰκοδομικὴ φάση τοῦ τοίχου 18, ὅπου γίνεται χρῆση συνδετικοῦ ἀσβεστοκονιάματος, θεμελιώνεται ὁ τοῖχος 105 καὶ διαμορφώνεται τὸ στενόμακρο διαμέρισμα τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ K21. Ἡ νεώτερη φάση θὰ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ μαρτυρημένου σεισμοῦ τοῦ 554 μ.Χ.⁶¹ Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ὑστερορωμαϊκὴ-παλαιοχριστιανικὴ περίοδο στὸν τομέα ποὺ ἀνασκάφηκε εἶναι ἡ ἀδιάλειπτη συνέχεια ζωῆς καὶ ἐπαναχρησιμοποίηση τῶν ἱδίων τοίχων, ἄρα καὶ χώρων. Ἡ κατοίκηση τοῦ χώρου πάντως δὲν φαίνεται νὰ ξεπερνᾷ τὰ χρονικὰ ὅρια τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. ἀφοῦ δὲν βρέθηκε ὡς τώρα ἐφυαλωμένη κεραμικὴ τῆς βυζαντινῆς περιόδου.

Τομέας K22

Στὸ ἀνασκαφικὸ τετράγωνο K22 ἀποκαλύφθηκαν σὲ βάθος +6.27 μ. οἱ τοῖχοι ἀρ. 104 καὶ ἀρ. 107, στὴν ἀνατολικὴ καὶ νότια πλευρὰ ἀντίστοιχα. Οἱ τοῖχοι ἔχουν πάχος περίπου 0.60 μ. καὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους,

58. Βλ. παραπάνω σημ. 17.

59. AE 1985, ὁ.π. 15-16.

60. Πρβ. KANTZIA, *Τὸ Ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνα*, ὁ.π. 14 - 15.

61. Βλ. παρακάτω σ. 327.

ἀσβεστοκονίαμα, ποὺ χρησιμεύει ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό σὲ δεύτερη χρῆση, καὶ κεραμίδια· ὡς συνδετικὸ ὕλικό ἔχουν λάσπη. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος 104 σχηματίζει ἄνοιγμα πλάτους 1 μ., τοῦ ὁποῖου ἀποκαλύφθηκε τὸ κατώφλι σὲ βάθος +5.36 μ. Ὁ νότιος τοῖχος 107 φάνηκε ὅτι ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ νότιου τοίχου τοῦ τομέα I 22 ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο. Ὁ τοῖχος αὐτὸς στὸ ἀνασκαφικὸ τετράγωνο K22 σχηματίζει ἄνοιγμα πλάτους 1.30 μ.

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα ἀποκαλύφθηκε κλίμακα μὲ τέσσερις βαθμίδες (πίν. 117γ)· ἀπὸ αὐτὲς ἡ χαμηλότερη εἶναι παλαιότερο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος, τμήμα περιθύρου πιθανόν, μὲ κυμάτιο, σὲ δεύτερη χρῆση⁶². Ἡ κλίμακα ἀποκαλύφθηκε ὁλοκληρωτικὰ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ νότιου μάρτυρα τοῦ τομέα. Ἡ ὑψηλότερη βαθμίδα βρίσκεται σὲ βάθος +6.34 μ. Τὸ κατώφλι τῆς κλίμακας ποὺ δὲν ἐντοπίστηκε θὰ πρέπει νὰ βρίσκεται σὲ βάθος περίπου +5.38 μ., ἀντίστοιχο δηλ. μὲ τὸ κατώφλι τοῦ ἀνοίγματος τοῦ τοίχου 104 (+5.36 μ.). Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ἀνώτερης σωζόμενης βαθμίδας, τῆς ὁποίας τὸ ὕψος συμπίπτει περίπου μὲ τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ τοίχου 107, βρέθηκαν ριγμένες κεραμίδες ὡς μπάζωμα ὑπόστρωσης δαπέδου. Κεραμίδες βρέθηκαν ἐπίσης καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ὁλόκληρου τοῦ τομέα K22. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς ἦταν πεσμένες ἀκέραιες καὶ συνδεδεμένες μεταξὺ τους μὲ κονίαμα· ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται στὸ ἴδιο περίπου βάθος μὲ τὸ σωζόμενο ὕψος τῶν τοίχων καὶ σταμάτησαν σὲ βάθος +5.27 μ. Λίγο πρὶν σταματήσουν οἱ ριγμένες κεραμίδες, σὲ βάθος δηλαδή +5.47 μ., στὴ γωνία τῶν τοίχων 107 καὶ 104 βρέθηκαν ἔχνη καύσης. Λίγο πιὸ κάτω, +5.21 μ., μὲ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου, σταμάτησε ἡ ἔρευνα, χωρὶς νὰ βρεθοῦν ἔχνη δαπέδου.

Στρωματογραφία - εὐρήματα

Στὸ πρῶτο στρώμα, τὸ ἐπιφανειακὸ μὲ διαφόρου πάχους ἐπίχωση (± 0.15 - 0.45 μ.) τὰ ὅστρακα ποὺ βρέθηκαν εἶναι χρηστικά, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρουν διακοσμήσεις ἀπὸ χτένι τῶν ὑστερορωμαϊκῶν ἀγγείων⁶³ ἀνάμεσά τους

62. Ἡ χρῆση παλαιότερων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν διαπιστώνεται εὐρύτατα στὸν χῶρο.

63. W. HAUTUMM, *Studien zu Amphoren der spätrömischen und frühbyzanti-*

ὑπάρχουν καὶ ἑλληνιστικά, κλασικά καὶ ἀρχαῖα. Ἰδιαίτερα ἀξιόλογα εἶναι μερικά θραύσματα τῆς κατηγορίας *terra sigillata* ποὺ ἄλλα φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ⁶⁴ καὶ ἄλλα ὅτι κατεβαίνουν ὡς τοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς-παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους⁶⁵.

Στὸ δεύτερο στρῶμα, πάχους $\pm 0.30-0.50$ μ., τὰ εὐρήματα εἶναι κυρίως ὄστρακα ἀπὸ χρηστικά ἀγγεῖα· ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν καὶ παλαιότερα, κυρίως ἑλληνιστικά καὶ κλασικά θραύσματα. Ἰδιαίτερα ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ διπλὴ λαβὴ κώιου ἀμοφορέα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ΣΩΠΑΤΡΟΣ⁶⁶ καὶ τμῆμα ἀρρετινοῦ πινακίου μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση γενειοφόρου Σειληνοῦ(;) ⁶⁷ (πίν. 116ζ). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζει τμῆμα χείλους πινακίου μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα ποὺ πρέπει νὰ ἀνήκει στὴ βορειοαφρικανικὴ κεραμεικὴ (*African red slip ware*) καὶ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 5ου αἰῶνα μ.Χ. περίπου⁶⁸. Ἀργότερα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου αἰῶνα μ.Χ. περίπου, θὰ πρέπει νὰ ἀνήκει ἓνα ἀκόμη τμῆμα χείλους πινακίου τῆς ὑστερορωμαϊκῆς κεραμεικῆς Γ (*Late Roman C*) τῆς Φώκαιας⁶⁹. Ἐνα ἄλλο μικρὸ κομμάτι μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα ποὺ φέρει διακόσμηση ρουλέτας, ἡ ὁποία σχηματίζει ζώνη ἀπὸ ἐπαναλαμβανόμενες μικρὲς αὐλακώσεις, θυμίζει ἀνάλογες διακοσμήσεις τῆς ὑστερορωμαϊκῆς κεραμεικῆς Δ τῶν κυπριακῶν ἐργαστηρίων (*Cypriot red slip*

nischen Zeit (Fulda 1981) 24 - 25, τελευταῖα D. P. S. PEACOCK - P. F. WILLIAMS, *Amphorae and the Roman Economy. An Introductory Guide* (London - New York 1986) 158 κέ.

64. Ἀρ. εὐρ. K22 - A36/1986, K22 - A51/1986, K22 - A53/1986, K22 - A58/1986.

65. Ἀρ. εὐρ. K22 - A56/1986.

66. Ἀρ. εὐρ. K22 - A77/1986, βλ. πρὸ πάνω, σημ. 26.

67. Ἀρ. εὐρ. K22 - A80/1986, πρβ. H. DRAGENDORFF - C. WATZINGER, *Arretinische Reliefkeramik mit Beschreibung der Sammlung in Tübingen* (En Blin 1948) 236, ἀρ. 602, πίν. 39. FRANCESCA PAOLA PORTEN PALANGE, *La ceramica arretina a rilievo* (Firenze 1966) ἀρ. 123, πίν. XXXI.

68. Ἀρ. εὐρ. K22 - A79/1986. Τὸ σχῆμα τοῦ χείλους θυμίζει τὴ Form 67 κατὰ HAYES καὶ μάλιστα τὰ ὅψιμα παραδείγματα, *Late Roman Pottery*, ὁ.π. 112 - 116, εἰκ. 19, πρβ. ἀρ. 28.

69. Ἀρ. εὐρ. K22 - A126/1986. Ἡ μορφή του μὲ τὸ χαμηλὸ χεῖλος καὶ ἡ διακόσμηση ρουλέτας στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ θυμίζει τὸν τύπο F, Form 3 κατὰ HAYES, στὸ ἴδιο 329 - 338, εἰκ. 69, ὁ ἴδιος *A Supplement...*, ὁ.π. LIX - LXI.

ware—Late Roman D) ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 6ο καὶ 7ο αἰ. μ.Χ.⁷⁰. Βρέθηκε ἐπίσης μικρὸ τμήμα χείλους πινακίου μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα ὑστερορωμαϊκῆς κεραμεικῆς Γ (Late Roman C) τῆς Φώκαιας, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου αἰώνα⁷¹.

Στὸ τρίτο στρώμα, πάχους 0.70-0.90 μ. περίπου, πολλὰ εἶναι τὰ ὄστρακα ποὺ ἀνήκουν σὲ χρηστικά ἀγγεῖα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρουν τὶς χαρακτηριστικὲς ὑστερορωμαϊκὲς αὐλακώσεις καὶ διακοσμήσεις μὲ χτένι. Ὑπάρχουν καὶ ρωμαϊκά, ἐλληνιστικά, κλασικὰ καὶ ἀρχαῖα ὄστρακα· ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει μικρὸ ἀπότμημα ἀρρετινοῦ ἀγγείου μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση⁷².

Δύο τμήματα ἀπὸ χεῖλη πινακίων τῆς κατηγορίας μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα μοιάζουν μὲ τὴν ὁμάδα 4 τῆς ὑστερορωμαϊκῆς κεραμεικῆς Γ (Late Roman C) τῆς Φώκαιας, ποὺ χρονολογεῖται στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 5ου αἰώνα⁷³. Βρέθηκαν ἐπίσης θραύσματα ἀπὸ γυάλινα σκεύη, τμήματα ἀπὸ ἐρυθρόχρωμα κονιάματα, ἓνα καρφὶ καὶ τμήμα ἀπὸ σκαπτικὸ ἐργαλεῖο.

Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι καὶ στὰ δύο στρώματα βρέθηκε πλῆθος πεσμένων κεραμίδων, ποὺ ἄρχισαν σὲ βάθος +6.25 μ. καὶ σταμάτησαν σὲ βάθος +5.27 μ., λίγο πρὶν κάτω δηλαδὴ ἀπὸ τὸ κατώφλι τοῦ ἀνοίγματος στὸν τοῖχο 104 ποὺ βρέθηκε σὲ βάθος +5.36 μ. Φαίνεται πολὺ πιθανὸ ἐπομένως ὅτι πρόκειται γιὰ δύο διαδοχικὲς καταστροφὲς μέσα στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Ἡ πρώτη ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ βάθος περίπου +5.20 ὡς +5.30 μ., θὰ μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν σεισμὸ τοῦ 469 ὅπως μαρτυροῦν τὸ κατώφλι τοῦ τοίχου 104, σὲ βάθος +5.36 μ., καὶ τῆς κλίμακας, +5.38 μ. περίπου, ποὺ θὰ ἔγιναν πάνω στὸ στρώμα τῆς καταστροφῆς· ἡ δεύτερη, καταστροφή ποὺ μαρτυρεῖται σὲ ὅλο τὸ πᾶχος τοῦ στρώματος, ὀφείλεται ἐνδεχομένως στὸν ἰδιαίτερα καταστρεπτικὸ σεισμὸ τοῦ 554.

70. Ἀρ. εὐρ. K22 - A75/1986. Πρβ. Forms 8 καὶ 9 κατὰ HAYES, *Late Roman Pottery*, ὁ.π. 379 - 382, εἰκ. 81 - 82.

71. Ἀρ. εὐρ. K22 - A149/1986. Τὸ χαμηλὸ χεῖλος μὲ τὴ διακόσμηση ρουλέτας στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ θυμίζει τὸν τύπο F τῆς Form 3 κατὰ HAYES, στὸ ἴδιο, 329 - 338, εἰκ. 69.

72. Ἀρ. εὐρ. K22 - A141/1986, πρβ. *Antioch IV*, 1, εἰκ. 37, ἀρ. 1.

73. Ἀρ. εὐρ. K22 - A189/1986 καὶ K22 - A183/1986· ἓνα τρίτο, K22 - A184/1986 ποὺ δὲν ἐπιτρέπει καμία ταύτιση, μοιάζει πολὺ ἀπὸ ἄποψη πηλοῦ μὲ τὰ δύο προηγούμενα βλ. HAYES, *Late Roman Pottery*, ὁ.π. 338, εἰκ. 69.

Τομέας Ι23

Στὸ ἀνασκαφικὸ τετράγωνο Ι23 καὶ σὲ βάθος +6.50 μ. ἀποκαλύφθηκε τοῖχος πλάτους 0.60 μ. μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν, ποὺ φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ τοίχου 106 τῶν ἀνασκαφικῶν τετραγώνων Ι22 καὶ Ι21. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο αὐτὸ καὶ στὸ ἴδιο βάθος μὲ τὴ σωζόμενη πάνω ἐπιφάνειά του ὁ χῶρος εἶναι διάσπαρτος ἀπὸ λίθους καὶ σπασμένες κεραμίδες, πιθανὸν ἀπὸ καταστροφή τῶν οἰκοδομημάτων λόγῳ σεισμοῦ. Μία συσσώρευση λίθων παρατηρεῖται στὴ ΝΔ γωνία, μία ἄλλη μεγαλύτερη στὴ ΒΔ γωνία τοῦ τετραγώνου. Εἶναι ἡ ἴδια εἰκόνα ποὺ συναντήσαμε ὡς τώρα σὲ ὅλα τὰ ἀνασκαφικὰ τετράγωνα ἀνατολικά ἀπὸ τὸν τιμιεντένιο σκελετὸ τῆς οἰκοδομῆς Πατέρα - Τσαγκαρούλη.

Πηγάδι καὶ Δεξαμενὴ (Τομεῖς Δ19 - Δ20 - Γ19)

Δυτικὰ τοῦ ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος ἀνασκάφηκε ἐπίσης τὸ δυτικὸ τμήμα τῶν τομέων Δ20, Δ19 καὶ καθαρίστηκε τὸ ἀνατολικὸ τοῦ τομέα Γ19. Φάνηκε καθαρὰ ὅτι ἡ μικρὴ περίπου τετράγωνη (2.15×1.80 μ.) κατασκευὴ Ια, ποὺ εἶχε φανεῖ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἑφορείας, εἶναι δεξαμενὴ (πίν. 118α). Τὸ δάπεδό της, γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἑφορείας, βρίσκεται σὲ βάθος +5.46 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογώνιες ψημένες κεραμίδες πάχους 0.04 μ. Στὸν ἀνατολικὸ μάλιστα τοῖχο ποὺ σώζεται σὲ ὕψος 0.20 μ. ἀποκαλύφθηκε μικρὸς ἀγωγὸς νεροῦ (διαμ. 0.08 μ.) (πίν. 118β), ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν ἔξοδο τοῦ ὁποῖου σχηματίζονται δύο μικρὲς βαθμίδες. Κάτω ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δαπέδου τῆς δεξαμενῆς σὲ βάθος 0.90 μ. (+4.56 μ., δηλ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας) βρέθηκαν οἱ λιθόπλινθοι τοῦ ὑποστρώματος τοῦ δαπέδου τοῦ ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος.

Στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς δεξαμενῆς ἀποκαλύφθηκε τετράγωνο περίπου (διαστάσεων πλευρῶν ἀν. 0.79 μ., βορ. 0.85 μ., δυτ. 0.75 μ., νοτ. 0.77 μ.) κτιστὸ ὄρυγμα, τὸ ὁποῖο ἦταν σκεπασμένον μὲ σωρὸ λίθων· μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ ποὺ ἔφθασε σὲ βάθος 5 μ. περίπου, φάνηκε καθαρὰ ὅτι ἀνῆκε σὲ πηγάδι, μὲ χτισμένες παρειές. Στὸν χῶρο ποὺ ἐρευνήθηκε κατόπιν, δυτικὰ τῆς δεξαμενῆς καὶ τοῦ πηγαδιοῦ, ὡς τὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ σκάμματος τῆς Ἑφορείας, ἀποκαλύφθηκαν, σὲ βάθος +5.21 μ., δόμοι τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος. Στὴ συνέχεια ἔγινε καθαρισμὸς ἐνὸς ὀρθογωνίου τμήματος μὲ ἐπίχρισμα ἀσβέστη (δάπεδο Η', +5.55 μ.) ποὺ σχηματίζει γωνία στὰ

νότια μὲ δύο λιθοπλίνθους τοῦ οἰκοδομήματος σὲ δευτέρη χρήση (τοῖχος 29). Καθαρίστηκε ἐπίσης τμήμα τοῦ τοίχου 28, ὡς τὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ σκάμματος τῆς Ἐφορείας, καὶ ἀποκαλύφθηκε ὁ τοῖχος 52, δυτικὰ τῶν δόμων ποὺ προαναφέρθηκαν, μεταξὺ τῶν τοίχων 28 καὶ 30, μὲ παράλληλη πρὸς αὐτοὺς κατεύθυνση.

Μὲ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου πρὸς Νότο, στὸ δυτικὸ δηλαδὴ τμήμα τοῦ τομέα Δ19 καὶ στὸ ἀνατολικὸ τοῦ ἀνασκαφικοῦ τετραγώνου Γ19 φάνηκαν: α) στὰ ἀνατολικά τοῦ τοίχου ἀρ. 25, τμήμα τοῦ ὑποστρώματος τοῦ δαπέδου τοῦ ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος ἀπὸ κοκκινωπὴ πέτρα Κεφάλου σὲ βάθος +4.56 μ. καὶ β) στρώση πυρᾶς (δάπεδο Ζ'), σὲ βάθος +5.05 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας. Ἡ ἀνασκαφή θὰ πρέπει νὰ προχωρήσει στὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ σκάμματος, γιὰ νὰ ἐρευνηθεῖ μήπως πρόκειται γιὰ φοῦρνο, ὁ ὁποῖος θὰ μπορούσε νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸ πηγάδι καὶ τὴ δεξαμενὴ (πρβ. καὶ ὑψομετρικὴ στάθμη)· σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι, μπορεῖ νὰ ὑποτεθεῖ μὲ μεγάλη ἐπιφύλαξη πρὸς τὸ παρὸν ὅτι πρόκειται γιὰ ἐργαστηριακὸ χῶρο.

Τὰ περισσότερα ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν πλάι στοὺς τοίχους τῆς δεξαμενῆς ἀνήκουν σὲ χονδροειδῆ καὶ ἡμιχονδροειδῆ χρηστικὰ ἀγγεῖα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρουν ἀλλακώσεις καὶ διακοσμήσεις μὲ χτένι ποὺ συχνὰ διαγράφουν κυματισμούς· τὰ τελευταῖα ὑποδηλώνουν χρονολόγησι μετὰ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ.⁷⁴. Στὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τῆς δεξαμενῆς βρέθηκαν ὄστρακα μὲ ἐρυθρὸ ἐπίχρισμα. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἓνα τμήμα πινακίου τῆς βορειοαφρικανικῆς κεραμεικῆς (African red slip ware), ποὺ θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ὡς τὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰώνα⁷⁵. Περισσότερο ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ ἀποσπασματικὴ διακόσμηση ποὺ σώζεται σὲ θραῦσμα μὲ σταχυωτὸ κόσμημα, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ σὲ βορειοαφρικανικὰ πινάκια ποὺ χρονολογοῦνται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 410-470 μ.Χ.⁷⁶.

Ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ πάνω ἀπὸ τὸν σωρὸ τῶν λίθων ποὺ σκέπαζαν τὸ πηγάδι, ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ τμήμα συμπαγοῦς λαβῆς καὶ χεῖλους λυχναριοῦ,

74. Βλ. πρὸ πάνω, σημ. 63.

75. Ἀρ. εὐρ. Δ20 - Α10/1986, HAYES, *Late Roman Pottery*, ὁ.π. 31 - 33 εἰκ. 4.

76. Ἀρ. εὐρ. Δ20 - Α12/1986, στὸ ἴδιον, Style Aiii 219, 243 ἀρ. 77, εἰκ. 42.

τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τέλος τοῦ 6ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰῶνα⁷⁷ καὶ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴ Σάμο⁷⁸. Μικρὸ τμῆμα πινακίου terra sigillata βρέθηκε ἐπίσης ἀνάμεσα σὲ πέτρες ποὺ σκέπαζαν τὸ πηγάδι.

Ἰδιαίτερα λίγα εἶναι τὰ εὐρήματα μέσα στὸ ὄρυγμα τοῦ πηγαδιοῦ. Εἶναι κυρίως ὄστρακα ἀπὸ χρηστικά ἀγγεῖα. Ὡστόσο ἀνάμεσά τους βρέθηκαν θαλάσσια ἐλληνιστικά καὶ μιὰ στρογγυλὴ ἀγνύθα, τύπος ποὺ ἦταν σὲ χρῆση ὡς τὸν 1ο αἰ. μ.Χ.⁷⁹. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἓνα ἀπότμημα λυχναριοῦ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸν 5ο ὡς τὸν 7ο μ.Χ. αἰ.⁸⁰ καὶ νὰ θεωρηθεῖ πιθανὸν σαμιώτικο⁸¹. Μέσα στὸ πηγάδι βρέθηκαν ἐπίσης ὄστὰ ζώων καὶ κομμάτια ὀψιανοῦ⁸².

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ εὐρήματα, ἂν καὶ πενιχρά, τὸ συγκρότημα θὰ πρέπει νὰ ἦταν σὲ χρῆση κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ εἶναι πιθανὸν καὶ ἐξαιτίας τοῦ ἐπιπέδου στὸ ὁποῖο βρίσκεται νὰ καταχωσθῇ κατὰ τὸν σεισμὸ τοῦ 554 μ.Χ.

Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ ΒΕΡΤΗ, Γ. ΚΟΚΚΟΡΟΥ ΑΛΕΥΡΑ,
Α. ΛΑΙΜΟΥ, Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

77. Ἀρ. εὐρ. Δ20 - Α22/1986, ΠΟΥΛΟΥ - ΠΑΠΑΔΙΜΙΤΡΙΟΥ, *Lampes paléochrétiennes*, β.π. τύπος ΑΠ 3, 596 ἀρ. 30, εἰκ. 27.

78. Ἐπειδὴ τὰ γνωστὰ λυχνάρια ποὺ εἶναι διακοσμημένα στὸ χεῖλος παρουσιάζουν ἐνότητα καὶ ἔχουν βρεθεῖ σὲ σημαντικὸ ποσοστὸ στὴ Σάμο, στὸ ἴδιο 594 - 595.

79. Ἀρ. εὐρ. Δ20 - Α52/1986, CLADY R. DAVIDSON, DOROTHY BURR - THOMPSON, Small Objects from the Pnyx: I, *Hesperia Supplement VII*, 1943, 70 - 71, 79. H. S. ROBINSON, Pottery of Roman Period, *Agora V* (Princeton N.J. 1959) 39 G162, pl. 50. τελευταῖα MARIA DHOGA - TOLI, Loomweights from the Acropolis of Mytilene, Lesbos, στὸ *Πρακτικά τοῦ Συμποσίου Ἀρχαιολογίας Νησιῶν τοῦ Αἰγαίου*, 20 - 22 Φεβρουαρίου 1987 (τυπώνεται).

80. Δ20 - Α63/1986, πρβ. MILTNER, *Das Coemeterium...*, β.π. IV, 2 (1937) F. Byzantinische Lampen, τύπος II ἀρ. 333, πίν. XIV. PH. BRUNEAU, Les lampes, *Exploration archéologique de Délos XXVI* (Paris 1965) 141, ἀρ. 4714, πίν. 34, 6ος αἰ.

81. ΠΟΥΛΟΥ - ΠΑΠΑΔΙΜΙΤΡΙΟΥ, *Lampes paléochrétiennes*, β.π. 594 - 6, τύπος ΑΠ 1, ἀρ. 24 - 26, εἰκ. 23 - 24, 53.

82. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς δεξαμενῆς εἶχε ἐρευνηθεῖ κατὰ τὴ σωστικὴ ἀνασκαφὴ τῆς Ἐφορείας καὶ δὲν εἶναι γνωστὰ τὰ ὄστρακα ποὺ ἔδωσε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΜΟΥΣΕΙΑ

Εἰς τὰς Μυκήνας τὸ κύριον μέρος τῆς προσπαθείας μας συνεκεντρώθη εἰς τὴν συνέχισιν τῆς οἰκοδομῆς τοῦ Μουσείου. Ἡδὴ ἔχει συμπληρωθῇ ἡ ἐκ σκυροδέματος κατασκευὴ τοῦ κτιρίου, ἤρχισαν δὲ αἱ ἐργασίαι εἰς τὸ ἐσωτερικόν του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ

Ἡ Ἑταιρεία δὲν περιορίσθη μόνον εἰς ἀνασκαφικὸν καὶ ἐρευνητικὸν ἔργον, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ μὲ δραστήριον καὶ ἐντατικὸν ρυθμὸν συνεχισθέντος δημοσιευτικοῦ τῆς ἔργου, συνέβαλε σπουδαίως εἰς τὸν πλουτισμὸν τῆς διεθνοῦς ἀρχαιολογικῆς βιβλιογραφίας κατὰ τὸ 1986.

Οὕτω διὰ τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἐξεδόθησαν:

Περιοδικὰ Δημοσιεύματα

- α. Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησε τὸ τεῦχος τοῦ Ἔργου 1985.
- β. Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησε ὁ τόμος τῶν ΠΑΕ 1983 (τεύχη Α' καὶ Β').
- γ. Ἦρchiσε καὶ ἐπροχώρησεν ἡ στοιχειοθεσία τῶν ΠΑΕ 1984.
- δ. Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς 1984.
- ε. Ἦρchiσε καὶ ἐπροχώρησεν ἡ στοιχειοθεσία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος 1985.
- στ. Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησε τὸ πανηγυρικὸν τεῦχος τοῦ Ἔργου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1986 διὰ τὰς ἑορτὰς τῶν 150 χρόνων ἀπὸ τῆς ιδρύσεώς της.

«Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας»

α. Ἐκυκλοφόρησε τὸ ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ ἀειμνήστου ἀντιπροέδρου τῆς Ἑταιρείας Ἰωάννου Τραυλοῦ «Λεξικὸν τῶν Ἀρχαίων Ἀρχιτεκτονικῶν Ὁρῶν» τοῦ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου (ὑπ. ἀρ. 94).

β. Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησε τὸ τεῦχος Α' τοῦ ὑπ' ἀριθ. 103 τιμη-

τικοῦ τόμου «Φίλια Ἐπη εἰς Γεώργιον Ἐ. Μυλωνᾶν» καὶ ἐπροχώρησεν ἡ στοιχειοθεσία τοῦ τεύχους Β'.

γ. Ἦρχισε καὶ ἐπροχώρησεν ἡ στοιχειοθεσία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 104 βιβλίου τοῦ ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς κ. Βασιλείου Χ. Πετράκου, «Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων τῆς. 1837-1987».

δ. Ἦρχισε καὶ ἐπροχώρησεν ἡ στοιχειοθεσία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 105 βιβλίου τοῦ καθηγητοῦ Γεωργίου Μπακαλάκη, «Ἀνασκαφὴ στὸν λόφο Γιόρκους».

Ἡ δαπάνη διὰ τὰ ἀνωτέρω ἀνῆλθεν εἰς δρχ. 9.725.657.

Ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1986 κίνησις τῆς Βιβλιοθήκης ὑπῆρξεν ἀξιόλογος. Ἀπὸ Ἰανουαρίου μέχρι 31ης Δεκεμβρίου εἰσῆχθησαν 1217 τόμοι βιβλίων. Ἐξ αὐτῶν 186 τόμοι προέρχονται ἐκ δωρεῶν, 499 τόμοι ἐξ ἀνταλλαγῆς ἐκδόσεων τῆς Ἑταιρείας μὲ δημοσιεύματα ἄλλων ἰδρυμάτων, καὶ 533 ἐξ ἀγορᾶς. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι κατὰ τὸ 1986 ἐξυπηρετήθησαν ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην 6150 ἀναγνώσται.

Ἡ δαπάνη διὰ τὴν ἀγορὰν βιβλίων ἀνῆλθεν εἰς δρχ. 3.294.470.

Πρέπει νὰ ὑπενθυμίσω ἐξ ἄλλου ὅτι εἰς τὸν ξενῶνα τῆς Ἑταιρείας, ποὺ περιωρίσθη εἰς δύο μόνον δωμάτια, ἐφιλοξενήθησαν πάλιν ξένοι, ἰδίως ἀρχαιολόγοι ἐπισκεπτόμενοι διὰ ἀρχαιολογικὰς μελέτας τὴν Ἑλλάδα. Ἐνα ἀπὸ τὰ δωμάτια διετέθη εἰς τὴν Γραμματεῖαν τοῦ Μυθολογικοῦ Λεξικοῦ (LIMC). Καὶ οἱ ὀλίγοι ὅμως φιλοξενηθέντες καὶ χρησιμοποίησαντες τὴν βιβλιοθήκην μας μὲ συγκίνησιν ἐνθυμοῦνται καὶ ἀναφέρουν ἐπισήμως τὴν παραμονὴν των εἰς τὸ κτίριον τῆς Ἑταιρείας, τὴν ὁποῖαν ἀποκαλοῦν «τὸ δεύτερο σπῆτι τους».

Ἐν κατακλείδι τῆς σημερινῆς περιγραφῆς τοῦ ἔργου τῆς Ἑταιρείας πρέπει νὰ ἐκφράσω τὰς θερμὰς εὐχαριστίας τοῦ Συμβουλίου εἰς τὸ ἐπιστημονικόν, τὸ διοικητικόν, καὶ λοιπὸν προσωπικὸν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας διὰ τὴν ἀξιόλογον συμβολὴν των, τὸν ἐπιδειχθέντα ζῆλον καὶ τὴν ἀγάπην μὲ τὴν ὁποῖαν περιβάλλουν τὸ ἔργον τῆς Ἑταιρείας, ἄνευ τῆς βοήθειας τῶν ὁποίων θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ πραγματοποιηθῇ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

Α' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1986

Ἐν Ἀθήναις τῇ 20ῇ Ἀπριλίου 1986 τοῦ χιλιοστοῦ ἐνακοσιοστοῦ ὀγδοηκοστοῦ ἔκτου ἔτους, ἡμέρᾳ ἐβδομάδος Κυριακῇ, ὥρα 10 π.μ. ἀκριβῶς, συνήλθον ἐν τῷ μεγάρῳ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Πανεπιστημίου 22, ἐκ τῶν Ἑταίρων αὐτῆς οἱ ἐν τῷ ἐκλογικῷ καταλόγῳ τοῦ ἔτους 1986, ὑπ' αὐξ. ἀριθ. 248 Παπαθανάση-Μουσιοπούλου Κ., 240 Πάντος Πάντος, 210 Μπουφίδης Νικόλαος, 48 Γκιολῆς Ν., 123 Κισκύρας Δημ., 122 Κεραμόπουλλος Δημ., 259 Παπαχατζῆς Νικ., 238 Παντελίδου-Γκόφα Μ., 115 Καρδαρᾶ Χρυσ., 198 Μούσουλος Α., 1 Ἀδαμίδης Κωνστ., 18 Βαγιακάκος Δικ., 69 Δοντᾶς Γ., 354 Χατζηκακίδης Ἀθαν., 295 Σαραντόπουλος Κωνστ., 272 Πετράκος Βασ., 24 Βασιλείου Σπ., 27 Βαφείδης Ἀ., 213 Μυλωνᾶς Γ., 45 Γιαννουλίδου Καλ., 317 Συριόπουλος Κωνστ., 197 Μουρίκη Ντ., 38 Γαλανόπουλος Ἀ., 30 Βλάχος Ἀ., 126 Κόκκινος Δημ., 7 Ἀνδρειωμένου Ἀγγ., 291 Σακελλαράκης Ἰ., 99 Καλλίας Κωνστ., 164 Λαζαρίδης Π., 252 Παπαμιχαήλ Μιχ., 141 Κουβελάκης Γ., 205 Μπόνης Κωνστ., 300 Σῖνος Στέφ., 255 Παπαπάνος Κωνστ., 124 Κοκολάκης Μ., 37 Βρανούσης Α., 93 Θωμόπουλος Θ., 180 Μαραγκοῦ Α., 256 Παπαποστόλου Ἰ., 170 Λεμπέση Ἀγγ., 114 Καρανῖκος Ἀ., 186 Μαυρομαμάτη Μ., 274 Πέτσας Φ., 135 Κοντὸς Παν., 154 Κριτζᾶς Χαρ., 76 Ἐφραίμογλου Λάζ., 150 Κουτρούμπας Δ., 253 Παπαμιχαήλ-Κουτρούμπα Ἀννα, 128 Κόκκου Ἀγγελ., 178 Μανούσκακας Μ., 166 Λαμπρινουδάκης Βασ., 81 Ζερβουδάκη Ἡώς, 270 Περαντινὸς Νικ., 67 Δημητροκάλλης Γ., 174 Λούβαρης Ν., 297 Σιαφάκας Ἀν., 131 Κονιδάρης Γερ., 290 Σακελλαράκη-Σαπουνᾶ Ἐ., 204 Μπέζη Ἐλ., 302 Σκιαδᾶς Ἀρ., 233 Πάλλας Δημ., 32 Βοβολίνης Σπ., 196 Μιχαηλίδου-Νουάρου Εὐθ., 195 Μιχαηλίδης-Νουάρος Γ., 281 Πουλιανὸς Ἀρης, 356 Χατζημιχαήλης Ἰ., 91 Θεοχάρης Περ., 273 Πετρονώτης Ἀρ., 187 Μελισσηνοῦ Χρ., 327 Τουρτόγλου Μεν., 88 Θέμελης Πέτρος, 49 Γκόφας Δημ., 232 Παλιούρας Ἀ., 335 Τσαντίλας Ἰ., 328 Τριανταφυλλίδης Περ.,

269 Πέππα-Δελμούζου Κ., 137 Κορρές Γ., 146 Κουνουπιώτου-Μανωλέσου Ἑλ., ἦτοι ἐν ὅλῳ ἑταῖροι 79, ἵνα συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 31 τοῦ Ὁργανισμοῦ, ἐκλέξωσι τὸ Προεδρεῖον τῆς Συνελεύσεως καὶ τὴν πενταμελῆ Ἐξελεγκτικὴν καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείαν διὰ τὸ ἀρξάμενον ἔτος 1986, ἀκούσωσι τὴν περὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1985 ἔκθεσιν τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας συνταχθεῖσαν ἔκθεσιν περὶ τῶν πεπραγμένων τοῦ 1985.

Ὁ Πρόεδρος τοῦ Διοικ. Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας κ. Κωνστ. Μπόνης ἐκάλεσε τοὺς ἑταίρους εἰς ἐκλογὴν τοῦ Προεδρείου τῆς Συνελεύσεως διὰ φανερᾶς ψηφοφορίας. Ἐξελέγησαν δὲ Πρόεδρος ὁ κ. Γ. Κουβελάκης, Ἀντιπρόεδρος ἡ κ. Λίλα Μαραγκοῦ, Α' Γραμματεὺς ἡ κ. Μ. Παντελίδου-Γκόφα καὶ Β' Γραμματεὺς ὁ κ. Πάντος Πάντος. Ὁ ἐκλεγὴς Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Γ. Κουβελάκης ἐκήρυξε τὴν ἑνᾶρξιν τῆς συνεδρίας καὶ ἐνετείλατο νὰ ἀναγνωσθῇ ἡ ἔκθεσις τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1985. Ὁ Γραμματεὺς τῆς Συνελεύσεως κ. Πάντος Πάντος ἀνέγνωσε τὴν ἔκθεσιν τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας, φέρουσαν τὰς ὑπογραφὰς τῶν ἐλεγκτῶν κ.κ. Κωνστ. Ἀδαμίδη, Σπ. Βασιλείου, Δημ. Γκόφα, Τάσ. Γριτσοπούλου, Κωνστ. Παπαπάνου.

Περαίνουσα τὴν ἔκθεσιν ταύτην ἡ Ἐπιτροπεία προέτεινεν ὅπως ἡ Συνέλευσις ἐγκρίνῃ τὴν διαχείρισιν τοῦ λήξαντος ἔτους 1985, ὡς ὁρθῶς γενομένην καὶ ἐπικυρώσῃ τὸν ἰσολογισμόν καὶ ἀπολογισμόν τοῦ ἔτους τούτου.

Κατὰ τὴν γενομένην συζήτησιν ὁ κ. Κισκύρας ἐξέφρασε τὴν γνώμην ὅτι αἱ παρατηρήσεις τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας θὰ ἦτο προτιμότερον νὰ εἶχον διατυπωθῇ ὑπὸ τοῦ Διοικ. Συμβουλίου. Μετὰ τὴν διευκρίνισιν τοῦ κ. Παπαπάνου ὅτι ἡ Ἐπιτροπὴ, πλὴν τοῦ διενεργηθέντος ἐλέγχου, ἐπροχώρησε καὶ εἰς ὠρισμένας εἰσηγήσεις, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπερβῇ τὴν δικαιοδοσίαν της, ὁ κ. Κισκύρας ἐδέχθη τὴν ὀρθὴν διεξαγωγὴν τῆς ὅλης διαδικασίας καὶ ἐπρότεινε τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ Διοικ. Συμβουλίου.

Ὁ κ. Καλλίας παρετήρησεν ὅτι, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ἐκθέσεως, ἡ Διοίκησις ὑπῆρξε κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἰδιαίτερος σῶφρων εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν οἰκονομικῶν καὶ ἐπρότεινε νὰ αὐξηθοῦν αἱ δαπάναι διὰ νὰ καταρτισθῇ διετὲς ἢ πενταετὲς πρόγραμμα ἀνασκαφῶν, ὅπως καὶ νὰ γραφῇ ἡ ἱστορία τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῶν 150 ἐτῶν ἀπὸ τῆς

ιδρύσεώς της. Διετύπωσεν ἐπίσης τὴν ἄποψιν ὅτι θὰ ἦτο ὠφέλιμον νὰ συγκαληῖται κατ' ἔτος μία ἐπιπλέον Γεν. Συνέλευσις τῶν ἐταίρων.

Ἀπαντῶν ὁ κ. Γ. Μυλωνᾶς ἀνεκοίνωσεν ὅτι διὰ τὸν ἐορτασμὸν τῶν 150 ἐτῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἔχει ἤδη συσταθῇ ἐπιτροπὴ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ κ. Γ. Δοντᾶ. Τὴν συγγραφὴν τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας ἔχει ἀναλάβει ὁ ἑφορος Ἀρχαιοτήτων κ. Β. Πετράκος καὶ διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν ἐξόδων ἔχει ἤδη ζητηθῇ ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ οἰκονομικὴ ἐνίσχυσις 10.000.000 δρχ. Ἐὰν τὸ Ὑπουργεῖον δὲν ἀνταποκριθῇ εἰς τὸ αἶτημα τότε ἡ ἔκτασις τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ ἐορτασμοῦ θὰ περιορισθῇ. Προσέθεσεν ἀκόμη ὅτι κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, εἰς εἰδικὴν ὁμιλίαν, ἐσκιαγράφησαν ὁ ἴδιος τὸ ἔργον τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὰ 150 ἔτη τῆς ζωῆς της καὶ ὅτι τὸ Συμβούλιον τῆς Ἑταιρείας ἀπεφάσισε νὰ δίδωνται διαλέξεις ὑπὸ τῶν ἀνασκαφέων, διὰ νὰ καταστοῦν εὐρύτερον γνωστὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐργασιῶν της. Τέλος, ἀνέφερεν ὅτι κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ὁ προϋπολογισμὸς τῆς Ἑταιρείας ἠϋξήθη σημαντικὰ, ἦτοι ἀπὸ 25.000.000 δρχ. κατὰ τὸ 1980 εἰς 550.000.000 δρχ. περίπου καὶ ἐσημείωσεν ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἐργασιῶν καὶ ἡ διαχειρίσις τῶν οἰκονομικῶν ἀπαιτοῦν ἀνάλογον ἀπασχόλησιν προσωπικοῦ.

Ἀκολούθως ἡ Συνέλευσις ἐπικύρωσε τὸν ἰσολογισμὸν καὶ ἀπολογισμὸν τοῦ ἔτους 1985.

Μετὰ τὴν ἔγκρισιν καὶ ἐπικύρωσιν τῆς ἐκθέσεως τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Γ. Κουβελάκης ἐκάλεσε τοὺς ἐταίρους εἰς ἐκλογὴν τῆς πενταμελοῦς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας διὰ τὸ ἀρξάμενον ἔτος 1986.

Ὁρισθέντων ψηφολεκτῶν τῶν κ.κ. Χ. Κριτζᾶ καὶ Ν. Γκιολῆ προσῆλθον, ἀναγινωσκομένου τοῦ ἐκλογικοῦ καταλόγου καὶ ἐψήφισαν ἐταῖροι 67, γενομένης δὲ διαλογῆς, ὡς μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας ἔλαβον: Ἀδαμίδης Κ. 58, Βασιλείου Σπ. 60, Γκόφας Δημ. 60, Γριτσόπουλος Τ. 56, Παπαπάνος Κ. 59, Τουρτόγλου Μ. 1, Καρανῆκος Α. 4, Παλιούρας Ἀθ. 1, Χριστοδούλου Γ. 1, Πετράκος Β. 3, Ζαφειρόπουλος Ν. 2, Βοκοτόπουλος Π. 2, Κριτζᾶς Χ. 2, Παπαστάμος Δ. 2, Παπαποστόλου Ἰ. 1, Λαμπρινουδάκης Βασ. 1, Θεοχάρης Π. 1.

Κατὰ ταῦτα ἐξελέγησαν μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας διὰ τὸ τρέχον ἔτος 1986 οἱ κ.κ. Βασιλείου Σπ., Γκόφας Δημ., Παπαπάνος Κ., Ἀδαμίδης Κ., Γριτσόπουλος Τ.

Εἶτα ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Γ. Κουβελάκης ἐκάλεσε τὸν Γεν. Γραμματέα τοῦ Δ. Συμβουλίου, ὅπως προβῇ εἰς ἀνακοίνωσιν τῆς ὑπ' αὐτοῦ συνταχθείσης ἐκθέσεως περὶ τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1985.

Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐκθέσεως ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ἐκφράζει τὰ συγχαρητήρια τῆς Συνελεύσεως πρὸς τὸ Διοικ. Συμβούλιον διὰ τὴν γενομένην ἐθνικὴν ἐργασίαν.

Εἶτα ἡ Συνέλευσις διελύθη περὶ ὥραν 1 μ.μ.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως

Γ. ΚΟΥΒΕΛΑΚΗΣ

Ἡ Α' Γραμματεὺς

Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

Ἡ Ἀντιπρόεδρος

Α. ΜΑΡΑΓΚΟΥ

Ὁ Β' Γραμματεὺς

Π. ΠΑΝΤΟΣ

Οἱ ψηφολέκται

Χ. ΚΡΙΤΖΑΣ

Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΚΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Κύριε Πρόεδρε,

Σύμφωνα με τις διατάξεις τῶν ἄρθρων 31 καὶ 32 τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπὴ συντάσσει ἔκθεσιν σχετικὰ μετὸν ἔλεγχου τοῦ ἀπολογισμοῦ τοῦ λήξαντος ἔτους, τὴν ὁποία καὶ ὑποβάλλει πρὸς τὴ Συνέλευσιν τῶν Ἑταίρων.

Κατὰ τὸ ἄρθρον 17 τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, στὴν τήρησιν τῶν λογιστικῶν βιβλίων ἀκολουθεῖται τὸ διπλογραφικὸ σύστημα. Τὰ λογιστικὰ βιβλία ποὺ τηρήθησαν τὸ ἔτος 1985 μετὸ σύστημα αὐτὸ εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Ταμείου.
2. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Ε.Τ.Ε. Λ/σμὸς Νο 480246.
3. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Τράπεζα Ἑπαγγ. Πίστεως, Λ/σμὸς Νο 140000.
4. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Τράπεζα Ἑπαγγ. Πίστεως, Λ/σμὸς Νο 140002.
5. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Τράπεζα Ἑπαγγ. Πίστεως, Λ/σμὸς Νο 140003.
6. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Τράπεζα Ἑπαγγ. Πίστεως, Λ/σμὸς Νο 140004.
7. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Τράπεζα Ἑπαγγ. Πίστεως, Λ/σμὸς Νο 140005.
8. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Τράπεζα Ἑπαγγ. Πίστεως, Λ/σμὸς Νο 140006.
9. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Τράπεζα Ἑπαγγ. Πίστεως, Λ/σμὸς Νο 140007.
10. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιον Διαφόρων Πράξεων.
11. Συγκεντρωτικὸ Ἡμερολόγιον.
12. Συγκεντρωτικὸ Καθολικό.

Παράλληλα μὲ τὰ βιβλία αὐτὰ τηρήθηκαν καί :

1. Βιβλίο παρακολούθησης πιστώσεων.
2. Βιβλίο παρακολούθησης κινήσεως ΧΕΠ.

Ἀνάλυση Λογαριασμῶν Ἱσολογισμοῦ

Ἑνεργητικὸ

1. «Γήπεδα». Ἀναγράφεται ἡ ἀξία τῶν οἰκοπέδων ποὺ ἔχει στὴν κυριότητά της ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία.
2. «Κτίρια». Ἀπεικονίζονται στὸν Ἱσολογισμό μὲ λογιστικὸ ἰσότιμο. Ἡ ἀξία τους ἔχει ὀλοσχερῶς ἀποσβεσθεῖ.
3. «Ἐπιπλα καὶ Σκεύη». Περιλαμβάνονται τὰ ἐπιπλα καὶ σκεύη κυριότητας τῆς Ἑταιρείας, ὀλοσχερῶς ἀποσβεσμένα, μὲ λογιστικὸ ἰσότιμο, χάριν μνείας.
4. «Βιβλία Βιβλιοθήκης». Στὸν λογαριασμό αὐτὸ ἐμφανίζονται τὰ βιβλία τῆς Βιβλιοθήκης μὲ λογιστικὸ ἰσότιμο, ἡ ἀξία τους ἔχει ἀποσβεσθεῖ. Εἰδικότερα τὸ 1985 διετέθησαν γιὰ τὴν ἀγορὰ βιβλίων πρὸς ἐμπλουτισμὸ τῆς Βιβλιοθήκης 1.644.771 δρχ. ἔναντι 686.070 δρχ. τὸ 1984, δηλαδὴ ἔδαπανήθησαν 958.701 δρχ. ἐπὶ πλεόν ἢ ποσοστὸ 140%. Ἡ ἐμφάνισή τους μὲ λογιστικὸ ἰσότιμο ἐπιβάλλεται γιὰτὶ οἱ σπάνιες ἐκδόσεις καὶ τὰ ὑψηλοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐπιπέδου βιβλία, δὲν πρέπει νὰ ἀποτιμῶνται κατ' ἀξίαν σὲ τρέχουσες τιμές.
5. «Προτομές». Περιέχονται οἱ διάφορες μαρμαρίνες προτομές ἐντὸς κτιρίου τῆς Ἑταιρείας, χάριν μνείας μὲ λογιστικὸ ἰσότιμο.
6. «Βιβλία ἀποθέματος». Στὸν λογαριασμό αὐτὸ ἐμφανίζεται ἡ ἀξία τῶν παλαιῶν ἐκδόσεων ποὺ ἔπαψαν νὰ πωλοῦνται λόγῳ τοῦ περιορισμένου ἀριθμοῦ ἀντιτύπων. Ἡ ἀξία τους ὑπόκειται σὲ ἐτήσια ἀπόσβεση.
7. «Βιβλία πρὸς διάθεση». Ὁ λογαριασμός αὐτὸς περιλαμβάνει τὴν κίνηση τῶν ἐκδόσεων τῆς Ἑταιρείας ποὺ διατίθενται γιὰ πώληση. Σημειώνουμε ἰδιαίτερα ὅτι ἡ τιμὴ διάθεσής τους καλύπτει ἀπλῶς τὸ κόστος τοῦ χαρτιοῦ, στοιχειοθεσίας καὶ ἐκτυπώσεώς τους, χωρὶς νὰ ὑπολογίζεται καὶ τὸ ἀναλογικὸ κόστος ἀπὸ τὸν ἐπιμερισμὸ τῶν λειτουργικῶν δαπανῶν τῆς Ἑταιρείας, καθὼς ἐπίσης καὶ κάποιον ποσοστὸ μικτοῦ κέρδους. Ἀντίθετα

μάλιστα χορηγοῦνται ἐκπτώσεις. Βέβαια προέχει ὁ σκοπὸς τῆς Ἑταιρείας ποὺ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος ἀπὸ καθαρὴ ἐμπορικὴ σκοπιά.

Τὰ βιβλία παρουσίασαν τὴν ἐξῆς κίνηση:

Ἀκαθάριστες εἰσπράξεις	δρχ.	2.629.615.—
Μεῖον χορηγηθεῖσες ἐκπτώσεις.....	δρχ.	754.045.—
Καθαρὲς εἰσπράξεις	δρχ.	<u>1.875.570.—</u>

Ποσοστὸ ἐκπτώσης 29%. Ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι τὸ κόστος τῶν πωληθέντων βιβλίων ἀνέρχεται σὲ 2.629.615 δρχ., τότε ἡ ἐκπτώση χορηγήθηκε σὲ βάρος τοῦ Κεφαλαίου.

8. «Χαρτὶ τυπογραφικόν». Ἀπεικονίζει τὴν ἀξία τοῦ ὑπολοίπου χαρτιοῦ ποὺ προορίζεται γιὰ τὶς ἐκτυπωτικὰς ἐργασίες τῆς Ἑταιρείας.
9. «Χρεώγραφα». Τὰ χρεώγραφα κυριότητος τῆς Ἑταιρείας βρίσκονται κατατεθειμένα γιὰ φύλαξη στὴν Ε.Τ.Ε.
10. «Χρεῶστες Χ.Ε.Π.». Τὴν 31.12.1985 ὑπῆρχαν ἀναπόδοτα Χρηματικά Ἐντάλματα Προπληρωμῆς ὕψους 16.840.011 δρχ. Τὸ ποσὸ αὐτὸ ἀφορᾷ κυρίως Χ.Ε.Π. ποὺ ἐκδόθηκαν τὸν μῆνα Δεκέμβριο 1985 καὶ ὅπως δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ ἀπόδοσή τους μὲ τὴ λήξη τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους. Πάντως ἔχουν ἤδη τακτοποιηθεῖ.
11. «Διαθέσιμα». Στὴν ὁμάδα αὐτὴ τῶν λογαριασμῶν ἐμφανίζονται οἱ πάσης φύσεως καταθέσεις τῆς Ἑταιρείας στὶς Τράπεζες Ἑθνικῆς, Ἐπαγγελματικῆς Πίστεως καὶ Ἀγροτικῆς, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ μετρητὰ τοῦ Ταμείου.

Παθητικὸ

1. «Κεφάλαιο». Τὸ Κεφάλαιο εἶναι μιὰ μαθηματικὴ ποσότης ποὺ προκύπτει ἀνὸς τὸ Ἑνεργητικὸ τοῦ Ἰσολογισμοῦ ἀφαιρέσουμε τὸ Καθαρὸ Παθητικόν, καὶ ἀπεικονίζει τὴν καθαρὴ περιουσία τῆς Ἑταιρείας. Ἡ μεταβολὴ τοῦ Κεφαλαίου ἀνάμεσα στὰ δύο χρονικὰ σημεῖα τῆς ἐναρξῆς καὶ λήξης τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους 1985, μᾶς δίνει τὸ μέγεθος τοῦ ἀποτελέσματος τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἑταιρείας.

Ἔτσι ἔχουμε:

Κεφάλαιο τῆς 1. 1.1985	Δρχ.	532.412.125.—
» » 31.12.1985	»	596.963.370.—
Αύξηση Κεφαλαίου	»	<u>64.551.245.—</u>

2. «Ἐγγυήσεις». Ἀφορᾷ τὶς ἐγγυήσεις ἀπὸ τὴν ἐκμίσθωση τῶν ἀκινήτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
3. «Ἀποδοτέα Χ.Ε.Π.». Ὁ λογαριασμὸς αὐτὸς εἶναι τοῦ ἰδίου περιεχομένου μὲ τὸν λογαριασμὸ Ἑνεργητικοῦ «Χρεώσεις Χ.Ε.Π.».
4. «Πιστώσεις Ἔργων». Ἀπεικονίζονται τὰ ὑπόλοιπα τῶν διαφόρων πιστώσεων ποὺ χορηγήθηκαν ἀπὸ τὸ Δημόσιο γιὰ τὴν ἐκτέλεση διαφόρων ἐπωνύμων ἔργων. Ἀφοροῦν δηλαδὴ ἐργασίες ποὺ καλύφθηκαν μὲ χρήματα τῶν Δημοσίων Ἐπενδύσεων καὶ ὄχι μὲ κεφάλαια τῆς Ἑταιρείας. Στὸ τέλος παραθέτουμε πίνακα τῆς κίνησης τῶν κονδυλίων γιὰ τὰ ἔργα αὐτά.

Ἀποτελέσματα χρήσης 1985

Δαπάνες

Παραθέτουμε μία συνοπτικὴ εἰκόνα τῶν δαπανῶν τῆς Ἑταιρείας καὶ τὸ ποσοστὸ συμμετοχῆς τους στὸ σύνολο.

Ἀνασκαφές Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας	Δρχ.	4.056.230	ῥ	6,5%
Ἀπαλλοτριώσεις	»	2.600.000	ῥ	4,2%
Ἐκδοση Δημοσιευμάτων	»	3.637.973	ῥ	5,9%
Ἀπολαβές προσωπικοῦ	»	30.237.064	ῥ	48,8%
Ἀσφαλιστικὲς εἰσφορὲς (Ι.Κ.Α. κλπ.)	»	9.382.270	ῥ	15,1%
Συντήρηση - φύλαξη περιουσίας	»	319.534	ῥ	0,5%
Ἀποσβέσεις	»	2.984.853	ῥ	4,8%
Ἐκπτώσεις βιβλίων	»	754.045	ῥ	1,2%
Λοιπὲς λειτουργικὲς δαπάνες	»	4.037.863	ῥ	6,6%
Φόροι καὶ Τέλη	»	3.947.981	ῥ	6,4%
Γενικὸ Σύνολο	»	<u>61.957.813</u>	ῥ	<u>100%</u>

Τὸ σύνολο τῶν δαπανῶν ἀνῆλθε σὲ 61.957.813 δρχ. ἔναντι 56.789.068 δρχ. τὸ 1984, αὐξήθηκαν δηλαδή κατὰ 5.168.745 δρχ. ἢ ποσοστὸ 9,1%. Ἡ αὐξηση αὐτὴ βρίσκεται σὲ λογικὰ πλαίσια, ἂν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη ὅτι γιὰ τὴ μισθοδοσίᾳ τοῦ προσωπικοῦ ἐφαρμόσθηκαν οἱ διατάξεις τοῦ Ν. 1505/84, τὸ νέο δηλαδή μισθολόγιο τῶν Δημοσίων ὑπαλλήλων, ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ὁποίου αὐξήσε τις ἀντίστοιχες δαπάνες ἀποδοχῶν καὶ εἰσφορῶν Ι.Κ.Α. σὲ σχέση με τὸ 1984 κατὰ 9.865.683 δρχ. ἢ ποσοστὸ 33%, τότε ὅλες οἱ ὑπόλοιπες δαπάνες παρουσίασαν ὡς πρὸς τις ἀντίστοιχες τοῦ 1984 μείωση κατὰ 4.696.938 δρχ. ἢ ποσοστὸ 17%.

Τὰ παραπάνω φανερώνουν ὅτι καταβλήθηκε, παρὰ τις οἰκονομικὲς συγκυρίες κάθε δυνατὴ προσπάθεια συμπίεσης τῶν δαπανῶν παρόλο ποὺ αὐτὲς εἶναι ἄκρως ἀνελαστικές. Τοῦτο ἐπιτεύχθηκε χάρις στὴν ὀρθολογικὴ ἀντιμετώπιση τῶν πραγματικῶν δαπανῶν τῆς Ἑταιρείας μετὰ βάση τὸ πνεῦμα τῆς λιτότητας καὶ τῆς οἰκονομίας.

Πρόσοδοι

Οἱ ἀκαθάριστες (μικτὲς) πρόσοδοι ἔτους 1985 κατὰ κατηγορίαν ἔχουν ὡς ἑξῆς:

1.	Πρόσοδοι ἀκίνητης περιουσίας	Δρχ.	10.499.000.—	ἢ	8,30%
2.	» ἀπὸ χρεώγραφα	»	13.934.442.—	ἢ	11,01%
3.	» ἀπὸ ἐπιχορηγήσεις	»	11.525.000.—	ἢ	9,11%
4.	» ἀπὸ οἰκονομικὲς ἐνισχύσεις	»	5.113.835.—	ἢ	4,04%
5.	» ἀπὸ ἐπιστροφὴ φόρου εἰσοδ.	»	4.482.894.—	ἢ	3,54%
6.	» ἀπὸ καταθέσεις	»	79.337.042.—	ἢ	62,71%
7.	» ἀπὸ δωρεές	»	1.521.840.—	ἢ	1,20%
8.	» διάφοροι	»	95.000.—	ἢ	0,09%
Σύνολο			126.509.058.—	ἢ	100%

Οἱ πρόσοδοι τοῦ 1985 αὐξήθηκαν ἔναντι τοῦ 1984 κατὰ 30.956.271 δρχ. ἢ σὲ ποσοστὸ 32%. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως στὴν αὐξηση τῆς ἀπόδοσης τῶν καταθέσεων (25%) καὶ λιγότερο στὶς μεταβολὲς τῶν ὑπολοίπων μεγεθῶν. Ἡ αὐξηση αὐτὴ δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι διατέθηκαν γιὰ τὰ ἔργα περισσότερες πιστώσεις.

Ἡ σύγκριση τῶν δαπανῶν ποῦ ἔγιναν καὶ ἀφοροῦν τῇ δραστηριότητι τῆς Ἑταιρείας, μὲ τὶς προσόδους τῆς ἰδίας περιουσίας της μᾶς δίνει τὸ παρακάτω ἀποτέλεσμα:

1. Πρόσοδοι ἰδίας περιουσίας.....	Δρχ.	47.172.011.—
2. Δαπάνες	»	61.957.813.—
Διαφορὰ ἀρνητικὴ	»	14.785.802.—

Γενικὲς παρατηρήσεις - Προτάσεις

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καταβάλλει κάθε δυνατὴ προσπάθεια γιὰ τὴν ὀρθολογικότερη ἀντιμετώπιση τῶν δαπανῶν της. Τὰ πολλὰ καὶ μεγάλα ἔργα μὲ τὰ ὅποια ἔχει ἐπιφορτισθεῖ, ἔχουν διευρύνει τὶς ὑπηρεσιακὰς ὑποχρεώσεις τοῦ προσωπικοῦ ποῦ ὑπηρετεῖ, χωρὶς νὰ ἐπιτρέπουν τὰ οἰκονομικὰ τὴν αὐξηση τοῦ προσωπικοῦ.

Μὲ τὶς ἀπολαβὰς τοῦ προσωπικοῦ ἔχει σχέση καὶ ἡ νόμιμη ἀποζημίωση ποῦ καταβάλλεται στοὺς ὑπαλλήλους τῆς Ἑταιρείας ποῦ ἀποχωροῦν ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία λόγω συνταξιοδότησής τους. Θὰ πρέπει νὰ συσταθεῖ εἰδικὸς λογαριασμός γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἀντιμετώπιση αὐτῆς τῆς Ὑποχρέωσης, ὥστε νὰ μὴν βρεθεῖ ἡ Ἑταιρεία σὲ οἰκονομικὴ δυσχέρεια.

Ὅπως ἔχει τονισθεῖ καὶ παλαιότερα, εἶναι ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τῆς περιουσίας τῆς Ἑταιρείας ὥστε νὰ αὐξηθοῦν τὰ ἔσοδά της. Αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ μόνο μὲ τὴν ἀναπροσαρμογὴ τῶν μισθωμάτων, ἀλλὰ μὲ τὴν οἰκονομικήν τῶν οἰκοπέδων εἴτε μὲ ἀντιπαροχὴν εἴτε μὲ αὐτεπιστασίαν. Πάντως γιὰ κάθε ἀπόφαση σχετικὴ θὰ πρέπει νὰ ἀκούγεται καὶ ἡ γνώμη τῶν ἀρμοδίων παραγόντων τοῦ Λογιστηρίου.

Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς προσωπικοῦ ποῦ ἀπασχολεῖται στὰ κύρια ἔργα, καὶ ἡ ἐπικινδυνότητα τῆς ἐργασίας του, κάνουν ἀπαραίτητη τὴν ἀσφάλισή του ἔναντι ἀτυχημάτων, ὥστε νὰ ἀποτραποῦν ἐνδεχόμενες δυσάρεστες συνέπειες γιὰ τὴν Ἑταιρεία.

Τελειώνοντας, θὰ ἦταν παράλειψη ἂν δὲν σημειώναμε τὴν πολύτιμη συνεισφορά τῶν ὑπαλλήλων τοῦ Λογιστηρίου στὴν ὅλη διεξαγωγή τοῦ λογιστικοῦ ἔργου κατὰ τὸ ἔτος 1985.

Ἀθῆναι, 7 Ἀπριλίου 1986

Ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπὴ

ΑΔΑΜΙΔΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΓΚΟΦΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

Κ. ΠΑΠΑΠΑΝΟΣ

ΣΠΥΡΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΙΝΗΣΕΩΣ ΠΙΣΤΩΣΕΩΝ ΕΡΓΩΝ

Έργον	Υπόλοιπα 1.1.1985	Χορηγηθείσες πιστώσεις & αδιάθετα Υπόλ.	Δαπανηθέντα	Υπόλοιπο 31.12.1985
1. Συντήρηση μνημείων				
'Ακροπόλεως	172.910.043.—	150.796.060.—	224.335.922.—	99.370.181.—
2. 'Ανασκαφές Μακεδονίας	36.940.297.—	—	11.050.000.—	25.890.297.—
α. Δίον			3.000.000.—	
β. Πέλλα			5.050.000.—	
γ. Βεργίνα			3.000.000.—	
3. 'Ανασκαφές Μαρωνείας	—	9.989.088.—	8.000.000.—	1.989.088.—
4. Μυστράς	—	12.792.943.—	10.825.000.—	1.967.943.—
5. Μουσείον Μεσσήνης	—	900.000.—	900.000.—	
6. 'Ιδαϊον 'Αντρον	—	4.000.000.—	4.000.000.—	
7. Κουκουναριές Πάρου	—	500.000.—	500.000.—	
8. Ψυττάλεια	—	6.000.000.—		6.000.000.—
9. 'Ακρόπολη Λίνδου	—	600.000.—	100.000.—	500.000.—
10. Ρωμαϊκή 'Αγορά και Πλατεία Κοτζιά	—	37.097.680.—	36.094.000.—	1.003.680.—
11. 'Ανασκαφές Θήρας	1.300.000.—	8.500.000.—	9.300.000.—	500.000.—
12. Μουσείον Μυκηνών	20.483.980.—	40.000.000.—	16.581.057.—	43.902.923.—
13. 'Ανασκαφές Ζάκρου	1.731.845.—	6.000.000.—	5.317.258.—	2.414.587.—
14. » Φθιωτίδων Θηβών	330.000.—	3.000.000.—	2.984.000.—	346.000.—
15. Πύλος - Δήλος - 'Αρχ. 'Ολυμπία	43.163.167.—	145.000.000.—	173.000.000.—	15.163.167.—
α) Πύλος			146.000.000.—	
β) Δῆλος			27.000.000.—	
16. Διονυσιακὸ θέατρο	10.000.000.—	12.114.739.—	14.818.670.—	7.296.069.—
17. 'Επικούριος 'Απόλλων	13.898.660.—	40.000.000.—	22.375.309.—	31.523.351.—
18. 'Ιερὸν 'Ασκληπιοῦ 'Επιδαύρου	3.000.000.—	11.100.000.—	14.100.000.—	—
19. 'Ιλίου Μέλαθρον	6.000.000.—	90.071.030.—	80.830.330.—	15.240.700.—
20. 'Ανασκαφές Ραμνοῦντος	300.000.—	3.000.000.—	1.900.000.—	1.400.000.—
Σύνολον	310.057.992.—	581.461.540.—	637.011.546.—	254.507.986.—

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ
ΧΡΗΣΗ 1985

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟ

ΠΑΓΙΟ

Γήπεδα	171.133.200.—	
Κτίρια	9.000.—	
Έπιπλα και Σκεύη	1.000.—	
Προτομές	1.000.—	
Βιβλία Βιβλιοθήκης	1.000.—	
Βιβλία αποθέματος	<u>7.000.000.—</u>	178.145.200.—

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

Βιβλία προς διάθεση	87.346.590.—	
Χαρτί τυπογραφικό	<u>181.200.—</u>	87.527.790.—

ΠΡΟΣΩΡΙΝΟΙ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΙ ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΥ

Χρεώστες από ΧΕΠ.....	<u>16.840.011.—</u>
-----------------------	---------------------

ΑΞΙΕΣ ΧΑΡΤΟΦΥΛΑΚΙΟΥ

Χρεώγραφα διάφορα	144.459.221.—
-------------------------	---------------

ΔΙΑΘΕΣΙΜΑ

Ταμείο	1.132.109.—
--------------	-------------

Έθνική Τράπεζα Ελλάδος

Λογαριασμός Νο	480246	894.254.—	
»	480042	3.835.218.—	
»	485244	588.—	
»	485489	7.585.—	
»	485420	<u>109.235.—</u>	4.846.880.—

Τράπεζα Έπαγγελμ. Πίστεως

Λογαριασμός Νο	140000	17.571.510.—	
»	140002	2.344.342.—	
»	140003	27.426.865.—	
»	140004	6.059.789.—	
»	140005	34.625.082.—	
»	140006	22.438.520.—	
»	140007	<u>24.334.741.—</u>	134.800.849.—

Άγροτική Τράπεζα Ελλάδος	<u>302.836.515.—</u>	443.616.353.—
--------------------------	----------------------	---------------

Σύνολο Ένεργητικού		<u><u>870.588.575.—</u></u>
--------------------	--	-----------------------------

ΠΑΘΗΤΙΚΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Καθαρή θέση τῆς 31.12.1985 596.963.370.—

ΠΡΟΣΩΡΙΝΟΙ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΙ ΠΑΘΗΤΙΚΟΥ

Έγγυήσεις 155.000.—
 Άποδοτέα ΧΕΠ 16.840.011.— 16.995.011.—

ΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΕΡΓΩΝ

Συντήρηση μνημείων Άκροπόλεως 99.370.181.—
 Άνασκαφές Μακεδονίας 25.890.297.—
 » Μαρωνείας 1.989.088.—
 Μυστράς 1.967.943.—
 Ψυττάλεια 6.000.000.—
 Άκρόπολη Αίνδου 500.000.—
 Ρωμαϊκή Άγορά καὶ Πλατεία Κοτζιᾶ 1.003.680.—
 Άνασκαφές Θήρας 500.000.—
 Μουσείο Μυκηνῶν 43.902.923.—
 Άνασκαφές Ζάκρου 2.414.587.—
 » Φθιωτίδων Θηβῶν 346.000.—
 Πύλος - Δῆλος - Άρχαία Όλυμπία 15.163.167.—
 Διονυσιακὸ θέατρο 7.296.069.—
 Έπικούριος Άπόλλων 31.523.351.—
 Γλίου Μέλαθρον 15.240.700.—
 Άνασκαφές Ραμνοῦντος 1.400.000.—
 Μυθολογικὸ Λεξικὸ 2.122.208.— 256.630.194.—

Σύνολο Παθητικοῦ 870.588.575.—

Ἀθῆναι, 31 Δεκεμβρίου 1985

Ὁ Προϊστάμενος Λογιστηρίου

Ι. Χ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΧΡΗΣΗΣ 1985

ΕΞΟΔΑ

Ἀνασκαφές Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας	4.056.230.—
Ἀπαλλοτριώσεις	2.600.000.—
Ἐκδοση Δημοσιευμάτων	3.637.973.—
Συγγραφικὰ δικαιώματα	16.400.—
Ἀποσβέσεις περιουσιακῶν στοιχείων	2.984.853.—
Ἐκπτώσεις πωληθέντων βιβλίων	754.045.—
Μισθολογία προσωπικοῦ	24.922.845.—
Ὀδοιπορικὰ	5.314.219.—
I.K.A. (Εἰσφορά Ἐργοδότη καὶ ἀσφαλισμένου)	9.382.270.—
Δικαστικὰ Ἔξοδα	600.000.—
Φόροι καὶ Τέλη	3.947.781.—
Δαπάνες Φιλοξενίας	24.263.—
Συντήρηση Ἀκινήτων	128.303.—
Συντήρηση Ἐπίπλων	32.790.—
Ἀσφάλιστρα	52.998.—
Φωτοτυπικὸ Μηχάνημα	105.443.—
Αἴθουσα διαλέξεων	470.605.—
Ξενώνας	35.564.—
Συνδρομὲς σὲ Ἐφημερίδες καὶ Περιοδικὰ	33.423.—
Δαπάνες Καθαριότητος	159.410.—
Θέρμανση	744.285.—
Ἡλεκτροφωτισμὸς	662.223.—
Υἰδρευση	33.922.—
Τηλεφωνικὰ	215.031.—
Ταχυδρομικὰ	373.515.—
Γραφικὴ Ὑλὴ	336.934.—
Διάφορες δαπάνες	332.488.—
Σύνολο Ἐξόδων	61.957.813.—
Πλεόνασμα γιὰ μεταφορὰ στὸ Κεφάλαιο	64.551.245.—
ΣΥΝΟΛΟ	126.509.058.—

	Ε Σ Ο Δ Α
1. Κρατικές 'Επιχορηγήσεις	11.525.000.—
2. Οικονομικές 'Ενισχύσεις	5.113.853.—
3. Δωρεές διαφόρων	1.521.840.—
4. Μισθώματα 'Ακινήτων	9.618.000.—
5. Μισθώματα Αίθουσών	383.000.—
6. Αίθουσα διαλέξεων	478.500.—
7. Ξενώνας	19.500.—
8. Μερίσματα	13.934.442.—
9. 'Απόδοση Κεφαλαίων	79.337.047.—
10. Φόροι καὶ Τέλη	4.482.894.—
11. Συνδρομές 'Εταίρων	95.000.—
Σύνολο 'Εσόδων	<u>126.509.058.—</u>

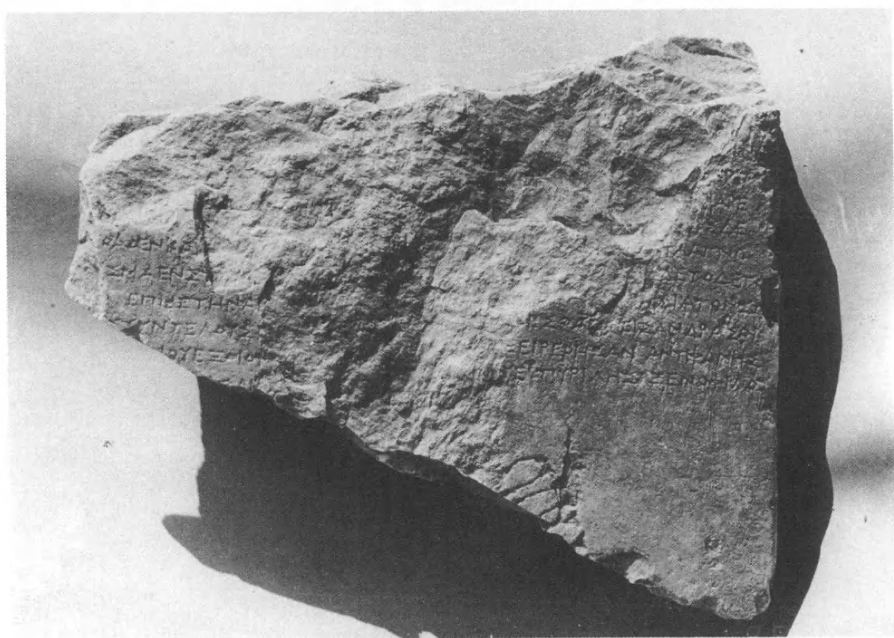
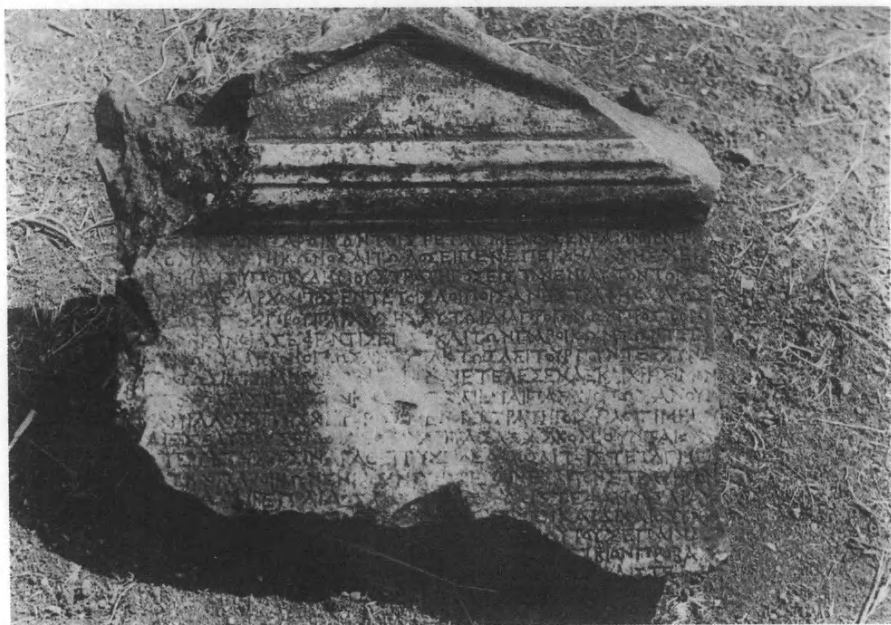
'Αθροισμα 126.509.058.—

'Αθήναι, 31 Δεκεμβρίου 1985
'Ο Προϊστάμενος τοῦ Λογιστηρίου
Ι. Χ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΙΝΑΚΕΣ

α. Τοῖχος με ὀρθοστάτες στο φρούριο. β. Οἰκοδομήματα στο φρούριο. Γενική ἄποψη.

α. Ἄνω μέρος στήλης με ψήφισμα τῶν παροίκων τῶν τεταγμένων ἐν Ραμνοῦντι. β. Τμῆμα ψηφίσματος τοῦ Ραμνοῦντος γιὰ ἄγνωστο στρατηγὸ τῆς παραλίας.

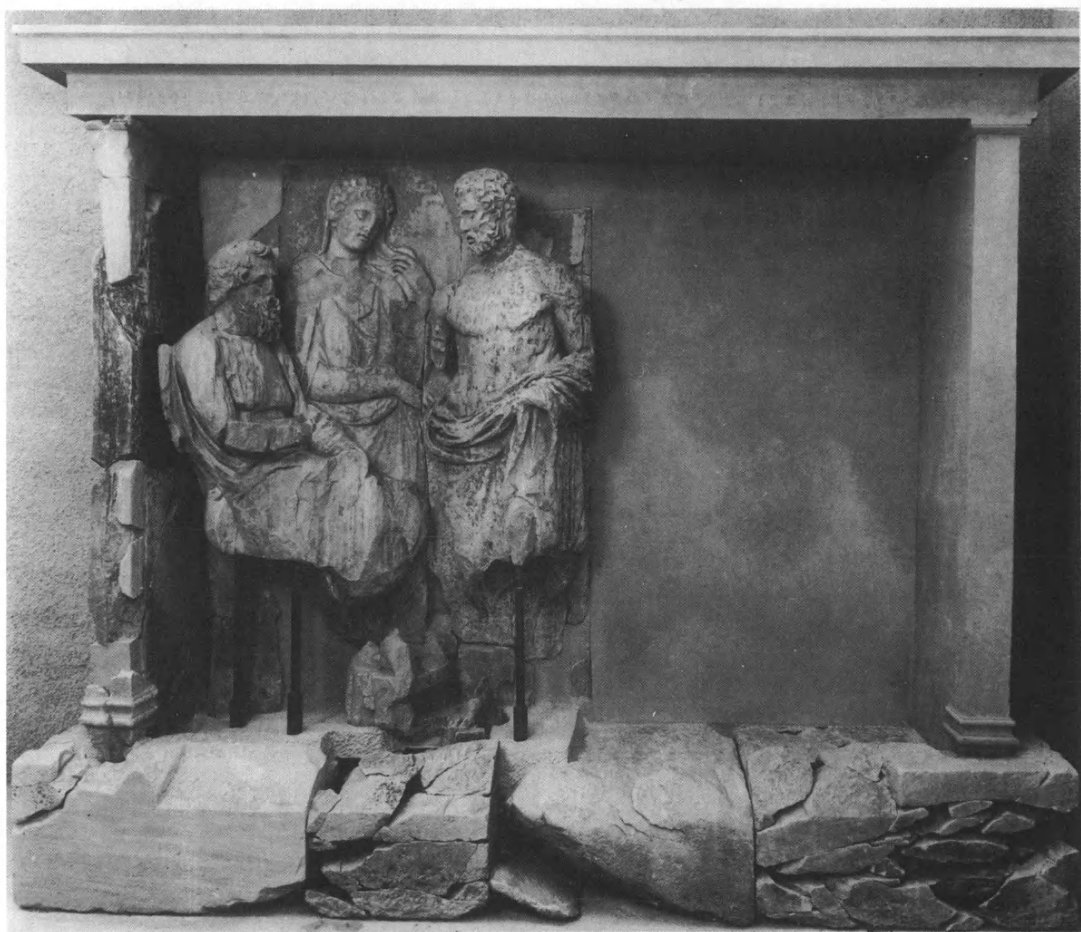
α. Ὁ χώρος τοῦ πηγαδιοῦ. β. Θραῦσμα ψηφίσματος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. γ. Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

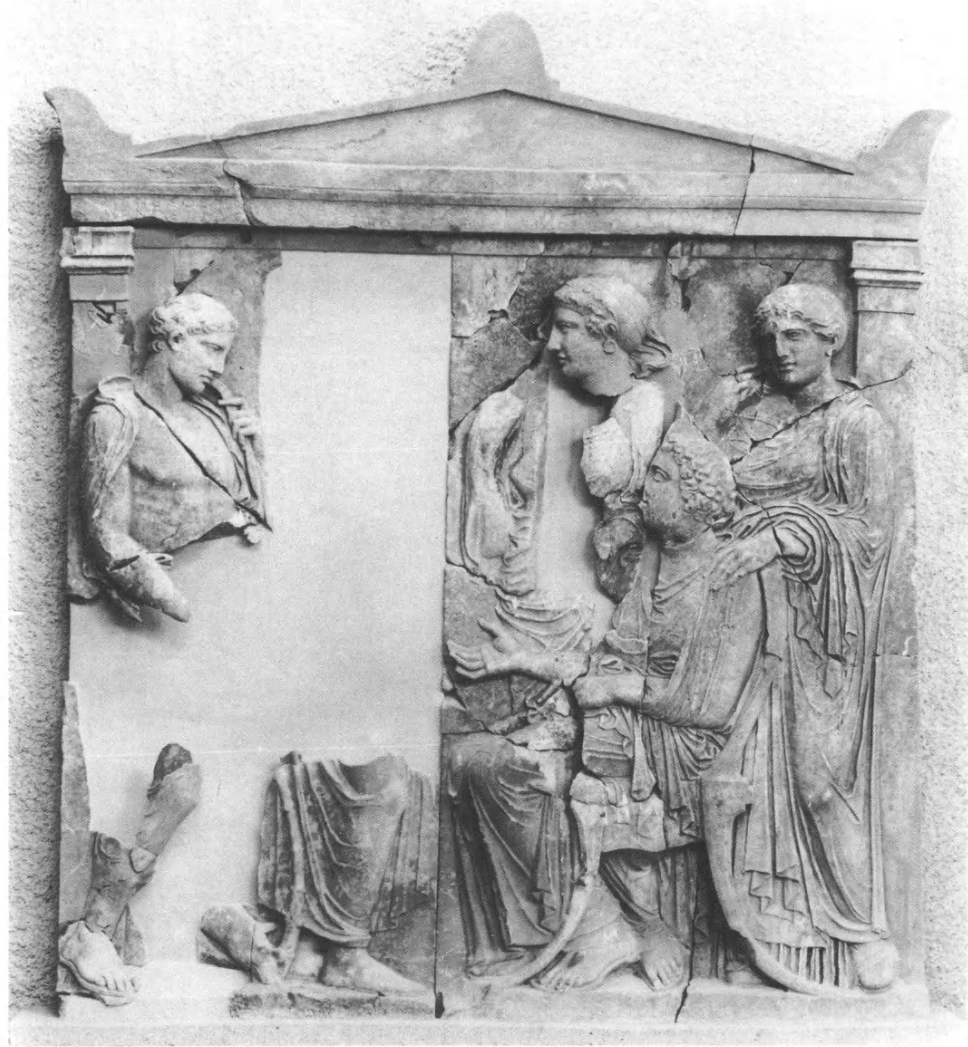
α. Θρόνος τοῦ θεάτρου τοῦ φρουρίου. β. Κεφάλι ἀπὸ ἄγαλμα κοριτσιοῦ.

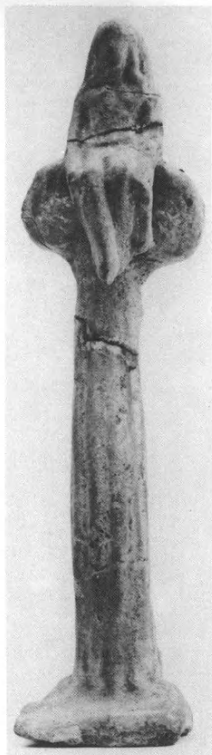
α-β. Ἀγάλμα Ἀμφιαράου: α. Πρόσθια ὄψη. β. Ὀπίσθια ὄψη.

Ὁ μέγας ναῖσκος τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους.

Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ περιβόλου τοῦ Μενεστίδου.

α. Λύχνος ἀπὸ τὸν μικρὸ ναὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. β. Ἐρυθρόμορφη χοῦς. γ. Σύμπλεγμα πήλινων εἰδωλίων. δ. Πήλινο εἰδώλιο γυναίκας. ε. Εἰδώλιο παιδιοῦ πάνω σὲ κίονα.

α. Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο ΒΔ τῆς ρωμαϊκῆς αὐλῆς μετὰ τὴ στερέωση καὶ ἐπανατοποθέτησή του. β. Ὑπεσκαμμένα ἐδῶλια στὴ νότια πλευρὰ τοῦ Τελεστηρίου.

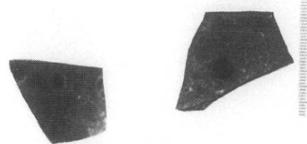
Ύποστύλωση τῶν ἐδωλίων τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ Τελεστηρίου.

Νότια πλευρά τοῦ Τελεστηρίου. Ἐπιχωμάτωση καὶ διαμόρφωση τοῦ χώρου μετὰ τὴν ὑπο-
στύλωση τῶν ἐδωλίων.

α

β

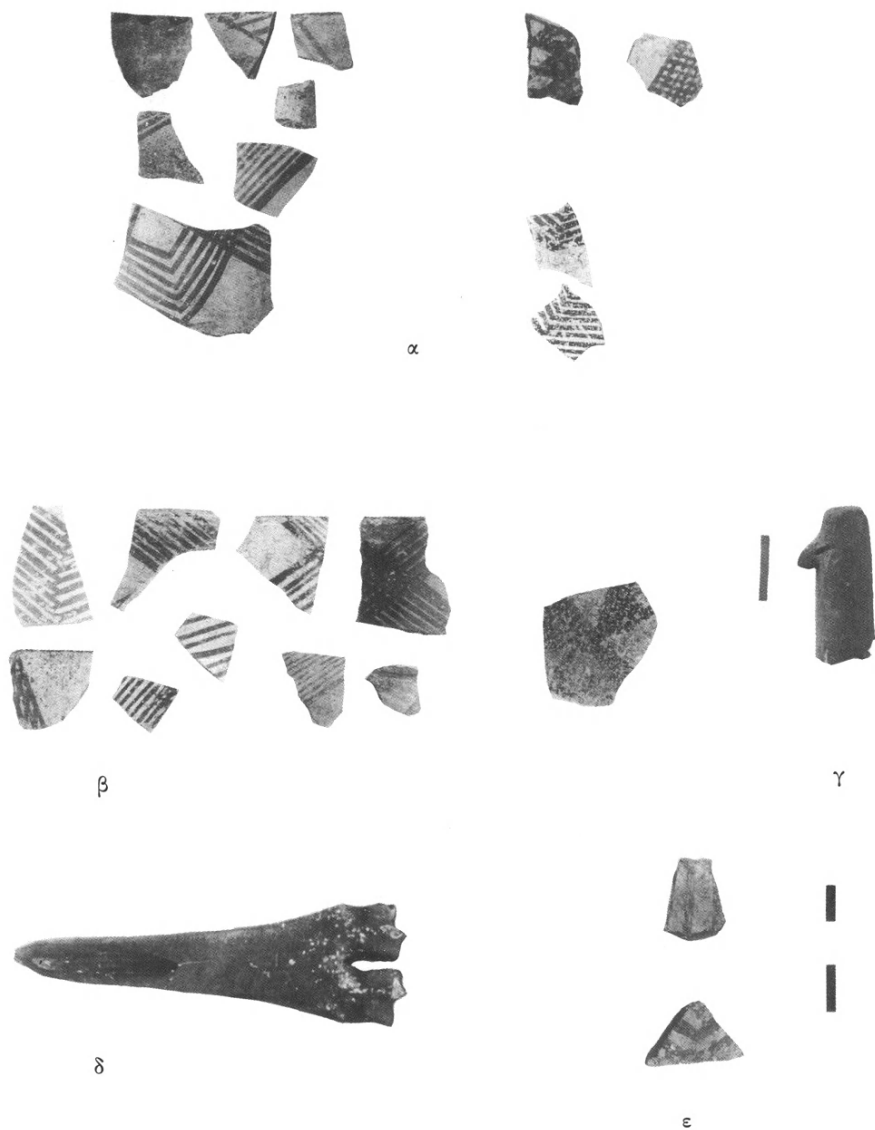

γ

δ

α. Γραπτό δοσρακο, Χαιρώνεια ΙΙΙ₃. β. Ώστρακα με διακόσμηση μαστιδίων, Χαιρώνεια ΙΙΙ. γ. Περίαπτο από στεατίτη, Χαιρώνεια ΙΙΙ₂. δ. Ειδώλιο γυναίκας, Χαιρώνεια ΙΙΙ₂.

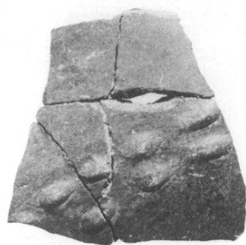
α-β. Γραπτά ὄστρακα, Χαϊρώνεια ΙΙΙ₁. γ. Κεφάλι ειδωλίου, Χαϊρώνεια ΙΙΙ₂. δ. Ὁστέινο ἐργαλεῖο. ε. Γραπτά ὄστρακα, Χαϊρώνεια ΙΙΙ₁.

α

β

γ

δ

ε

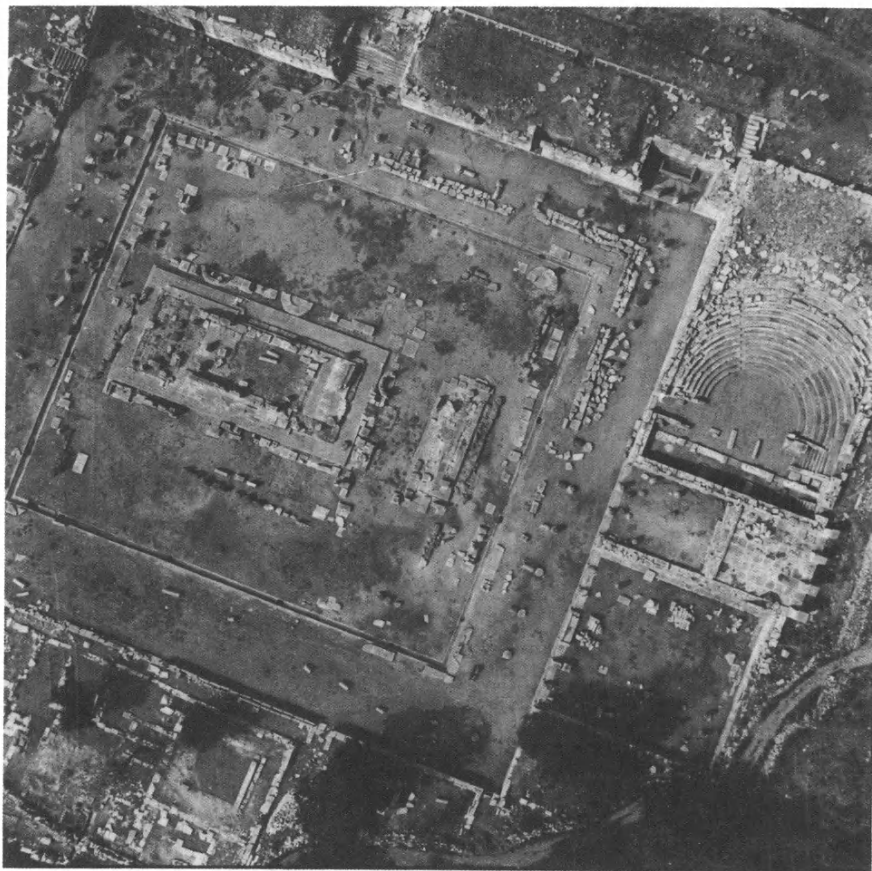
α. Γραπτό ὄστρακο, Χαिरώνεια II. β. Ὅστρακα με διακόσμηση μαστιδίων, Χαिरώνεια II.
γ. Γραπτά ὄστρακα, Χαिरώνεια II. δ. Κεφάλι εἰδωλίου, Χαिरώνεια II. ε. Γραπτά ὄστρακα,
Χαिरώνεια III₂.

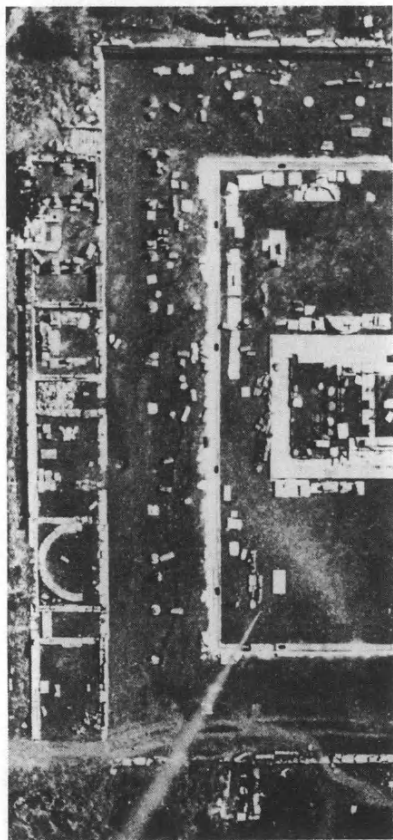
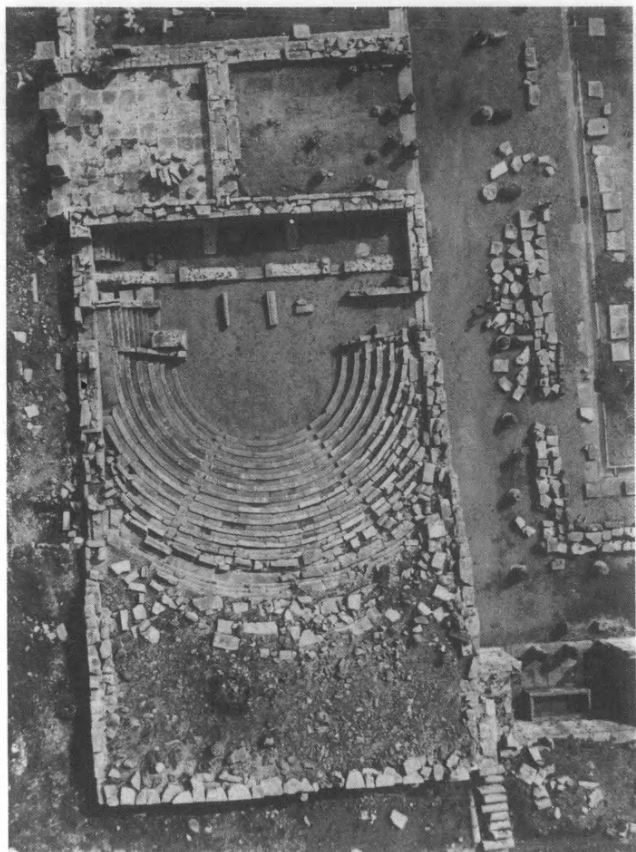
Ἡ περιοχὴ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων.

Αποψη τῆς ΒΔ γωνίας τῆς ἀκροπόλεως.

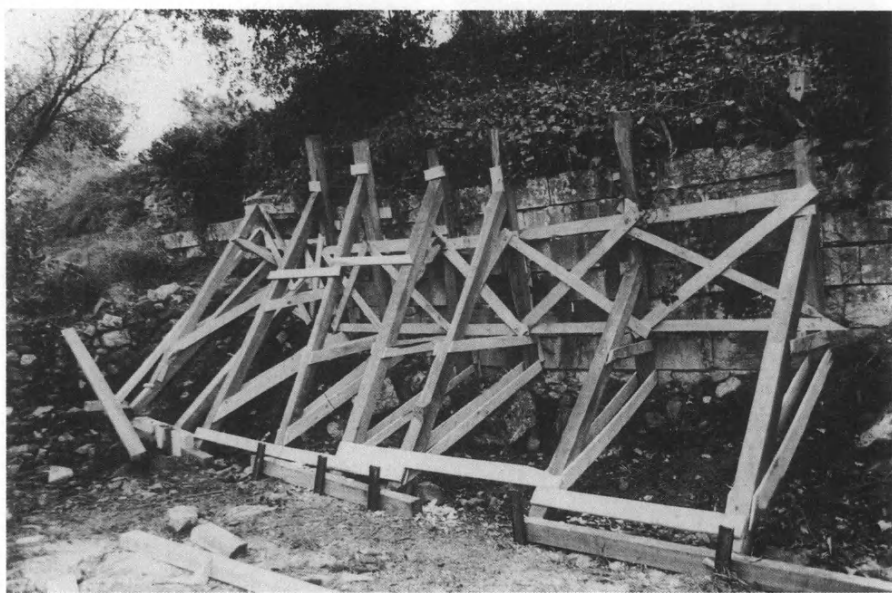
Ἀποψη τοῦ Ἀσκληπιείου. (Ἀεροφωτογραφία μὲ μπαλόνι: Μ. Σταμπουλόγλου.)

α. Τὸ Ὡδεῖο καὶ τὸ Πρόπυλο στὴν ἀνατολικὴ πτέρυγα τοῦ Ἀσκληπείου. (Ἀεροφωτογραφία: Μ. Σταμπουλόγλου.) β. Ἡ σειρὰ τῶν λατρευτικῶν οἰκῶν στὴ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ Ἀσκληπείου.

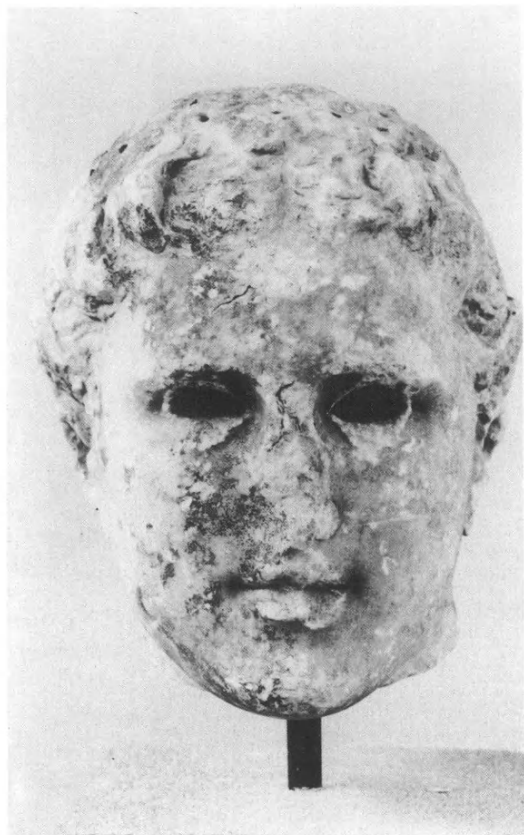
α. "Αποψη τοῦ δυτικοῦ ἀναλήμματος τοῦ κοίλου τοῦ θεάτρου. β. Νότια ὀξυκόρυφη πυλὶδα δυτικοῦ ἀναλήμματος κοίλου.

α. Ίσόδομο ανάλημμα αγρού Θεοδωρόπουλου. β. Αντιστήριξη τοῦ ἀνωτέρω ἀναλήμματος.

α. Ἀποχετευτικὴ αὐλαξ Ἀσκληπιδείου. β. Ἡ μεγάλη Κρήνη στὸ Μαυρομάτι.

α-β. Μαμάρινο κεφάλι ακρόλιθου αγάλματος τοῦ Μεσσήνιου γλύπτη Δαμοφῶντος.

Ἡ δυτικὴ στοὰ ἀπὸ Α.

Ὁ ἀγωγὸς πρὸ τῆς δυτικῆς στοᾶς.

Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ δωματίου πρὸς Ν τοῦ νάρθηκα τῆς Κοιμητηριακῆς βασιλικῆς.

α. Ίωνικό κιονόκρανο. β. Σχηματοποιημένο Ίωνικό κιονόκρανο με σύμφυτο ἐπίθημα.

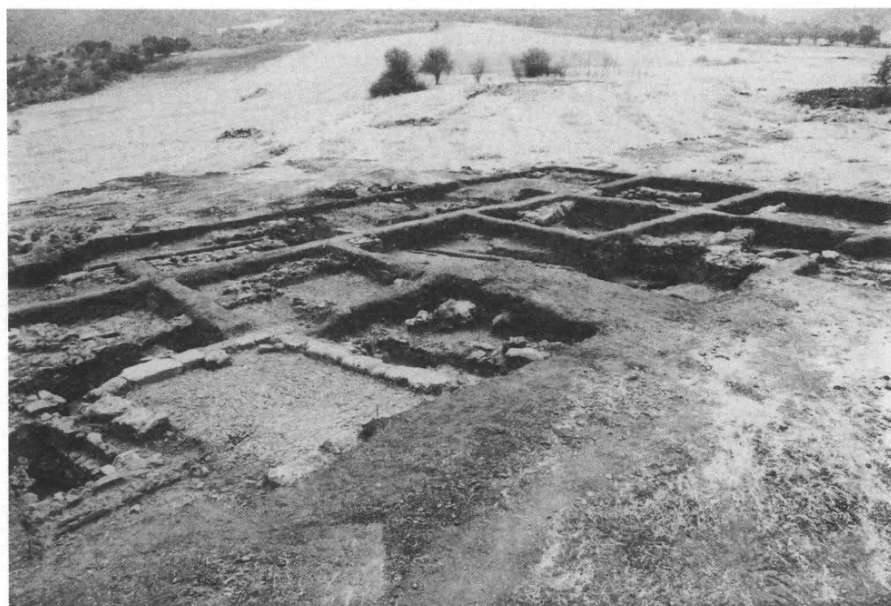
α. Σχηματοποιημένο ιωνικό κιονόκρανο με σύμφυτο επίθημα. β. Τμήματα επένδυσης επικρά-
νων από τὸ φρεάτιο τοῦ ἀψιδωτοῦ κτίσματος.

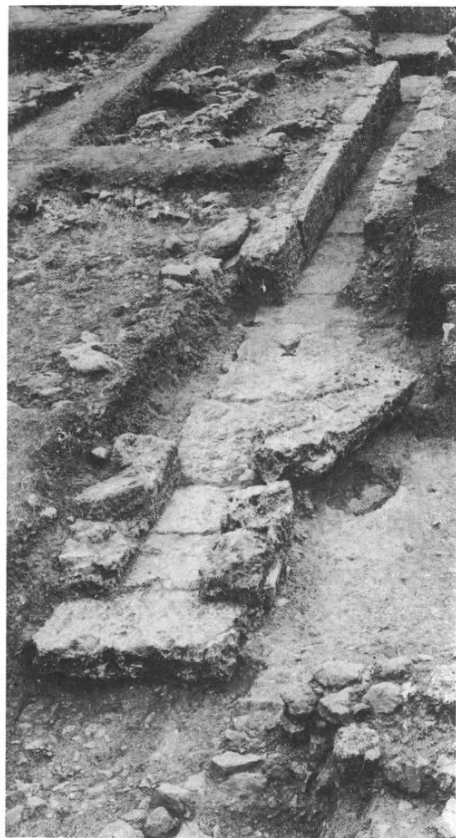
α. Ἡ κορυφή τῆς ἀκρόπολης ἀπὸ Ν. β. Ἡ γκρεμισμένη νότια πύλη.

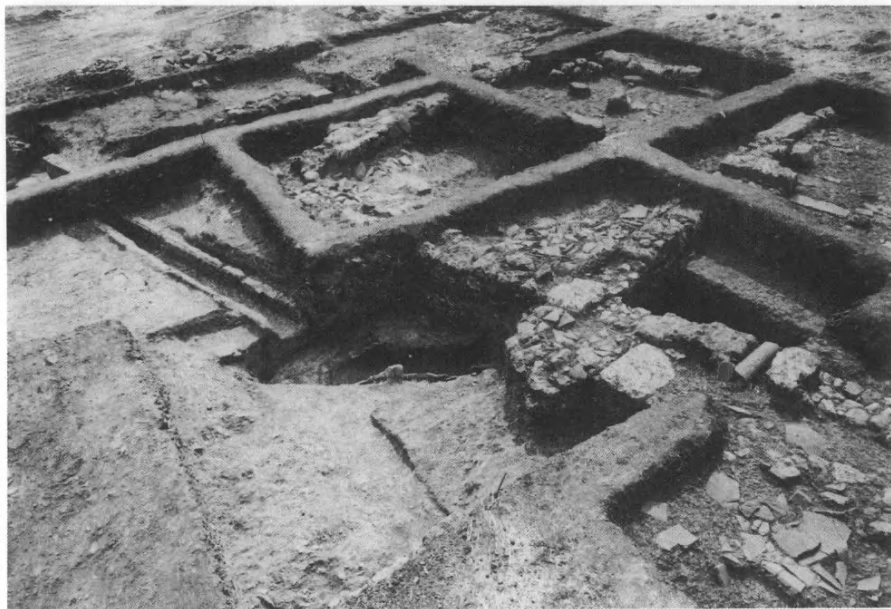
α. 'Ο έρευνηθείς χώρος έσωτερικά τής νότιας κύριας πύλης τής ακρόπολης. β. 'Ο χώρος τής
άνασκαφής (τετράγ. I-VI).

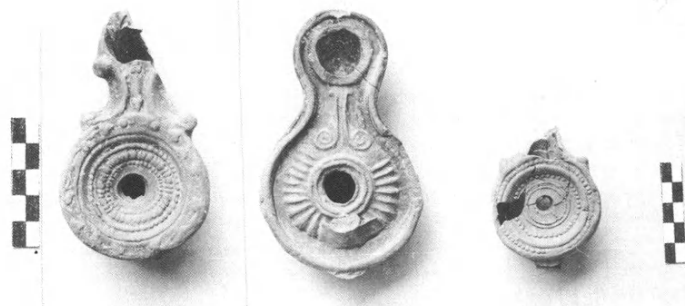
α. Ἡ ἀνασκαφή ἀπὸ ΝΑ. β. Ἡ ἀνασκαφή ἀπὸ ΒΔ.

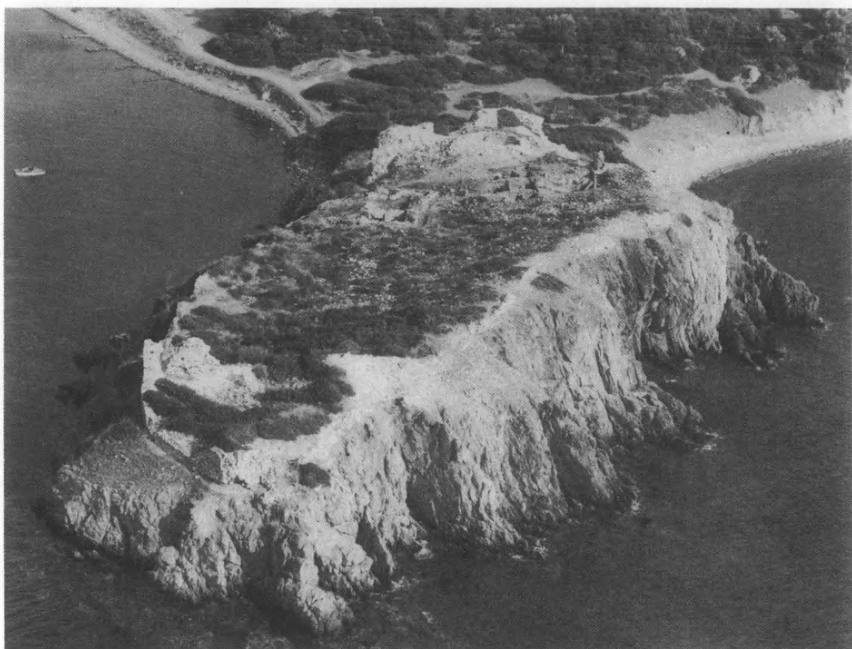
α. Τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ ἀγωγοῦ Α1. β. Τὸ νότιο σκέλος τοῦ Α1 καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ κτιρίου ΚΙ.

α. Οἱ ἀγωγοὶ Α1 καὶ Α2 καὶ τὸ κτίριο ΚΙΙ ἀπὸ ΒΔ. β. Τὸ κτίριο ΚΙΙΙ ἀπὸ τὰ δυτικά.

α. Κεφάλι γυναικείου ειδωλίου. β. Τὰ λυχνάρια ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ ΚΙΙΙ.
γ. Τὰ ἐργαλεῖα τοῦ λιθοξόου.

α. Ἐναέρια φωτογραφία τῆς Ληκύθου ἀπὸ ΒΔ. β. Ἡ τάφος 61. Τὸ ἡμικυκλικὸ κτίριο καὶ ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου Α.

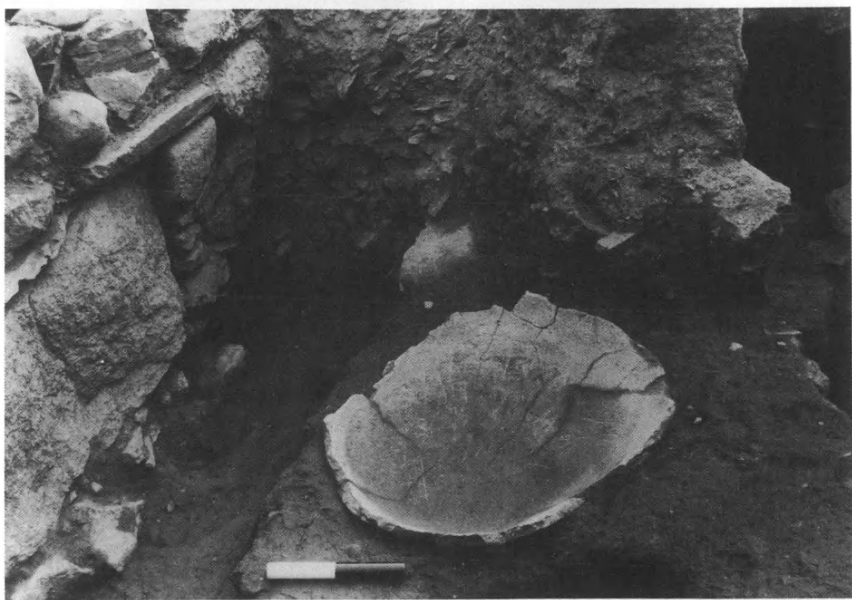
α. Ἡ τάφος 61. Ὁ τοῖχος Δ καὶ ὁ πίθος. β. Ἡ τάφος 65, ἄποψη ἀπὸ ΝΑ.

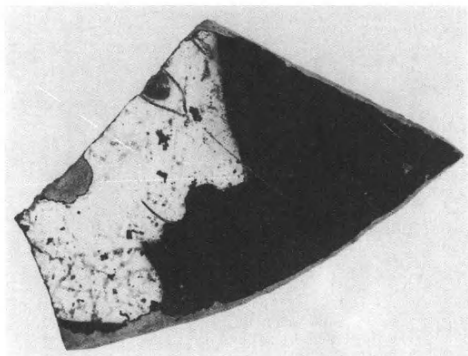
α. Οί τάφοι 67 καί 65. β. Ἡ τάφος 67 ἀπὸ ΒΑ.

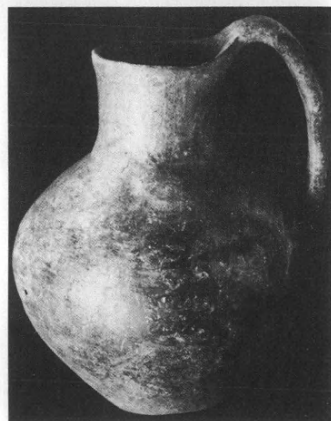
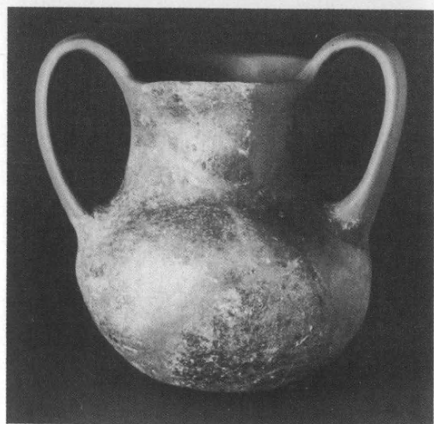
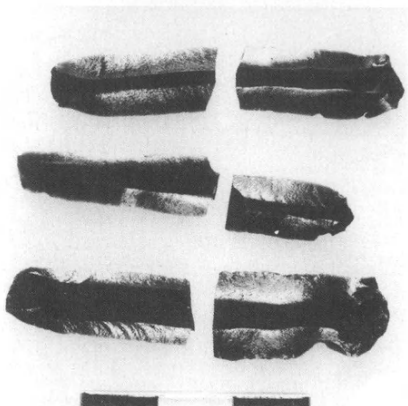
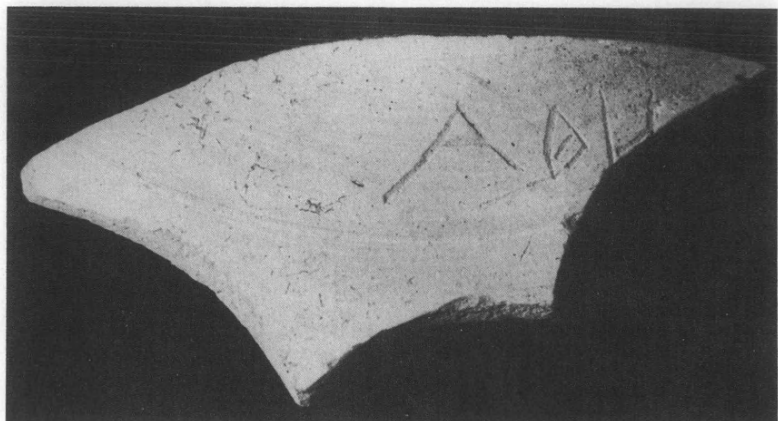
α. 'Η τάφος 67 από ΒΔ. β. 'Η τάφος 69 από ΝΔ.

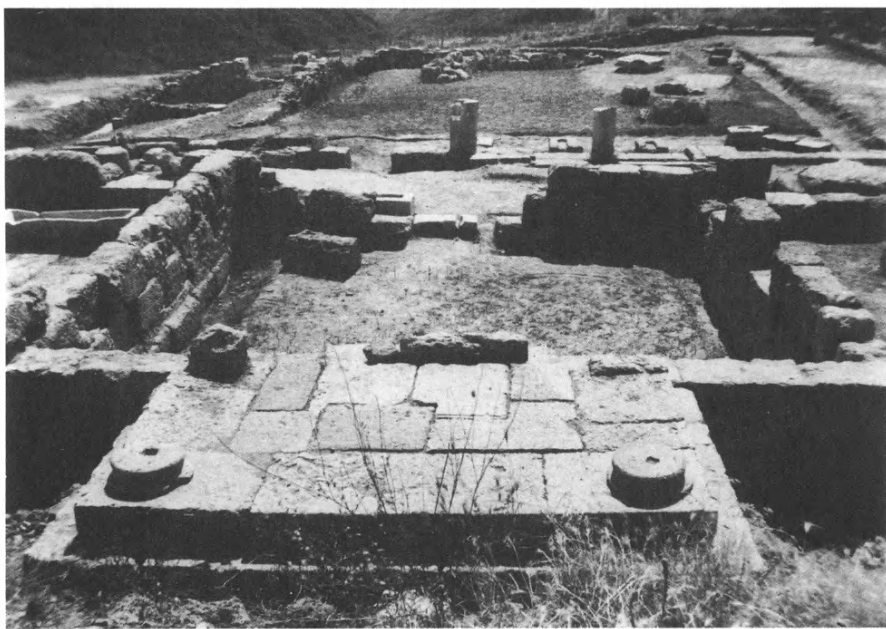
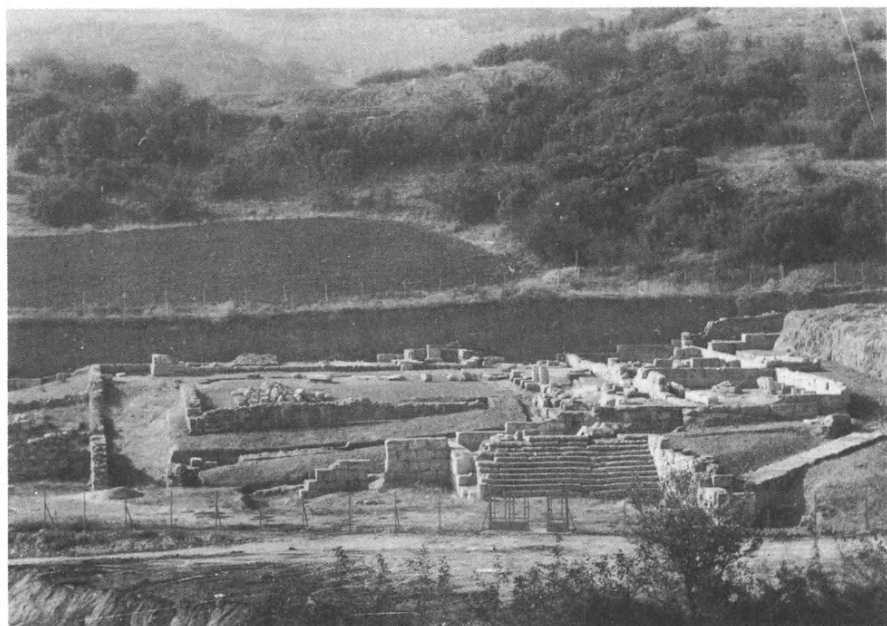
α. Ἡ τάφος 69 ἀπὸ ΒΑ μετὰ τὴν πρόχου ἀρ. εὐρ. 86190 *in situ*. β. Ἡ τάφος 69 μετὰ τὴν βάση μεγάλου πίθου *in situ*.

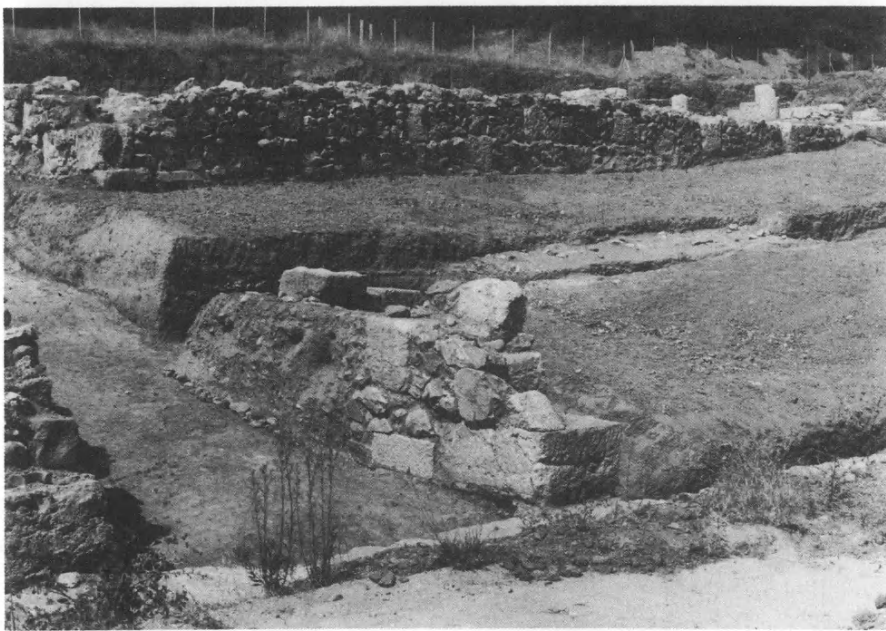
α. Ώστρακο κύλικας. β. Κεφαλή γυναικείου ειδωλίου. γ. Άργυρό νόμισμα Τορώνης.
δ. Κεφαλή πήλινου ειδωλίου πτηνοῦ. ε. Πινάκιο μεταβυζαντινό. ς'. Κύαθος άρ. εύρ. 86224.

α. Ώστρακο άμφορέα με έγγράρακτο τδ όνομα τής 'Αθηνάς. β. Λεπίδες όψιανού. γ. Δίωτος
κάνθαρος. δ. Πρόχους.

α. Ἀποψη τῆς Παλαίστρας ἀπὸ Α. β. Ἡ ἐσωτερικὴ αὐλὴ τῆς Παλαίστρας ἀπὸ τὸ βόρειο πρόπυλο.

α. Ἡ διπλή δυτική στοά. β. Ἡ διπλή ἀνατολική στοά.

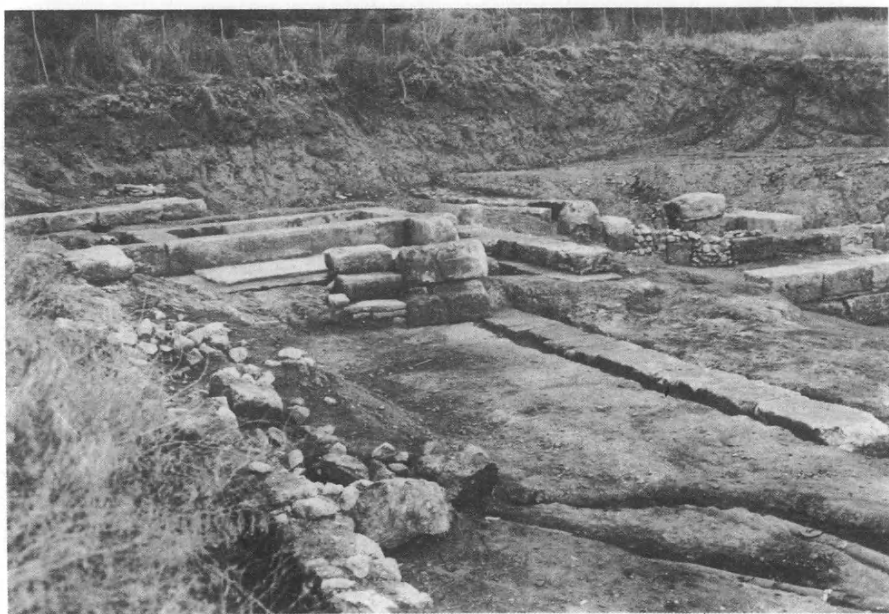
α. Ἡ ἀνατ. εἴσοδος ἐσωτερικὰ καὶ ὁ ἀγωγὸς τῆς αὐλῆς. β. Ἡ δυτ. πλευρὰ τῆς Παλαίστρας.

α. Ἡ βόρεια στοὰ τῆς Παλαίστρας. β. Δάπεδο ἀγωνιστικοῦ χώρου τῆς δυτικῆς αἵθουσας.

α. Ἡ μεγάλη ΒΑ αἴθουσα λουτροῦ τῆς Παλαίστρας. β. Κεντρικὸς ἀγωγὸς τοῦ Γυμνασίου.

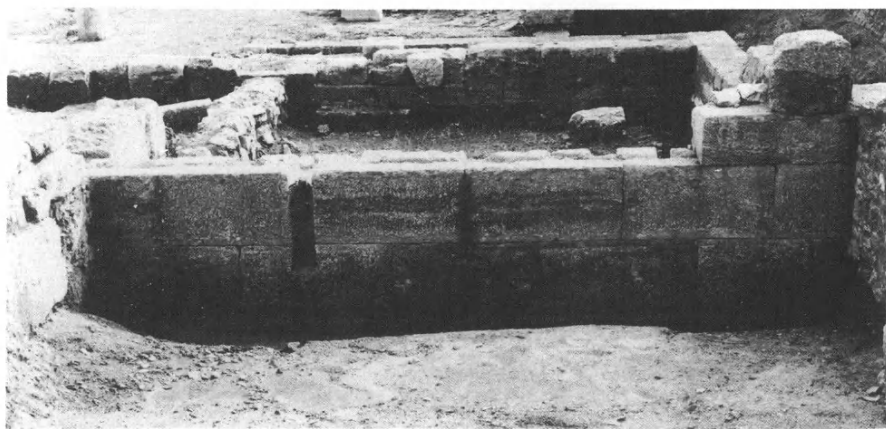
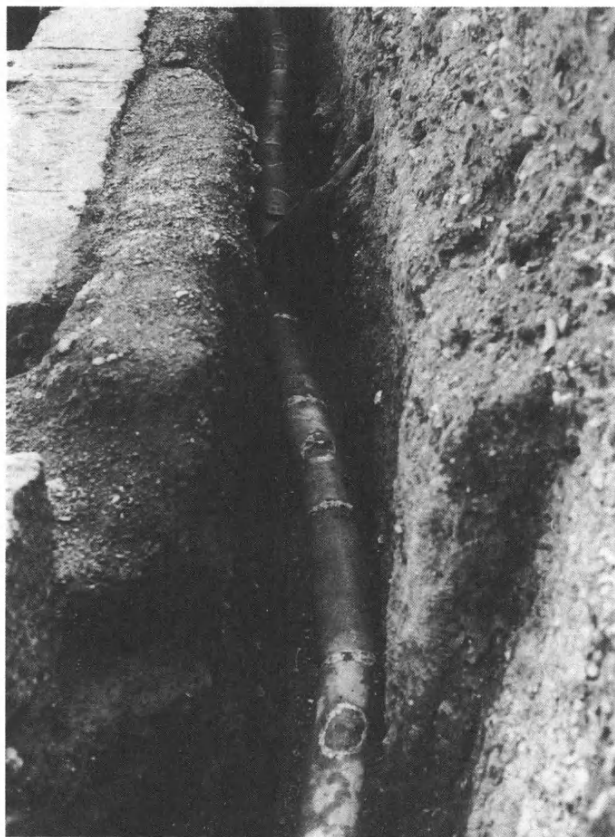
α. Διμερής ναϊσκόμορφος χώρος τῆς Παλαίστρας. β. Κτίσμα δεξαμενῶν ΒΔ τῆς Παλαίστρας.

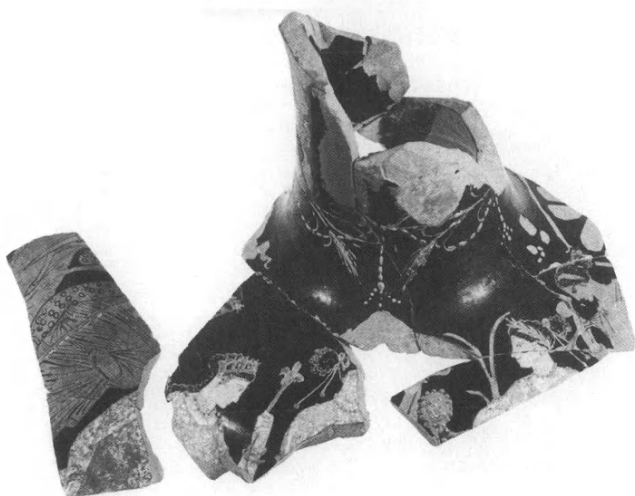
α. Οί δεξαμενές, β. 'Ο ΒΔ περίβολος τοῦ Γυμνασίου.

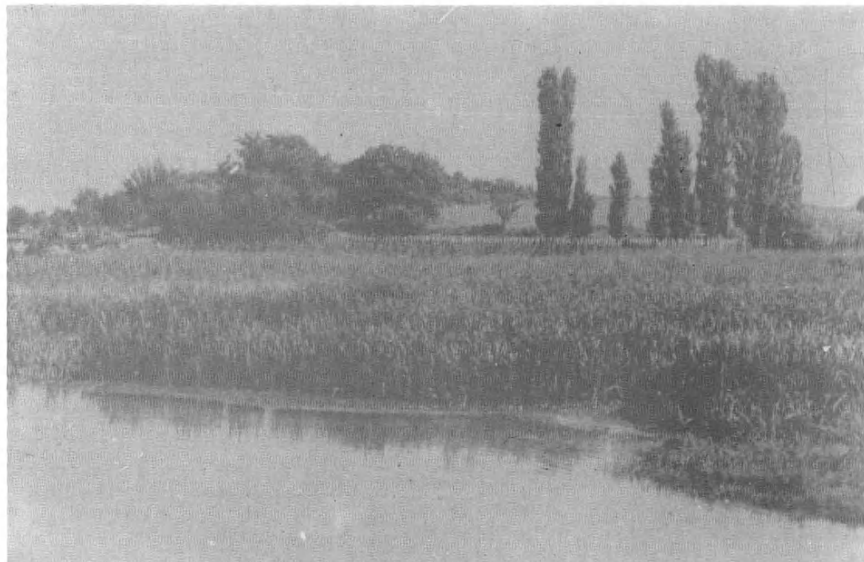
α. Ὁ ΝΔ περίβολος τοῦ Γυμνασίου. β. Ὁ ἐσωτερικὸς τοῖχος τοῦ διαδρόμου μεταξὺ Παλαίστρας καὶ δεξαμενῶν.

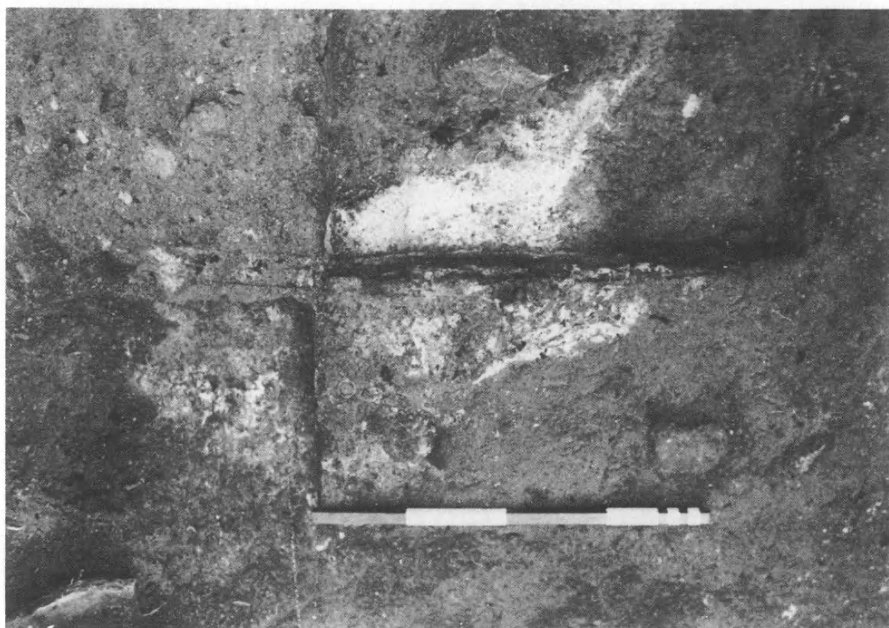
α. ΒΔ πήλινος ἀγωγὸς ἐξωτερικὰ τοῦ Γυμνασίου. β. Αὐλάκια ὑδροδότησης ΒΔ λουτροῦ Παλαίστρας.

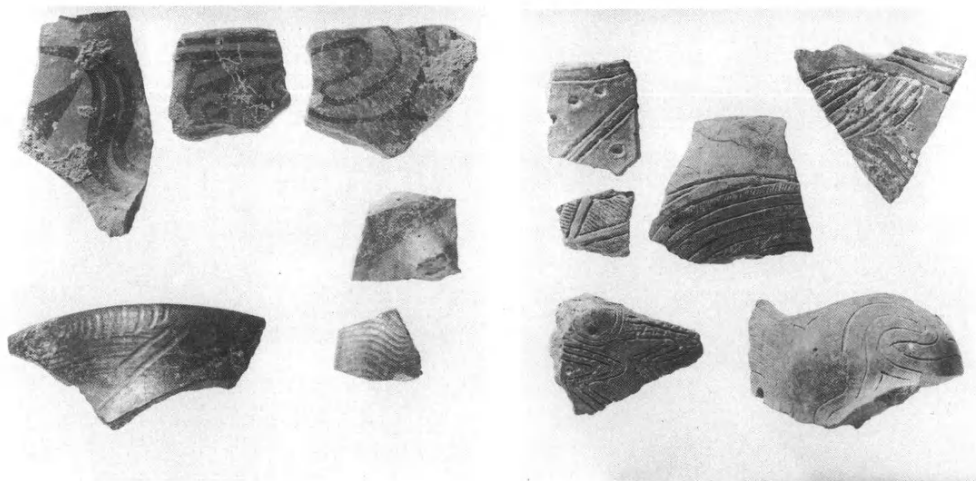
α. Βόρειο άκρο κεντρικού άγωγού Γυμνασίου. β. Άνω τμήμα έρυθρόμορφης ύδρίας. γ. Κε-
φαλή μαρμάρινου γυναικείου άγαλματιδίου.

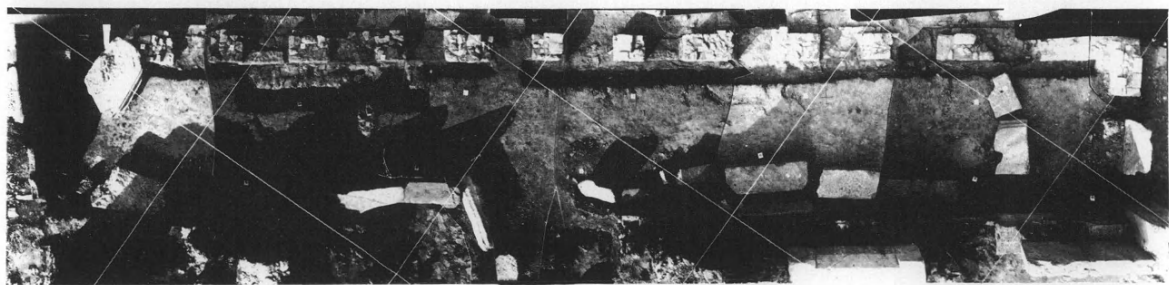
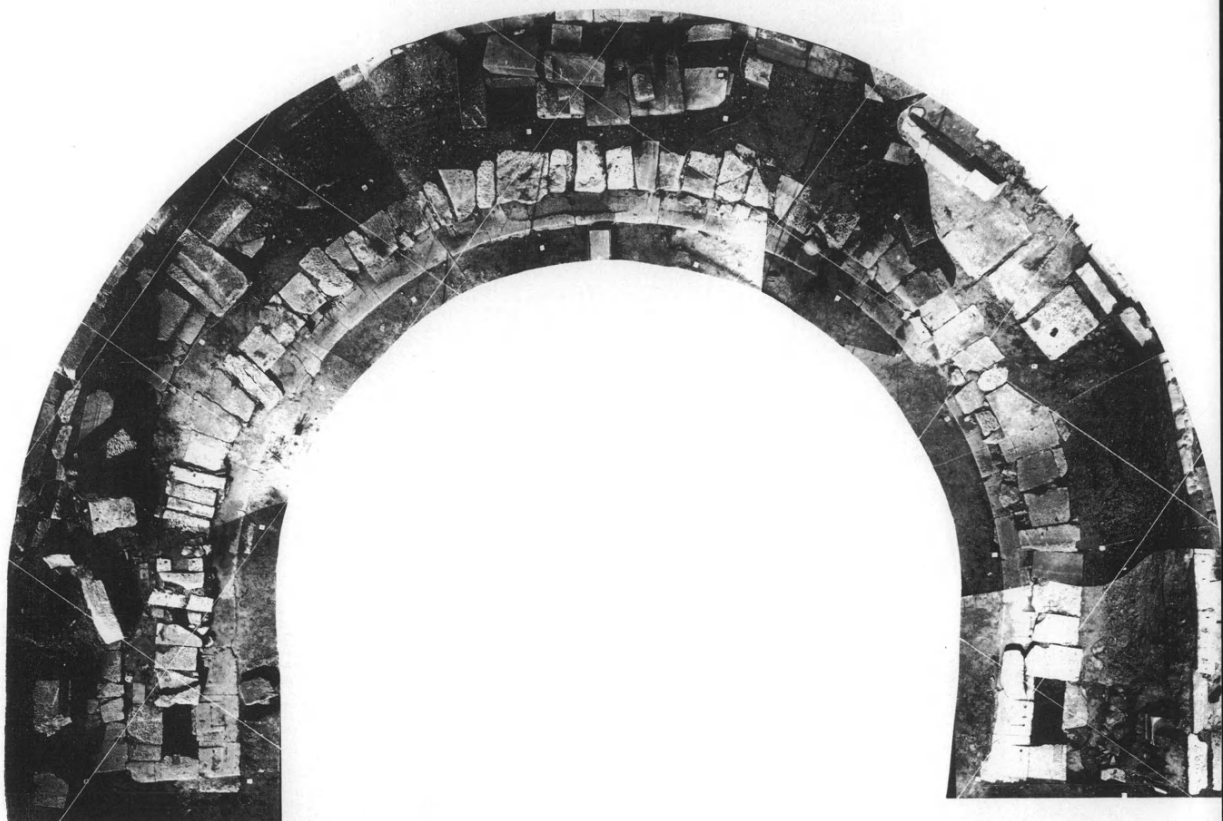
α. Άποψη του λόφου του προϊστορικού οικισμού. β. Άποψη τομής Ι.

α. Τομή Ι, άποψη τοίχου. β. Τομή Ι, άποψη έστίας.

α. "Αποψη τομῆς Π. β. Νεολιθική κεραμεική ἀπὸ τὴν τομὴ Π.

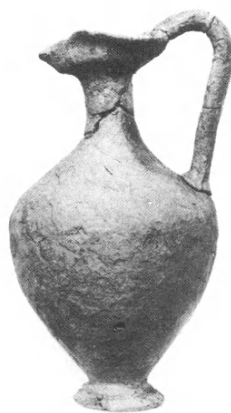
Φωτογραμμομετρική αποτύπωση του θεάτρου τῆς Μαρωνείας.

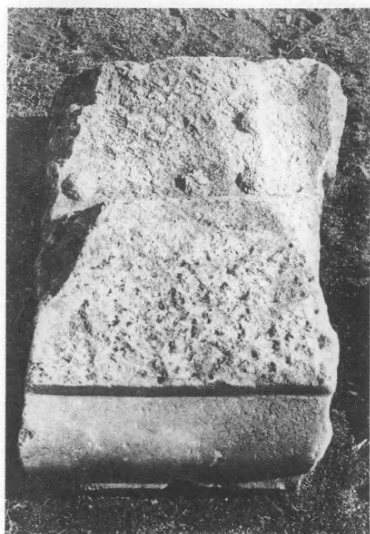
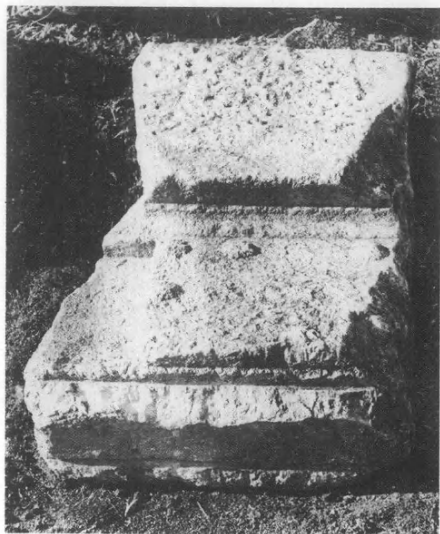
α. Θεμέλια τοίχων από την επέκταση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ κτίριο βόρεια τοῦ Ἱεροῦ.
β. Τμῆμα τοῦ κτιρίου ποὺ ἀποκαλύφθηκε νότια τοῦ Ἱεροῦ.

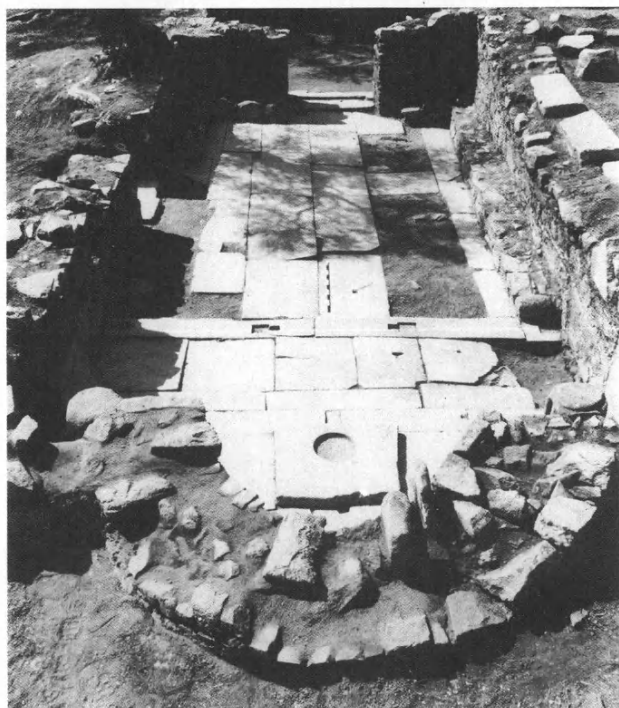
α. Τμήμα αναθηματικής στήλης με χαρακτή ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ κτίριο τοῦ Ἱεροῦ. β. Θεμέλια τοίχων στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Ἱεροῦ.

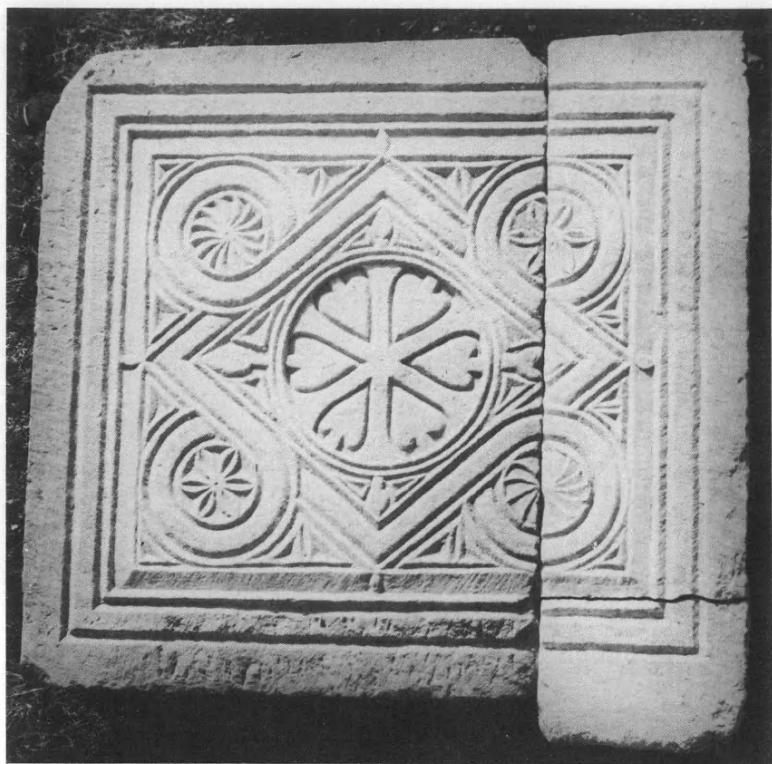
α. Τμήμα ειδωλίου από τὸ κτίριο νότια τοῦ Ἱεροῦ. β. Κεφαλὴ μαρμαρίνου γυναικείου ειδωλίου. γ-δ. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ στῶμα καταστροφῆς.

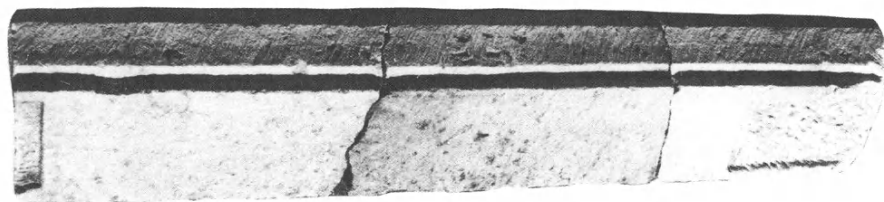
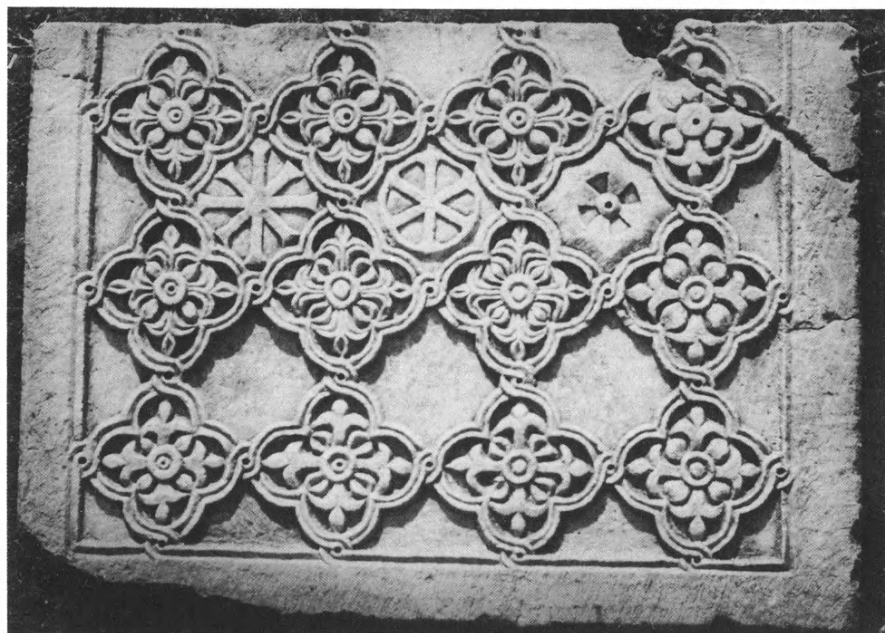
α-β. "Οψεις καταληπτήρα λίθου από τοίχο-περίβολο ἁβату ἱεροῦ ρωμαϊκῶν χρόνων.
γ. Ἐπανατοποθέτηση λαξευμένων μαρμαρολίθων στο νότιο πτερύγιο τῆς βασιλικῆς.

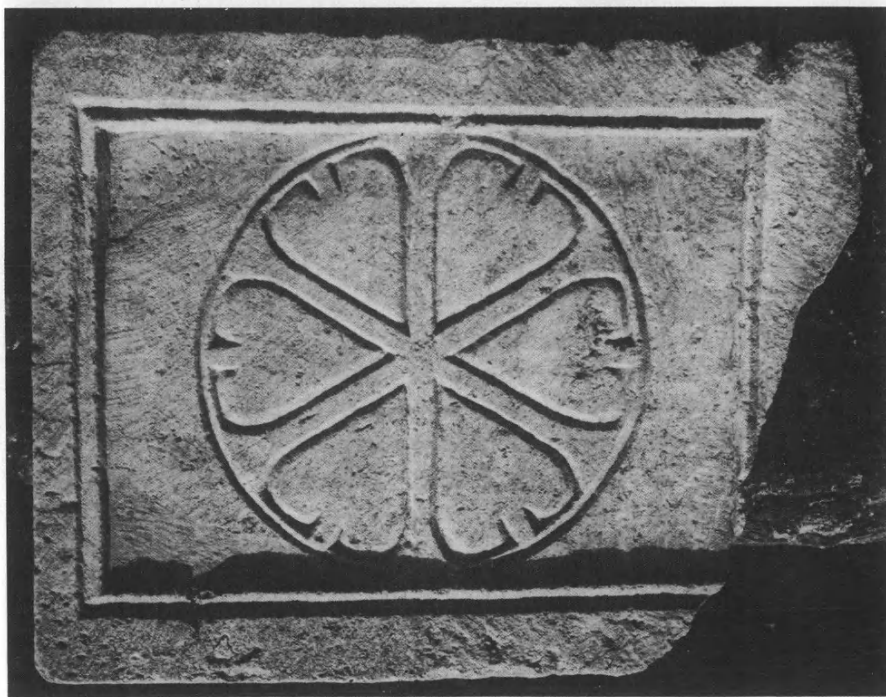
α. Καθολικὸ μονῆς, νάρθηκας. β. Καθολικὸ μονῆς.

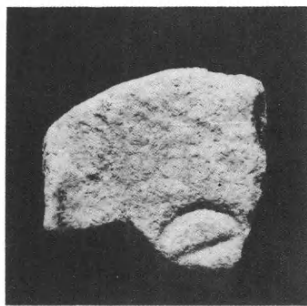
α-β. Έμπρόσθια και όπίσθια όψη θωρακίου τέμπλου από τó καθολικό τῆς μονῆς.

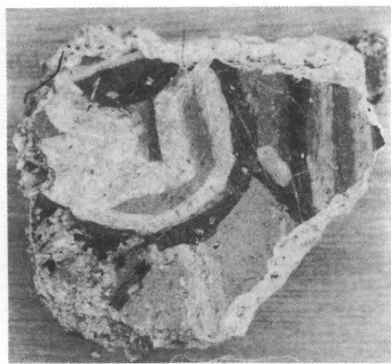
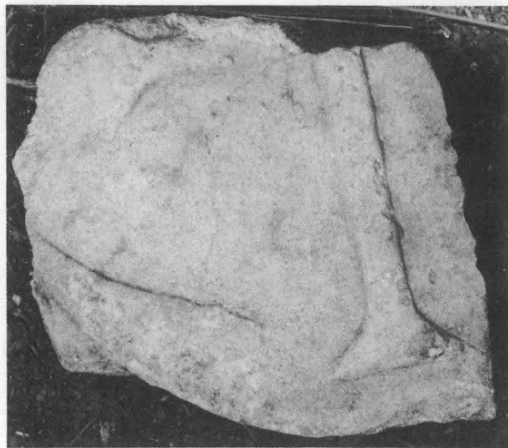
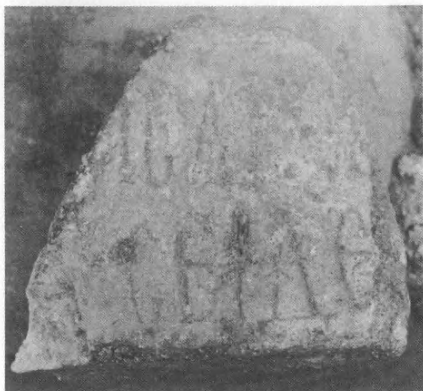
α. Θωράκιο τέμπλου από τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς. β. Ἐπιστύλιο τέμπλου ἀπὸ τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς.

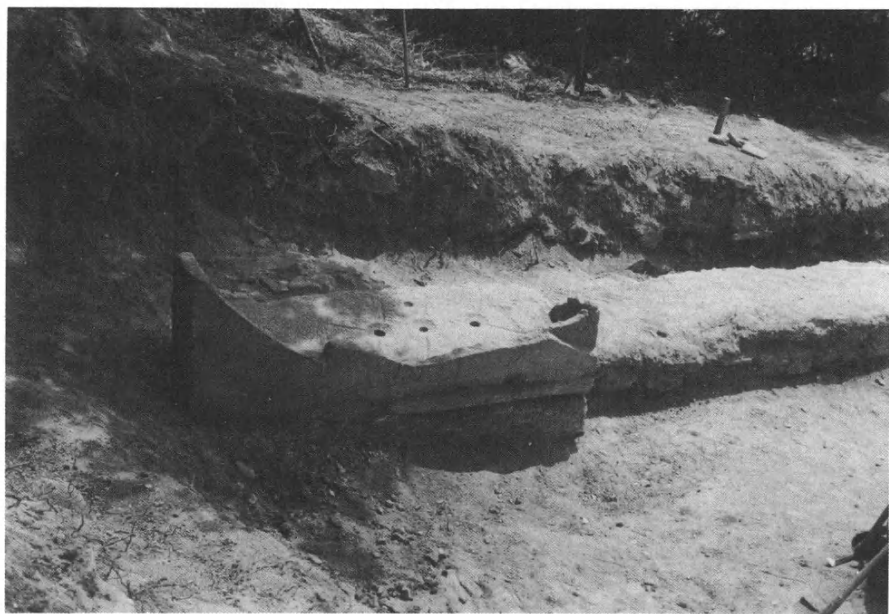
α. Καθολικὸ μονῆς, κυρίως ναός. β. Ἡ ἁγία τράπεζα ἀπὸ τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς.

α. Νότια πτέρυγα διαμερισμάτων τῆς μονῆς, δωμάτιο Δ. β-δ. Σπαράγματα ἐπιγραφῶν.

α. Τεμάχιο μαρμάρου με ἐπιγραφή. β. Τμῆμα παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου. γ. Τμῆμα ἐπιστυλίου τέμπλου με παράσταση ἀνθεμίου. δ. Σπάρραγμα τοιχογραφίας.

α. Παιδικός τάφος. β. Λάρνακα του 11ου-12ου αἰ.

α. Παλαιοχριστιανικός κιονίσκος. β. Κάλυμμα λάρνακας.

α-β. Ἐμπορικὸς λιμὴν. Βόρειος τοῖχος καταστήματος VII πρὶν καὶ μετὰ τὶς στερεωτικὰς ἐργασίες.

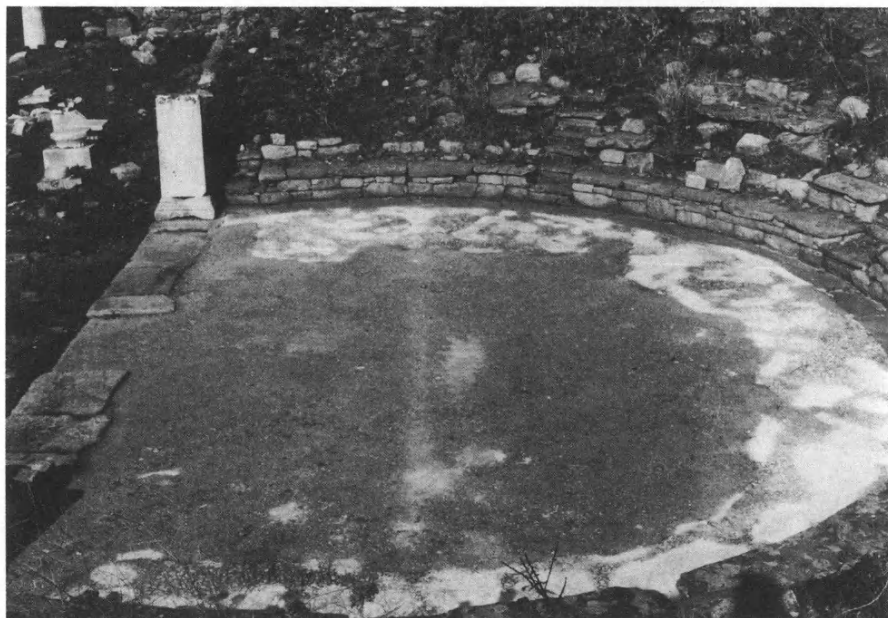
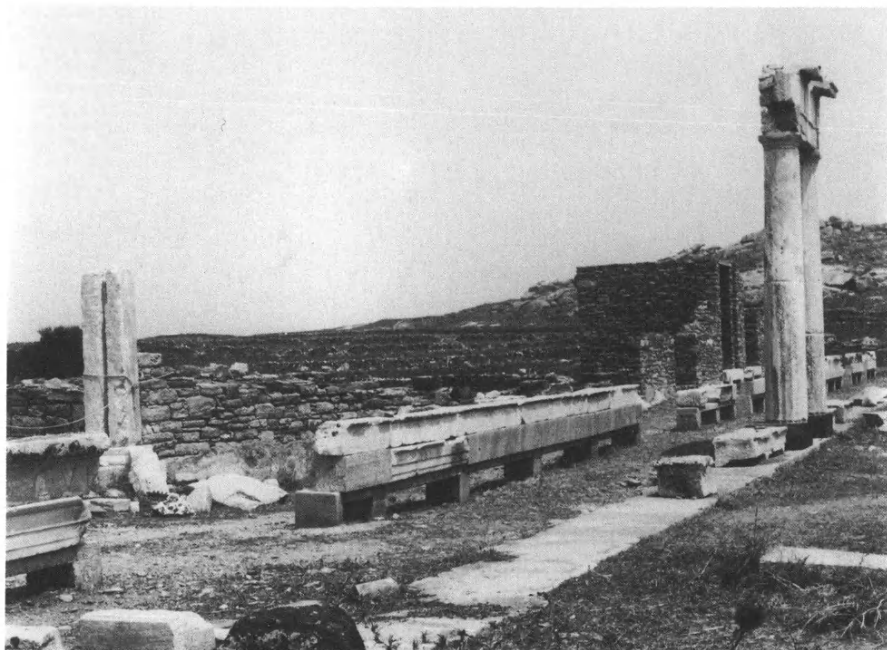
α-β. Ἐμπορικὸς λιμὴν. Νότιος τοῖχος καταστήματος VII πρὶν καὶ μετὰ τὶς στερεωτικὰς ἐργασίες.

α-β. Ἐμπορικὸς λιμὴν. Ἀνατολικὸς τοῖχος καταστήματος VII πρὶν καὶ μετὰ τὶς στερεω-
τικὰς ἐργασίες.

α-β. Ἐμπορικὸς λιμὴν. Δυτικὸς τοῖχος καταστήματος VII πρὶν καὶ μετὰ τὶς στερεωτικὰς ἐργασίες.

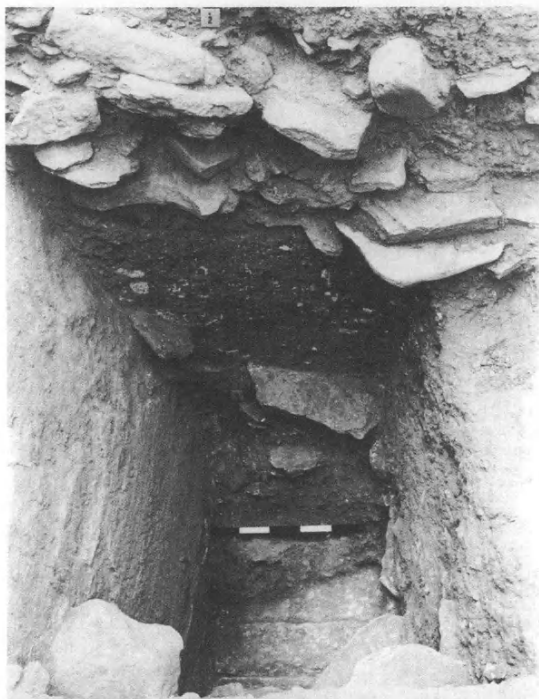
α. Ἀγορὰ τῶν Ἰταλῶν. Ἐνεπίγραφο ἐπιστύλιο τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ περιστυλίου.
β. Ὀρχήστρα θεάτρου στὸ ἱερὸ τῶν Συρίων θεῶν.

α-β. Γρανίτινοι πεσσοὶ στὴν προκυμαία τοῦ Ἐμπορικοῦ λιμένος μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ θάλασσα.

α. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου τῆς τάφρου H12, ἄρ. 3 ἀπὸ Α, μεσαῖο πλάτωμα. β.
Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου τῆς τάφρου H12, ἄρ. 1 ἀπὸ ΝΔ, μεσαῖο πλάτωμα.

α. Ἡ νότια πλευρὰ τῆς τάφρου H12, ἀρ. 4, μεσαῖο πλάτωμα. β. Ἡ τάφος H14, ἀρ. 3 ἀπὸ ΝΔ. Ἀνάλημμα ἱεροῦ Ἀθηνᾶς.

α. Τὸ λεγόμενον κτίριο τῶν σφραγισμάτων ἀπὸ Δ. Ἀνάλημμα ἱεροῦ Ἀθηνᾶς. β. Τὸ μονολιθικὸ κατώφλι τοῦ κτιρίου τῶν σφραγισμάτων ἀπὸ ΒΔ.

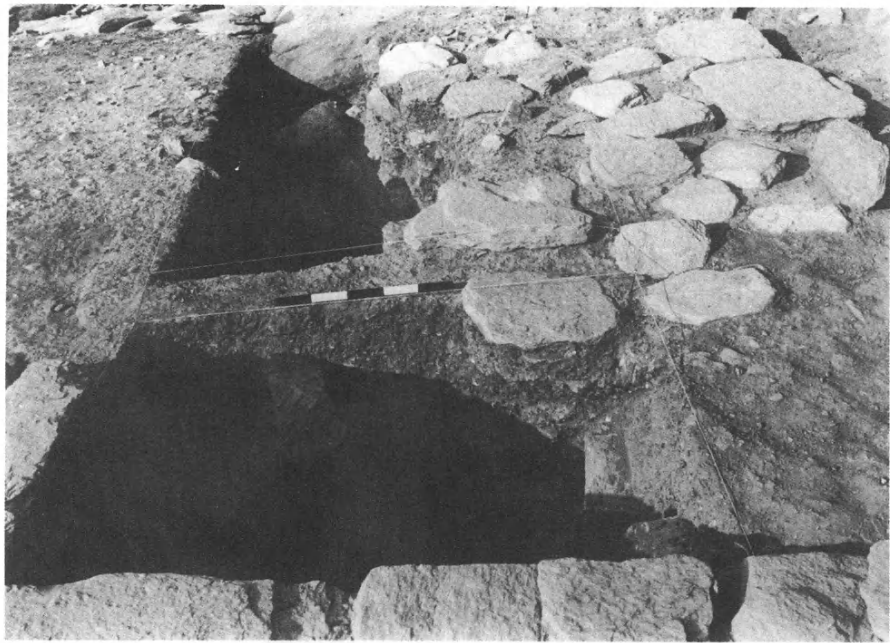
α. Λίθινος άγωγός και κιβωτιόσχημη κατασκευή. β. Ό ναός τής 'Αθηνᾶς από Δ.

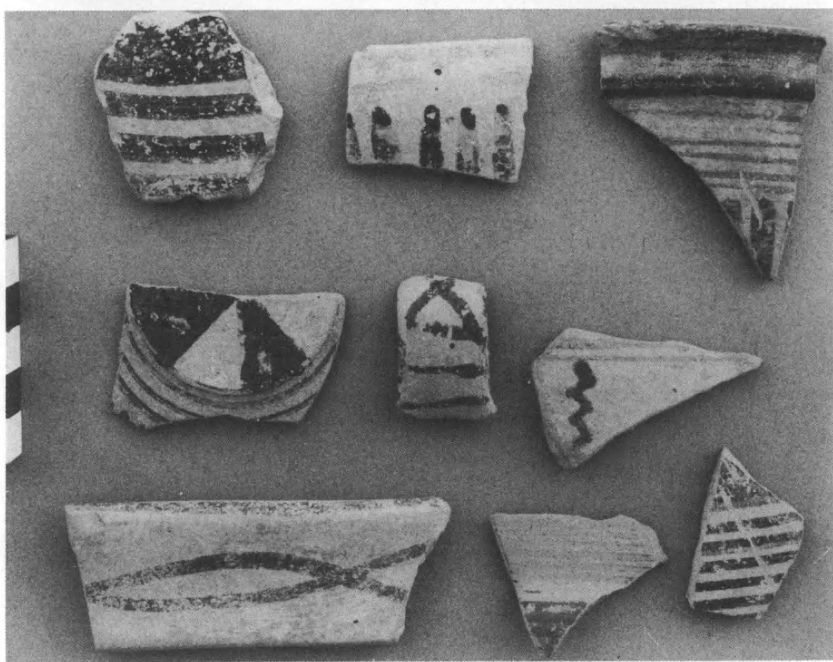
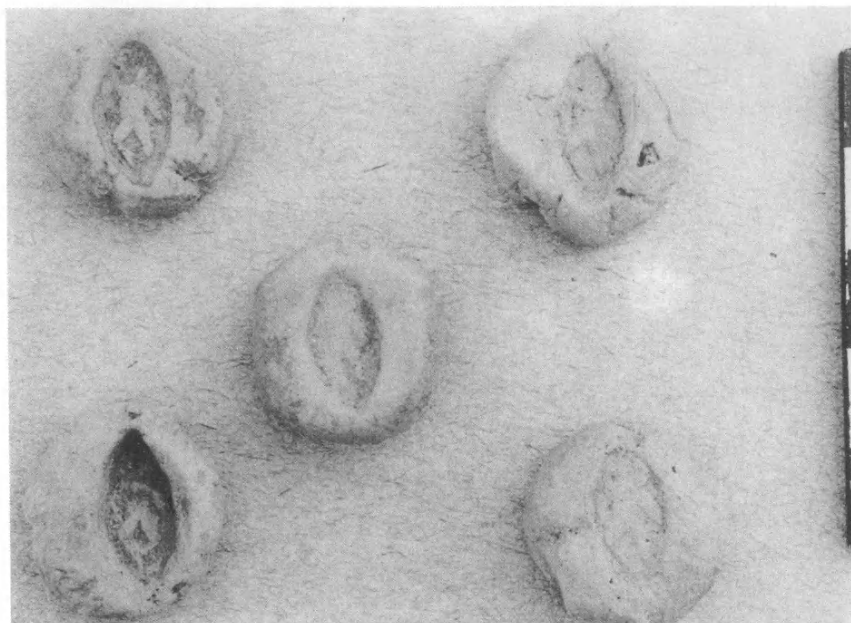
α. Ὁ σηκὸς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς. β. Ἀποψη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ.

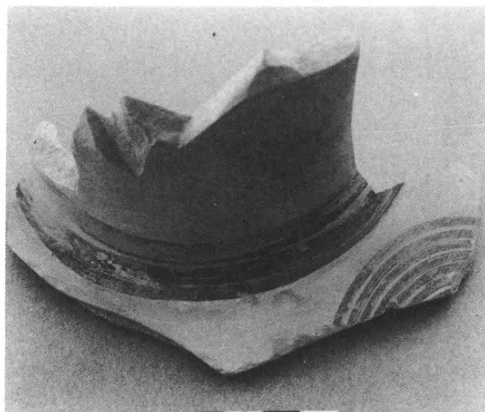
α. Δυτικό τμήμα σηκοῦ με ζεύγος οἰνοχοϊσκῶν *in situ*. β. Τομή η στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ σηκοῦ, ἀπὸ Ν.

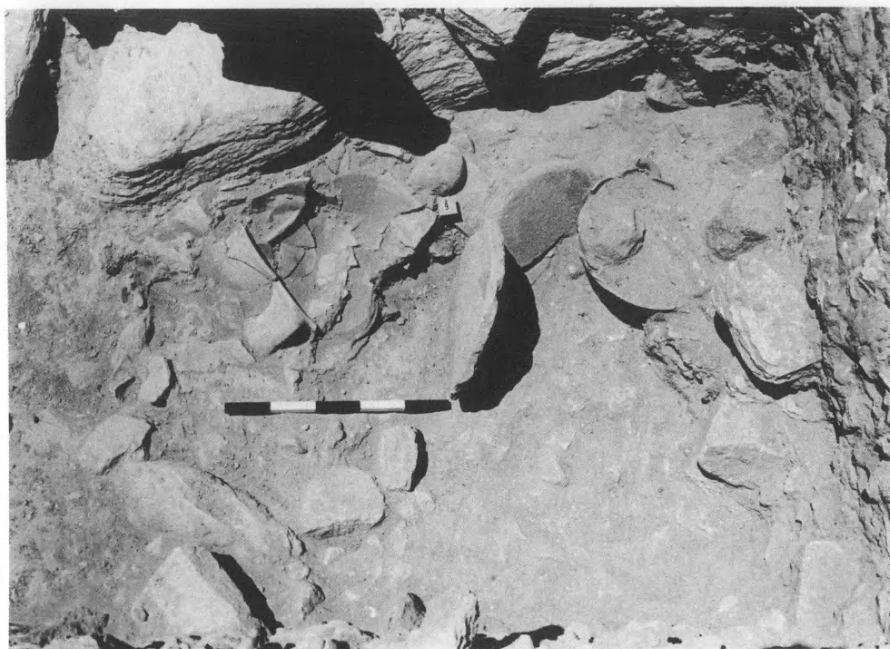
α. Τομές κάθετα πρὸς τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς. β. Οἱ τομές d καὶ e ἐντὸς τοῦ τεμένους τοῦ ἱεροῦ.

α. Πήλινα σφραγίσματα ἀπὸ τὸ κτίριο τῶν σφραγισμάτων. β. Θραύσματα ἀγγείων ἀπὸ τὶς τομὲς a-b δυτικὰ τοῦ ναοῦ.

α. Θραῦσμα πρωτογεωμετρικοῦ ἀμφορέα ἀπὸ τὴν τομὴ ε τοῦ τεμένους. β. Εὐρήματα ἀπὸ τὴ στρώση 9 τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων.

α. Τὰ μυκηναϊκὰ εὐρήματα τῆς στρώσης 8 τῆς τομῆς ε τοῦ τεμένους. β. Ἐρείπια οἰκοδομήματος στὴν τάφρο K13, ἀρ. 1.

α. Ειδώλιο γυναικείας θεότητας. β. Θραῦσμα ἐρυθρόμορφης κοτύλης.

α. Ὁ τομέας τοῦ ἐλαιοτριβείου ἀπὸ Ν. β. Ἡ τομὴ Κ15, ἀρ. 1 ἀπὸ ΝΔ.

α. Οί θολωτοὶ τάφοι 1, 2, 3 πρὸς Δ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Κουκουναριῶν. β. Ὁ θολωτὸς τάφος 1 ἀπὸ Ν.

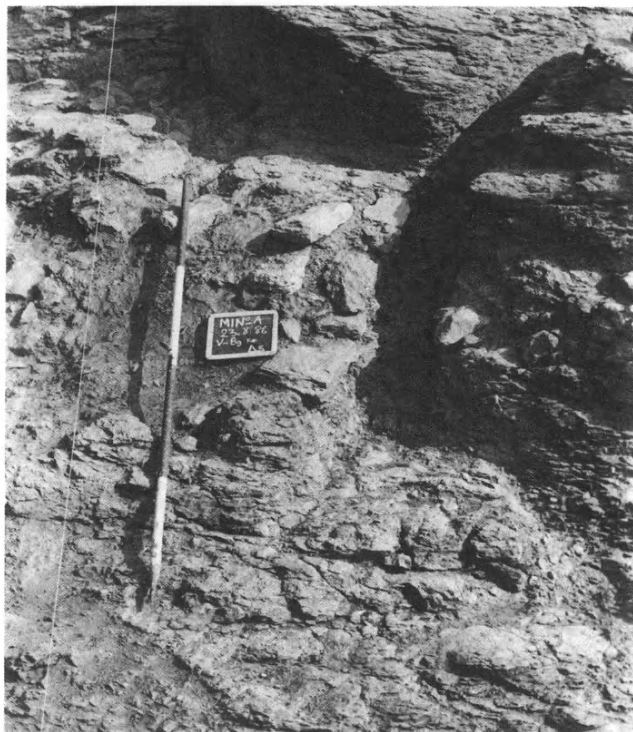
Λιθόστρωτος δρόμος εκτός τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου γιὰ τὴν κίνηση τῶν ἐπισκεπτῶν.

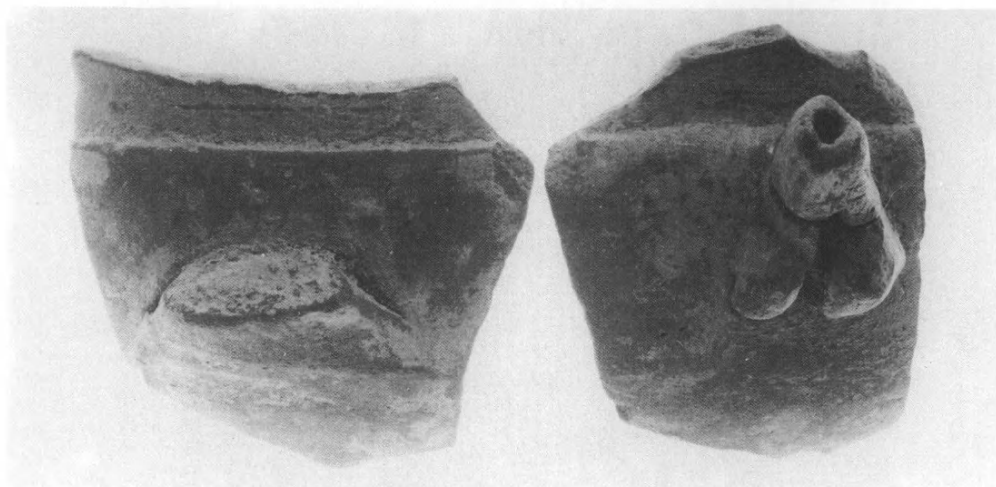
α. Ἀποψη τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος Κ ἀπὸ ΒΑ. β. Τομὴ Κ3/α: διακρίνεται ἡ φυσικὴ κοιλότητα τοῦ βράχου.

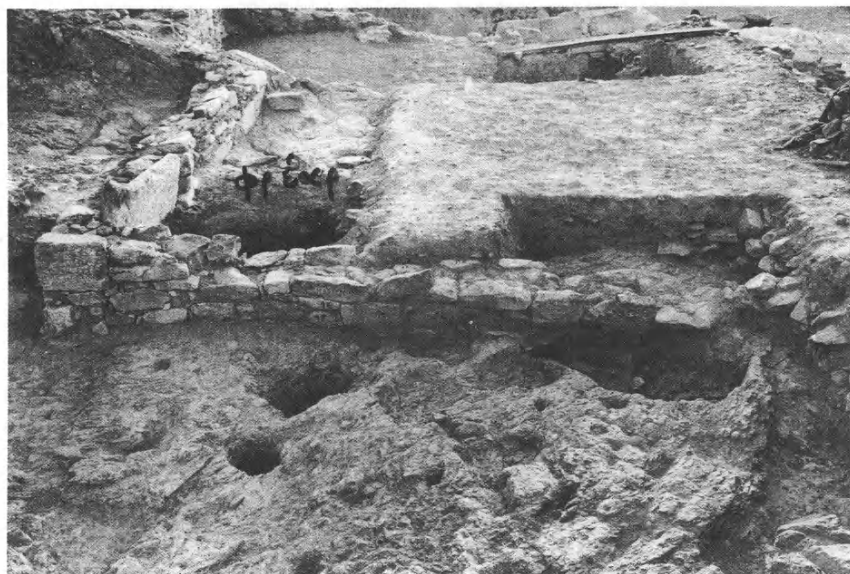
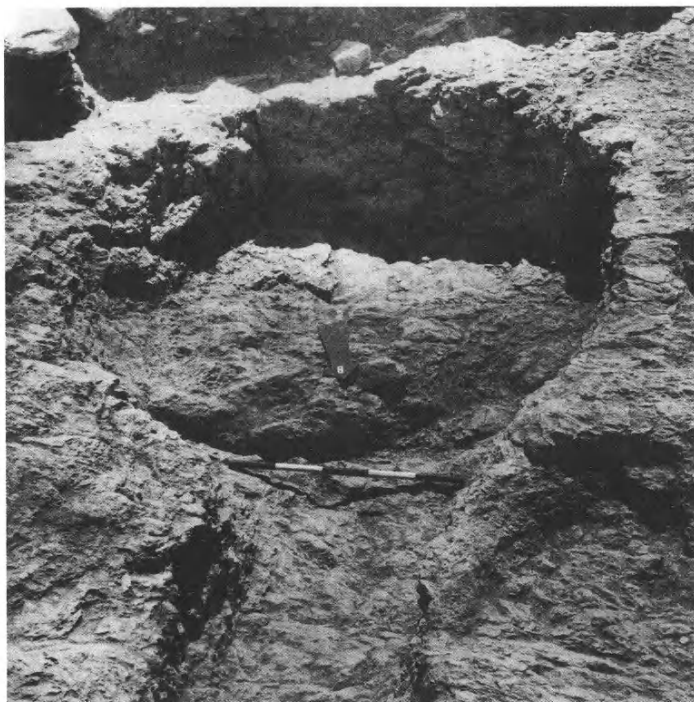
α. Ἀποψη τοῦ σπηλαιώδους χάσματος ἀπὸ ΒΑ. β. Γενικὴ ἀποψη τοῦ τετρ. ΝΔ/3 μὲ τὸ ρωμαϊκὸ κτίσμα.

α. Μερική άποψη του λαξευμένου στόν βράχο άγωγοϋ, άπό ΝΔ. β. Άποψη τοϋ Δ5, άπό Ν.

α. Θραύσματα αγγείου, προφανώς σπονδικοῦ, ἀπὸ πυρὰ στὸ Κ2. β. Ἀγαλμάτιο Ἀρτέμιδος ἀπὸ τὸ Δ5. γ. Θραῦσμα πήλινου εἰδωλίου δαιδαλικῆς τέχνης ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ ἀγωγοῦ τοῦ ἀποχωρητηρίου.

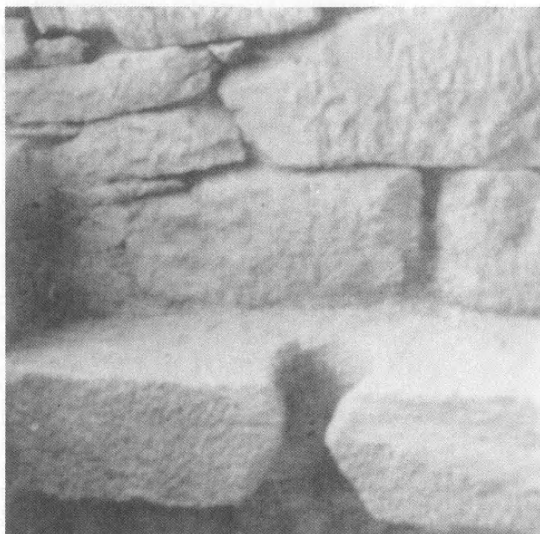
α. Κτίσμα Δ4, ό κλίβανος από Ν. β. Κτίσμα Δ4: διακρίνονται ό κλίβανος και τά λαξεύματα
στόν φυσικό βράχο-δάπεδο.

α. «Δρόμος» πρὸς τὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς· διακρίνεται τὸ ἐλληνιστικὸ ἀνάλημμα κάτω ἀπὸ τὸν ξηρότοιχο. β. Ἡ στέγη τοῦ οἰκίσκου τῶν «βεσπασιανῶν», πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή.

- α. Ὁ νότιος τοῖχος καὶ ἡ ΝΑ γωνία τοῦ Γυμνασίου μετὰ τὸν οἰκίσκο τοῦ ἀποχωρητηρίου.
β. Ὁ οἰκίσκος τοῦ ἀποχωρητηρίου.

α. Ἀφοδευτήρια ὀπή. β. Ἡ θύρα τοῦ ἀποχωρητηρίου.

α. Ἡ στέγη τοῦ ἀποχωρητηρίου. β. Ὁ ἀγωγὸς τοῦ ἀποχωρητηρίου στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο.

α. Ἡ στέγη καὶ ὁ νότιος τοῖχος τοῦ Γυμνασίου ἀπὸ Δ. β. Ἡ γωνία τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ Γυμνασίου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ ἀποχωρητηρίου.

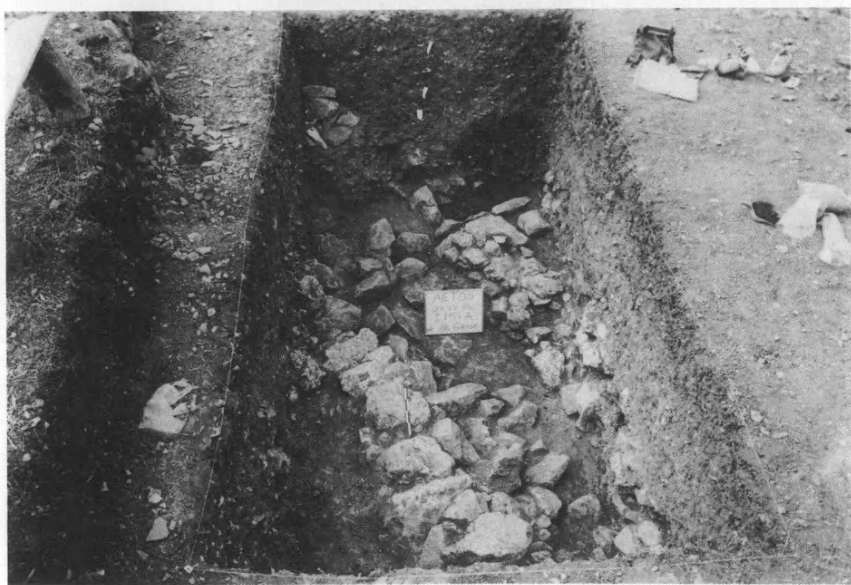
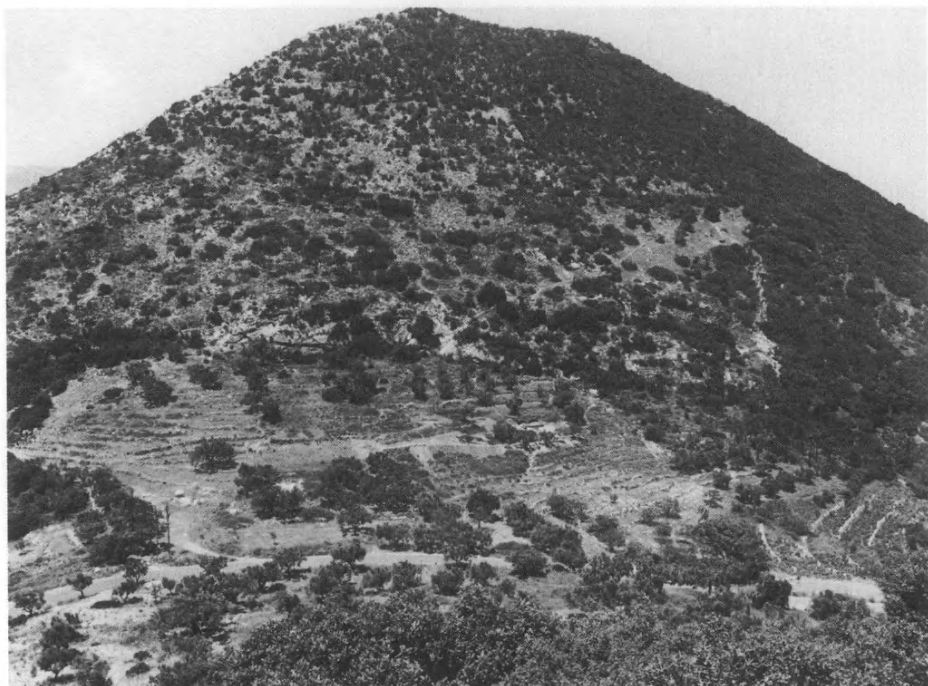
Ταξιάρχης Μιχαήλ "Ανω Κορακιάνας. 'Αδιάγνωστος μάρτυς στην κόγχη τῆς προθέσεως.

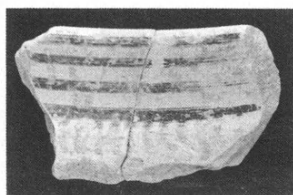
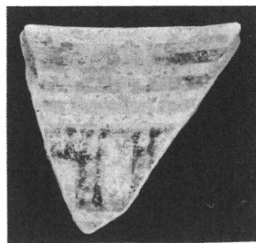
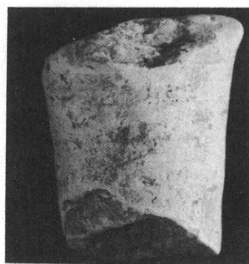
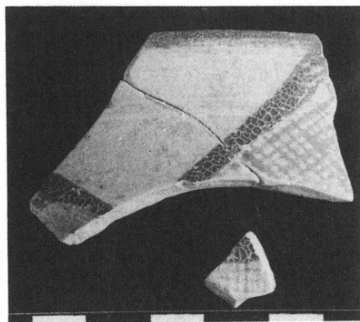
Ταξιάρχης Μιχαήλ Ἀνω Κορακιάνας. Τέσσερις ἄγιοι στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ.

Ἀεροφωτογραφία τοῦ χώρου τοῦ Ἀετοῦ.

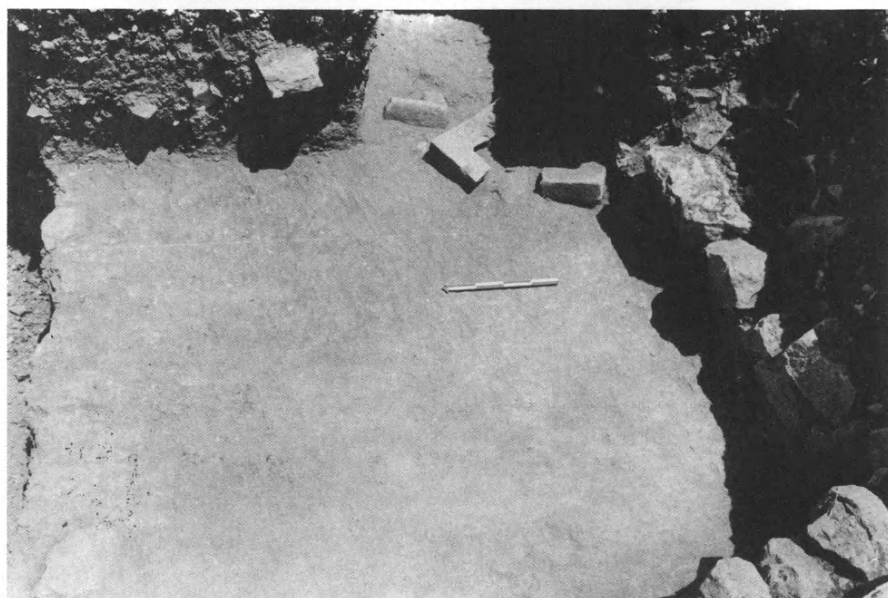
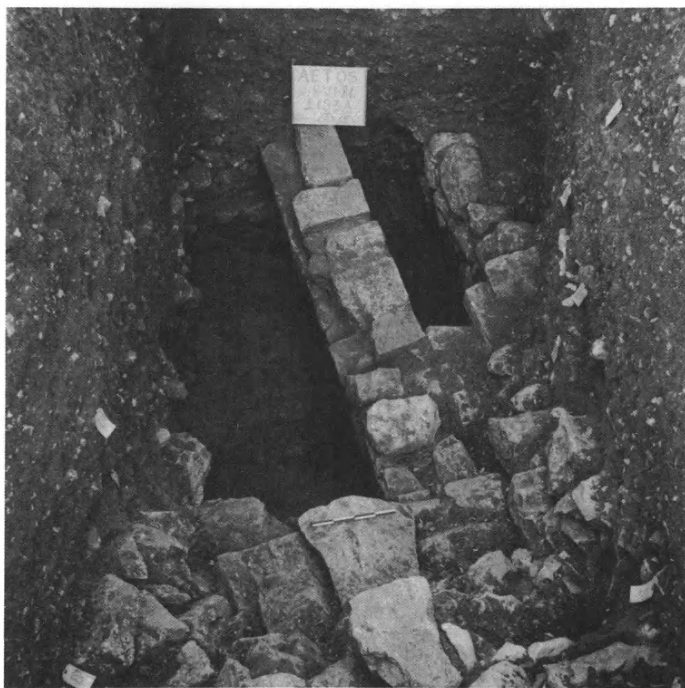
α. Ὁ χώρος ἀνασκαφῶν ἀπὸ Α. β. Θεμέλια ἀρχαίου κτιρίου.

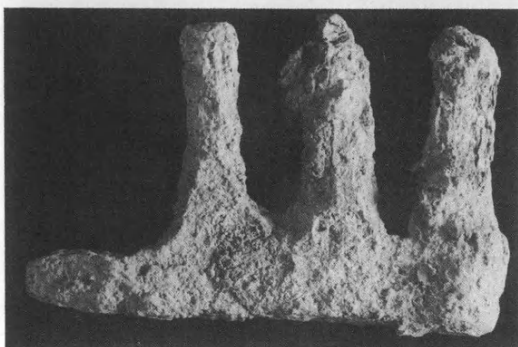
α. Ώστρακα ἀπὸ μυκηναϊκὸ σκύφο. β. Ώστρακο ἀπὸ μυκηναϊκὴ κύλικα. γ. Πρωτογεωμετρικὸ ὄστρακο. δ-ς'. Γεωμετρικὰ ὄστρακα.

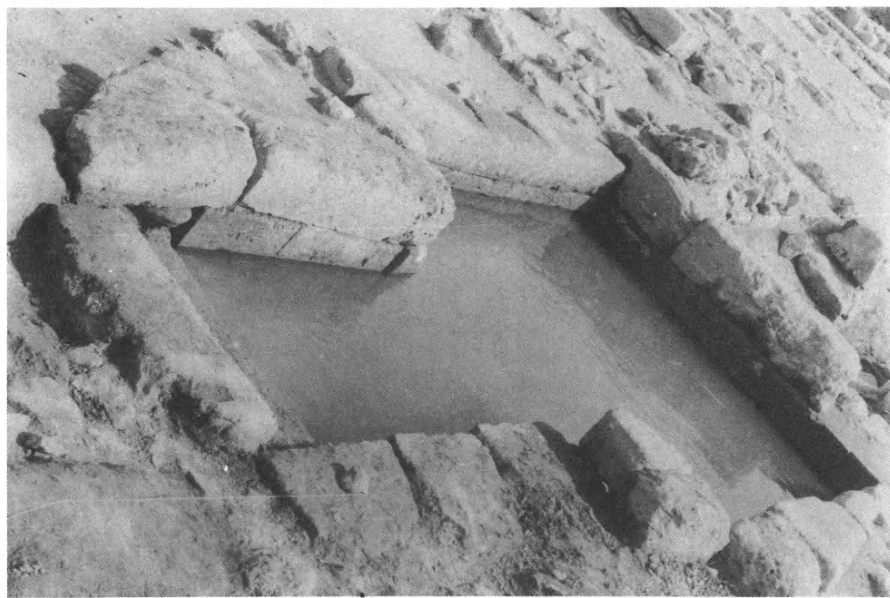
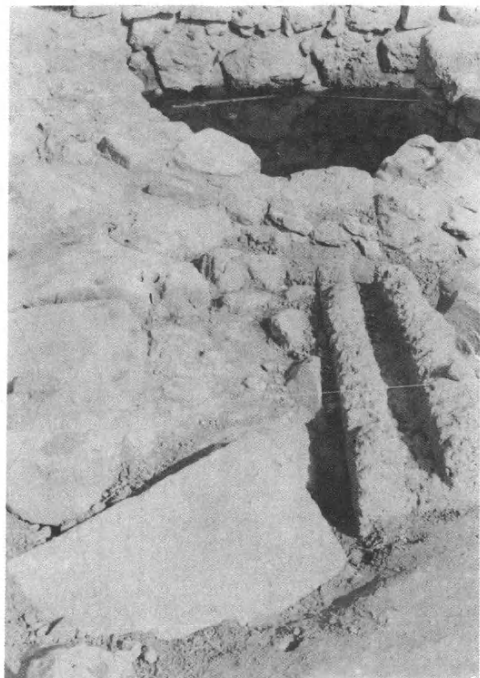
α. Κιβωτιόσχημος τάφος στο αρχαϊκό κτίριο. β. Ἐξωτερικὸ θεμέλιο τοῦ ναοῦ καὶ ἡ τομὴ D19.

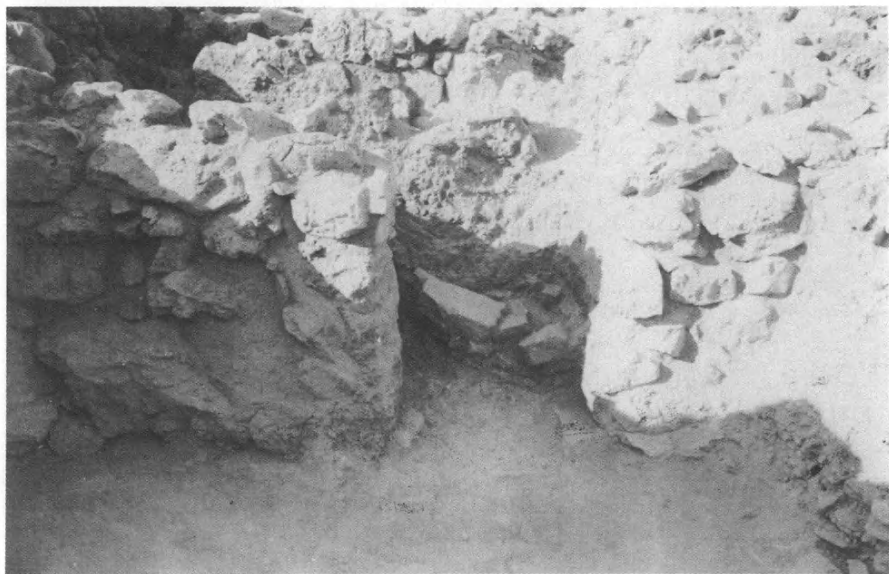
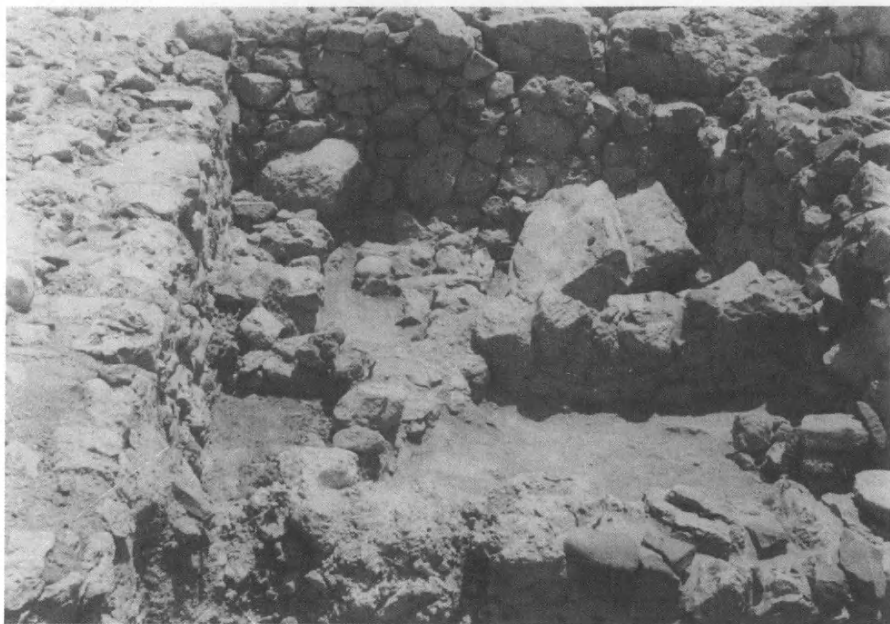
α. Θεμέλιο έλληνιστικοῦ κτιρίου (τετράγωνο I 153A). β. Έλληνιστική οίκία (τετράγωνο J15).

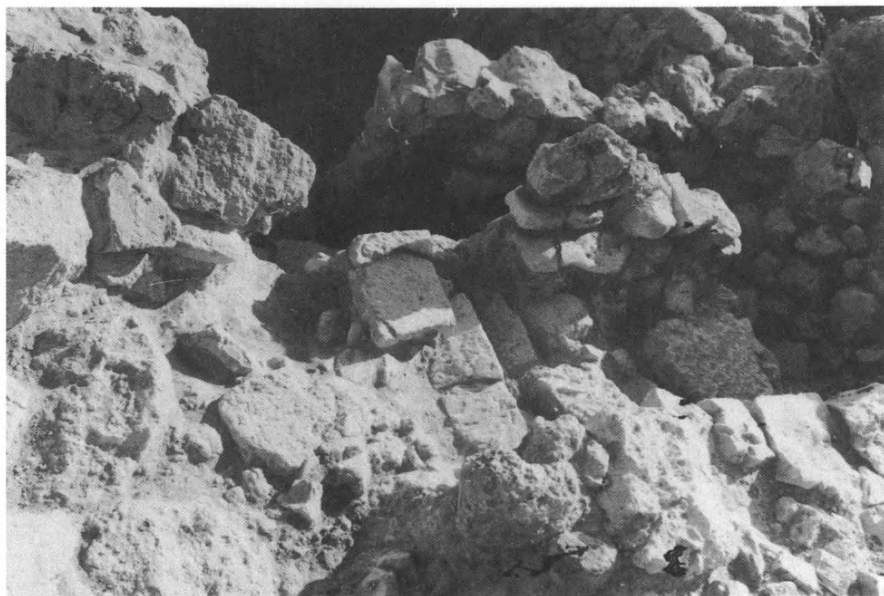
α. Ἐπιγραφὴ σὲ ὄστρακο ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ. β. Σιδερένιο κλειδί ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ οἰκία. γ. Μυλόπετρα οἰκιακῆς χρήσης.

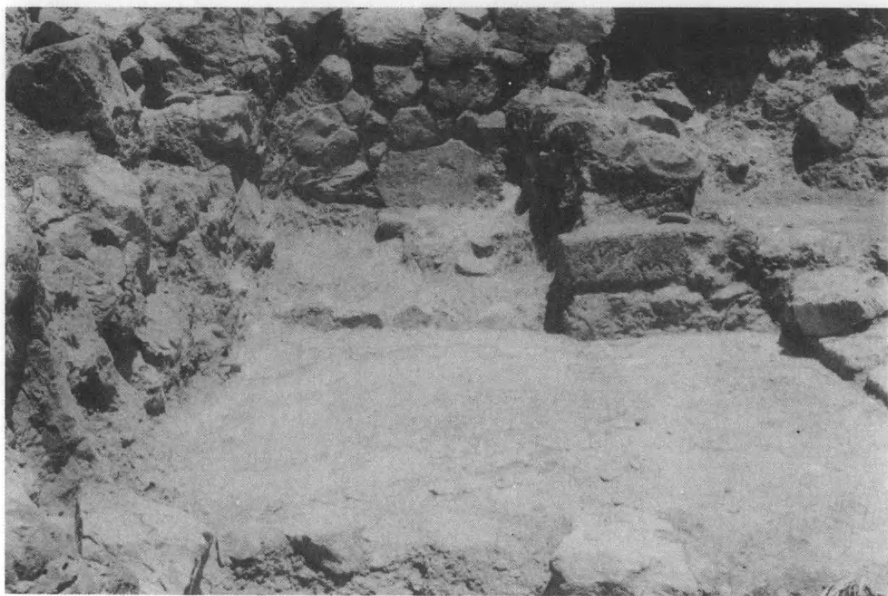
α. Ὁ ἀγωγὸς ὑπερεκχείλισης τοῦ πηγαδιοῦ τῆς Κεντρικῆς αὐλῆς τοῦ ἀνακτόρου. β. Ἡ
Τυκτὴ Κρήνη ἀπὸ ΝΑ.

α. Τὸ δωμάτιο 3 τοῦ κάτω ἀνδρήρου τοῦ Σπιτιοῦ F ἀπὸ Ν. β. Ἡ εἴσοδος τοῦ κλιμακοστα-
σίου τοῦ Σπιτιοῦ F ἀπὸ Ν.

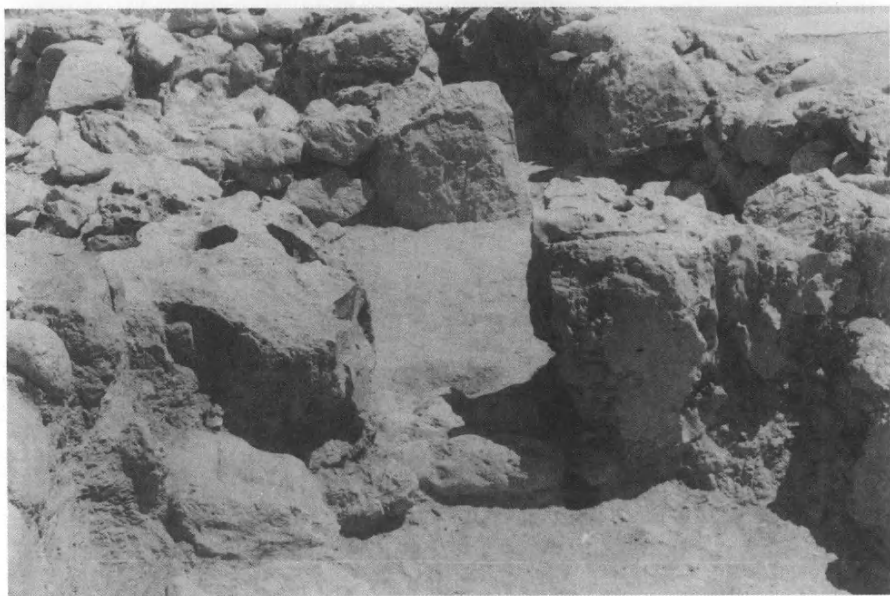
α. Τὸ βόρειο σκέλος τοῦ κλιμακοστασίου τοῦ Σπιτιοῦ F, μὲ τὰ πέτρινα σκαλοπάτια τοῦ ἀπὸ
N. β. Τὸ βόρειο σκέλος τοῦ κλιμακοστασίου τοῦ Σπιτιοῦ F ἀπὸ Δ.

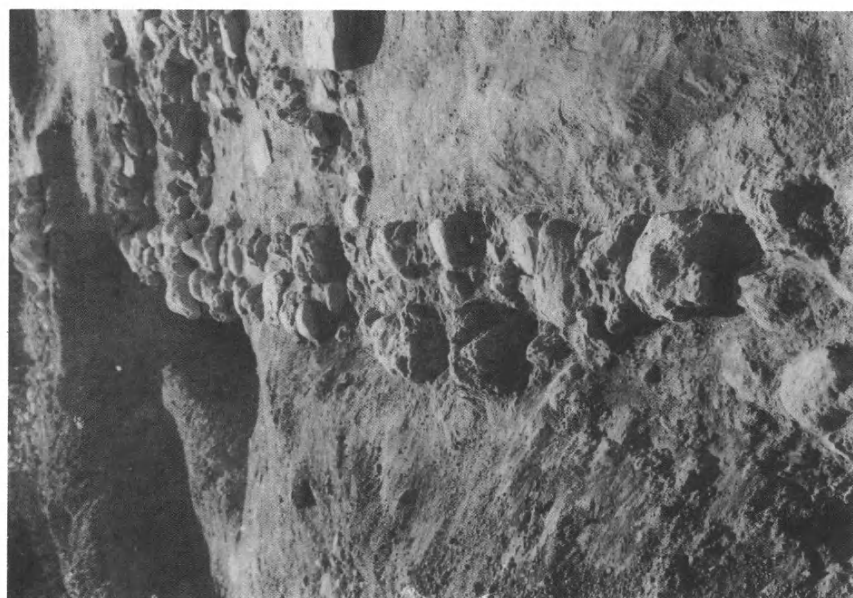
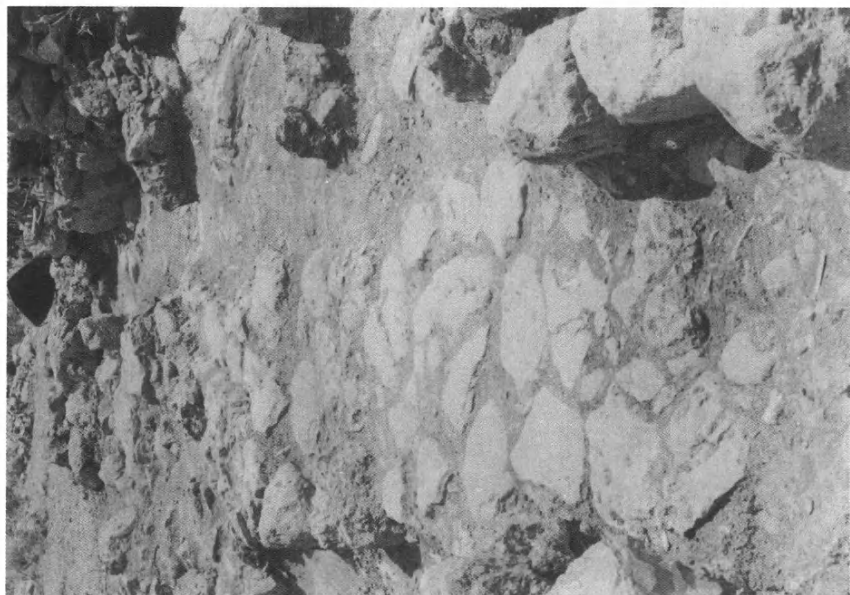
α. Ἡ κόγχη στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ ἀνδῆρου ΙΙΙ τοῦ Σπιτιοῦ F ἀπὸ Ν. β. Ἡ ἀνωτέρω κόγχη
μὲ τὰ δύο μεγάλα ἀγγεῖα *in situ*, ἀπὸ Ν.

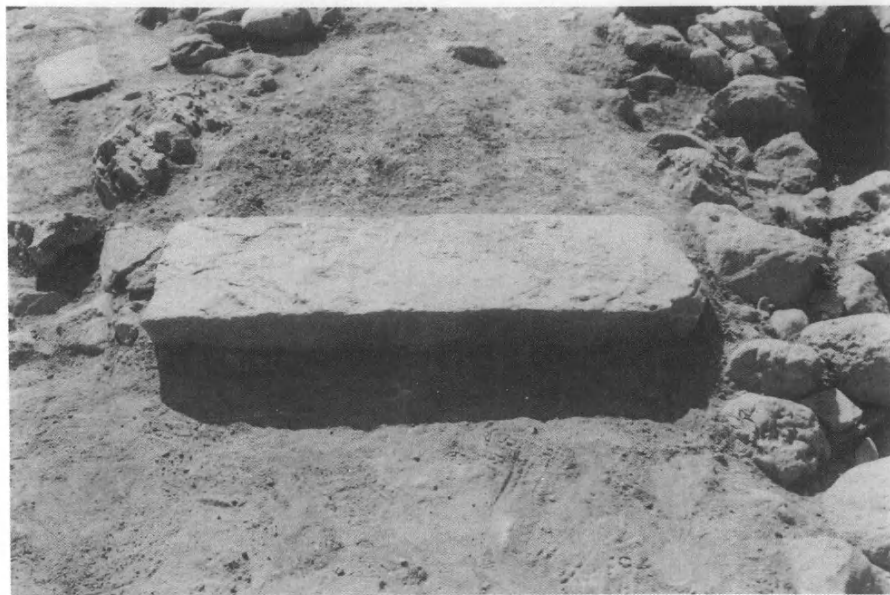
α. Τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο στὸ ἄνδρo IV τοῦ Σπιτιοῦ F. β. Τὸ δωμάτιο XII τοῦ κλιμακο-
στασίου τοῦ Σπιτιοῦ Δα.

α. Ἡ εἴσοδος τῆς sotto-scala τοῦ κλιμακοστασίου XII καὶ τὸ ὑπόγειο δωμάτιο XI τοῦ Σπιτιοῦ Δα. β. Ἡ βάση τῆς κολόνας.

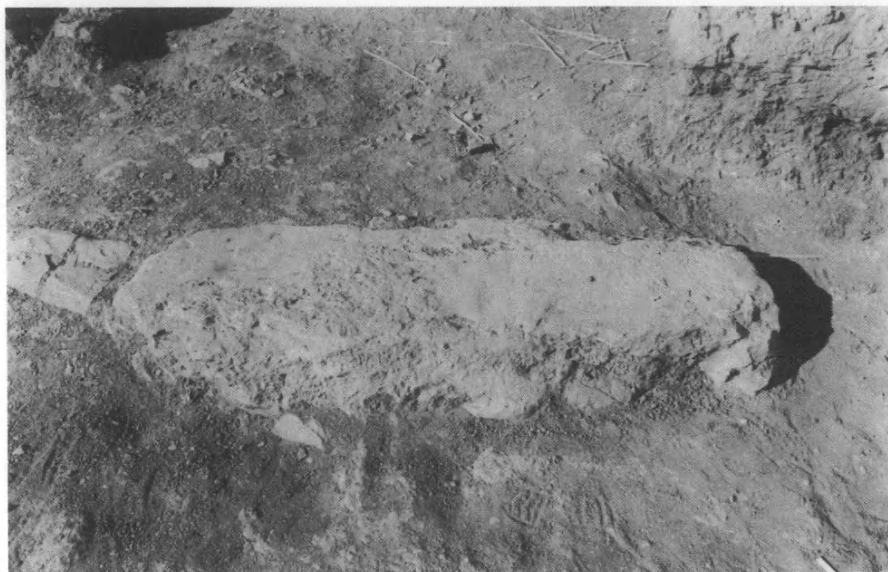
α. 'Ο μακρὸς λοξὸς τοῖχος τῆς νότιας πρόσοψης τοῦ Σπιτιοῦ Δα. β. 'Ο πλακόστρωτος δρόμος πέρα ἀπὸ τῇ ΒΑ γωνία τοῦ Σπιτιοῦ Θ.

α. Σπίτι Δα, μονολιθικό κατώφλι εισόδου. β. Τὸ Σπίτι Θ με τὰ δωμάτια Α καὶ Β ἀπὸ Α.

α. Ἡ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου 2 τοῦ Σπιτιοῦ Ξ ἀπὸ ΝΑ. β. Ὁ τοῖχος 7 τοῦ Σπιτιοῦ Ξ ἀπὸ Β.

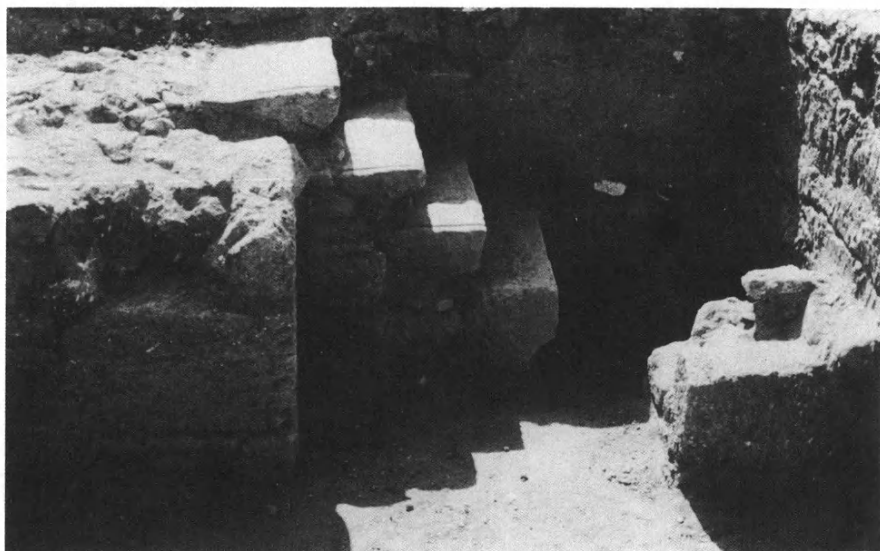
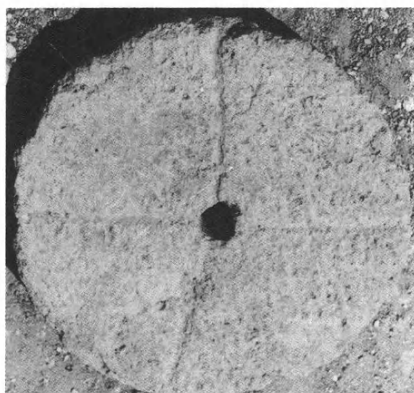
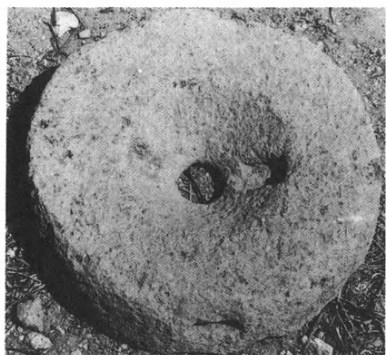
α. Τὸ κατώφλι στὸ βάθος τοῦ δωματίου 16 τοῦ Σπιτιοῦ Ν. β. Τὸ μεγάλο κατώφλι στὸ βόρειο μέρος τοῦ δωματίου 18 τοῦ Σπιτιοῦ Ν ἀπὸ ΝΔ.

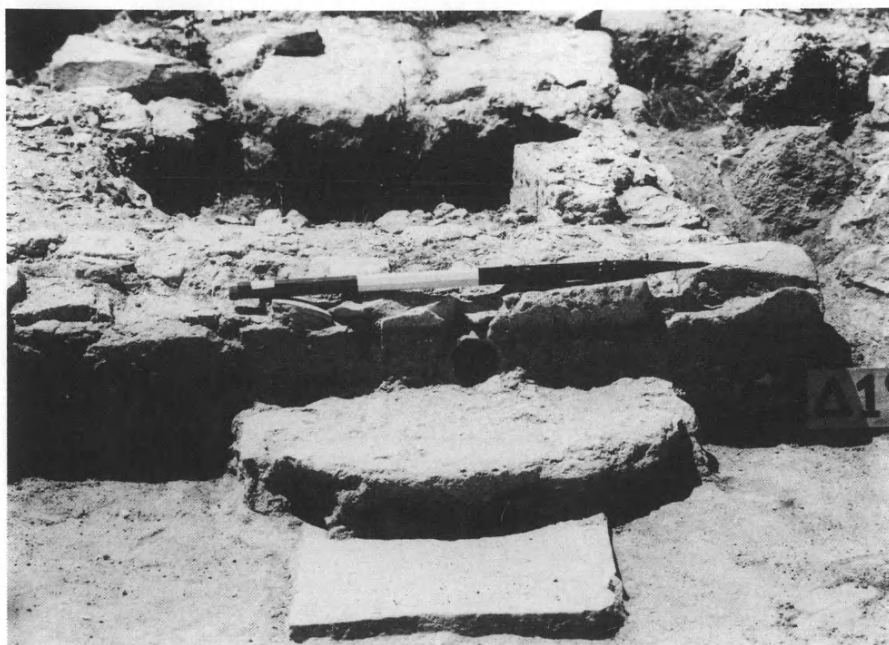
α. ΒΔ τμήμα έλληνιστικού κτιρίου (χώρος V). β. Οι δύο δόμοι θεμελίωσης του τοίχου 19β και ή λιθόπλινθος κάτω από τò τσιμέντο.

α. Θραῦσμα ἀνατολικῆς terra sigillata. β. Θραῦσμα ἀρχαῖου ἀγγείου τοῦ ρυθμοῦ τῶν αἰγάρων. γ. Τμῆμα φιάλης τῆς κατηγορίας τῆς δυτικῆς κλιτύος. δ. Τμῆμα ἀττικοῦ σκύφου 5ου π.Χ. αἰ. ε. Θραῦσμα ἀττικοῦ λυχναριοῦ. ζ'. Θραῦσμα πινακίου τῆς κατηγορίας Late Roman D. ζ. Τμῆμα ἀρρετινοῦ πινακίου.

α. Πάνω τμήμα μυλόπετρας. β. Κάτω τμήμα μυλόπετρας. γ. K22: Τὸ ἄνοιγμα τοῦ τοίχου 107 καὶ ἡ κλίμακα.

α. Ἡ δεξαμενὴ κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς. β. Ἡ δεξαμενὴ μὲ τὸν ἀγωγὸ ἀπὸ ἀνατολικά.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1986
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 141
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 1000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1990
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ — Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.
ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 — ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ
ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΝΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΥΡΙΑΚΑΚΗΣ